

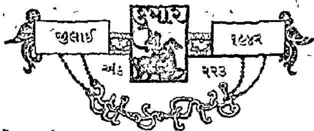
પ્રાચીન મિસરનો લહિયો

કરકરા પથ્થર પર રંગ ચડાવેલું આ છ ઇંચ લાંબુ પૂતળું મિસરના સાડાચાર હજાર વર્ષ પૂર્વેની કળાનો અદ્ભુત નમૂનો છે. આલાબાસ્ટરની આંખો તથા કાળા પથ્થર અને ચાંદી વગેરેના જડતરકામથી એ વિભૂષિત છે. વધુ માટે અંદર, લેખ જુઓ.

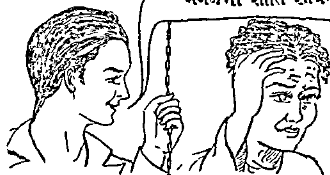
ી કાલનાં નાગરિકો ઘડતું

આજનાં ઘરોનું અદ્યતન માસિક

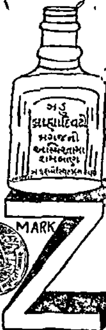
કુમાર પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખે બહાર પડે છે

મુદ્રક-બચુભાઈ રાવત, તંત્રી અને પ્રકાશક · રવિશંકર રાવળ, કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ. વાર્ષિક રૂ. ૬, પ્રદેશમાં રૂ. ૬ll, પરદેશમાં ૧૨ શિ., છૂટક દસ આના, મુંબઈમાં. કુમાર ઑફિસ, ૧૩૧-૧૪૨ મેડોઝ સ્ટ્રીટ, આર આર શેઠની કં. અથવા રાવળ બ્રધર્સ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, વડોદરામાં: નૂતન ફોટો સ્ટૂડિયો, રાવપુરા

સાચી સાંકળ

ઝંડુ
બ્રાહ્મ્યાદિવટી

હિસ્ટીરિયામાં
ઘેલછામાં
મગજની અવ્યવસ્થામાં તેમજ
મગજની નબળાઈમાં અકસીર દવા

અચૂક વાપરો!

૨૫ ટીકડીની બાટલીના રૂ. એક
૧૦૦ ટીકડીની બાટલીના રૂ. ત્રણ

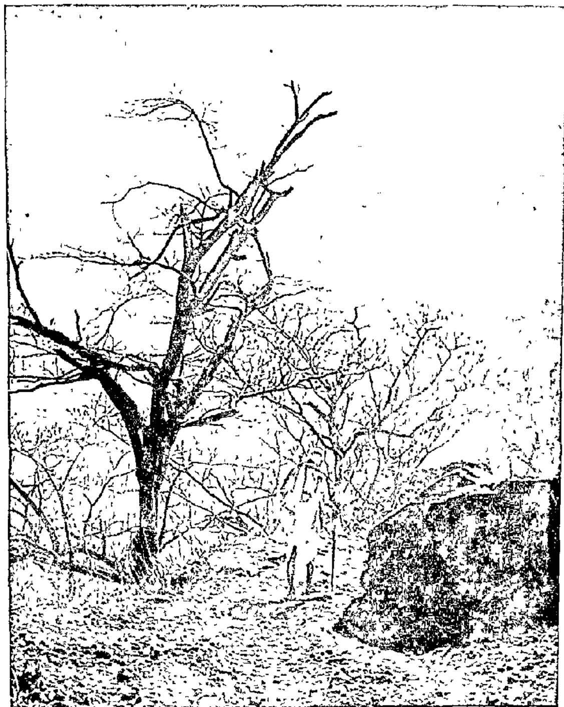
કારખાનું - સયાની રોડ મુંબાઈ-૨૩

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કર્સ લિ.

અમદાવાદના એજન્ટ · મેસર્સ ભોગીલાલ બ્રધર્સ · ગાંધીરોડ

દુકાન: જૂની મહાજનવાડી મુંબાઈ-૨

ઑર્ડર આપતી વખતે, જાહેરખબર 'કુમાર'માં વાંચી હતી એટલું જણાવજો

સત્યની શોધમાં

ફોટો·મગનલાલ કવિયા

ગોળમાટલું

ચિત્રકાર · રસિકલાલ પરીખ

વર્ષ ૧૯મું અંક ૭મો

જુલાઈ · ૧૯૪૨

મેઘ સંગમાં

· ઝૂલણા ·

પુષ્પથી ગન્ધ સમ, દીપથી તેજ સમ,
સ્વર સમ વા સતારીથી સરતા
દૂરના દેશથી ભીનલા અનિલ આ
મધુર સુરભિ તણાં ઝરણ ઝરતા.

સૂર્ય છાયો ઘને, શ્યામ છાયા વને,
લીલુડાં ખેતરો મૌન મરકે,
સ્તબ્ધતા છાવરે આભ ને અવનીને
ચિત્તમાં વાયુનાં ઘેન ફરકે.

શ્યામ અમ્બર મહીં શુક સુડા લીલુડા
ઝુંડ રચતા ઉડે સ્વૈર પાંખે,
પલ્લવે ઊડતી ધવલ બગ-આવલી
વૃષ્ટિ આમંત્રતી મત્ત આંખે.

દૂરની વૃષ્ટિનાં ઇષ્ટ સૂચન થકી
ચિત્ત ઉત્કંઠ બની મ્હાર જાતું,
મેઘ, વર્ષા, તડિત, કાટકા સંગમાં
રંગમાં આવી અન્તર નહાતું.

તનસુખ ભટ્ટ

તેડાં

મોરલાના નોતરાં આવ્યાં
—ઓ મેઘરાજ!
વર્ષાને મોકલો!

આઠ આઠ માસ રહી આભના પિયરમાં,
સાસરિયાં સામું નથી જોયું;
ઓ મેઘરાજ 'વર્ષાને મોકલો!

હોંસભરી વાદળીઓ હીંચતી હુલાસમાં,
ઘૂમે છે વીજ વ્હાલસોયું;
ઓ મેઘરાજ! વર્ષાને મોકલો'

વનની વનરાઈ ઓલા વાદળિયા દેશમાં,
નજરે નાખે ને કાંઈ જોતી;
ઓ મેઘરાજ 'વર્ષાને મોકલો!

'ઝરણાંએ ગીત ખોયાં ડુંગરની કન્દરે,
થાકી એને હું ગોતી ગોતી;
ઓ મેઘરાજ! વર્ષાને મોકલો'

વાયુને હૈયે સૂર હલકે મલ્હારના,
ઘનઘન પગરણ વીજ જ્યોતિ;
ઓ મેઘરાજ 'વર્ષાને મોકલો!

સાસરને વાટ એને વ્હાલથી વળાવજો,
જગવગડે વેરશે એ મોતી;
ઓ મેઘરાજ! વર્ષાને મોકલો!

ધરણીનાં નોતરાં આવ્યાં
—ઓ મેઘરાજ!
વર્ષાને મોકલો!

વેણીભાઈ પુરોહિત

અપેક્ષા

હે તો આટલું દે પરમેશ!

જીવન મારૂં હો કોડિયું નાનું
જળતી કર્મ-દીવેટ;
આતમ તણો બાળેલો અગ્નિ
સ્નેહલ તેલ સમેત—હે તો૰

જીવન મારૂં હો માટીનો ટુકડો,
પ્રાકૃત-રૂપે ઠરેલ;
પ્રકૃતિ-જળમાં નાહીને પ્રગટો
આતમ-કમળની વેલ'—હે તો૰

જીવન મારૂં હો યજ્ઞની કાડી,
માનવતાને મ્હેલ,
સ્નેહભીનાના અભિનવ ત્યાગે
સાધો શ્રેય-સુમેળ'—હે તો૰

રતિલાલ છાયા

રસસિદ્ધિ સૌ માનવને કરે વશી,
કરે વન્ધ્યા પ્રેમ તથા ય આરમ્
ને ચિત્તના ચેતનમાંહિ છે વસ્યુ
અનેક અજ્ઞાતનું કલ્પનાબળ.

હરિશ્ચન્દ્ર ભ. ભટ્ટ

ભારતમાતા મંદિર

મુકામ પર પહોંચવાની ઉતાવળ છતાં યે મારીનું આ બહુ પ્રસિદ્ધિ પામેલું સ્થાન બતાવવા રસ્તો ફેરવી ગાડીવાળાએ ચક્કર વધાર્યું આ સ્થાનનું મહત્ત્વ એ છે કે તેના શ્રીમાન દાતાએ એક વિશાળ મકાન બંધાવી, તેના મધ્યમાં ચોકઠું પાડી તેમાં ભારતભૂમિનો એક ગ્રામાણ આરસનો નકશો, ચઢઊતર સપાટીઓ સાથે તૈયાર કરાવ્યો છે, તેમજ આસપાસ જોવાની સગવડ માટે ઓવરા રાખ્યા છે તેમાં ઊતરી જોઈએ ત્યારે હિમાલયની ગિરિમાળાનું એકેએક શિખર સમુદ્રસપાટીથી સાચા પ્રમાણમાં દેખાય છે ચારે તરફની ભીંતો પર જુદાજુદા યુગોના ઐતિહાસિક નકશાઓ છે આમ, ભારત વિષે જ્ઞાન આપવાની સુંદર યોજના કરી શ્રીમંતોએ દ્રવ્યનો સદુપયોગ કરી બતાવ્યો છે પરંતુ આ નકશાઓ આપણા વિશાળ નિરક્ષર આમ વર્ગના માનસ કેવી રીતે પ્રકાશ પાડી શકે તેની મને વિમાસણ થઈ નકશા જોવાનું કાર્ય મગજનું. પણ હજુ રસમય કરી શકી નથી, તો માનવ પાત્રો કે નૈસર્ગિક દૃશ્યો વિના, માત્ર માપણી-પ્રધાન (ડાયાગ્રામેટિકલ) પ્રદર્શન કેટલો પ્રભાવ પાડી શકે ? ત્યાં એક મુલાકાતવહી (વિઝિટર્સબુક)–મુલાકાતે આવનારની નોંધનો ચોપડો–રહે છે તેમાં બધા મુલાકાતીઓ પોતાનો અભિપ્રાય લખી આપે છે, એટલે મેં પણ એમાં ઉપરનો મારો મત દર્શાવ્યો

નાગરભાઈ

● છકડાવાળાએ પણ અમારી સાથે ચારેક કલાકમાં નાતો બાંધી લીધો હતો ગરીબી અને લાચારી માનો છતાં તેણે પ્રસન્નતાપૂર્વક ઠરાવ્યું જ દામ લેવા તૈયાર થએલો જોઈ, જરા વધુ આપતાં તેની લાગણી સ્મિતમય બનેલી નિહાળી ધર્મશાળામાં આવી, મન ઉઘાડી જરા બેઠા ત્યાં એક નાના કદના પણ હાસ્ય અને આનંદની રેખાભર્યા મુખવાળા તરુણ ગૃહસ્થે પ્રવેશ કર્યો અને હિંદીની છાટવાળી ગુજરાતી વાણીમાં બોલ્યા 'રવિભાઈ, હું તો ક્યારનો તમારી પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો છું બે વાર આવી ગયો' આટલી પરિચિતરીતે મને બોલાવનાર આ કોણ હશે એનો હું વિચાર કરતો હતો ત્યાં તેણે જ ખુલાસો [illegible] મને સારીરીતે પિછાને છે લખનૌ આર્ટ સ્કૂલમાં અમે સાથે હતા, તમે અહીં આવીને મને ખબર પણ ન આપી તેનું મને દુઃખ થાય છે મને તો હમણાં કલાભવનમાં રાય કૃષ્ણદાસજીએ કહ્યું ત્યારે ખબર પડી છગનભાઈએ તમારી બહુ વાતો કરી છે. ચાલો હવે, રાયસાહેબ ખાસ તમારા માટે રોકાઈ રહ્યા છે' હવે મને ખબર પડી કે આ તો નાગરભાઈ, મારા વિદ્યાર્થીમિત્ર છગનલાલ જાદવના સહાધ્યાયી તેઓ કાશીમાં વર્ષોથી વસેલા ગુજરાતી વૈષ્ણવ નાગરવાણિયા ગૃહસ્થ છે તેમના સબંધો ગુજરાતમાં ચાલુ છે આખું કુટુંબ વેપારથી સુખી છે અને ભાઈને કલાનો પૂરો નાદ છે, એટલે સંગીત ચિત્ર આદિની ઉપાસના માટે હાલ કાશીમાં જ એક ફોટો આર્ટ સ્ટુડિયો જમાવ્યો છે બીજા કલાકાર મિત્રોને પણ તે આશ્રય અને મદદ આપે છે

એમણે મારી સાથે આમ પૂર્વસંબંધ બતાવ્યો ત્યારે પહેલી વાતને અમારા પેટની સગવડ કેમ કરવી તે જ એમને પૂછી એ વેળા હજી તે બંધ હોય અને હલવાઈઓની પૂરીઓ પણ ઠંડી થઈ ગઈ હોય, એટ[...] તેમનો સ્ટુડિયો પાસે જ હતો ત્યાં લઈ જઈ તેમણે અલ્પાહારનો જોગ કરી આપ્યો અને પછી અમને રાયશ્રી કૃષ્ણદાસજી પાસે લઈ આવ્યા

ભારત કલાભવન

● કાશીના ટાઉન હૉલની બાજુમાં જ 'નાગરી પ્રચારિણી સભા'નું મકાન આવેલું છે તેની ઉપરના ભાગમાં રાયશ્રી કૃષ્ણદાસજીએ પોતાનું જીવનકાર્ય સમાવી દીધું હોય એમ લાગે છે. એક મોટા ખંડમાં તેમણે ભેગા કરેલા પ્રાચીન હિંદી ચિત્રો તથા પુસ્તકો ભીંતો ઉપર તેમજ કાચના ટેબલોમાં બહુ સુવ્યવસ્થિત અને સુરુચિપૂર્વક ગોઠવી દીધાં છે વધારામાં તેમણે આધુનિક જીવંત કલાકારોની પણ એક ચિત્રાવલિ જમાવી છે મને આશ્ચર્ય થાય એમ, તેમણે તેના પ્રારંભમાં જ મેં 'દ્વિવેદી અભિનંદનગ્રંથ' માટે આપેલું 'પ્રકૃતિ અને પુરુષ'નું [...] ચિત્ર, સરસ રીતે ફ્રેમ કરેલું મને બતાવ્યું આ ચિત્રમાળામાં તેમને બધા કલાકારોના સર્વોત્તમ ચિત્રો નથી મળી શક્યા, પણ જે કંઈ છે તે ઘણો રસપ્રદ સંગ્રહ છે કૃષ્ણદાસજીએ પોતે પણ શ્રી રામપ્રસાદ[...] કરીને એક જૂની રુઢિના [illegible] કલાકારને પાસે રાખી હિંદી ચિત્રકળાનું સક્રિય જ્ઞાન મેળવ્યું છે, તેમજ એ વૃદ્ધ કલાકારને હજુ સુધી આશ્રય અને સહાય આપી રહ્યા છે.

રાયશ્રી કૃષ્ણદાસજી પાસેનો પ્રાચીન ચિત્રોનો અણમોલ સંગ્રહ ઇતિહાસના અંકોડા પૂરવામાં પણ બહુ ઉપયોગી છે ચિત્રો અને ચિત્રોના પરિધાન-સમય વિષે તેઓ બહુ ઊંડું જ્ઞાન ધરાવે છે ચિત્રના રંગો, સાધનો અને તે પર લખેલી લિપિઓ વિષે પણ તેમનું જ્ઞાન પ્રમાણભૂત ગણાય એવું છે ચિત્રકામ સાથે જ તેમણે કાશીની આસપાસથી બહુ ઉત્તમ પુરાણું શિલ્પ એકઠું કરી તે સંગ્રહ પણ વિશાળ કરી દીધો છે સારનાથના બૌદ્ધ સંપ્રદાયનું કેટલું શિલ્પ છે

રાય શ્રી કૃષ્ણદાસજી તથા શ્રી વિજયકૃષ્ણજી

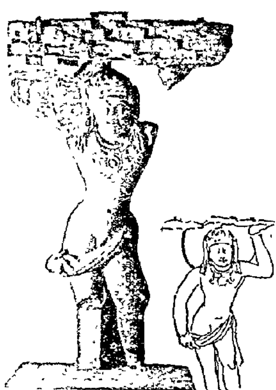
રથા જ પ્રમાણમાં બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયનું શિલ્પ કાશીની આસપાસથી મળી આવ્યું છે. આથી સમજાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં આ બે ધર્મ-સ્મૃતિઓ વિરોધ વિના પણ એકસાથે હયાતી ભોગવતી હશે; કારણ શિલ્પના પ્રકારો જોતાં ઘણું એક જ સમયના કારીગરોના હાથે ઉત્પન્ન થએલાં જણાય છે. શિલ્પની આટલી બધી પ્રગતિ અને ઉત્કર્ષ તે પ્રાંતોમાં થયાં તેનું કારણ પણ સમજાય છે. ગંગાના કાદવમાંથી કુંભાર જાતને પોતાની આંગળીઓનું કૌશલ્ય કેળવવાની તક મળતી. કોઈક માટીનો લચકો લઈ તેમાં ચહેરા, મૂર્તિઓ કે આકૃતિઓ કરવાનું તદ્દન સર્વસાધારણ હોય તેમ એવી કૃતિઓના પકવેલા અસંખ્ય નમૂના સ્ટેશન પાસે નવી લાઈન ખોદતાં ટોપલા ભરીને નીકળી આવ્યા કે તે બધા કૃષ્ણદાસજીએ મહેનત અને ખર્ચ કરી આ સંગ્રહ માટે મેળવી લીધા છે. માટીના એ ટુકડાઓમાં પૂર્વકાળના ચહેરા, અંબોડા, અલંકારો ને મુદ્રાઓની તદ્રૂપ પ્રતિમાઓ આપણને મળે છે. કલા ને વેશકલાપો એવા જોવા છે કે આજની ફેશન પણ પાછળ રહેલી લાગે. રાયશ્રી કૃષ્ણદાસજીને એ બધા સંગ્રહ માટે નાગરી પ્રચારિણી સભાનું મકાન હવે નાનું પડવા માંડ્યું છે અને ઘણી ચીજો ભંડાર મૂકવી પડી છે; છતાં સંગ્રહનો બધો સમય આપી તેમણે ખૂબ વ્યવસ્થાપૂર્વકની રચના તેમજ તવારીખી નોંધો તૈયાર કરી છે અને તે બધાની દેખરેખ પોતાના સંબંધી શ્રી વિજયકૃષ્ણજીને સોંપી છે.

રાયશ્રી કૃષ્ણદાસજી સંગ્રહ કરીને જ બેસી રહ્યા નથી. આ બધા અનુભવો અને સંગ્રહ દ્વારા તેમણે પ્રાપ્ત કરેલી સૌન્દર્યબુદ્ધિનું જ્ઞાન પ્રચારવા તેમણે અતિ શ્રમપૂર્વક કલા ઉપર હિંદીમાં બે પ્રકાશનો કર્યાં કે જે દ્વારા કોઈ પણ નૂતન અભ્યાસીને ભારતીય કળાનો પ્રાથમિક પરિચય મળે અને વિશેષ આનંદ તથા અભ્યાસનો તે અધિકારી બની શકે. એ પુસ્તકો હિન્દી જાણતા પ્રત્યેક જણને વસાવી લેવા માટે સર્વ શુભેચ્છાપૂર્વક ભલામણ કરું છું: भारतीय चित्रकला–राय कृष्णदास; भारतीय मूर्तिकला–रायकृष्णदास प्रकाशक 'नागरी प्रचारिणी सभा, काशी, सुलभ संस्करण रु १ विशिष्ट सस्करण रु. १। (प्रत्येकनो)

ગોવર્ધનધારી

● ભારત કલાભવન સ્થાપવામાં રાય કૃષ્ણદાસજીને નાગરી પ્રચારિણી સભાએ પોતાનું બધું પીઠબળ આપ્યું છે. હિંદી ચિત્રકળાનો તેનો સંગ્રહ ગોઠવાઈ ગયો એવામાં એક બીજો પ્રસંગ બન્યો. જૂના કાશી પાસે રેલવે લાઈન માટે કેટલાક ટેકરા ખોદવામાં આવતાં તેમાંથી મકાનોના પાયા અને કલાત્મક પકવેલા માટીના રમકડાં નીકળી આવ્યાં, તે સાથે બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયનું કેટલુંક શિલ્પ મળી આવ્યું. આ ખબર રાય સાહેબને પડતાં જ તેમણે મજૂરોને જેટલી ચીજો તેઓ બચાવી લાવે તેનો બદલો આપવા માંડ્યો, એટલે એક મોટો શિલ્પસંગ્રહ તેમને મળી ગયો. આથી સરકારી પુરાતત્ત્વખાતા સાથે એમને ઘર્ષણ પણ થયો, કારણ કે મજૂરોએ માત્ર શિલ્પ અને પદાર્થો હાથ કરવામાં એ સ્થાનના ખરા અવશેષ રૂપ પાયાઓ અને ભીંતડાંઓ પણ ખોદી નાખ્યાં! પ્રાચીન સ્થાન ખોદવામાં પણ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન અને પદ્ધતિની જરૂર છે અને તે ન હોય તો નુકસાન થાય છે.

સારનાથમાં જેવો બૌદ્ધ સમયનો શિલ્પસંગ્રહ થયો છે તેવો જ સમકાલીન બ્રાહ્મણ શિલ્પનો સંગ્રહ ભારત કલાભવન પાસે આવ્યો છે. મને તેના ઉપરથી એમ જ લાગે છે કે એક જ સમયે એ બે સંપ્રદાયો પોતપોતાની શિલ્પસમૃદ્ધિની સ્પર્ધા કરતા હશે અથવા પ્રતિમાકારોના વર્ગ એમનાં એક હશે. પ્રાચીન કાશીના આ અવશેષોમાં બહુ કિંમતી અને ધ્યાન ખેંચતી મૂર્તિ શ્રી ગોવર્ધનધારીની છે. આ સ્વરૂપ

ગોવર્ધનધારી: અસલ શિલ્પ તથા તેનાં ખૂટતાં અંગ પૂરીને બાંધેલા મૂળના અંદાજનો સ્કેચ

બહુ જ વિરલ છે, ને સાથે તેનું કલાકૌશલ્ય પણ બહુ છાપ પાડે એવું છે. અંગભંગ માનવમાપની આ મૂર્તિના અનન્ય લાવણ્ય ને તરુણાઈનું ઓજસ તેને પ્રતિભાવાન શિલ્પશ્રેણીમાં મૂકાવે એવા છે. તેની મુખાકૃતિ છેદી નાખવામાં આવી હોવા છતાં બાંધો, નાજુક પ્રમાણ અને દેહ પરનું નિરૂપણ સમજી શકાય એવાં છે. ઉપર મેં તેના ખૂટતા હાથો પૂરી અસલ મૂર્તિ કેવી હશે તેનો અંદાજ સ્કેચ બાંધી બતાવ્યો છે.

કલાકાર રામપ્રસાદ

● રાય કૃષ્ણદાસજીને બચપણમાં કલાનો શોખ લગાડનાર કલાકાર રામપ્રસાદને તેઓ હજુ પોતાના સમાગમમાં સાચવી રહ્યા છે. બીજે દિવસે સવારે હું તેમના ગંગાઘાટ પરના મકાને ગયો ત્યારે તેમણે બહુ દરકારીથી એમને ત્યાં બોલાવી હાજર રાખ્યા હતા. આ પુરાણા કારીગરનું આજની બજારમાં જરા યે સ્થાન નહોતું, પણ તે એક જ એવો આનુવંશિક કારીગર છે કે જૂની માટીના રંગો, પીંછીઓ અને ચિત્રકામ બનાવી રહ્યો છે. તેનાં હસ્ત આંગળાં એક વાળની રેખાથી કોઈ પણ ઝીણી આકૃતિ દોરી શકે છે; હાથીદાંત પર સુંદર તસ્વીરે ચીતરી શકે છે' તેનાં એવાં ચિત્રો ભારત કલાભવનમાં જોયાં હતાં. પેર પણ કૃષ્ણદાસજીએ તેનું હુન્નર સાચવી રાખ્યું હતું તે બતાવ્યું. આ કલાકારે હમેશાં માનસિક પ્રતિમાઓ ઘડેલી; ને સાથે તસ્વીરકામ પણ સારું કરેલું. આજે વૃદ્ધાવસ્થાએ આંખ અને હાથની શક્તિ શિથિલ કરી નાખી છે, પણ રાય કૃષ્ણદાસજીની ઉદારતાએ તેને જીવનનિર્વાહમાં ઠીક ટેકો આપ્યો છે. આ કલાકારનો ઉલ્લેખ શ્રી નાનાલાલ મહેતાએ તેમના Studies in Indian Paintingમાં કર્યો છે. મેં તેની રેખાકૃતિ ઉતારી એ પુરાણા કલાકારને પ્રણામ કર્યાં ત્યારે તેની

ડાબી બાજુ—કલાકાર રામપ્રસાદ; વચ્ચે—પૂરન ભૈયા; છેડે—નાગરભાઈ

આખો ભાવભીની બની જઈ બંને કૃપાપ્રસાદ કૃષ્ણદાસજીનો છે એ વાત તેણે પુન કહી પોતાના તરુણ પુત્રનો પણ પરિચય કરાવ્યો અને કોઈ વાર મારી પાસે નવી કળા શીખવા આવે તો રાખવા ભલામણ કરી

હમઝાનામું

● અમીર હમ્ઝાની પરાક્રમગાથા એ કદક વિક્રમકથાઓ જેની એક સાહસ દાસ્તાન છે. તેમાં અનેક કિસ્સાઓ છે પંદર વરસ સુધી ચિત્રકારોને પાસે રાખી અકબર બાદશાહે તેના મોટા લગભગ ૨૦×૩૦ દરના ૧૪૦૦ ચિત્રો કરાવેલા, જેમાંથી આજ હિંદુસ્તાનમાં માત્ર બે એક છે અને તે પૈકી એક રાય કૃષ્ણદાસજીએ પ્રાપ્ત કર્યું છે બાકીના યુરોપમાં છે પણ એક સાહસિક જર્મને જુદા જુદા સંગ્રહોમાંથી ૧૦૦ જેટલા પ્રાપ્ત કરી તેની રંગીન પ્લેટો સાથે મોટું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું છે એ પુસ્તક પણ અહીં જોવા મળ્યું એ ચિત્રોમાં રાક્ષસો, પરીઓ, અનેક નગરો, દેખાવો, માનવીઓ તથા જીવનવ્યવહારોનું એ સમયની કલ્પના પ્રમાણેનું જાણે ચિત્ર છે એ એકલા પુસ્તકની જ કીમત રૂા. બે હજાર ગણાય છે ' હિંદના એ ગૌરવભર્યા વારસાની હકીકત જાળવવા પણ કેટલા પુસ્તકાલયો કે સંગ્રહોએ પ્રયત્ન કર્યો હશે ?

પૂરન ભૈયા

● નાગરભાઈનું પિછાન થયા પછી તો કાશીની અમારી સગવડોની જવાબદારી તેમણે જ ઉઠાવી લીધી દેવાબાઈ ધર્મશાળાની બાજુમાં જ તેમનો મૉડર્ન આર્ટ સ્ટુડિયો હતો, એટલે ગમે ત્યારે ત્યાં મળી શકાય વરસાદ ન હોત તો તેમની ઘરની હોડીમાં ગંગાનો આખો કિનારો ઘૂમત; પણ મારા સાથીઓને તેનો તેમણે પૂરો લ્હાવ આપ્યો આ ગુજરાતી ખાનદાન ઘર વેપારરોજગારથી સુખી છે ને નાગરભાઈને કલાની ઉપાસના માટે પૂરી તક અને સગવડ છે કલાકારોનું આદર અને સ્વાગત કરવા તેઓ હમેશા તત્પર રહે છે અને પોતાના સહ-ધર્મીઓને પોતાના સ્ટુડિયોમાં બને તેટલી સહાય અને હૂંફ આપે છે ત્યાં જ એક બીજા મસ્ત કલાકાર પૂરન ભૈયા મળી ગયા જીવનમાં પ્રયોગો ઉપર ઝુકાવનારા તરંગો કેવા હોય તેનો એ અચ્છો નમૂનો હતો લાગણીના પૂર ઉપર જિંદગીનું નાવ છોડી સમયસાગરની લહેરીઓ કે ઝંઝાવાતને આધીન રહનારા મરજીવા જેવા પૂરન ભૈયાના જીવન અને અનુભવો કથા યોગ્ય હતા તેના ચિત્રોમાં પણ અનગ્ય-વાદ અને કલ્પનાના પૂર દેખાતા હતા પોતે સરસ લેખક પણ છે આ ચમત્કારિક વ્યક્તિ નાગરભાઈની પ્રેમભરી છાયામાં નિશ્ચિંત અને સુસ્થિર બની કલાસર્જનો કરે તો જ તેનું જીવન સાર્થક થાય

લખનૌ તરફ

● લખનૌના ભૂતપૂર્વ કમિશ્નર મારા મિત્ર સ્વ. શિવાભાઈનાં પુત્રી શ્રી કુસુમબહેન પાસે મને તારથી જણાવ્યું હતું કે લખનૌની ચિત્રશાળા રજાઓના કારણે બંધ થાય તે પહેલાં ત્યાં પહોંચવું, એટલે ઝટપટ તૈયારી કરી બનારસથી લખનૌ જતી સાંજે ૭ વાગે ઉપડતી એક ટ્રેન પસંદ કરી નાગરભાઈ અને પુરન ભૈયાએ સ્ટેશન સુધી બધી ગોઠવણ પાર ઉતારી આપી. પણ જે ટ્રેન ૭ વાગે આવવાની હતી તે રાત્રે બાર વાગે આવી. ત્યાં સુધી એ મંડળીએ પણ અમારી સાથે સહન કર્યું બાદ રજાઓ પણ અહીંથી કલકત્તા પાછા જવા છૂટા પડયા વાદળાં ઘેરાવા માંડયા હતા તબિયત સાચવી લેવાનો પણ પ્રશ્ન હતો પણ એ ટ્રેનની વાત તો અજબ નીકળી લખનૌ સવારે ૭ વાગે પહોંચાડવાને બદલે તેણે અમને ચારબાગ સ્ટેશને દસ વાગે ઉતાર્યા (ચાલુ)

સ્વ. નાના સહાધ્યાયી શાન્તિ શાહે કરેલો રંગીન પેસ્ટલનો સ્કેચ

એક અણચમકયો તારો

● ગયે મહિને કળાના આકાશમાં એક અણચમકયો તારો આથમી ગયો. સ્વ. ભાઈ પ્રહ્લાદજી જય-શંકર યાજ્ઞિક ગુજરાત કલા સંઘમાં એક નવું ખીલતું પુષ્પ હતું કલા-કારનું હૃદય અને શીલવંત સ્વ-ભાવનો મેળ કોઈક જ વાર હોય છે આ વિરલ ગુણોથી પ્રહ્લાદ-જીએ તેના વિદ્યાર્થીબંધુઓ અને આચાર્યના હૃદયમાં સંપૂર્ણ પ્રી-તિભાવ જમાવ્યો હતો પોતાના અભ્યાસ ને ચિંતનમાં તે એકાગ્ર અને શ્રદ્ધાન્વિત હોઈ સારા કલાધર

થવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માંડી હતી એ તેણે લખેલી રવનોંધ અને 'અવલોકનચિત્રો' પરથી સારીપેઠે સિદ્ધ થાય છે કલાજ્ઞાનનો એક પણ શબ્દ તેના કાને પડતો એ તેની નોધપોથીમાં સ્થાયી બની જતો અને તેની અભ્યાસભૂમિકાને દૃઢતર બનાવતો એનો વિકાસક્રમ પૂર્ણ કરવા દૈવે અનુકૂળતા ન આપી અને ગઈ ફેબ્રુઆરીમાં હાર્ટફેલથી એનો આત્મા જ્યોતિર્લીન થયો પરંતુ તેથી તેના સહધર્મીઓ અને કુટુંબને અપાર દુઃખ થયું છે તેની નોંધના થોડા વાક્યો આ રહ્યાં:

'હિંદી કળાકાર કુદરતને નહિ, પણ કુદરતના અંતરને શોધે છે'

'મુક્તિને માટે પણ કળા આવશ્યક છે.'

'આપણા દુઃખો ને આનંદ કળાકૃતિના સર્જનમાં ઉતારવાં જોઈએ.'

'સર્જન દ્વારા આપણે વાસનામુક્ત થઈ શકીશુ સર્જન પરિસ્થિતિના બંધનો તોડી નાખે છે કળા એટલે આર્યોના સન્યાસનો સંદેશ'

'જેવું કળાકારનુ જીવન તેવી તેની કળા.'

'કળા મનુષ્યને જરૂર ઉન્નત કરનારી છે, કેમ તેને તમારા હૃદયમા ઉતારવાની અને તમારી વાસનાઓને શુધ્ધ કરવાની તક આપો.'

'ચિત્રકારની જિંદગી તરવારની ધાર ઉપરની છે તેણે ઘણો સયમ મેળવવાનો હોય છે તેનામા આળસ ને પ્રમાદ ન હોવાં જોઈએ.'

ર. મ. રા.

કુલપતિ જેમ્સ એચ. કઝિન્સની ૭૦મી જયંતી

આ ગણત્રીસમી જુલાઈ ૧૯૪૨ના દિને પ્રો જેમ્સ એચ કઝિન્સ સિત્તેર વર્ષ પૂરા કરશે ભારતીય કલા, શિલ્પ અને તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા જે સંસ્કૃતિ પ્રકટ થઈ છે તેની સંવૃદ્ધિ અને પ્રચાર તેમજ સાચી મિત્રાપ્રવૃત્તિ સ્થાપવામા નિ:સ્વાર્થપણે અને અવિશ્રાન્તપણે જીવનભર સેવા આપનાર વિરલ પુરુષોમાંના તે એક છે

લગભગ સત્તાવીસ વરસ સુધી પ્રો કઝિન્સે દેશભરમા કળા ઉપર વ્યાખ્યાનો આપ્યા છે તથા કળાપ્રદર્શનો કર્યા છે, અને મોટે ભાગે તેમના જ સક્રિય પ્રયત્નોથી હિંદી ચિત્રકળાનો પ્રચાર બંગાળમાથી ઈતર પ્રાંતો તથા રાજ્યોમા પહોંચી શક્યો છે. તેમણે કેટલે ય સ્થળે ચિત્રશાળાઓ સ્થપાવી કલાકારોને કામ અપાવ્યું છે; મ્હૈસુર અને ત્રિવંદ્રમમાં 'રાજ્ય ચિત્રાલયો' કરાવ્યાં છે ને એ રીતે હિંદી ચિત્રકારોની કૃતિઓ ખરીદનારા મોટા ગ્રાહકો ઉત્પન્ન કર્યા છે. તેમણે આખી પૃથ્વીનો પ્રવાસ કર્યો છે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઑવ અમેરિકામા પાંચ વાર એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી પ્રવાસ કરી ત્યાની યુનિવર્સિટીઓ અને કળાશાળાઓમા હિંદી કળા પર વ્યાખ્યાનો આપ્યા છે મદ્રાસ પાસે અડિયારમાના 'બ્રહ્મવિદ્યા આશ્રમ'ના તેઓ નિયામક હતા, અને હમણાં તેઓ ત્રાવણકોર રાજ્યના કલાસલાહકાર છે તથા ત્રાવણકોર યુનિવર્સિટીના કલાવિભાગના સરમુખ છે તેમના સંસ્કૃતિવિષયક લેખો દુનિયાના ઘણા મુલકોમા વચાય છે. એક કવિ તરીકે વિવેચકો તેમને આંગ્લ ભાષામા હાલના પ્રથમ શ્રેણીના કવિઓમા ગણે છે. પોતે જન્મે આઇરિશ હોઈ આયર્લંડના નામી કવિ યીટ્સ અને એ. ઈ તેમના ગોઠિયા મિત્ર હતા અને તેમની સાથે આજથી ચાલીસ વર્ષ પહેલાં આઇરિશ સાહિત્ય અને નાટ્યની નવજાગૃતિમા તે પણ અગ્રનાયક હતા. એમના કાવ્યોના બે ગ્રંથ અમેરિકામાં એમના પ્રવાસ વેળા પ્રકટ થયા છે એક કાવ્યસંગ્રહ હિંદમાં પણ હમણાં પ્રકટ થયો છે, અને આધુનિક શિષ્ટ કાવ્યગ્રંથ રૂપે તે આદર પામ્યો છે ૧૯૨૨ની સાલથી જાપાને ડૉક્ટર ઑવ લિટરેચરની પદવી આપેલી તે એક જ પરદેશી વિદ્વાન હતા; પણ જાપાને યુદ્ધ જાહેર કર્યું ત્યારે ૧૯૪૧માં પોતે એ ઉપાધિનો ત્યાગ કર્યો છે. ૧૯૩૭ના જાન્યુઆરીની ૧૪મી તારીખે પ્રો. કઝિન્સે વૈદિક વિધિ પ્રમાણે હિંદુ ધર્મનો સ્વીકાર કરી જયરામ નામ ધારણ કર્યું અને ત્યારથી અહિંદુ માટે બંધ રહેલા ત્રિવંદ્રમના પદ્મનાભના મંદિરમાં તે દિવસે પ્રવેશાધિકાર મેળવ્યો. એ પ્રસંગને અનુલક્ષી તેમણે જાહેરમા જણાવ્યું હતું કે ધર્મની બાબત એ દરેક માણસ અને પરમાત્મા વચ્ચેની હોવાથી તેને જાહેર સ્વરૂપ આપતા ખુલાસાની જરૂર રહે છે તેમણે માત્ર એ જ સિદ્ધ કર્યું કે પોતે કરેલા ધર્માંતરનો અર્થ એ થતો નથી કે એક ધર્મમા મોક્ષ નહિ મળે માટે તે છોડી બીજો સ્વીકારવો. ખાસ કરી હિંદુ ધર્મનુ તો એવુ લક્ષણ છે જ નહિ ખ્રિસ્તી ધર્મના તેઓ પાકા જ્ઞાતા અને અભ્યાસી છે બાઈબલના જ્ઞાન માટે તો તેમને ઈનામો મળેલા છે પાછળથી તેઓ વૈજ્ઞાનિક તર્કવાદીઓ અને પદાર્થવાદીઓની અસરમાં આવ્યા અને ધર્મ જે રીતે આચરવામા આવે છે તે જોઈ ૧૯મી સદીના અંતમા તો નાસ્તિક બની ગયા પણ તર્કવાદે તેમને સંતોષ આપ્યો નહિ, અને થીઓસૉફિકલ ધર્મવૃત્તિનો સંપર્ક પામી હિંદના તત્ત્વજ્ઞાન તથા ધાર્મિક આદર્શોનો અભ્યાસ કર્યો તે સાથે ખ્રિસ્તી ધર્મના મૂળભૂત તત્ત્વો પણ વિચાર્યાં તેમને જણાયું કે કોઈ પણ ધર્મે સત્યનો, મોક્ષમાર્ગનો કે અનંત સુખનો ઇજારો રાખ્યો નથી હિંદુ ધર્મે તો એવો દાવો કદી કર્યો નથી એટલે તેમના સંપ્રદાય પ્રમાણે ધર્માંતર નહિ પણ સ્વરૂપાંતર તેમણે કર્યું હતુ, કે જેથી જીવન ક્રમશઃ ઊર્ધ્વમુખી ને પવિત્ર બને એવા જીવનક્રમનો સ્વીકાર થાય છે

પોતાની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ દ્વારા જેમણે હિંદના આદર્શો અને સંસ્કૃતિનો ધ્વજ ફરકાવ્યો છે એ પુરુષના સિત્તેરમા વર્ષ પ્રવેશના આ મંગલ અવસરે અમે તેમનુ અભિવાદન કરીએ છીએ.

કુલપતિ જયરામ (પ્રો જેમ્સ એચ. કઝિન્સ)નો ત્રિવંદ્રમના પદ્મનાભ મંદિરમા પ્રવેશ

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના થઈ ને એના પિતાએ નીચેના ભવિષ્યવાણીના વચનો ઉચ્ચાર્યાં એને આજે ૫૭ વર્ષો વહાણાં વાઈ ચૂક્યાં છે. ઍલન ઑક્ટેવિયન હ્યૂમે કહ્યું હતું 'આજે તો આપણે નાનકડું બી વાવીએ છીએ. તમે ધીરજ રાખશો તો, એનો વાવનાર ચાલ્યો ગયો હશે અને ભુલાઈ પણ ગયો હશે ત્યારે એ બી ફૂલીફાલીને મોટું વૃક્ષ બનશે, જે આખા દેશને છાંયડો અને આશીર્વાદરૂપ અસંખ્ય ફળ આપશે.'

એ શબ્દો અક્ષરશઃ સાચા પડ્યા છે. એનો વાવનાર ભલે આજે ચાલ્યો ગયો છે, છતાં ભુલાયો નથી. હિંદના મહાપુરુષોની નામમાળામાં એ મહાન અંગ્રેજને આવતી પેઢીઓ આદરપૂર્વક સ્મરશે.

સ્કૉટલૅન્ડના નૈઋત્ય કિનારાઓના રહેવાસીઓમાં એમ જ જેની નીડરતા જોવામાં આવે છે, પૂરો પાંચ હાથ ઊંચો, માગના સોટા જેવો સીધો, ભવ્ય ભાલપ્રદેશ નીચે ઝીણી આસમાની આંખો ને સુંવાળી દાઢીમૂછવાળો, એવા આ મહાપુરુષના ચિત્રમાંથી માનવતા જ નીતરે છે. માત્ર પુરુષોત્તમોમાં જ જોવા મળતી ભવ્ય સાદાઈની એ મૂર્તિ હતા.

આ દરિયાવદિલ સ્કૉટ્સમેનમાં પશ્ચિમના સુદૃઢ શરીર અને વ્યવહારુ ડહાપણ સાથે પૌર્વાત્ય આધ્યાત્મિકતા અને માનવપ્રેમનો સુંદર યોગ સધાયો. હિંદના હિત માટે એ પ્રેમાળ પરદેશીએ તનતોડ પ્રયત્નો કર્યા અને પ્રગતિ તથા જોહુકમી વચ્ચે આંટસ થવાથી ઉવટે તે ખાતર સીમલાના સત્તાધીશોની ઈતરાજી પણ એણે વહોરી.

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પિતા

ઍલન ઑક્ટેવિયન હ્યૂમ

ઈ. સ. ૧૮૨૯નું વર્ષ ઇંગ્લંડના રાજકારણના ઇતિહાસમાં બહુ અગત્યવાળું ગણાશે. એ વર્ષમાં મહાન સુધારાચળવળ ધીમી પણ ચોક્કસ ગતિએ આગળ વધી રહી હતી, કૉબ્ડન અને બ્રાઈટ લોકોના રોટીના હક્કની ઘોષણા કરી રહ્યા હતા. દેશમાં જબ્બર ઉથલપાથલ કરી નાખનારા બનાવો એ વર્ષમાં બન્યા, અને સામાન્ય જનસમૂહે જાગૃત થઈને લોકશાહીના હક્કોની માગણી એ જ વર્ષમાં કરી. આવે ટાંકણે ઍલન ઑક્ટેવિયન હ્યૂમનો જન્મ થયો.

ઍલન હ્યૂમના દાદા મન્ટ્રોઝ નામના ગામમાં સાધારણ વેપારી હતા. ઍલનના પિતા જોસેફ હ્યૂમે વેપારને બદલે વિજ્ઞાન પસંદ કર્યું અને સર્જન બન્યા. ઈ. ૧૭૯૯માં તેમને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીમાં નોકરી મળી અને હિંદ આવ્યા. આમ, બાળક ઍલન હ્યૂમે રાષ્ટ્રપ્રેમી રૅડિકલ પિતા પાસેથી વારસામાં વિજ્ઞાનપ્રેમ ને પ્રજાતંત્રના પ્રેમની સાથોસાથ હિંદ સાથેનો નાતો પણ વારસામાં જ મેળવ્યો હતો, જે ભવિષ્યના વર્ષોમાં અતૂટ પ્રેમગાંઠે ગંઠાવાને સર્જાયો હતો.

હિંદી સિવિલ સર્વિસમાં નોકરી મળ્યા પછી જોસેફ હ્યૂમે દિવસ ને રાત પૌર્વાત્ય ભાષાઓનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો અને થોડા જ સમયમાં દુભાષિયા (interpreter) બનીને કંપની તથા દેશી રાજાઓ વચ્ચેનું બહુ જ અગત્યનું કામકાજ કરવા માંડ્યું. અહીં એક વાતની ખાસ નોંધ લેવી જોઈએ કે હિંદમાં આ સમય એવો હતો કે ગમે તેવો મામૂલી અંગ્રેજ અમલદાર ધારે તો સહેલાઈથી નવાબ બની બેસે. પણ જોસેફ આ જ સમયે પોતાને જરૂર પૂરતું મળી ગયું એથી સંતોષ માનીને ઇંગ્લંડ ચાલ્યા ગયા અને ત્યાં જઈને વેમાઉથ પરગણામાંથી પાર્લમેન્ટના પ્રતિનિધિ બન્યા. ત્યાંનું તેમનું એ જીવન અનેક પાસાંવાળું અને રંગદર્શી છે. પાર્લમેન્ટમાં ઉદ્દામ પક્ષનું તેમણે ત્રીસ વર્ષ સુધી નેતૃત્વ સંભાળ્યું અને વ્હિગ પક્ષ સામે અનેક લડતો લડ્યા, જે પદ્ધતિએ પાછળથી બ્રાઈટ અને કૉબ્ડન તથા ચેમ્બરલેઈન અને લૉઈડ જ્યૉર્જે લડ્યા. ૧૮૩૪માં તેમણે 'કૉર્ન લૉઝ'ને ઝાટક્યા ને પ્રતિપાદિત કર્યું કે એ હાથે કરીને ભૂખમરો ઊભો કરશે. 'સફ્રેજ' ચળવળ પણ તેમણે ચલાવી. તેમણે સરકારી સુધારા માટે પણ ખૂબ પ્રયત્ન કર્યા. પણ આ બધા સમય દરમ્યાન એ તેમના પ્રિય હિંદને તો વિસારે નહોતા જ પાડી શક્યા. ૧૮૫૩માં હિન્દના રાજ્યતંત્રની સુધારણા વિષેના સર ચાર્લ્સ વુડના ખરડાનું વાચન થયું ત્યારે તેઓ હિંદીઓને પક્ષે કલાકોના કલાકો સુધી બોલેલા.

આવી માટીમાંથી ઍલન ઑક્ટેવિયન હ્યૂમનું ઘડતર થયું હતું. બાળક ઍલનને રૉયલ નેવીમાં જવાનો શોખ હતો. જોકે તેનું ભાવિ તો હિંદી સિવિલ સર્વિસમાં જ નિર્માણ થઈ ચૂક્યું હતું, છતાં તેના પિતાએ એ કારકિર્દીની અજમાયેશ કરી જોવાની એ છૂટ આપી. માત્ર તેર જ વર્ષની કાચી ઉંમરે એ 'વાન્ગાર્ડ' જહાજ ઉપર નોકરી કરવા ગયા. પછી એણે હેઈલબરી કૉલેજમાં તાલીમ લીધી અને ત્યાં પૂરું કરીને યુનિવર્સિટી કૉલેજમાં દાક્તરી અને સર્જરી—વાઢકાપ-વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો. અને ત્યાર પછી ૧૮૪૯માં બંગાળ સિવિલ સર્વિસમાં તેમને નોકરી મળી ને તે હિંદ આવ્યા.

છવ્વીસ વર્ષની તરુણ વયે ઇટાવાના જિલ્લા મૅજિસ્ટ્રેટ તરીકે એને નીમવામાં આવ્યા અને થોડા જ સમયમાં એ માયાળુ સ્વભાવે

ત્યાંના રહેવાસીઓની મમતા અને પ્રેમ મેળવી લીધાં એ જ વખતે ખૂનખાર બળવો ફાટી નીકળ્યો ને એ સમાવવામાં યુવાન મૅજિસ્ટ્રેટ હ્યૂમે જે કુનેહ તથા મરદાનગી દાખવ્યાં એ તેના જીવનઇતિહાસમાં સુવર્ણ-પૃષ્ઠો બનશે. ઍલન હ્યૂમની યાદગીરી રૂપે આજે પણ ઈટાવામાં સંખ્યાબંધ કીર્તિમંદિરો ઊભાં છે. 'ધ હ્યૂમ હાઈસ્કૂલ', 'હ્યૂમ સરાઈ' અને 'હ્યૂમ ગંજ' એમાનાં મુખ્ય છે. જિલ્લાનું પ્રથમ તબીબી વિદ્યાલય એમણે જ બંધાવેલું અને આજે પણ જિલ્લાના એક છેડેથી બીજે છેડે હ્યૂમનું નામ સાંભળવામાં આવે છે.

૧૮૬૭માં હ્યૂમને વાયવ્ય પ્રાંતના જકાતી અધિકારી તરીકે નીમવામાં આવ્યા. એ સમયે રજપૂતાનાના ભીડા સામે સિંધુથી માંડીને તે કટક સુધીની ૨૫૦૦ માઈલની સરકારી જકાતી નાકાબંધી હતી. એ નાકાબંધી દૂર કરાવવા માટે અનેક પ્રયત્નો થઈ ચૂક્યા હતા, પણ સરકારે સાથ નહોતો આપ્યો. છેવટે હ્યૂમે એ ભગીરથ કામ પાર પાડ્યું.

આ જ સમયે હ્યૂમે તેનું બહુ જ ખ્યાતિ પામેલું પુસ્તક 'ઍગ્રીકલ્ચરલ રીફૉર્મ' લખ્યું અને મધ્યસ્થ ખેતીવાડી ખાતાની યોજના બહાર પાડી. હ્યૂમ ખેતીવિષયક જ્ઞાનના મોટા નિષ્ણાત હતા અને તેને લગતા અદ્યતનમાં અદ્યતન સિદ્ધાંતોથી વાકેફ રહેતા. લૉર્ડ મેયોએ હ્યૂમની એ યોજનાનો અમલ કરવા પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ કેટલાક પ્રતિકૂળ સંજોગોએ એને એમાં ફાવવા દીધા નહિ. આમ એ યોજનાનો અમલ ન થઈ શક્યો, છતાં તેને મહેસૂલ, ખેતીવાડી અને વ્યાપાર ખાતાંઓના સેક્રેટરી તરીકે નીમવામાં આવ્યા.

૧૮૫૯ની આખરમાં તેમણે 'પીપલ્સ ફ્રેન્ડ' નામનું પત્ર શરૂ કર્યું. વાઈસરૉયે એ બહુ જ વખાણ્યું ને એની નકલ મહારાણી વિક્ટોરિયાને આપવા એ હિંદી વઝીરને મોકલ્યું. ૧૮૬૩માં કેદીઓની સ્થિતિ સુધારવા તેમણે હિલચાલ કરી અને તેમને સાથેસાથે ઉપયોગી ઔદ્યોગિક તાલીમ મળે એ માટે પણ પ્રયત્નો કર્યા.

વ્યક્તિ તેમજ રાષ્ટ્રના જીવનમાં કેટલીક વખત અમુક બનાવ કાયાપલટ જેવો ફેરફાર કરી નાખે છે. હ્યૂમના જીવનમાં પણ એવું જ બન્યું. તેને સેક્રેટરીએટમાંથી રૂખસદ મળી. રૂખસદ અપાવનાર કારણો ચંદ્રનારકરાંકર્યાં છે. જોકે લૉર્ડ લિટને તો તેના અમલદારી ખુલાસામાં એ રૂખસદને 'જાહેર હિતને માટે જરૂરી' ગણાવી છે, છતાં વર્તમાનપત્રો એની સાથે સહમત ન થઈ શક્યાં. 'સ્ટેટ્સમૅન' પત્રે જણાવેલું: 'એ તો નિઃશંક છે કે એના પ્રત્યે શરમજનક ક્રૂર વર્તાવ ગુજારવામાં આવ્યો છે.' લૉર્ડ લિટન એ વખતના વાઈસરૉય હતા અને એ હ્યૂમની 'ઉદ્ધતાઈ' સહન કરી શક્યા નહિ. એ જ સાહેબે એક વખત હ્યૂમને પંજાબના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરની પદવી આપવા કહી જોયું હતું, પણ આ 'ઉદ્ધત' સેક્રેટરીએ એનો નમ્રતાપૂર્વક અસ્વીકાર કર્યો હતો.

સિવિલ સર્વિસમાંથી હ્યૂમે નિવૃત્તિ લેતાં પહેલાં ઐતિહાસિક વસ્તુઓના સંગ્રહસ્થાન માટે ૨૦,૦૦૦ પૌંડ વાપરેલા, અને ૪૦૦૦ પૌંડને ખર્ચે 'ગેઈમ બર્ડ્ઝ ઑવ ઇન્ડિયા' નામનું હિંદનાં પક્ષીઓ ઉપર એક સુંદર પુસ્તક તૈયાર કરેલું.

૧૮૮૨માં નોકરીમાંથી નિવૃત્તિ લઈને હ્યૂમે હિંદી રાજકારણમાં ઝંપલાવ્યું એ સમય દેશની અંધાધૂંધીનો હતો. વિદેશી રાજકર્તાઓની તુમાખીને કારણે કરોડો ભૂખ્યા લોકોમાં ને થોડા શિક્ષિતોમાં અસંતોષનો અગ્નિ ધૂંધવાતો હતો અને તેમાંથી કંઈક અનિષ્ટ બનવાનો ભય હતો. હ્યૂમના સરવા કાને આના ભણકારા સાંભળી લીધા. બંગાળમાં યુવાન સુરેન્દ્રનાથે ૧૮૭૬માં 'ધી ઇન્ડિયન ઍસોસીએશન' સ્થાપેલી અને એમાં આનન્દમોહન બોઝ, દ્વારકાનાથ ગાંગુલી અને જોગેન્દ્રચન્દ્ર વિદ્યાભૂષણ જેવા પ્રગતિશીલ બંગાળીઓ સાથે હતા.

રૂઢિચુસ્ત સરકારે સિવિલ સર્વિસમાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓને દાખલ થવાની ઉંમર ૧૯ની બાંધી તેથી દેખીતી રીતે જ એનાં દ્વાર હિંદીઓ માટે બંધ થયાં. જાહેર મત ઊકળી ઊઠ્યો. સુરેન્દ્રનાથ બૅનરજીએ દેશવ્યાપી ચળવળ ઉપાડી. એ શક્તિશાળી વક્તાએ આખા દેશમાં ફરીને ઠેકાણેઠેકાણે ભાષણો આપી લોકમત જાગ્રત કર્યો.

૧૮૮૩માં ઇન્ડિયન ઍસોસીએશનના આશ્રય તળે કલકત્તામાં પહેલી નૅશનલ કૉન્ફરન્સ મળી; અને જોકે રાષ્ટ્રીય મહાસભાની પ્રથમ બેઠક તો ૧૮૮૫માં મુંબાઈ મુકામે મળી, છતાં આ નૅશનલ કૉન્ફરન્સે બંગાળમાં એનું કામ શરૂ કરી દીધું.

લૉર્ડ લિટનની ભૂલભરી વાઈસરૉયગીરીનો અંત આવ્યો હતો અને ગ્લૅડસ્ટનની સરકારનો લૉર્ડ રિપન વાઇસરૉય બનીને આવ્યો હતો. તેણે સુલેહ અને સમાધાનો જ કરવા માંડ્યાં. એથી રાજકીય ચળવળમાં કંઈક ઓટ આવી, છતાં લોકમત જાહેર કરવા માટે કોઈ દેશવ્યાપી સંસ્થાની ખોટ તો સહુની જેમ હ્યૂમને પણ સાલતી જ હતી. આ તેણે 'કલકત્તા યુનિવર્સિટીના ગ્રૅજ્યુએટોને' નામના જાણીતા ખુલ્લા પત્રમાં જણાવી. ઉદાત્ત આદર્શો બોધતો એ પત્ર ભારે કસબભર્યો છે. એના ધીરગંભીર લખાણ અને સ્પષ્ટ વક્તૃત્વ પરથી એ પત્રને શ્રી અખિલચન્દ્ર મજુમદારે 'સંત પોલે રોમન લોકોને મોકલેલ સંદેશ' સાથે સરખાવ્યો છે.

૧૮૮૫ના માર્ચમાં ઇન્ડિયન નૅશનલ યૂનિયને એનું પ્રથમ અધિવેશન પૂનામાં ભરવાનું ઠરાવ્યું. સાર્વજનિક સભાએ અધિવેશન માટે પેશ્વાઓના ઐતિહાસિક આવાસ હીરાબાગમાં તડામાર તૈયારીઓ શરૂ કરી. પણ એકાએક ફાટી નીકળેલા કૉલેરાને લીધે અધિવેશન મુંબાઈ ફેરવવું પડ્યું. ગોવાલિયા ટૅન્કની ગોકળદાસ તેજપાળ સંસ્કૃત પાઠશાળા રાષ્ટ્રીય મહાસભાના જન્મસ્થાન તરીકે અમર રહેશે. ૧૮૮૫ના ડિસેમ્બરની ૨૦મી તારીખની બપોરે હિંદના સર્વ ભાગમાંથી ૭૨ માણસો ત્યાં મળ્યા હતા. ઍલન હ્યૂમ, દાદાભાઈ નવરોજી, કાશીનાથ તેલંગ, મહાદેવ રાનડે, ફિરોજશાહ મહેતા, દિનશા વાચ્છા, નારાયણ ચન્દાવરકર, રહીમતુલ્લા સયાણી ને સુબ્રહ્મણ્યમ્ આયર એમાંના મુખ્ય હતા. વ્યોમેશચન્દ્ર બૅનરજીને આનંદની કીકિયારીઓ વચ્ચે પ્રમુખ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યા.

ગોખલે લખે છે કે એ વખતે રાજકીય ચળવળ પ્રત્યે એટલી તો શંકાથી જોવામાં આવતું કે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા સ્થાપવાની કોઈ પણ હિંદી હિંમત ન કરી શકે એ વાત સાચી છે. એથી મહાસભા એક નિવૃત્ત સરકારી અમલદારને હાથે સરકારી આશ્રયે સ્થપાઈ. વ્યોમેશચન્દ્ર બૅનરજી લખે છે કે મહાસભા સ્થાપતાં પહેલાં હ્યૂમે લૉર્ડ ડફરિનની સલાહ લીધેલી. એનો ઉદ્દેશ હિંદી રાજપુરુષોને દર વર્ષે સામાજિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવા માટે અનુકૂળ સ્થળ પૂરું પાડવાનો હતો.

પણ લૉર્ડ ડફરિનની ભૂલ થઈ. એણે કહ્યું હતું કે ઇંગ્લંડમાં નામદાર રાણીની સરકાર સામે છે એવા વિરોધી પક્ષ કે પુરુષો હિંદમાં છે જ નહિ. એની જ સલાહે મહાસભાને સાંગોપાંગ રાજકીય રંગે રંગી દીધી. એ વખતે મહાસભાને સરકારી અમલદારોનો ટેકો એટલી હદ સુધી હતો કે એ વખતના મુંબાઈના ગવર્નર લૉર્ડ રેને પ્રથમ અધિવેશનના પ્રમુખ બનાવવાની પણ દરખાસ્ત લાવવામાં આવી હતી. પણ જેમ જેમ મોટો ભાગ જાહેર મતનો સ્વતંત્ર વિકાસ કરે એ બીકે એ દરખાસ્ત પડી મૂકી. બીજે વર્ષે કલકત્તાના અધિવેશન વખતે લૉર્ડ ડફરિને પધારેલા ડેલીગેટોને ઉપવનભોજન (ગાર્ડનપાર્ટી) આ-

પેલું ત્રીજું અધિવેશન મદ્રાસમાં ભરાયું ત્યારે પણ લૉર્ડ કૉનેમેરાએ સહુનો ઉપવનભોજનથી સત્કાર કરેલો. લૉર્ડ કૉનેમેરા પોતે બેઠકમાં હાજરી આપવા ખૂબ જ ઇન્તેજાર હતા. મહાસભાને મળેલા સરકારપક્ષી સત્કાર આ છેલ્લેછેલ્લો હતો

મહાસભાની શક્તિ અને ઠરાવોની નક્કરતા વધતી ચાલી પણ એ ઠરાવો ઠરાવો જ રહ્યા દુકાળ અને રોગચાળા ફાટી નીકળ્યા હતા કરોડો ગરીબો ભૂખે મરતા હતા હ્યુમના મનમાં 'ખિદિરગ કોર્નેરલી'ની યોજના રમી રહી હતી. ઇંગ્લંડની પેઠે અહીં પણ મનમાં ગાંઠ વાળી કે સરકારની સામે ઝઝૂમવાનું એકમાત્ર સબળ શસ્ત્ર જનતાને તાલીમ આપી, બહાર લોકમત કેળવવાનું છે

પછી તો પત્રિકાઓ અને ભાષણો જોરશોરથી ચાલ્યાં. હજારથી પણ વધારે સભાઓ થઈ અને પચ્ચાસેક લાખ પત્રિકાઓ તથા ચોપાનિયાં વહેંચવામાં આવ્યાં ઇંગ્લંડના માલેતુજારોને ઉદ્દેશીને હ્યુમે પોતે 'ધી ઓલ્ડ મૅન્સ હોપ' નામે એક ચોપાનિયું બહાર પાડ્યું. આનાથી એ માલેતુજારો ઉશ્કેરાઈ ઊઠ્યા અને રાજ્યદ્વારી વર્તુળોમાં ખૂબ ઉહાપોહ ને વિરોધ થયા લંડન ટાઇમ્સે હ્યુમને પેટ ભરીને ગાળો ભાંડી અને યુક્ત પ્રાંતના એ વખતના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સર ઓકલૅન્ડ કૉલ્વિન તો હ્યુમને ચાબકવામાં ટાઇમ્સને પણ ભુલાવ્યું હ્યુમે આનો ચીમકીભર્યો રદિયો આપ્યો બન્ને વચ્ચે કેમ મતભેદ થયા પામ્યો તે તેમની વચ્ચે ચાલેલા પત્રવ્યવહાર ઉપરથી સમજાય છે

૧૮૮૫માં મહાસભાના પ્રથમ અધિવેશનની વ્યવસ્થા પતાવીને હ્યુમ ઇંગ્લંડના લોકો હિંદી પ્રશ્નોનો સમભાવપૂર્વક અભ્યાસ કરતા થાય એ સારુ ત્યાં પશ્ચાદભૂમિ તૈયાર કરવા ગયા ત્યાં એ સર જેમ્સ કેર્ડ, બ્રૅનલાઉ, લૉર્ડ રિપન, લૉર્ડ હૉલ્ડબર્ન વગેરેને મળ્યા લૉર્ડ હૉરબર્નને તો પાર્લામેન્ટરી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવાની સૂચના પણ આપેલી

બ્રિટિશ આમ જનતા હિંદી પ્રશ્નો સમજતી થાય એ માટે હિંદી પ્રતિનિધિ મંડળો ઇંગ્લંડ મોકલવા એ શરૂની મહાસભાનું એક કાર્ય હતું ૧૮૮૯માં મહાસભાએ પહેલું પ્રતિનિધિમંડળ મોકલ્યું તેમાં હ્યુમની સેવા ખડું મોટી હતી એ મંડળમાં જ્યૉર્જ યૂલ, ઈ. એડલી નૉર્ટન, ફિરોજશાહ મહેતા, સુરેન્દ્રનાથ બૅનરજી, વ્યોમેશચન્દ્ર બૅનરજી અને આર. એન. મુધોલકર જેવી પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓ હતી આ મંડળે ત્યાંના લોકો ઉપર ઘણી જ સુંદર છાપ પાડી અને સુરેન્દ્રનાથના અદ્ભુત વક્તૃત્વે તો સહુને મુગ્ધ કર્યા આ વખતે હ્યુમે આર્ટલોના હિંદી ખરડાને ટેકો આપવા ગ્લૅડસ્ટનને અરજ કરી ઉત્તરમાં ગ્લૅડસ્ટને હ્યુમને તેના રાષ્ટ્રવાદી પિતાનું સ્મરણ આપીને કહ્યું કે આ વખતે ડૉ. જોસેફ હ્યુમ જીવતા હોત તો કેવું સારું!"

૧૮૯૪ના માર્ચની ૧૮મીએ તેમણે હિંદનો કિનારો તેમના જ શબ્દોમાં 'પોતાનાં પ્રિય સંતાનો, જેમને પોતે અખૂટ વહાલથી ચાહ્યાં છે, અને જેમના ભાવિ માટે ખૂબ ચિંતા છે, તેમનાથી' હમેશને માટે વિખૂટા પડતા પિતાની જેમ છોડ્યો

પોતાને વતન જઈને હ્યુમે નૉરવૂડમાં 'ધી ચૅલેટ' નામનું એકાંત ઘર બનાવ્યું અને ત્યાંથી, એટલે દૂર બેઠાંબેઠાં પણ, હિંદી મિત્રો સાથે એમણે સતત પત્રવ્યવહાર ચાલુ રાખ્યો. પોતાના એ નિવાસમાં એક સુંદર પ્રયોગશાળા એમણે બાંધી. તેમાં અવકાશને સમયે પોતાનો પ્રિય વ્યાસંગ—વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો કરતા

ચોરાશી ચોમાસાં જોઈને ઍલન ઑક્ટેવિયન હ્યુમ ૧૯૧૨ના જુલાઈની ૩૧મી તારીખે નૉરવૂડમાં મૃત્યુ પામ્યા

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સત્તાવીસમી બેઠક બાંકીપુર ખાતે મળી ત્યારે ભુપેન્દ્રનાથ બસુએ હ્યુમના મૃત્યુનો આ શોકઠરાવ રજૂ કર્યો અને પંડિત મોતીલાલ નહેરુએ તેને ટેકો આપ્યો:

'હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પિતા અને આદ્ય સ્થાપક શ્રી ઍલન ઑક્ટેવિયન હ્યુમ, જેમણે અનન્ય નિષ્ઠા અને અખંડ આત્મભોગથી હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સેવા કરી છે અને હિંદ જેમનું સદાને માટે ઋણી રહેશે, એના અવસાન માટે આ બેઠક ઊંડો શોક દર્શાવે છે એમના અવસાનથી હિંદની પ્રગતિ અને સુધારાની હીલચાલને ન પૂરી શકાય એવી ભારે ખોટ પડી છે'

તેમના મૃત્યુનો હિંદમાં રાષ્ટ્રવ્યાપી શોક પાળવામાં આવેલો ડૉ. સચ્ચિદાનંદ સિંહે કલકત્તામાં બોલતાં સાચું જ કહ્યું હતું કે

'હ્યુમની કબર તો આખું હિંદુસ્તાન છે અને તેમનું શાશ્વત સ્મારક આરસ કે કાંસામાં નહિ, પણ જેમને માટે એમણે જીવન અને મરણ એક કર્યાં તેમના હૃદયમાં જ રહેશે.' ચુનીલાલ મડિયા

હરીફાઈનું પરિણામ

પહેલું ઇનામ: મોકૂફ, બીજું ઇનામ 'જીવનલહરી'–ચન્દ્રકાન્ત પટેલ (અમદાવાદ), ત્રીજું ઇનામ 'નેસડાના રહેવાસી'–ડી. ડી. બારોટ (વિજાપુર) નોંધપાત્ર (૧) 'ઠરમી ટાંપી'–બાબુભાઈ બાબસાળી (મહુધા), (૨) 'કલાસાધના'–હાસમ સુતાર (નડિયાદ).

બીજું ઇનામ જીતનાર ભાઈ ચન્દ્રકાન્તના ચિત્ર 'જીવનલહરીનો' વિષય સારો છે નદીકિનારે કપડાં સૂકવતાં ધોબી સ્ત્રી-પુરુષનું આ ચિત્ર કાર્યતત્પરતાની સુરચનાને લીધે આકર્ષક લાગે છે સમગ્ર ભૂરા આકાશની પશ્ચાદ્ભૂમિ પર પાત્રો દીપી ઊઠે છે એકબીજાની સામે લઈ સુકાવેલાં કપડાંની ઘડી કરતાં એ પાત્રોના આલેખનમાં સ્વાભાવિકતા છે પરંતુ બન્નેના ચહેરા પરનું કૅમેરા-ભાન ચિત્રનો ગુણ ઘટાડે છે પશ્ચાદ્ભૂમિમાંથી ડોકિયાં કરતાં કપડાં ચિત્રમાં ચેતન આણે છે ને પ્રસંગની વાસ્તવિકતા ભારપૂર્વક રજૂ થાય છે ટેકનીક અને સંયોજન સારાં જણાય

ભાઈ બારોટનું 'નેસડાના રહેવાસી' ચિત્ર, રસ્તે ચાલી જતી ભરવાડણોને ઊભી રાખી લીધેલો સ્નૅપશૉટ જ છે તેમાં કાંઈ કલાતત્ત્વ નથી હિંદમાં વસતી અનેક જાતિઓનાં રહેણીકરણી, પહેરવેશ વગેરે ભિન્નભિન્ન પ્રકારનાં હોય છે તે દરેકને દર્શાવતા ફોટોઓનો સંગ્રહ યોગ્ય ગણાય માત્ર એ દૃષ્ટિએ ભાઈ બારોટનું ચિત્ર આવકારપાત્ર છે

એકીસાથે દૂધ પીવા મચી પડેલી કૂતરાની ટોળીના ભાઈ બાબુસાળીએ પાડેલા ચિત્રનો વિષય નવીન છે પરંતુ રજૂઆત બરાબર નથી. ઊંચા દૃષ્ટિકોણને વધુ પડતા પડછાયા તે ક્ષતિ માટે જવાબદાર છે ભાઈ હાસમ સુતારના 'કલાસાધના'ની ટેકનીક સારી છે, પણ છાયાચિત્રની મુખ્ય અંગ ટેક્ષ્ચરની એમાં ઊણપ હોવાથી ચિત્ર નબળું બને છે

આ ઉપરાંત હરીફાઈમાં આવેલાં બીજાં ચિત્રોમાં ઘણાંને સારા પ્રસંગો સાંપડ્યા છે, પણ મળેલી તકનો સારો ઉપયોગ તેઓ કરી શક્યા નથી એમાં જમનાદાસ પંચોલી (અમદાવાદ), વિનોદ મોદી (ભાવનગર), બાબુ બાબુસાળી (મહુધા), બાબુભાઈ દવે (વિજાપુર), મહેબૂબખાન (અમદાવાદ) વગેરેને જણાવવાનું છે કે આવા જ પ્રસંગો આગળ પડેલા કલાકારો કેવી રીતે ઝડપી શક્યા છે તેનો તેઓ અભ્યાસ કરશે તો લાભ થશે. બલવન્ત ભટ્ટ

નાથો

આ ડાહ્યા જગત વચ્ચે વસતા અનેક ગાંડાઓમાંના એકની વાત

● ભાઈસાહેબ એકલા પડે ત્યારે ખૂણે બેસી તરંગે ચડે 'પગાર આવશે તેમાં એક સાડલો ભાભીને..ને એક પાઘડી મોટાભાઈને....'

'અરે, માર મારે, કાંઈ માર મારે ?—અમારી આંખે તો ગોહી તરી આવ્યું અને ઘડીભર તો એમ થઈ ગયું કે આ તે ગાંડાની હૉસ્પિતાલ છે કે કતલખાનું ? અને તેમાં એક માણસ તો ગાંડો નહોતો લાગતો. શું સરસ વાતો કરે, બિનુભાઈ !'

'તમે, સારુબહેન, અમારો નાથો જોએલો ?'

'ના.'

'એ ય એક ગાંડો હતો. એની વાત સાંભળવા જેવી છે.'

એ અમારી શાળા પાસે બાવા સાધુની ધર્મશાળા છે, ત્યાં બેઠો હોય. હશે સોળ-સત્તર વરસનો. દિવસ આખો છોકરાઓ સાથે મલકમલકની વાતો કરતો હોય. કેટલાક 'ઘરડા છોકરાઓ' પણ તેને બનાવી, ખીજવી ખૂબ રસ લેતા હોય. હું દરરોજ નીકળું અને એના તરફ નજર ફેંકતો ચાલ્યો જાઉં. થોડા દહાડામાં તો એ છોકરાના ખાસ જાણીતો થઈ ગએલો કે હું શિક્ષક છું.

અને ત્યાર પછી તો, જાણે આગલા ભવથી ઓળખતો હોય તેટલા પ્રેમથી દરરોજ મને તે બોલાવવા લાગ્યો: 'માસ્તર, જે જે.'

હું મો પર જરા સ્મિત લાવું અને માથું હલાવતો ચાલ્યો જાઉં. એ પણ પોતાને પૂરતો જવાબ મળી ગયો હોય તેટલો સંતોષ અનુભવતો દેખાતો. પણ એ સંતોષ લાંબો વખત ન ટક્યો. તેના મગજમાં તો કંઈની કંઈ કલ્પનાઓ રમતી હતી.

એક દિવસ અમારો સંવાદ આગળ ચાલ્યો: 'માસ્તર, મને નોકરી અપાવવી છે કે નહિ ?'

હું સામાન્ય રીતે ગાંડા સાથે વાતો કરતો નહિ. તેથી મેં સ્મિત સાથે ડોક હકારમાં હલાવી. અને હું ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે પણ માગણી થઈ. હું એની એ રીતે માથું હલાવી ચાલ્યો ગયો. આમ થોડા દહાડા ચાલ્યા કર્યું.

પણ એક દિવસ વર્ગમાં નાથાની વાત નીકળી ત્યારે એક વિદ્યાર્થીએ ખબર આપ્યા: 'નાથાને તો, સાહેબ, તમે નોકરી અપાવવાના છો ના ?'

'કોણે કહ્યું ?'

'નાથો કહેતો'તો અરે, પછી તો નાથો ગાડી પણ રાખવાનો છે. અને અમને બધાને જમાડવાનો છે.'

મારા અવિચારમાં, હું, જવાબ આપવા ખાતર માથું હલાવતો તેના ઉપર આવા મહેલ બંધાતા હશે તેની મને તે દિવસે ખબર પડી.

'એ તો ગાંડો છે.' મેં વાત ટુંકાવી.

પણ ત્યાર પછી તો મારું ધ્યાન નાથા તરફ વિશેષ ખેંચાતું ગયું. રહેતે રહેતે હું તેની સાથે વાતમાં ઊતરવા લાગ્યો, અને થોડા દહાડામાં એ ગાંડાનો ઠીક પરિચય થઈ ગયો. પછી તો દરરોજ વાતો થતી. એ તેની નોકરીની માગણી કરતો, અને હું હાથે હા કરી ઉડાવતો. આમ અનેક દહાડા ગયા.

એક સોમવારે હું શાળાએ ગયો ત્યારે નાથાની જગ્યા ખાલી પડી હતી. કોઈ દિવસ નહિ અને આજે જ એ જગ્યા ખાલી હતી. મેં ધાર્યું કે એ ક્યાંક માગવા ગયો હશે. જોકે આજ સુધી તો તેને આસપાસમાંથી કોઈ આપી જાય તેના ઉપર જ તેનું નભતું, એટલે એ ક્યાંય જતો નહિ.

સાંજે હું પાછો ફર્યો ત્યારે પણ નાથો દેખાયો નહિ. આખા દિવસના અભ્યાસને લીધે હું એમ ને એમ ન જઈ શક્યો. મેં ધર્મશાળાના રખવાળને પૂછ્યું: 'આજ નાથો કેમ દેખાતો નથી ?'

'એ તો ગઈ કાલનો તાવે પડ્યો છે. એ... સામે માધવરાયમાં.'

મંદિરમાં જાઉં કે નહિ એ વિચારમાં હું ઘડીભર અટક્યો, અને બીજી ઘડીએ હું મંદિર તરફ ગયો. એક દૂરના ખૂણામાં ફાટેલું ધોતિયું ઓઢી નાથો પડ્યો હતો. ધોતિયું તેના શ્વાસ સાથે ઊંચુંનીચું થતું હતું.

હું તેની પાસે જઈ ઉભડક પગે બેઠો ને તેના શરીર પર હાથ ફેરવ્યો. ધોતિયું પણ ગરમ થઈ ગયું હતું. શ્વાસ જોશમાં ચાલી રહ્યો હતો. આટલા સ્પર્શથી પણ નાથો સળવળ્યો નહિ. આથી મેં તેના મો પરથી લૂગડું આઘું કર્યું ને બૂમ મારી 'નાથા !'

પણ જવાબ ન મળ્યો. ફરી મેં એનું શરીર ઢણઢણાવ્યું. ચમકી ગયો હોય તેમ નાથો ગોળાકળો બેઠો થઈ ગયો.

તેની લાલ આંખો, ઝીંખરા વાળ અને સ્થિર દૃષ્ટિથી જ્યારે એણે મારી સામે જોયું ત્યારે એ બહુ ભયંકર લાગતો હતો. પણ તેને તેના તાવની નહોતી પડી. તેણે બેઠા થઈ પહેલો જ સવાલ પૂછ્યો 'માસ્તર, નોકરી મળી ?'

એક અનાથ, અને તે ય આવી દયાજનક સ્થિતિમાં મને મોટી આશાથી પૂછે ત્યારે, સારુ બહેન, હું કેમ તેને નિરાશ કરી શકું ? મેં હા કહી દીધી.

તેના મો પર અવર્ણનીય આનંદ ફરક્યો. તે મારા પગ પકડતો બોલી ઊઠ્યો: 'ઠીકઠીક, માસ્તર, હવે તો પગાર આવશે ને પછી ખૂબ ખાવાનું મળશે. માસ્તર, આજ બે દિ' થયા કાંઈ ખાધું નથી. તાવ ઉતરશે પછી વાત.'

આમ કહી તે સૂઈ ગયો. તેનું શરીર લોઢા જેવું તપતું હતું. કોણ જાણે કેમ, પણ એને છોડી જતાં મારો જીવ ન ચાલ્યો. હું વિચાર કરતો મંદિરની બહાર નીકળ્યો. હું કાંઈ નિર્ણય કરું તે પહેલાં ત્યાંથી એક ભાડૂતી ગાડી નીકળી. તરત તેને ઊભી રખાવી હું મંદિરમાં ગયો. નાથાને ઉઠાડ્યો. પણ એ મારે ઘેર આવવા નહોતો માગતો. મેં ખૂબ આગ્રહ કરી તેને ઊભો કર્યો ને ગાડીમાં બેસાડી ઘેર લઈ ગયો.

બે દહાડામાં જ અમારા વૈદ્યે નાથાનો તાવ ઉતારી નાખ્યો. તેને પેટમાં ડાબે પડખે ગાંઠ ઊપડી આવી હતી. તાવ ઉતર્યા પછી પણ તેને પેટમાં દુખવા વારંવાર આવી જતું.

મેં તેના મો પરથી લૂગડુ આઘુ કર્યું ને બૂમ મારી 'નાથા!' પણ જવાબ ન મળ્યો

સાંજે થયો ત્યારે નાથાને કંઈક કામ અપાવવુ જોઈએ એમ મને લાગ્યુ આથી મેં આ અમારા પડોશી વકીલ છે ના, તેમને ત્યા પેટવડિયો રખાવ્યો જોકે વકીલ સાહેબ એ ગાંડાને રાખવા ખુશી ન હતા, પણ મેં તેમને મીઠુ દબાણ કરી રખાવ્યો

અને નાથાએ પણ થોડા દહાડામા જ પોતાની ઉપયોગિતા સાબિત કરી દીધી એ જેમ ખાવામા બીજાને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી દેતો તેમ જ કામમાં પણ એ એક્કો જ હતો અને એક દિવસ તો ખુદ વકીલ સાહેબ પણ મારી પાસે ખૂબ વખાણ કરતા બોલેલા કે 'આ છોકરો બોલબોલ ન કરતો હોય તો ગાંડો જ ન કહેવાય'

પણ, નાથો તો ગાંડો ખરો ના? એનામા દુનિયાનુ ડહાપણ જરાકે નહિ તે પાણી ભરવા જાય ત્યા કૂવે પોતાનુ પાણી ભરે ને કોઈ મીઠાબોલુ માણસ મીઠી જીભે તેની સાથે વાત કરે તો તેનુ પણ પાણી ભરી આપે! પણ તેથી ઘેર મોડુ થાય તેનુ કંઈ નહિ! અરે, કેટલીક વાર તો બાઈ કપડા ધોતા હોય અને કોઈ મળ્યુ તો શેઠના સાબુએ પેલાના કપડા પણ ધોઈ આપે!

અને ભાઇસાહેબ એકલા પડ્યા કે ખૂણે બેસી તરગે ચડે 'પગાર આવશે, તૈયે એક સાદલો ભાભીને અને એક પાઘડી મોતાભાઇને . . .' એ મારે ઘેર આવ્યા પછી હું 'માસ્તર' મટી 'મોતાભાઈ' થયો હતો

આગળીઓ ઉપર આમ હિસાબ થતો હોય અને વચ્ચે કોઈ આવીને પૂછે કે 'નાથાભાઇ, શું કરો છો?' તો નાથાભાઈ તરત જ તાળી પાડીને જવાબ આપે 'હવે તો મોતી ગમ્મત થવાની છે. કાલે તો જોજો હા—એક નાત જમાડવી છે, હેહેહે! તમને ય કેસુ, હા. પછી છે કાંઇ?'

અને સવાદ રસિક બને તો કામ કામને ઠેકાણે!

પણ ધીમેધીમે આ રીત વકીલસાહેબને ખૂચવા લાગી તેમણે ઘણી વખત એને ધમકાવ્યો પણ નાથાભાઇના મિજાજો ફરે જ નહિ!

અને કેટલીક વાર તો નાથો પણ એવો આરો થતો કે જો કોઈ ખીજવે તો બોરો પડી સામે જોયા કરે, નહિ તો હસતો હસતો રડી પડે અને એ વખતે જમે તે કહો, એ ડગલુ પણ નહિ ભરવાનો અને પાછળથી ખૂણે બેની રડ્યા કરવાનો

નાથાને બેએક માસ થઈ ગયા, નોકરી કર્યે. પણ વકીલ અને તેમના કુટુંબી સહુ હવે નાથાથી થોડાવખા કંટાળી ગયા હતા. 'એ ગાંડો છે.' એ ભાવથી બધાંને જે દયા પેદા થતી'તી તે હવે ચાલી ગઇ હતી હવે તેને કોઈ ગાંડો માનવા જ તૈયાર નહોતુ સ્વાર્થથી તેઓ હવે માનતા થયા હતા કે નાથો જાણીજોઈને જ ગાંડો થાય છે' આથી તેના તરફ સૌને બેદરકારી અને કંઈક તિરસ્કાર પણ આવી ગયો

પછી તો નાથો પણ ઝાઝુ બોલતો નહિ એ ગાંડાને ય સ્વમાન વહાલુ હતુ ત્યાર પછી તેને ગમતુ નહોતુ, પણ મારે લીધે છોડી નહોતો જતો પણ એના મો પરનુ અખંડ હાસ્ય તો પાછી ખરી પડ્યુ

તેમા વળી અચાનક એક દિવસ પેટી ગાંઠ ઉપડી આવી ને તાવ ચડી આવ્યો વકીલ ઘરને તો હવે એના તરફ દયા રહી જ નહોતી આથી તેની કોઇએ દરકાર કરી નહિ ડેલીના એક ખૂણામા એ આખો દિવસ પડ્યો રહ્યો હશે

દરરોજ રાત્રે નાથાની ખબર કાઢવાનો મારો રિવાજ. મેં રાત્રે જમતાજમતા અનુપમાને નાથાના સમાચાર પૂછ્યા

'એ તો આજ દેખાયો જ નથી'

'કામમા હશે' એમ ધારી મેં રાત્રે તપાસ ન કરી

સવારે હું બારીએ દાતણ કરતો ઊભો હતો, ત્યા અનુપમા નાથાને તેડી લાવી. નાથો ટાઢથી ધ્રૂજતો હતો હુ પાસે ગયો. અનુપમાએ તરત ધાબળો લાવી ઓઢાડ્યો

'શુ તાવ ફરી આવ્યો છે?' મેં પૂછ્યુ

'હાઆઆ પેટમા દુખે છેએએ' નાથાએ ધ્રૂજતાં જવાબ દીધો

અનુપમા તરત સ્ટવ ઉપર ચા કરી લાવી અને દીકરાને ચા પાતી હોય તેમ પોતાને હાથે નાથાને રકાબી વતી પાયો.

સારુંબહેન, અમે પુરુષો મ ત્ર ગર્વથી લાગણી બતાવીએ, અને બહુ બહુ તો, તસ્દી ન પડતી હોય તો, કંઈક મદદ કરીએ અને ત્યાં તો માની લઇએ કે અમે વિશ્વપ્રેમી થઈ ગયા! જ્યારે તમે, સ્ત્રીઓ, મૂંગીમૂંગી, લાગણીનુ પ્રદર્શન કર્યાં વગર, સહૃદયતાથી જે દુખભાગી થાઓ છો તેનો પાઠ અનુપમાએ ત્યારે મને આપ્યો તેના ચહેરા પર તેનો દીકરો માંદો પડ્યા હોય તેટલુ દુઃખ હતુ

'નાથાભાઈ, આમ સારુ ન હોય ત્યારે ય અહીં ન ચાલ્યુ અવાય કે?' અનુપમા કોઈ વાર નાથાને નાથાભાઈ કહેતી

અનુપમા સગડી કરી લાવી તેણે તો થોડા વખતમા કેટલી ય તૈયારી કરી નાખી ઉકાળો પાયો, કપડા બદલ્યા, કપાળે લવીંગ ભૂક્યા અને દોડી દોડી અમારા વૈદ્ય પાસેથી દવા પણ લઈ આવી આ બધો વખત હુ તો માત્ર મોમાં દાતણ રાખી જોતો જ રહ્યો હતો

પણ અનુપમાની આ દોડાદોડીની અસર વકીલ ઘર પર જુદી જ થઈ આ વાત તો અનુપમાએ મને પાછળથી કહેલી

અનુપમાએ પોતાનો વૈદક જ્ઞાનભંડાર વાપરવા માંડ્યો શેક કર્યો, ચાની બાફ આપી વગેરે ઘણુંઘણું કર્યું આમ અનુપમા તો એક જ ધ્યાન ધરી બેઠી.

અને સાચે જ અનુપમાની મહેનત બર આવી ચોથે દહાડે

નાથાનો તાવ ગયો પણ અનુપમાની સારવાર જોવાને વા ફરદીને કામ ન આવે તેણે ચાર દિવસ નાથાને અનાજ જ નહિ આપેલું. માત્ર ચા પર જ રાખેલો. આથી તાવ ઉતરી ગયો, પણ અશક્તિ આવી ગઈ. પરિણામે નાથો પથારી ન છોડી શક્યો.

પણ ચોથે જ દહાડે વકીલનાં વહુ ખબર કાઢવાને બહાને જાણી ગયાં કે હવે તાવ નથી આવતો 'ત્યારે નાથા, હવે ચાલ આપણે ઘરે. ધીમેધીમે થાય એટલું કામ કરજે ને ત્યાં જ ખાજે' શેઠાણી બોલ્યાં.

નાથાએ તેની ભાભી તરફ જોયું અનુપમા સમજી ગઈ. તેણે જ વાત ઉપાડી: 'કાકી, બે'ક દિ' નાથો ભલે સૂતો રહે આજ ચાર દિ' થયા એના પેટમાં અનાજનો કણ નથી ગયો, એટલે એનામાં ઊઠવાની ય શક્તિ નથી'.

શેઠાણી મૂંગાં તો રહ્યાં, પણ મોં પર ખીજ દેખાયા વગર ન રહી. થોડીવાર બેસી એ ચાલ્યાં ગયાં.

સાંજે અનુપમાએ મને વાત કરી, અને હું જ્યાં 'બરાબર કર્યું' એમ કહેવા જાઉં છું ત્યાં વકીલે નીચેથી બૂમ મારી: 'કાં માસ્તર?'

'પધારો' મેં સામે જઈ આવકાર આપ્યો

વકીલ સાહેબ ઉપર આવ્યા. તપાસણી અમલદારની અદાથી ઊભા રહી તેમણે નાથાને નીરખ્યો પછી મારી સામે ફરી બોલ્યા' 'હવે તો આને કંઈ નથી, માસ્તર. તમે આવા લોકોને મફતના ચડાવી મૂકો છો નોકરોએ શું કઠણ ન થવું જોઈએ? મેં તમારા ખાતર આવા ગાડાને નોકરીએ રાખ્યો, તે આ માટે? જુઓ છો ના, આજ પાંચ છ દિવસ થયા અમારે હાથે કામ કરવું પડે છે?'

'આટલાં વર્ષો હાથે કામ થતું' એ દલીલ મેં ન કરી મેં નરમાશથી કહ્યું 'પણ જુઓ, એક તો એનામાં અશક્તિ બહુ છે; અને બીજું, હજી તેના પેટમાં ગાંઠ છે તે ફરી ઊપડી આવશે તો વળી આગળ જઈ પાછા પડવા જેવું થશે. માટે એક બે દિવસ કાઢી નાખો ના?'

'અરે, તમે શિક્ષકો બધા માણસોને તમારા જેવા પોચા જ સમજો છો કે શું? આને પથરાય નથી પડવાના અને હું કહી દઉં કે આજ એ નહિ આવે તો મારે બીજો નોકર શોધી લેવો પડશે'.

આમ અલ્ટીમેટમ આપી વકીલ સાહેબ ચાલ્યા ગયા

સારુબહેન, નાથાને મારે ત્યાં હમેશને માટે નિભાવી શકું એવી તો મારી સ્થિતિ નહિ જ. તેથી મેં નાથાના મત પૂછ્યો. એ તો મારી સામે જ જોઈ રહ્યો. એ શું કહેવા માગતો હતો તે હું એના મો પર વાંચી શકતો'તો: 'તમે ય મને કાઢી મૂકશો?'

પણ બીજો ઉપાય નહોતો, તેથી મેં વકીલને ત્યાં જવાની તેને સલાહ આપી પણ તેને તો હવે એ ઘેર જવું જ નહોતું એ વાતની મને બીજે દિવસે ખબર પડી મેં તે દહાડે તો જતું કર્યું

બીજે દિવસ એ કંઈક વધારે ઠીક થયો હતો. મને લાગ્યું કે હવે તેણે જવું જ જોઈએ. આથી મેં જરા હુકમના રૂપમાં જવા કહ્યું

'હું, મોતાભાઈ, તમાલુ કામ કલીસ હું ઉવા નઈ જાઉં.'

'પણ ભાઈ, મારું કામ જ શું છે?'

પણ એ એક રતી બીજો ન થયો, ત્યારે મારે એને વિશેષ કહેવું પડ્યું મેં કહ્યું ત્યાં સુધી તે મારી સામે દયાભરી આંખે જોઈ રહ્યો હતો. પણ ત્યારે મેં ન ગણકાર્યું. તે બોલ્યા વગર પડ્યો રહ્યો મેં પણ પછી બહુ ન તાણ્યું

સાંજે હું ઘેર આવ્યો ત્યારે નાથો નહોતો. અનુપમા પણ પાણી ગઈ હતી. નાથો કામે લાગી ગયો હશે, એમ મેં ધાર્યું.

પણ અનુપમાએ આવતાવેંત જ મને ઊધડો લીધો: 'અરે, તમારામાં તો દયાનો છાંટો ય છે કે નહિ? બિચારા બકરી જેવા છોકરાને સવારે કેટલો ધમકાવ્યો! બિચારો કેટલું રડ્યો. એના. .'

'કેમ, કેમ, શું થયું?'

'શું થાય? બિચારો ચાલ્યો ગયો'.

'ક્યાં, વકીલને ત્યાં ને?'

'ના રે ના; એ તો ભાગી ગયો. મેં કેટલો સમજાવ્યો, મારા સોગન દીધા, પણ એણે ન માન્યું. એ તો એટલું જ બોલ્યા કરતો'તો કે 'મારા મોટાભાઈએ ય મને ન રાખ્યો'. આમ બોલતો જાય ને રડતો જાય આપણી જેટલી ચીજ વસ્તુ એની પાસે હતી તે બધી પાછી આપી ગયો. તમે આપ્યો'તો એ કોટ ને ધોતિયું, બધું મૂકી ગયો. આ ચોમાસાના દિ' છે. બિચારો હજી તાવમાંથી ઊઠે છે. અને કોણ જાણે કેટલો ય હેરાન થશે.'

અનુપમાની આંખમાં આંસુ સમાતાં નહોતાં મને ય થોડું લાગી આવ્યું પણ અનુપમા જેટલી ઉપાધિ કરવાનું મને ત્યારે ઠીક ન લાગ્યું.

દિવસ પર દિવસ જવા લાગ્યા. અમારા સ્મરણમાં નાથાનું ચિત્ર ઝાંખું પડવા લાગ્યું. થોડા દહાડા અનુપમાએ બળાપા કાઢ્યા; અને એકલી હોય ત્યારે રડતી હોય એમ પણ જણાતું પણ ધીમેધીમે એ પણ શાન્ત પડી ગઈ ત્યાર પછી જો કોઈ દહાડો કોઈ સંભારે ત્યારે તેનું મન ભરાઈ આવતું.

નાથો કોઈ દહાડો અમને દેખાયો નહિ. અમે ધાર્યું કે કદાચ ગામ છોડી ગયો હશે પણ અચાનક એક સાંજે નાથો આવ્યો તે આખો દિવસ વરસાદ વરસ્યો હતો નાથો આવ્યો ત્યારે હું નહોતો અનુપમા રસોડામાં બેસી ચોખા વીણતી હતી. નાથાએ નીચેથી ધીમે સાદે બૂમ મારી: 'ભાભી!'

અવાજ ઓળખી ચમકીને અનુપમાએ નીચે જોયું તો સાચે જ એ તો એનો નાથો! તેના મો પર આનંદ છવાઈ ગયો. તેણે તરત જ કહ્યું: 'નાથા, આવ, આવ ઉપર.'

નાથો આખો દિવસ વરસાદમાં પલળ્યો હતો ને તેથી ધ્રૂજતો હતો ઉપર ચડતાં એનો જીવ ન ચાલ્યો. અનુપમા નીચે જઈ તેનો હાથ પકડી ઉપર લાવી.

નાથો એકાએક રડી પડ્યો અનુપમાથી પણ ન રહેવાયું છતાં રડવું અટકાવી તે બોલી: 'નાથા, આટલા બધા દિ' તું ક્યાં હતો? ગાંડા! અમને તો ભૂલી જ ગયો?'

અનુપમાએ તરત ઊઠી લૂગડાં બદલવા આપ્યાં. પણ નાથો નીચું માથું નાખી બેઠો જ રહ્યો હજી તેની આંખમાંથી આંસુ અટક્યાં ન હતાં અનુપમાએ બોલાવવા અનેક પ્રયાસો કર્યા, પણ તેણે ઉપર દેઠથી કંઈ પણ જવાબ ન દીધો. અનુપમાએ પોતાના સોગન દીધા ત્યારે જ નાથો બોલ્યો: 'ભાભી, મોતાભાઈ કૈંયે આવસે?'

'હમણાં જ આવશે, હોં?'

'તૈં યે તો હું જઉં છું' નાથો ઊઠતાં બોલ્યો.

'કેમ, શા માટે? તું એમનાથી બીએ છે?'

'હા, મોતાભાઈ મને વઢે'

'અરે, તારું નામ ન લે તું, ચાલ, લૂગડાં બદલાવ. જો, તું કેવો ધ્રૂજે છે? વળી ક્યાંક તાવ આવી જશે'

પણ નાથો મૂંગો બેઠો રહ્યો.

'તારે ચા પીવી છે?'

જવાબ ન મળ્યો.

અનુપમાએ બોલ્યા વગર તેનો ભીનો કોટ કાઢવા માંડ્યો પણ નાથો તેમ ન કરવા દેતાં ઊભો થઈ ગયો. 'ના ભાભી, હું તો તમને

સંસારદર્શન ચિત્રાવલિ — (૮) 'દુનિયા ન માને !'

ધાર્મિકતા અને શાસ્ત્રની ઓથ લઈને હિંદુ સમાજમાં જે અનેક અકૃત્યો થાય છે તેમાં વૃદ્ધવિવાહ સર્વોપરી છે દેશમાં અકાળ બનેલી ઘણી વિધવાઓ, ત્યક્તાઓ અને કુમાર્ગે ખેંચાઇ ગએલી અબળાઓ આ એકપક્ષી સ્વાર્થલગ્નને જ આભારી છે સાઠસાઠ વર્ષને આરે ઊભેલા અને જેના શરીરની શક્તિઓની બાદબાકી થઇ ગઈ હોય તથા જીવન ટકાવવા જે અનેક ચાટણીઓ, ભસ્મો ને લેપોનો આશ્રય લેતા હોય એવા વૃદ્ધો ધન કે કુટુંબની ખાનદાનીનો સહારો લઈ સમાજની ભોળી સભી કન્યાઓને પોતાના ગૃહસંસારમાં નોતરી દે છે ને આગલી પત્નીઓને દુઃખ આપે છે કે રખડતી છોડી દે છે જ્ઞાતિ તથા ધર્માચાર્યો તેને નભાવી લે છે નારીભૂખ્યા આ માનવો પરાણે પ્રેમ કરવા સ્ત્રી આગળ પોતાનો ઓજ અને દેખાવ સાચવવા ઘરેણાં, લુગડાં અને મિઠાઇઓથી એ સબંધ મીઠો કરવા મહેનત કરે છે, પણ તેમની એકાન્ત સ્થિતિ જુઓ તો રાતદિવસ પોતાની ખખડતી કાયાની સંભાળ લેવાની ઉગ્ર ચિંતામાં તેઓ કોઇ નરપિશાચનું જીવન જીવતા હોય છે સમાજની પાયમાલી, અને અધોગતિનાં બીજકો આવાં લગ્નોથી રોપાય છે એ વાત હજી દુનિયા નથી માનતી એ જ નવાઇ છે

જોવા આવ્યો'તો હું હવે જાઉં છું મોટાભાઈ આવે તો વળે'

અનુપમાએ બહુ બહુ સમજાવ્યો, પણ એ ટેકીલો નાથો ન રોકાયો તે ન જ રોકાયો એ ચાલ્યો ગયો ને અનુપમાના દિલમાં વળી લાગણી ઉભરાવી ગયો.

હું આવ્યો ત્યારે ફરી વરસાદ શરૂ થઈ ગયો હતો ને અનુપમા પણ શ્રાવણ ભાદરવો વરસાવી રહી હતી

'કેમ, વળી શું છે?' મેં કારણ પૂછ્યું

'આજ નાથો આવ્યો'તો.'

'એમ? પાછો ક્યાં ગયો?'

'એ ક્યાંથી રહે? બિચારો તમારાથી કંઇ ઓછો બીનો છે? એના મોંમાંથી "મોટાભાઇ વઢે" ખસતું જ નહોતું બિચારો આજ આખો દહાડો વરસાદમાં પલળ્યો છે અહીં કેવો ધ્રુજતો હતો! મેં કેટલું ય કહ્યું, પણ એ ન જ રોકાયો મને ચોક્કસ લાગે છે કે એ વરસાદમાં માંદો પડશે'

મને ય વિચાર થઈ પડયો મને થયું કે આવા વરસાદમાં એ શું થશે? ઘણા ભિખારીઓનું શું થતું હશે?—એ વિચાર ન આવ્યો અમારા નાથાનું શું થશે, એ વિચાર મને ત્યારે મૂંઝવવા લાગ્યો

બહાર વરસાદ વધતો જ જતો હતો અનુપમા મારી પાસે આવી: 'તમે જ જમીને તેને શોધી લાવો એ બિચારો કેટલો ય દુઃખી થતો હશે'

મને એ ઠીક લાગ્યું મેં તરત જમી લીધું અને કપડાં પહેરી છત્રી લઈ બહાર નીકળ્યો બહાર અંધાર વધતું જતું હતું પવન સુસવાટા મારી રહ્યો હતો સાથે વરસાદ પણ ઝીંકાયે જતો હતો

મને ઘડીભર આવા વરસાદમાં જવું અગમ્ય લાગ્યું પણ ત્યાં એ વિચારો નકામા હતા હું ચાલતો થયો શેરીમાં ગોઠણગોઠણ પાણી ચડી ગયું હતું વરસાદ વધતો જ હતો પાણી મને પોતાના પૂરમાં ઘસડવા પ્રયત્ન કરતું હતું હું શેરીના નાકે ઊભો થઇ રહ્યો કઇ બાજુ જવું એ વિચાર થઇ પડ્યો છેવટ એક દિશા તરફ ચાલ્યો

છત્રી નકામી હતી એક માથા સિવાય બધું ભીંજાઈ જતું હતું.

હું આમતેમ જોતો ચાલ્યો મને જરાકે આશા નહોતી કે જલદી એ બાજુ નાથો મળશે. પરંતુ કોઈ પણ રીતે નાથાને શોધવો છે, એવી મનમાં ગાંઠ વળી ગએલી.

શેરીએ શેરીએ મેં એને ઢૂંઢ્યો આશ્રય જેવાં સ્થાનો જોયાં ક્યાંય પત્તો ન લાગ્યો. મારી નિરાશા વધતી જતી હતી, અંધારું વધતું જતું હતું, વરસાદ પણ વધતો જતો હતો વીજળી સબકારા મારી રહી હતી અને ધામેધામો ગડગડાટ પણ થતો હતો. આ બધું તોફાન વરસાદ વધવાની આગાહી રૂપ હતું હું ઉતાવળો થયો બહુ બહુ શોધ કરી પણ નાથો ન મળ્યો. આખરે ઘર તરફ વળ્યો. રસ્તે એક પણ માણસ સામે મળતું નહોતું પાણી વધતુંવધતું સાથળ સુધી થયું હતું હું ઘર નજીક આવી પહોંચ્યો.

નાથાની ચિંતા ને અનુપમાની તેને માટેની ચિંતા મને અકળાવવા લાગી. ઘડીભર ફરી શોધ કરવા જવા વિચાર થયો, પણ દિલ ન ચાલ્યું હું ડેલા પાસે ઊભો રહ્યો. આપણા ઘર સામે જ આ કૂવો છે, ત્યાં જ ડેલા પાસે ઊભો હતો.

અચાનક એક મોટો વીજળીનો ચમકારો થયો, ને મેં ખૂણામાં કૂવા ઉપર કંઈક દીઠું. પહેલાં તો મને થયું કે કૂવા પર ભૂત થાય છે એ વાત સાચી હશે. જરા દિલમાં બીકની છાયા ફરી વળી

બીજી વખત વીજળી થઈ ત્યારે નક્કી થયું કે ત્યાં કંઈક લૂગડાં જેવું છે હું તો જ્યાંત્યાં નાથો જ દેખતો હતો. આ પહેલાં પણ એવાં ગૂંદરાઓને નાથો જ ધારી લીધેલા.

પરંતુ અહીં તો સાચે જ નાથો નીકળ્યો!

બેભાનાવસ્થામાં એ ત્યાં પડ્યો હતો. મેં ખૂબ ઢંઢોળ્યો, પણ તે ભાનમાં ન જ આવ્યો છેવટે હું તો થાક્યો. કંઈ ઉપાય ન સૂઝ્યો.

'અનુ!' મેં મોટેથી બૂમ મારી.

અનુપમા થોડી જ ઊંઘી જાય? તેણે તરત જ બારીએ આવી કહ્યું 'તેડી લાવ્યા?' મેં તેને વાત કરી અને નીચે આવવા કહ્યું એ દોડતી આવી મેં છત્રી બંધ કરી બગલમાં દબાવી અને અમે બંને નાથાને ઉપાડી ઘરમાં આવ્યાં.

નાથો બેભાન જ હતો. અનુપમાને તો થઈ જ ગયું કે નાથામાં જીવ નથી પણ મેં ધીરજ આપી ને ઉપાય કરવા કહ્યું મેં કપડાં બદલાવ્યાં, અનુપમાએ તરત જ મારો ગરમ કોટ લાવી એને પહેરાવી દીધો, ખાટલે સુવાડ્યો, બંને સગડીઓ સળગાવી ખાટલા નીચે મૂકી અને બ્રાન્ડી લઈ હાથપગ ચોળવા લાગી હજુ અનુપમાને ખાત્રી નહોતી કે નાથો જીવતો છે.

પણ તેના સાનંદાશ્ચર્ય વચ્ચે થોડી વારે નાથો સળવળ્યો ને ગરમી આવી એટલે તેણે આંખો ઉઘાડી હું દૂર ઊભો હતો તેનું માથું અનુપમાના ખોળામાં હતું નાથાએ અસ્પષ્ટ અવાજ કાઢ્યો: 'ભાભી'

એની ભાભીની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં હર્ષના કે શોક—ના એ તો એ જાણે પોતાનો દીકરો આજ મરણપથારીએ પડ્યો હોય એટલી ચિંતા તેના મોં પર હતી.

તે જ વખતે જગત રડ્યો પણ જગતની મા આજે નાથાની મા થઈ હતી અનુપમાએ ધ્યાન ન દીધું હું જગતને હીંચોળી ઉંઘાડી આવ્યો

બહાર વરસાદ ઝમાઝમ વરસી રહ્યો હતો વીજળીના કડાકા થઈ રહ્યા હતા. મધરાત જામી ગઈ હતી. દૂરદૂરથી કોઈનાં છાપરાં ઊડવાના અવાજો આવી રહ્યા હતા. કોઈની બૂમો સંભળાતી હતી. છાપરા ઉપરથી ધોધબંધ પડતું પાણી કોઈ ભયંકર તાલ બજાવી રહ્યું હતું જાણે બહાર શિવનું તાંડવ ચાલતું હોય તેમ ઘરમાં બેઠાં લાગતું હતું, અને વીજળી થતી ત્યારે જાણે ગિરનાં ભૂતાવળ બારણાની તરાડોમાંથી ડોકી રહી હોય એવું લાગતું હતું સારુબહેન, આ હું એ રાતની વાત કહું છું, જે એક રાતમાં ત્રીસ ઇંચ પાણી પડ્યું હતું.

નાથો ફરી આંખ બંધ કરી ગયો હતો તેનો શ્વાસ જોશથી ચાલી રહ્યો હતો. મને કંઈક શંકા પડી મેં પાસે જઈ હાથપગ તપાસ્યા એ પાછા ઠંડા પડતા જતા હતા. અનુપમા મારા તરફ અનિમેષ નેત્રે જોઈ રહી હતી.

'તમને કેમ લાગે છે?'

'હાથપગ ફરી ઠંડા પડતા જાય છે. વાત ગંભીર બનતી જાય છે'

અનુપમા ઘડીભર શૂન્યમનસ્ક મારી સામે જોઈ રહી અને કંઈ ન સૂઝ્યું એટલે ફરી શીશીમાંથી બ્રાન્ડી લઈ બધે ઘૂંસવા લાગી પણ એથી સુધારો થશે એમ તેને ખાત્રી નહોતી.

હું મૂંઝાતો બારી તરફ ગયો, બારી ખોલી બહાર જોવા પ્રયત્ન કર્યો મધરાતના અંધારામાં બધું બિહામણું લાગતું હતું. થોડી વારે એ ભયંકરતા સાચા સ્વરૂપમાં બતાવતી વીજળી થઈ. મેં નીચે જોયું. શેરીમાં માથોડુંમાથોડું પાણી વહી રહ્યું હતું હું વિચાર કરતો ઊભો હતો ત્યાં ઉપરથી મારા માથા ઉપર પાણીની ધારા પડી.

મને ત્યારે આ બધું ભૂતલીલા જેવું લાગ્યું જાણે એ બધાં નાથાને લેવા આવ્યાં હોય ને નાથાને બચાવવાના અમારા મિથ્યા યત્ન ઉપર હસતાં હોય તેમ મને લાગ્યું. ત્યાં મને અનુપમાએ અંદર બોલાવ્યો

'જુઓને, આ કંઈક આડુંઅવળું બોલે છે.' અનુપમાએ મને કહ્યું

થોડી વારે નાથો બોલવા લાગ્યો: '...લાડુ તમારો. હેહેહે' નાત ટલી છે. મોતાભાઈ, લાડુ પીરસો. ભાભી, તમે ય ઘરેણાં પહેરો... હેહેહે..'

વળી એ મૂંગો થઈ ગયો.

'તમે અત્યારે આપણા વૈદ્યને બોલાવી લાવો તો?'

'હું પણ એ જ વિચારમાં હતો. પણ બહાર માથોડું માથોડું પાણી છે. હું શું કરું એ જ મને સૂઝતું નથી.'

મને મૂંઝાએલો દીઠો એટલે અનુપમાની બધી હિંમત ભાંગી પડી. તેની આંખમાંથી દડદડ આંસુ ચાલવા લાગ્યાં અનુપમા મૂંગી રડતીરડતી બ્રાન્ડી ચોળવા લાગી

અમારી, સારુબહેન, કારી ન ફાવી.

થોડી વારે નાથાએ આંખો ખોલી ત્યારે હું પણ પાસે જ હતો પણ તેનું પહેલું ધ્યાન તેની ભાભી તરફ ગયું 'ભાભી, તમને હું સાંભરીશ. હોં? ને મોતાભાઈ, તમને પાઘડી—મને ભૂલજો મા હોં?'

તેણે બે હાથ ભેળા કર્યા અને એની ભાભીને પગે લાગ્યો. પછી થોડી વાર ટગરટગર મારી સામે જોઈ રહ્યો અને પછી આંખ બંધ કરી ગયો.

સારુબહેન, હું કમનસીબમાં નાથાને છેવટસુધી વિશ્વાસ ન બેઠો.

પછી થોડી વાર શાન્તિ રહી અને પછી એકદમ તેનો ડાબો હાથ અને જમણો પગ ખેંચાવા લાગ્યા આંખો બંધ હતી તે ખૂલી ગઈ, મોં વક્ર થતું ગયું અને ગળું થોડાક ડચકાં ભરી અટકી ગયું

આમ, સારુબહેન, એ ગાંડો નાથો આ ડાહ્યા જગતમાંથી ચાલ્યો ગયો

હં, પણ તમે કેમ છેક સુધી અવાક્ જ બેઠાં રહ્યાં?—અરે! તમે તો રડો છો?'

'ના, વિનુભાઈ, હું ડાહ્યા—ગાંડાની વ્યાખ્યા શોધું છું—પણ અરે, આ બહાર કોણ ડૂસકાં ભરે છે?—અનુભાભી?

જયન્તીલાલ ઓઝા

તુતખ
આમન

પુરાતન મિસરની તવારીખ

જેને આંગણે આજે કાળના તાંડવ સમું યુદ્ધ ખેલાઈ રહ્યું છે એ મિસરદેશે આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે જે સંસ્કૃતિ ને કળાલક્ષ્મી સર્જી હતી તેથી આપણે બહુ ઓછા જ્ઞાત છીએ. એ કાળની ઊડતી તવારીખનોંધ તથા તેની કળાનો આછોતરો પરિચય અહીં આપ્યો છે.

મિસર! જગતની અપૂર્વ સંસ્કૃતિઓની કામદુઘા! હજરત મૂસાને જેણે ખુદાઈ જ્ઞાન આપ્યું, જેના મંદિરોમાં પ્લેટો ને હીરોડોટસે જ્ઞાનના પ્રથમ સંસ્કાર મેળવ્યા, વિખ્યાત ગણિતી યુડોક્સસ ને ભૌગોલિક સ્ટ્રેબોએ જેની ભૂમિ પર જ્ઞાનવિસ્તારની તમન્નાએ રખડપાટ આદરેલો એ મિસર, જે શ્રીકૃષ્ણના વખતમાં આર્યાવર્તનું એક સમાન બન્યું હતું તે અનિરુદ્ધ ને શાબની ભૂમિ, એક વખતનું એ જાહોજલાલ મિસર, જેણે પત્થરોમાં પ્રાણ પૂર્યાં. એક વખતની એ નીલ, જેના મુક્ત પ્રવાહે માનવસંસ્કૃતિના પહેલા ઘડતરને પરિપુષ્ટિ આપી આજે ક્યાં છે એ બધું? મિસર તો છે— આજે પણ; પરંતુ હતગૌરવ, પાંચ હજાર વર્ષની પોતાની ભવ્યતાના અવશેષો પર સમાધિ અનુભવતું. નીલ પણ આજે છે, એ લુપ્તપ્રાય અવશેષોની બાજુએ તાડની ઘટાઓ વચ્ચે વહેતી. પણ ક્યાં છે એ ભૂતકાળીન ઉન્માદ? એની કરોટ પર જોવાએલી સંસ્કૃતિના અધઃપતન પર એનાં નીલાં જળ જાણે વિષાદભર્યાં મૌનમાં ડૂબી ગયાં છે. એ જ ચક્રનેમિક્રમ છે, જે આર્યાવર્ત આજે અનુભવે છે.

આટલાન્ટિકના તળિયે બેસી ગએલા પ્રાચીન લેમુરિયા ખંડના વતનીઓ આફ્રિકાના કિનારે પહોંચ્યા હોય તો જ ઇતિહાસના પ્રાચીન કાળમાં એટલી સંસ્કૃતિ અને જ્ઞાનસમૃદ્ધિની જાહોજલાલી એ પ્રજા ભોગવી શકી હોય અને એવી જ રીતે વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રમાણે એ લુપ્ત ભૂમિના અવશેષો સમી દ્રાવિડી પ્રજાએ હિંદમાં આર્યોના આગમન પૂર્વે જે સંસ્કૃતિ નિર્માણ કર્યું, માનવસમાજની જે અવગણિત જીવનપ્રણાલી ઉપજાવી તેણે વિજેતા આર્યદળોને પણ પોતામાં મિશ્ર કરી દીધા. શ્રવણ બેલગુળના ગોમટેશ્વરની પાર્વતીય પ્રતિમા, ગોપુરો વગેરે મિસરની પ્રાચીન પ્રતિમાઓનો પડઘો જ જણાય છે. એક વખત આફ્રિકા અને હિંદ એક વિશાળ ખંડથી જોડાયેલા હતા તેની સાખી ચાદી બે બાજુના છૂટા પડેલા કિનારાની પ્રજાઓના અવશેષો, જૂના રિવાજો અને વનશ્રીમાં મળી આવે છે. ફરક માત્ર ભાવનામાં છે. ઇજીપ્તમાં કબ્રસ્તાનો પર માનવસમૃદ્ધિ અને શાહી દોલત ન્યોછાવર બની, હિંદમાં દેવસ્થાનો પર જનસમાજનું સર્વાંગપણું થવા લાગ્યું. નશ્વરદેહની માયા છોડી દેવત્વની કલ્પનામાં લોકમાનસ ગુંથાતું ગયું અને હજુ આ યુગમાં પણ ઇજીપ્તનો વારસો સાચવનારા અરબસ્તાનના સંપ્રદાયમાં કબર ઉપર અનર્ગળ ખર્ચ કરવાનો નમૂનો પઠાણો અને મુગલ શાહનશાહોએ પૂરો પાડ્યો છે તેની કલ્પનાનું મૂળ ઇજીપ્તના પ્રાચીન મકબરા પિરામિડોમાં જ છે.

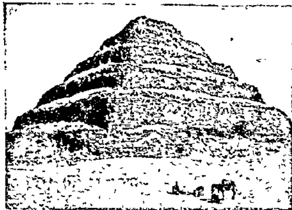
મિસરની તવારીખનો આંક ઈ. પૂ. ૩૫૦૦થી તે ૩૨૦૦ સુધીના ગાળામાં મૂકવામાં આવે છે. એનો પહેલો જ રાજા મેનાસ આપણા પુરાણોના વૈવસ્વત મનુ સાથે તેનું મળતાપણું જુઓ. પુરાણો જણાવે છે કે મનુનો પુત્ર ઈક્ષ્વાકુ ને તેનો પુત્ર કુક્ષ થયા. જ્યારે મેનીસના પુત્રનું નામ એથીથોસ ને તેના પુત્રનું નામ કેનીકેનીસ મળી આવે છે. મનુનો વંશ સૂર્યપૂજક હતો, તેમ મેનીસનો પણ. મિસરના પહેલા રાજવંશના અમલમાં ચણાએલું અર્ધું મનુષ્ય ને અર્ધું સિંહના આકારનું 'સ્ફિન્ક્સ'નું બાવલું પણ સૂર્યદેવતાનું છે. શ્રી જ્વાલાપ્રસાદ સિંઘલના અભિપ્રાય પ્રમાણે, દૈત્યોને આર્યો બનાવવાનું કામ હાથમાં લેનાર નરસિંહ અવતારનું એ સૂચક છે. વળી મિસરના બીજા એક દેવતાનું નામ ઓસપીઆરા મળી આવે છે, એટલા પરથી આપણા પુરાણોમાંનો બલિરાજા તે બાબીલોન, મય, મિસર અને ફીનિશિયાનો દેવતા બન્યો હોય એવી કલ્પના બંધાઈ છે. મિસર અને આર્યાવર્તનો સંબંધ બેશક સહસ્રાવધિ વર્ષો જૂનો છે, પણ એ પુરવાર કરવાને કોઈએ હજુ પૂરી કમર કસી ન હોવાથી એવા વેરવિખેર પ્રયત્નો સાથે તડજોડ કરવાને બદલે આપણે માત્ર તવારીખ રૂપે જ મિસરના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન કરીએ.

મિસરી સંસ્કૃતિનો પિતા ઝોસર

મિસરના પહેલા બે રાજવંશોનો ઇતિહાસ પૂરતા પ્રમાણમાં હજુ નથી મળ્યો. પ્રખ્યાત ગ્રીક ઈતિહાસકાર માનેથોના લખવા મુજબ તેમની રાજધાનીનું શહેર થીબ્સ હતું. ત્યાર પછી ત્રીજા રાજવંશના અમલમાં મિસરના ઉપલા ને નીચલા બંને વિભાગોનું એકીકરણ શરૂ. એનો પહેલો રાજા ઝોસર. એણે પોતાની રાજધાની મેમ્ફિસમાં સ્થાપી. એને હાથે જ મિસરમાં પહેલું પાકું મકાન બંધાયું, અને એના અમલથી જ પિરામિડ યુગ શરૂ થયો. ઈંટોને બદલે પત્થરનો ઉપયોગ હાથ આવતાં મિસરી કળાને જાણે પાંખો ફૂટી. અત્યાર સુધી નાના રૂપવિધાનોમાં રાચતી એની કળા ઊર્ધ્વમુખ બની. એ કળાલક્ષ્મીનું મૂળ તો ઠેઠ પ્રાગૈતિહાસિક કાળ સુધી જાય છે, પણ આ ઝોસરના યુગમાં તો તેનું વિધાન એટલી ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચ્યું કે આજના નિર્માણશાસ્ત્રો પણ એમાં રજમાત્ર ચૂક નથી કાઢી શકતાં.

ઝોસરયુગનું આ કલાગૌરવ એના શાણા પ્રધાન ઇમહોતપને જ આભારી છે. સુલેમાનથી યે તે વધુ શાણો હતો ને મિસરની કહેવતોનો પહેલો સંગ્રહ એણે જ કરેલો. વૈદકમાં પણ તે એવો જ નિપુણ હતો. પોતાના સ્વામી ઝોસરને અમર બનાવવા એણે જ સક્કારાની પગથીવાળી પહેલી પિરામિડ ઊભી કરી ને એબીડોસ ખાતે તેના નામનો મસ્તબો બાંધ્યો. મિસરના ઇતિહાસમાં એ એક એવું કલાનિર્માણ હતું, જે ત્યાર સુધી કોઈ માણસની આંખોએ ન જોએલું, ને જે આજે પાંચ હજાર વર્ષ પછી પણ જોનારાને આશ્ચર્યમૂઢ બનાવી દે છે. એ પ્રગલ્ભ પ્રતિભાને લઈને જ ગ્રીકોએ તેને આદ્યસ્થપતિનું સન્માન આપેલું ને પછી તેને ઈમુથિસના નામે દેવપદે સ્થાપિત કરેલો.

મઘરિબ (પશ્ચિમ)ના વેરાનમાં ઊભેલ એકાકી કોઈ રાક્ષસ સમી ઝોસરની એ ચોરસ પિરામિડ મિસરની કલાલક્ષ્મીના નવજન્મની યાદ આજ પણ તાજી કરાવે છે. એના એકેએક મજિયાનું કામ એટલું તો બારીક છે, કે પૅરી તેને આજના કોઈ આંખના શસ્ત્રવૈદ્યની બારી-

ફ્રોની સાથે નિઃસંકોચ સરખાવે છે! અતુલ સમૃદ્ધિ ને નિરુપદ્રવ શાંતિ વગર આવી કલાસાધના શક્ય ન બને. એ વખતની ચિત્રલિપિમાં મળી આવેલા કેટલાક લખાણો એ બાબતની સાક્ષી આપે છે અને એનું પાટનગર મેમ્ફિસ7 ઓથી તે કેલ્સી ને ટેમ્સથી તે હૅમ્પસ્ટેડ સુધી વિસ્તરતા આજના લંડન જેવડી એ મહાનગરી આજે તો રેતીના થર નીચે દફનાઈ ગઈ છે ને તેના પર આજના મિસરી ખેડૂતો ફેલાહીનોનાં હળ ફરે છે.

પિરામિડ અને સ્ફિંક્સનાં સર્જન

ત્યાર બાદ ઈ. પૂ. ૨૭૦૦માં સોરિસના અમલથી મિસરનો ચોથો રાજવંશ શરૂ થયો. એના અમલમાં પણ મુલકની આબાદી એવી ને એવી રહી હતી, ને સીનાઈનો દ્વીપકલ્પ તેણે જીતી લેતાં મિસરની ખનિજસમૃદ્ધિ પણ વિપુલ બની હતી. પરિણામે કેટલાક ચિંતકો એ સમયમાં 'કત, બ અને કા' (શરીર, મન ને આત્મા) પર ચિંતન ચલાવતા થયા હતા. ઈમહોતપનો ચીલો એ વંશે પણ ચાલુ રાખ્યો, પણ સ્થાપત્યને તેમણે ચોરસને બદલે ત્રિકોણનું સ્વરૂપ આપ્યું, જેને ગ્રીકોએ 'પિરામિડ'ને નામે ઓળખાવ્યું. એ વંશના ખુફુ, ખફરા ને મેંકાઉરાએ આજ પણ દુનિયાની મહાકૃતિ તરીકે રહેલી ગીઝેની પિરામિડો બાંધી. તેમાં ખુફુની પિરામિડ સૌથી ભવ્ય ને ઝોસરની પિરામિડથી માત્ર ૨૦૪ ફૂટ નીચી છે એમાં કેટલાયે દીવાનખાના છે. જેમાં એનું મમી (શબ) છે એ દીવાનખાનું ૧૯ ફૂટ ઊંચું, ૩૪ ફૂટ લાંબું ને ૧૭ ફૂટ પહોળું છે મહાન ગ્રીક ઇતિહાસકાર હીરોડોટસે મેળવેલી માહિતી પ્રમાણે તેના માટે રોજ એક લાખ મજૂરો કામે લાગતા ને દર ત્રણ મહિને તેમને છૂટા કરી દેવામાં આવતા. નાઈલને પૂર્વ કિનારેથી તે માટે પથ્થરો લાવવામાં આવતા. તેર એકર પટમાં બંધાએલી એ પિરામિડમાં, પેટ્રીએ માંડેલા હિસાબ મુજબ, સરેરાશ અઢી અઢી ટનના ૨૦,૦૩,૦૦૦ પથ્થરો વપરાએલા છે.

સ્ફિંક્સનું બાવલું પણ કેટલાક ખફરાને નામે ચડાવે છે, કારણ તેના પર તેના નામનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. એનું શરીર સિંહનું ને ચહેરો કોઈ ફારોહનો છે, પણ ઈસ્લામી આક્રમણકારોએ એ ચહેરાને એટલો તો બેડોળ બનાવી મૂક્યો છે કે ઓળખી શકાતો નથી. ખફરા સાથે જોડાએલો 'રા' શબ્દ બતાવે છે કે તેણે સૂર્યપૂજાને મહત્ત્વ આપ્યું હશે. એના પછી મેંકાઉરાએ ચાર પિરામિડો બંધાવી એક ૨૧૮ ફૂટ ઊંચી ને ત્રણ નાની. પ્રજાનાં સુખશાંતિ વચ્ચે આમ ચોથા રાજવંશે મિસરની કલાસમૃદ્ધિનો ઉચ્ચતમ વિકાસ સાધ્યો.

અને એ કલાસમૃદ્ધિ ને વૈભવનાં અનેક કારણો હતાં. એક તો નીલની નહેરોએ મિસરનો પાક અનેકગણો વધારી મૂક્યો હતો. બીજું, એશિયનો તથા ન્યૂબિયનોને હરાવીને ખુફુ અને ખફરાએ સરહદ પર કિલ્લા ઊભા કરી પાકો બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો. તેનો વેપાર ઠેઠ ક્રીત ને સીરિયા સુધી પહોંચેલો. આ બધું ૨૨૦ વર્ષના એ વંશના અમલમાંના કલાવિકાસ માટે આશીર્વાદ સમાન નીવડ્યું એ વખતે, માત્ર પા ઇંચના હાથીદાંતના ટુકડા પર કોતરાએલા ખુફુના ચહેરા ઉપર તેનો નિર્માતા જે ભાવરેખો ને સજીવતા આણી શક્યો છે તે આણવાની આજના આપણા સિદ્ધહસ્ત શિલ્પીઓમાંયે તાકાત નથી.

હિક્સોસનું આક્રમણ અને પડતી

પાંચમો રાજવંશ ગાદીએ આવે છે ને મિસરની કલા ચોથા વંશની બધી સમૃદ્ધિ તથા લાલિત્ય ગુમાવે છે, અને ઉદાસીન આડંબરી મૂર્તિઓની આકૃતિઓનું ખોખું જ માત્ર બની રહે છે નીલમાં હોડીઓ ને તરાપાનું સ્થાન મછવા તથા વહાણો લે છે, પણ બહારનો વણજ ખેડાવાને બદલે પાંચમાથી તે બારમા વંશ સુધીનું મિસર અંદરોઅંદરના રાજકીય ને ધાર્મિક બખેડાઓમાં જ પરોવાઈ રહે છે; ને હજારો વર્ષ જૂનું એ મહારાજ્ય નાનાં નાનાં રાજ્યોમાં છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે વચ્ચે બારમા વંશમાં મોટો ઊભરો આવી જાય છે 'આપુરા' જેવી સાહિત્ય કૃતિઓ નિર્માણ થાય છે. ફાયુમના ૨૭,૦૦૦ એકરમાં નહેરો ખોદાય છે હાથીદાંતની કોતરણી ને મૃતાત્માઓના જનાજાને શણગારવાની કળા ખીલે છે પણ મિસરની ભાંગેલી કરોડ ફરી ટટ્ટાર નથી થતી. એ રાજઅમલમાં જ બાબિલોનિયાનું મહાસામ્રાજ્ય નષ્ટ થઈ ખત્રીઓનું જોર વધ્યું

આ હીન દશાનો લાભ હીક્સોસ નામની એક આક્રમક ને લડાયક પરદેશી જાતિએ લીધો. એનો ઉદ્ભવ હજુ નક્કી નથી જાણ્યો કોઈ તેને સેમેટિક ગણાવે છે, કોઈ આર્ય તો કોઈ ઇથીઓપિયન મિશ્રિત લોહીની

આ હીક્સોસ ચડાઈ સાથે મિસરમાં ઘોડાની પહેલી આયાત થઈ એ પહેલાં ઘોડાને પાળનારી જાતિ આર્ય સિવાય કોઈ ન હતી. આમી-

ચિત્રપરિચય (ઉપર) મિસરની કળાકૃતિના પ્રથમ જન્મ સમી સક્કારામાં આવેલી પગથીવાળી પહેલવહેલી પિરામિડ મિસરના પહેલા રાજા ઝોસરને અમર બનાવવા તેના શાણા પ્રધાન ઈમહોતપે ઈ. પૂર્વે ૨૯૫૦માં એ બંધાવેલી એ એક જ પિરામિડ ચોરસ છે, પછીની બીજી બધી ત્રિકોણ છે (બાજુએ) માણસના ચહેરા અને સિંહના શરીરના આકારનું જગતમાં અપૂર્વ એવું મિસરનું મોટું શિલ્પ-સ્ફિંક્સનું (સૂર્યદેવતાનું મનાતું) બાવલું અને ગીઝેની બીજી પિરામિડો એ પિરામિડોના પેટાળમાં ચણેલાં ભૂગર્ભ-મંદિરોમાં પુરાતન મિસરના રાજવીઓ અને મહાજનોના શબ તેમની સર્વ સમૃદ્ધિ સાથે રાખવામાં આવેલ છે

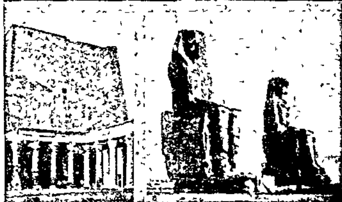

ચિત્રપરિચય જમણી બાજુ (ઉપર) ૧–ગીઝેના ભવ્ય પિરામિડોમાંનો સૌથી ઊંચો ક્રીઑપ્સનો પિરામિડ, ૨–ઈ પૂર્વે ૧૪૦૦માં બંધાએલા લકઝરના વિરાટ મંદિરોની સ્તંભમાળા એ એકેક થાભલો બાવન ફૂટ ઊંચો છે તે પરથી મિસરના એ ભવ્ય મંદિરની વિરાટતાની કલ્પના આવશે (નીચે)–પ્રાચીન મિસરી સસ્કૃતિનું છેલ્લામાં છેલ્લું સ્થાપત્ય—ઇ પૂર્વે પહેલા સૈકામાં થએલા ટૉલેમીના સમયનુ—એડફુમાં કાળ ભગવાનનું મંદિર ૨–થીબ્ઝમાં આવેલા વિરાટકાય ‘મેમન’ પૂતળા કહેવાય છે કે એમાંના ડાબી બાજુના પૂતળામાંથી હમેશાં સૂર્યોદય સમયે સંગીતનો સૂર નીકળતો તેથી એ ‘ગાતો મમન’ કહેવાય છે

ડાબી બાજુ હતશેપસુત નામની રાણી જેના રાજ્યકાળમા ખબ શાતિના સમય મા લકઝર પાસેના કર્ણકનાં ભવ્ય મંદિરો તથા બીજા ઘણા કલાસર્જનો થયા

…ો સુદ્ધા તેથી બીનવાકેફ હતા ને તેને પૂર્વના નવેડા તરીકે ઓળખતા સશોધકો માટે હીક્સોસ ચડાઈને લગતો આ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે

સોળમા રાજવશના દેવો પણ મિસરના પ્રાણીદેવતાઓથી જુદા હતા મિસરની પ્રજા પર એણે એ દેવોની પૂજા લાદવા માડી. એક પછી એક મંદિરોનો એણે નાશ કરવા માડયા નવા દેવોની પૂજાનો ઈન્કાર કરનારા પુરુષો કત્લ થવા લાગ્યા ને સ્ત્રીઓ ગુલામ બનવા માડી મિસરી પ્રજા આખરે એ દમનથી કટાળી ને તેણે બળવો કર્યો બળવો સફળ થયો ને રાજગાદી પર ખુદ મિસરનો જ સત્તરમો રાજવશ આવ્યો પ્રજાએ જુલમનું એવું તો વેર વાળ્યું કે આજે એ હીક્સોસ વંશનો એકે ઉત્કીર્ણ અવશેષ સુદ્ધા હાથ નથી લાગતો

પુનર્રચના

સત્તરમા વશનો બધો સમય મિસરની પુનર્રચનામા જ ખર્ચાય છે. ત્યાર બાદ એ વશની જ શાખા રૂપે અઢારમો વશ ગાદીએ આવે છે એના શાસનકાળથી મિસર મહારાજ્ય બને છે ને એ આખા વશના અમલને ‘નવ સામ્રાજ્ય’નું નામ અપાય છે તેના પહેલા રાજા આમોસીએ મિસરના ઇશાન ખૂણે હજુ પગદડો જમાવી બેઠેલા હીક્સોસોને ઉખેડી નાખ્યા મિસરને તેણે લશ્કરી સત્તાનું રૂપ આપી દીધું ને ઠેઠ પાલેસ્ટાઈન સુધી પોતાનું સામ્રાજ્ય વિસ્તાર્યું

એના પછી થ્થ્મોસિસે બધા આતરિક ઝગડાઓ શમાવી સર્વ સત્તા એકહાથ કરી એણે ન્યૂબિયા પણ જીતી લીધું ત્યાર બાદ એની પુત્રી હતશેપસુત ગાદીએ આવી કશા પણ ઉપદ્રવ વગર ચોદ વર્ષ એણે કરેલું રાજ્ય બતાવે છે કે મિસર તે વખતે પરિપૂર્ણ શાતિ ભોગવતું હતું દર અલ-બાહરીનું તેણે બધાવેલું હોતપનું મંદિર ને કર્ણકના સ્તભો ભગ્નાવસ્થામાં યે એના અમલનું ગૌરવ જાળવી રહ્યા છે

સામ્રાજ્યના વિસ્તાર અને શાતિના આશીર્વાદ સાથે મિસરની સમૃદ્ધિ યે વધી ને એ સાથે જ પ્રજાનો જૂનો કલાપ્રેમ ફરી પ્રગટી નીકળ્યો લાંબે ગાળે પુન પ્રગટેલી એની જ્યોતે સભર રોશની રેલાવવા માડી પોશાક, હથિયારો, ઝવેરાત, કુંભારકામ, બધામાં નવીનતાએ પ્રવેશ કર્યો લોઢા ને કાસાનો ઉપયોગ પણ શરૂ થયો પરતુ ધર્મ હજુ જેવો ને તેવો સાંકડો, વહેમના જાળામાં ગુથાએલો રહેલો જુદાજુદા પશુ-પક્ષીઓના પ્રતીક રૂપ બેશુમાર દેવોની પૂજા પ્રચલિત થઈ ગએલી.

અખનાતન અને તુતંખ-આમન

આ પરિસ્થિતિમા, એ જ વશમા ઈ. પૂ ૧૪મી સદીમા થએલા અખનાતને ધરમૂળથી ક્રાન્તિ આણી. એકલા સૂર્યની પૂજા ચાલુ રાખી, એણે બીજા બધા દેવોની પૂજા બંધ કરાવી મિસરી કળાને આથી તેના સાંકડા વર્તુલમાથી મુક્તિ મળી એ ક્રાન્તિયુગની કળા પહેલાની કળાથી એટલી તો નોખી પડી જાય છે કે તેની રાજધાની તેલ-અલ-અમર્નામાંથી મળી આવેલા એના અવશેષોને ‘અમર્ના કલા’ને નામે જ ઓળખવામાં આવે છે

પરતુ અખનાતન પછી તેનો જમાઈ તુતખ-આમન ગાદીએ આવતા તેણે તરત એને નાસ્તિક જાહેર કર્યો ને લોકમતને માન આપી બધી પુરાણી ધાર્મિક બદીઓને સજીવન કરી પરિણામે મિસરી માનસ હીણું થતુ ચાલ્યું. કલા ને ચારિત્ર્યમાં હીનતા આવતા ક્ષૈવત પણ પરવાર્યું રાષ્ટ્રની સાસ્કૃતિક ચેતના વિસરાવા લાગી ને સરહદના તથા આતરિક ઝઘડા વધતા ગયા આમ જ્યારે મિસર નબળુ પડતુ જતુ હતું, એક પછી એક રાજવંશ તેના પર બદલાયે જતો હતો અને જ્ઞાતિસસ્થાના થએલા ઉદયે ને ધર્મના પ્રાધાન્યે વ્યક્તિગત મહત્વા-

જમણી બાજુ:- ઈ.પૂ. ૧૪મી સદીમાં એ મિસરી મહારાજ્યનો ક્રાન્તિકારી સમ્રાટ અખનાતન એણે વિવિધ મૂર્તિપૂજા બંધ કરી એકેશ્વરવાદ પ્રચાર્યો પણ પોતાનો જાન લેવા મથનારને પણ દેહાંત દંડ ન દેનાર એ અહિંસાની રાજ સરકુ- નિના શૌપદેશ: યુગ શ્રેષ્ઠ પુરુષોમાંનો એક હતો. ડાબી બાજુ તેની રાણી નેફરતીતી, જે એ કાળની રૂપસુંદરી મણાતી ને જેની અનેક શિલ્પમૂર્તિઓ મળી આવી છે તેનું આરંગીન શિલ્પ એ કાળની બે નમૂનકલાકૃતિઓમાંનું એક

અંશો પર પગને મૂકી દીધો હતો ત્યારે, રાષ્ટ્રહીનતાના એ કાળે જ એશિયામાં આસીરિયાનું સામ્રાજ્ય પ્રબળ બનતું હતું. હળવેહળવે એણે મિસરની નબળાઈનો લાભ લેવા માંડ્યો.

ઈ. પૂ. ૬૬૮માં ઈસરહદનના અવસાન પછી એનો પુત્ર અસુર બાનીપાલ આસીરિયાની ગાદીએ આવ્યો કે લાગલા જ તેણે મિસર પર વ્યવસ્થિત આક્રમણ કર્યું. રૂપગા રાજવંશના રાજા તિર્હાકને સામ્રાજ્યએ બાંધી તે એને પોતાની રાજધાની નિનેવે લઈ ગયા ને મિસર પર નિકુ નામના એક સરદારને સૂબા તરીકે નીમતો ગયો.

આ નિકુના (૨૬મા) રાજવંશના અમલમાં મિસરની પ્રજા પાછી પિરામિડ યુગ તરફ પાછી ભૂતકાળમાં પ્રવેશતી એની નજરે પરાધીનતાનું પાપ બરાબર સમજાયું ને ઈ. પૂ. ૬૩૪માં શકોના હુમલાથી આસીરિયન સામ્રાજ્ય ભાંગ્યું ત્યારે ગ્રીકોની મદદથી નિકુના પુત્ર સમેતિકસે આસીરિયનોને હાંકી કાઢ્યા ને એક સદી પછી પાછું મિસર સ્વતંત્ર બન્યું.

પરંતુ એ માત્ર ઊભરો જ હતો. સાઠ વર્ષ સુધી એ સ્વાતંત્ર્ય ટક્યું ને પાછી પ્રજાની પતિતાવસ્થા શરૂ થઈ. ગ્રીસ અને ઈરાનના જમાના જતાં સામ્રાજ્યો માથું ઊંચકવા લાગ્યા હતા, પણ તેની કોઈએ દરકાર ન કરી. પરિણામે આર્તાક્ષેક્સિસ બીજાના પુત્ર ઓકસસે તેના પર ચડાઈ કરી તેને ઈરાનનું ખંડિયું બનાવી દીધું ને છેલ્લા ફેરોહ નખ્તીહેબનો ઈ. પૂ. ૩૪૨માં અંત આવ્યો.

જોકે ઈરાનની પકડથી પૂરેપૂરી મુક્તિ મેળવવાના મિસરીઓએ પ્રયાસ તો કર્યા, પણ બધા જ નિષ્ફળ નીવડ્યા. છેવટે ઈરાનીઓ પાસેથી ઈ.પૂ. ૩૩૨માં મહાન મૅસિડોનિયન વિજેતા સિકંદરે ટાયર અને ગાઝા સાથે મિસર પણ ખૂંચવી લીધું ને પોતાના સામ્રાજ્યમાં ઉમેરી દીધું. એ કાળ સુધીમાં મિસરની સંસ્કૃતિ સંપૂર્ણ હ્રાસ પામી ગઈ હતી. છતાં લેખન, સ્થાપત્ય ને શિલ્પમાં તે હજુ પોતાનું સર્વોપરિ સ્થાન ટકાવી રાખ્યું હતું

મિસરમાં ગ્રીકો

સિકંદરના મરણ પછી એનું આખું મહારાજ્ય તેના સરદારોએ વહેંચી લીધું. મિસર ટૉલેમી લાગી નામના સરદારના ભાગમાં આવ્યું તેણે પોતાને ત્યાંનો રાજા જાહેર કર્યો ને રાજવહીવટનું બધું તંત્ર ગ્રીકોને સોંપ્યું. આ ટૉલેમીના વંશે મિસરનો પ્રદેશ સાચવી રાખેલો નહિ જેવો સંપર્ક અનેકગણો વધારી વેપારવાણિજ્ય ખૂબ ખીલવ્યા. આખો દેશ જુદા જુદા 'નોમ'માં વહેંચી નાખી, દરેક પર મિસરી 'નોમાર્ક' નીમ્યા. પ્રજાની ભાષા, ધર્મ કે બીજી કશી યે આન્તરિક બાબતમાં હસ્તક્ષેપ (દસ્તંદાજી) ન કરતા લોકપ્રિયતા પણ મેળવી. પરંતુ આ લોકપ્રિયતાએ મિસરી પ્રજામાંથી ગર્વપ્રેમનો બચ્યો ખુચ્યો નાશ કરી નાખ્યો ને એનું બધું લલિત સાહિત્ય ને ગ્રંથો ગ્રીકમાં પરોવાઈ ગયું

ટૉલેમી લાગી પોતે સાહિત્ય ને કલાનો રસિયો હતો. એણે નવી રાજધાની મેમ્ફિસથી ખસેડી સિકંદરિયા(ઍલેક્ઝાન્ડ્રિયા) આણી, ત્યાં એક જબરું પુસ્તકાલય બંધાવ્યું એટલું જ નહિ, પણ આખા દેશના વિદ્વાનોને ત્યાં વસાવી લીધા અને સિકંદરિયાને પૂર્વની શારદાપીઠ બનાવી મૂક્યું. મહાન ભૂમિતિકાર યુક્લિડ તેના આશ્રયમાં જ થયો હતો. ઉપરાંત હિપોડ્રોમનું મેદાન, સેરાપિસનું મંદિર, ફેરોસ દીવાદાંડી તથા પ્રખ્યાત એવા ગૅલેરિયા વગેરે પણ તેણે જ બાંધ્યા હતા. હમ્પિના મહાન મંદિરના અંદરના ખંડ ઉપર પણ મિસરી સ્થાપત્યનો એણે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. એનું જીવન ઘણું ગાઢું હતું ને પોતાની બધી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ ધીરી, મિસરના વિકાસમાં જ એણે અનુસ્થાન પરોવી દીધું હતું. ઈ.પૂ. ૨૮૩માં તેના અવસાન બાદ ગાદીએ આવેલા તેના પુત્ર ફિલાડેલ્ફસે પિતાની નીતિ જ ચાલુ રાખી. આજની સુએઝની નહેરની પૂર્વજ એક નહેર તેણે નાઈલ ને રાતા સમુદ્ર વચ્ચે ખોદાવી મિસરનો વ્યાપારી સંબંધ અરબસ્તાન, હિન્દ ઉપરાંત ને દૂર-થી માંડી ઠેઠ યુરોપ સુધી વિસ્તાર્યો. એના રાજ્યકાળમાં જ પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર માનેથો ને મિસરનો ઇતિહાસ લખ્યો ને મિસ્ર ધર્મગ્રંથો-ના ગ્રીક ભાષામાં ભાષાન્તર થયાં.

નાઈલનો પ્રદેશ

આફ્રિકાના પૂર્વોત્તર પ્રદેશને પરિપ્લાવિત કરતી નીલ–નાઈલ નદી મિસરદેશની જીવાદોરી સમી છે આફ્રિકાના ઈશાન વિભાગમાં આવેલા ચાર હજાર માઈલના વિરાટ અને વેરાન મહારણમાં સર્પાકારે અને ગૌરવગતિએ વહેતી, અને જગતના મહા નદોની આગલી હરોળમાં આવતી એ નદીએ સીંચેલા ને સમૃદ્ધ કરેલા તટપ્રદેશ પર જ મિસરની પ્રાચીનતમ સંસ્કૃતિ જન્મી અને ઉછરી, અને આજે પણ મિસરની પોષક માતા એ જ છે આ ઉપરના નકશામાં મિસરની પુરાતન સંસ્કૃતિના બધા મુખ્ય અવશેષો નીલના તટ પર ક્યાં ક્યાં પડેલા છે એ બતાવ્યું છે ઍલેક્ઝાન્ડ્રિયાથી આસ્વાનના બંધ સુધી નીલને તીરે તીરે સળંગ રેલવે લાઈન ચાલી આવે છે, ને તેની અઢાર કલાકની સફરમાં, બન્ને બાજુના કિનારા પર, તાડના ઝુંડથી ભાતીગળ બનેલા પાંચપાંચ માઈલ સુધી પથરાએલા ખેતીના હરિયાળા પટમાં, વચ્ચેવચ્ચે આવતા એ મહાન અવશેષો મિસરના ભવ્ય ભૂતકાળનો વિસ્મયભર્યો રોમાંચ કરાવી જાય છે

બીજો ટૉલેમી યુઅરગેટીસ મહાન લડવૈયો હતો એણે મિસરનું સામ્રાજ્ય મિસર અને સાયરેનીકા ઉપરાંત ન્યૂબિયા, ઇથિયોપિયા ને અરબસ્તાનનો થોડો ભાગ, પાલેસ્ટાઈન ને ફીનિશિયાથી માંડી ઠેઠ આયોનિયા ને થ્રેસ સુધી જમાવ્યું એ સાથે સાહિત્યને પણ એણે એટલું જ પોષણ આપેલું ને દુનિયાના ખૂણેખૂણાથી હસ્તલિખિત ગ્રંથો એલેક્ઝાન્ડ્રિયામાં સંઘર્યા હતા એના કાળમાં જ મહાન ગ્રીક સમાલોચક ઍરિસ્ટોફેનીસ, મહાન ભૂગોળવિદ ઍરેટોસ્થિનિસ ને કવિ ઍપોલોનિયસ જેવા સિતારાઓએ પ્રથમ પ્રકાશ દેખ્યો હતો.

ક્લીઓપેટ્રા

પચીસ વર્ષના અમલ પછી યુઅરગેટીસ અવસાન પામ્યો ઇતિહાસકારોના કથન મુજબ એના પછી નવ ટૉલેમીઓ મિસરની ગાદીએ થયા, જેમાંનો છેલ્લો ટૉલેમી ઑલેટીસ ઈ પૂ ૫૧માં મર્યો ત્યારે પોતાની પાછળ ચાર સંતાનો મૂકતો ગયો: ક્લીઓપેટ્રા ને આર્સિનોઈ નામની બે પુત્રીઓ ને ટૉલેમી નામના બે પુત્રો. તેમાં મોટો ટૉલેમી ઉંમરલાયક થતાં ક્લીઓપેટ્રાને પરણ્યો ને બંને સાથે રાજ્ય ચલાવે એવી એણે કરેલી ગોઠવણથી એ સહોદર પતિપત્ની મિસરની ગાદીએ બેઠાં (મિસરના ફેરોહો માફક સગાં ભાઈબ્હેનોએ લગ્નસંબંધથી જોડાવાની પદ્ધતિ ટૉલેમીઓએ વડેલી જ અખત્યાર કરી લીધી હતી)

આ તે જ ક્લીઓપેટ્રા, જેની મહત્ત્વાકાંક્ષાએ મિસરના ઇતિહાસમાં એક અવનવું રંગમંચ ઊભું કર્યું છે પતિના હાથ નીચે રહી સત્તા ચલાવવામાં તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા ઘવાઈ ને એણે સ્વતંત્ર થવા પ્રયાસો કર્યા પરિણામે લડાઈ થઈ ને તેને નાસી જવું પડ્યું રોમની ત્યારે ચડતી કળા હતી ટૉલેમીઓના ઘણાખરા સંગ્રામ એણે લઈ લીધા હતા ને તેના કૉન્સલ જુલિયસ સીઝરે તેના સામ્રાજ્યની સરહદ અનેકગણી વધારી મૂકી હતી ક્લીઓપેટ્રા નાસીને સીધી તેની પાસે પહોંચી એના રૂપ અને લાવણ્ય પર મોહિત થએલા સીઝરે તેને મદદ આપી ને તે મિસર પર ચડાઈ લાવી મોટો ટૉલેમી લડાઈમાં નાશ પામ્યો રોમનોના આગ્રહથી એ નાના ટૉલેમીને પરણી, પણ પછી તેને ઝેર આપીને સત્તાને આડે આવતી એ આડખીલી પણ તેણે દૂર કરી ને એકહથ્થુ સત્તા પ્રાપ્ત કરી.

હવે તે રોમમાં જ જુલિયસ સીઝર સાથે રહેવા લાગી ઈ પૂ ૪૭માં એને એક પુત્ર જન્મ્યો એ પુત્ર સીઝરથી થયો હોવાનું જાહેર કરી એણે સીઝેરિયન નામથી તેને મિસરની ગાદી પર બેસાડ્યો. સીઝર સાથેના આ જોડાણે રોમમાં ખૂબ ઉશ્કેરાટ મચાવ્યો હતો આખરે સીઝરનું ખૂન થયું ને ક્લીઓપેટ્રા મિસર નાસી આવી. સીઝર પછી રોમના ઉત્તરાધિકારી તરીકે આવેલો ઍન્ટની પણ આ અદ્ભુત લાવણ્યવતી મહારાણી પાછળ એટલો જ ગાંડો બન્યો ને ક્લીઓપેટ્રા પાછી મિસર છોડી રોમ આવી રહી

રોમનો પહેલેથી જ ક્લીઓપેટ્રાને ધિક્કારતા આવ્યા હતા, તેમાં ઍન્ટનીએ જ્યારે જાહેર કર્યું કે ક્લીઓપેટ્રાથી પોતાને થનાર સંતાન રોમનો ઉત્તરાધિકારી બને ત્યારે તો તેમના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો ક્લીઓપેટ્રાને તેમણે દેશની દુશ્મન જાહેર કરી ને જુલિયસ સીઝરની બહેનના પૌત્ર ઑક્ટેવિયનની સરદારી નીચે બધા એકત્ર થયા આથી ક્લીઓપેટ્રા ને ઍન્ટની બંને ઈ પૂ ૩૧ના સપ્ટેમ્બરની ૨જીએ મિસર નાસી છૂટ્યાં ઑક્ટેવિયન ત્યાં પણ પાછળ પડ્યો. ઉગરવાની કંઈ આશા ન રહેતાં ક્લીઓપેટ્રાએ તેનું કહેણ કબૂલી, ઍન્ટનીનો છળથી અંત આણ્યો, પણ પાછળથી ઑક્ટેવિયનના હાથે જ એનો ને એના પુત્ર સીઝેરિયનનો પણ અંત આવ્યો ને મિસર રોમન સામ્રાજ્યનું એક અંગ બની ગયું

આ ઑક્ટેવિયનને રોમનોએ પહેલો બાદશાહ બનાવ્યો ને સેનેટે ઈ પૂ ૨૭માં તેને ઑગસ્ટસનો ઇલકાબ આપ્યો, પણ મિસરનો કારોબાર સેનેટના હાથમાં ન સોંપતાં એણે એને પોતાનો અંગત પ્રાંત જ ગણ્યો ને પોતા તરફથી તેનું શાસન ચલાવવા મિસરમાં એક ગવર્નર નીમી જે 'ઑગસ્ટલ પ્રીફેક્ટ'ના નામથી ઓળખાઈ

આગાની પહેલી પ્રીફેક્ટના વખતથી જ મિસર રોમનું કોઠાર

ડાબી બાજુ રાજવશી શિરવેષ્ટ અને પવિત્ર ગરૂડનુ ચિહ્ન ધારણ કરેલી રાજા ખાફરેનની, નીલપ્રેશ પત્થરની, ઈ. પૂર્વે ૨૮૦૦ની આ પ્રતિમા ગીઝેના પિરામિડ માંથી મળી છે જમણી બાજુ ઇ. પૂર્વે ૫૭૦મા વર્ષમાં થએલા રાજા વાહ ઈબ રીની આ બેઠી પ્રતિમા મિસરની પ્રાચીન કળાનો સુન્દર નમૂનો છે

પ્રાચીન મિસરની કળા

પ્રાચીન મિસરની કળાએ દશ્યસૃષ્ટિના અનુપમ આવિર્ભાવો શિલ્પમા ઉતારી માનવજાતિ સમસ્ત કળાનો એક એવો ઉત્કૃષ્ટ આદર્શ મૂકી દીધો છે કે તેની આગળ ગ્રીક કળા પણ ઝાંખી પડતી લાગે. ઇતિહાસના પડદા હજુ પૂરા દૂર થયા નથી ત્યા સુધી પ્રાચીન મિસર જ સર્વ કળાઓની ગુરૂકૂંચી ધરાવતુ દેખાય છે આસીરિયા અને હિંદની કળાઓને તેની સાથે કેટલો સંપર્ક હતો તેના તર્ક પણ રસપ્રદ પ્રકરણ બની શકે પ્રાચીન મિસરમા ખુરશી અને ઊંચા બેઠકનાં આસનો છે, ને સાથે જમીન પર પલાઠી મારી બેઠેલી રાજપ્રતિમાઓ અને સાહિત્યલેખકો (જુઓ પૃષ્ઠ ૫૨નુ ચિત્ર) પણ છે મિસરના લાલ, ભૂરા ને લીલા રંગોની અસર હિંદમા આવેલી જાતિઓના પહેરવેશમા દેખાશે. પણ હિંદ અને મિસરનો સંબંધ ગુરૂશિષ્યનો છે કે કોઇ પ્રાચીન પ્રજાના સરખા વારસદારો તરીકેનો છે તેની તપાસ પણ જરૂરી છે દક્ષિણની પ્રચંડ પથ્થર-પ્રતિમાઓ, ગોપુરો અને સાગરમા લુપ્ત થએલ મહાબલિપુરના પાષાણ-મન્દિરોના આદ્યસ્વરૂપો ક્યાંથી આવ્યાં, તેનો વિકાસ હિંદમાં જ થયો કે બહારથી તેનાં સૂચન મળ્યાં ? ઈ. સ. પૂર્વેના રાજવંશોમાં મૃતક રાજપુરૂષોની પ્રતિમાઓ કરી રાખવાનો રિવાજ હતો અને તે સ્થાનને દેવકુલ કહેવામા આવતુ પિરામિડની કબરોનું એ કોઈ સરકારી રૂપ ગણાય ? આ બધા પ્રશ્નો ઉકેલ માગે છે

બની ગયુ. બીજા ટોલેમીના અમલમા મસાલાનો વેપાર એકહથ્થુ કરવા ઇલિયસ ગૅલસે અરબસ્તાન પર હલ્લો કર્યો, પણ નિષ્ફળ ગયો. ત્રીજા ટોલેમીએ નાઇલની જૂની નહેરોનો પુનરુદ્ધાર કર્યો ને હિંદ સાથે સીધો વેપારી સંબધ બાંધ્યો. એ પછીના શાસનકાળમા મિસરની બધી પૌરાણિક અસરો નાબૂદ થતી ગઈ.

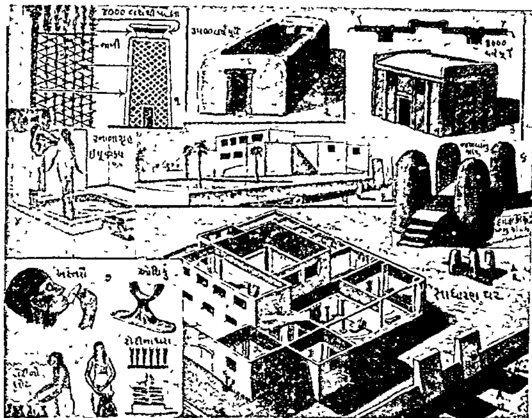
અને રોમે ખ્રિસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર કર્યા પછી તો બાનપરસ્ત અને જૈનપરસ્ત મિસરમાં નવો જ સંઘર્ષ ઊભો થયો. ગ્રીકથી ઊલટું રોમન સામ્રાજ્ય માત્ર તલવારના બળે જ ત્યા ટકી રહ્યુ હતુ. એ અપ્રિય તો હતુ જ, તેમા વળી ધર્મની બાબતમા એણે હસ્તક્ષેપ કર્યો એટલે ત્યાંના આર્થિક અંધેર ને અવ્યવસ્થા ફાટી નીકળ્યા ફિલસૂફ હાઇપેશિયા ને બીજા મિસરીઓની ખ્રિસ્તીઓએ ત્યારે આદરેલી કતલ આજ પણ રૂવાં ખડા કરે એવી છે.

અરબોનો પ્રવેશ

આ આંતરિક અંધેરનો લાભ લીધો ઈસ્લામ નીચે નવજીવન પામેલા અરબસ્તાને ઈ. ૬૩૯મા અમ્ર નામનો તેનો સરદાર મિસર પર અતુલ સૈન્ય સાથે ચડી આવ્યો. બે વર્ષ સુધી તો રોમન સેનાપતિ સાઇરસે અરબોને ખાળી રાખ્યા, પણ દહાડેદહાડે એનુ બળ ઘટતુ ગયુ, જ્યારે અરબ સૈન્યમા તાજો કુમકો મળતો રહી એનું બળ વધતુ જ ચાલ્યુ. આખરે સાઇરસ સિકંદરિયાના બારામાંથી નાસી છૂટ્યો ને મિસર અરબોને હાથ પડ્યુ. કબજો મળ્યા પછી મુલકોમાંથી નવા ધર્મેલા મુસલમાનોના ધાડાં ત્યાં વસવા આવી લાગ્યા ને મિસરના રાષ્ટ્રીયત્વનો હ્રાસ થવા સાથે જ એના ધર્મ, ભાષા વગેરેનો પણ લોપ થવા લાગ્યો.

મિસરની પુરાણી તવારીખનો અહીંથી અંત આવે છે. દહાડે-દહાડે મિસરીઓ પોતાનું પ્રાચીન સ્વત્વ ભૂલતા ગયા અને આજે તો

પોતાને ‘અરબ’ તરીકે ઓળખાવવામાં જ તેઓ ગૌરવ લેતા થયા છે ભૂતકાળના મિસરની આજ એમને કંઈ પડી નથી એમને ગાન એમનું સાચું ગૌરવ તો દમાસ્કસ અને ઈસ્પહાન, કોર્ડોવા ને ગ્રેનેડા, ઈસ્તંબુલ અને બુખારામાં જ રહેલું છે એન ગસ્સ (સૂર્યમંદિરો)માં ઊભેલી એમના દેશના પુરાણા દેવતાઓની મૂર્તિઓ અત્યારે તો રઝળપાટમાં કોઈ સંશોધકમંડળ કે વિદ્વાન વ્યક્તિનું જ આકર્ષણ રહી છે મય, અઝટેક ને ટોલ્ટેક, સુમેર, બરબ ને અસુર સંસ્કૃતિઓથી યે પુરાણી સંસ્કૃત એ ભૂમિ, જગતને એના સાચા વ્યક્તિત્વનું ભાન કરાવવા દબરગાથી યે હજુ આર્ય સંસ્કૃતિ તરફ નજર નાખી રહી છે એ નજર સાર્થક બનાવવા જેટલાં ખત અને શક્તિ આપણી પાસે છે ?

પ્રાચીન મિસરની સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આપતા આલેખ (ખોદકામમાંથી નીકળેલા પ્રમાણભૂત સાધનો ઉપરથી) (૧) તાડની સોટીઓમાંથી બનાવેલી પ્રાથમિક ગામની ભીંત, અને તે પરથી ધીમેધીમે વિકસેલું પાકું બાંધકામ (૨) ઇ. પૂર્વે ૩૫૦૦ના સમયનું મિસરનું પ્રાથમિક કાળનું ઝૂંપડું, જેનું બાંધકામ તાડ અને પેપીરસના ઘરા પર માટી-કાદવ થાપીને કરવામાં આવતું તે પરથી વિકાસ પામીને ન ૫ તથા ૮ના નમૂના મુજબની રચાપરચરચના થઇ (૩) ઈ પૂર્વે ૩૦૦૦ની, ગમે ત્યાં ફેરવી શકાય તેવી પાટિયાની કોટડી એમાં હવાની વધઘટ અને તડકાય પૂરતી જૂજ રાખવા માટે ઉપરની આકૃતિમાં બતાવ્યા પ્રમાણે પાટિયાં દોરીથી બાંધેલાં છે (૪) ઈ પૂર્વે ૧૩૫૦માં નહાવાની રીત (૬) ઈ પૂ ૧૩૬૫ની અનાજની કોઠીઓ (૭) તે કાળનો અરીસો, ઓશીકું, તે સમયે રોટી બનાવવા માટે લોટ બાંધવાની, રોટીના ઘરામાં લોટ રાખવાની તથા શેકવાની ક્રિયાઓ રોટીના ઘરાં તથા ચૂલો જોવા જેવા છે

સંસારનાં શહેરો (અનુ૦ પૃ ૨૧૮થી) અભ્યાસાર્થે આવે છે ઑક્સફર્ડ કે કેમ્બ્રિજનો જન્મ નહોતો થયો તે પહેલાંથી મુલકે મુલકના વિદ્યાર્થીઓ અહીં શરીઅત પઢવા આવતા, ને હજી આવે છે તેમાં ઐતિહાસિક કલાના નમૂનાનું ખાસ સંગ્રહસ્થાન પણ ગોઠવામાં આવ્યું છે

એ ઉપરાંત ‘સિટાડેલ’–સલાદીને બંધાવેલો ગઢ, અબ-કાલાનો અરબ સ્થાપત્યનો પુરાણો દરવાજો અને ત્યાંની મસ્જિદોના ઘુમ્મટ તથા મિનારા અદ્‌ભુત લેખાય છે ગીઝાના પિરામિડના પથરો વડે તે બાંધવામાં આવેલા છે

શિયાળામાં શહેરનું હવામાન, સૂકું ને આરોગ્યદાયી છે, ઉનાળામાં ઉકળાટભર્યું, ચોમાસુ તો અહીં નહિ જેવું છે, પણ સપ્ટેમ્બર, ઑક્ટોબર ને નવેમ્બરમાં નાઈલના પૂરથી મિસરનો પ્રદેશ રેલી રહે છે અનારોગ્ય ગણાતા આ શહેરમાં અંગ્રેજોના આગમન પછી દાખલ થએલી સુઘડતા, પાણીની આયાત ને ગટરની રચનાથી હવે મરણપ્રમાણ ઘટી ગયું છે ઝવેરાત, સૂતર, ખાંડ, કાગળ, રેશમી કાપડ અને ચામડાના ઉદ્યોગો ને કારખાનાંને લીધે અહીંનો વેપાર ધમધોકાર ચાલે છે. દારૂગોળા બનાવવાના કારખાના પણ અહીં છે.

કેરોથી દક્ષિણે કેપટાઉન સુધી ને પૂર્વે મેસોપોટેમિયા સુધી ધોરી હવાઈ માર્ગ છે.

સંસ્કૃતિના ધ્વંસની ગર્જના કરતુ મહાયુદ્ધ આજે ભીષણ તાંડવ ખેલતું જે ઇજિપ્તને આંગણે ઊતર્યું છે તેની રાજધાનીનો આ પરિચય

ભૂતકાળની શોધમાં

કચ્છના રણપ્રદેશ પર જ્યાં એક કાળે સાગર ઘૂઘવતો તેના અવશિષ્ટ બેટો ને ખંડિયેર ખંડેરોની ભાળ કાઢવા માટે કરેલા પગપાળા પ્રવાસની લેખમાળા

કોટલાપત્તનના અવશેષોને પોતાના પેટાળમાં સમાવીને પડેલો ટેકરો (સ્કેચ લેખક)

૪—કોટલાપત્તન

'આ પણ ધરતું તો એમને કંઈ ખપે નહિ, એટલે ગાડા-રાજને મોટા મંદિરે લઈ જા ને ત્યાં મોટા બાપજીને કહી એમના સારુ ઉતારાપાણીની તજવીજ કરાવી આવ !' ડોશીમાએ ગાડા-વાળાને કહ્યું ને પછી મને કહેશાને બોલ્યાં: 'ગાડારાજ, રસ્તામાંથી મોદીને ત્યાંથી એક નાળિયેર લેતા જજો એ નાળિયેર અને પૈસો મોટા બાપજીને પગે લાગીને પછી તેમની સામે ધરજો '

નાળિયેર લઈ ગાડાવાળાની જોડે હું મોટા મંદિરે પહોંચ્યો વિશાળ ચોગાનમાં એક મોટું મંદિર દેખાતું હતું તેમાં લોકની સારી અવરજવર જણાતી હતી. તે મંદિરની સામે ઘણું વિશાળ બે માળનું મકાન આવેલું હતું. એમાં 'મોટા બાપજી' કહેવાતા કુવર-ગામના મહંતની ગાદી હતી ઓસરીમાં સામાન મૂકી હું અંદર ઓરડામાં ગયો. ત્યાં એક આસન ઉપર ભગવાં વસ્ત્રોમાં એક વૃદ્ધ-જન એકલા બેઠા હતા. તેમની મુખાકૃતિ જોતાં જ સમજાઈ ગયું કે એ જ મોટા બાપજી છે, એટલે ડોશીમાએ કહ્યું હતું તેમ, એમને પગે લાગી, નાળિયેર ને પૈસો તેમની સમક્ષ ધરી હું ઓસરીમાં આવીને એક ખૂણે બેસી ગયો. બાવા મારી સામે જોઈ રહ્યા પછી મોટા બાપજી બહાર ઓસરીમાં આવ્યા. ક્યાં છો, ક્યાંથી આવ્યા, ક્યાં જવું વગેરે પૂછી કરી તેમણે એક માણસને બોલાવીને કહ્યું કે 'આ ગાડારાજને સીધું ને છાણાં આપ એટલે રાંધી ખાય '

એ વેળા નવ તો વાગી ગયા હતા રાંધતાં આપણને ખાસ આ-વડે નહિ, એ છતાં વગર તસ્દીએ થઈ શકે તેવી કોઈક વસ્તુ ખીચડી કે ભાત મૂકું તો ય અગિયાર વાગી જવાના, એટલે એ કડા-કૂટમાં પડવા કરતાં જો થોડુંક દૂધ મળી રહે તો પીને ચલાવી લેવું, નહિતર આમ જ સૂઈ રહેવું, એવો વિચાર કરી મેં કહ્યું 'બાપજી, સીધાની તસ્દી મારા માટે લેશો નહિ. જો શેરેક દૂધ મળી શકે તો સારું, નહિતર કાંઈ ખાસ તકલીફ લેશો નહિ ' બાપજીએ મેં કહ્યું તેટલું જ દૂધ મંગાવી આપ્યું ને તે જેવું આવ્યું તેવું જ હું પી ગયો

'ગાડારાજ, એકલા દૂધમાં શું વળવાનું હતું ? આ થોડાક ચણા ખાઈ જાઓ' એમ કહી મોટા બાપજીએ એક વાટકામાં અર્ધો પોણો શેર શેકેલા ચણા મૂકી ગયા. આપણે ધીમેધીમે અર્ધા કલાકમાં તે સાફ કરી નાખ્યા. રાતના ૧૧ વાગ્યે મંદિરની ધમાલ શાંત પડી ઓસરીમાં પથારીઓ ગોઠવાઈ ને તેમાંની એક મને મળી મારી બાજુમાં જ મોટા બાપજીના એક શિષ્ય જેવા લાગતા ભાઈ સૂવા આવેલા. મેં તેમને કુવરગામની પ્રાચીનતા વિષે પૂછપરછ કરી અહીં કાંઈ પ્રાચીન જેવું નથી એવો તેમણે ઉત્તર આપ્યો. મારી બીજી બાજુની પથારી ઉપર મોટા બાપજી આવીને પડ્યા. તેમણે મારી જોડે વાતો કરવી શરૂ કરી. એમણે મારા ઉતારાની જે સારી સગવડ કરી આપી હતી ને મારા વાળુની ખાસ કાળજી રાખી હતી તે બદલ તેમના આભારનો થોડોક ભાર મારું હૃદય અનુભવી રહ્યું હતું, એ હળવો કરવાની આ સારી તક જાણી હું બોલ્યો. 'બાપજી, આપે તો આ સરસ આશ્રમ સ્થાપ્યો છે, કેવું વિશાળ મકાન બંધાવ્યું છે, શી સુખદ સગવડો છે' આમ મોટા બાપજીની સ્તુતિ મેં કરી મારી વાતો આજુબાજુ સૂતેલા માણસોએ સાંભળી હશે તે વિષે શંકા નથી થોડાક માણસોએ સાંભળી તો અંદર અંદર વાતો કરતા મોઢું ઢાંકી હસી કરીક બાબત ઉપર હસતા પણ લાગ્યા; પણ તેમની વાતોનો વિષય જુદો જ હોવો જોઈએ એમ માની મેં મારી વાતો ચલાવ્યે રાખી અને એમાં જ મને ઊંઘ આવી ગઈ.

રાતના ત્રણેક વાગ્યા હશે મને પેટમાં આંકડી આવી ને હાજત થઈ અર્ધા અર્ધા કલાકે દસ્ત થવા લાગ્યા મને સમજાઈ ગયું કે બશેર કાચું દૂધ પીને તેની ઉપર અર્ધો પોણો શેર ચણા ખાઈ ગયો છું, એટલે જે થયું છે તે યોગ્ય જ થયું છે. એમાં વાંક આપણો જ છે.

ઝાકમઝાક સવાર પડી. મારા હાંજા ઢીલા થઈ ગયા હતા. દાતણ-પાણીથી પરવાર્યો ને ચા આવી તે પીધી એટલે મન જરા સ્વસ્થ થયું. એટલામાં મંદિરના ચાકરડા જેવા બે માણસો આવ્યા ને મોટા બાપજીને તુકારે બોલાવી તેમની ધૂળ ખંખેરવા લાગ્યા પછી તો ગાળો પણ ભાંડવા મંડી ગયા એ જોઈ હું તો સ્તબ્ધ થઈ ગયો ! પાસે બેઠેલા માણસને મેં એનું કારણ પૂછતા તે બોલ્યો. 'અરે, આ શાનો મોટો બાપજી ? તમે ય ઠીક લાગો છો ! મોટા બાપજી તો મહંતો-ના મેળામાં ભૂધરેજ ગયા છે. આ તો અહીં કોઠાર સાચવે છે ' હું તો આ સાંભળીને રાંક થઈ ગયો ! કાલે આને મોટા બાપજી લેખીને હું પગે લાગેલો ને સૂતી વખતે એના બારોબાર વખાણ કરેલાં એ બધું જોનારા ને સાંભળનારાઓએ મારા વિષે શું ધાર્યું હશે ? રાતે પેલા માણસો મોઢે ઢાંકી હસતા હતા તેનો ભેદ હવે સમજાઈ ગયો ખૂબીની વાત તો એ હતી કે મારા આ નકલી મોટા બાપજી પણ મારી વાતોનો વિરોધ કર્યા વિના ઢોંગ ચલાવ્યે ગયા હવે મને આ સ્થળે રોકાવામાં માલ ન લાગ્યો અને કુવરમાં પણ પ્રાચીન જેવું કાંઈ નથી તે રાતે જ જાણી લીધું હતું સંજોગવશાત્ મજૂર પણ મને મંદિરમાં જ મળી ગયો એટલે રણના કાંઠે, કુવરથી ચાર ગાઉ આઘે, રાપુ નામનું ગામ છે ત્યાં જવા હું રવાના થયો. રાપુ બપોર પછી પહોંચાશે એટલે નાસ્તા માટે કંઈક મળે તો લઈ લેવું એમ વિચારી બજારમાં થઈને હું નીકળ્યો. દસ બાર દુકાનોની એ બજાર હતી ને તેમાં કંદોઈની દુકાન એકેય ન મળે. એક મોદીને ત્યાં પેંડા હતા તે લઈ ગામ બહાર જઈ નાસ્તો કરવા બેઠો, કારણ આ વિ-સ્તારમાં પાણીની ઘણી તંગી હતી, અને રાપુ સુધી રસ્તામાં એકે ગામડું આવવાનું નથી એમ મજૂરે કહ્યું હતું પેંડા ખાધા તો કેટલાય દિવસના જૂના લાગ્યા, બકરીના દૂધનો માગ્યૂરસો તેમાં થોડોક માવો જણાયો ખાઈને માઈલેક ચાલ્યો હોઈશ ત્યાં મને ઊલટી થઈ સહેજ આગળ ચાલ્યો હોઈશ કે દસ્ત થયો અને તાવ પણ ડોક-માં ભરાવા લાગ્યો. પણ ચાલ્યા વગર છૂટકો નહોતો.

ત્રણેક માઈલ ચાલ્યા પછી એક નાની નદી આવી. તેના બે વહેળા હતા. સામે પાર એક નાનું ઝુંડ હતું તેની પાસેના ઝાડ નીચે વણ આશરે પેટાળમાં લઈને બેઠા હતા હું પણ જરા વિસામો ખાવા

ત્યાં બેસી ગયો. આ આયરો મરદ ને સારા માણસો લાગ્યા તેમાંનો એક તો કુવરનો જ હતો. વાતો કરતાંકરતાં મેં તેમને પૂછ્યું 'આ રણ જ્યારે દરિયો હતું તે વખતના કોઈ બંદરના અવશેષો આટલામાં છે? તમારામાંથી કોઈની પાસે જૂના વખતના સિક્કા છે ખરા?' મારી વાત સાંભળી કુવરવાળો આયર તરત બોલી ઊઠ્યો: 'તમે કહો છો એવું તો તમે પછવાડે જ મૂકતા આવ્યા છો. રણ જ્યારે દરિયો હતું તે વખતે કુવરમાં વહાણો લાંગરતાં એ વખતે ગોદી હતી તે ટેકરો પણ હજુ છે. કુવરને એ જમાનામાં કોલાપુરપાટણ કહેતા. કુવરની આથમણી બાજુએ બે ખેતરવા દૂર રણનો જૂનો કાંઠો આવેલો છે ત્યાં એ ટેકરો ઊભેલો છે. પાસે જ તરેણું નામનું ગામડું છે, તેમાં તરેણું માતાનું મંદિર છે. વળી તમે જૂના વખતના સિક્કાઓની વાતો કરો છો. એવા બેત્રણ ચાંદીના સિક્કા તો મારા ઘરમાં છે.'

આ સાંભળીને મારા હર્ષનો પાર ન રહ્યો. પૂરી તપાસ વગર આવું મહત્ત્વનું સ્થાન છોડીને નીકળી આવવા માટે સંતાપ પણ થયો.

'તમે એ સિક્કા વેચાતા આપશો?' મેં આયરને પૂછ્યું. તેણે હા પાડી ને તેની સાથે હું કુવર પાછો વળવા તૈયાર થયો. મજૂરને મેં કહ્યું કે 'તું સામાન લઈને આ ઝાડની નીચે બેઠો રહેજે. હું બપોર સુધીમાં એ બધું તપાસી કરી પાછો આવું છું. પછી સાંજ સુધીમાં આપણે રાધુ ભેગા થઈ જઈશું. તને થોડાક વધારે પૈસા આપીશ.'

ચડેલ તાવે ફરી ત્રણ માઈલનો પંથ કાપી હું પાછો કુવર પહોંચ્યો. હું રાત રહેલો તે મંદિરની પછવાડે જ એ આયરનું ઘર હતું. ઊનની સીંદરીનો ભરેલો ખાટલો તેણે ઢાળ્યો, આયરાણીએ નજીકમાં રહેતા કોઈ મહારાજને ઘેરથી પાણી મંગાવીને ચા મૂકી ને આયરે પટારામાંથી બે સિક્કા શોધી કાઢ્યા. બંને ચાંદીના ને મુસલમાની કાળના હતા. મેં એકેક રૂપિયો આપીને બંને વેચાતા લઈ લીધા.

સિક્કા ખરીદતી વેળા એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. તેની ધાતુના વજન પ્રમાણે ચાલુ ભાવે જે કિંમત થતી હોય તેનાથી વધારે દોઢી આપણે આપવી જોઈએ. તેમ કરવાથી સિક્કાઓ સોની કંસારાને ત્યાં જતા બચી જાય છે ને એ લોકો તો તેમને ગાળી તેમનો નાશ કરી પોતાના કામમાં લે છે. જો ગામડાના લોકોને એવી ખબર હોય કે સિક્કાના શોખીનો તેમની વધારે કિંમત આપે છે તો તેઓ કદી સોની કે કંસારાને વેચે નહિ અને આમ એ ઐતિહાસિક સાધનો કમોતે મરતાં બચી જાય. વળી સિક્કા કે તામ્રપત્રો શોધવાનું કામ વ્યવસ્થિતરીતે થવું જોઈએ. મોટા શહેરનું કોઈ મ્યૂઝિયમ અગર કોઈ ઇતિહાસસંશોધક સંસ્થા તેનું કેંદ્ર હોય ને તેના એકબે માણસો ગામડેગામડે ફરી હમેશ શોધ કરતા રહે તો જ ઇતિહાસસંશોધન માટે ઉપયોગી સમૃદ્ધ કરી શકાય. કમનસીબે આપણે ત્યાં આ પદ્ધતિએ કોઈ કામ કરતું નથી. પરિણામે, ઉત્તર હિંદના મ્યૂઝિયમોના એજન્ટો આવીને આપણે ત્યાંના સિક્કાઓ લઈ જાય છે. અમદાવાદ, રાજકોટ અને જૂનાગઢમાં એવા એજન્ટો નિયમિત આવે છે તેની મને ખબર છે. એ ગામોના અમુક કંસારાઓ ને સોનીઓ તેમના માટે સિક્કા ભેગા કરે છે. એ ઉપરાંત પ્રાચીન સમયના ધાતુના પાત્રો, મૂર્તિઓ વગેરે પણ એવી જ રીતે આપણે ત્યાંથી પરપ્રાંતોનાં મ્યૂઝિયમોમાં પહોંચી જાય છે ને તેની આપણને ખબર સુદ્ધાં પડતી નથી. ગુજરાતમાં સોલંકીઓના સિક્કાઓ મળ્યા નથી એ નવાઈની વાત છે. પણ એ ન હોય તેવું નથી. આપણે ત્યાં એની તપાસ જ કોણ કરે છે? થોડાં વર્ષો પર સિદ્ધરાજનો સોનાનો એક સિક્કો ગુજરાતમાંથી લખનૌના મ્યૂઝિયમમાં પહોંચી ગયેલો એ વાત પ્રસિદ્ધ છે.

ચા પીતાંપીતાં આયરની પાસેથી હું તેના દુઃખસુખની વાતો સાંભળવા લાગ્યો. એવી વાતોમાં વખત તો પસાર થાય છે જ, પણ મારા જેવા માણસોને એથી સમાજરચનાનું પણ ઠીક જ્ઞાન મળે છે. ગુજરાતની આવી ફરતી રહેતી તથા માલધારી (pastoral) કોમો વિષેનું આપણું જ્ઞાન નહિવત્ છે. એ જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામે તે સમાજશાસ્ત્ર તથા સમાજસુધારા બંનેની દૃષ્ટિએ અગત્યનું છે, ને એ જ્ઞાન એ લોકોના સમુદાયોમાં સાથે રહીને મેળવાય તો જ ઉત્તમ પરિણામો નીપજાવી શકાય. ઉત્તર ગુજરાતમાં જ્યારે દુષ્કાળ પડે છે ત્યારે આ માલધારીઓ પોતાનાં ઢોરઢાંખર લઈ ઉત્તરે છેક જેસલમેર ને સિંધ સુધી પહોંચી જાય છે ને દક્ષિણ તરફ છેક ખાનદેશ ને ડાંગમાં મહિનાઓ પસાર કરી આવે છે. એ પ્રદેશોની આ આયરને એટલી સરસ ને ઝીણી ભૌગોલિક માહિતી હતી કે મને તો તે સાંભળી નવાઈ જ લાગી.

એ બધી વાતોમાં હું રોકાએલો હતો ત્યાં તો આયરાણીએ મારી સામે ઘીએ તરબોળ સુખડીની થાળી સરકાવી દીધી. આ શું? આયર બોલ્યો: 'મહારાજ, બપોર થવા આવ્યો. તમારે પંથ કાપવો છે. અમારું પાણી તમને ખપે નહિ. એટલે ઘીનો આ પાક બનાવ્યો છે.' મને તો તાવ ચડેલો હતો, એટલે ભૂખ શાની હોય? વળી એવી સ્થિતિમાં આવો ભારે ખોરાક પેટમાં જવાથી અનર્થ જ થાય; પણ જો આને ન્યાય આપવામાં ન આવે તો આ આયરની લાગણી દુભાય. અંતે ભગવાને જે ધાર્યું હશે તે થશે એમ વિચારી એઠું મોઢું કરવા પૂરતો થોડોક પાક મેં આરોગ્યો.

આયરની વિદાય લઈ હું તરેણું ગામ ભણી ઊપડ્યો. કુવરની અર્ધો માઈલ પશ્ચિમે પહોંચતાં રણનો જૂનો કાંઠો આવ્યો. સામેની બાજુમાં ઝાંઝવાનાં જળનો દરિયો ધરાવતી રણની સપાટી છેક ક્ષિતિજ સુધી પથરાએલી પડી હતી. કોલાપુરપાટણના બંદરની ગોદીના અવશેષો ધરાવતો ટેકરો નજીકમાં જ દેખાયો. હું તેના શિખર ઉપર જઈને બેસી ગયો, રણના વિશાળ વિસ્તાર ઉપર એક લાંબી નજર નાખી અને પાછુંવાળીને કુવર ગામ ઉપર દૃષ્ટિપાત કરી વિચાર કરવા લાગ્યો. અને મારા અંતરપટ પર ધીમેધીમે આ સ્થળના પ્રાચીન ગૌરવનું ચિત્ર ખડું થતું ગયું.

એલેક્ઝાન્ડરના મરણ પછી તેના સેનાપતિઓએ બૅક્ટ્રિયામાં જે રાજ્ય સ્થાપિત કરેલું તે વંશવેલામાં બીજા સૈકામાં મીનાન્ડર નામનો તેજસ્વી રાજા થયો હતો. એ ઉત્તર અને પશ્ચિમ હિંદ પર વિજય પ્રાપ્ત કરતો કરતો છેક ગંગાના તટપ્રદેશ સુધી જઈ પહોંચ્યો હતો. ગુજરાત પર પણ તેનું આધિપત્ય થયું હતું. એ મીનાન્ડરે ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર મુગ્ધ બની બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને ત્યારથી તે મિલિન્દ કહેવાતો થયો હતો. આ મિલિન્દે એક સંતને પૂછેલા પ્રશ્નો અને તેના એમના તરફથી અપાએલા ઉત્તરોનો સંગ્રહ પાલી ભાષાના 'મિલિન્દ પન્હો' નામના ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યો છે. એ બીજા-ત્રીજા શતકની કૃતિ છે. એમાં એક સ્થળે *પશ્ચિમ હિંદના દરિયાકાંઠે આવેલાં બંદરોની યાદી આપેલી છે, તેમાં અનુક્રમે ભરુકચ્છ, સુરઠ, કોલ્લાપત્તન અને સુવીર આ ચાર બંદરોનાં નામો આવે છે. આ બંદરો પર ગ્રીક વહાણોની ખૂબ અવરજવર થતી હતી એમ એ ગ્રંથમાં જણાવેલું છે. આ ચારેમાંના 'કોલ્લાપત્તન'નું નામ કુવરના પ્રાચીન નામ 'કોલા (પુર) પાટણ' સાથે બરાબર આવે છે. ખરું જોતાં તો એ નામ સંસ્કૃતનું શુદ્ધ પ્રાકૃત રૂપ છે. એની પહેલાનું નામ સુરઠ એટલે કે 'સુરાષ્ટ્ર' બંદરનું છે જે કાઠિયાવાડના કાંઠા પરનું એક બંદર હતું. કોલ્લાપત્તન પછી સુવીરનું નામ છે એ સુવીર, સૌવીર

*Milind Panho (English translation), Vol II, P. 269

કચ્છના રણ ઉપરનો પ્રાચીન સમુદ્ર અને તે વેળાનો ગુજરાતનો દરિયાકાંઠો—ઈસ્વી સનની શરૂઆતમાં

દેશનું બંદર હતું સિંધુ નદીની પૂર્વે લૂણીના પ્રવાહ સુધી આ પ્રદેશ વિસ્તરેલો હતો ને તેની દક્ષિણ સીમા કચ્છના રણસાગરને ઉત્તરે આવી મળતી હતી. એ વિસ્તારમાં હાલના નગરપારકરની નજીક આ સુવીર બંદર આવેલું હતું આમ, કોલ્લાપત્તનની સ્થિતિ કાઠિયાવાડ ને લૂણીના મુખ વચ્ચેના વિસ્તારમાં હોવાનું જણાય છે ને બરોબર તે જ વિસ્તારમાં આપણું આ કોલા(પુર)પાટણ આવેલું છે, એટલે હું એમ માનવા પ્રેરાયો છું કે એ જ સ્થળ બીજા સૈકાનું કોલ્લાપત્તન બંદર છે, જ્યાં ગ્રીકોનાં વહાણો આવતાં જતાં. બીજા સૈકામાં કચ્છના રણસમુદ્રમાં વહાણો ચાલતાં એ વાત પેરીપ્લસે પણ નોંધી છે.

આપણે ત્યાં મધ્યકાળમાં રચાયેલા ગ્રંથોમાં પણ એ સ્થળનું માહાત્મ્ય મળી આવે છે. સરસ્વતીમાહાત્મ્ય અને સરસ્વતીપુરાણ પ્રમાણે 'સરસ્વતી (કુવારકા) નદી સિદ્ધપુરના બિંદુ સરોવર પછી દધીચિઆશ્રમ, ચક્રતીર્થ, પ્રાઙ્મુખી, પીલુપર્ણિક, સ્વર્ગદ્વાર (પાટણ પાસે) ગોવત્સ, લોહયષ્ટિ (લોટેશ્વર) અને ઝિલ્લાણ (ઝિંઝુવાડા) તીર્થ થઈ ત્યાંથી કોલા નામના સ્થળે કે જ્યાં કોલાદેવીનું મંદિર છે ત્યાં આગળ કચ્છના રણને મળે છે' એ વાત તદ્દન સાચી છે. સરસ્વતી નદી એ જ ગામ આગળ હાલ પણ કચ્છના રણને મળે છે. જે સ્થળે હું મારા મજૂરને બેસાડી આવેલો ત્યાં જે બે પ્રવાહો હતા તે આ સરસ્વતી નદીના જ હતા એમ રસ્તામાં આચરે મને કહ્યું હતું નકશામાં પણ સરસ્વતી નદીને કુવર ગામ આગળ રણને મળતી દેખાડી છે. આમ આ સ્થળનું કોલાપુર કે કોલાપત્તન (પાટણ) નામ લોકવાયકા ઉપરાંત આ પૌરાણિક પુસ્તકો પરથી પણ જણાઈ આવે છે.

મિલિન્દ પણ્હોમાંનું આ કોલ્લાપત્તન બંદર હજી સુધી શોધાયું નહોતું તેના વિષે અનેક તર્કવિતર્કો ચલાવવામાં આવતા. આજે આ સ્થળની શોધ કરીને હું તેના અવશેષોના ટેકરાના શિખરે બેઠો બેઠો ગૌરવ અનુભવી રહ્યો હતો મારી જગ્યાએ કોઈ યુરોપિયન હોત તો દેશના ખૂણેખૂણામાં આ શોધના સમાચારો ચમકી ગયા હોત '

કોલ્લાપત્તન એટલે શું ? પ્રાચીન કાળમાં બંદરને પત્તન કહેતા. પ્રાચીન સાહિત્યમાં એ જ અર્થમાં આ શબ્દ વપરાયેલો મળી આવે છે પાછળથી એ 'પુર' માટે વપરાયો છે. કોલ્લા એ સંસ્કૃતનો શબ્દ નથી. દ્રાવિડી ભાષાઓમાં તેનો અર્થ પશ્ચિમ દિશા થાય છે. આમ કોલ્લાપત્તનનો અર્થ થયો 'પશ્ચિમ દિશાનું બંદર', જે કુવરને માટે યથાર્થ છે એની દ્રાવિડી ઉત્પત્તિ દર્શાવે છે કે ગુજરાતમાં આર્યોના આગમન પૂર્વે દ્રવિડો વસતા તેમણે એની સ્થાપના કરેલી હોવી જોઈએ

સરસ્વતીપુરાણમાં જણાવ્યું છે કે સિદ્ધરાજે સહસ્રલિંગના કાંઠે કોલ્લાપુરપીઠની સ્થાપના કરી હતી વિદ્વાનોઆ કોલ્લાપુરને દક્ષિણનું કોલ્હાપુર માને છે, પણ તે આપણા ઘરઆંગણાનું જ આ કોલ્લાપુર કેમ નહિ હોય ! આ સ્થળે વધુ શોધખોળ ચાલે એ ઈચ્છવાજોગ છે.

કોલ્લાપત્તન બંદરની ઓળખના એ ટેકરાનો મારે સ્કેચ કરવો હતો. તેના માટે યોગ્ય સ્થળ શોધતા એક બરડાની ઝાડી નીચે બેઠો. ત્યાં બેસી એ ભાગ પતાવ્યું ત્યાં આશ્ચર્ય સાથે જોયું કે એ ઝાડીમાં એક ટૉલેમન પણ આવેલી હતી; આ ટૉલેમન વિષે પાછલા લેખાંકોમાં પુષ્કળ લખાઈ ગયું છે.

કામ પત્યું એટલે હવે મને ત્રણ માઈલ દૂર સરસ્વતીને કાંઠે મારો સામાન લઈ સવારનો રાહ જોતો બેઠેલો મજૂર સાંભર્યો ને મેં ત્યાં જવાનો પંથ પકડ્યો. ચાર વાગી ગયા હતા હવે મને જણાયું કે મારો તાવ ખૂબ વધી ગયો છે કઈ ઘડીએ પથારીમાં પડું એમ જ મને થવા લાગ્યું ઉપર સૂર્ય અંગાર વરસાવી રહ્યો હતો દૂરથી ગળું સુકાતું હતું. પણ ચાલ્યા વગર છૂટકો નહોતો અંતે લથડિયાં ખાતો ખાતો માંડમાંડ હું એ સ્થળે પહોંચ્યો. મજૂર બિચારો ત્યાં જ બેઠો હતો. હવે મારામાં આગળ શકું જવાનું સામર્થ્ય નહોતું. કે નહોતી પાછા કુંવર જવાની શક્તિ મજૂરનો હિસાબ ચૂકવી મેં તેને વિદાય કર્યો. તેણે મને ચેતવ્યો કે રાતે અહીં પડી રહેતા નહિ અહીં વાવરૂનો ભય છે. ઉપરાંત લૂંટાઈ જવાની બીક પણ પૂરેપૂરી. નદીનું વહેણ પડખે છે, એટલે સર્પ વીંછી પણ રાત્રે ફરતા હોય છે વળી પાણીનું નામ નથી મારે એ ભાષણ સાંભળવું નહોતું, એટલે હું તો નદી પરની મહાદેવની નાની દહેરીમાં સામાન લઈને પેઠો દહેરીને કમાડ સુદ્ધાં નહોતાં ' તેના ગર્ભગૃહમાં પેઠો તો ત્યાં અઢી ફૂટ વ્યાસનું મોટું શિવલિંગ જણાયું તેની ચારે બાજુ ઠંડક જણાઈ ત્યાં ધોતિયું પાથર્યું. હવે તરસ અસહ્ય બની હતી નદીના પટમાં એક ખાબોચિયું દેખાયું. તેમાં થોડુંક તદ્દન ખારું-દરિયાના જેવું ડહોળું પાણી ભરેલું હતું. મારાથી ન રહેવાયું પેટ ભરીને એ પી ગયો પછી દહેરીએ આવ્યો. મારી તકલીફનો પાર નહોતો હું ક્યાં છું ને કેવી દશામાં છું તેનો વિચાર, હું તાવથી ધમધમી રહેલા મારા મગજને આવતો નહોતો ચારેકોર ભયંકર સૂનકાર વ્યાપેલો હતો ચોતરફ ક્ષિતિજ પર ક્યાંય કોઈ ગામડું કે કાળા માથાનું માનવી દેખાતું નહોતું એકલા માણસનું હૈયું કાંપી ઊઠે તેવું બિહામણું એ સ્થળ હતું ને વળી તેના ઉપર હવે ઘોર રાત્રિના અંધારા જામવા લાગ્યા હતા હું દહેરીના ગર્ભગૃહમાં પેઠો પગ લંબાવવા પૂરતી યે જગ્યા નહોતી, પડખું પણ ફેરવી શકાય તેમ નહોતું; એટલે ધોતિયા પર કોકડું વળીને હું સૂઈ ગયો ગર્ભગૃહની ઠંડકે મને થોડી શાતા આપી ને હું ઘસઘસાટ ઊંઘી ગયો

(ચાલુ) અમૃતલાલ વ. પંડ્યા

"તમે માનશો ? પેલો માણસ જે આટલો જબ્બર હનુમાન કૂદકો લઈ શકે છે તે લગભગ આખું વર્ષ પગે તદ્દન પાંગળો હતો''

'ખરેખર ? એ કેટલા વર્ષ પહેલાં પાંગળો હતો ?'

'૨૧ વર્ષ પહેલાં'

'આજે તેની ઉંમર કેટલી છે ?'

'૨૨ વર્ષ !'

જીવનનું પરોઢ

ભાગ ચોથો

—પ્રકરણ ૫મું—

માની શિખામણ

જેલની વાતો રોજ ઊઠીને સાંભળેલી, એની કલ્પના પણ બહુ યે કરેલી, પણ બહારથી જેલની ભીંતોના દર્શન તો મને તે જ દિવસે પહેલી વાર થયા, જ્યારે ફીનિક્સના સત્યાગ્રહીઓને અમે વધાવવા ગએલા. દરવાજાના ખૂણાથી માંડી જેટલે દૂર નજર પહોંચે ત્યાં સુધી લંબાએલી એ કાચી ભીંતો મેં અવાક્ થઇ જોયા જ કરી. ભરી કાળમી દિવાલોનો વિસ્તાર જેમજેમ નજરે પડતો ગયો તેમતેમ મનમાં અમળામણ વધતી ગઈ. એના કાંગરા પર પાસેથી પસાર થતી આગગાડીના ધુમાડાના ડાઘ પડવાથી એ વધુ બિહામણી દેખાતી હતી. મને થયું, 'શું મારા પિતાશ્રી આ ભીંતો પાછળ પૂરાએલા રહેલા? રામદાસકાકા, રેવાશંકર અને બીજાઓએ છ છ દહાડાના ઉપવાસ કર્યાં ને રેવાશંકરને ત્યાં ને ત્યાં ઢળી પડેલો કહી દેવાની ધમકી અપાઇ ત્યારે એમને આ ભીંત કૂદી જઇ બહાર આવવાનું મન નહિ થયું હોય?' આમ વિચારતો ફાટક સામે જોતો બીજાઓની સાથે હું ઊભો રહ્યો.

સૂરજ ક્યારનોય ઉપર ચઢતો જતો હતો. ફાટકની સામે લાંબી સડક પર છૂટાછવાયા ટોળાં ટહેલી રહ્યા હતા. સડકની પાર રેલપાટાની આ તરફના ટીંબાઓ ઉપર માણસની ભીડ જામી હતી અને હમણાં જ ફાટક ઉઘડશે ને રૂસ્તમજી શેઠ આવશે એ આશાએ ટીકી ફાટક તરફ તાકી રહ્યા હતા. પણ ફાટક તો મૂઢની જેમ બંધ જ પડી હતી. એકેક રખેવાળ પાસે ઊભાઊભા એની જડતામાં વધારો કરતા હતા. પાંચ અર્ધે કલાકે જ્યારે ફાટક ઉઘડતી ત્યારે તો સેંકડો માણસો ઊભા થઈ આતુર બની જતા હતા, પણ ફાટ્યાતૂટ્યા કપડાં પહેરેલા એકાદ હબસીને પોતાની કેદ પૂરી કરી આવતો જોઈ નિરાશ થઈ બેસી જતા હતા. આમ બબ્બે પાંચપાંચ કેદીઓની કેટલી યે ટોળીઓ એ દરવાજેથી બહાર આવી, પણ અમારા મંડળના વાવડ ન મળ્યા. છૂટનારા હબસી કેદીઓના ઉદાસ ચહેરા હજી મને ભૂલાયા નથી. પોતે ક્યાંક ખોવાઇ ગયા હોય એવા ફિક્કા બધાં તે દેખાતા હતા.

હબસી કેદીઓ છૂટતી વખતે જ્યારે જ્યારે ફાટક ઉઘાડી રહેતી ત્યારે અંદર જેટલે દૂર પહોંચે એટલે દૂર નજર દોડાવવાનું અમે ન ચૂકતા. દરવાજાની મેડી પર બારીના સળિયા ઘસતા કેદીઓને પણ અમે જોયા, પણ જેમને જોવા ને લેવા આવ્યા હતા એમની ઝાંખી ન થઈ.

બે'ક વાર વચ્ચે કૂચક જઈ પાણી પણ પી આવ્યા અને પછી એ અળખામણી ફાટક જોતા થાકી આસપાસના લોકોનું નિરીક્ષણ કરવા તરફ મારું ધ્યાન ગયું. એક જેન્ટલમૅન અમારી ડાબી બાજુએ ઊભાઊભા બહુ સ્ફૂર્તિ અને અમારાથી વધુ આતુરતા દાખવી રહ્યા હતા. ઝીણી કાળી ચોકડીવાળો અક્કડ સૂટ એના પાતળા લાંબા શરીરને વધુ અક્કડ બનાવતો હતો. એની ચામડીનો રંગ અબનૂસને શરમાવતો હતો, પણ એ બધો ઠાઠ એના ચશ્મા આગળ સાવ ચડી જતો હતો. દાંડી વિનાના એના ચશ્મા આંખ વચ્ચે નાકની બેસણીમાં અંદર લટકી રહ્યા હતા! એ માટે મને મોટી નવાઇ હતી. એ ભાઈ બીજા સાથે લટકાથી વાત કરવા જાય ને ચશ્મા પડી જાય! ચશ્માને છેડે બાંધેલા કાળા દોરાને આધારે એ લટકી પડે ને ફરી તે હાથમાં લઇ નાકે ચડાવે. એવામાં લોકોમાં ખળભળાટ મચ્યો ને 'આવે છે આવે છે'ના શબ્દો કાનોકાન ફરી વળ્યા. આખરે આશરે ત્રણ કલાકે એ અળખામણું ફાટક ઉઘડ્યું અને અમારા ફીનિક્સવાસી કેદીઓ બહાર આવતા દેખાયા.

એ બધાને કેદીના વેષમાં બહાર આવતા જોવાની મને આશા હતી; પણ સૌ તો પોતે જે વેષ પહેરી ફીનિક્સ સ્ટેશનેથી વિદાય થયા હતા એ અસલ વેષમાં કોટપાટલૂનમાં સજ્જ થઈ બહાર આવ્યા.

સૌને મોખરે મારા પિતાશ્રી હતા. એમની પાછળ રાવજીભાઇ, મગનભાઇ અને પછી એકમેકથી નાના એ ક્રમે બધા બહાર આવ્યા. સૌની પાછળ સૌના રખેવાળ અને ડરબનના હિંદીઓના માનીતા રૂસ્તમજી શેઠ નીકળ્યા. 'વંદેમાતરમ્' અને 'હિપ, હિપ હુર્રે'ના પોકારોથી ગગન ગાજી રહ્યું. ઠેરઠેરના છૂટાછવાયા ટોળાં ભેગાં થયાં ને માનવમેદનીનો પ્રવાહ ચાલ્યો. એ ભીડમાં મારા પિતાશ્રીને માંડમાંડ હું પગે લાગી શક્યો. એમનો એવો હસતો ને પ્રસન્ન ચહેરો એ પહેલાં મેં કદી જોએલો જ નહિ એમ કહું તો ચાલે. રાવજીભાઇ, રામદાસકાકા, રેવાશંકર વગેરેને જોઈ લેવાનો ને 'કેમ છે, કેમ છે' એમ એકબીજાને પૂછવા જેટલો જ સમય મળ્યો. વિનોદપ્રિય મિ. સોમને બધામાં સૌથી વધુ દૂબળું પાતળું શરીર લઇને આવેલા જોઈ મને નવાઈ લાગી. પણ હું એ બધાના ચહેરા જોઉં ન જોઉં ત્યાં તો માણસોની આખી ભીડ સ્ટેશને જવા ઉપડી. માણસોના એ પૂરમાં પોતાની નાની જાતને સમાજથી મને અઘરી પડી. એ તાણની અંદર ઘુમરીઓ ન ખાવી પડે એટલે ભીડની બહાર નીકળી રસ્તાને સાવ કિનારે અમે ચાલવા લાગ્યા. સ્ટેશને પહોંચવાની બધાને ઉતાવળ હતી, કારણ મૅરિત્સબર્ગની ગાડી આવવાની હતી ને તેમાં પૂજ્ય કસ્તુરબા, અને મારી બા વગેરે મૅરિત્સબર્ગ જેલમાંથી છૂટીને આવવાના હતા. બાપુજી ને કૅલનબેક સાહેબ તેમને લેવા મૅરિત્સબર્ગ ગયા હતા.

અમે સ્ટેશને પહોંચ્યા, પણ પ્લૅટફૉર્મ પર ન પહોંચી શક્યા. ત્યાં તો માનવસાગર ઊછળી રહ્યો હતો. ક્યાં યે ધરતી નજરે પડતી ન હતી. આઘેથી જ અમે બાપુજી તથા કૅલનબેક સાહેબ સાથે કસ્તુરબા, મારી બા, મારા કાકી અને જયાકુંવરબેનને જોયાં. ઘડીભર તો અમે પૂ. કસ્તુરબા સામે જોઈ જ રહ્યા. એમના પોષાક પરથી જ તેઓ ઓળખાતાં હતાં, ચહેરો તો સાવ સુકાઇને બદલાઇ ગયો હતો. ગાલ ચપ્પટ ને ચહેરો લાંબો ને કરચલીભર્યો થઈ ગયો હતો, આંખ સાવ બેસી ગયા હતા. બાપુજીનું દૂબળાપણું જોઈ અચંબો થયો હતો, પણ બાનું હાડપિંજર જોઇને તો દરેકના મુખમાંથી ધીમી અરેરાટી સરી પડતી હતી. દેવદાસકાકાની તો આંખ ભીની થયાનું મને યાદ છે.

પણ લોકોના વધાવવા આડે ઊભવા ને જોવાનો વખત ન હતો. હું ભૂલતો ન હોઉં તો લોકોએ બા બાપુ વગેરેને ખુલ્લી વિક્ટોરિયા ઘોડાગાડીમાં બેસાડ્યા ને ઘોડા છોડી દઈ માણસ વડે સરઘસ કાઢવાની ધમાલ કરી પણ બાપુજીએ રોક્યા ને ધીમેધીમે સરઘસ

રુસ્તમજી શેઠને ઘેર જવા ઊપડ્યું

હું ને દેવદાસકાકા સરઘસ સાથે ડરબનના મોટી રસ્તાઓ પર ચક્રાવા ખાવાનું છોડી સીધા રુસ્તમજી શેઠને ઘેર પહોંચ્યા અને પાણી પી તાજા થઈ સરઘસના સ્વાગત માટે તૈયાર થઈ ઊભા

સાંજ પડતા સુધી રુસ્તમજીકાકાને ત્યાં ધમાલ ચાલતી રહી વ્યાખ્યાનો થયા, જલપાન ચાલ્યું ને ભારે મેળો ભરાયો હોય એવો આનંદ રેલાઈ રહ્યો પણ એ આનંદમાં યે ઉદ્વેગ રહ્યો હતો 'પાછા જલદી જેલ જવું છે ' 'રમટ્સના અપમાનભર્યા કમિશનનો સચોટ બહિષ્કાર કરવો છે' ઈત્યાદિ મુદ્દાની ચર્ચા પ્રસરી રહી હતી

જેલના સાથીઓ ડરબન શહેરના પોતાના અનેક વેપારી મિત્રોને ત્યાં મળવા-ભેટવા ગયા તેમની સાથે દેવદાસકાકા ભેગો હું યે દિવસ આખો રખડતો રહ્યો જેલમાં ન જવા છતાં જેલવાસી ભેગું અમે યે મોઢું મીઠું કર્યું. પણ મને વધુ સ્વાદ તો એ લોકોને મળતો આદર જોવામાં આવતો હતો જેલ જઈ આવેલા, એટલે એ દિવસે એમની હાલચાલ, હળભળ, વાતચીત, બધામાંથી જાણે ડહાપણ જ ડહાપણ નીતરી રહ્યું હતું એ ઝીલી લેવામાં મારું બધું ધ્યાન પરોવાયું હતું પ્રશ્નો પૂછવાની મારે જરૂર ન પડતી, બીજાઓ પૂછતા તે હું માન ભરીભરીને સાંભળી લેતો

સાંજે ફીનિક્સ પહોંચ્યા બધા એટલા થાક્યા હતા કે સ્ટેશને-થી ઝટ ઘર ભેગા થઈ વહેલા પથારીમાં પડ્યા વાતચીત માટે તો અનેક દિવસો ગાળવાના હતા

હવે મને રજાઓ પડી મારી બા આવ્યા, કાકી આવ્યા, એટલે ઘર વાળવું, બધાં ભાંડરુના કપડા ધોવા-સુકવવા-સાચવવા, પથારી ઉપાડવી, પીરસવું, રસોડું સાફ કરવું, એ બધા કામમાંથી છુટ્ટી મળી દેવદાસકાકાને માથે છાપખાનાનું કામ હતું પણ એમાં તો જેલમાંથી તાજા આવેલાઓ તથા ફરીથી જેલમાં જવાની તૈયારી કરનારાઓ કામે ન વળગી શકે, એટલે દેવદાસકાકાને છુટ્ટી ન હતી

જેલમાંથી છૂટી આવેલા મિત્રોને સાતઆઠ દિવસનો વિસામો લેવા ઉપરાંત બને એટલા સ્વાદ કરી લેવાની ઉતાવળ હતી. પહેલા તેઓ બગીચાઓનો ખૂણેખૂણો ખોળી વળ્યા. જે ફળ હાથ લાગ્યું તેનો સ્વાદ લીધો. મીઠા મસાલાની બરણી રસોડામાં પણ રાખવામાં ન આવી અને મસાલેદાર શાક, દૂધપાક, મિષ્ટાન્ન જે કંઈ થઈ શક્યું તે નિતનવું જેલવાસીઓને ગમ્યું પોતાની અબળખા પૂરી કરીને ફરી છ મહિના લૂખું કોરું દુર્જર ભોજન અને પાંજરાના પંખીનું જીવન તાજી હોશથી વહોરી લેવા તેઓ તૈયારી કરવા લાગ્યા

આમ અમારા વિદ્યાર્થી સાથીઓ ફરી સત્યાગ્રહ માટે કમર કસી રહ્યા હતા ત્યાં સમાચાર ફરી વળ્યા કે રેલવે હડતાલિયાઓએ બાપુજીને કહેણ મોકલ્યું છે કે 'તમે પણ અમને સાથ આપો તમે લોક પૂર જોસમાં સત્યાગ્રહ આદરશો, ગિરમિટિયાઓની હડતાલ અને મોટીમોટી કૂચ કરશો ને અમે પણ રેલ હડતાલનું જોર બાંધીશું એટલે દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારને ગોઠણભેર થયા વિના છૂટકો નહિ થાય. ઇત્યાદિ'. આ સમાચારથી અમે બહુ ઉત્સાહમાં આવી ગયા અને અટકળો બાંધવા માંડી કે અમારી ફીનિક્સની ટોળીને હવે ફરીથી છ માસની કેદ મળશે એ પૂરી થયા પહેલાં જ આપણી જીત થવાની.

વિદ્યાર્થીઓ અને જુવાનિયાઓની જેમ મારી બા વગેરે પણ ફરી સત્યાગ્રહમાં ઝુકાવવાને તૈયારી કરી રહ્યાં હતા. ડરબનની જેલ-ફાટકમાંથી છૂટી આવેલા પિતાશ્રીના અને ડરબન સ્ટેશન પર છૂટી-આવેલા માતુશ્રીના દર્શન અને દંડવત કરી લીધા બાદ હું તો કામ-માંથી છુટ્ટી મળવાને લીધે મારા બાળ ગોઠિયાઓમાં એટલો બધો ઓતપ્રોત થઈ ગયો હતો કે 'આઠ દસ દિવસમાં જ તેઓ પાછા જેલ જવાનાં છે,,ને ફરી કોણ જાણે ક્યારે એમના ચરણોમાં બેસવાનો વખત મળશે, માટે લાવ એમની પાસે જઈને બેસું' એવી કશી બુદ્ધિ મને સૂઝી જ નહિ સવારથી સાંજ ગોઠિયાઓ વચ્ચે જ મારી વીતતી

પણ જવાનો દિવસ નજીક આવ્યો ત્યારે એક બપોરે મારી બાએ મને બોલાવીને પાસે બેસાડ્યો. પોતાની પાછળ નાના ભાઈ કૃષ્ણની કેવી સંભાળ રાખી હતી એ પૂછ્યું બીજા યે પ્રશ્નો કર્યાં બધી વાત તો યાદ નથી. કલાક દોઢ કલાક એમની પાસે બેઠો હોઈશ એ શિખામણ અક્ષરશઃ તો યાદ ન રહી શકે, છતાં એનો જે ભાવ મનમાં રહી ગયો છે તેની ટૂંકી નોંધ અનુચિત નહિ ગણાય

'બારે બુદ્ધિ, સોળે સાન, ને વીસે વાન જો, હવે બેચાર દિવસમાં તને બારમું વરસ બેસશે હવે તને બુદ્ધિ ન આવે તો તારી કોડીની યે કિંમત નહિ રહે. પછી તો ચંપનની પેઠે પેટ ભરી ખાતું રહે (ચંપ અમારા ઘરનું પાણી અને બગીચાની ખોદાઈનું કામ કરતો ને સાવ મૂઢ દેખાતો) જેનામાં અક્કલનો છાંટો યે ન આવ્યો હોય તેનું શરીર વધે ભાય એ શા કામનું ? એવો માણસ કોઈના ખપનો ન રહે આપણે તો એવા થવું જોઈએ કે જે મળે તે કહે 'આવ ભાઈ, બેસ' જો, દેવદાસકાકા કેવા ચકોર છે' એને બાર વરસ પૂરાં થયા પહેલાં અક્કલ આવી ગઈ છે બધા એને કેવા આદરથી બોલાવે છે ને વખાણ કરે છે 'મગનકાકા પણ એની સમજણ ને ચતુરાઈના વખાણ કરે છે તારે પણ સમજતા, ને ચતુરાઈથી વાતચીત કરતા શીખવું જોઈએ

'સોળે સાન' એમાં 'સાન' એટલે ઇશારો બધી વાત ઇશારામાં સમજી લેવી જોઈએ પછી એને ધમકાવીને કહેવાનું ન હોય અને 'વીસે વાન' એટલે વીસ વરસમાં શરીર જેવું બંધાયું તેવું બંધાયું વીસ વર્ષે છોકરો મોટા મરદ જેવો લાગે, એને મૂછો ઊગે જો વીસમે વર્ષે યે એ ઠીંચુકડા શરીરનો, સોળ વર્ષે સાન વિહોણો ને બાર વર્ષે બુદ્ધિ વિનાનો રહે તો જનમભર ટપલા ખાવાનું એના નસીબમાં રહે '

સૂત્રની આ ચર્ચા સિવાય બીજી ઘણી યે વાતો થઈ. આ પછી મગનકાકા કેટલી વાર વઢ્યા હતા, કેટલી વાર ને શું કામ રોષે થયો હતો વગેરે પૂછી પોતાના તરફથી આશય રહેવા કહ્યું ' 'હવે તને મારો ડર ન લાગવો જોઈએ હું તને પહેલા ચોટિયો ભરતી, પણ હવે તું મોટો થયો તું બધું સમજી શકે, સારી રીતે વર્તે તો આમ રે મા સાડ વઢવું પડે ?'

છેવટે બોલ્યા 'આ જાનેવારીની પહેલી તારીખે દસ હજાર મા-ણસોની ટુકડી ટ્રાંસવાલ કૂચ કરવાની છે અમારે બધાંને પણ એમાં જ જવાનું છે. એટલે એટલા દિવસ તો હું અહીં તમારી સાથે છું પણ પછી કંઈ પાછા ત્રણ મહિને તમારું મોઢું જોવા આવી શકવાનું નથી એટલે બધે દૂર ટ્રાંસવાલની જેલમાં જઈએ તો વરસે દહાડે મળાય તો યે ઘણું તું તો હવે મોટો થઈ ગયો છે, પણ કૃષ્ણને તારે મારી ઊણપ જણાવા ન દેવી જોઈએ. જોકે મગનકાકા છે ત્યાં સુધી તો તમે બે ય મજામાં જ રહેવાના '

આમ મારી બાએ મને હેતુ ભરીભરી અમૃત પાયું જે આખી જિંદગી કામ આવ્યું પૂરું પચાવી શક્યો હોત તો ઘણો આગળ વધ્યો હોત; પણ બાને પોતાના વર્તનથી ત્રાસ ન ઉપજે એની ચીવટ તો સદા મનમાં રહ્યા કરી અને અનેક ઝંઝાવાતમાંથી માર્ગ કાઢી શક્યો

પણ તે દિવસની આ આખી યે શિખામણ કરતા મને એમાંથી વધારે આનંદની વાત તો એ લાગી કે ચાર્લ્સટાઉનથી પણ ભારતની કૂચ બાપુજી કરવાના છે 'દસ હજારની કૂચ થશે' એ મારી બા પાસેથી જાણ્યું એટલે હું વીજળીનો ટુકડો મારા ગોઠિયાઓ પાસે દોડી ગયો

(ચાલુ) પ્રભુદાસ છગનલાલ ગાંધી

જીવનનું પરોઢ ભાગ ચોથો

પ્રકરણ ૫મું

માની શિખામણ

જેલની વાતો રોજ ઊઠીને સાંભળેલી, એની કલ્પના પણ બહુ યે કરેલી; પણ બહારથી જેલની ભીંતોનાં દર્શન તો મને તે જ દિવસે પહેલી વાર થયાં, જ્યારે ફીનિક્સના સત્યાગ્રહીઓને અમે વધાવવા ગયેલા. દરવાજાના ખૂણાથી માંડી જેટલે દૂર નજર પહોંચે ત્યાં સુધી લંબાયેલી એ ઊંચી ભીંતો મેં અવાક્ થઈ જોયા જ કરી.

બારી બારણાં વિનાની દિવાલોનો વિસ્તાર જેમ જેમ નજરે પડતો ગયો તેમ તેમ મનમાં અકળામણ વધતી ગઈ. એના માથા પર પાસેથી જ જતી આગગાડીના ધુમાડાના ડાઘ પડવાથી એ વધુ ભયાનક દેખાતી હતી. મને થયું, 'શું મારા પિતાશ્રી આ ભીંતો પાછળ પૂરાયેલા રહેલા? રામદાસકાકા, રેવાશંકર અને બીજાઓએ છ છ દહાડાના ઉપવાસ કર્યાં ને રેવાશંકરને ત્યાં ને ત્યાં કબર ભેગો કરી દેવાની ધમકી અપાઈ ત્યારે એમને આ ભીંત ફાડી જઈ બહાર આવવાનું મન નહિ થયું હોય?' આમ વિચારતો ફાટક સામે જોતો બીજાઓની સાથે હું ઊભો રહ્યો.

સૂરજ ઝપાટાબંધ ઉપર ચડતો જતો હતો. ફાટકની સામે લાંબી સડક પર છવાયેલાં ટોળાં ટહેલી રહ્યાં હતાં. સડકની પાર રેલપાટાની આ તરફના ટીંબાઓ ઉપર માણસની ભીડ જામી હતી અને હમણાં જ ફાટક ઊઘડશે ને રૂસ્તમજી શેઠ આવશે એ આશાએ લોકો ફાટક તરફ તાકી રહ્યા હતા. પણ ફાટક તો ગૂઢની જેમ બંધ પડી હતી. બેએક રખેવાળ પાસે ઊભાઊભા એની જડતામાં વધારો કરતા હતા. પા-અર્ધે કલાકે જ્યારે નાકું ઊઘડતી ત્યારે તો સેંકડો માણસો ઊભા થઈ આતુર બની જતા હતા, પણ ફાટ્યાતૂટ્યાં કપડાં પહેરેલા એકાદ હબસીને પોતાની કેદ પૂરી કરી આવતો જોઈ નિરાશ થઈ બેસી જતા હતા. આમ બબ્બે પાંચપાંચ કેદીઓની કટકીએ ટોળીઓ એ દરવાજેથી બહાર આવી, પણ અમારા મંડળના વાવડ ન મળ્યા. છૂટનારા હબસી કેદીઓના ફીકાસ ચહેરા હજી મને ભુલાયા નથી. પોતે ક્યાંક ખોવાઈ ગયા હોય એવા કઢંગ બન્યા તે દેખાતા હતા.

હબસી કેદીઓ છૂટતી વખતે ઘણુંવાર ફાટક ઉઘાડી રહેતી ત્યારે અંદર જેટલે દૂર પહોંચે એટલે દૂર નજર દોડાવવાનું અમે ન ચૂકતા. દરવાજાની મેડી પર બારીના સળિયા ઝાલતા કેદીઓને પણ અમે જોયા, પણ જેમને જોવા ને લેવા આવ્યા હતા એમની ઝાંખી ન થઈ.

એ'ક વાર વચ્ચે કુતૂહલ જીતે પાણી પણ પી આવ્યા. એ પછી એ અળખામણી ફાટક જોતાં થાકી આસપાસના લોકોનું નિરીક્ષણ કરવા તરફ મારું ધ્યાન ગયું. એક જેન્ટલમેન અમારી ડાબી બાજુએ ઊભાઊભા બહુ સ્ફૂર્તિ અને અમારાથી વધુ આતુરતા દાખવી રહ્યા હતા. ઝીણી કાળી ચોકડીવાળો અક્કડ સૂટ એના પાતળા લાંબા શરીરને વધુ અક્કડ બનાવતો હતો. એની ચામડીનો રંગ અંગ્રેજને મળતો હતો, પણ એ બધો ઠાઠ એના ચશ્માં આગળ સંગે ચડી જતો હતો.' દાંડી વિનાનાં એનાં ચશ્માં આંખ વચ્ચે નાકની બેમણીમાં અધ્ધર લટકી રહ્યાં હતાં! એ મારે મન મોટી નવાઈ હતી. એ ભાઈ બીજા સાથે લટકાથી વાત કરવા જાય ને ચશ્માં પડી જાય!

ચશ્માંને છેડે બાંધેલા ઝીણા દોરાને આધારે એ લટકી પડે ને ફરી તે હાથમાં લઈ નાકે ચડાવે. એવામાં લોકોમાં ખળભળાટ મચ્યો ને 'આવે છે આવે છે'ના શબ્દો કાનોમાં ફરી વળ્યા. આખરે મારે ત્રણ કલાકે એ અળખામણું ફાટક ઊઘડ્યું અને અમારા ફીનિક્સવાસી કેદીઓ બહાર આવતા દેખાયા.

એ બધાને કેદીના વેષમાં બહાર આવતા જોવાની મને આશા હતી, પણ સૌ તો પોતે જે વેષ પહેરી ફીનિક્સ સ્ટેશનથી વિદાય થયા હતા એ અસલ વેષમાં કોટપાટલૂનમાં સજ્જ થઈ બહાર આવ્યા.

સૌને મોખરે મારા પિતાશ્રી હતા. એમની પાછળ રાવજીભાઈ, મગનભાઈ અને પછી એમ મોટેથી નાના એ ક્રમે બધા બહાર આવ્યા. સૌની પાછળ સૌના રખેવાળ અને ડરબનના હિંદીઓના માનીતા રૂસ્તમજી શેઠ નીકળ્યા. 'વંદેમાતરમ્' અને 'હિપ, હિપ હુર્રે'ના પોકારોથી ગગન ગાજી રહ્યું. દૂરદૂરના છવાયેલાં ટોળાં ભેળાં થઈને માનવમેદનીનો પ્રવાહ ચાલ્યો. એ ભીડમાં મારા પિતાશ્રીને માંડ માંડ હું પગે લાગી શક્યો. એમનો એવો હસતો ને પ્રસન્ન ચહેરો એ પહેલાં મેં કદી જોયેલો જ નહિ એમ કહું તો ચાલે. રાવજીભાઈ, રામદાસકાકા, રેવાશંકર વગેરેને જોઈ લેવાના ને 'કેમ છો, કેમ છો' એમ એકબીજાને પૂછવા જેટલો જ સમય. વિનોદપ્રિય ગિ. એમને બધામાં સૌથી વધુ દૂબળું પાતળું શરીર લઈને આવેલા જોઈ મને નવાઈ લાગી. પણ હું એ બધાના ચહેરા જોઉં ન જોઉં ત્યાં તો માણસોની આખી ભીડ સ્ટેશને જવા ઊપડી. માણસોના એ પૂરમાં પોતાની નાની જાતને સંભાળતી મને અચરી પડી. એ તાણની અંદર ઘુમરીઓ ન ખાવી પડે એટલે ભીડની બહાર નીકળી રસ્તાને સાવ કિનારે અમે ચાલવા લાગ્યા. સ્ટેશને પહોંચવાની બધાને ઉતાવળ હતી, કારણ મૅરિત્સબર્ગની ગાડી આવવાની હતી તેમાં પૂજ્ય કસ્તુરબા, અને મારી બા વગેરે મૅરિત્સબર્ગ જેલમાંથી છૂટીને આવવાનાં હતાં. બાપુજી ને કૅલનબેક સાહેબ તેમને લેવા મૅરિત્સબર્ગ ગયા હતા.

અમે સ્ટેશને પહોંચ્યા, પણ પ્લૅટફૉર્મ પર ન પહોંચી શક્યા. ત્યાં તો માનવસાગર ઊછળી રહ્યો હતો. ક્યાંયે ધરતી નજરે પડતી ન હતી. આઘેથી જ અમે બાપુજી તથા કૅલનબેક સાહેબ સાથે કસ્તુરબા, મારી બા, મારા કાકી અને જયાકુંવરબેનને જોયાં. ઘડીભર તો અમે પૂ. કસ્તુરબા સામે જોઈ જ રહ્યા. એમના પોશાક પરથી જ તેઓ ઓળખાતાં હતાં, ચહેરો તો સાવ સુકાઈને બદલાઈ ગયો હતો. ગાલ ચળકતો ચહેરો લાંબો ને કરચલીભર્યો થઈ ગયો હતો; ગાલ સાવ બેસી ગયા હતા. બાપુજીનું દૂબળાપણું જોઈ અચંબો થયો હતો, પણ બાનું હાડપિંજર જોઈને તો દરેકના મુખમાંથી ધીમી અરેરાટી સરી પડતી હતી. દેવદાસકાકાની તો આંખ ભીની થયાનું મને યાદ છે.

પણ લોકોના વધાવા આડે ઊભવા ને જોવાનો વખત ન હતો. હું ભૂલતો ન હોઉં તો લોકોએ બા-બાપુ વગેરેને ખુલ્લી વિક્ટોરિયા ઘોડાગાડીમાં બેસાડ્યાં ને ઘોડા છોડી લઈ માણસ વડે સરઘસ કાઢવાની ધમાલ કરી પણ બાપુજીએ રોક્યા ને ધીમેધીમે સરઘસ

પંચતંત્રની વાર્તાઓ

મેઘવર્ણે ફરીને વડ ઉપર સિંહાસનસ્થ થઈને સભા કરી, તથા સ્થિરજીવીને પૂછ્યું, 'શત્રુ વચ્ચે તું રહ્યો તે તને બહુ વસમું લાગ્યું હશે.' સ્થિરજીવી કહે, 'સાચું, શત્રુનો સહવાસ અસિધારાવ્રત જેવો છે પણ કહ્યું છે:

શત્રુને વહતો ખાંધે સમો વર્તી સુબુદ્ધિમાન્ ।
કાળા નાગે જુઓ ભાઈ દેડકા બહુ મારિયા ॥

મેઘવર્ણ કહે, 'એ કેમ?' સ્થિરજીવી કહે:

કથા ૧૩

મન્દવિષ નામે એક બુઢ્ઢો કૃષ્ણસર્પ હતો. આમ ખાવાનું એને મળતું નહિ, એટલે બહુ દેડકાવાળા તળાવને કાંઠે જઈ અણમાગ્યો થઈને એ બેઠો. એને ઉદાસ જોઈને એક દેડકો બોલ્યો, 'મામા, આજ પહેલાં પ્રમાણે આહાર સારુ કેમ વિહાર કરતા નથી?' સર્પ કહે, 'મને ખાવા ઉપર રુચિ રહી નથી, કારણ કાલ રાતે હું એક દેડકાને પકડવા ગયો તે સ્વાધ્યાય કરતા બ્રાહ્મણોની વચ્ચે કૂદી પડ્યો, પણ ક્યાં ગયો તે મારા ધ્યાનમાં ન રહ્યું, ને મેં ઝપટ મારી તથા એક બ્રાહ્મણપુત્રને અંગૂઠે ડંખ્યો. ડંખ્યા ભેળો એ મરી ગયો, એટલે એના શોકાકુલ બાપે મને શાપ દીધો. "દુરાત્મન્, મારા અનપરાધી દીકરાને તું કરડ્યો, એટલે જા, તું દેડકાઓનું વાહન થા, ને એનું દીધું ખા" એટલે હું તમારું વાહન બનવા આવ્યો છું.' દેડકે જઈને દેડકાના રાજા જાલપાદને વાત કરી. જાલપાદ આવીને સર્પની પીઠે ચડ્યો ને સર્પે એને આમતેમ ફેરવીને પ્રસન્ન કર્યો. એક દિવસ મન્દવિષ ઢોંગ કરીને ધીમેધીમે ચાલ્યો. જાલપાદે પૂછ્યું, 'આજ તારી ગતિ કેમ મંદ છે?' સર્પ કહે, 'આહારવિરહથી હું દૂબળો થયો છું.' વાહનપ્રિય જાલપાદ કહે, 'તો મારી આજ્ઞાથી નાના દેડકાઓને ખા.' હવે સર્પ દેડકાઓને ખાવા મંડ્યો, ને થોડા દિવસમાં દેડકામાત્રનો ઘાણ કાઢી નાખ્યો, જેથી એનું બીજમાત્ર પણ રહ્યું નહિ.

એટલે કહું છું, 'શત્રુને વહતો ખાંધે' ઇતિ. હે રાજન્, જેમ મંદવિષે મંડૂકોને માર્યા એમ મેં વેરીને હણ્યા. વનમાં અગ્નિ પ્રકટે છે તે ઝાડને બાળે છે, તો ય મૂળિયાં એનાથી બચી જાય છે, પણ મૃદુશીતલ જલપ્રવાહ મૂળિયાં સોત ઉખેડી નાખે છે. કહ્યું છે કે

ઋણ અગ્નિ અરિ વ્યાધિ નિ શેષ કરતો સુધી ।

રાજ્ય આપનું નિષ્કંટક થયું છે, એને પ્રજાપાલનમાં તત્પર થઈને પુત્રપૌત્રાદિકમે ચિરકાળ ભોગવ.'

ઇતિ કાકોલૂકીય નામે ત્રીજું તન્ત્ર સમાપ્ત.

(ચાલુ) — દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી

દેડકાનો રાજા જાલપાદ સર્પની પીઠે ચડ્યો અને સર્પે એને આમતેમ ફેરવીને પ્રસન્ન કર્યો

(મન્તુપા)

મધુકરી

સિદ્ધિ તણું પૂર્ણવિરામ દૂર હો;
મથામણોની નિતયૌવના લીલા,
ગમે ગમે અમૃતપાન તેના'
એ ઘુંટઘૂંટ પીઉં હું મસ્ત મોજમસ્ત,
ઝુલાવતો હું પૃથિવી સમસ્ત,
ટોળું નહીં, ડોલવતો મસ્ત રહું
બ્રહ્માંડ કેરા દૂરના સિંહાસનો.

—મોહિનીચન્દ્ર

સ્વ મણિલાલ ઈચ્છારામ દેસાઇ

ગુજરાતના પત્રકારત્વમાં આજ ત્રેસઠ વર્ષથી પોતાની સેવા પી રહેલા મુંબઈના જાણીતા સામાહિક 'ગુજરાતી'ના બળપૂર્વ ી શ્રી મણિલાલ ઈચ્છારામ દેસાઈનું ગયા માસ (જૂન)ની ૧૧મી ીખે પક્ષાઘાતને પરિણામે અવસાન થયું ગુજરાતના વિચારપ્રવાહ સંસ્કારઘડતરમાં અનન્યને જે ફાળો એ પત્રે પૂર્યો એમાં મનર સગીન કારકીર્દિનો સ્વ મણિલાલનો ફાળો ગુજરાતના પત્ર- ા ઇતિહાસમાં એમના નામનો અમર આંક મૂકી જાય એવો રાજકારણ, સમાજ અને અર્થકારણ ઉપરના નિશ્ચિત ને નીડર ચારસરણી ધરાવતા એમના અગ્રલેખો, દેશના જીવનના વિવિધ ાં પર દૃષ્ટિપાત કરીને તેનું સાચું સ્વરૂપ રજૂ કરતી, વિનોદ તથા ાઓથી હાસીહાસીને ભરેલી 'સિંહાવલોકન'ની એમની લોકપ્રિય ાંતિક કટિકાઓ, ક્વચિત ક્વચિત પ્રકાશી ગએલા ઐતિહાસિક ને ચારાદી ગ્રંથાવલોકનો, મુદ્રણ અને બીબા ઢાળવાની ઉદ્યોગકળાના સ્પર્શી ને સ્વાનુભવનું જ્ઞાન ધરાવતી એમની કલમના મૂલ્યવાન ખાઓ, પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન ઉભય કાળના ગુજરાતી, અંગ્રેજી ને સંસ્કૃત સાહિત્યનું એમનું બહુશ્રુત વાચન દર્શાવતા એમાંના લા એમના પિતાશ્રીના પુસ્તકોના સંસ્કરણો અને 'ગુજરાતી' પત્રના દિવાળીના અંક' જેવા અનેક અંગો ખીલવવામાં રહેલી એમની દૃષ્ટિ— સૌ, આજે પણ નજર ફેરવતા, એમની શક્તિના દ્યોતક સમા ગણી રહે છે એમના અવસાનથી ગુજરાતે એક વિરલ વિદ્વાન તરીકે થા સ્વતંત્ર વિચારસરણીવાળો બુદ્ધિશાળી પત્રકાર ગુમાવ્યો છે મના આત્માને પરમ શાંતિ ઈચ્છી એમના જીવનની આછી રેખા ગુજરાતી'માંથી તારવીને આ નીચે આપીએ છીએ

'ગુજરાતી' પત્રના મૂળ સ્થાપક અને મોટી મુશ્કેલીઓ વચ્ચેથી જાતજાત તથા નામનાભર્યું જીવન ઘડનાર સ્વ ઇચ્છારામ સૂર્યરામ સદીના જીવનમાંઈ ૧૮૮૦ના જૂન માસમાં બે પુત્રોનો જન્મ થયો' એક 'ગુજરાતી' પત્રનો અને બીજો સ્વ મણિલાલનો 'ગુજરાતી' પત્ર ૧લી જૂનથી નીકળવા માંડ્યું હતું, અને મણિલાલનો જન્મ ૨૬મી જૂન ૧૮૮૦ (સં ૧૯૩૬ના જેઠ વદ ૪)ને દિવસે થયો હતો પોતાને ત્યાં આ દૈહિક અને માનસિક એવા થએલા બે પુત્રોત્સવને સ્વ. ઇચ્છારામ પોતાના જીવનમાં એક શુભ શુકન માનતા

ઈચ્છારામભાઇના સંસારને કોઇ પ્રબળ નહિ હોવાથી સુરતમાં મોસાળમાં માતામહ મા મોતીરામ લલ્લુભાઇ ગપાસને ત્યાં ઈચ્છારામના બે પ્રથમ પુત્રો બાનુભાઈને મણિલાલ તથા એક પુત્રી ઉત્તમેશ્વર મોટા થતા હતા આરંભની કેળવણી નાગરી શાળામાં માસ્તરજીને હાથે તેમણે લીધા બાદ ઈ સ. ૧૮૯૦–૯૧માં સ્વ ઈચ્છારામ તેમને મુંબાઈ તેડી લાવ્યા અને એલ્ફિન્સ્ટન મિડલ સ્કુલમાં ભણવા મૂક્યા, જ્યાંથી ૧૮૯૬માં તેઓ મૅટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં પાસ થયા આ વિદ્યાર્થીકાળમાં તેમના સહાધ્યાયી શ્રી મંગળદાસ પકવાસા (મુબ.ની ઉપલી ધારાસભાના માજી પ્રમુખ) અને વિનાયક નંદશંકર મહેતા હતા

આ અભ્યાસકાળ દરમ્યાન સ્વ મણિલાલને તેમના પિતાના મુદ્રણના ધંધામાં રસ પડવા લાગ્યો હતો ને માસ ઉપોદ્ઘાત કેમ થાય, માસ દેખાવવાળી ચોપડીઓ ગુજરાતની પ્રેસમાંથી કેમ બહાર પડે, છાપખાનાની મુશ્કેલીઓ શી શી છે, એ સર્વમાં માથું મારી તેઓ સમજવા લાગ્યા હતા તે-

મા એમને એમ જણાયું હતું કે અંગ્રેજી ભાષાના સીસાનાં બીબાં (ટાઇપો)માં જેવી જુદીજુદી ક્રમબદ્ધ અને વિવિધતાવાળી નાની-મોટી જાતો અને સરળતા છે, તેવી હિન્દની ભાષાઓમાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતી તથા સંસ્કૃત ભાષામાં નથી. તે કેમ લાવવામાં ન આવે, તે માટે તેમણે વિચાર કરવા માંડ્યો અને તે માટે ઇંગ્લંડ અને અમેરિકાથી પુસ્તકો અને ચોપાનિયાં મંગાવી તેમણે વાંચવા માંડ્યાં તથા તેના સિદ્ધાંતો તે સમજવા લાગ્યા

નાની ઉંમરના છતાં તેમણે કરેલો આ અભ્યાસ અને મનન એટલાં ઉત્તમ હતાં કે તેમના વિચારો સ્વ. ઇચ્છારામને ખૂબ પસંદ પડ્યા અને ૧૯૦૦ની સાલમાં 'ધી ગુજરાતી ટાઇપ ફાઉન્ડ્રી'ની સ્થાપના રા. મણિલાલને હસ્તે કરવામાં આવી. પ્રથમના ૩-૪ વરસોમાં જ એ નવી ફાઉન્ડ્રીએ ઘણું સારું કામ કરી બતાવ્યું અને ત્યાંત્યાં તેના માલના વખાણ થવા લાગ્યા આ સમયે પ્રચારકામ માટે જે નાના-નાના હસ્તપત્રો કાઢવામાં આવ્યા હતા તે ઉપરથી તેની ખાત્રી થાય છે પણ આમ ધીમેધીમે સારી પ્રગતિ કરી રહેલી ફાઉન્ડ્રી નાણાભીડને અંગે ઝડપ કરી શકતી નહોતી, તેથી ઇચ્છારામે પોતાના ભાગીદાર તરીકે પોતાના મિત્ર મગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી પાસેથી નાણાં ઉછીનાં લીધાં, અને તેમણે પોતાના ભત્રીજા રા. મણિલાલ મોદીને તેમાં પોતાના તરફથી નીમ્યા.

આ દરમ્યાન સ્વ. મણિલાલે કૉલેજના અભ્યાસનું કાર્ય ચલાવ્યું હતું; જોકે તેમાં જોઈએ તેવું લક્ષ તેઓ આપી શકતા નહોતા ઈ સ. ૧૯૦૫માં તેઓ મુંબાઈ વિદ્યાપીઠના સ્નાતક થયા, અને તે પછી એમ. એ.નો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો, પણ તેમનું દિલ તેમાં બરાબર ચોંટ્યું નહિ, તેથી આખરે ઈ સ. ૧૯૦૮માં તેઓ 'ગુજરાતી' પ્રેસમાં પિતાશ્રી સાથે ધંધામાં જોડાયા. ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રનો તેમનો અભ્યાસ સારો હતો ને વાચન વિશાળ હતું, તેથી પત્રકારત્વમાં જોડાવાનું તેમણે પસંદ કર્યું; પણ જો તેઓ સ્વહસ્તે સ્થાપેલા ને ખીલવેલા ટાઈપ બનાવવાના ધંધામાં જોડાયા હોત તો આજે એ દિશામાં અપૂર્વ નામના કરી બતાવી હોત, અઢળક લાભ મેળવ્યો હોત અને ગુજરાતી તથા સંસ્કૃત ભાષાના અક્ષરોમાં જે વિવિધ શ્રેણીબદ્ધ ટાઈપરચના જણાતી નથી, તેમાં મોટું પરિવર્તન કરી દેખાડ્યું હોત.

ઇ ૧૯૦૮મા સ્વ મણિલાલ 'ગુજરાતી' પત્રમાં જોડાયા એ વખતે સ્વ ઇચ્છારામને હસ્તકંપ અને હૃદયરોગની વેદના થવા લાગી હતી; તેથી લખવાના કામમાં તેઓ મણિલાલ, નટવરલાલ અને પ્રાણજીવન શાસ્ત્રી વગેરેની મદદ લેતા સ્વ મણિલાલે તે વખતે 'સિંહાવલોકન'ના મથાળા નીચે પ્રચલિત રાજકીય, આર્થિક વગેરે વિષયો ઉપર ટીકાત્મક અને વિચારાત્મક નાના નાના ફકરા રૂપે લેખો લખવા માંડ્યા હતા, જે દિવસે દિવસે લોકપ્રિય થતા હતા ૧૯૦૯મા તેમણે પિતાશ્રીને વિનતિ કરી કે અંગ્રેજી પત્રોના ક્રિસ્ટમસ અંકની માફક દર વરસે દિવાળીને પ્રસંગે એક સાહિત્ય વિષયક ખાસ અંક જો ગ્રાહકોને ભેટ આપવામાં આવે તો લોકપ્રિયતા વધે અને આકર્ષકતા પણ વધે તેમની આ સૂચના કેટલાક ઉહાપોહને અંતે મંજૂર થઈ, અને ૧૯૦૯મા ગુજરાતીનો પ્રથમ દિવાળીનો ખાસ સાહિત્ય અંક પ્રકટ થયો. આજે તો લગભગ દરેક છાપું, પત્ર કે માસિક કોઈ ને કોઈ પણ રૂપમાં ખાસ અંક આપવા લાગ્યું છે, પણ તેનો આરંભ ગુજરાતી પત્રકારત્વમાં કરવાનો મૂળ યશ 'ગુજરાતી' પત્રને જાય છે

તેમણે ઉપાડી લીધેલા કામથી સ્વ ઇચ્છારામ પોતાના જીવનના પાછલા કાળમાં વિશેષ કરીને નિવૃત્તિ ભોગવતા. આખરે ઈ સ ૧૯૧૨ના ડિસેમ્બરમાં સ્વ ઇચ્છારામે પોતાનો દેહ સાથોસાથ સ્વ મણિલાલભાઇના હાથમાં મૂકીને છોડ્યો, ત્યારે કુદરતીરીતે આખા કુટુંબનો અને ગુજરાતી પ્રેસ તથા પત્ર, કારખાનું, ટાઈપ ફાઉન્ડ્રી વગેરે ચલાવવાનો ભાર સ્વ. મણિલાલના શિરે આવી પડ્યો આ બોજો તેમણે ઇશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખીને ૧૨ વરસ સુધી હિમ્મતથી ઉપાડ્યો, અને તેમાં સારો યશ મેળવ્યો. ઈ સ ૧૯૧૪-૧૮ના પ્રથમ મહાયુદ્ધના સમયમાં નાણાંની પુષ્કળ મુશ્કેલીઓ વચ્ચે તેમણે 'ગુજરાતી' પ્રેસ અને પત્રનું નાવ નિર્વિઘ્ને હંકાર્યું હતું અને લોકપ્રિયતા જાળવી હતી

૧૯૦૧મા સુરતમાં તેમના મોટાભાઈ બાલુભાઈનું મરકીની જીવલેણ બીમારીમાં મૃત્યુ થયું. તેમનાં નાના સગીર બાળકો માટે ૧૯૧૪માં સ્વ મણિલાલને હાઇકોર્ટમાં પ્રોબેટ લેવો પડ્યો હતો, પણ ૧૯૧૯માં સુરતમાં રહેતાં સગાઓએ કોઈ દુષ્ટ માણસોની શિખવણીથી ફોજદારી ખટલો ઊભો કર્યો તેમાં મણિલાલને અને કુટુંબીઓને ઘણા ખર્ચના ખાડામાં ઊતરવું પડ્યું અને ભત્રીજાને મોટી રોકડ રકમ આપી છૂટા કરવા માટે પ્રેસને માથે મોટું દેવું થઈ ગયું આ દેવામાંથી મુક્ત થવાને માટે આખરે ગુજરાતી ટાઇપ ફાઉન્ડ્રીનો ભાગ તેમને બીજા ભાગીદારને વેચી નાખવો પડ્યો

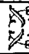
સને ૧૯૨૪માં મણિભાઇ પોતાનો ભાગ લઇને તથા 'ગુજરાતી' પત્ર લઇને પોતાના ભાઇઓ સાથેથી છૂટા પડ્યા તેમણે પોતાની પાસેની બધી રોકડ મૂડી એક નવી ટાઈપ ફાઉન્ડ્રી-ધ બૉમ્બે લેટર ફાઉન્ડ્રી-કાઢવામાં અને તેને અદ્યતન સુધારાવાળી પદ્ધતિ પર મૂકવામાં રોકી દીધી, અને સાહસ ખેડીને-દેવું પણ કરીને પુસ્તકો પ્રકટ કરવાનું શરૂ કર્યું તેથી તેઓ નાણાભીડમાં આવી પડ્યા, અને 'ગુજરાતી' પત્રને ગીરો મૂકવું પડ્યું તે પછી તેમના નાના ભાઇઓ સાથે બાકી રહેલો હિસાબ કરતા તેમને કેટલીક રકમ આપવાની નીકળી તેથી તે મુંઝાઈ ગયા, અને ગીરોમાંથી તેમજ બીજા વેપારી વગેરેનાં દેવામાંથી છૂટવાનો કોઈ માર્ગ દેખાયો નહિ ત્યારે આખરે નછૂટકે તેમને ઇ સ ૧૯૨૯મા નાદારીમાં નોંધાવવું પડ્યું

આખરે 'ગુજરાતી' પત્ર, તેમનું પ્રેસ, ટાઈપ ફાઉન્ડ્રી વગેરે જાહેર લીલામથી હરરાજ થયા તેમાંથી 'ગુજરાતી' પત્ર તેમના નાના ભાઈઓએ બીજાની મારફતે ૧૯૩૦મા વેચાતું લીધું સ્વ મણિલાલે 'વીસમી સદી' સાપ્તાહિક ચલાવવા માંડ્યું, પણ તેમાં કોઈક લખાણ માટે સરકારે વાંધો લેતા તે પત્ર બંધ પડ્યું તે પછી તેમણે 'નવી રોશની' નામનું પત્ર કાઢ્યું, પરંતુ તે પણ થોડો સમય ચલાવીને બંધ કરવું પડ્યું તે પછી મુંબાઈના મોટા મંદિરના મહારાજ શ્રી ગોકુલનાથજીના આશ્રયે 'વિશ્વદર્શન' પત્ર કાઢવા માંડ્યું, પણ સ્વ મણિલાલ સ્વતંત્ર બુદ્ધિના અને સનાતન હિંદુ ધર્મના ચુસ્ત હિમાયતી હોવાથી તેમનાથી સાંપ્રદાયિક વાડામાં પુરાઈ ન રહેવાયું અને કેટલીક નાણાંસબંધી ખટપટ જાગવાથી તેમને 'વિશ્વદર્શન'માંથી પણ ખસી જવું પડ્યું

આ પ્રમાણે જીવનના મોટામોટા ઝંઝાવાતો તથા લીલીસૂકી ખમીને સ્વ મણિલાલ કેમ જાણે થાકી ન ગયા હોય તેમ નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે જાહેર પ્રવૃત્તિમાંથી ફારેગ થયા. ઈ સ ૧૯૨૭મા અમદાવાદમાં મળેલી બીજી ગુજરાતી પત્રકાર પરિષદના પ્રમુખસ્થાને તેઓ ચૂંટાયા હતા તે વખતે તેમણે આપેલું ભાષણ પત્રકારત્વ, તંત્રીત્વ, કારખાનું, છાપખાનું વગેરે વિષયોને અંગેનું વિદ્વત્તાભર્યું હતું, અને અમદાવાદની પ્રજાએ તેમનું સારું ગૌરવ-માન કર્યું હતું આ પ્રસંગે તેમની જાહોજલાલીની ચરમ ટોચ હતી તે પછી તેમને ઘણી આસમાનીસુલ્તાનીના ચક્રમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું ઈ સ. ૧૯૩૭

એકલ દેતા દાન જે એકલ જૂઝત જંગ
એકલ જગનિંદા સહે એ વીરોને રંગ

—રા. વિ. પાઠક

ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાન્તિ બાદ સોળમા લૂઈને વધસ્તંભ પર ખડો કરવામા આવ્યો ત્યારે શાંતિપૂર્વક પોતાના અંતક સમીપ જઈ, એકઠી થએલી મેદિની તરફ નજર નાખતા તે સગર્વ બોલ્યો, 'સજ્જનો, મારા પર જે આરોપ મૂકવામા આવ્યો છે એમા હું નિર્દોષ છુ, છતા મારા દેહાંતથી ફ્રાન્સ વધુ સુખી નીવડો '

અનેકાર્થી શબ્દ' કૂચ—રવાના થવુ તે, લશ્કરી ઢબની ચાલ, છૂપી વાત અથવા રહસ્ય, કુંજો કે ભોટવો

કહેવતો કેમ પડી. 'દાઢીના દોઢસો ને ચોટલીના ચારસો ' સકટ વેળા સમયસૂચકતા વાપરવાનુ બોધની આ કહેવત પાછળ એક વોરાની ચતુરાઈની એવી વાત છે કે રાત્રે બહાર નીકળેલા એક વોરાજી ચોરના હાથમા સપડાઈ ગયા અને ચોરે તેમની દાઢી પકડી, દોઢસો રૂપિયા છુટકારા માટે માગ્યા ચતુર વોરાજીએ યુક્તિ કરી પોતાની સ્ત્રી પાસે રૂપિયા મગાવતા જણાવ્યુ કે 'આ દાઢીના દોઢસો માગે છે તે ઝટ લાવ, નહિતર જો ચોટલી પકડશે તો ચારસો આપવા પડશે ' મૂઢ ચોર આનો મર્મ ન સમજતા ચારસોની લાલચે દાઢી છોડી ચોટલી પકડવા ગયો, પણ વોરાજીને માથે તો તાલો હતો, તેથી હાથ ભોઠો પડ્યો ને વોરાજી છટકી ગયા

ગણિતગમ્મત—કોઈપણ રકમ ધારો અને તેને ઉલટાવી એ બન્નેની બાદબાકી કરો તો બાકી રહેતી સખ્યાના આકડાનો સરવાળો હમેશા ૯ જ આવશે

આ મહિનાનુ નામ જુલાઈ—તે આ માસમા જન્મેલા જુલિયસ સીઝરના નામને સ્મરણાકિત કરવા તેની પછી તેના સરદાર માર્ક ઍન્ટનીએ તેના પર આપીને પ્રચલિત કરેલુ

આખી દુનિયાની વસ્તીનો પાચમો ભાગ હિંદમા વસે છે એ તો કદાચ ઘણા જાણતા હશે, પણ દુનિયાના નિરક્ષરોનો ત્રીજો ભાગ હિંદમા વસે છે એ ઓછા જ જાણતા હશે

સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ અને ફ્રાન્સમા વહેતી ર્‌હોન નદી દુનિયાભરની નદીઓમા સૌથી વેગીલી છે ઉપવાસ ભાગમા તો તે કલાકે ૪૦ માઈલને વેગે વહે છે

ઘોડો ને હાથી ઊભાઊભા ઊંઘે છે, કૂતરો અર્ધું જાગૃત જ સૂએ છે, સાપ ને માછલાની આખો ખુલ્લી પરતુ સ્થિર રાખીને નિદ્રા લે છે

ચેમ્બરલેન આ લડાઈમા 'રોજનુ' જેટલુ ખર્ચ કરે છે તેટલા ખર્ચમા હિંદુસ્તાનની પ્રાતિક સરકારોને ને મધ્યસ્થ સરકારનુ કેળવણીને આપવામા આવતું કુલ જન ખર્ચ 'પંદર વરસ લગી'ની જોગવાઈ ને છતા પૈસા વધે (હરિજનબંધુ)

શબ્દપરિચય

શાલિધાન્ય=ચોખા, ઘઉં, જવ, મકાઈ, બાજરી, જુવાર વગેરે એકદળ ધાન્યો માટે સસ્કૃત ભાષામા આ શબ્દ વપરાય છે

દ્વિદલધાન્ય=બે ફાડિયાવાળા—ચણા, વાલ, વટાણા, અડદ, મગ, ચોળા વગેરે કઠોળ ધાન્યો માટે સસ્કૃતમાં આ શબ્દ છે

હાઈડ્રોજન ગૅસની બોટને દર સેકન્ડે દશ લાખ પાઉન્ડના દબાણથી છોડવામા આવે તો તે ૩/૪ જાડા પોલાદના પતરામા પણ આરપાર કાણું પાડી શકે

ટમાટા પહેલા ઝેરી મનાતા એ વહેમને ન ગણકારના ટમાટાનો પ્રથમ આસ્વાદ કરી એક આરોગ્યવર્ધક શાકતરીકે દુનિયાને તેની ભેટ ધરનાર મિચેલ કેલિમ જાર્વે હતો લોંગ-ટાપુ પર ન્યૂપૉર્ટમા તેનો સ્મરણસ્તભ છે

ટૉર્પિડોની શોધ ઈ. ૧૭૭૭મા ડેવિડ બુશનેલે અમેરિકામા કરી

અશુદ્ધ જોડણીના અનર્થ

કડુ—એક વનસ્પતિ ઔષધિ

કડુ—ગોળ વાળેલો ધાતુનો સળિયો

કુચી—કુચડી . . કૂંચી—ચાવી, ઉપાય

આનલુ—ઝભલુ. . . .. આગળુ—આગળી

પલ—ગાસ, ચાર તોલા જેટલુ માપ. પળ—ક્ષણ

—રમણ અબાલાલ શાહ

હામ્બુર્ગ (જર્મની)ના ડૉ. બ્રાન્ડે ઈ. ૧૬૬૯મા ફૉસ્ફરસની શોધ કરી

દેશદેશના શિરવેષ—અરબનો

બે હાથમા ગરમ પાણીના પડીકા સાથે છત્રી સભાળવી એ ઘણાઓને કેટલી મુશ્કેલ છે, જાણનારાઓને આ નવી 'છત્રી ટોપી'ની શોધ આશીર્વાદ રૂપ લાગશે માથાના મધ્યભાગે બેસે તેવી ટોપી પર છત્રીના સળિયા જડેલ હોય છે ને હડપચી નીચે આવતી ચામડાની પટ્ટી વડે તે મજબૂતીથી પકડાઈ રહે છે

ઑસ્ટ્રેલિયા પર પહેલવહેલો પગ મૂકના ગોરો ટાસ્મન ડચ હતો ૧૬૪૨મા ઑસ્ટ્રેલિઆની પશ્ચિમના એક ટાપુ પર મે ઊતરેલો

માણસની હોજરી પૂરી ભરાઈને ફૂલે ત્યારે લગભગ ફૂટબૉલ જેવડી થાય છે, અને તદ્દન ખાલી હોઈને સમાચાય છે ત્યારે એક આગળ જેવડી બની જાય છે

રેલવે લાઈનની બાજુએ જોવામા આવતા આવા બે પાટિયા રેલવે લાઇનની સપાટી દર્શાવવા મૂકેલા હોય છે તેના બે હાથમાનો એક લેવલ બતાવતો હોય છે, જ્યારે બીજો ઊંચો અગર નીચો હોય છે ને એ દિશાની લાઈનનુ ચઢાણ કે ઢોળાવ દર્શાવે છે ઉપરના ચિત્રમા જે ઢાળ દર્શાવતા હાથમાંના આકડાનો અર્થ એ થાય છે કે હવે આવતી જમીન ૧૯૦ ફૂટે ૧ ફૂટ ઢોળાવવાળી છે

નેપાળમાથી કોસી નદી બિહારમાં ઊતરે છે ત્યા તે એક મ ઈવનો બેટ બનાવી વારવાર પૂર્વમાથી પશ્ચિમમાં અને પશ્ચિમમાથી પૂર્વમા પોતાનો પ્રવાહ બદલે છે

કાગળના બારસોમા ભાગ જેટલો પાતળો સોનાનો વરખ થઈ શકે છે. રા. તોલા સોનામાથી બનેલો વરખ ૧૪૬ ચોરસ ફૂટ જગ્યા પર પાથરી શકાય

હિંદુસ્તાનના દ્રાક્ષના વેલાઓ પરથી આખા દેશની માગને માત્ર ૧૧ હજાર રતલ દ્રાક્ષની પેદાશ થઇ શકે છે કૅલીફૉર્નિયા જેવા પેદાશી દેશ એક એકરે ૮ હજાર પૌંડ દ્રાક્ષ આપે છે

શેઠ (નોકરીના ઉમેદવારને સવાલો પૂછતા પૂછતા)—હ, તમે કદી જૂઠું બોલ્યા છો કે?

ઉમેદવાર—ના જી, પણ શીખી શકીશ ખરો

બે
શિલ્પપ્રતિમાઓ
હિંદની અને મિસરની

સારનાથ મ્યુઝિયમમાંનું શિવમસ્તક

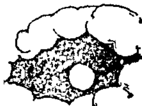

મિસરનો પ્રાચીન બાદશાહ રામેસિસ–બીજો

હિંદ અને મિસર—જગતની જૂનામાં જૂની સંસ્કૃતિઓના અવશેષો ધરાવતા આ બે દેશોની પુરાતન શિલ્પમૂર્તિઓ જોતા એક સ્પષ્ટ તફાવત નજરે તરી આવે છે. ઉપર આપેલું સારનાથનું શિવમસ્તક જુઓ કે સારનાથની મૈત્રેય બુદ્ધની કે વિષ્ણુની બીજી પ્રતિમાઓ જુઓ; ભારતે તેમાં કોઈ અનેરી આધ્યાત્મિક શાંતિ ઉતારી જણાશે. જ્યારે બીજી બાજુ મિસરની પ્રતિમાઓ અજબ ચેતન અને તાદૃશતા સાથે ગંભીર ભભક, જોમ અને સત્તા દર્શાવતી ત્રિકાળમાં માનવશક્તિનો સર્વોત્તમ ડંકો વગાડતી જણાય છે. પ્રસન્ન શાંતિ અને સ્વાસ્થ્યનો અનુભવ કરાવતી મુદ્રાઓ તથા ધ્યાનસ્વરૂપો સર્જનાર ભારતના શિલ્પીઓએ એના દર્શન કરનાર પર ભય સત્તા કે પ્રભાવની છાપ પાડવા કરતા તેના હૃદયમાં શાંતિ ને ભક્તિ પ્રેરવા પ્રત્યેક રેખા ને વળાંકને નવી જ મૃદુતા અર્પી છે અને નશ્વર તાદૃશતા કરતા અમર શાંતિ-સમાધિને આદર્શ બનાવી છે. આ રીતે મિસર ને ગ્રીસની પ્રાચીન કળાઓ કરતા ભારતની કળાએ કલાપ્રગતિની સીમા આગળ વધારી છે.

કુમાર કાર્યાલયનાં કલાત્મક પ્રકાશનો

અજવાળી રાત
કિંમત ૨-૦-૦
રજી પોસ્ટેજ ૦-૮-૦

પંદર અજવાળી તિથિઓ સમી પંદર રસભરી ચુનંદી વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ, અજવાળી રાતની મધુર ચાંદનીની પેઠે, નાના-મોટાં, ગરીબ તવંગર, શહેરી ગ્રામજન, સૌને એકસરખો રસ આપે એવો સર્વગ્રાહી છે ઘરનાં સ્ત્રીજન કે ઓછું ભણેલાં ગ્રામજન પણ સમજી શકે એવી સરળ સુબોધ, અને સૌ વિનોદ પામે એવી ખેંચાણકારક પંદર વાર્તાઓ, વિવિધરંગી ચિત્રો અને મનોહર રૂપ-રંગની સજાવટ સાથે બેરંગી મજબૂત પૂઠાવાળા સુંદર પુસ્તકમાં.

અજંતાના કલામંડપો
કિંમત ૧-૮-૦
રજી પોસ્ટેજ ૦-૫-૦

હિંદભરના સાહિત્યમાં આ વિષયનું આટલું ચિત્રભર્યું ને છતાં આટલું સસ્તું આ પહેલું જ પુસ્તક છે શ્રી રવિશંકર રાવળે લખેલો અજંતાની કલાની વિસ્તૃત સમાલોચના કરતો લેખ, એના પાનાંને રંગમય કરતાં ૬ ત્રિરંગી ચિત્રો, તથા આર્ટપેપર ઉપર છાપેલાં ૧૬ પાનાં ભરીને આલેખનો અને ફોટોગ્રાફો, તેમજ પાનેપાને અજંતાનાં શોભનોનાં રેખાંકનો,—આ બધું ધરાવતા આ અપૂર્વ કલા ગ્રંથની ગુજરાતી તથા હિંદી બન્ને આવૃત્તિઓ મળે છે

ગુજરાત કલા-કલાપ
કિંમત ૧-૦-૦
રજી પોસ્ટેજ ૦-૬-૦

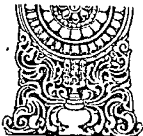
કલાત્મકતા અને સસ્તાપણામાં અનન્ય એવો ચિત્રસંગ્રહ વિશુદ્ધ કલાને અત્યંત સસ્તી કરી ઘરઘર પહોંચતી કરવાનો હેતુ આ પ્રકાશન પાછળ છે પાંચ અગ્રગણ્ય ગુજરાતી કલાકારો-નાં ૭ પૂર્ણરંગી ચુનંદાં ચિત્રોનો આ સંપુટ, ૧૧×૧૪ના માપનાં આર્ટકાર્ડ પર, ફ્રેમ માટે તૈયાર રૂપમાં આપવામાં આવ્યો છે એક રૂપિયામાં આવાં રંગીન ચિત્રો આટલાં સસ્તાં કોઈએ હજી આપ્યાં નથી અને તેથી જ તેની બે આવૃત્તિઓ થઈ ગઈ એવો જ બીજા ૭ ચિત્રોનો નવો સંપુટ (કલાકલાપ બીજો) પણ તૈયાર થાય છે

કુમારના ખાસ અંકો ૧૦૦ અને ૨૦૦
દરેકના ૨-૦-૦
બન્ને સાથે ૩-૮-૦
રજી પોસ્ટેજ
દરેકના ૦-૪-૦

'કુમાર'ના આ બન્ને ખાસ અંકો ગુજરાતના પત્રકારત્વમાં અનોખા યુગવર્તી પ્રકાશનો મનાયા છે લબ્ધપ્રતિષ્ઠ ચિત્રકારો, કવિઓ અને લેખકોની ચૂંટેલી કૃતિઓથી ભરચક એવા, બીન-હરીફ કલાત્મક રૂપરંગે મઢેલા અનુક્રમે ૧૬૦ અને ૧૭૫ પાનાં, પૂર્ણરંગી તથા વિવિધરંગી ૨૦-૨૨ ચિત્રો, ફોટોગ્રાફો, નકશા, આલેખો, વાર્તાઓ, નાટકો, લેખો, કાવ્યો, ટુચકા વગેરે શિષ્ટ, સુંદર અને વિપુલ જ્ઞાનસામગ્રીથી મંડિત આ અદ્વિતીય અંકો ઘરમાં કાયમી બોધક સાહિત્ય તરીકે સંગ્રહ યોગ્ય છે

ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ
કાચું ૧-૦-૦
પાકું ૧-૪-૦
રજી પોસ્ટેજ ૦-૫-૦

અમદાવાદના બાવન નામચીન સ્થાનોના ફોટોગ્રાફોનું આલ્બમ જે જગતના સ્થાપત્યમાં અદ્ભુત કારીગરી તરીકે સ્થાન પામ્યાં છે, જેણે પશ્ચિમના નામચીન કલામીમાંસકોને મુગ્ધ કર્યા છે, જેની પ્રશસ્તિ સાંભળી જગત-યાત્રીઓ અમદાવાદ આવે છે, એ શિલ્પ અને સ્થાપત્યનાં કાવ્યો સમાં અમદાવાદનાં મકાનોનું આ આલ્બમ દરેક ગુજરાતીના ઘરમાં હોવું જોઈએ. દરેક ચિત્ર નીચે ઐતિહાસિક અને લાક્ષણિક માહિતી આપતી નોંધ તથા શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જેવા વિદ્વાને લખેલા, અમદાવાદની ચડતી પડતી ને વિકાસ વર્ણવતા વિદ્વત્તાભર્યા નિબંધ સાથે

ગોવાલણી અને બીજી વાતો
કિંમત ૨-૦-૦
રજી પોસ્ટેજ ૦-૬-૦

ગુજરાતના શરૂઆતના નવલિકા-લેખકોમાં જે મોખરામાં પ્રકાશ્યા તે 'મલયાનિલ'ની રસનીતરતી બાવીસ વાર્તાઓ—જેમાં દસ મર્માળા હાસ્યની અને બાર મત્ત પ્રણયની છે 'ગોળમટોળ શર્મા'ના નામથી કટાક્ષકથાઓમાં અને 'ગોવાલણી'ની વાર્તાથી પ્રણયકથાઓમાં નામના મેળવનાર અને પોતાના મૃત્યુ પછીથી વધુ મશહૂર બનનાર એ લેખકનો આ સંગ્રહ ગુજરાતના જાણીતા કલાકારોનાં બેરંગી ચિત્રોથી વધુ સુંદર બન્યો છે.

કુમાર કાર્યાલય · ૧૪૫૪ રાયપુર · અમદાવાદ · તથા બધા જાણીતા બુકસેલરો

વતીકાલનાં નાગરિકોનું પત્ર

ઑગસ્ટ ૨૨૪ ઈ. ૧૯૪

લીનોકટ: શ્રીમતી રતિ પિટિટ

: રવિશંકર મ. રાવળ ★ સંપાદક : બચુભાઈ રાવત

સ્વ. મહાદેવભાઈ

છેલ્લા પચીસ વર્ષથી મહાત્મા ગાંધીજીના અંતેવાસી, તેમના જમણા હાથ જેવા તેમના રહસ્યમંત્રી, અને તેમના સિદ્ધાન્તો તથા વિચારોનું રહસ્ય સમજનાર તથા પ્રચારનાર વિરલ અને શક્તિશાળી પુરુષો પૈકીના મુખ્ય શ્રી મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈનું, ગઈ તા. ૧૫ મી ઑગસ્ટ ૧૯૪૨ ને શનિવારે સવારે ૮-૪૦ વાગ્યે હૃદય બંધ પડવાથી કારાવાસમાં અવસાન થયું. 'મહાદેવભાઈ' તરીકેના એ પ્રિય પરિચિત અને માનભર્યા નામથી દેશ આખાના હૃદયમાં મિઠાશભર્યું અસ્તિત્વ જગાવનાર મહાત્માજીના એ મંત્રી પોતાના વિશિષ્ટ સ્થાનને લીધે મહાત્માજીના જેટલા જ જગજાણીતા પણ હતા, ને જગતભરના પત્રકારો, વિચારકો તથા રાજકારણી પુરુષો એમના તેજસ્વી વ્યક્તિત્વનું મધુર સ્મરણ પોતાની સાથે લઈ ગયા છે. આપણે પણ હવે માત્ર એનું સ્મરણ જ સાચવવાનું રહ્યું!

સુરત જિલ્લાના ઓલપાડ તાલુકાના દિહેણ ગામના તેઓ અનાવિલ બ્રાહ્મણ. એમનો જન્મ ૧૮૯૨ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે થયો હતો. એમના પિતા હરિભાઈ સુરભાઈ દેસાઈ કેળવણીખાતામાં હતા. અભ્યાસકાળથી જ તેજસ્વી બુદ્ધિ દાખવીને એમણે છેક કૉલેજના છેલ્લા વર્ષ સુધી સ્કૉલરશિપો મેળવી હતી; અને ઉત્તમ અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી ઉપરાંત બંગાળી તેમજ મરાઠી ભાષાનું પણ જ્ઞાન ધરાવતા હોવાથી બી. એ. થયા બાદ તરત જ તેમને સેક્રેટરિયેટમાં ઓરિયેન્ટલ ટ્રાન્સ્લેટરની ઑફિસમાં જગ્યા મળી હતી. એ કામગીરીની સાથોસાથ કાયદાનો અભ્યાસ કરીને તે એલ્એલ્. બી. થયા અને પછી નોકરી છોડી અમદાવાદમાં એકેક વર્ષ વકીલાત કરીને સરકારના કો-ઑપરેટિવ સોસાયટીઓના ખાતામાં ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે જોડાયા, જ્યાં આમજનતાના પ્રશ્નનું સાચું જ્ઞાન તેમણે મેળવ્યું. અધવચ્ચે ઇ. ૧૯૧૬માં મહાત્મા ગાંધીજી આફ્રિકાથી આવ્યા. તેમના સિદ્ધાન્તોથી આકર્ષાઈ તે પોતાની ઉજ્જ્વલ આશાઓ આપતી નોકરી છોડી તેમના આશ્રમમાં જોડાયા અને તેમના અંતેવાસી બનીને રહ્યા. ત્યાર પછીનું તેમનું જીવન મહાત્માજીના જીવનની સાથેસાથ જ વહેતું રહ્યું હોઈ દેશભરની જનતા તેથી પરિચિત છે.

છેક તરુણ વયથી તે સાહિત્યના રસિયા ને અભ્યાસી હતા. સુરત જિલ્લાના લોકકવિ અર્જુન ભગતના ભજનોની 'અર્જુનવાણી'ના સંપાદનથી માંડીને કવિવર રવીન્દ્રનાથના 'ચિત્રાંગદા' નાટક જેવી ઉત્તમ કૃતિના શ્રેષ્ઠ

સ્વ. મહાદેવભાઈ (સ્કેચ બંસીલાલ વર્મા-હરિપુરા મહાસભા વખતે)

સાહિત્યક્ષમ અનુવાદ સુધીની એમની પચીસેક કૃતિઓ એમની સાહિત્યસેવાની સાક્ષી પૂરે છે. મહાત્માજીની ગુજરાતી 'આત્મકથા'ને અંગ્રેજીમાં ઉતારનાર અને ભલભલા અભ્યાસીને પણ સમજવામાં અઘરા નીવડે એવા મોર્લેના 'On Compromise' જેવા ગ્રંથને 'સત્યાગ્રહની મર્યાદા'ના નામથી સુલભ ગુજરાતીમાં ઉતારનાર એકલમની શક્તિ અજોડ હતી. સરળ અને પ્રવાહી છતાં પ્રાસંગિક મધુરપવાળી એમની શૈલીથી કયો ગુજરાતી અજાણ્યો છે? કલમકસબ તો તેઓ ગળથૂથીથી જ હતા; અને 'નવજીવન', 'યંગ ઇંડિયા' તથા 'હરિજન'ના પાનાઓ પર રમી રહેલી તેમની કલમ પાછળ જે કાબેલ હાથ અને તેજસ્વી બુદ્ધિનું દર્શન થતું તેણે એક ધ્યેયનિષ્ઠ ને સત્યશીલ પત્રકારની કે તેમને ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. દેશપરદેશના સાહિત્યનું તેમનું વાચન પણ વિશાળ હતું અને જગતસાહિત્યની અદ્યતન કૃતિઓ તથા વિચારોથી તેઓ સુપરિચિત રહેતા.

મહાત્માજીના અંતેવાસી તથા રહસ્યમંત્રી તરીકે ગાંધીજીની વિરાટ પ્રવૃત્તિઓને અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર તો માથે રહેતો જ. તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનથી માંડીને રોજિંદી ગૃહપ્રવૃત્તિઓ સુધીની અનેક ચર્ચાઓ અને સમાધાનો આવી જતાં. એમની શક્તિઓ અને નિષ્ઠા જોઈને ગાંધીજી એમને કેટલીયે વાર મહત્ત્વની વાટાઘાટોનાં નાજુક કામોમાં પણ પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલતા. આવા ગાંધીજીના બીજા દેહ જેવા એ મહાદેવભાઈના અકાળ અવસાનથી ગાંધીજીને જે અપાર ખેદ અને ખોટ જણાયાં હશે તેની કલ્પના નથી થઈ શકતી. દેશમાં પણ એમની ખોટ ઐતિહાસિક ગણાશે.

'મીરાંની ભક્તિ' જેવી અનન્ય ગાંધીજી પ્રત્યેની ભક્તિથી એમણે પોતાનું જીવનસર્વસ્વ એમને ધરી દીધું હતું ને પોતે એમનામાં જ જાણે સમાઈ ગયા હતા. જીવિતની ક્ષણેક્ષણ સ્વરાજ-સાધનાના તપમાં વિલીન કરીને દેશકાર્યના આરસિયા ઉપર સુખડની માફક ઘસાઈ ગએલા એમના જીવનની માત્ર મહેક જ હવે રહી છે.

ગામડાની ફુરસદ

ચિત્રકાર: ચન્દ્રકાન્ત ત્રિવેદી

વર્ષ ૧૯મું અંક ૮મો

ઑગસ્ટ · ૧૯૪૨

પંથ દેજે!

આપજે મારગ, આપજે મારગ,
આપજે મારગ ભાઈ!
પંડ પોતાનો લોકને કાજે હોમનારાને
આપજે મારગ ભાઈ!

નીરવતાને પોપચે બેસી વગડા ને વેરાન,
પહાડ ફાડીને રમતાં આવે ઝરણાંનાં જે ગાનઃ
એને તું આપજે તારાં તાન!

પ્રેમસમુંદર ભેટવા જતી છલકાવીને તીર,
લાખ તુફાનો લઈને આવે નદીયુંનાં જે નીરઃ
એને તું આપજે મારગ ધીર!

જિન્દગાનીના લોઢ કશેડા વીંઝતો જાજે ભાઈ,
કુરબાનીમાં રાચનારાંનાં ગીત તું લેજે ગાઈઃ
એવાંની આંખમાં લેજે ન્હાઈ!

સૌને આપજે મારગ જેને હૈયે હોય ભલાઈ,
માનવના મનના દવ બાળે માનવની વનરાઈ
એને એક ના'પજે મારગ ભાઈ!
ભલે વાય આખરની શરણાઈ!
આપજે મારગ, આપજે મારગ, આપજે મારગ, ભાઈ!

વેણીભાઈ જ. પુરોહિત

દીવાદાંડી

· મિશ્ર ·

હિમાંશુનું રૂપ ન આજ ધારવું:
ને ધૂમ્રકેતુ બની આજ મારે
નહીં નહીં પૂંછડીઓ હલાવવી!
કે ના બની દીપક થાળ-પૂજને
મારે જવું કોઈક દેવમંદિરે.
નહીં બની કોડિયું ગોખલાનાં
ગરીબનાં ઝૂંપડલાં ઉજાળવાં.

આકાંક્ષા મારે દર એક જાગતી:
મનુજના જીવનમાં બની કો
દાંડી દીવાની દિન દિન બાળવું
અજ્ઞાન મારે ચીંધી વાટ સીધી.

ભૂલેલ કો માર્ગ તણા પથિકને
ચેતાવવા હું મુજ તેજ પાથરું
કરાડ જ્યાં દ્વીપ તણી સ્વમુખમાં
લેવા મથે દોડલીને જ કોઈની
ત્યાં માહરું તેજ અખંડ પાથરી
ચહું બનું દીપક દાંડી કેરો.

પડ્યા હશે પત્થર જ્યાં ત્રુટેલ કે
સતત ઊડે વિચિમાલ્ય જ્યાં, હું
ત્યાં ચેતવી મુજ શરીરદીવડો
પ્રકાશના પુંજ બધે જ પાથરું
ક્ષિતિજની કોર હતાં તહીં તો
પ્રસારીને તેજ અનોખ મારું
રાચું અને તૃપ્તિ અનુભવું હું.
ને ઓળિયો માર્ગભૂલેલનો કો
બની ગયું હું નિજ ધન્ય ભાવને

લલિત ગિ. ભટ્ટ

ભરતીઓટ

· તોટક ·

દિનરાત કર્યાં બહુ ક્લેશ કદે,
જન ભૂલી ગયો નિજ યત્ન વિષે,
અફસોસ નિસાસ પછી વદુ છુઃ
'શુરુ વીતક શું વધુ જીવનને?'

હસવું રડવું સમજાતું નથી,
મન ભ્રાન્ત હજી પણ થાતું નથી;
પછી અંતર એક અવાજ ઉઠે,
સહુ ગ્લાનિ નિહાળુ નહીં સરતી,
'અતિ નાશ પછી પલળે ધરતી
ભરતી પછી ઓટ પછી ભરતી.'

તનસુખ ભટ્ટ

આંખો ભરી ભરી પીધો રસ રૂપનો એ
ને જે વહ્યો નયનના જલમાં વહ્યો'તો
(ને એ જ માત્ર તમને સહુને જણાયું)

હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટ

મારી નજરે

પ્રવાસરેખા

ઉત્તર ભારતનાં કલાકેન્દ્રોની તંત્રીની સફરયાત્રામાં આ સાથેના નકશામાંની પેની લીટીની રેખાએરેખાએ ફરેલી શાન્તિનિકેતન, કલકત્તા, ઝરિયા, નાલંદા, પટણા ને બનારસની મુલાકાતો પછી આગળનો હપતો.

લખનૌ

પાર્સલ ટ્રેન મનસ્વીપણે લખનૌના ચારબાગ સ્ટેશનમા આવી પહોચી ત્યારે સ્ટેશને અમને લેવા કોઈ પણ હાજર હોય તેવો સભવ નહોતો. શ્રી કૃષ્ણવલ્લભ દ્વિવેદીજીને એક કાર્ડ લખ્યુ હતુ, પણ તેમા અમે ટ્રેનનો સમય લખી શકયા નહોતા તેઓ સ્ટેશનની પાસે જ રહે છે એવી માહિતી બનારસથી મેળવી લીધી હતી લખનૌનુ ચારબાગ સ્ટેશન આખા હિંદુસ્તાનમા તેની સુન્દર ઈમારતને લીધે પ્રખ્યાત છે મુબાઈના સેન્ટ્રલ સ્ટેશન જેટલું જ વિશાળ એ સ્ટેશન મુસાફરની આખ ઠારે છે મજૂરો પાસે સામાન ઉપડાવી અમે નિશાની પ્રમાણે અવધ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ પાસે પહોચ્યા, ત્યા દરવાજાના ઓટલા ઉપર જ એ પ્રેસના સુજ્ઞ મૅનેજર ઊભા હતા દ્વિવેદીજીનુ નામ પડતા જ કહે 'ચાલો, હુ તમારી સાથે આવુ છું' પ્રેસની સામેની ગલીમા મકાનોના નવા બ્લૉક પાડેલા છે, ત્યા લખનૌના મધ્યમ વર્ગના પરદેશી સરકારી નોકરો અને સરકારી વર્ગના કુટુબો વસેલા છે એક નાની ગલીને છેડે જઈ અમે અટકયા, અને અમારા પથદર્શકે અવાજ દીધો એટલે કૃષ્ણવલ્લભજીએ પોતે જ દ્વાર ઉઘાડ્યુ

કૃષ્ણવલ્લભ દ્વિવેદી

● 'વિશ્વભારતી' નામનો હિંદી જ્ઞાનકોષ એમની દેખરેખ અને સપાદન નીચે ચાલુ પ્રકાશન રૂપે અવધ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ તરફથી નિયમિતપણે બહાર પડે છે આ કામથી યુ પી (યુક્ત પ્રાંતો)મા તો તેમનુ નામ જાણીતુ છે પરંતુ મારી સાથેનો તેમનો સબધ તો મુબાઈમાં જાણીતા (હાલ સીનેમાખ્યાત) હિંદી કવિ પ્રદીપજી (રામચદ્ર દ્વિવેદી)ને લઈને છે એઓ કવિના મોટા ભાઈ થાય માળવાના રહીશ હતા અભ્યાસ માટે અલ્લાહાબાદ યુનિવર્સિટી કૉલેજમા ભણવા આવેલા ત્યારથી યુ પી ના વિદ્વાનો, પ્રોફેસરો વગેરેના ગાઢ સસર્ગમા આવ્યા અને શિક્ષણના ક્ષેત્રમા ત્યા જ ખૂંચી ગયા એમના જ છાયાછત્ર નીચે કવિ પ્રદીપનું શિક્ષણ વિકસ્યુ અને હિંદી સાહિત્યના ઉચ્ચ સસ્કાર એને મળ્યા એમ કહીએ તો ખોટું નથી અલ્લાહાબાદ અને લખનૌની વિદ્યાપીઠોના પીઢ વિદ્વાનોનો ગાઢ સસર્ગ સાધી કૃષ્ણવલ્લભજી પોતાના સાહિત્યપ્રેમને અખડ સરસ્વતી-ઉપાસનાથી જાગૃત રાખી શકયા છે, એટલુ જ નહિ પરતુ 'વિશ્વભારતી' જ્ઞાનકોષ દ્વારા તેને વધુ વ્યાપક ક્ષેત્રમા વહેવડાવ્યો છે એઓ ધારત તો ઘણો કરીને કે મિત્ર-પ્રોફેસરોની સહાયથી જીવનમા એક સરસ અને સુખપૂર્ણ સ્થાન મેળવી શકયા હોત. પણ સ્વતત્રતા અને સિદ્ધાન્તોનો ભોગ આપવો પડે એવુ કશુ નહિ કરવાનુ દૃઢ વ્રત લઈ પોતાના કાર્યક્ષેત્રમા એકાન્ત મૂન પર એ મસ્ત રહ્યા છે પોતાના નાનકડા બ્લૉકના દ્વાર ઉપર, બે મજૂરો પર બિસ્તરા સામાન લઈ આવી ઊભેલા અતિથિઓને જોઈને તે જરા વાર તો અચબો પામ્યા, પણ નાગ્ટ દીધુ કે તુરત ઉમગમા આવી ભેટી પડ્યા પહેલા ખબર આપેલી તે વાયદાથી દસબાર દિવસ અમે મોડા પડ્યા, એટલે તે તો આશા છોડી બેઠા હતા, અને બનારસનુ પત્ર પહોચ્યુ નહોતુ. અમે તો જાણે ઘરની હૂફમા આવી પહોચ્યા હોઈએ એમ જ લાગ્યુ મારે શું કરવું, કેમ ફરવુ, કયા જવું, કોને મળવું, તેની ચર્ચા હું કરતો હતો ત્યા તેમણે કહ્યુ, 'અબ યે સબ ઝઝટ આપ છોડ દીજીએ, મેરેકો હી આપકા પડા સમજ લો' અમને ચા, સ્નાન વગેરેમા રોકી તેઓ એક કલાકનો ગાળો બહાર કાઢી આવ્યા એટલા વખતમા એમણે શહેરના મિત્રોને ચિઠ્ઠીઓ લખી નાખી, ટેલીફોન કરી દીધા અને જે ગૃહસ્થોને મળવાનો હતો તેમને મળવાના સમય નક્કી કરી નાખ્યા. લખનૌમા કળા, વિજ્ઞાન, પુરાતત્ત્વ વગેરે વિષયોના નિષ્ણાત જગપ્રસિદ્ધ પુરુષો વસેલા છે વનસ્પતિશાસ્ત્રના નિષ્ણાત પ્રો શહાની, પુરાતત્ત્વના અગ્નિહોત્રી જેવા શ્રી વાસુદેવશરણ અગ્રવાલ અને યુનિવર્સિટીની અનેક શાખાઓના જાણીતા વિદ્વાનોની નામાવલિ તેઓ બોલી ગયા જમવાનુ તૈયાર થાય એટલામા અમે લખનૌનું મ્યૂઝિયમ જોવાનુ અને સરકારી આર્ટ સ્કૂલની મુલાકાત પતાવી દેવાનુ ઠરાવ્યું કલાકમા હિસાબે એક ટાગો કર્યો લખનૌની વસ્તી થોડી છે, પણ વસાહતનો વિસ્તાર બહુ મોટો છે ત્યાના રસ્તાઓની સફાઈ અને મકાનોની શોભા આખા હિંદુસ્તાનમા પ્રસિદ્ધ છે

લખનૌના અમારા યજમાન, હિંદી સાહિત્ય તથા સસ્કારમડળોમા લબ્ધપ્રતિષ્ઠ, હિંદી જ્ઞાનકોષ 'વિશ્વભારતી'ના સપાદક, અને સીનેમાખ્યાત કવિ 'પ્રદીપ'જીના મોટાભાઈ શ્રી કૃષ્ણવલ્લભ દ્વિવેદી

★

લખનૌ મ્યૂઝિયમ

● લખનૌ મ્યૂઝિયમમા સંઘરાએલું પ્રાચીન શિલ્પ મથુરાથી બીજે

નજરે આવે એવું છે. જૂના નવાબી મકાનોનો ઉપયોગ મ્યૂઝિયમ માટે બંધબેસતો થયો છે આજે તો મ્યૂઝિયમનો સંગ્રહ એટલો વધ્યો છે કે તેની બે શાખાઓ કરવી પડી છે. તેના પ્રધાન અધિકારી શ્રી વાસુદેવશરણ અગ્રવાલજી પ્રથમ મથુરા મ્યૂઝિયમના ક્યુરેટર હતા અને મથુરાનું હાલનું પ્રખ્યાત મ્યૂઝિયમ તેમના જ હાથે ગોઠવાયું છે. શિલ્પ ઉપરાંત પુરાણા સિક્કાઓનું જ્ઞાન ધરાવતા વિરલ પુરુષોમાંના તેઓ એક છે પરંતુ એમના જ્ઞાન અને શક્તિને વધારે દીપાવનાર તો તેમનું પરમ સાત્વિક શીલ છે. એ શાંત, સ્થિર નેત્રવાળી દૂબળી-પાતળી મૂર્તિને ક્યાંક એકલા મળો તો ખબર ન પડે કે તેઓ અધિકારી હશે પણ જ્યારે તેમનો વાર્તાપ્રવાહ શરૂ થાય ત્યારે થોડી જ વારમાં શૃંખલાબદ્ધ વિવિધ માહિતીઓના કથારસથી તમને મંત્રમુગ્ધ કરી દે. અપ્રત્યક્ષ રૂપે અમે એકબીજાને પિછાનતા હતા મથુરાનિવાસી મારા સ્નેહી શ્રી રાધેશ્યામજી દ્વિવેદીએ મને તેમની બધી વાતો કરેલી. તેમણે મારા અજંતાના પુસ્તક ઉપર ખૂબ આશીર્વાદ વરસાવેલા. આજે તેમને મળવાની ધન્ય ક્ષણ પ્રાપ્ત થતા હું પ્રેમની સાર્થકતા અનુભવતો હતો. મ્યૂઝિયમમાં જતા આવતા ટોળાને વીંધી અમે તેમના ખંડનું બારણું ઉઘાડી દાખલ થયા તે વખતે તેઓ નવા આવેલા સિક્કાઓ તપાસવામા મશગૂલ હતા. પણ કૃષ્ણવલ્લભજીએ પાસે જઇ ધીરેથી કંઈક કહ્યુ એટલે તુરત કામ પડતુ મૂકી ભાવાવેશમા આગળ વધી દેશી રીતે મળ્યા. એવા પંડિતજન અતિથિ માટે વિવેકવાક્યો કહે તે તેમને માટે સ્વાભાવિક ગણાય; પણ તેની યોગ્યતા મારામાં સિદ્ધ કરવાની મને હોંશ હતી. થોડી પળો પૂર્વસ્મરણોને મારા પ્રવાસની હકીકતમા ગાળી તેમણે મને શિલ્પ-વિભાગ જોવાનું કહ્યુ, અને તેમના હાથ નીચે ત્યા રહેલા અધિકારી શ્રી ઉપાધ્યાય વિષે પ્રશંસાપૂર્વક કહ્યુ કે એ શિલ્પવિભાગ એમની સોબતમા જોશો ત્યારે જ મજા પડશે ફરી રાત્રે તેમના ઘર પર મળવાનું ઠરાવી છૂટા પડ્યા અને નજીક બીજા ભવનમાં શિલ્પસંગ્રહ હતો ત્યા ગયા. લખનૌનો આ સંગ્રહ સંભાળનાર શ્રી ઉપાધ્યાય તાજા જ આ ખાતામાં જોડાએલા છે પોતે એમ. એ. થએલા છે અને આ વિષયમાં ઓતપ્રોત બનેલા એક ઉચ્ચ શ્રેણીના સાહિત્યકાર પણ છે.

સંસાર ચિત્રાવલિ—(૯) શુદ્ધિનો અત્યાચાર

ધાર્મિક શુદ્ધિના અત્યાચારે માનવધર્મને કેટલી ભયંકરરીતે દબાવી દીધો છે તેનુ દર્શન હિંદુ સમાજમા દિનપ્રતિદિન થયા જ કરે છે પૂર્વકાળની કોઈ દ્વેષભાવના કે દુશ્મનાવટે લાખો માનવબંધુઓને યુગોના યુગોથી નાગરિકના સર્વસાધારણ હક્કોથી પણ વંચિત કરી દીધા છે તેમની સેવાઓ સમાજને અનેકરીતે અનિવાર્ય બની ચૂકી છે છતાં ગાય, કૂતરાં કે ગધેડાંને સમાજમા ફરવાની જેટલી છૂટ છે તેટલી હદમા પણ તેમને રોકનારા ધર્માંધોનો દંડો તેમની ઉપર તાકેલો તૈયાર જ રહે છે, તેમની દુભાએલી અપમાનિત હાલતમા અસહાય બની તેઓ બીચારા મૂંગે મોંએ યાતનાઓ, સહન કરી રહે છે આ સ્થિતિમાં ધર્મની વિડંબના કરનારાઓના યજ્ઞ, આરાધના કે અર્ચા કયા ઈશ્વરને પહોંચતા હશે ?

તેમણે પ્રાચીન સુપ્રસિદ્ધ મૂર્તિઓના કલાવિધાનની યોગ્ય કદર અને દર્શન આપતી કેટલીક કથાઓ લખી છે, જે ત્રણેક ભાગમાં પ્રકટ થએલી છે મ્યૂઝિયમમા આજે કોઇ ખૂણે પડેલી એ કલાકૃતિઓ જે સમયમાં નિર્માણ પામી તે વખતે તેના સર્જક કલાકારને તે કેવો સંતોષપ્રદ હર્ષ આપતી હશે, લોકોને તે જોતાં કેવો આનંદ થતો હશે, એ કલાકારના આશ્રયદાતા તેને કેમ વધાવતા હશે, તેનાં તત્કાલીન કાલ્પનિક કથાનકો, તે સમયનુ વાતાવરણમાં ખડુ કરતા મનોહર

દ્રક પ્રસંગો રચીને તેમણે તેમા આપ્યા છે. એવા સુસપન્ન અને સુયોગ્ય પુરુષના સગમા લખનૌની શિલ્પપ્રતિમાઓ જોતા વખતનો શુમાર ભુલાઈ જવા લાગ્યો આ મૂર્તિઓનુ સ્થાન દેશની કલાશાળાઓમા હોવુ ઘટે, તેના યોગ્ય ફોટોગ્રાફો કે પ્રતિકૃતિઓ દ્વારા તેનુ નવપ્રતિષ્ઠાપન કરવુ જોઇએ, એવાએવા વિચારો હુ કરતો હતો ત્યા યજમાને યાદ આપ્યુ કે હજી તો સરકારી કળાશાળા જોવી બાકી છે, અને પાકશાળામા મોડુ ન થવુ જોઇએ !

લખનૌની આર્ટ-સ્કૂલ

● લખનૌની જાણીતી 'સ્કૂલ ઑવ આર્ટ્સ ઍન્ડ ક્રાફ્ટ્સ'ની સ્થાપનામા ગુજરાતના ત્રણ વિદ્વાનોનો અગ્ર ભાગ છે સ્વ વિનાયક નદશકર મહેતા, સ્વ શિવલાલ પાનાચંદ શાહ અને શ્રી નાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા જેવા ગુજરાતી સિવિલિયનોના પ્રયાસથી આ કળાશાળા અસ્તિત્વમા આવી છે, અને પ્રથમથી જ તેનુ નિયમન હિંદી અધિકારીને હાથ હોવાથી તેના પહેલા પ્રિન્સિપાલ શ્રી અસીતકુમાર હાલદાર નિમાયા છે શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ટાગોરે હિંદી કલાનું જે અભ્યુત્થાન કર્યું તેની પ્રબળ સાક્ષી રૂપ એ શાળા બની રહી છે અને ત્યાથી ઘણા સુપ્રસિદ્ધ કલાકારો બહાર પડયા છે એ શાળાના અધ્યાપકો પણ નિષ્ણાત અને પ્રસિદ્ધ કલાકારો છે એક જ શાળામા વિશેષ વ્યક્તિત્વવાળા ઘણા માણસો જો કયા યે હોય તો તે લખનૌ આર્ટ સ્કૂલમા છે એ શાળાના હેડમાસ્તર શ્રી વીરેશ્વર સેન પ્રખર કલાવિદ અને નિર્માતા છે શ્રી એલ એમ સેન ચિત્રવિભાગમા પાશ્ચિમાત્ય તાલીમ પામેલા નિષ્ણાત છે એ જ પ્રમાણે શિલ્પવિભાગમા પણ યુરોપની કલાપીઠમા પાર ઊતરેલા વિશારદો છે પેઢીઓથી ત્યા જઇ વસેલા ગુજરાતી નાગર કુટુંબના શ્રી હરિહરલાલ મેઢ પણ એ શાળામા લાક્ષ (લાખ)–ચિત્રકળાના વિશેષ જ્ઞાતા તરીકે અધ્યાપક છે લખનૌ કળાશાળામા પહોચતા પહેલા મેં કઇક ખ્યાલો કરેલા ત્યાના પ્રિન્સિપાલ અસીતકુમાર હાલદાર, શ્રી વીરેશ્વર સેન વગેરેને મારા વિષે પત્રથી માહિતી હતી, મને તેમની દૂરની માહિતી હતી કલાક્ષેત્રમા અને કળાના અધ્યાપનમા જીવનભરનો અનુભવ પામેલા એ પુરુષોને મળતા ઘણા ખુલાસા અને નિર્ણયો મળશે એવી આશા મેં બાધી હતી પરતુ શાળાના દરવાજા પાસે પહોચતા જ ખબર મળ્યા કે શ્રી હાલદારને અચાનક સ્ટેશન પર જવુ પડયુ છે શ્રી વીરેશ્વર સેન, જેને વિદ્યાર્થીઓ ગુરુજી કહે છે, તેઓને આગલે દિવસે એક તાર મળેલો એટલે તે અલ્લાહાબાદ ગએલા પણ મારા જૂના મિત્ર શ્રી હરિહરલાલ મેઢ હસતે વદને અમારૂ સ્વાગત કરવા આગળ આવ્યા ને બડા સાહેબોનો ચાર્જ પોતે સંભાળી લેશે એવી ખાત્રી આપી

શ્રી મેઢ એક સરકારી તરુણ કલાકાર છે. શ્રી કૃષ્ણવલ્લભજી જેવા સાહિત્યપ્રેમી સાથે તેમને ઘાડો સબધ હતો, એટલે મને આનદ થયો તેમને આ શાળા તરફથી ખાસ શિષ્યવૃત્તિ આપીને સરકારે બ્રહ્મદેશમાથી લાક્ષરસના ચિત્રો કરવાનું શીખવા મોકલેલા, અને તે કળા હાલ તેઓ ત્યા શીખવે પણ છે એમની સાથે ચિત્રશાળાના વર્ગો નિરાતે જોવાને મળ્યા લખનૌ કળાશાળાનુ મકાન અને બીજો વિસ્તાર બહુ મોટા છે. કલકત્તા કે મુબાઇ તેની આગળ ઓછા લાગે, પરતુ તેના પ્રમાણમા વિદ્યાર્થીઓનો સમુદાય નહોતો ચિત્ર અને શિલ્પમા સારા અધ્યાપકો છે. લખનૌનુ ડિઝાઇનિંગ વખણાય છે. ધધાર્થી ચિત્રકામ (કમર્શિયલ આર્ટ) ત્યા સક્રિય શીખવાના વિપુલ સાધનો છે લીથોગ્રાફી સંપૂર્ણપણે શીખવાનો સરજામ અને અધ્યાપકો ત્યા છે, એટલે પોસ્ટરો, ચિત્રો ને રગીન કામ છાપવાની સક્રિય અને પ્રત્યક્ષ તાલીમ ત્યા મળે છે. આ જરૂરની વિદ્યા હિંદની બીજી કોઈ આર્ટ સ્કૂલમાં શીખવાતી મેં જોઈ નથી લીથોગ્રાફીની સાથે લાઈન તથા હાફટોન બ્લૉક્સ, રંગીન બ્લૉક્સ અને તેનુ છાપકામ પણ ત્યા શીખવાય છે. તે બને માટે સરસમા સરસ સામાન સામગ્રી અને ગોઠવણ ત્યા જોવામાં આવી

લખનૌ આર્ટસ્કૂલની બીજી વિશેષતા પકવેલી માટીની મૂર્તિઓને પાત્રો કરવાની કળા છે તળ લખનૌની એ તો જૂની કળા છે, પણ શાળામા સસ્કાર પામી આજના કળાકારોની કાવ્યમય મૂર્તિઓ સસ્તામાં ત્યાં તૈયાર થવા લાગી છે એ શુદ્ધ હિંદી કળા છે તેમા વિશેષતા અને પ્રચૂરતા લાવવા આચાર્ય શ્રી હાલદારે ઘણાં શ્રી મહાપાત્ર જેવા પુરાણી શૈલીના ઉસ્તાદ કલાકારને અપનાવી લીધા છે એ શ્રી મહાપાત્રની હસ્તીકો 'કુમાર'ના વાચકો જાણે છે (જુઓ અક ૨૧૨) એમને ત્યા મળવાની મને ચોક્કસ આશા હતી, પરંતુ તે પણ તે દિવસે બીમાર હોવાથી ન આવી શકવાના ખબર મળ્યા બીજી તરફ અમારો વખત તોળીતોળીને વાપરવાનો હતો એટલે એ મુલાકાત પણ નિરુપાયે ન થઈ શકી

લખનૌ કળાશાળાને લગતી વર્કશૉપ હાલ યુદ્ધ-ઉપયોગી સામગ્રી બનાવવામાં રોકાએલી છે શાળાના પ્રવેશદ્વાર પાસે એક મોટા પાટિયા પર આજસુધીમા એ શાળામાથી ઉત્તમ પદક(distinction) પામેલા વિદ્યાર્થીઓની નામાવલિ આપેલી છે એ નામોએ શાળાને ઘણી નામના અપાવેલી છે તે પૈકીના શ્રી પી રૅાય, શ્રી જિજ્ઞા વગેરે લખનૌમા જ વસ્યા છે. પણ હુ માત્ર શ્રી પી. રૅાયને જ મળી શકયો. એમને પણ મારા આવ્યાના સમાચાર મળ્યા હતા અને અમે બહાર નીકળ્યા તે પહેલાં મળી ગયા હતા, એટલે પાછા વળતા અમને એમના મુકામે–લખનૌની પ્રસિદ્ધ એમ્પાયર હૉટેલમા–જઇ મળ્યા. આ એકલપથી કલાકારની કૃતિઓ એટલી તો લોકપ્રિય બની છે કે એમની પાસે ભાગ્યે જ ત્રણ કે ચારથી વધુ ચિત્રો સગ્રહમા હોય છે 'કુમાર'ના વાચકોને એમની કલમનો આજ સુધીમા સારો પરિચય મળી ગયો છે (અક ૨૧૩ અને ૨૧૯)

બીજા મળવા જેવા કલાકારો શહેરમા નહોતા મને સૌથી વધુ ખેદ તો એ થયો કે ગુજરાતના કલાકોવિદ શ્રી નાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા (I.C.S) પણ ન મળી શકયા તેઓ અલ્મોડા શ્રી ઉદયશકરના નવરાત્રના ઉત્સવમા ગએલા હતા એમની ગેરહાજરીની ઊણપ ખરેખર મને સાલી બીજી બધી રીતે શ્રી કૃષ્ણવલ્લભજીએ ત્યાના સરકારી મડળમાં જે પ્રચારકામ કર્યું તેનો હુ સરસ લાભ પામ્યો.

લગભગ બે વાગ્યા સુધી શ્રીમતી દ્વિવેદીજીને રાહ જોવડાવી અમે એ નાનકડી પાકશાળાનો પ્રસાદ પામ્યા એ નાના નમણા મકાનમા આ ભાવભર્યા દપતીના આશ્રયે અમને ઘર જેવું સ્વાસ્થ્ય મળ્યું જમીને રાતની ઊંઘની ખોટ પૂરી કરી, ત્યા સાંજ પડી હવે એક અગત્યની મુલાકાત પાર પાડવાની હતી. અમદાવાદમા કલાપ્રેમી શેઠ ગિરિજાપ્રસાદ ચીનુભાઇના નાના બેન સૌ સૌદામિનીબેન લખનૌના આગેવાન ગૃહસ્થ ડૉ વ્યાસના સુપુત્ર શ્રી ડૉ નિરજન વ્યાસના સૌભાગ્યભાગી છે સર ચીનુભાઈના કુટુંબ સાથે મારો અગત નાતો હોવાથી ત્યા મારે પહેલુ જવું જોઇતુ હતુ, પણ લખનૌના લાબા અંતરો જોતા અમારો મુકામ યોગ્ય સ્થળે થયો લાગ્યો ડૉ. શ્રી નિરજન વ્યાસને મળતા તેમણે બીજે દિવસે પોતાને ત્યાં કેટલાક કલાકારો સાથે મળવાનો ઇરાદો જણાવ્યો, પણ સમય અને તબિયતના કારણે તેમને હુ સમતિ આપી શકયો નહિ

ત્યાથી રજા લઈ આપણા બીજા ગુજરાતી સિવિલિયન સ્વ શિવલાલભાઈના સુપુત્રી શ્રીમતી કુસુમબેન પાલને મળવા અમે ગયા

એ બહેનમાં તેમના પિતાનું સૌજન્ય અને વિદ્યાનો વારસો ઊતરેલાં જોયાં. તેમણે સ્વ. શિવલાલભાઈના સ્મરણમાં એક વિદ્વત્તા ને કલાપૂર્ણ સ્મારકગ્રંથ બહાર પાડ્યો છે, જેમાં હિંદી, બંગાળી ને ગુજરાતી વિદ્વાનો તેમજ કળાકારોએ સરસ ફાળો આપ્યો છે. એમનું મકાન પણ ક્યાંનું ક્યાં દૂરના પરામાં હતું. એમને મળી લઈ થાકતાથાકતા રાત્રે મુકામ ભેગા થયા અને બીજા દિવસે નીકળી જવાનો સંકલ્પ કર્યો.

બીજે દિવસે

● પણ શ્રી દ્વિવેદીજીના મનમાં તો કંઈ ઓર જ તૈયારીઓ થઈ રહી હતી. બીજે દિવસે સવારમાં નાહીધોઈ સાયકલ લેતાંક ને કહે કે 'હું બે કલાકમાં આવું છું. કેટલાક ખાસ મિત્રો સાથે આપનો મેળાપ ગોઠવવો છે; નહિ તો તેઓ મને અપરાધી ઠરાવશે.' એ ગયા તે ગયા. લગભગ એક વાગ્યે થાક્યાપાક્યા આવ્યા, પણ મોં પર ખૂબ ઉલ્લાસ હતો. 'સાંજે બહુ સરસ મેળાવડો કાન્યકુબ્જ કૉલેજમાં થશે. તેના પ્રિન્સિપાલ મારા મિત્ર છે બીજા કવિઓ અને કલાકારો ત્યાં મળશે અને થોડા કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ હશે.' મારે તો જલ્દી નીકળી જવું હતું, પણ તેમણે બંધન નાખ્યું પ્રવાસમાં અમે અલ્લાહાબાદ છોડી દીધું હતું, પણ બધેથી ત્યાંનું મ્યૂઝિયમ જોવાનો એકસરખો આગ્રહ થયો, એટલે નક્કી કર્યું કે મોડા થયા છીએ તો એ તીર્થ પણ કરી લેવું. પણ અલ્લાહાબાદમાં કોઈ પિછાન નહોતી કલકત્તાથી 'વિશાલભારત'વાળા શ્રીરામ શર્માએ એક મિત્રનું સરનામું આપેલું, પરંતુ કાનપુરમાં ઘણા ગુજરાતીઓનું સંસ્થાન છે અને મારા નિકટના સ્નેહીઓ પણ ત્યાં સારી સ્થિતિમાં ધંધા ચલાવે છે તેથી, તેમજ ઝરિયાથી પણ આગ્રહ થયેલો કે મારે તે બધાને મળ્યા વિના જવું યોગ્ય નથી તેથી, ઝરિયામાં ખાણોના ધંધામાં અગ્ર ભાગ લેનાર સ્નેહી મુ. ગોરધનદાસભાઈના સુપુત્ર મુકુટલાલને કાનપુર તાર કરી દીધો. આમ, ત્રીજા દિવસે સવારે તો કાનપુર માટે નીકળી જવાનું નિશ્ચિત જ થઈ ગયું હતું

કાન્યકુબ્જ કૉલેજમાં

● આગલા દિવસના થાકની અસરને લઈને આખો દિવસ ક્યાંય પણ જઈ શકાયું નહિ મનની અને શરીરની શક્તિઓ વિશ્રાન્તિ માગી રહી હતી એટલે સાંજ પૂરતો મોરચો સંભાળવા અમે મુકામ બહાર પગ જ મૂક્યો નહિ સાંજે છ વાગ્યે દ્વિવેદીજીએ ઉપાડ્યા કાન્યકુબ્જ કૉલેજ તરફ લખનૌની એ સુપ્રસિદ્ધ કૉલેજ છે અમે પહોંચ્યા ત્યારે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રોફેસરો ત્યાં રાહ જોતા હતા. અહીં શી રીતે અમારો વિચારવિનિમય થશે તેનો કોઈ જ અંદાજ નહોતો, પણ પ્રસંગને કંઈક રૂપ આપવા મેં મારી પાસેના ચિત્રો અને ચિત્રપટો બે મોટા લાયબ્રેરી ટેબલો ભેગા કરી તે પર પાથરી દીધા અને તે વિષે અવિધિસર વાતો અને ખુલાસા આપવા માંડ્યા. એટલામાં તો કવિમંડળ, પ્રોફેસરમંડળ અને શ્રી વાસુદેવશરણ અગ્રવાલજી આવી પહોંચ્યા તેમણે પણ એમાં ખૂબ રસ લીધો થોડી વારે પ્રિન્સિપાલ મહાશયે દરખાસ્ત મૂકી કે આપણે કંઈક વિધિસર વાર્તાલાપ અને પરિચય કરીએ એમ કહી સભાનું અધ્યક્ષસ્થાન લેવા શ્રી અગ્રવાલજીને વિનતિ કરી મારી પિછાન આપવાને દ્વિવેદીજીએ કંઈકંઈ પૂર્વતૈયારી કરી હતી,—'વિશાલ ભારત'ના અંકમાંથી ને 'કલાકલાપ'માંથી પણ પ્રમુખશ્રીએ પોતાના અરધા કલાકના પ્રારંભિક વ્યાખ્યાનમાં મારા વિષે એટલી બધી માહિતી અને કલાની ભૂમિકા આપી દીધી કે મારે બોલવાનું રહ્યું જ નહિ પણ મારા માટે પછી વિમાસણ થઈ કે એટલા વિદ્વત્તાપ્રચુર ભાષણ પછી મારે કઈ રીતે સભાનું રસરંજન કરવું. વળી સભા આખી હિંદીમાં બોલવાનું હતું પ્રવાસના આગમના અનુભવો યાદ કરી મારા વક્તવ્યમાં સરળતા ને નિખાલસતા જાળવી જે કંઈ અનુભવસિદ્ધ હતું તે જ મેં કહ્યું પોણા કલાક પછી કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ આભારદર્શન માટે ઊભા થયા ત્યારે જ સમજી શક્યો કે ઈશ્વરે મને કસોટીમાંથી પાર ઉતાર્યો હતો. એમણે તો બીજે દિવસે કૉલેજની મોટી સભા ઠરાવી મને રોકી પાડવાનો અનુરોધ કર્યો, પણ તે મારા માટે તદ્દન અશક્ય હતું. રાત્રે મુકામ પર આવ્યા ત્યારે દ્વિવેદીજીએ જણાવ્યું કે એ લોકોએ એમના પર બહુ દબાણ કર્યું છે કે મારે અહીં વધારે માણસોને મળવું પણ તેમણે જ મારી તબિયતમાં ફેર પડેલો જોયો હતો, એટલે ટેકો ન આપ્યો

સલૂણા દ્વિવેદી દંપતીથી રજા લેતાં કુટુંબ વિખૂટું પડતું હોય એવી લાગણી થઈ કોઈ સાધનસંપન્ન યજમાન કરતાં યે વધુ મેવા અને સ્વાસ્થ્ય તેમને ત્યાં અમને મળ્યાં હતાં. સવારે કાનપુર જતી ટ્રેનમાં અમે ઠસાઈને ચડી ગયા ત્યાં સુધી દ્વિવેદીજીના શ્રમ ને કાળજીનો પાર નહોતો! બે કલાકની જ મુસાફરી હતી દસ વાગ્યે તો કાનપુરના વિસ્તારવંતા જંક્શનમાં મુસાફરોની ભરપૂર ભીડમાં અમે ઊતર્યા (ચાલુ)

સ્વ. ઑન. જે. બી. પંડ્યા. સી. બી. ઈ.

● સ્વ. જગન્નાથભાઈ ભવાનીશંકર પંડ્યાનું જીવનચિત્ર આફ્રિકામાં વિકાસ પામ્યું હતું, પણ તેઓ એક એવા પુરુષ હતા કે પોતાની આત્મશ્રદ્ધા અને સંકલ્પશક્તિ વડે જગતના કોઈ પણ ખૂણે સ્થાન સર કરી શકે ભાવનગર રાજ્યના શિહોર પાસેના ઘાંઘળી ગામના એક સુજ્ઞ શિક્ષકના એ પુત્ર હતા ઘરની જરૂરિયાતને અંગે મૅટ્રિક થયા પહેલાં જ ભાવનગરની હાઈસ્કૂલ છોડી તેઓ આફ્રિકા ગયા અને ત્યાંના કસ્ટમખાતામાં પંચોતેર રૂપિયાના પગારે કારકુન થયા પણ એક જ વર્ષમાં તેમની મહત્ત્વાકાંક્ષાએ એ બંધન તોડી નાખ્યું અને વેપારના ક્ષેત્રમાં ઝુકાવ્યું ક્રમેક્રમે તે કેન્યાના મંડળમાં અગ્રસ્થાન પામ્યા, 'કેન્યા ડેલી મેલ' નામનું વર્તમાનપત્ર શરૂ કર્યું અને રાજદ્વારી નેતા બની પ્રજા તેમજ સરકારમાં એવી જબ્બર લાગવગ ધરાવતા થયા કે આફ્રિકાના હિંદી મુત્સદ્દીઓમાં તેમનું નામ પ્રથમ પંક્તિમાં આવ્યું તેઓ એક વખત આફ્રિકાની ઇન્ડિયન નૅશનલ કૉંગ્રેસના પ્રમુખ થયા હતા અને 'ઈસ્ટર્ન ગ્રુપ' પરિષદ હિંદમાં આવી તેમાં તેઓ એકલા જ હિંદી પ્રતિનિધિ હતા એ પ્રસંગે અમદાવાદ આવતાં શાળાના સહાધ્યાયી અને અંગત મિત્ર તરીકે આ લખનારને ત્યાં અચાનક એકલા જ આવી ચડ્યા અને પોતાની સરળતા તથા સ્નેહની પ્રતીતિ આપી. ત્યાર પછી તેઓ અહીં હતા ત્યાં સુધી વખતોવખત એ જ ભાવપૂર્વક મળતા. ગુજરાતના કવિઓ, ચિત્રકારો તથા સાહિત્યકારોનું એક મંડળ આફ્રિકાની મુલાકાતે આવે તો તેનો સર્વ ખર્ચ ત્યાં રહેલા ઉત્સાહી સરકારી જનો ઉપાડી લેશે એવું એમણે ઠરાવ્યું હતું, અને તે માટે ત્યાંના 'તરુણ મંડળ'ના પ્રમુખ, મારા મિત્ર શ્રી મહમદઅલી રતનસીભાઈએ મંડળ તરફથી પત્ર પણ પાઠવેલો.

ગઈ મ હિંદના રાજકારણમાં પણ સારો ભાગ લેવા ઈંતેજાર હતા પરંતુ જીવનની ક્ષણભંગુરતા અને વિધિના દાવ કોણ સમજ્યું છે? જીવનભર તેમણે પોતાના સિદ્ધાન્તો વ્યવહારમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કર્યો હતો અને જાતે બહુ જ નીડર તથા સાહસમાં ઝંપલાવનાર હોઈ અનેકવાર મૃત્યુપ્રસંગોમાંથી પાર ઊતર્યા હતા પણ તા. ૩-૮-૪૨ની સાંજે મુંબાઈમાં હૃદય બંધ થતાં અવસાન પામ્યા તેમનું રોમાંચક જીવન આત્મકથા તરીકે 'કુમાર'માં આપવા તેમને વિનતિ થએલી, પણ હવે તો એમણે વિસ્તારેલા અનેક વેપાર અને ઉદ્યોગની સંસ્થાઓ તેમજ રાજદ્વારી લાગવગ જ માત્ર સ્મરણરૂપ રહેશે એમના જેવા આત્માની તો પરમ ગતિ જ હોઈ શકે. ૐ શાન્તિઃ ર. મ. રા.

બાપુની શોધમાં

★ નાટિકા

પ્રવેશ પહેલો

[સ્થળ: શહેરનો ગિર્દીવાળો રસ્તો. દસ વર્ષનો એક કુમાર ચકિત થએલા માણસો વચ્ચે હાંફતોહાંફતો ચાલ્યો આવે છે]

છોકરો મુસાફર, ઓ મુસાફર! અરે ભાઇ! તમે સાંભળતા કેમ નથી? શું મારો સાદ ધીમો છે કે તમને પહોંચતો નથી? મુસાફર-ભાઈ! ઓ મુસાફરભાઈ!

મુસાફર તેં મને બોલાવ્યો?

છોકરો હા, હું જ બોલાવું છું

મુસાફર હું શું જાણું કે તને મારો જ ખપ છે? નામ દીધા વગર કોણ બોલે? અહીં તો બધા મુસાફરો છે કોઈ આમ જાય છે તો કોઈ બીજી જગ્યાએ જાય છે હવે કહેવું હોય તે ઝટ કહી દે મારે મોડું તો થયું છે અને હજુ ઘણે દૂર જવાનું છે

છોકરો: ભાઈસાહેબ! કૃપા કરીને મને મારા બાપુનું ઘર બતાવો હું મારગ ભૂલ્યો છું હું તેમની આગળીએ અહીં આવ્યો હતો, પણ શહેરની મેદનીમાં તેમનાથી છૂટો પડી ગયો અહીં તો બધા રસ્તા એકસરખા જ લાગે છે, અને બધે ચોક પણ સરખા જ દેખાય છે કયે રસ્તે થઇ હું બાપુને ઘેર પહોંચીશ તે સમજી શકતો નથી

મુસાફર (હસીને) ઓ બચ્ચા! હું તારા બાપુનું નામ ન જાણું, તારા ગામનું નામઠામ ન જાણું અને તને મારગ કેવી રીતે બતાવી શકું?

છોકરો (અજબ થતો) હેં! તમે મારા બાપુજીને ઓળખતા નથી? હું તો ધારતો હતો કે સૌ તેને ઓળખે છે (જરા થોભી, વિચાર કરી) બધા તેને 'બાપુ' કહે છે મારા ગામના નામની તો મને ય ખબર નથી લોકો તેને સ્વર્ગ કહીને ઓળખે છે પણ મારા ગામની કેટલીક એંધાણીઓ હું જાણું છું

મુસાફર તો એ બધું કહે તો તને હું કંઈક દિશા બતાવી શકીશ

છોકરો મારૂં ગામ એક સુંદર ટેકરી ઉપર છે અને ત્યાં સ્ફટિક જેવા જળવાળી એક સુંદર નદી વહી રહી છે તેના બીજે કાંઠે લીલી હરિયાળી અને ઘટાદાર વૃક્ષો છે. ગાય, ભેંસ અને હરણાં ત્યાં ચરી રહ્યાં છે, સસલાં ફરી રહ્યાં છે, બકરી અને સિંહ એક ઘરાણે પાણી પી રહ્યાં છે, રંગબેરંગી ફૂલો રોજરોજ ત્યાં ખીલી રહે છે પંખીઓનો કલરવ ચાલુ છે. બધાં સુખ અને સ્નેહમાં જીવન વીતાવે છે

મુસાફર (અકળાઇને) ભાઈ! તારી વાતો તો મજાની છે, પણ એટલાથી તારૂં ગામ હું શોધી શકીશ નહિ જો કે એવું કોઇક ગામ મેં જોયું હોય અથવા તેની વાત સાંભળી હોય એવું થોડુંથોડું યાદ તો છે

છોકરો (વચ્ચે બોલી ઊઠે છે) અહા હા કેવી મજાની એ જગ્યા છે? તમે મારી સાથે ત્યાં ચાલોને! હું ખાત્રીથી કહું છું કે તમે ત્યાં આવશો પછી પાછા આવવાનું મન જ નહિ થાય

મુસાફર (વધુ અકળાઇને) અરે એ તે કંઇ બને? મારે ય મારા બાપનું કામ છે એ કાંઈ રઝળાવાય નહિ લાચાર છું, ભાઇ

છોકરો (ફરી વચ્ચે બોલે છે) હેં! તમારે પણ બાપુ છે? તે શો ધંધો કરે છે?

મુસાફર (ગરમ થઇને) એની તારે શી પંચાત? તારી સાથે વાત કરવામાં ગા રો મોંઘો વખત બગડે છે તું તારે જમણે હાથે ચાલવા માંડ ત્યાં એક મહાદેવનું મંદિર આવશે, ત્યાં લોકોને પૂછી લેજે ત્યાંથી તારા બાપુને ઘેર પહોંચવાનો રસ્તો મળશે.

છોકરો: અરેરે, તમે તો અકળાઈ ગયા વારૂ, કૃપા થઇ, જય જય

[છોકરો બોલતો રહે છે અને મુસાફર ચાલતો થાય છે એક કુમારિકા પૂજનનો થાળ લઇને ચાલી આવે છે]

છોકરો ઓ બહેન! જરા કહેશો મહાદેવનું મંદિર ક્યાં છે?

કુમારિકા: ચાલ મારી સાથે, બતાવું

છોકરો અહો! તમારી પાસે તો મધુરાં ફૂલો છે! પણ મારે ગામ હોય છે એવાં સરસ નહિ જ. તમે એ કોના માટે લીધાં છે

કુમારિકા (જરા નવાઇથી રસ લેતી) એટલી યે ખબર નથી જોને હું એ મહાદેવને ચડાવવા લઈ જાઉં છું તારી બાને કદી પૂજા કરતાં જોયાં નથી?

છોકરો: ના, અમારા ગામમાં કોઈ એવું કરતું નથી ફૂલો છોડ પર ઊગે છે અને છોડને ખોળે જ ખરે છે અમારાથી તે તોડાય નહિ. પણ તમારા હાથમાં બીજું કાંઈક છે તે શું છે?

કુમારિકા: શું હોય વળી? પ્રસાદ તું ય કોઈ ભલો બાઇ છે, કે કશી ખબર નથી તું કોઇ વિચિત્ર ઠેકાણેથી આવ્યો લાગે છે

છોકરો: એ બધાંને દેવ શું કરશે?

કુમારિકા દેવ તેનો સ્વીકાર કરશે

છોકરો બહેન, મને ખૂબ જ ભૂખ લાગી છે એમાંથી થોડો પ્રસાદ આપોને!

કુમારિકા: એવું બોલાય? દેવને ધર્યા પહેલાં તેને અડાય પણ નહિ.

છોકરો એમ છે? દેવને તમે આવો પ્રસાદ દરરોજ ધરો છો!

કુમારિકા. કેવું પૂછે છે? રોજ ક્યાંથી અપાય? આપણને તેની કૃપા જોઈતી હોય, કંઇ માગવું હોય ત્યારે પ્રસાદ ધરીએ મારો ભાઈ પરીક્ષામાં બેઠો છે ને તે પાસ થાય એવું માગવા હું મંદિરે જાઉં છું

છોકરો આ પ્રસાદ આપવાથી પરીક્ષામાં શી રીતે પાસ થવાય?

કુમારિકા: દેવ પ્રસન્ન થાય એટલે તે આપણું માગેલું આપે જ ને!

છોકરો આપણે માગીએ તે મેળવવાનો આ રસ્તો બહુ સહેલો છે પણ છતાં તે નાપાસ થાય તો?

કુમારિકા. જા જા, એવું ભૂંડું ન બોલ જો આ મંદિર આવ્યું હાથ જોડીને ભાવથી દેવનાં દર્શન કર [બંને અંદર જાય છે]

છોકરો: (અંદર જોતો) આ તો કાળો પથ્થર છે!

કુમારિકા. (ચમકીને) હેં ! તું મારા દેવને પથ્થર કહે છે ! નીકળ અંહીથી.

છોકરો: મારી ભૂલ થઈ. તમને દુઃખ લાગ્યું ? પણ મને તો કોઇએ કહ્યું કે આ બાગમાં બીજી ઘણી સરસ મૂર્તિઓ છે. આ તો હાથપગ વગરના દેવ છે. એને પ્રસાદ ધરશો તો એ ખાશે કેવી રીતે ? અને આ ફૂલો પણ કેવી રીતે લેશે ?

કુમારિકા: તારે શું કામ છે, વાંદરા ! નીકળ અહીંથી મને ન બોલાવ (કુમારિકા હાથ જોડી ધ્યાન કરે છે અને પૂજારી બારણેથી પ્રસાદ લઈ લે છે.)

છોકરો: જો, જો, આ બાવડો તારો પ્રસાદ ચોરી લઇ ગયો. તું આંખો મીંચી માને છે કે દેવ આરોગી જશે. આંખો છતાં જોતી નથી ? અરેરે, મને કકડીને ભૂખ લાગી છે, છતાં એક કકડો યે તેં મને ન આપ્યું.

કુમારિકા: તારે તોફાન જ કરવું છે. તને પ્રસાદ નથી મળ્યો એટલે બળતરા થાય છે. પણ હવે જો વધુ બોલીશ તો માર ખાઈશ

- [પૂજારી પાછો આવી થોડો પ્રસાદ અને ફૂલો કુમારિકાને આપે છે]

છોકરો: જો જો આ તો આખું બધુ પોતે રાખીને તને માત્ર થોડુ જ આપે છે. એની મોટી ફાંદ ભરવાને તો વધારે જ જોઇએ ને ? તું અને તારા ભગવાન મને તો વિચિત્ર લાગે છે. અહીં તે મને કોણે મોકલ્યો ? મારા બાપુ આવી જગ્યાએ હોય જ નહિ.

પૂજારી: બદમાશ છોકરા ! ખરૂં જ બોલ્યો તું. તારી જાતના લોકો અહીં હોય જ નહિ. નીકળ અહીંથી; નહિ તો જોયો છે આ ધોકો ?

છોકરો: જોયો જોયો. પણ તમારા કરતા હું વધારે સાચું કહું છું

[પડદો]

પ્રવેશ બીજો

સ્થળ : નદીકાંઠો

છોકરો: અહા ! કેવું રમણીય સ્થાન છે ! મારા બાપુનું ઘર આ-કાશમાં નજીકમાં જ હોવું જોઇએ. આ નદી વહી રહી છે (નજીક પહોં-ચતા) આ દેખાવ પણ કેવો અજબ છે ! પણ અહીં આટલા બધા લોકો શા ? એ બધા શું કરતા હશે ? કોઇ નાહી રહ્યા છે, કોઇ ગાઇ રહ્યા છે, કોઈ સ્થિર થઈ બેઠા છે. કોઇએ તો આંખો બંધ કરીને નાક પકડી રાખ્યું છે. તેઓ આવા સુંદર દૃશ્ય તરફ નજર પણ કેમ કરતાં નહિ હોય ? (એક સાધુની પાસે જઈને) મહારાજ ! ઓ મહારાજ !

સાધુ: (ધ્યાન છોડીને) ક્યા હુવા બચ્ચા ?

છોકરો: આ તમારી આંખે અથવા નાકે કંઇ થયું છે, વારૂ ?

સાધુ: (ગુસ્સે થઇને) બેવકૂફ ! જોતો નથી, હું પૂજા કરૂં છું.

છોકરો: પૂજા ? શેની પૂજા ?

સાધુ: ભગવાનની વળી; બીજા કોની ?

છોકરો: ભગવાન ક્યાં છે ?

સાધુ: ભગવાન ઇંદ્રિયોથી અગોચર અને અજ્ઞેય છે. એ અનંત છે. પણ તું તો બાળક છે; તારાથી આ બધા ધર્મરહસ્ય નહિ સમ-જાય. ચાલતો થા, મારી પૂજામાં ભંગ પડે છે.

છોકરો: ભલે જાઉં છું, તમને વધારે કષ્ટ નહિ આપું પણ એક વાત પૂછી લઉં ? હું મારા બાપુથી વિખૂટો પડી ગયો છું. મને મારા ઘરનો રસ્તો બતાવશો ?

સાધુ: લાચાર છું. આ સંસારની કોઈ વાત હું જાણતો નથી. ભગ-વાનને પ્રાપ્ત કરવાને ઉત્કટ વીસ વર્ષથી દુનિયાનો મેં ત્યાગ કર્યો છે.

છોકરો: તો પછી ભગવાન મળ્યા ?

સાધુ: ના રે ના.

છોકરો: ત્યારે મારી સાથે પાછા સંસારમાં ચાલો ને ? ત્યાં ભગવાન જરૂર મળશે. પોતે રચેલા સંસારથી ભગવાન પોતે જુદા કેમ રહી શકે તે તમે જ કહોને ?

સાધુ: (હસીને) ધન્ય છે તને કે આવી અક્કલ છે ! પણ તું માને છે એવો સંસાર નથી ત્યાં શોક, દુઃખ ને વિપત્તિઓ ભરી છે, એટલે તો એ માર્ગ છોડી હું અહીં આવી બેઠો છું હવે ત્યાં પાછા ન જવાય. પણ તું જ અહીં મારી પાસે રહે તો ?

છોકરો: ના, ના; મને મારા બાપુ વગર ચેન પડે નહિ હું ગમે ત્યાંથી તેમને ઢૂંઢી કાઢીશ; જયજય

[જરા દૂર જાય છે, ત્યાં કોઈ પંડિતજીનો વેદપાઠ સાંભળે છે]

છોકરો: (સ્વગત) કેટલો સુંદર અવાજ ! હું તેમને જઈને પૂછું (મોટેથી) મહાશય ! તમે આ બોલો છો તેનો અર્થ સમજાવશો ?

પંડિત: (ડાબે જોઇને) ઓ તારી ! તું વેંત જેવડો થઇને આ પવિત્ર મંત્રનો અર્થ શું જાણવાનો હતો ? અરે ! મને પોતાને ય હજુ સમજાયું પડી નથી. પ્રાચીન પવિત્ર સંસ્કૃત વાણીમાં તે લખાએલા છે મારા પિતાએ પણ અર્થ સમજાવ્યા વિના મને મુખપાઠ કરાવ્યો છે તારી જેમ મેં પણ તેમને અર્થ પૂછ્યો હતો, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે તેઓ પોતે પણ અર્થ જાણતા નથી, અને મને ચાવળો છોકરો ગણીને કાઢી મૂક્યો. એનો અર્થ કોઇએ જાણવાની જરૂર નથી. માત્ર તેનું વારવાર પારાયણ કરવાથી જ સર્વ પાપોનો નાશ થઈ જાય છે ને આત્માને મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે એ આખો યે ગ્રંથ મને મુખપાઠ થઈ ગયો છે

છોકરો: આપ મહાજ્ઞાની જ્ઞાન છો; પણ રોજરોજ અર્થ સમજ્યા વિના આટલુબધુ બોલતા કંટાળતા નથી? આપને કદી થાક લાગતો નથી?

પંડિત મને કદી એવું લાગ્યું નથી. હવે તેની ટેવ પડી ગઈ છે

છોકરો તો તો પછી તમને એમાંથી કંઈ પ્રાપ્તિ થઈ હશે, અને મોક્ષ જડી ગયો હશે ? મારી આપને વિનંતિ છે કે હું મારા બાપુથી વિખુટો પડી ગયો છું, તો આ ગ્રંથોમાંથી તમને ખબર પડશે કે હું તેમને કેવીરીતે પ્રાપ્ત કરી શકું ?

પંડિત: અ રે શું જાણું ? તારા બાપુની ખોજ તો તું જ કરી લે અને મને મારૂં કામ કરવા દે

છોકરો મને લાગે છે કે આપ માર્ગ ચૂક્યા છો અને કોક ઠેકાણે ભટકાશો. જયજય (જરા દૂર એક તાપસને જોઈ સ્વગત) અરે કેવો દેખાવ ! સૂર્ય તપી રહ્યો છે, છતા ચારે બાજુ તાપણી કરી છે ! (મોટેથી) તમને સૂર્યની ગરમી ઓછી લાગે છે કે આ તાપણાં કર્યાં છે ?

તાપસ: તુમ ક્યા જાનો ? તુમ બડે હોગે તબ સબ સમઝોગે યે પંચાગ્નિ હવ. ઈસસે પાપ સબ જલ જાયગા, ઔર પવિત્ર હોનેકે બાદ પરમાત્માકા દર્શન હોગા.

છોકરો: હું એ કાંઈ ન સમજું મને તો લાગે છે કે આથી તમારૂં

શરીર બળશે, પણ તમારી વાસનાઓ નહિ બળે અને જો તમારી બધી વાસના-ઓનો નાશ થઈ જાય તો પરમાત્મા મેળવવાની જ-રૂર નહિ રહે મને તો દીવા જેવું લાગે છે કે પરમાત્માને મળવું હોય તો તેની તેના વિશ્વમાં શોધ કરવી જોઇએ. એ તમે નહિ માનો એવે સમે સંતાઇને આ બધી

રમત રમુને છે. મારા બાપુ મારી જોડે એવું જ કરે છે. અત્યારે તો હું તેનાથી વિખૂટો પડી ગયો છું, પણ હું જરૂર તેમના જેવો થઈ જઈશ. હું મોટો થઈશ ત્યારે જરૂર એ મને આવી મળશે

તાપસ: બિચારા લડકા! આગે બઢે જાઓ, ઔર હમારા કામ મત બિગાડો

છોકરો: જી હા. પરમાત્મા પંડિતો અને પાદરીઓથી ભુલાએલા છે, પણ બાળકોને સુલભ છે (નદીમાં ઊભેલો એક બીજો સાધુ દેખાય છે તેને) સાધુજી, હાથ ઊંચા રાખી આપ પાણીમાં શું કરો છો?

સાધુ: હું તપ કરું છું. મેં મારા હાથ પ્રભુને અર્પણ કરી દીધા છે અને દર્શન દેશે ત્યારે જ હું તે નીચા કરીશ.

(એવામાં 'બચાવો બચાવો'ની બૂમ પડે છે)

છોકરો: જુઓ જુઓ, સામે એક સ્ત્રી તણાય છે તેને બચાવો.

સાધુ: મારાથી આ તપનું આસન ન છોડાય. હું લાચાર છું

છોકરો: અરે વાહ રે વાહ! 'પ્રભુએ તમને હાથ આપ્યા છે તે તો તમારા અને બીજાના ભલામાં મદદ કરવા. તમે તેમ નથી કરતા, એટલે એ તમને પણ બોજારૂપ છે ને બીજાને માટે પણ નકામા છે

સાધુ: અરે ઉદર! તું મારી સામે બકે છે? આ તપથી મારામાં કેવી શક્તિ આવે છે તે તું જાણતો નથી. જાન પ્યારો હોય તો ચાલતી પકડ, નહિ તો, નિર્મળ થઈ જઈશ

છોકરો: (હસીને) હા હા હા! મારા જેવા ઉંદરને નિર્મળ કરવાની ય તાકાત તમારામાં તો નથી ને? તેને માટે પણ ચેલાઓને બોલાવવા પડશે ને?

સાધુ: કાઢો એને, નિકાળો, જલદી કરો! આપણા પ્રભુપ્રિય વર્ણની તે નિંદા કરે છે અને પથ પર તે ઘા કરે છે

છોકરો: સમજાય, પણ કે અંધશ્રદ્ધા કરતાં પ્રેમ અને દયા ચડી જાય છે (જાય છે)

[પડદો]

પ્રવેશ ત્રીજો

[પ્રાર્થના સંભળાય છે 'સ્વર્ગ વિરાજિત ઓ પિતા! તારા નામનો જય હો, તારું સામ્રાજ્ય વધો અને સ્વર્ગ સમ તારું શાસન પૃથ્વી પર પ્રસરો. અમને આજનું ભોજન આપ અને અમારા પ્રતિ દ્વેષ કરનારને અમે દરગુજર કરીએ છીએ તેમ તું અમારાં પાપો દરગુજર કર']

છોકરો: મારી જેમ ભાઈ બાપુથી જુદો પડ્યો છે અને યાદ કરે છે. (મોટેથી) ઓ મિત્રો! તમે પણ બાપુ ગુમાવી બેઠા છો એમ જાણી મને દુઃખ થાય છે

એક દંપતી: (પ્રવેશ કરીને) દુઃખી ન થનો ભાઈ, અમે કંઈ બાપુ ગુમાવ્યા નથી. અમે તો માત્ર ઉપર સ્વર્ગમાં રહેલા પરમેશ્વર પિતા પ્રત્યેની અમારી શાનની પ્રાર્થના કરી રહ્યા છીએ

છોકરો: ઉપર સ્વર્ગમાં રહેલા?

દંપતી: હા.

છોકરો: (ઊંચે જોતાં) હું તો ઉપર કંઈ જોઈ શકતો નથી! મને તો માત્ર તારા દેખાય છે

[નોકર એકાએક પ્રવેશ કરીને સાથે એક ભિખારીને ઘસડી લાવે છે]

નોકર: સાહેબ! જુઓ, આ છોકરો આપની મૅચબૉક્સ લઈને ભાગી જતો હતો.

પતિ: ખરેખર? તેને પકડીને પોલીસને હવાલે કરો

છોકરો: (વચ્ચે પડીને) કૃપા કરી એમ ન કરશો. આ એક વખત તેનો ગુનો માફ કરો

દંપતી: છોકરા! તું વચ્ચે ન પડીશ. બોલવું સહેલું છે, પણ—

છોકરો: તમે હમણાં જ પ્રભુની પ્રાર્થનામાં ન બોલ્યા કે 'અને અમારા પ્રતિ પાપ આચરનારને દરગુજર કરીએ છીએ, તેમ તું અમારાં પાપો દરગુજર કર?'

દંપતી: નાદાન છોકરા! તું એ નહિ સમજે. તને બીજાના કામમાં માથું મારવાનું કોણે સોંપ્યું છે! (નોકરને) આને બહાર કાઢ

છોકરો: (બહાર નીકળી રસ્તા ઉપર સ્વગત) ચારે બાજુ અંધારું, ધાર છે. હું સાવ થાકી ગયો છું. હવે એક પણ ડગલું ચલાશે નહિ. ઘર જડે તેમ લાગતું નથી. કેટલા માર્ગ બદલ્યા? સાહેબોના સાહેબો ચાખ્યો, પણ બાપુને ઘરનો પત્તો મળ્યો નહિ. બધા ય પિતાને શોધે છે, પણ કોઈને સાચા માર્ગની ખબર નથી. (સામે જોઈ) આ કોઈ ધર્મશાળા લાગે છે (બહારનું પાટિયું મોટેથી વાંચે છે) 'અહીં ગમે તે વખતે સૌને આશરો મળશે' વાહ! કેવું મજાનું! આવી જ જગ્યા હું શોધતો હતો. લાવ, જઈને અંદર આરામ કરું.

(સાંકળ ખખડાવે છે પણ કંઈ જવાબ મળતો નથી. સ્વગત) અરે! કેમ કોઈ બોલતું નથી? લાવ ફરી ખખડાવું

(અંદરથી) 'અત્યારે કોણ છે એ, આટલી મોડી રાતે?'

છોકરો: અરે ભાઈ, હું મુસાફર છું. મારે આજની રાત અહીં પડી રહેવું છે, જરા ઉઘાડોને?

રખેવાળ: દિલગીર છું. બહુ મોડું થઈ ગયું છે. જાઓ, બીજી જગ્યા શોધી લ્યો.

છોકરો: પણ તમે તો અહીં લખ્યું છે ને કે 'અહીં ગમે તે વખતે સૌને આશરો મળશે'

રખેવાળ: છો લખ્યું, ચાલતો થા, નહિ તો બીજે મોટો પડીશ.

છોકરો: હશે, કંઈ નહિ, ભાઈ, હું બીજે જઈશ.

[જરા આગળ અંધારામાં જાય છે એવામાં એક મોટરકાર ધસી આવે છે અને છોકરાને ભોંય પર પટકી નાખે છે. તેના માથા સાથે મોટરનો પંખો અથડાય છે અને લોહીની ધાર થાય છે. છોકરો ચીસ નાખે છે. મોટર ઘણે દૂર જઈ ઊભી જાય છે

અને અંદરથી એક વ્યક્તિ બહાર નીકળી ગુસ્સે થઇ બોલે છે.]

વ્યક્તિ: આ પચાત વળી ક્યાંથી ઊભી થઈ? આવડી મોડી રાતે આમ રસ્તા ઉપર લાંબા થઇને સૂએ તે આપણને શું ખબર પડે? સાલા ભિખારાને બીજી જગ્યા પણ ન મળી? હવે તો પોલીસ આવે તે પહેલાં અહીંથી રવાના થવામાં જ સલામતી છે.

[મોટરમાં બેસી ઝડપથી હાંકી મૂકે છે.]

છોકરો: (ફફડતા અવાજે) ઓ બાપુ! આવો ને! તમે ક્યાં છો? ઓ... હું મરી ગયો. ઝટ આવો, ઓ બાપુ.....

(રસ્તે જતી કોઇ એક અજાણી વ્યક્તિ તેને લઇ જાય છે)

[પડદો]

પ્રવેશ ચોથો

[છોકરો એક ઝૂંપડીમાં ખાટલા પર પડ્યો છે. તેની આંખ અને માથા પર પાટો બાંધેલો છે એક વ્યક્તિ તેનો હાથ પકડી ખાટલાની ઈસ પર બેઠેલી છે ને બારણા તરફ આતુરતાથી નજર નાખે છે.]

છોકરો: ઓ....હ! ઓ....હ! હું ક્યાં છું? બધે અંધારું છે. મને કંઈ દેખાતું નથી મને બહુ દર્દ થાય છે

સહાયક: ભાઇ! તું જ્યાં છે ત્યાં સહીસલામત છે. તું શાન્તિથી સૂઈ રહે જરાય ગભરાઈશ નહિ. તને એક મોટરનો ધક્કો વાગવાથી ઇજા થઈ છે; પણ ઈશ્વર સૌ સારાં વાનાં કરશે. હમણાં જ ડૉક્ટર સાહેબ આવી પહોંચશે, હોં!

છોકરો: (તેનો હાથ વધુ આવેશથી દબાવીને) હેં? તમે કોણ છો? તમે બાપુ છો?

સહાયક: ભાઈ! હું તારો મિત્ર છું હું તારો બાપુ નથી.

છોકરો: પણ તમારો અવાજ તો મારા બાપુના જેવો છે તમે મને ખરું કહો ને? તમે મારા બાપુ નથી? મારી આંખે પાટા કેમ બાંધ્યા છે? મને તમારું મોઢું જોવા દો. તમે મારા બાપુ જ છો.

સહાયક: (વાત્સલ્યથી) ભાઇ! જરા ધીરજ ધર. જો, જરા પણ હલીશ નહિ તારે તારા બાપુને મળવું છે ને? તો, જરાક તને સારું થઇ જશે, એટલે જરૂર તને હું તારા બાપુ પાસે લઈ જઇશ. પણ અત્યારે તું પાટાને જરા પણ અડકીશ નહિ. તારો પાટો જરાક પણ ઢીલો થઈ જશે તો બધું લોહી વહી જઇને ખલાસ થઈ જશે. માટે મારું કહ્યું માનજે.

છોકરો: હેં?.... ખરેખર, તમે મને બાપુ પાસે લઈ જશો? તમે મને બહુ ગમો છો? બાપુને મળવાની મને બહુ મઝા પડશે

[થોડી જ વારમાં તે થાકીને સૂઇ જાય છે. બારણે ટકોરા થાય છે અને ડૉક્ટર અંદર આવે છે]

સહાયક: (ધીરેથી) ડૉક્ટર તમે આવ્યા? આને જરા જુઓ. (ડૉક્ટર છોકરાની નાડી તપાસે છે.)

ડૉક્ટર: (સહાયક તરફ જોઇને) અરે! આ કોણ છે? આને તમે ક્યાંથી લાવ્યા?

સહાયક: કાલે રાતે રસ્તા પરથી હું પસાર થતો હતો ત્યારે તે રસ્તા પર આ સ્થિતિમાં પડ્યો હતો. આનાથી વધુ વાતની મને ખબર નથી.

ડૉક્ટર: (નાડી તપાસી ગંભીર ચહેરે) કેસ બહુ સીરિયસ છે. હવે એ થોડા કલાકનો મહેમાન લાગે છે. અત્યારે તો તેને શાન્તિથી એમ ને એમ પડી રહેવા દેજો અને આ દવા આપી રાખું છું તેમાંથી દર અર્ધા કલાકે થોડી થોડી આપ્યા કરજો. તેના માથામાં કંઇક સખત અફળાયું લાગે છે. હું ધારું છું કે મોટરનો અકસ્માત થયો લાગે છે કોની મોટર હતી?

સહાયક: એનો કંઈ પત્તો નથી લાગતો

ડૉક્ટર: મને લાગે છે કે આ બાબતનો રીપોર્ટ તો આપણે કરવો જોઇએ. ચાલો એક કાગળ લાવો. નકામી આપણને પાછળથી તકલીફ નડે નહિ.

સહાયક: અરે, પણ અત્યારે એની શી ઉતાવળ છે? વખતે એ બચી પણ જાય. હજુ આપણે આશા ન છોડીએ (કટાક્ષથી) તમે ડૉક્ટરો તો અમને પરમ શાન્તિ આપવાને જ ઉતાવળ કરો છો

ડૉક્ટર: (હસતાં હસતાં) તમને મારું કહેવું ગળે ન ઊતર્યું, ખરું? ચાલો ત્યારે હું તો જઇશ મારે તો ખાતાને ખબર આપવાની મારી ફરજ બજાવવી જ પડશે. (એવામાં છોકરો એકાએક જાગી ઊઠે છે)

છોકરો. ઓ બાપુ! આવ્યા? બાપુ! ઓ બાપુ! અંતે તમે આવી પહોંચ્યા ને!

(બેઠા થઇ જઈ એકદમ હાથ લાંબા કરે છે ડૉક્ટરે ઢીલો કરેલો કપાળ ઉપરનો પાટો સરી જઈ આંખ ખુલી જાય છે અને બેઠેલા મિત્રને જોઈ પહોળા હાથ કરી છોકરો તેને ભેટી પડે છે. અને તેની છાતી ઉપર માથું નાખી દઈ આંખ બંધ કરી બબડે છે)

બાપુ! હું જાણતો જ હતો કે તમે આવશો. મને બહુ થાક લાગ્યો છે. પણ હવે હું નિરાંતે ઊંઘી જઇશ. મેં તમને ઓળખી લીધા છે હેં બાપુ, આ આપણું જ ઘર છે ને? (આટલું બોલીને છોકરો ઢળી પડે છે.)

સહાયક: હા બેટા! તું હવે સદાને માટે તારા મહાન બાપુને ઘેર પહોંચી ગયો છે. (તેનું માથું ઓશીકા ઉપર ગોઠવે છે અને કપાળ પર ચુંબન લે છે.)

[શ્રી હરિશ્ચંદ્ર જોષી, એમ. એ. (પ્રિન્સિપાલ રંગ હાઇસ્કૂલ, પંજાબ)ના મૂળ અંગ્રેજી નાટક ઉપરથી, 'કુમાર' માટે તેમણે ખાસ આપેલી અનુમતિથી]

માગડાના બે વહેપારી શહેરના એક શેઠિયા મિત્રને ત્યાં જમી રહ્યા પછી વાતે ચડ્યા શેઠે પૂછ્યું: 'તમને કઢાપી ગમે કે?'

'ના ભાઇ, આપણને તો તડબૂચ ભાવે' એકે જવાબ દીધો.

શેઠે જાણ્યું કે સાહિત્યમાં એ લોકોને ગમ નથી. એટલે વાત પડતી મૂકી. પાછળથી પેલા બે ઘેર જવા નીકળ્યા ત્યારે બીજાએ પહેલાને કહ્યું: 'અલ્યા તને કોઇ વાતની ગમ ન હોય ત્યારે ના ન પાડીએ તારા મનથી કે કઢાપી એ કાંઈ ચીભડાં જેવું ફળ હશે, પણ તેં ના પાડીને સારી મિઠાઇ ખાવાની ખોવડાવી!'

વી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી

હિંદમાં એવા વિરલ પુરુષો છે જેના ચારિત્ર્યની અભેદ્યતાને શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી કરતા ઊંચુ સ્થાન આપી શકાય રાજકારણમા એમનાથી મતભેદ ધરાવનારાઓ પણ એમની નિષ્ઠા સામે કદિ સવાલ નથી ઉઠાવતા. આ એક જ હકીકત એમની સમગ્ર ઓળખાણ આપવા બસ છે

સ્વ ગોખલે સર્વન્ટ્સ ઑફ ઇન્ડિયા સોસાયટી (ભારત સેવક સમાજ) માટે પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે એમને નીમવામા ખરેખર પોતાનુ શુદ્ધ આતર્દર્શન બતાવી ગયા છે ગોખલેની પેઠે જ એમનામા બૌદ્ધિક પ્રમાણિકપણા સાથે ઉચ્ચ આદર્શવાદિતા છે, ચાહે તેવા વિરોધના સામનો કરવાની તૈયારી અને ઊર્મિના વેગમા તણાઈ ન જવાની મક્કમતા છે

શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીનો જન્મ ઈ ૧૮૬૯ના સપ્ટેમ્બરની ૨૪મીએ થએલો મહાત્મા ગાંધીનો જન્મ પણ એ સાલના ઑક્ટોબરની ૨જીએ થએલો હોઈ બને સમવયસ્ક છે હિંદુ કોમની સર્વોચ્ચ વર્ણમા તેમનો જન્મ થએનો હોઇ દક્ષિણની બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિના સર્વ ઉચ્ચ અંશો શ્રી શાસ્ત્રી ધરાવે છે. એમની શાળા ને કૉલેજની કારકિર્દી બહુ તેજસ્વી હોવા છતા એમને બહુ વિખ્યાતિ આપી શકેલી નહિ એમને વિખ્યાતિ તો *એમના પાછલા જીવનમા વરમાળી મળી છે*

યુનિવર્સિટીનો અભ્યાસ પૂરો કરીને શાસ્ત્રીએ કેળવણીના ક્ષેત્રમા ઝંપલાવ્યુ, કારણ પહેલેથી જિંદગીનો એ આદર્શ એમણે નક્કી કર્યો હતો આખરે દક્ષિણ હિંદની એક અગ્રગણ્ય હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર તેઓ નિમાયા તેઓ પોતાના એ ઇપ્સિત આદર્શને જ ગનીમત માની લેત, પરતુ ગોખલેજીએ એમની પ્રચ્છન્ન પ્રતિભાને શોધી કાઢી અને અથી ઉદાત્ત સેવાકાર્યમા ધસડયા.

લૉર્ડ કર્ઝનની રાષ્ટ્રવિરોધી કારકિર્દીનો વિરોધ કરીને ગોખલેજી ત્યારે રાજદ્વારી કીર્તિની ટોચે પહોચ્યા હતા યુનિવર્સિટીની કામગીરી તથા નાણા વિષયક લૉર્ડ કર્ઝનના આકડા સામે એમણે આહ્વાન ફેંક્યુ અને એમા વાઇસરૉય કરતા પણ એમની તજ્જ્ઞતા વિશેષ પુરવાર થઇ કર્ઝન પણ એમની પ્રસશા કરવા જેટલો ઉદારદિલ હતો. આથી કર્ઝનની જગ્યાએ જ્યારે લૉર્ડ મિન્ટો ને ઇન્ડિયા ઑફિસમા જૉન મૉર્લી આવ્યા ત્યારે ગોખલેજી હિંદી શાસન પાછળની એક સબળ સત્તા બની ગયા હતા

અને પોતાના જીવનની એ સર્વોચ્ચ કારકિર્દી દરમ્યાન એમને માલૂમ પડયુ કે અસાધ્ય દર્દના ભોગ થવાના કારણે એમનુ જીવન હવે બહુ ટૂકુ રહ્યુ છે આથી એ સમાપ્ત થાય તે પહેલા પોતાનું સઘળું નૈતિક ને આધ્યાત્મિક બળ ઠાલવી એમણે એક સંસ્થા ઊભી કરી, જે પાછળથી 'સર્વન્ટ્સ ઑફ ઇન્ડિયા સોસાયટી' તરીકે ઓળખાઈ રાજકારણની સક્રિય પ્રવૃત્તિમાથી એમના ટૂકા જીવનગાળાનો જે સમય બચતો તે તેઓ આ સસ્થાને સમર્પતા રહેતા આ સસ્થામા જોડાનાર સભ્યે જીવનભરનુ સેવાવ્રત સ્વીકારવાનુ હતુ બ્રિટિશ કૉમનવેલ્થનુ હિંદને સમાન ભાગીદાર બનાવવાના પ્રયત્નમા એમને પોતાની જાત સમર્પવાની હતી આ બીજા મુદ્દામા ગોખલેની વિનીતતા દેખાઈ આવે છે છતા એ દષ્ટિબિંદુ ધરાવતા અનેકોને એ સસ્થાએ આકર્ષેલા.

ઇ. ૧૯૧૨માં દક્ષિણ આફ્રિકામા ગાંધીજીને મળ્યા પછી એમને પોતાની સસ્થાના ઉત્તરાધિકારી માટે ચિંતા થવા લાગી. એમના એક શબ્દથી ગાંધીજી એ સસ્થામા જોડાઈ જાત, પરંતુ એથી પોતાની સસ્થાનો હેતુ જેમ ને તેમ જળવાઈ શકે એમ નહોતો. અહીં ઊલટું, શાસ્ત્રી અનેક રીતે ગોખલે સાથે સામ્ય ધરાવતા હતા બને જીવનના આરભમાં શિક્ષકો હતા, બને વિદ્વાનો હતા, નાની નાની બાબતોમા બને ઝીણવટભરી ચોકસાઈ ધરાવનાર હતા અને બને રાજકારણમાં, વિનીત દૃષ્ટિબિન્દુ ધરાવતા હતા.

પરતુ કઈ આખરી નિર્ણય થતાં પહેલાં જ ગોખલેનું અવસાન થયુ. *એમના પછી એ સસ્થાની સભામા સર્વાનુમતે ગાંધીજીને બદલે શાસ્ત્રી*ને ચૂંટી કાઢવામા આવ્યા આખા હિંદે એ નિમણૂક વધાવી લીધી

૧૯૧૪ના મહાયુદ્ધમા કાઉન્સિલ ચેમ્બરમા સરકારને પડખે રહી એમણે પોતાની શક્તિ વાપરી હતી, છતા રૉલેટ ઍક્ટનો વિરોધ કરતા તે અચકાયા નહોતા એમની પ્રમાણિકતા અને વફાદારીને લઈ સરકારે ઈ ૧૯૨૧મા એમને ઈમ્પીરિયલ કૉન્ફરન્સના પ્રતિનિધિ તરીકે લંડન મોકલ્યા આ કૉન્ફરન્સમા દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રાઇમ મિનિસ્ટર જનરલ સ્મટ્સ અને એમની વચ્ચે ઝગડો જામ્યો ખૂબ તડાતડી થઈ શાસ્ત્રી સસ્થાનોમા વસેલા હિંદીઓ માટે સમાન નાગરિકત્વ માગતા હતા જનરલ સ્મટ્સ તેમા આર્થિક કારણો આગળ ધરી ના પાડતા હતા પરતુ સ્મટ્સની દલીલો પાંગળી હતી. ને બધા સમજી ગયા કે એ નકાર પાછળ રંગદ્વેષ જ રહેલો છે.

હિંદીઓ માટેના આ સમાન નાગરિકત્વને શાસ્ત્રીએ હવે પોતાનો જીવનપ્રશ્ન બનાવી લીધો ને બધા સસ્થાનોમા હિંદીઓની હાલત તપાસવા એ જગતસફરે નીકળ્યા એક માત્ર દક્ષિણ આફ્રિકાએ તેમને પ્રવેશવા ન દીધા એ સફર દરમિયાન જ વૉશિંગ્ટન કૉન્ફરન્સમા એમણે હિંદી પ્રતિનિધિ તરીકે ભાગ લીધો એવી જ રીતે ૧૯૨૩માં હિંદી સરકારની વતી કૉલોનિયલ ઑફિસમા કેન્યામાના હિંદીઓના સંપૂર્ણ નાગરિકત્વની માગણી એમણે મૂકેલી

કેન્યાની લડતમાં લૉર્ડ ડેલામીઅર એમનો જબરો પ્રતિસ્પર્ધી હતો સરકારના આર્થિક રીપોર્ટમા હિંદીઓના ચારિત્ર્ય પર એણે સખત ટીકાઓ કરેલી શાસ્ત્રીને એ પ્રતિસ્પર્ધી ઉપરાંત આખી વ્યવસ્થિત લડતનો પણ સામનો કરવાનો હતો પૂર્વ આફ્રિકામાં હિંદીઓના આગમન સામે અંકુશ મૂકી દેવાયો 'દક્ષિણ આફ્રિકાનો પાછલો દરવાજો બધ કર્યો છે તો મોમ્બાસાએ આગલો દરવાજો બધ કરવો જોઈએ' એ દલીલ ત્યારે યુરોપિયનો આગળ કરતા હતા આ પરિસ્થિતિ પર શાસ્ત્રીએ હિંદમા તાર કર્યો કે 'If Kenya is lost, all is lost.'

એ લડત દરમિયાન જ એમના પર ગંભીર માંદગી આવી પડી અને લંડનના એક નર્સિંગ હોમમા એમને જવુ પડયુ. ડૉક્ટરોએ

એમને આરામ લેવા કહ્યું, પણ એમનું અંતર એટલું કકળી ઊઠયું હતું કે એ સલાહ છતાં ક્વીન્સ હૉલની સભામાં એમણે ભાષણ આપ્યું ત્યાંથી હૃદયરોગ વધુ ગંભીર બન્યો. એમની તબિયત લથડી ગઈ ને હિંદ આવી એક વરસની સારવાર લીધા પછી જ તે સાજા થયા.

વ્હાઈટ પેપર બહાર પડયાં ત્યારે તેનો ચુકાદો હિંદની તરફેણમાં આવ્યો. કોલોનિયલ ઑફિસે જાહેર કર્યું કે જાતીય ભેદોને લગતો કોઈ કાયદો હિંદીઓ પર નહિ નાખવામાં આવે. કેન્યામાં સ્વતંત્રતાપૂર્વક હિંદીઓ જાય એટલે યુગાન્ડામાં પણ જઈ શકે. અને ટાંગાનિકા તો મૅન્ડેટેડ પ્રદેશ હોઈ, સમગ્ર પૂર્વ આફ્રિકાનાં દ્વાર હિંદીઓ માટે ખુલ્લાં રહ્યાં પરંતુ આ સિવાયની બીજી બાબતોમાં વ્હાઈટ પેપરમાં જાતીય વિશેષતાનો સ્વીકાર થએલો જોઈ શાસ્ત્રીને બહુ ખેદ થએલો.

બ્રિટિશ કૉમનવેલ્થને આપેલી આ સેવાની કદર કરીને સરકારે શાસ્ત્રીને પ્રિવી કાઉન્સિલર બનાવ્યા અને રાઈટ ઑનરેબલનો ઇલકાબ આપ્યો. પરંતુ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના સીધા કાબૂ હેઠળ રહેલા કેન્યા જેવા દેશમાં પોતાના લોકો ઉપેક્ષિત થતા હતા એ વાતને એથી કશું સાંત્વન ન મળ્યું. થોડાઘણા યુરોપિયનો ત્યાં જમીનના મોટામોટા ટુકડાઓ લઈ બેઠા છે જ્યાંથી હિંદીઓને તદ્દન બાકાત રાખવામાં આવ્યા છે. એ અન્યાયને કાઉન્સિલે તાજેતરમાં જ ન્યાય્ય ઠરાવી એ પ્રશ્ન વધુ વિકટ બનાવ્યો છે.

આ આખી લડતથી થએલા આઘાતે શાસ્ત્રીનો આખો જીવનક્રમ બદલાવી નાખ્યો. મોકો મળતાં જ એ દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા. ૧૯૨૧માં જનરલ સ્મટ્સના પોતે કરેલા વિરોધને કારણે ત્યાં બહુ સફળતા નહિ મળે એમ તે ધારતા હતા. પરંતુ ત્યાં પહોંચતાં જ જનરલ સ્મટ્સે એમને હાર્દિક આવકાર આપ્યો. કેપ ટાઉનની પહેલી કૉન્ફરન્સ પછી તુરતમાં જ એમને દક્ષિણ આફ્રિકાના એજન્ટ જનરલ બનાવી દેવામાં આવ્યા. ખુદ મહાત્મા ગાંધીએ વાઈસરૉયને એમના નામની ભલામણ કરેલી. થોડા જ વખતમાં એ ત્યાં એટલા લોકપ્રિય થઈ પડયા કે સર્વ જાતિના લોકોના ટોળેટોળાં એમને સાંભળવા ઉમટતાં. ત્યાંના હિંદીઓમાં પણ એ એટલા પ્રિય થઈ પડેલા કે ડર્બનમાં હિંદીઓ માટે એક કૉલેજ ઉઘાડવામાં આવી તેનું નામ શાસ્ત્રી કૉલેજ રાખવામાં આવ્યું.

હિંદના નવા રાજબંધારણ માટે ભરાએલી ગોળમેજીમાં એ પ્રતિનિધિ તરીકે ગએલા ને પહેલી તથા બીજી બન્ને બેઠકમાં ભાગ લીધેલો.

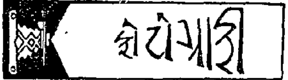
દક્ષિણ આફ્રિકાથી પાછો આવી હું શાસ્ત્રીને મળ્યો ત્યારે એ પૂનામાં રહેતા હતા ને દૂધ તથા ભાજી પર જ રહી મોટો ભાગ ચિંતનમાં ગાળતા હતા. મેં એમને હસતાંહસતાં કહ્યું, 'તમે તો સંન્યાસી બની ગયા.'

'તમને ખબર છે? હું નાનો હતો ત્યારે એક જ્યોતિષીએ મારું એવું જ ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું!' એમણે જવાબ આપ્યો.

જોકે હજુ એ સંન્યાસીની જેમ બિલકુલ નિવૃત્ત બની નથી બેઠા, પણ એમની રજૂઆતના દિવસો પૂરા થયા છે. અન્નામલાઈ યુનિવર્સિટીનું વાઇસચાન્સેલર પદ એમણે સ્વીકાર્યું છે, છતાં એની કામગીરી એટલી બધી ન હોઈ, એમને ધ્યાન અને અભ્યાસનો પૂરતો સમય મળી રહે છે.

એમની માતૃભૂમિ ભારત ને જગતના કલ્યાણ અર્થે એ દીર્ઘાયુ ભોગવો. (સી. એફ. ઍન્ડ્રુઝના લેખ પરથી)

શ્રમજીવીઓનાં બાળકો માતપિતાના કાર્યમાં હમેશાં મદદ કરતાં રહેતાં જણાય છે. એવા એક પ્રસંગના ભાઈ ગંગારામના 'હળવી મજૂરી' ચિત્રમાં ધોબીનું બાળક છીછરા પાણીમાં મેલાં કપડાંનો ગાંસડો તેની લાક્ષણિક ઢબે ઘસડી જતું નજરે પડે છે. ફોકસિંગ ખામીવાળું ન હોત તો એ સુંદર ચિત્ર બનત. બળવન્ત ભટ્ટ

હરીફાઈનું પરિણામ

પહેલું ઇનામ: 'સૂર્યાસ્ત'—મઝહર માસ્તર (પાલણપુર), બીજું ઇનામ: મોકૂફ; ત્રીજું ઇનામ: 'ઘર ભણી'—ચીમન મેવાડા (કલોલ) નોંધપાત્ર (૧) 'પાંખો વિનાનું પક્ષી'—હાસમ સુતાર (નડિયાદ); (૨) નામ વગરનું—જમનાદાસ પંચોલી (અમદાવાદ), (૩) રાજહંસ આર. એમ. મિસ્ત્રી (નડિયાદ), (૪) 'હળવી મજૂરી'—ગંગારામ પ્રજાપતિ (અમદાવાદ)

પહેલું ઇનામ જીતનાર 'ટેબલ ટૉપ (Table-Top) ફોટોગ્રાફી'નો ઠીકઠીક નમૂનો ગણાય. ઊંટ, ઝાડ અને મુસાફરોની પૂંઠામાંથી કાપીને બનાવેલી આકૃતિઓને તદ્દન સફેદ પશ્ચાદ્ભૂમિ આડે ટેબલ કે એવી બીજી સપાટ વસ્તુ ઉપર ગોઠવી સિલ્હુએટ નેગેટિવ ઉપજાવી જણાય છે, અને પછી સૂર્યાસ્ત સમયનું વાદળાંવાળું આકાશ, બીજી નેગેટિવમાંથી ફરીથી પ્રિન્ટિંગ કરીને આ ચિત્રમાં ઉતાર્યું હોય એમ લાગે છે. પહેલી નજરે જોતાં ચિત્ર કુદરતી દૃશ્યનો ખ્યાલ ઉપજાવે છે, આ જ તેની વિશિષ્ટતા છે. ફોટોગ્રાફીનો ક્રિયાભાગ અને સંયોજન સારાં છે. ચોમાસાના દિવસોમાં ઘરમાં બેઠાં, આ પ્રકારના અખતરા કરવામાં છબિકારની કલ્પના ને સર્જનશક્તિને પુષ્કળ અવકાશ રહે છે, સાથેસાથે સંયોજન અને ટેકનિકનો અભ્યાસ પણ થાય છે. આ ચિત્રમાં પશ્ચાદ્ભૂમિના વાદળાંના આકારો તથા આકાશના વર્ણભેદ વિષયની સમગ્ર યોજનાના પ્રમાણમાં ઉગ્ર છે અને એથી ચિત્ર જોઈએ તેટલું રસપ્રદ ને આકર્ષક બનતું નથી. કોમળ ભાવ રજૂ કરતી બૅકગ્રાઉન્ડ ચિત્રમાં સુસંવાદ (harmony) લાવત. ખાસ કરીને ઊંટની ડોક વાદળમાં ભળી જાય છે એ બીના ચિત્રમાં ક્ષતિ ઉપજાવે છે.

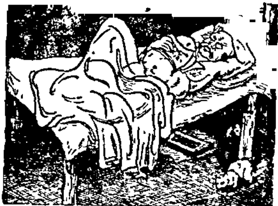
ગામડાના સીમાડે ગોરજ સમયે સીમમાંથી પાછાં વળતાં ઢોરનાં ટોળાં ફોટોગ્રાફીનો સરસ વિષય બની રહે છે. ભાઈ ચીમન મેવાડાએ 'ઘર ભણી'માં એવા જ પ્રસંગનું ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. તેમાં વાતાવરણની જમાવટ છે. મૂળ વિષયમાં કલાતત્ત્વો હતાં જ; પરંતુ અભ્યાસની કચાશના કારણે ચિત્ર ફતેહમંદ નીવડયું નથી. ઘાસનો ભારો માથે લઈ આવતા પાત્રને ચિત્રનું કેન્દ્ર બનાવવામાં ભાઈ મેવાડા નિષ્ફળ ગયા છે. જમણી ધારથી ચિત્રને સવા બે ઇંચ કાપી નાખો. આથી બેસોને હાંકી જતી છોકરી ચિત્રનું મુખ્ય લક્ષ્ય બનશે. રસ્તાનો વળાંક તથા પાછળ ધૂળ ઉડાડતાં આવતાં ઢોર વિષયને અનુરૂપ વાતાવરણ જગાવવામાં મદદરૂપ થશે ને ચિત્રના ગુણમાં અનેકગણો વધારો થશે.

ભાઈ હાસમ સુતારનું 'પાંખો વિનાનું પક્ષી' ચિત્ર-ઝડપ (high speed) ફોટોગ્રાફીનો નિષ્ફળ પ્રયાસ કહેવાય. વિષય માટે એક્સ્પોઝરની ગતિ (speed) પૂરતી ઝડપી છે, પરંતુ પ્રકાશના પ્રમાણમાં તે ઓછી હોવાથી નેગેટિવ 'અન્ડર' આવી છે. પાત્રોના પરિધાન ને યોજના યોગ્ય સ્વરૂપમાં રજૂ થયા ન હોઈ ચિત્ર નીરસ લાગે છે. શહેર કે ગામડાની પોળોમાં રખડતી ગાયોનું રોજનું સામાન્ય દૃશ્ય ઝડપીને ભાઈ જમનાદાસ પંચોળીએ નામ વિના હરીફાઈમાં મોકલ્યું છે. ગાયોની ગોઠવણ સુરુચિકર નથી, પણ ચિત્ર વિષયની મૌલિકતા સૂચવતું લાગવાથી ઉલ્લેખપાત્ર બન્યું છે. ભાઈ મિસ્ત્રીના 'રાજહંસ' ચિત્રનો ક્રિયાભાગ બહુ સારો છે, પણ અયોગ્ય દૃષ્ટિકોણથી અને કવખતે કૅમેરાની ચાંપ દાબી હોવાથી હંસનું નૈસર્ગિક લાવણ્ય (grace) તે દાખવતું નથી. (જુઓ ફોટાનું ફોલ્ડર)

કાઠિયાવાડી ગ્રામ કુમારોના બીનજવાબદાર બાળપણનાં રમૂજી પરાક્રમોનો એક વધુ પ્રસંગ: જેમાં

નંદો અને કુણો

મુંબાઈની પાઠશાળાએ પંડિત થવા જાય છે

ચૈત્ર-વૈશાખનો ઘામ ધખતો હતો એમાં જો પા અરધો કલાક ફર્યા હોઇએ તો જરૂર લૂ લાગી જાય. પણ નંદાને તેની ચિંતા ન હતી ગમે તેવી ઠંડી કે ગરમીના મારણનો પ્રયોગ નંદો બારે માસ એકાંતરે કર્યા કરતો ઘી, ગોળ અને ઘઉંના લોટની પોણો-શેરીયા ગોળીઓનુ સેવન એ સર્વ રોગનું મારણ હતુ ખસખસ ચોપડેલી આ ગોળીઓમા ગમે તેવા હઠીલા રોગને નાબૂદ કરવાની શક્તિ હોવાની તેની પૂરી ખાત્રી હોવાથી, માંદા પડેલા મિત્રો, સગા-વહાલા વગેરેને આ ગોળીઓ જ લેવાનુ તે સૂચવતો, અને પુરાવામા પોતાનુ ત્રાંબાના રંગ જેવી સુરખીવાળુ શરીર બતાવતો નદીએ સ્નાન કરી પાછા ફરતા નંદાને બન્ને ખભા ઉપર પાણીના હાંડા ઊંચકી ઝડપથી ચાલ્યો જતો જોઈ પાણી જતી સ્ત્રીઓ પણ થોડી ક્ષણ પાછું વાળી જોઈ લેતી, ને અચરજ પામી હોઠે હાથ મૂકી વાતો કરતી· 'લે બાઇ, નંદો તો એના ઘરનુ બધુ ય કામ ઉપાડી લે છે!' ત્યાં તો બીજી બોલી જ હોય: 'રસોઇ કરવાથી તે વાસીદુ સુદ્ધા નંદો જ કરે, એના બાપને તો ઘણી નિરાત. આવા દીકરા તો ભાગ્યશાળીને જ હોય બાઈ!'

નંદાને જનોઈ દીધા પછી તેના બાપાએ મુંબાઈ સદાને માટે છોડયુ હતુ અને દેશમા રહી યજમાનવૃત્તિ કરી ગુજરાન ચલાવવાનુ નક્કી કર્યું હતુ મુંબાઇ છોડયા પછી નંદાએ વતનની શાળામા મોટા માસ્તરને વિનંતિ કરી મહામુસીબતે નામ નોંધાવ્યુ હતુ નિશાળમા નંદાનો જરાક આગેરો મામો કુણો નંદાથી એક જ ચોપડી આગળ હતો. તેની સાથે નંદાને દોસ્તી થઈ ગઈ હતી. ઉમરમા કુણોમામા નંદા કરતા બેત્રણ વર્ષ મોટા, અભ્યાસમા ઓછુ, અને સ્વભાવ માટે તો આખા ગામે જ એના પગની ખોડને લીધે 'સત્તર ફંદા લંગડા'ની કહેવત એમને લગાડી દીધી હતી

મામોભાણેજ જ્યારે મળતા ત્યારે ચિત્ત પરોવીને વાતો કરતા અને કંઈકંઈ બેત રચતા એક દિવસ અચાનક કુણાના ભેજામાથી નીકળ્યુ' 'નંદા, આપણે સંસ્કૃત ભણવા જઇએ તો? પછી તો મોટા મોટા પંડિતોને પણ શાસ્ત્રાર્થમા હરાવી દઇએ આપણા ગામમા પેલા વનમાળી ત્રવે કેવા વિદ્વાન અને જ્યોતિષના જાણકાર છે? મહારુદ્ર વખતે કેવી પલાંઠી વાળી બેસે છે? આપણા કુબેરકાકાને જ જોને? ભાગવતનો એકેએક શ્લોક એમને મોઢે, અને લોકો પણ એમને પૂજે છે! આપણે જો પંડિત થઈ જઇએ તો આબરૂ કેટલી વધે? શાસ્ત્રમા પણ કહુ છે "સ્વદેશે પૂજ્યતે રાજા, વિદ્વાન્ સર્વત્ર પૂજ્યતે"' નંદાને પંડિત થવાની તો બહુ ઉમેદ નહોતી, પરતુ પંડિત થયા પછી થાળી ભરીને દક્ષિણા મળે અને વખતોવખત ઘેર ફળો, પેંડા, કોપરા, ધોતી-જોટા વગેરે આવતુ રહે એ લાલચે એની કલ્પનાને બહેકાવી મૂકી તરત કુણોમામાના મતને એણે મંજૂરી આપી અને ત્યારથી પંડિત થઈ સૌથી આગળના પાટલે બેસવાના સ્વપ્ના એ રચવા લાગ્યો

નિશાળમાં ઉનાળાની રજાઓ હતી પીપળા શેરીના ઢાળે આવેલા કુબેર તરવાડીના ઘરના બારણાની તડમાથી નંદો અને કુણો કંઇક કૌતુક જોતા પેટ પકડીને હસતા હતા. ચાર હાથ પહોળી ને પાંચ હાથ લાંબી ઓરડીમા ખાટલા ઉપર કુબેરદાદા ઘસઘસાટ ઊંઘતા હતા. તેમનુ પ્રિય પુસ્તક ભાગવત તેમની છાતી ઉપર પડ્યુ હતુ દાદા બપોરે જમ્યા પછી કે ગમે ત્યારે આ જ રીતે સૂતા સૂતા જ ભાગવતના પાનાઓનુ અધ્યયન કરતા, ને એ જ સ્થિતિમા એમને ઘારણ વળી જતુ છીંકણીભર્યા નસકોરાની અંદર ખેંચાતી ને બહાર છૂટતી હવાને લીધે ધમણના પાટિયાની જેમ દાદાની છાતી પર પડેલા પાના ઊંચાંનીચાં થતાં હતા ઉંદરના નાના નાના બચ્ચા એક બે ક્ષણ દાદાની ફાંદ પર બેસવાનો લ્હાવો લઈ પાછા નાસી જતાં ખૂણામા પડેલા ઘડા પર મૂકેલા કોડિયામા બે દિવસ પહેલા યજમાનમાથી આવેલો પાકો લાડવો પડ્યો હતો; તે એક બિલ્લીબાઈ નિરાંતે આરોગતાં હતા

'નંદા, હવે ક્યા સુધી જોયા કરીશ? કુબેરદાદા એમ ઊઠે એમ લાગતુ નથી એ તો જો હિંડોળે ચડ્યા છે હાલ્ય, સાંજે આવીશું' કુણાએ નંદાનુ બાવડુ પકડી ખેંચ્યુ

'હવે શી ઉતાવળ છે? દાદા હમણાં જાગ્યા સમજો'

'એલા કોણ છે ઇ?' બહારનો અવાજ સાંભળી દાદાએ પડખુ ફેરતા પૂછ્યુ

'એ તો હુ નંદો ને કુણો છીએ, દાદા'

'કેમ આવ્યા છો, અટાણે?'

'કાલે સ્મશાનમા આભડવા આવ્યા ત્યારે તમે અમને પાસે બોલાવી નો'તુ કહ્યુ કે, આવતી કાલે બપોરે ઘરે આવજો, તમને પાઠશાળા વિષે કાંઈક કહીશ?' નંદાએ કારણ આપ્યુ.

ભાગવતનાં પાના છાતી ઉપરથી એક બાજુ મૂકી દાદાએ બારણુ ઉઘાડયુ ઓરડીમા પોણા ભાગની જગ્યા તો ખાટલે જ રોકી લીધી હતી, એટલે કુણો ખાટલાની ઇસ ઉપર બેઠો અને નંદો ઉંબરા આગળ જ બેસી ગયો

ગામમાં દાદાની એક પંડિત તરીકે સારી શાખ હતી. ભાગવતના ભણેલા ને વ્યાકરણના જ્ઞાતા કુબેરદાદા શેરીનુ નાક અને બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિનું ભૂષણ ગણાતા. ગામમા કોઇને ત્યા લગ્ન પ્રસંગે ગાદલાગોદડા, ખાટલા કે પાણીના માટલાંની જરૂર પડે તો અરધી રાતે કુબેરદાદાને ત્યાંથી જ મળી શકે ઉનાળામા પરબ માટે માટલા જોઈતા હોય ને કુંભાર પાસે અછત થઇ હોય તોપણ દાદાનો ભંડાર એ ખોટ ભાંગી શકે કુબેરદાદા ગોર હતા, એટલે શુભ અશુભ પ્રસંગે યજમાનોને ત્યાંથી મેળવેલી આ સમૃદ્ધિના તે સ્વામી હતા. ગરી ગએલાઓને સ્વર્ગમા પણ વગર મુશ્કેલીએ દરેક વસ્તુ મળી શકે તે માટે પહેલેથી જ યજમાનો પાસેથી આ વસ્તુઓ મેળવી ચિઠ્ઠીઓ ફાડી આપતા ન્યાતની વાડીમા બ્રહ્મભોજન વખતે તેમનો પરિચય 'એકાદશ રુદ્ર' તરીકે અપાતો, કારણકે અગિયાર લાડવાનો આંક તો દાદા માટે સામાન્ય ગણાતો એ જ પ્રમાણે બીજાના પણ ઉપનામો હતા કોઈ 'મહારુદ્ર' ગણાતા;

કોઈ વળી 'દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગ' હોય, તો કોઈ 'શુક્રાચાર્ય'; કોઈ 'દશમ સ્કંધક' હોય તો કોઈ 'પંચ ત્યાં પરમેશ્વર'માં માનતા હોય પણ કોઈ 'દ્વિવેદી' કે 'ત્રિવેદી' ન મળે. નાનો બટુક બ્રાહ્મણ પણ 'ચતુર્વેદી' તો ખરો જ. ચાર લાડવા ખાવા એ તો નાતમાં પ્રવેશકી ગણાતી!

'જુઓ, એક પાઠશાળા તો મુંબઈમાં વાલકેશ્વર—બાણગંગાને કાંઠે આવેલી છે. ત્યાંના શાસ્ત્રીજી મારા સ્નેહી છે, અને વ્યાકરણ તથા કર્મકાંડના પ્રખર વિદ્વાન છે. ત્યાં કહે તો ભલામણચિઠ્ઠી લખી આપું.' દાદાએ પોથી પરનું પૂઠું ઉપાડી લેવા ખાતાં કહ્યું.

નંદાએ કુણામામા સામે જોયું. સંસ્કૃતમાં 'વ્યાકરણ' અને વળી 'કર્મકાંડ' અને 'પ્રખર વિદ્વાન' એવા શબ્દોમાં એની બુદ્ધિ તો મુંઝવાઈ ગઈ, એટલે નિર્ણય કરવાનું એણે મામા ઉપર છોડ્યું. નંદાને તો નવા ભાઈબંધો, નવું વાતાવરણ, રખડવા માટે નવી જગ્યા મળશે એ જ ઉત્કંઠા હતી. અભ્યાસનો પ્રશ્ન એણે પોતાની જાત માટે છેલ્લો ગોઠવેલો.

કુણાએ તુરત નિર્ણય કર્યો: 'અમારે તો, દાદા, ગમે ત્યાં જઈને અભ્યાસ કરવો છે ને? એટલે જ્યાં ભલામણ કરી આપશો ત્યાં જઈશું. અભ્યાસ માટેનું સ્થળ સારું હોય તો બસ.' કુબેરદાદા પણ કુણાની અભ્યાસ માટેની ધગશ જોઈ ખુશ થઈ ગયા અને ભલામણચિઠ્ઠી લખવા હાથમાં કાગળ-કલમ લીધા.

આટલા જલદી કોલકરાર થઈ જશે એમ નંદાએ ધાર્યું જ નહોતું. બધી જાતની ચોખવટ કુણામામા કરી નાખશે એ ભરોસે એ ટાઢક વાળીને બેઠો હતો. પણ મૂળ મુદ્દો જ રહી જતો જોઈ એ વચ્ચે પડ્યો: 'મામા, ભણવાનું તો ઠીક; પણ ખાવું, પીવું ને રે'વું ક્યાં?'

'શું કે'યું નંદા?' અરધી ચિઠ્ઠી લખી રહ્યા પછી નાકના ટેરવા ઉપર ઊતરેલાં ચશ્માને ભમર ઉપર ટેકવી દાદા બોલ્યા.

'એ તો આગધો, દાદા; તેને થયું કે ખાવા ને રે'વાના પૈસાનું શું?'

'ગાંડો થયો, ગાંડો! બામણના છોકરાને તે વળી ખાવા-રે'વાના કે ભણવાના પૈસા આપવાના હોય? એ તો બધું શ્રીમંતોએ આપેલી રકમોના વ્યાજમાંથી નીકળે.'

'તો જ, દાદા, ભણી શકાય ને?' નંદાના કોઠામાં ટાઢક વળી. ચિઠ્ઠી લઈ બંને બહાર નીકળ્યા.

કાલે પોણા અગિયાર વાગ્યે નિશાળનો ઘંટ વાગે ત્યારે નિશાળે જવાનું બહાનું કાઢી ખટારાવાળે લીંબડે તું તૈયાર થઈને ઊભો રે'જે. જો ઘરમાં કોઈને ખબર પડી તો તું ને હું બન્ને પતિત થઈ રહ્યા!' મામાએ સલાહ આપી.

'નંદાને એવી બાબતમાં કે'વું પડે, મામા? તમે જ સંભાળથી નીકળજો.'

દફતરપેટીમાંથી ચોપડીનાં થોથાં કાઢીને અનાજના કોઠલામાં સંતાડી, દફતરપેટીમાં એકેક જોડ કપડાં ગોઠવી, તથા દક્ષિણાના મળેલા એકેક બબ્બે રૂપિયાની ખાનગી મિલકત લઈને મામો ભાણેજ નીકળ્યા અને ધોળા સ્ટેશનની જાળી વટાવી પ્લૅટફૉર્મમાં પેસી એક વાગ્યાના મેલમાં બેઠા. 'ટિકિટ-ચેકરો'ની જોહુકમીને લીધે જુદાંજુદાં ગામોમાં રાતવાસો ગાળતા અઠવાડિયા પછી મુંબઈ પહોંચ્યા અને કાંદાવાડીમાં કુણાની બહેન રહેતાં હતાં તેમને ત્યાં પહોંચ્યા. નંદાને એકાએક આવેલો જોઈ તેનાં માશી ખૂબ નવાઈ પામ્યાં અને ખુશી પણ થયાં. નંદો પહોંચ્યાનો કાગળ પણ તેના બાપાને તેમણે લખી નાખ્યો. થોડા દિવસ મુંબઈના 'હવાપાણી' ખાવામાં ગાળી મામો ભાણેજ વાલકેશ્વરની પાઠશાળામાં ઊપડ્યા.

બાળપણના સ્નેહીના અક્ષરો વાંચી પાઠશાળાના શાસ્ત્રીજીએ મોં મલકાવ્યું: 'ઠીક ઠીક, બહુ સારું કર્યું. તમે આવ્યા તો ખરા; પણ બરાબર અભ્યાસ કરશો ને?'

'જી હા; આપના ગુરુપદ નીચે કેમ નહિ કરીએ?' બગલમાં ખોરંગ-પોટલી બરાબર ભરાવી કુણાએ ભક્તિભાવે હાથ જોડ્યા. નંદાએ મામાની હામાં હા મેળવતું માથું હલાવ્યું. કુણો કોઈપણ સ્થળ કે વ્યક્તિના પરિચયે એકદમ આકર્ષાઈ જતો, જ્યારે નંદો પરિસ્થિતિનું માપ કાઢવાના વિચારમાં પડતો.

'અલ્યા ગણપતિશંકર! આમ આવ જોઈએ.' શાસ્ત્રીજીએ ચિઠ્ઠી તકિયા નીચે મૂકતાં બૂમ મારી. તાજા જ કરાવેલા ક્ષૌરકર્મથી ચળકતો મુંડો, કપાળે ઉત્તરથી દક્ષિણ ધ્રુવ સુધી ખેંચેલું ત્રિપુંડ અને શેષનાગની મૂછની પૂંછડી જેવી ચોટલી ઝુલાવતો ગણપતિશંકર 'જી ગુરુજી' કહેતોક ને ઓરડામાં આવી પહોંચ્યો.

'જો, આ બન્ને વિદ્યાર્થીઓ ખૂબ દૂરથી ભણવા આવ્યા છે. તેમને માટે આસનો, પુસ્તકો વગેરેની વ્યવસ્થા કરી આપ.'

જ્યાંત્યાં ખાડા પડી ગએલી લીંપણવાળી જમીન ઉપર ફાટેલા કોથળાના બે ટુકડા ગણપતિશંકરે બિછાવી દીધા. ચીનથી કેટલાં યે વર્ષો પૂર્વે 'પૅક' થઈને હિંદુસ્તાન આવેલી ચાના રદ્દી ખોખા તેમને સંસ્કૃત પુસ્તકો અને કપડાં વગેરે રાખવા આપવામાં આવ્યાં. દેશી રજવાડાની જેલમાં કેદીઓને ભોજન માટે અપાય છે તેવી લાજને કાંઠાની થાળી ને શીબાવાળા વાટકા તેમને સુપ્રત કરવામાં આવ્યા. આ બધું જોઈને નંદો તો આભો જ બની ગયો. તેમાં વળી જ્યારે તેણે થાંભલે લટકાવેલી નોંધપોથીમાં આ આપેલાં સાધનોની નોંધ કરતો ગણપતિશંકરને જોયો ત્યારે તો તેને ખૂબ ચાડી ગઈ. સવારમાં આઠ વાગ્યે જ ઊઠવાનું, ત્યાર પછી નિત્યકર્મથી પરવારી નાક દાબી અમુક વખત સુધી સંધ્યાવંદન કરવાનું, પછી અમુક કલાક વર્ગમાં હાજર રહેવાનું, ભોજન પછી વારા પ્રમાણે ગુરુજીની સેવા કરવાની, બપોરના સ્વાધ્યાય કરવાનો, અને વળી પાછું અમુક વખત વર્ગમાં, આમ આખા દિવસના કાર્યક્રમની સૂચના દારોગાના દમથી આપીને ગણપતિશંકર બીજા વિદ્યાર્થીઓના આસન પાસે ગયો. શાસ્ત્રીજીનો એ પ્રિય વિદ્યાર્થી હોઈ એ ગૃહપતિની ગરજ સારતો. તેની પાછળપાછળ જમાદારની માફક બીજો વિદ્યાર્થી ચાડીઓ ખાતો ને ગણપતિશંકરના કાન ભંભેરતો ફરતો હતો.

'અલ્યા પીતાંબર! આજે ખીચડી વીણવા કેમ નહોતો ગયો? શાસ્ત્રીજીને ત્યાં પાણીનો દેગડો પણ નહોતો ભર્યો ખરું ને? રસોડાના વાસણ સાફ કરવામાં પણ ભાઈએ આજ આપવી મારી'તી અને અમારું એક પંચિયું ધોતાં જોર પડતું'તું, કેમ? જોઉં છું ક્યાં સુધી ગઢિયાગીરી ચાલે છે તે. અલ્યા અંબલા! આજે બપોરે ને સાંજે બન્ને વખત પીતાંબરને પાછળ જમવા બેસાડજે.' તેની પાછળપાછળ ફરતા આબલા ઉર્ફે અંબાશંકરે આ હુકમ ઝીલી લઈ, લાંબા વખતની દાઝ કાઢ્યાથી થાય તેવા આનંદ ભરેલી મુખમુદ્રા વડે પીતાંબર સામે જોઈ સંતોષ વ્યક્ત કર્યો.

'મામા! આ જોયું ને? આવી બન્યું બિચારા પીતાંબરનું. આ બધા પ્રતાપ પેલા અંબલાએ ચાડી ખાધી તેના. જોઈએ હવે સાંજે જમવામાં પીતાંબરની શી દશા થાય છે તે! આ સમેકડાને સંભાળવું પડશે, મામા.' નંદાએ કુણાના કાનમાં ફૂંક મારી.

સાડા દસ વાગ્યે જમવાનો ખોટી થાળીનો ઘંટ સંભળાયો અને રસોડા તરફ નજર રાખી બેઠેલા સૌ વિદ્યાર્થીઓ પોથીના પાના ધબોધબ બંધ કરી થાળીવાટકા લઈ રસોડા તરફ દોડ્યા. એક ખંડેર જેવા ઓરડામાં રસોડું હતું. ઉગેના બારિયામાંથી થોડોથોડો પ્રકાશ આવતો હતો. બાકીનો પ્રકાશ ચૂલામાંના લાકડાં જ પૂરો પાડતા

કોઈએ ઈંટનું તો કોઈએ પથ્થરનું એમ જુદાંજુદાં આસનો બનાવી સૌએ પંગત પાડી દીધી. આ નવા ભાગ પડાવનારા તરફ અણગમો બતાવી સૌએ પોતાની થાળી સંભાળી. કુર્ણામામા શ્રદ્ધાળુ હતા. તેમને આ બધું સ્વાભાવિક લાગતું, એટલે એમણે તો નમ્રતા દાખવી પંગતને સૌથી છેડે આસન જમાવ્યું. નંદાએ તો પાઠશાળામાં પગ મૂક્યો ત્યારથી આ પ્રવૃત્તિઓ જોતાં પોતાનું ને પોતાના અભ્યાસનું ભાવિ નક્કી કરી નાખ્યું હતું; પણ મામાને ન દુભાવવા ખાતર તેમજ તેમના ભોળપણને લીધે કપરો વખત આવ્યે મદદરૂપ થવા ખાતર એ તેની પાછળ ઘસડાતો હતો.

પહેલી વખત ગણીને ત્રણત્રણ રોટલી અને દુણાઈ ગયેલો ભાત બધાને પીરસાયો એટલામાં તપેલાનું તળિયું દેખાયું. ચારપાંચ કૂતરા વચ્ચે એક રોટલી નાખ્યા પછી જેવો ખેલ થાય તેવો ખેલ આજે નંદાએ સગી આંખે જોયો. પોતાની સાથે બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓ જમતા જમતા ઊભા થઈ ગયા અને ત્રાસમાં પડેલી છ-સાત રોટલી માટે ખેંચાખેંચ કરી શોરબકોર કરી મૂક્યો. જેને જેમ ફાવ્યું તેમ, કોઈએ ભાતના તપેલામાં હાથ ફેરવી જોયો તો કોઈએ તપેલામાં બાજુએ ચોંટેલી દાળ વાટકા વતી ઉખેડી લીધી.

નંદો અને કુર્ણો અરધું જમીને ઊઠી ગયા. સૌ જમી ઊઠ્યા પછી આજનો ગુનેહગાર પેલો પીતાંબર, એની પાછળ જમાદાર જેવો અબલો અને સૌથી પાછળ, પગલાં ભરવામાં શાસ્ત્રીજીનું અનુકરણ કરતો ગણપતિશંકર રસોડામાં દાખલ થયા. પીરસવાવાળા બે જણની સામે પીતાંબર નીચું મોઢું રાખી જમવા બેઠો. ગણપતિશંકર અને અબાશંકર તો ધ્યાન રાખવા જ આવેલા. બાકી તેમણે તો ગરમ ગરમ રોટલી થતી હતી ત્યારનું ભોજન પતાવી દીધું હતું. બને જણા પીતાંબરની બે બાજુ ઊભા રહ્યા. બીજા વિદ્યાર્થીઓ માટે તો આ રોજનો તમાશો હતો, એટલે એ સૌ તો વાસણ ઉટકી પોતાને સ્થાને ચાલ્યા ગયા, પણ નંદાને આ 'જલસો' જોવાની ખૂબ ઉત્કંઠા [illegible]ી, એટલે વાસણો પડતાં મૂકી એ બારણા આગળ આવી ઊભો રહ્યો.

પીરસવાવાળા બને વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની થાળી આગળથી જ ઢાંકી રાખી હતી એટલે એ બન્નેએ તો જમવાની શરૂઆત કરી દીધી. બીચારા પીતાંબર આગળ બળી ગયેલા ભાતનું તપેલું તથા શાક ને દાળનું ખાલી તપેલું પેલા લોકોએ હડસેલી દીધું. થોડોઘણો બળી ગયેલો ભાત તવેથા વતી ઉખેડી દાળના તપેલામાં તે ઘસીઘસી પીતાંબરે જમવાની શરૂઆત કરી. ફાટી આંખે નંદો આ બધું દૃશ્ય જોતો હતો. પેલા જેલર અને જમાદાર જેવા દેખાતા ગણપતિશંકર અને અબલાની ચોટલીઓ બાંધી તેમનાં માથાં ભટકાવવાનું તેને શૂર ચડી આવ્યું. પણ અહીં આવ્યે હજી એક જ દિવસ થયો હોવાથી આ વિચાર તેણે મનમાં જ સમાવી દીધો.

રાતના લગભગ દસનો શુમાર થવા આવ્યો હતો. નિયમ મુજબ વિદ્યાર્થીઓ પોતાના આસને બેસી પાઠ ગોખતા હતા. દસ વાગતાં એક પછી એક સૌ લાંબા થવા લાગ્યા. થોડી વારમાં સૌ સૂઈ ગયા. નંદાને તો આવી રીતે દેહકષ્ટ કરી ભણવાનો મહાવરો જ નહોતો, એટલે એણે તો કલાક પહેલાંથી લંબાવેલું, પરંતુ અરધા ભોજનને લીધે પેટમાં કુરકુરિયાં બોલતાં હતાં એટલે ઊંઘ નહોતી આવતી. કુર્ણામામા વફાદારીપૂર્વક માર્ગોપદેશિકાનો પહેલો પાઠ ગોખતા હતા.

નંદાથી હવે ન રહેવાયું. મામીએ પાકના લાડવાનો ડબ્બો ભરી દીધો હતો તે ઓશીકે જ હતો. તેણે હળવેથી તે ઉપાડ્યો. મામાનું મન પણ લાડવો જોઈ પીગળી ગયું ને બને જણે ગોદડાં માથે તાણી ડબામાંથી એક એક લાડવો ઉપાડ્યો.

દૂર ખૂણામાં એક જૂનો આગળપડતો વિદ્યાર્થી મોડે સુધી સિદ્ધાંતકૌમુદી અને રઘુવંશનું અધ્યયન કરતો હતો. તેને થોડી વારે પાકના લાડવાની વાસ આવી, અને તેણે અબલાને ઉઠાડ્યો: 'અબાશંકર! અહીં કોઈ મોઢેથી બચકારા બોલાવતું હોય તેમ લાગે છે અને પાકના લાડવાની વાસ પણ આવે છે.' અબાશંકર પણ ક્યારનો બચકારા અને વાસનો અનુભવ કરી રહ્યો હતો, પણ કઈ દિશામાંથી તે આવે છે તેની ખાત્રી કરતો હતો. ઊઠીને એ ધીરેધીરે દરેક વિદ્યાર્થીના બિછાના પાસે ફરી વળ્યો. છેવટે, ભર ઉનાળે ગોદડું માથા પર ઓઢી સૂનેલા પેલા બે નવા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર તેને શંકા આવી. નંદાએ સહેજ ગોદડું ઊંચું કરી જોયું તો અબલો બિલ્લીપગે પોતાના આસન તરફ આવતો હતો. તેણે તુરત નિર્ણય કર્યો કે જરા યે જો અબલો ધાલમેલ કરે તો તેને તો (મેથી)પાકનો લાડવો ચખાડી દેવો! પાસે આવીને અબલાએ નંદા અને કુર્ણામામાની પથારી પાસે કાન ધર્યા અને પછી ધીરે રહીને ગોદડાનો એક છેડો ઊંચો કર્યો પણ ત્યાં તો ભર ઊંઘમાંથી ઊઠ્યો હોય તેમ નંદાએ ગોદડું ફગાવી દઈ અબલાના ગાલ ઉપર સનસનાવીને એક ચોડી દીધી અને 'ચોર! ચોર!'ની બૂમો પાડી ધમસાણ મચાવી દીધું. આ અરધી રાતની બૂમો સાંભળી બધા વિદ્યાર્થીઓ સફાળા જાગી ગયા ને 'શું થયું? શું થયું?' કરતો ગણપતિશંકર પણ ધોતિયું સરખું કરતો આવી પહોંચ્યો. 'કેમ નંદા, શેની બૂમો પાડે છે?' તેણે ભારે અવાજે પૂછ્યું.

'અમે ભર ઊંઘમાં હતા, ત્યાં કોઈએ મારું ગોદડું ઊંચું કરી અંદર હાથ નાખ્યો. હું ઊંઘમાં ઝબકી ગયો. એટલે ઊઠીને મેં તમાચો લગાવી દીધો. ત્યાં તો આ અબલો નીકળ્યો. હરામખોર! અત્યારે શું કામ અમારી પથારી પાસે આવ્યો?' નંદાએ તકનો પૂરો લાભ લીધો.

અબાશંકર ખસિયાણો પડી એક બાજુ ઊભો હતો. બધા છોકરાઓ આ ચુગલીખોરને માર પડ્યો એટલે અંદરખાનેથી રાજી થતા હતા. નંદો બેપરવાઈથી ઊભો હતો. ગણપતિશંકરથી આ સહન ન થયું. તેણે નંદાને ધમકાવવા માંડ્યો.

'પણ આવી રીતે કોઈ વિદ્યાર્થીને તારાથી મરાય જ કેમ?' વિદ્યાર્થીઓ તમાશો જોવા આજુબાજુ વીંટળાઈ વળ્યા હતા. નંદાની આંખ ફરી ગઈ. કુર્ણામામાએ એ રાતી આંખો ઉપરથી પ્રસંગ પારખી લીધો અને ધોતિયાનો કછોટો મારી નંદાની જમણી બાજુ આવી ઊભા રહ્યા.

'કેમ માર્યો, નંદા!' ગણપતિશંકર ફરી તાડૂક્યો.

'કેમ? એ .. જો આમ!' કહી નંદાએ અબલાના ડાબા ગાલ ઉપર એક બીજી ધરી દીધી! 'પહેલો ઘા પરમેશ્વરનો' કર્યા પછી નંદો

'ખબરદાર, જો એક ડગલું આગળ ભર્યું છે તો'

ઉપરનું દૃશ્ય જોઈ નંદો દાદરામાં જ થંભી ગયો

જરા જોરમાં આવી ગયો. અબલો પણ નાઈ એમ લીધો જાય એમ નહોતો પણ પહેલો ચા ખાધા પછી એ ખમચી ગયો, ને એમાં વળી આ બીજો વણનોતર્યો પડ્યો, એટલે તો એ સાવ ઠંડો પડી ગયો મન-માં પામી ગયો કે આ પીતાંબર ન હોય. આ તો કોઈ બીજી મૂર્તિઓ છે.

વાતાવરણ ગરમ થઈ ગયું હતું ગણપતિશંકર અને અંબલો નંદાને પકડવા ધસ્યા. સમય પારખી નંદો બે ડગલાં પાછો હઠી ગયો અને ઓશીકા પાસે પડેલો તાંબાનો મોટો બોઘરિયો લોટો હાથમાં પડકારો કર્યો: 'ખબરદાર, જો પાસે આવ્યા છો તો! અસ્સા અબલા! તારો તોલિયો તો આ લોટાથી હમણાં ફૂટ્યો સમજ. અને મહાદેવપુત્ર! તમે અહીં જ રઘુવંશનું અધ્યયન પૂરું થયું જાણજો'' કુર્ણામામા પણ કાંકાકુટલી થાળી સુદર્શન ચક્રની જેમ ફેરવતા રંગમાં આવ્યા હતા નંદાની સિકલ પણ ફરી ગઈ હતી. ત્રણશેરિયો લોટો તેણે અબલાના માથા પર તોળ્યો હતો. એક જ ક્ષણની ઢીલ થઈ હોત તો ગણપતિ-શંકરના માથાની ધારી ને અંબલાનો ચકચકતો તોલો ખંડિત થઈ ગયા હોત; પણ એટલામાં શાસ્ત્રીજી જાગીને ખોંખારો ખાતા આવ્યા. તેમણે હકીકત સાંભળી ને નંદાના બેધડક જવાબ પરથી ધાર્યું કે અબલાના ડહાપણે આ બધું કર્યું છે તેમણે બધું થાળે પાડ્યું ને સૌ ઊંઘી ગયા.

બીજા દિવસથી નંદાની ખ્યાતિ વધતી ચાલી. પણ એને અહીં ગોઠતું નહોતું. મામાના આગ્રહને લીધે જ એ અહીં ટકી રહ્યો હતો. ત્રીજા દિવસે મામાભાણેજ પાઠશાળામાં જવા નીકળ્યા પહેલે પગથિયે પગ મૂકતાં જ નંદો સ્થિર થઈ ઊભો રહ્યો પાંછજા રૂપ ગોખતાગોખતા કુર્ણાએ પૂછ્યું 'કાં નંદા, દાદરે કેમ નથી ચડતો?' દાદરમાં જ વાંકા વળી નાક ઉપર આંગળી મૂકી નંદાએ ચૂપ રહેવા ઇશારત કરી કુર્ણાએ ઉપર જોયું તો દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીજી એક વિદ્યાર્થીને ચોટલો પકડી ઊંચકીને જમીન ઉપર પટકતા હતા. બિચારો વિદ્યાર્થી ધ્રૂજતોધ્રૂજતો માંડ ઊભો થતો કે ફરી પાછો જમીન ઉપર પટકાઈ પડતો. મારની બીકે અવાજ કરી રોઈ પણ નહોતો શકતો. આજે એ વિદ્યાર્થીએ પોતાના પાઠ તૈયાર નહોતા કર્યા. વળી બે દિવસ પર ખીચડી સાફ કરવાના અને વાસણ ઉટકવાના વારા તેણે પાડ્યા હતા. નંદાએ પીતાંબરને ઓળખી લીધો. એકબાજુ ગણપતિશંકર અદબ વાળી ઊભો હતો. બીજી બાજુ અંબાશંકર રસોડાના બારણામાં મોઢું રાખી જાળી આગળ આ દૃશ્ય જોતો હતો.

બાકીનાં પગથિયાં ચડ્યા વગર જ નંદાએ મામાનો હાથ પકડી નીચે ઊતરવા માંડ્યું.

'કાં, નંદા, ઉપર નથી જવું?' મામા મુંઝાયા.

'ઉહુ.'

'કેમ?'

'એ બધું વિગતવાર પછી. અહીં કાંઈ બોલાય એમ નથી.' કહી મામાને ઘસડતો જતો હતો.

થોડી વાર પછી કુર્ણો બગલમાં ધોતિયું ને હાથમાં પેટી લઈ, તથા નંદો હાથમાં માટીના લાડવાવાળો ડબો લઈ સ્ટેશનના રસ્તે ભીડ કાપતા હતા.

વ્રજલાલ ત્રિવેદી

કહેવત · કથન · કવિતા

'નાનો તોપણ રાઈનો દાણો'

કાળા તો યે સાગનાં લાકડાં
વાંકો તોપણ ઘઉંનો રોટલો
નાનું તોપણ સિંહનું બચ્ચું
ભાંગ્યું ભાંગ્યું તો એ ભરૂચ
ખોખરી ડાંગ પણ દાહ્યા જોગ તો ખરી

હાથી પાણી પીએ તોપણ ટીંચણ સમા પાણીમાં
હાથીનો દુશ્મન મચ્છર, મણિધરનો દુશ્મન કીડી

નાનો કણ પણ રાઈનો, બાપો તો યે મૂછ;
ઘરડો તો ય ગરાસિયો, ભાગી તો ય ભરૂચ
ઘરડો તોપણ બળદિયો, તૌફાની પણ નામ;
વકરેલો પણ વાણિયો, રૂઠેલી પણ માગ.
મોળો તોપણ મહીપતિ, રાંક પણ સત્તાધીશ;
સૂનો તો યે કેસરી, ઉઘતો તો ય ફણીશ

'અતિની ગતિ નથી'

અતિ મર્ત્ય વર્જયેત્

રજના કુંડ ન હોય, ચટકા જ હોય
અતિ તાણે તૂટી જાય.

卐

સબકુ રસમેં રાખીએ
અત ક્કીજિયે નાહિ

卐

અતિ ઘણું ન તાણીએ, તાણ્યે તૂટી જાય;
તૂટ્યા પછી જો સાંધીએ, ગાંઠ પડે વચમાંય.

卐

અતિ ભલો નહિ બોલવો, અતિ ભલી નહિ ચૂપ;
અતિ ભલો નહિ બરસવો, અતિ ભલી નહિ ધૂપ.

આ ઉપરાંત ત્રીજો એક વર્ગ છે જે સજીવભક્ષી તેમજ મૃતભક્ષી છે

બૅક્ટીરિયાનાં કાર્યો

તેમના કાર્યો પ્રમાણે બૅક્ટીરિયાના ચાર વિભાગો પાડવામા આવ્યા છે: (૧) પરાવલંબી (Parasitic), (૨) કોહવાટ પેદા કરતા (Saprophytic), (૩) છૂટો નત્રવાયુ વાપરતા (Nitrogen fixing), (૪) નત્રવાયુ છૂટો કરતા (Nitrifying)

પરાવલંબી બૅક્ટીરિયા પ્રાણીઓ તથા વનસ્પતિમા થતા અનેક રોગો માટે જવાબદાર છે એક જાતના ઝેરી પદાર્થો (poisonous toxins) ઉત્પન્ન કરે છે, જેથી પ્રથમ આપણી કોષદીવાલ (cell-wall) નાશ પામે છે અને ત્યાર બાદ ચેતનરસના (protoplasm) તત્ત્વો જુદા પડે છે આમાથી રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે. પણ આમા કેટલીક નિર્દોષ જાતો પણ હોય છે આપણા આંતરડામા પરાવલંબી બૅક્ટીરિયાની એક જાત એવી છે જે બીલકુલ હાનિકારક નથી.

કોહવાટ પેદા કરતા બૅક્ટીરિયા અનેક કાર્યો કરે છે. (૧) મૃતશરીરમા કોહવાટ પેદા કરી, દેહતત્ત્વો છૂટા પાડી, જગતની સ્વચ્છતા જાળવે છે, (૨) દહીં, છાશ, પનીર (cheese) વગેરેનો આપણે જે ઉપયોગ કરીએ છીએ તે વસ્તુઓમા આવતો આથો આ સુમિત્રોને આભારી છે, દૂધ ફાટી જાય છે તે આ બિરાદરોના જ પરાક્રમથી (૩) અનેક ઉદ્યોગો (દા ત તમાકુનો, ગળીનો વગેરે) પણ એ ગુણને લીધે આ વર્ગના બૅક્ટીરિયાના કાર્યો પર જ આધાર રાખે છે

છૂટો નત્રવાયુ વાપરતા બૅક્ટીરિયા અમુક જાતની (Leguminous) વનસ્પતિના મૂળમા રહે છે તેઓ વનસ્પતિએ તૈયાર કરેલા કાર્બોદિત ખોરાકમાથી પોષણ મેળવે છે તેનો વાઈક બદલો તો આપવો જોઈએને ? એટલે તેઓ હવામાનો છૂટો નત્રવાયુ (Nitrogen) વાપરી નત્રવાયુવાળા પદાર્થો (મુખ્યત્વે Nitrates) બનાવે છે આ પદાર્થો ઝાડને અતિ ઉપયોગી છે જમીન કસ વગરની હોય તો આ પ્રકારની Leguminous વનસ્પતિ વાવવાથી તે ફળદ્રુપ બને છે

નત્રવાયુ છૂટો કરતા બૅક્ટીરિયા જમીનમાના નત્રવાયુવાળા પદાર્થોમાથી નત્રવાયુ છૂટો પાડી નાખે છે અને આથી જમીનનો કસ ઘટી જાય છે

અરુણ મહેતા

એકવાર સિંધમા એક નામીચા જાદુગરે સર ચાર્લ્સ નેપિયર, સમક્ષ પોતાના ચાલાકીભર્યાં ખેલો કરી બતાવ્યા તેમા તેણે પોતાના સાથીની હથેલીમા લીંબુ રાખી હથેલીને જરાયે ઈજા પહોંચાડયા વિના તલવાર વડે એ લીંબુના બે ટુકડા કરી બતાવ્યા તેથી નેપિયરને જાદુગર અને તેના સાથી વચ્ચે કશા પ્રપંચની ગંધ આવી અને તેણે પોતાનો જમણો હાથ ધરી જાદુગરને પેલો પ્રયોગ ફરી કરી બતાવવા કહ્યું જાદુગરે નેપિયરનો હાથ બારીકીથી તપાસી ના પાડી એટલે નેપિયરે કહ્યુ કે મને ખાતરી જ હતી કે હુ તને પકડી પાડીશ એ સાંભળી જાદુગરે નેપિયરનો ડાબો હાથ જોવાની માગણી કરતા નેપિયરે પોતાનો ડાબો હાથ બતાવ્યો જાદુગરે એને તપાસી કહ્યુ કે જો તમે તમારો હાથ બરાબર સ્થિર રાખો તો હુ પ્રયોગ કરવા તૈયાર છુ 'પણ જમણા હાથને બદલે ડાબા હાથમા શા માટે?' 'કારણકે જમણી હથેલી વધારે ઊંડી હોઇ એમા અગુઠો કપાઈ જવાનુ જોખમ છે જ્યારે ડાબી હથેલી સહેજ છીછરી હોઇ એમા વધારે સલામતી છે' જાદુગરે જવાબ આપ્યો અને ચાર્લ્સ નેપિયર લખે છે, 'ખરેખર હું તો ભયભીત થઇ ગયો કારણકે એ એક બારીક શમશેરબાજીનો પ્રયોગ હતો છતાં મેં હથેલીમા લીંબુ ગોઠવી મારા હાથને સ્થિર કર્યો અને જાદુગરે એક લસરકે લીંબુના બે ટુકડા કરી નાખ્યા તલવારની ધાર એક શીતળ દોરાની પેઠે મારી હથેલીને સ્પર્શી પસાર થઇ ગઈ'

પાંદડાંની

અનેક વૃક્ષો જોયા હશે, વૃક્ષોની અનેક કવિતાઓ વાચી હશે અને અનેક ચિત્રો જોયા હશે જીવનના અનેક સમયે વૃક્ષો નીચે જ વિસામો લીધો હશે પુષ્પોના સૌંદર્ય કે માધુર્ય, પાંદડાઓની કુમાશે કે વૃક્ષોની ભવ્યતાએ જીવનની અનેક મધુર ક્ષણોને વધારે મધુર બનાવી હશે. બાળવયમા વૃક્ષોને હેરાન કર્યાં હશે, યૌવનમા અનેક પૂર્ણિમાની રાત્રિઓએ તેની નીચે બેસીને મીજબાનીઓ ઉડાવી હશે અને વૃદ્ધાવસ્થામા તો મનુષ્યો કરતાં ઘણાને વૃક્ષો જ અબોલ અચલ ભેરૂઓ લાગતાં હશે. છતા યે જીવનની પળેપળ જે વસ્તુ પર ટકી રહી છે, દરેક જીવત પ્રાણી પોતાની ચેતના જેને આધારે વિકસાવી રહ્યુ છે, એ વૃક્ષો શી રીતે જન્મે છે, શી રીતે પોતાની વૃદ્ધિ સાધે છે, એ બહુ થોડા જ જાણતા હશે

ખરેખર, આપણી દરેકે દરેક ક્ષણ આ વૃક્ષોને જ આભારી છે જગતમા જો વૃક્ષો ન હોત તો બીજા કોઇ પ્રકારનુ જીવન સભવી શકત કે કેમ એ ય પ્રશ્ન છે પૃથ્વી પરનુ દરેક પ્રાણી સીધી કે આડકતરી રીતે આ વૃક્ષો સૂર્યની જે શક્તિનો પોતાનામા સચય કરે છે તે શક્તિ પર જ પોતાનુ અસ્તિત્વ ટકાવી રહ્યુ છે અલબત્ત, આખરે તો જીવન સૂર્ય પર જ અવલંબે છે, છતા યે વચમા જો વૃક્ષો રૂપી દલાલો ન હોત તો આ પ્રાણીશેઠોનું શુ થાત એ અકલ્પ્ય છે

પરતુ આ દલાલોનુ કામ છે શુ—જે વડે પ્રાણીમાત્રનુ જીવન ટકી રહ્યુ છે? જો વૃક્ષો વિશ્વની યોજનામા આટલો મહદ્ ભાગ ભજવતા હોય તો તે કયે રસ્તે? નથી તેમને ગતિ કે નથી તેમને પ્રાણીઓને મળી છે તેવી કુદરતની મહત્તમ ભેટ—મગજ. પ્રત્યક્ષ રીતે તદ્દન નિષ્ક્રિય જણાતા આ વૃક્ષો શી રીતે પોતાનુ આ કાર્ય આપણાથી તદ્દન બેમાલૂમ રીતે ચલાવી રહ્યા છે? તેના મુખ્ય બળો કયા છે?

એ બળો છે નાના સાદાં પાંદડા, જેને બકરીઓ અને ગાયો સ્વાહા કરી જાય છે, બાળકો જેના પપૂડા બનાવે છે અને ચિત્રકારો જેના પર ચિત્રો દોરે છે તેવા પાંદડા પર જ સમગ્ર જીવજંતુ જીવન અવલંબે છે આ પાંદડા વૃક્ષોની પ્રયોગશાળાઓ છે, એ એમના રસોઇગૃહો છે, એ એમનું સર્વસ્વ છે

સમસ્ત પ્રાણિજીવન જેમ એક જ ઉદ્દેશ તરફ મહાવેગથી દોડયુ જાય છે—જે વેગને જીવનપ્રવેગ નામ આપી શકાય—તેમ સમસ્ત વૃક્ષજીવન પણ એક જ ઉદ્દેશ પાછળ દોડયુ જાય છે. આ ઉદ્દેશ તે સ્વરક્ષણ અને જાતિસરક્ષણ (Self preservation and Race-Continuation). કોઇ દિવસ પણ કોઇને નજર આવી છે ખરી કે ઝાડને આટલી બધી શાખાઓ ફૂટે છે, એક શાખામાંથી આટલી ઉપશાખાઓ પ્રગટે છે, તેમાથી આટલા પાંદડા અને પુષ્પો પરિણમે છે, એ બધુ આ એક જ મહાન ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે છે—એ ઉદ્દેશને કુદરતે પોતાનો કરી અપનાવ્યો છે? ચીભડા અને કારેલાના વેલ જમીન પર પથરાઈ જાય છે, વેલીઓ બીજા વૃક્ષોને ઓથે પ્રકાશ મેળવવા મથે છે, દાડમના પાંદડાં પંખાની માફક જમીન પર પથરાઇ જાય છે અથવા તો આકડાનાં પાંદડાં ડાળની ત્રણે બાજુ ગોઠવાઈ જાય છે—એ સર્વે પણ માત્ર આ જ ઉદ્દેશની પરિપૂર્ણતા અર્થે

તો પછી આ ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ થાય છે શી રીતે? સમસ્ત પ્રાણીચેતનાનો ભાર આ નાના કુમળા પાંદડા શી રીતે વહન કરી શકે છે?

પ્રયોગશાળામાં

એ માટે આપણે પાંદડાંના ગર્ભમાં જેવું પડશે. વૈજ્ઞાનિક સૂક્ષ્મ-દર્શકયંત્રની મદદ વડે સીધો આપણને પાંદડાંના એ ખજાનામાં લઈ જાય છે જેમાં અતિસૂક્ષ્મ લીલાં કણો ઠાસી ઠાસી ભર્યાં છે. આ કણોને અંગે જ આપણને પાદડાં લીલા લાગે છે. આ લીલાં કણો તે હરિદ્રંજિકા અગર ક્લોરોફિલ (chlorophyll). આ સૂક્ષ્મ કણો (જે કુદરતના અનેક સત્યોની માફક નરી આંખથી દૂર જ રહે છે) પાંચ વસ્તુનાં બનેલા માનવામાં આવે છે; કાર્બન, આર્દ્રવાયુ, પ્રાણવાયુ, નત્રવાયુ ને મૅગ્નેશિયમ. આ ઉપરાંત જ્યારે વૃક્ષોનું જીવનતત્ત્વ (protopalsm) બીજાં અનેક તત્ત્વોમાંથી આ રંજિકા તૈયાર કરે છે ત્યારે તેને લોઢ-ની પણ જરૂર પડે છે. લોઢ વિના આ રંજિકા તૈયાર થઈ શકતી નથી.

એ રંજિકાનું કાર્ય છે આકાશ, વાતાવરણ ને જમીનમાંથી વૃક્ષોને માટે ખોરાક સર્જવાનું. પરંતુ સર્જનમાં હંમેશાં શક્તિ (energy) તો જોઈએ જ. એ શક્તિ તેને સૂર્યમાંથી સૂર્યપ્રકાશ દ્વારા મળે છે. તે વડે રંજિકા વૃક્ષો માટે મહત્ત્વ ઉપયોગની વસ્તુઓ—ખાંડ અને મેદ (starch) ઉત્પન્ન કરે છે.

• રંજિકા એક એવો પદાર્થ છે જે પ્રકાશ મળતાંની સાથે જ, તોપમાંથી વછૂટતા ગોળાની માફક ભાંગી જાય છે અને મમનોના મકાન જમીનદોસ્ત કરી શકે તેટલી શક્તિ મુક્ત કરે છે. આ શક્તિની મદદ વડે કોષ—cell, (નાના નાના અનેક સૂક્ષ્મ કોષોનું પાંદડું બનેલું હોય છે)ના કોઈ છાના ખૂણામાં છુપાએલ જીવનઅણુ હવાના અંગાર-વાયુ—carbon dioxide (જેને ઘણી વખત આપણે મોટરની બહાર નીકળતો જોઈએ છીએ)માંથી કાર્બન અને પાણીમાંથી આર્દ્રવાયુ તથા પ્રાણવાયુ છૂટા પાડી તેમાંથી ખાંડ પેદા કરે છે

અનેક વૃક્ષોની વચ્ચે આવેલાં મકાનોમાં કે ઝાડપાનથી ભરેલા મુલકમાં હવાફેર કરવા જવાની ડૉક્ટર સલાહ આપે છે તે આ જ કારણથી, કે ત્યાં સારા યે દિન દરમિયાન આ ક્રિયા ચાલતી હોવાને અંગે મનુષ્યની પ્રત્યેક ક્રિયામાં જે વસ્તુની વધારેમાં વધારે જરૂર પડે છે તે પ્રાણવાયુ ત્યાં વધારે હોય છે કારણકે પાણીમાંથી આર્દ્રવાયુ અને અંગારવાયુમાંથી કાર્બન લીધા પછી પાછળ પ્રાણવાયુ જ રહે છે.

આપણે બધા જાણીએ છીએ કે સૂર્યપ્રકાશ જુદાજુદા સાત રંગોનો બનેલો છે. પણ આ પ્રકાશસમીકરણ (photo synthesis—ખાંડ બનાવવાની ક્રિયાને આ નામ આપવામાં આવ્યું છે)ની ક્રિયામાં તો માત્ર એક બે રંગો જ ભાગ ભજવે છે તેમાં રાતો પ્રકાશ જ આ સમીકરણ માટે વધારેમાં વધારે જવાબદાર છે તેનાથી ઊતરતો આકાશી રંગો જો કશો ભાગ ભજવતા હોય તો પણ તે નહિ જેવો જ એમ આજ સાબિત થઈ શક્યું છે બીજા કોઈ પણ રંગનો પ્રકાશ આ ક્રિયા માટે જરા પણ જવાબદાર નથી આટલા માટે જ રંજિકાને બે રંગ છે: રાતા પ્રકાશમાં લીલો અને પરાવર્તિત પ્રકાશમાં આકાશી

જે ખાંડ પાંદડાંઓ બનાવે છે તેને દ્રાક્ષખાંડ (grape sugar) કહેવામાં આવે છે. જ્યારે રાત્રિના ઓળા પૃથ્વી પર ઊતરે છે, સૂર્યદેવ પોતાની લીલા સંકેલે છે અને પ્રકાશના અભાવે સમીકરણની ક્રિયા અટકી પડે છે ત્યારે આ ખાંડને મેદમાં ફેરવી નાખવામાં આવે છે.

પરંતુ આ દ્રાક્ષખાંડ પણ રંજિકા જેવો જ પદાર્થ છે. જ્યારે તેનાં તત્ત્વો છૂટાં પડે છે ત્યારે તેમાંથી પણ શક્તિનો ધોધ વહે છે આ શક્તિ, જીવનઅણુ, વૃક્ષોને જરૂરના બીજા પદાર્થો તૈયાર કરવામાં વાપરે છે. એ ઉપરાંત જાતજાતની અને ભાતભાતની નવી ખાંડ ઉત્પન્ન

કરવામાં પણ આ શક્તિનો ઉપયોગ થાય છે.

ખાંડને મેદમાં ફેરવી નાખવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે ખાંડ દ્રાવ્ય છે જ્યારે મેદ પાણીમાં અદ્રાવ્ય છે. વૃક્ષની ભીતરમાં સારો યે દિવસ પાણીની આવજા થયા જ કરતી હોય છે આમાં કોઈ પણ જગ્યાએ ખાંડ રહી શકે નહિ. તો પછી વધારાની ખાંડ નાખવી ક્યાં? એટલે મેદ તૈયાર થાય છે જે મૂળમાં, ફળમાં, થડમાં કે પાંદડાંમાં પણ સંઘરી રખાય છે,—ભવિષ્યમાં જરૂર પડે ત્યારે વાપરવા માટે.

એવી જ રીતે આ રંજિકાની અને પ્રકાશની મદદથી જ જીવન-અણુ વૃક્ષોને અને પ્રાણીઓને અતિ મહત્ત્વના એવા બીજા પણ અનેક પદાર્થો બનાવે છે.

આટલામાં જ પાંદડાંની પ્રયોગશાળાનું કાર્ય પૂરું થઈ જતું નથી એને એક બીજું કામ કરવાનું છે અને તે શ્વાસોચ્છ્વાસનું. અલબત્ત, આ શ્વાસોચ્છ્વાસ આપણા શ્વાસોચ્છ્વાસ જેવો તો નથી જ, કારણકે આમાં તો વૃક્ષોના મૂળ જે પાણીને જમીનમાંથી સતત ચૂસ્યા કરે છે તેને પાછું મુક્ત કરવાનું હોય છે આટલા બધા પાણી માટે જગ્યા ન જ હોય એ સ્વાભાવિક છે.

આ માટે પાંદડાની નીચલી—અને કોઈકોઈ વખત ઉપલી પણ—સપાટી પર અતિ સૂક્ષ્મ કાણાંઓ હોય છે અંગ્રેજીમાં આવાં છિદ્રોને stomata કહે છે એ દરેક છિદ્રની આસપાસ બે રક્ષક કોષ (guard-cells) હોય છે તેમનું કાર્ય પાંદડામાંથી વરાળ રૂપે ઊડી જતા પાણીના જથ્થાનું નિયમન કરવાનું છે. આ છિદ્રો બીજાકાર હોય છે અને તેમાં હરિદ્રંજિકા ઉપરાંત જીવનતત્ત્વ, બીજ (nucleus) વગેરે પણ હોય છે. પરિણામે એ જ્યારે ઈચ્છે ત્યારે છિદ્રોનું કદ નાનુંમોટું કરી શકે છે અને એ રીતે પાંદડાની બહાર જતી વરાળનું અથવા તો ઝાડની અંદર રહેલા પાણીનું નિયમન કરે છે.

આ તો પાંદડાંનું આડ-કર્તવ્ય જ માત્ર છે આ કર્તવ્ય તો વૃક્ષના જમીનની બહારના બીજા ભાગો પણ ચલાવી શકે છે,—ફૂલો પણ. પરંતુ પાંદડાનું જીવનકર્તવ્ય તો છે, જીવન જે પર ટકી રહ્યું છે તે વસ્તુઓ બનાવવાનું.

મનુષ્ય કે પૃથ્વીમાં મળી આવતા કોઈ પણ બીજા પ્રાણીમાં સાદા તત્ત્વોમાંથી ખોરાક તૈયાર કરવાની શક્તિ નથી અનેક પ્રયત્નો છતાં યે હજુ મનુષ્ય સંપૂર્ણપણે વૃક્ષો વગર ખોરાક ઉત્પન્ન કરવાનું કહેવાની હિંમત પણ કરી શક્યો નથી હજુ યે તેને કુદરત અને વૃક્ષો પર સંપૂર્ણ આધાર રાખવો પડે છે. ક્ષણે ક્ષણે અને પળે પળે આ મહાન ક્રિયા આપણી નજર સામે આપણી આસપાસ સર્વત્ર ચાલી રહી છે છતાં એટલી મૂકતાથી, એટલી નીરવતાથી, કે અનેક વર્ષો સુધી આપણે એ સાંભળી શક્યા નહિ તેમ જોઈ શક્યા પણ નહિ

અને જ્યારે જોઈએ છીએ કે સાંભળીએ છીએ ત્યારે એ ક્રિયાની પ્રણેતા કુદરત તરફ આપણું મસ્તક ભક્તિભાવથી નમે એમાં શી નવાઈ?

શિરીષ

૫ વર્ધા આશ્રમ

'વર્ધા આશ્રમ' એટલે કોઈ એક આશ્રમ ન સમજશો એમાં તો, મહાત્માજીની દેખરેખ નીચે અથવા એમની પ્રેરણાથી, કુંભા વર્ધામાં યા આજુબાજુ જે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે તે બધી-નો સમાવેશ થાય છે.

વર્ધા સ્ટેશન પર ઊતર્યા એટલે ત્યાંથી દસ મિનિટને પનરરને સુંદર ફૂલવાડીવાળા થોડાક નાના મકાનોનું જૂથ આવે છે એ મગનવાડી સેવાગ્રામ જતા પહેલાં સુધી ગાંધીજી અહીં રહેતા હતા જુઓ પેલું જે મોટું મકાન છે એમાં અખિલ ભારત ગ્રામોદ્યોગ સંઘનું કાર્યાલય છે આ સંઘ ઘણા પ્રાંતોમાં પથરાએલો છે ભારતના ગામડાઓમાં જીવનની એક નવી લહેર ફેલાવવી, મૃત પ્રાય ઉદ્યોગોને સજીવન કરવા ને ગ્રામસંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવું એ આ સંઘનું કામ છે આ સંઘના મંત્રી શ્રી જે સી કુમારપ્પા એક હિંદી ખ્રિસ્તી છે. અંગ્રેજીના સારા લેખક ને અર્થશાસ્ત્રના વિદ્વાન છે અહીં હાથકાગળ બનાવવો, હાથછડ ચોખા તૈયાર કરવા, ઘાણીથી તેલ કાઢવું, મધમાખીઓ પાળવી, અરીઠાનો સાબુ બનાવવો વગેરે ગામડાની ભુલાતી કારીગરીનું કામ શાસ્ત્રીય રીતથી થાય છે એ સંબંધમાં સંશોધન પણ થતું રહે છે અહીં 'મગન મ્યૂઝિયમ' પણ છે, જેમાં ખાદી, ગ્રામોદ્યોગ વગેરે સંબંધે જરૂરી બધી જાતની વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે એની સામે 'ટ્રેનિંગ સ્કૂલ' છે, જ્યાં આ બધી વાતોનું શિક્ષણ અપાય છે. દૂર-સુદૂર પ્રાંતોના વિદ્યાર્થીઓ અહીં આવે છે વારંવાર અહીં પરદેશોના કેટલાય અધ્યાપકો આવીને રહી ગયા છે

હવે શહેરથી લગભગ દોઢ માઇલ દૂર બીજી તરફ ચાલો આ નાલવાડી નામે ગામ છે ઘણીખરી વસતિ હરિજનોની છે જુઓ, લંગોટી પહેરીને એક દૂબળો-પાતળો માણસ તકલી કાંતી રહ્યો છે આજુબાજુ કેટલાક કાર્યકર્તાઓ વાત કરી રહ્યા છે એ માણસ દિનરાત સેવામાં જ રત રહે છે કીર્તિથી એ દૂર ભાગે છે એ આજન્મ બ્રહ્મચારી છે એ ચિત્રકાર છે અને સંગીતકાર પણ છે! સંસ્કૃત, ફ્રેંચ, અરબી વગેરે ભાષાઓનો એ 'પંડિત' છે એ હમેશા મૌલિક રીતે જ વિચારે છે ને વર્તે છે એણે ખાદી ને હરિજનસેવાના કાર્ય પાછળ પોતાની જાતને ભુલાવી દીધી છે ગાંધીજીની ઘણી કલ્પનાઓનો સુઝાડનાર એ છે એ આચાર્ય વિનોબા ભાવે છે

આ તરફ આવો, જુઓ, ચામડાને રંગ ચડાવાય છે, ત્યાં ચંપલ, જોડા, ચમરખા વગેરે ચામડાની ઘણીખરી વસ્તુઓ બને છે એ ગોસેવા ચર્માલય છે ચામડાના આ કામમાં ખાસ વાત તો એ છે કે ફક્ત મૃત ઢોરના ચામડાનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે એની પાછળ બે ભાવના છે એક તો એ કે જેટલી ગાયોની કતલ હિંદુસ્તાનમાં થાય છે એથી ઘણી વધારે ગાયોને અને બીજાં દૂધાળાં જાનવરોને જોડા-ચંપલ-સૂટકેસ અને ચામડાની એવી બીજી વસ્તુઓ માટે મારી નાખવામાં આવે છે. બીજું એ કે મૃત ઢોરનું ઘણું ચામડું એમ જ બેકાર ચાલ્યું જાય છે ને દેશને નુકસાન થાય છે આ રીતે જો મરેલાં ઢોરના ચામડામાંથી ઉપયોગી ચીજો બનાવવામાં આવે તો, દૂધાળા જાનવરોની કતલ ઘણી ઓછી થઈ જાય અહીં કારખાનું અને તાલીમશાળા બંને છે અને સામે જે દૂબળા જેવા સજ્જન બેઠા છે એ જ એના પ્રમુખ કાર્યકર્તા છે એમણે ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરી છે અને એમનું નામ શ્રી ગોપાળરાવ કાળુસ્કર છે ચર્માલયની બાજુમાં જ ખાદી સરંજામ કાર્યાલય છે, જ્યાં ચરખા, તકલી ને કાતણપીંજણની બધી વસ્તુઓ તૈયાર થાય છે બાજુમાં જ ગોસેવા

[સેવાગ્રામની પોતાની કુટિરમાંથી બહાર નીકળતા ગાંધીજી

સંઘનું કાર્યાલય છે જ્યાં એક દુગ્ધાલય પણ છે.

હવે તમને શહેરની બીજી બાજુ અહીંથી લગભગ બે માઇલ દૂ નવભારત વિદ્યાલય (ભૂતપૂર્વ મારવાડી હાઈસ્કૂલ) પાસે લઈ જઈ ત્યાં કેટલાય એકર જમીન પર ઘણી સારી ઈમારતો બની છે અ હાલમાં મહિલાશ્રમ છે વચ્ચેની મોટી ઈમારતમાં લેખનવાચન થા છે ગાંધીજી જ્યારે વર્ધા આવ્યા ત્યારે સૌથી પહેલા અહીં જ રહેતા હતા એક બાજુ ભોજનાલય, શિક્ષકોના મકાન ને મહિલાઓ મા છાત્રાવાસ વગેરે છે ઘણી વિશાળ જગ્યા છે. લગભગ ૭૬ બહેનો દસબાર અધ્યાપકો શિક્ષણ આપે છે આ બહેનોમાં બધા ધર્મની બધી જાતિની અને બધા પ્રાંતોની બહેનો છે એમની વચ્ચે કો જાતનો ભેદભાવ નથી રસોઇથી માંડીને શૌચસ્થાન સફાઈ સુધીનાં બધા કાર્યો વારા પ્રમાણે આ બધી બહેનો જ કરે છે અહીં ક્તામણ ગ્રામધામણ, ચિત્રકલા, સંગીત વગેરે કલાઓની તાલીમ પણ અ પાય છે. એનો હેતુ બહેનો પોતાનું ઘરબાર સંભાળતા સંભાળતા જરૂર પડયે પોતાના પગ પર ઊભી રહી શકે અને દેશસેવાનું કો ને કોઇ કામ કરી રહે એવી બનાવવાનો છે અહીં ખાસ નોંધપા વસ્તુ તો સાદાઈભર્યું વાતાવરણ અને પોતાનું કામ સ્વહસ્તે કરવામ દરેકની તલ્લીનતા ને પ્રેમ છે આ સંસ્થાનું બધું ભંડોળ લાખો રૂપિયા છે, જે મુંબાઇના શ્રીમતી શાન્તાદેવીએ આ કામ માટે સંસ્થા અર્પણ કરેલું છે એના સંચાલકોમાં સ્વ. શેઠ જમનાલાલ બજાજ શ્રીમતી શાન્તાદેવી, શ્રી દામોદરદાસ ને શ્રી કમલાબાઇ મુખ્ય છે

મહિલા-આશ્રમથી શહેર તરફ પાછા ફરતા બે-ચાર ફર્લાંગ પ સડકની ડાબી બાજુએ જે બંગલો છે તે સ્વ શેઠ જમનાલાલ બજાજ નો છે એની પાછળ કેટલાં યે મકાન છે—જેમાં એક ગાંધી સેવા સંઘનું કાર્યાલય છે ગાંધી સેવાસંઘ એ, પહેલા, ગાંધીજીના પરમ કાર્યકર્તાઓની મોટી સંસ્થા હતી; પણ જ્યારે એમ માલૂમ પડ્યું એમાં પણ હોડની ભાવના આવી રહી છે ત્યારે એને 'તોડી'ને એ

નાની સંસ્થાના રૂપમાં ફેરવી નાખવામાં આવ્યો. હવે એનું મુખ્ય કાર્ય અહિંસા સંબંધે શાસ્ત્રીય શોધ અને પ્રયોગ કરવાનું છે. ગાંધીજીની જીવનપ્રણાલિમાં વિશ્વાસ ધરાવતી વ્યક્તિઓની આ સૌથી વધુ મહત્ત્વપૂર્ણ સંસ્થા છે. કાર્યાલય-વ્યવસ્થાપક શ્રી રઘુનાથ ધોત્રે છે.

બીજી મોટી—અને વિસ્તારની દૃષ્ટિએ સૌથી મોટી—સંસ્થા, જેનું કાર્યાલય અમદાવાદથી હવે અહીં આવી ગયું છે તે, અખિલ ભારત ચરખા સંઘ છે. હિંદના સેંકડો શહેરો અને હજારો ગામોમાં એનું કાર્ય પથરાએલું છે, અને સૌથી મોટો મરતો ગ્રામોદ્યોગ એનાથી નવું જીવન પામી રહ્યો છે તથા દિનપ્રતિદિન આગળ વધી રહ્યો છે. આજકાલ શ્રી કૃષ્ણદાસ જાજૂ એનું કામકાજ સંભાળે છે. આ ઉપરાંત, પ્રાન્તીય હરિજન સેવક સંઘનું કાર્યાલય વર્ધામાં છે. રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિનું મુખ્ય કાર્યાલય પણ વર્ધામાં જ છે.

હવે સેવાગ્રામ જઈએ—જ્યાં બાપુજી રહે છે. વર્ધાથી પૂર્વ તરફ સાડા ચાર માઈલને છેટે સેવાગ્રામ છે. ૪૦૦ માણસની વસતિ છે. આ ગામ પહેલાં શેઠ જમનાલાલજીનું હતું, પણ હવે આશ્રમને અર્પણ કરવામાં આવ્યું છે. જુઓ, ગામથી દોઢેક ફર્લાંગ છેટે કેટલીક સ્વચ્છ ઝૂંપડીઓ દેખાય છે. એ જ આશ્રમ છે. શરૂઆતમાં તો અહીં એક જ કુટિર હતી. એમાં જ ગાંધીજી, મીરાંબહેન વગેરે રહેતાં હતાં અને બધું કામ થતું હતું. પણ હવે તો કેટલી ય ઝૂંપડીઓ બની ગઈ છે. આપ જોઈ શકો કે હવે તો સેવાગ્રામ સુધી પાકી સડક બની ગઈ છે, ટપાલઘર-તારઘર આવી ગયાં છે; ટેલિફોન પણ છે. પહેલાં આ કંઈ ન હતું. એ જ ઝૂંપડીમાં સ્વ. લૉર્ડ લોધિયન અને સર સ્ટૅફર્ડ ક્રિપ્સ જેવા 'અતિ આધુનિક' પુરુષો આવીને રહી ચૂક્યા છે.

આ છે ગાંધીજીની કુટિર—માટી, ઘાસ ને વાંસની બનેલી. એ માટે એક મેદાનની ચારે બાજુ વાંસની વાડ બનાવી લેવામાં આવી છે. ગાંધીજીનો ખંડ કંઈક મોટો છે—૧૦'×૧૨' હશે. અહીં જ એઓ બધું કામ કરે છે ને મળવાવાળા પણ અહીં જ આવે છે. ઓરડાની એક બાજુએ ઓશરી છે ને બીજી બાજુએ કેટલીક ઓરડીઓ—જેમાં અમ્તુલબહેન ને રાજકુમારી અમૃતકુંવર રહે છે, તથા ગાંધીજીના 'ખાસ મહેમાન' ઊતરે છે. ગાંધીજીના ખંડની પાછળ એક બીજો ઓરડો છે જેમાં ટેલિફોન છે—વર્ધા નંબર ૪૧. એમાં સહાયકોનું દફતર છે. આશ્રમમાં બધા લોકો કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વગર રહે છે અને ત્યાં જ ખાયપીએ છે. પેલી તરફ બકરીઓ બંધાય છે—જેને ગાંધીજી ઘણી વાર ગમ્મતમાં 'મા' કહે છે. બકરીનાં બચ્ચાંઓને ભરપેટ દૂધ મળી ગયા પછી જ જે થોડું દૂધ વધે છે તે જ ગાંધીજી પીએ છે, એટલે ઘણી બકરીઓ રાખવી પડે છે. પચાસેક ફૂટ છેટે પેલી ઝૂંપડી શ્રી પરચુરે શાસ્ત્રીની છે. એ ઘણાં વર્ષોથી કોઢથી પીડાય છે. ડૉક્ટરોએ આશા મૂકી ત્યારથી ગાંધીજી એમને પોતાની પાસે રાખે છે. એ ખૂબ જ વિદ્વાન છે. ગાંધીજી પોતે જ એમની ઝૂંપડી સાફ કરે છે, એમના ઘા ધૂએ, લોહીપરુ કાઢે છે, ને દવા લગાવે છે. ગમે તેવું જરૂરી કામ હોય પણ આ કામમાં ગફલત ન થાય!

ગાંધીજી હંમેશા ખુલ્લી જગ્યામાં સૂએ છે. સવારે ચાર વાગે ઊઠે છે. ૪–૨૦ સુધીમાં શૌચાદિથી પરવારી અર્ધો કલાક પ્રાર્થના ને ગીતાપાઠ કરી એક કલાક આરામ કરે છે. ખૂબ જરૂરી કામ હોય તો તે પ્રાર્થના બાદ તરત જ શરૂ થાય છે. સાડા છ વાગ્યે 'નાસ્તો' લે છે—જેમાં બકરીનું દૂધ ને ફળોનો રસ હોય છે. બાકીના લોકો સગવડ પ્રમાણે ગાયનું દૂધ વગેરે લે છે. ગાંધીજી સાડા સાતે ફરવા નીકળે છે. કોઈ પણ સંજોગોમાં ગાંધીજીનું ફરવું બંધ રહેતું નથી! લંડનમાં ગોળમેજી પરિષદ વખતે ફરવાને વખત નહોતો મળતો ત્યારે રાતના અઢી વાગે પરિષદમાંથી પાછા ફરતી વખતે ફરવા જતા! આજકાલ ફરતી વખતે મોટે ભાગે આંખો બંધ રાખે છે અને છોકરાઓ કે આશ્રમની બહેનોની મદદ લઈ ચાલે છે. કોઈ ન હોય તો લાકડીનો આશરો લે છે. પોણો માઈલ ચાલી પાછા ફરતી વખતે બીમારોની ખબરઅંતર પૂછે છે. પછી એક કલાક સુધી સરસવના તેલની માલિશ થાય છે. ત્યારે પણ આંખો બંધ રહે છે. થાક લાગ્યો હોય તો થોડુંક ઊંઘી પણ લે છે, અને જરૂરી કામ વખતે માલિશ કરાવતાકરાવતા લખે છે પણ ખરા! તે પછી અર્ધો કલાક સુધી ગરમ પાણીના 'ટબ'માં સ્નાન કરે છે ને જરૂર હોય તો ટબમાં પણ બેઠાબેઠા લખે છે. સ્નાન પછી પત્રવ્યવહાર ને ૧૧ વાગે ભોજન, જે સમયે પણ સલાહ-સૂચના તો ચાલુ જ રહે છે. ભોજનમાં ૧૦ તોલા લોટમાં સોડા નાખીને પાપડની જેમ શેકેલી સખત રોટી, (જેને ત્યાં 'ખાખરી' કહે છે) ને કાચી ભાજી ને અંતમાં કાચી શાકભાજીનો રસ. દૂધ નથી લેતા, પણ તોલોભર તાડનો ગોળ ને તોલોભર માખણ લે છે. દાળ તો બનતી જ નથી ને ભાત પણ એમને જ અપાય છે જેમને એના વગર ચાલતું જ નથી. ભોજન પછી પત્રવ્યવહાર ને આરામ. ગાંધીજીની આંખોનું તેજ ઘટતું જાય છે, એટલે વૈદકીય સલાહ અનુસાર આરામ વખતે તાળવામાં ઘીની માલિશ થાય છે. એક કલાક આરામ બાદ ચાર વાગ્યા સુધી પાછો પત્રવ્યવહાર ચાલે છે. ૪ થી ૫ ભેટ-મુલાકાત, ૫ થી ૬ ભોજન વગેરે. સાંજના ભોજનમાં ફક્ત દૂધ અને ભાજી અથવા કાચી ભાજીનો રસ લે છે. તે પછી ફરવાનું ને ૭ વાગ્યે પ્રાર્થના. ભોજન પછી ને ફરવા જતા પહેલાં, તથા ફરી આવીને ને પ્રાર્થના પહેલાંના વચ્ચેના સમયે દરમિયાન બાકી રહેલો પત્રવ્યવહાર થાય છે. સાંજની પ્રાર્થના વખતે રામાયણ પણ વંચાય છે. સવારસાંજ બંને વખત કુરાન પણ વંચાય છે. સાયંપ્રાર્થના બાદ ફરી એક કલાક પત્રવ્યવહાર. ૯ વાગ્યે બધા સૂઈ જાય છે—એ વખતે ગાંધીજીના મસ્તક પર એરંડિયાના તેલની માલિશ થાય છે. ગરમીના દિવસોમાં ગાંધીજી માથે ને પેટ પર માટી રાખે છે.

આશ્રમમાં બધા પ્રાંતના, બધા ધર્મના બધી જાતિના અને વિદેશી લોકો પણ કશા યે ભેદભાવ વગર રહે છે. ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા અને મોટીમોટી નોકરીઓને લાતમારીને સાધીસાદી સેવામય જિંદગી વિતાવનાર આદમીઓ અહીં છે.

સેવાગ્રામમાં બીજાં પણ ઘણાં કામ થાય છે. અહીં હિંદુસ્તાની તાલીમી સંઘનું દફતર છે. જેને વર્ધાયોજના કહે છે એ શિક્ષણના નવા ઢગને આ સંઘ ચલાવે છે અને એ સંબંધે શોધવિચાર કરે છે. એના પ્રમુખ દિલ્હીની જામિયા મિલ્લિયાના આચાર્ય શ્રી ઝાકીરહુસેન છે અને મંત્રી એક ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરેલ તામિલી સજ્જન શ્રી આર્યનાયકમ્ છે. એઓ સિલોનના રહેવાસી છે ને ગુરુદેવ સાથે ઘણો સમય રહી ચૂક્યા છે.

વર્ધા અને સેવાગ્રામમાં બીજાં પણ કેટલાં ય કામ થઈ રહ્યાં છે; પણ એનો પરિચય આપવાનો સમય નથી. અહીં કાર્ય એ જ દેવ છે. કોઈ બેકાર નથી અને બધા એક વિશાળ કુટુંબની માફક રહે છે. જિંદગીના વહેણમાં અહીં કોઈ રુકાવટ નથી અને એટલે એમાં મેલ પણ નથી. અહીંના 'વિચિત્ર' મૂર્તિ જેવા દેખાતા લોકો સાથે તમારો મત મળે કે ન મળે, પણ એક વાત નક્કી છે કે એ લોકો પોતાના પ્રત્યે ઈમાનદાર છે—અને તેથી જ બીજાના પ્રત્યે પણ ઈમાનદાર થઈ શકે છે. ઈમાનદારીનું આ વાતાવરણ જ 'વર્ધા આશ્રમ'ની સૌથી મોટી વિશિષ્ટતા છે!

મઙ્ગુલ

(ઑલ ઇંડિયા રેડિયો, દિલ્હીથી શ્રી 'સુમન' કરેલા વાર્તાલાપ ઉપરથી)

જીવનનું પરોઢ ભાગ ચોથો

પ્રકરણ ૬૯

પૂ૦ બાની મરણપથારી

જેલમાંથી ફીનિક્સવાસીઓના છૂટ્યા પછી ટોગી કમિશનનો બહિષ્કાર, ડરબનથી નવી મહાન કૂચ, પીઅર્સન અને ઍન્ડ્રુઝ સાહેબના સ્વાગત અને બૅન્જામિન સાહેબના આગમન વગેરે પ્રસંગોની ધૂમ મચી હતી હવે શું થાય છે, કુરબાનીની જ્વાળાઓને હજુ વધુ ભીષણ બનાવવા આપણે કેટકેટલું કરવું પડવાનું છે એ વિમાસણમાં નાનામોટા સૌ પડ્યા હતા, ત્યાં, બધાંના જેલથી છૂટી આવ્યા બાદ સાતમે-આઠમે દિવસે, આખા ફીનિક્સમાં દુઃખ ને ચિંતા ફેલાઈ ગયાં કોઈને બોલવાનું કે વાતો કરવાનું સૂઝતું ન હતું નીચી આંખે, ચિંતાતુર ચહેરે સૌ આઘાપાછા થતા હતા અને હાથમાનું કામ જેમતેમ ઉકેલતા હતા પૂ૦ બાની માંદગીએ બીહામણું રૂપ લીધું હતું

પોતાના શરીરનું બધું માંસ મેરિત્સબર્ગની જેલમાં દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારને દાનમાં દઈને બા આવ્યાં હતાં આવતાંની સાથે એમણે ખાટલો લીધો અને દહાડે દીએ માંદગી વધતી જ ચાલી ભારેભારે મંદવાડમાં યે ફીનિક્સમાં દાક્તર ન ફરકતા, પણ મને યાદ છે કે એ સમયે એક અવારી રાતે મગનકાકા અને દેવદાસકાકા જંગલ વટાવી સ્ટેશને પહોંચ્યા, નિદ્રાધીન સ્ટેશન માસ્તરને ઘરમાંથી ઉઠાડ્યા અને સ્ટેશન ઉઘડાવી રાતોરાત ડરબન ટેલીફોન કરી દાક્તરને પરોઢની ટ્રેનમાં ફીનિક્સ આવવા વીનવણી કરી

બાપુજીના મકાનમાં જ્યાં પ્રાર્થના અને સામૂહિક ભોજન માટે અમે ભેગા મળતા એ જ મોટા ઓરડામાં ઉત્તર તરફના ભાગમાં પડદો નાખી બાને માટે ખાટલો ગોઠવવામાં આવેલો એમની પાસે કોઈ જઈને જવાની છૂટ ન હતી માત્ર દેવદાસકાકા અંદર જાય ને પાછા નીમાણા બની બહાર આવે એ જોઈ મારી અકળામણ વધી તી પૂ૦ બાની અશક્તિ એટલી બધી વધી ગયેલી કે એમનાથી અવાજ મુદ્દલ સહન ન થતો અમે જમવા બેસતા ત્યારે માગવાનું ને પીરસવાનું કામ કેવળ ઇશારાઓથી જ થતું કોઈને હાથે વાસણનો જરા પણ ખખડાટ થઈ જાય તો તેના પર ચોતરફથી બીજાઓની એવી ઠપકાભરી નજર વરસતી કે એવી ભૂલ કરનારો ડઘાઈ જતો આવી અકળામણભરી સ્થિતિ એકબે દિવસ કે એકબે અઠવાડિયા જ નહિ, પણ મહિનો દોઢ મહિનો ચાલુ રહી એવો મારો ખ્યાલ છે સાધારણ રીતે સવાર-બપોર-સાંજ જ્યારે પણ ભણતર ને કામમાંથી પરવારતા ત્યારે અમારી ખેલવાકૂદવાની જગ્યા બાપુજીવાળા મોટા ઘરના આંગણા પાસે રહેતી, પણ આ માંદગીને વખતે અમે ત્યાંથી દૂર નીકળી જતા ક્વચિત્ એ મકાન પાસે કાંઈ ગાડી ચાલતી તો અવાજ ને ઘુઘરાટ પગલાંથી વધુ આગળ ન જાય તેની સાવધાની રાખવી પડતી.

બાપુજી, મગનકાકા, મારા પિતાજી, રાવજીભાઈ વગેરે જરૂર મુજબ શુશ્રૂષામાં રોકાએલા રહેતા મારી બાનો તો ઘણોખરો વખત પૂ બાની સેવામાં જતો પણ એ વેળાનું જે એક દૃશ્ય મારા મનમાં કોરાઈ રહ્યું છે એની અસર દિલ પર જેમ ઉંમર વધતી જાય છે તેમ વધુ ને વધુ પડતી જાય છે તે એ કે બાની સેવામાં બાપુજીની મદદ માટે આટઆટલાં સેવકસેવિકાઓ ઊભે પગે તૈયાર રહેવા છતાં ઝીણામાં ઝીણું કામ બાપુજી જાતે કરવાનો આગ્રહ રાખતા બાને માટે કંઈ ઉકાળો બનાવવો હોય તો તે કરવાને મારી બા આતુર રહેતા અને બાપુજીના હાથમાંથી કામ મેળવવા વીનવણી કરતા, પણ બાપુજી હસીને ના પાડતા અને કહેતા 'મને જ કરવા દો, બાને સંતોષ કેમ આપવો એ હું વધારે જાણું છું અત્યારે તો મેં સમય મેળવી લીધો છે. હું ન પહોંચી શકું ત્યારે તમે કરજો.' બાની થૂંકદાની સાફ કરવી, પથારી ફેરવવી, મળમૂત્રના વાસણો સાફ કરવાં, ખાટલા પાસે વધુમાં વધુ હાજરી આપવી, એ સઘળું વગર થાક્યે, વગર કંટાળ્યે વગર નિરાશ થયે, બાપુજી કર્યે જ જતા હતા બાના ખાટલા પાસે એમને ખુરશી, સ્ટૂલ કે સાદડી નાખી બેઠેલા જોયાનું મને યાદ નથી આવતું પગત પાસે હાથમાં કંઈ ને કંઈ સેવાની વસ્તુ લઈને ઊભેલું બાપુજીનું દૃશ્ય જ મારી સ્મૃતિમાં ખડું થયા કરે છે

ફીનિક્સ સંસ્થાના બધા કામ ચાલુ હતા દરેક કામ નિયમસર ચલાવવાનો પૂરો આગ્રહ રહેતો બાની સેવામાંથી મળી શકે એટલો સમય મેળવી બાપુજી પડદા બહાર બિછાવેલા બ ના કામની દોરવણી આપતા ફીનિક્સના નિત્યકર્મોની, છાપાના સંચાલનની અને ફીનિક્સ બહાર આખા દક્ષિણ આફ્રિકાની રાજકીય ચળવળની દોરવણીનું પોતાનું કામ બીમારીના આ ખાટલા પાસે યે એમણે પૂરી જવાબદારી, ચીવટ અને ઊંડા ચિંતન પૂર્વક ચાલુ રાખ્યું હતું

ગીતાનું ભાષ્ય 'અનાસક્તિયોગ' રૂપે બાપુજીએ પોતાની ઢળતી ઉંમરમાં લખ્યું, પણ એ પહેલા દાયકાઓથી તેમણે જીવનમાં એનો અમલ કર્યો છે વધુમાં વધુ આસક્તિવાળી ગણાય એવી પ્રૌઢાવસ્થામાં યે બાના બિછાના પાસે બાપુજીએ જે કુશળ કર્મયોગ અને તે સાથે અનાસક્તિ સેવી છે એનું સ્મરણ ગીતાના મહાભાષ્યોથી યે વધુ હૈયાના ઊંડાણમાં પહોંચી જાય એવું છે. જગતે જોયું છે કે બાપુજીની સેનામાં પોતાની કાયા નીચોવવામાં બાએ કંઈ બાકી નથી રાખ્યું જિંદગીના લાંબા દાયકાઓ સુધી સેવા કરીને આર્ય સતીની ઉજ્જ્વળ પરંપરા બાએ સાચવી છે પણ એ સેવા લેતાં બાપુજીએ વળતરમાં પણ એવી જ સેવા કરીને મરદાંને સારૂ ઉજ્જ્વળ ઉદાહરણ નોંધ્યું છે

બાની તબિયત બહુ ધીમે ધીમે સુધરી રહી હતી આરામ ઓછી થતી ન હતી બીજી તરફ બાપુજીને સત્યાગ્રહની લડાઈ અને સમાધાનીને અંગે વારે વારે ડરબન, જોહાનિસબર્ગ, પ્રિટોરિયા અને કેપટાઉન જવાનું થતું બાપુજી બહાર હોય તે વેળા બાની માંદગી વધી જતી તો ચિંતા બહુ ફેલાઈ જતી પણ છેલ્લી વારે જ્યારે બાપુજીને કેપટાઉન જવાનું થયું ત્યારે તો તેઓ બાને પણ પોતાની સાથે લઈ ગયા ત્યાંનું કામ આઠદસ દિવસને બદલે મહિનો દોઢ મહિનો ચાલ્યું સમયાનુક્રમ તૂટવાની ખામી છતાં વચગાળાની વાતો ફરી જઈને, બાની માંદગીને અંગે બાપુજીના કેપટાઉનથી આવેલા એક પત્રની વાત અહીં આપી દઉં એ જ ઠીક રહેશે

બાપુજી કેપટાઉન હતા, સત્યાગ્રહની લડતની છેવટની સમાધાનીની આશા બંધાઈ રહી હતી અને સૌની ઈંતેજારી પાછા ફિ

સ્ટેશન પહોંચવાને વખતની જતી હતી; ત્યાં એક સવારે નવેક વાગ્યે પોરબંદરથી તાર આવ્યો. એમાં બાપુજીના સૌથી મોટા ભાઈ કાલિદાસ ગાંધી ગુજરી ગયાના ખબર હતા. આ અગાઉ છઆઠ મહિના પહેલાં વચેટભાઈ કરસનદાસ ગાંધીના ગુજરી ગયાના ખબર આવ્યા જ હતા, ત્યાં વળી આ બીજો આકરો ફટકો બાપુજી ઉપર પડ્યો. કરસનદાસ ગાંધી વેળાએ બાપુજી ફીનિક્સમાં હોવાથી સાંજે પ્રાર્થનામાં ભજન-પ્રવચન ચાલ્યાં હતાં. આ વખતે એવું કશું ન થયું. માત્ર કુટુંબીઓએ સ્નાન કર્યું. દેવદાસકાકા પોતાના બંને કાકાઓમાંથી એકને પણ જોવા ન પામ્યા એનો ખેદ એમને વધુ થયો; અને એથી યે વધુ એમના મનમાં પૂજ્ય બાની જિંદગી વિષે ધાસ્તી વધી ગઈ. એ દિવસે એટલા બેસી એ જેટલા રોયા એટલા પહેલાં કદી દેવદાસકાકાને રોતા જોયાનું મને યાદ નથી. એમની દશા કફોડી હતી. બા કેપટાઉનમાં માંદાં હતાં, છતાં બાપુએ એમને કેપટાઉન જવા દીધા ન હતા. એમને ફીનિક્સમાં રહેવું પડ્યું હતું.

બાપુજીને ખબર પહોંચ્યા પછી તેમણે કેપટાઉનથી જે કાગળો લખ્યા તેમાં મોટાઓના પત્ર સાથે એક દેવદાસકાકા ઉપર પણ હતો. તેનો ભાવ નીચે મુજબ હતો.

'કાકા ગુજરી ગયાના ખબરથી તમને ખેદ થયો હશે. દેશમાં જઈ એમને મળવાનો દિવસ પાસે આવ્યો ત્યાં તેઓ ચાલ્યા ગયા એથી વધારે દુઃખ થાય. પણ આપણે મનમાં દુઃખ લાવવું જ ન જોઈએ. ઈશ્વરની એવી મરજી હશે. કાકા ગયા એમ બા પણ આ મંદવાડમાંથી ન ઊઠે, મારે બા વિના જ ફીનિક્સ આવવું પડે, તો યે તમે દુઃખી ન થાઓ, જરા પણ ન રડો એમ હું ઈચ્છું. બાને આટલી સખત માંદગી છતાં આપણે દાક્તરી કે કોઈ પણ દવાનો ઉપયોગ નથી કરતા. તમે યે મંદવાડ જાય કે ન જાય તો યે તેને દવાદારૂ ન આપવાની વાતમાં સમજીને હા પાડી છે. એટલે તમારે તો બહાદુર અને હિંમતવાન બનવાનું છે. આપણે કોઈના મરણથી રડવું તો ન જ જોઈએ.' મને એ વેળા બાપુજીના પત્રો વાંચવા મળતા નહિ, પણ એ પત્રો સવારથી સાંજ નાનામોટાઓ વચ્ચે ચર્ચાયા કરતા તેથી એના મુદ્દા મારાથી અજાણ્યા ન રહેતા. બાપુજીની આવી શિખામણો આવી પહોંચવાથી ધીરજ બંધાવાને બદલે ચિંતા વધી જતી. બા માંદગી-માંથી ઊઠશે જ નહિ એવી અમંગળ બીતિ ફેલાઈ જતી ને આખું વાતાવરણ વધુ ગમગીન બની જતું.

લગભગ અઢીત્રણ મહિના સુધી મૃત્યુ સાથે આકરું યુદ્ધ ખેલી સદ્ભાગ્યે બાએ માંદગીની પથારી છોડી. તેઓ સાજાં થયાં ને શક્તિ પણ મેળવવા લાગ્યાં. એમની તબિયત સુધરી એટલે એમની સેવા માટે ગયેલા મણિલાલ કાકા અને જમનાદાસ કાકાને બાપુજીએ કેપ-ટાઉનથી પાછા ફીનિક્સ મોકલી દીધા, કારણ કે બાપુજીને હજુ ત્યાં વધુ રોકાણ થાય એમ હતું.

જમનાદાસ કાકાએ આવીને જે વાત કરી તેથી જણાયું કે બાપુજી-ની તપસ્યા કેપટાઉનમાં ખૂબ વધી ગઈ છે. બાની સેવા, ધારાસભાનું કામ, એક ટંક ફળ આહાર અને ત્યાંના ડામરના રસ્તાઓ ઉપર ઉઘાડે પગે મધ્યાહ્ને માઈલો સુધી પગે ચાલીને જવું, એ બધાથી કેપટાઉનના ગોરાઓનો પણ બાપુજી પ્રત્યેનો આદરભાવ વધી ગયો છે. વળી જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે કાળાબાપુજીના સ્વર્ગવાસી થયાના સમાચાર જાણી બાપુજીએ એક પણ આંસુ ન સાર્યું અને ખૂબ કઠણ મન કરી એમણે એ આઘાત સહી લીધો ત્યારે મને થયું કે બાપુજી કેટલા બધા બળવાન છે! થોડા જ મહિના પર કરસનદાસ બાપુજી ગુજરી ગયાના ખબર આવ્યા ત્યારે એમનાથી રોવાઈ જવાયેલું ત્યારે તેમણે પ્રાર્થનામાં કહ્યું હતું કે આમ કોઈના મરણ પાછળ રોવું એ નબળાઈ છે. આપણે એ નબળાઈ છોડવી જોઈએ. અને એમણે આટલા થોડા સમયમાં એ નબળાઈ પણ છોડી દીધી! (ચાલુ) **પ્રભુદાસ છગનલાલ ગાંધી**

જીવી જાણનાર] ૨૧ [જે માનવજીવનનું સાચુ મૂલ્ય શીખવી ગયા

નગરગોપી

સ્વિટ્ઝરલૅંડ, જર્મની ને ઑસ્ટ્રિયા આ ત્રણ દેશને સીમાડે, નૈનીતાલની મોડે, ચારે કોર ફરતા ડુંગરોની વચ્ચે આવેલું, એના જેટલું જ રમણીય પણ એના કરતાં ઘણું મોટું કૉન્સ્ટન્સનું સરોવર છે. સરોવરને માથે, હજારેક વર્ષ થયાં વસેલું ટીરોલ (Tyrol) પ્રાન્તનું બ્રેગેન્ઝ નામે શહેર છે. ટીરોલની એક છોકરી દેશ છોડીને સ્વિટ્ઝરલૅંડમાં નોકરી અર્થે ગઈ, અને ત્યાં એટલાં બધાં વર્ષ રહી કે ત્યાં એને સાઈ ગયું, ત્યાંની ભાષા એને પારકી લાગતી મટી ગઈ, અને ઢોર ચારવા જતી ત્યારે પોતાનું પ્રિય બ્રેગેન્ઝ નગર કઈ દિશાએ હશે ને વિચારતી આમતેમ આંખ ફેરવતી આળસી ગઈ તો પણ પોતાના શેઠના છોકરાને તે સ્વદેશનાં ગીત સંભળાવતી, અને રાતે પ્રાર્થના કરતાં નાનપણમાં શીખેલા શબ્દો જ એને હોઠે ચડતા.

એક વાર એકાએક તે ચાકરી કરતી હતી તે ઠેકાણે લડાઈને ધીં-ગાણાની વાતો ચાલવા મંડી; પુરુષો વધારે કઠોર બન્યા, સ્ત્રીઓ કાંત-ણની ને ઘરકામની વાત નહોતી કરતી, અને નાના છોકરા પણ એકલાં બહાર રમવા જતાં ડરવા લાગ્યાં. એક રાતે સ્ત્રીઓ ને પુરુષોની સભા થઈ, ત્યાં શત્રુના મઠ બ્રેગેન્ઝ ઉપર ગુપ્ત રીતે ચડાઈ કરવાની યોજના રચાતી. એ સાંભળીને ટીરોલની છોકરીનો તો જીવ જ ઊડી ગયો, અને એના અંતરમાંથી નાદ આવ્યો, કે 'તું નિકળી પડ, બ્રેગેન્ઝને બચાવી લે, ને પછી, જરૂર પડે તો મરી જા.' એ ઉતાવળી ઉતાવળી કોઢમાં ગઈ, એને એ રોજ ખાણું દેતી તે બળવાન ઘોડા ઘોડાને એણે છોડ્યો, તેના ઉપર એ ચડી, અને તેનું માથું બ્રેગેન્ઝની કોર વાળ્યું. અંધારામાં ઘોડો વાજેવાજ દોડ્યે જાય છે. એમ કરતાં કરતાં રાઇન નદી આવી, એની ગર્જના છોકરીએ સાંભળી. કાંઠા ઊંચા ને ઢાળા હતા. એટલે ઘોડો બીકથી પાછો હઠ્યો, પણ તરત નદીમાં કૂદી પડ્યો. અંધારામાં કાંઈ સૂઝતું નહોતું, ઘોડાની કેશવાળી ઉપર પાણી આવી ગયાં, પણ અંતે સામો કાંઠો આવ્યો. એના ઉપર ઘોડો ચડી ગયો. વળી ઘોડો દોડ્યો ને અર્ધી રાતે કુમારિકા બ્રેગેન્ઝ પહોંચી. બ્રેગેન્ઝ બચી ગયું. દિવસ ઊગ્યા પહેલાં ગામના રક્ષકો કોટ ઉપર સાવધાન-પણે ગોઠવાઈ ગયા. શત્રુનું લશ્કર આવ્યું, પણ એનું કાંઈ વળ્યું નહિ.

ત્રણસો વર્ષ પહેલાંની આ વાત છે; પણ નગરની રક્ષા કરનારી કુમારિકાને માનાર્થે ટેકરી ઉપર ચણેલો પથ્થરનો દરવાજો હજી ઊભો છે. અને રાતે ચોકિયાત આંટા મારે છે તે મધરાતે બાર કુમારિકાનું ચિરસ્મરણીય નામ પોકારે છે.

(માર્ડનના અવતરણ ઉપરથી) **દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી**

પંચતંત્રની વાર્તાઓ

ચોથું તન્ત્ર - લબ્ધનાશ

હવે આ લબ્ધનાશ નામે ચોથું તન્ત્ર આરંભાય છે, જેનો આ પહેલો શ્લોક છે:

મળેલી વસ્તુ જે છોડે મોહથી સાન્ત્વકારણે।
છેતરાય સદા જેમ છળ્યો મગર વાનરે॥

રાજપુત્રો કહે, 'એ કેમ?' વિષ્ણુશર્મા બોલ્યા.

સમુદ્રકાંઠે જાંબુનું મોટું ઝાડ હતુ, ત્યાં રક્તમુખ નામે વાનર રહેતો હતો એક દિવસ કરાલમુખ નામે મગર સાગરમાથી નિકળી એ ઝાડ નીચે બેઠો, એને અતિથિ જાણીને વાદરાએ અમૃતતુલ્ય જાંબુ ખાવા આપ્યા આમ પરિચય થયો એટલે મગર નિત્ય ઊઠીને ત્યા આવે, વાનર એને જાંબૂ આપે ને બેય જણા જાંબુની છાયામા બેસીને ગોઠડી કરે. ખાતા વધેલા જાંબૂ મગર ઘેર લઈ જાય ને પત્નીને આપે એક દિવસ પત્નીએ પૂછ્યુ, 'નાથ, આવા મધુર ફલ તુ ક્યાથી આણે છે?' મગર કહે, 'ભદ્રે, રક્તમુખ નામે વાનર મારો પરમ મિત્ર છે તે પ્રીતિપૂર્વક આ ફળ આપે છે' તે બોલી, 'જે સદાય આવા અમૃત-ફલ ખાય એનુ કાળજુ અમૃતમય હશે, એટલે તારે જો મારુ કામ હોય તો વાનરનુ હૃદય મને આણી દે.' મગર કહે, 'એક તો એ મારો ધર્મનો ભાઈ છે, વળી ફળદાતા છે. એને કેમ મરાય? એટલે આ દુરાગ્રહ છોડી દે' મગરી કહે, 'તેં મારુ વચન કદાપિ ઉથાપ્યુ નહોતુ, એટલે આ વાનરી હશે એના ઉપર તને અનુરાગ છે, એટલે આખો દિવસ તુ એની આગળ રહે છે ગમે તેમ પણ એનુ હૃદય ખાવા ન મળે તો હું અનશનથી પ્રાણ તજીશ'

હવે શું કરવુ, વાનરને કેમ મારવો એનો વિચાર કરતો મગર વાનર પાસે ગયો વાનરે પૂછ્યુ, 'આજ કેમ મોડો આવ્યો? ને કેમ આનંદથી બોલતો નથી, તથા સુભાષિતપાઠ કરતો નથી?' મગર કહે 'આજ તારી ભોજાઈએ મને કહ્યુ કે તમે રોજ રોજ વાનર પાસે જાઓ છો તો આજ એને આપણે ઘેર તેડી આવજો એટલે આજે આપણે ઘેર' વાનર કહે, 'તમારું ઘર તો પાણીમા છે ત્યા હુ કેમ કરીને આવુ?' મગર કહે, 'સમુદ્રની વચ્ચે બેટ છે ત્યા અમારુ ઘર છે, એટલે મારી પીઠે ચડીને તુ આવ' એટલે વાનર ગભરાટ વગર ને મગર ચાલી નિકળ્યો અગાધ પાણી આવ્યું એટલે મગરે વિચાર કર્યો. 'હવે આ મારે વશ છે, એટલે મારો અભિપ્રાય એને જણાવુ જેથી ઈષ્ટદેવતાનુ સ્મરણ કરે' અને એ બોલ્યો, 'મિત્ર, પત્નીના કહેવાથી હું તને મારી નાખવા લઈ જાઉ છુ, એટલે ઈષ્ટદેવને સંભારી લે' વાનર કહે, 'ભાઈ, મેં તારું કે એનું શું બગાડયું છે જેથી મારો વધ કરવા ધાર્યું છે?' મગર કહે, 'અમૃતફળભક્ષણથી મીઠુ બનેલુ તારું કાળજુ એને ખાવુ છે' પ્રત્યુત્પન્નમતિ વાનર કહે, 'ભદ્ર, એમ છે, તો મને ત્યાં જ કહેવુ હતુ ને, એટલે જાંબુની બખોલમા મારુ કાળજુ સાચવીને રાખુ છુ તે ભાભીને સારુ આણત અને આ ઠીક કર્યુ છે

પહેલાં છોડતા કાર્ય ને પછી પ્રાર્થના કરે।
તેને લોકો હસે સર્વે પલાંડુચોરને યથા॥'

મગર કહે, એ કેમ? તે બોલ્યો:

મગર કહે, 'સમુદ્રની વચ્ચે બેટ છે ત્યા અમારુ ઘર છે, એટલે મારી પીઠે ચડીને તુ આવ.'

કથા ૧ (તન્ત્રાખ્યાયિકની)

કોઈ એક નગરમાં ડુંગળીનો ચોર ઝલાઈ ગયો, એને બાંધીને રાજદ્વારે લઈ આવ્યા. ધર્માધિકારીએ એને કહ્યું, 'ભદ્ર, સો રૂપિયા દંડ દે, અથવા સો ચાબખા ખા, અથવા સો ડુંગળી ખા. બીજી રીતે તારી મુક્તિ નહિ થાય.' મુગ્ધમતિ ચોર કહે, 'ડુંગળી ખાઈશ.' એમ કહીને સાતઆઠ ડુંગળી ખાધી ત્યાં નાક ને આંખમાં પાણી આવી ગયાં તથા ઘ્રાણથી મોં પૂરાઈ ગયું, એટલે કહે 'ડુંગળી ખાવા હું સમર્થ નથી, રૂપિયા પણ અપાય એમ નથી, એટલે ચાબખા ખાઈશ.' હવે થોડાક ચાબુક માર્યાં ત્યાં તે બોલ્યો, 'એ મારાથી નહિ સહન થાય, એટલે હું રૂપિયા આપીશ.' આમ એ ઉપહાસપાત્ર બન્યો તથા શરીરે પીડા ભોગવી.

એટલે હું કહું છું 'પહેલાં છાંડતા કાર્યે' ઇતિ. ભાભી આગળ હાલે હાથે આવીને હું શું કરીશ?" મગર કહે, 'તો કાંઠે જઈને ઝટ કાળજું લઈ આવીએ.' એમ કરીને એ સમુદ્રકાંઠે પાછો આવ્યો, ને વાનર કૂદીને ઝાડની શાખાએ ચડી બેઠો. મગર કહે, ચાલો. વાનર કહે, 'મૂર્ખા, શરીર બહાર હૃદય રહેતું હશે ખરું કે? હવે જા તારે ઘરે, અને આ જમ્બુવૃક્ષ નીચે ફરીને આવતો નહિ.'

(ચાલુ)

દેસાઈ વાલજી ગોવિન્દજી

શ્રી અનંત કાલેલકરનો નિબંધ

કાનમાં અને મનમાં

માણસના મનમાં ઘણા વિચારો હોય છે, પણ કેટલીક વાર તે એને જ સ્પષ્ટ થયા હોતા નથી. પરંતુ તે વિષે બીજા કોઈ જોડે ચર્ચા કરવાનો અવસર આવે તો એ વિચારો સ્પષ્ટ કરી બતાવવાની એને ફરજ પડે છે. અને બીજાને એ પોતાના વિચાર સમજાવે ત્યાર પહેલાં તે તો એને પોતાના મનમાં એ સ્પષ્ટ કરવા પડે છે.

ગણુકાકા વખતે-કવખતે મારી જોડે વાદવિવાદ કરે છે, તેથી મને બીજો કોઈ લાભ ન થતો હોય, તોપણ એક લાભ તો જરૂર થાય છે: મારા પોતાના જ વિચારો મારી આંખ આગળ અધિક સ્પષ્ટતાથી ખડા થઈ શકે છે.

પરમ દહાડે કોઈ એક વિદ્વાન સાહિત્યકારનું 'હળવું સાહિત્ય અને સમાજસુધારો' એ વિષે એક લાંબુ ભાષણ સાંભળી ગણુકાકા ઘેર આવ્યા, અને પેલા સાહિત્યકાર એમના પંજામાંથી સલામત છટકી ગયા હતા એટલે મારા પર જ સવાલોનો મારો શરૂ કર્યો!

'હું કહું છું,' એઓ જુસ્સાથી બોલવા મંડ્યા, 'તમારી નવલિકા અને નવલકથાઓથી શો સમાજસુધારો થવાનો હતો? પથરા? પુનર્લગ્ન વિષેની નવલકથાઓના પ્રકાશન પછી કેટલાક પુનર્લગ્ન થયાં, કહી શકશો? અને દારૂબંધી વિષેનાં તમારાં નાટકો જોઈ કેટલાક લોકોએ દારૂ મૂકી દીધો? મોટામોટા સમાજસુધારકો સમાજને સુધારવાનું કાર્ય કરી મોટાપણું મેળવે છે એટલે આ સાળા નવલિકાવાળા ને નાટકો ઘસડનારા કહેવા લાગ્યા છે કે અમે ય મોટા છીએ, અમે ય સમાજસુધારો કરીએ છીએ.'

'ચાલો કાકા, થોડી વાર એમ જ માની લઉં કે તમારું કહેવું વ્યાજબી છે,' હું બોલ્યો, 'પણ તમારા મોટામોટા સમાજસુધારકો સુધારાનું કાર્ય કરે છે એમ તમે કહ્યું, તે તેઓ કેવી રીતે કરતા હશે? આ તો માહિતી માટે જ પૂછું છું.'

'હું ભોળો છું એવો ડોળ કરી મને અટાવી શકીશ એવું ન માનતો' કાકા બોલ્યા, 'તારા આ સવાલનો પણ જવાબ હું આપું. ભાષણો કરી અથવા લેખ લખી પુનર્લગ્નનું કે દારૂબંધીનું મહત્ત્વ તેઓ લોકોને પૂરેપૂરું સમજાવે છે, અને આ કાર્ય પૂર જોસથી ચાલુ રહે એ ખાતર તેઓ જુદીજુદી સંસ્થાઓ સ્થાપે છે, એ વાત જ જુદી.'

'એટલે એમ, કે આવી સંસ્થાઓ સ્થાપતાં પહેલાં કે સ્થપાયા પછી પણ ભાષણોથી કે લેખોથી, એટલે ભાષાનું સાધન વાપરીને જ, આ લોકો પોતાનું કાર્ય કરે છે.' હસતાંહસતાં મેં કહ્યું 'અને લેખક બીજું શું કરે છે? પુનર્લગ્ન પર શોકાન્ત નાટક લખી અથવા દારૂડિયાના સંસારનું વિદારક ચિત્ર આલેખી તે એ જ સાધન વડે લોકોના માનસ પર અસર કરે છે!'

'એ જ તો મારી તકરાર છે' ગણુકાકાએ ઘાંટો પાડી કહ્યું, 'અરે ભાઈ, દારૂનાં પરિણામ કેવાં ભયંકર આવે છે અથવા પુનર્લગ્ન સમાજનું કેટલું હિત કરી શકે એ લોકોને સીધેસીધું કહી દેવાની શક્યતા હોવા છતાં, તમે લોકો એ જ કહેવા ખાતર નાટકો લખી રંગભૂમિ પર ભજવવાનો અને નવલકથાઓ છપાવી બહાર પાડવાનો ખરચનો અને ત્રાસનો અવળો રસ્તો સ્વીકારો છો!'

ગણુકાકાના શબ્દ સાંભળી કોઈના પણ મનમાં એવો સવાલ ઊભો થશે કે, જીવનનું એકાદ સત્ય સીધેસીધું સમજાવી દેતો પ્રચારક અને એ જ સત્ય કહેવા ખાતર સાહિત્યભરી કૃતિનું આલંબન લેતો કળાકાર, એ બેમાં, જમણે હાથે ડાબી કાનપટી પકડવા મથનાર કળાકાર ગાંડો જ નહિ તો શું? એક ક્ષણભર મને પણ એમ જ થયું. પણ એટલામાં મને એક વાત સાંભરી એક વિખ્યાત યુરોપિયન નટ વિષેની એ એક કથા છે. એક બુદ્ધિશાળી માણસને પોતાની પત્નીના ચારિત્ર્ય વિષે અકારણ જ શક પડ્યો હતો. એને દરેક પ્રકારથી સમજાવવા એના મિત્રો મથી રહ્યા હતા, ને એની પત્ની નિરપરાધ છે એમ પોતાથી બનતું કરી પુરવાર કરી બતાવતા હતા. પણ એના પર આ કશાની અસર ન થઈ પછી એક દિવસ એને સાથે લઈ અમસ્તા જ એ લોકો એક નાટક જોવા ગયા. અદેખાઈનો જ વિષય એ નાટકમાં ચીતરેલો હતો. નાટકમાં મુખ્ય કામ કરતા નટનું કાર્ય તે દિવસે એટલું સરસ થયું કે પેલો જુવાન દેહભાન ભૂલી જઈ સ્ટેજ પર દોડી ગયો અને નાહક પોતાની પત્ની વિષે શક લાવવા માટે પોતાને હવે ખૂબ જ પસ્તાવો થાય છે એમ પેલા નટને કહેવા લાગ્યો! કોઈક રંગભૂમિના ઇતિહાસમાં આ વાત વાંચ્યાનું મને ચોક્કસ સાંભરે છે.

પ્રચારકે કહેલું સત્ય અને કળાકારે કહેલું સત્ય એમાં આ જ ફેર હોય છે. જીવનમાંની એકાદ દુઃખદ કે સંતાપકારક ઘટના પ્રચારક જુએ છે અને એને થયેલું દુઃખ કે સંતાપ તે આપણને કહે છે, અને એનું દુઃખ કે સંતાપ જોઈ આપણને પણ દુઃખ થાય છે અથવા આપણે ગુસ્સે થઈએ છીએ. આમ અપ્રત્યક્ષ રસ્તે એ બનાવ આપણા મન પર અસર કરે છે. એ જ બનાવને સજીવન કરી કળાકાર આપણી આંખ આગળ ખડો કરી દે છે, ને એના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી આપણે દુઃખિત અથવા સંતપ્ત થઈએ છીએ. આ રીતે કળાનો માર્ગ સીધો છે. જીવનનું સત્ય પ્રચારક તમારા કાનમાં કહે છે; કળા એ જ સત્ય તમારા મનમાં કહી દે છે!

વસન્ત જોષી

Our Friends Abroad

પરદેશી મિત્રોના પત્રો

—આ પત્રમિત્ર મેળવનાર પ્રવીણસાગર લવજીભાઈ ત્રિવેદી—અમદાવાદ

Frank C Bancroft Jr, Provincetown Mass (U S A)
July 20, 1939

પ્રિય પ્રવીણ,

મેરી અને અમારો પુત્ર કાર્ટર, તથા મેરીની માતા ને મારી બેન જૂન અને તેના પતિ તથા તેનો નાનો પુત્ર જૉન વગેરેની સાથે હુ દરિયાકાઠા ઉપર આખો મહિનો આનદથી વિતાવુ છુ. અમને સૌને અહી સાથે રહેવામાં કોઈ ઓર આનદ આવે છે, અને શહેરનાં ધાધલિયા જીવનમાથી દૂર હોવાથી આરામ મળે છે

ગઈ રાતના કેટલાક મિત્રોએ મને હિદ વિષે બોલવા કહ્યુ એવે વખતે હુ હિદ વિષે home-sick થઇ જાઉં છુ, ને ત્યા આવવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ આવે છે આ જોકે હમણા અશક્ય છે, પરતુ હુ લખી તો શકુ છુ

તારા પત્રોનુ સ્વાગત ઘણી સારી રીતે થાય છે હાલ તો ઘણા મિત્રોમા તુ જ એક છે કે જેની સાથે હું પત્રવહેવાર રાખુ છુ બિનોય ચૌધરી જેટલો પત્રવ્યવહાર હુ ખોઈ બેઠો છુ અથી હુ ઘણો જ નાખુશ થયો છુ, કારણકે મને તેના પર પ્રેમ છે હુ ધારૂ છુ બધા લોકોની ટેવ એવી જ હોય છે કે આસપાસ જેવી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે તેમા લય થઇ જાય છે. પરતુ હુ તો લખવાનો જ છુ, કારણકે તારી તથા હિદુસ્તાન જોડેનો વ્યવહાર હુ ખોવા માગતો નથી

જો આપણે ફરી અગાઉની જેમ શાન્તિનિકેતનમા મળીએ ને આખુ અઠવાડિયુ સાથે ગાળીએ તો શુ કરીએ તેની હુ મીઠી કલ્પનાઓ કરૂ છુ પહેલે દિવસે આપણે તારા તથા તારા કુટુબ અને તારા મનોરથો બાબતની વાત કરીશુ, બીજે દિવસે હું જે કઈ કરૂ છુ તે બાબત, ત્રીજે દિવસે હિદુસ્તાનની રાજકીય બાબત, જે વિષે તુ ઘણુ કહી શકશે, ચોથે દિવસે અમારા અહીંના રાજકીય વાતાવરણ વિષે હુ કહીશ, પાચમે દિવસે બગાળની રમ્ય ભૂમિમા લાબે ચાલીશું, છઠ્ઠે દિવસે આશ્રમમા ફરીને જૂના તથા નવા મિત્રોને મળીશું, અને સાતમે દિવસે ઠીક પડે તેમ વર્તીશું અઠવાડિયુ એવી રીતે ગાળ્યું હોય તો?

ડૉ હૅરી તથા રેબેકા ટિમ્બર્સે એક ચોપડી છપાવી છે તે તારા જાણવામા આવ્યુ હશે? ડૉકટરે તેનો થોડો ભાગ મૃત્યુ પહેલા લખ્યો હતો, બાકીનો તેના પત્નીએ પાછળથી લખ્યો છે રશિયા બાબત એ લખાણ છે પુસ્તકનુ નામ છે 'We didn't ask Utopia' હુ ઇચ્છુ છુ કે તુ તે ગમે ત્યાથી મેળવીને વાચ હુ તેના નામ વિષે સમજાવુ કોઇ પ્રચારપક્ષના માણસે અમેરિકામા 'Assignment in Utopia' પર લખ્યુ છે તેણે રશિયાને મશ્કરી રૂપે નામ આપ્યુ યુટોપિયા—કાલ્પનિક સપૂર્ણ સમાજ. તેની કિતાબ એ મહાન દેશ વિષેના જુઠાણાથી ભરપૂર છે ટિમ્બર્સની કિતાબનો એ અર્થ છેકે તેઓએ રશિયામા જતા જોયુ તો તેઓએ સપૂર્ણ સમાજની આશા ન સેવી તેઓએ ત્યા જરૂર એક આશ્ચર્યકારક નવો સામાજિક પ્રયોગ જોયો. તે ત્યાના રોજિંદા જીવનનો હુબહૂ ચિતાર આપે છે

તુ પણ ત્યા અમારી જેમ આતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ ઘણા જ ખતપૂર્વક જોતો હશે અમોને ઘણી દિલગીરી થાય છે કે અમારી કૉંગ્રેસ મ'યસ્થપણાનો કાયદો પસાર કરવામા નિષ્ફળ ગઈ છે—જેનાથી અમારા પ્રમુખને દ્રોહી દેશોને કહેવાની તથા તેમને લડાઈના સરજામ—પુરવઠો ન મોકલવાની સત્તા મળતે અમેરિકાની મોટી શરમ છે કે લડાઈનો નેવુ (૯૦) ટકા જેટલો માલ જાપાન ઘસડી જાય છે એ અમેરિકન જ લોહુ છે કે જે ચીની સ્ત્રી પુરુષો તથા બાળકોના હૃદયમા હવામાથી ચાચિયારીઓ કરતુ પેસે છે

અહીંના મજદૂર પક્ષના મોવડીઓ જાપાન, જર્મની તથા ઈટલીના લડાઇના પુરવઠિયા—વહાણોને બારામા ન ઢૂકવા દેવા તનતોડ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે થોડા વખત માટે અમો હાર્યા છીએ, પરતુ તુ પણ તે જાણે છે કે આજની હાર સતત કાર્ય તથા દૃઢ નિશ્ચયથી આવતી કાલે જીતમા પરિણમે છે આવુ હિદુસ્તાનમા ઘણીવાર બને છે, અને અમારે તમારી પાસેથી શીખવાનુ છે મને ચોક્કસ આશા છે કે તમારે ત્યાના પક્ષો થોડા વર્ષોમા જ મતભેદ દૂર કરી સ્વરાજ્ય આણશે તે માટે એ અનિવાર્ય છેકે ખૂબ સહનશીલતા તથા અન્યોન્યની સમજણ મેળવવી જોઇએ તે માટે દરેક સમૂહનો બનેલો એક મહત્ત્વનો રાષ્ટ્રીય મોરચો હોવો જોઇએ કે જેઓ કબૂલ થાય કે હિદુસ્તાન સ્વતત્ર થઇને પોતાની જિંદગી માણી શકે ને પોતાનુ કલેવર ઘડી શકે

હવે અમારા કુટુબ બાબત એકબે વાત કહુ કાર્ટર અઢી વર્ષનો થયો છે બહુ જ સુન્દર, આનદી ને તદુરસ્ત છોકરો છે અમે તેના માટે ઘણા મગરૂર છીએ અને જો તેના પ્રવીણકાકા તેને જુએ, તો તે પણ મગરૂર થાય તેનો ફોટો નથી, પરંતુ ફોટો પાડીશ ત્યારે જરૂર મોકલીશ જો એકબે દિવસમા ફોટો લઇશ તો આ કાગળ સાથેજ મોકલીશ મેરી સામાજિક કાર્ય કરે છે, તેને એ બહુ જ ગમે છે

મને આશ્ચર્ય છે કે હજુપણ તુ મીલ ઉદ્યોગના એક કારકૂન તરીકે જીવે છે! મને ખાત્રી છે કે એ તારા સ્વભાવને અનુકૂળ નહિ જ હોય, પરતુ આજીવિકા માટે કરવાનુ રહ્યુ કોઈ એવી સામૂહિક મદદની સસ્થા હોય કે જેની અંદર દરેક મનુષ્ય સૌના પ્રગતિકારક કાર્યમા પોતાનું ઈચ્છાયુક્ત કામ સ્વતત્રપણે કરી શકે! એ સ્વપ્ન સિદ્ધ થયે કેટલો આનદ થાય? આ જાતની સસ્થા માટે આપણે મથવાનું છે એ આપમેળે નહિ જન્મે દરેક ચઢતી—ઉન્નતિ એક યા બીજી રીતે મથવા—કાર્ય કરવા—થી જ મળે છે

તેં કૉંગ્રેસ (મહાસભા) વિષે ઠીક માહિતી આપી ને મેં મારા મિત્રોને બતાવી અને તેઓએ તે સારીરીતે આવકારી છે.

બળવત તથા તારા પિતા તથા માતાને મારા ઘટિત કહેજે. મારો તેમને મળવાનો અધિકાર ન હતો, પરતુ મને હવે થાય છે કે તેમના પુત્રોમાનો એક હુ પણ છું, જ્યારથી હુ તારો મોટો ભાઈ થયો છુ

અત્યારે તો હુ અટકુ, કારણકે અમે વનભોજન (picnic) પર જઇએ છીએ અમારા સૌનો તને પ્રેમ પાઠવીએ છીએ. જો હુ તરત કાગળનો જવાબ ન આપુ તો ધારતો નહિ કે હું ભૂલી ગયો છુ મને કામનો બહુ બોજો છે, અને કોઈવાર મહિનાઓ સુધી પણ હું લખતો નથી કોઈ દિવસ જરૂર આપણે અમેરિકા કે હિદુસ્તાનમાં મળીશું તે અત્યારે અશક્ય લાગશે, પરતુ એમ નથી જ.

તારો વ્હાલો બધુ
બેનીદા

ફ્રેન્ક બૅન્ક્રોફ્ટ (બેનીદા), તેની પત્ની મેરી અને પુત્ર કાર્ટર

માધુકરી

હસતે હસતે જીના. . . . ઓ જીને વાલે.
આંસુ તેરે છલક ન આયે, છલક છલક કર ઢલક ન જાયે
આંખોંને હી પીના. . . . . ઓ જીને વાલે.—હસતે૦

સૂરજ કભી ન ડૂબે તેરા, જબ તૂ જાગે તભી સબેરા,
તેરા બદલે રંગ કભી ના. . . . .ઓ જીને વાલે.—હસતે૦

બિજલી તુઝકો રાહ બતાયે, બાદલ યહ સંદેશ સુનાયે:
સુખકે સ્વરમેં ભજ આય રે અપની જીવનબીના. . . ઓ જીને વાલે.

(પુનર્મિલન)

—કવિ 'પ્રદીપ'

લાલા શિવરામ કાશ્યપ, રાયબહાદુર
એમ એસસી (પંજાબ), બી એ (કેમ્બ્રિજ), ડી. એસસી (પંજાબ),
આઇ. ઇ એસ., એફ. એ. એસ બી.

તક્ષશિલાના વિદ્યાપીઠમાં બાર વર્ષ રહી, આયુર્વેદ અને એના અંતર્ગત વનસ્પતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પૂરો કરી, ગુરુકુલનો ત્યાગ કરવા તત્પર થયેલો જીવક, ગુરુ પાસે વિદાય માગવા ગયો. શિષ્યના જ્ઞાનરાશિનો તાગ કાઢવા, ભિક્ષુ આત્રેયે એને તક્ષશિલા ફરતા ચારચાર યોજનમાં ઊગતી પ્રત્યેક વનસ્પતિના સંગ્રહ, સ્વરૂપદર્શન ને ગુણદોષનું વિવરણ પૂછ્યું, ને જીવકે એના યથામતિ ઉત્તર આપી ગુરુને સંતુષ્ટ કર્યા

એ વાતને આજે અઢી હજાર વર્ષ થયાં છે. એ પછી તો જીવકસમા શાસ્ત્રજ્ઞોની પરંપરા ચાલી: અગ્નિવેષ ને જાતુકર્ણ; ભેલ ને હારિત, ચરક ને સુશ્રુત; ધન્વંતરિ ને નાગાર્જુન વનસ્પતિઓના અંગઉપાંગની ચર્ચાને ગૌણ સ્થાને રાખી, આ તત્ત્વવિદોએ મનુષ્યના હિતાહિતની દૃષ્ટિએ વનસ્પતિવિદ્યા ખેડી હતી પરંતુ બૌદ્ધ ધર્મના અસ્ત સાથે ભારતીય વિદ્યાઓનો પણ અસ્ત થયો. એમાં અનેક શાસ્ત્રો ભેગી વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં પણ જડતા આવી ગઇ નવીન મર્મોના આવિષ્કારોને બાજુએ જૂનાને સંઘરી સાચવી રાખવામાં જ પુરુષાર્થ મનાવા લાગ્યો.

આ જડતાનો અંત આવ્યો ઓગણીસમા શતકના આરંભકાળે. એક હજાર વર્ષની અંધકારભરી નિષ્ક્રિયતા પછી અંગ્રેજી રાજ્યના ઉદય સાથે ભારતીય વનસ્પતિવિદ્યાનો પુન. ઉદય થયો. યુરોપિયનોના હાથે આ પુનરુદ્ધારનું જૂનામાં જૂનું સ્મરણ તો સને ૧૫૭૮માં છપાયલા, એકોસ્ટા નામના લેખકના ભારતવર્ષની વૈદકીય વનસ્પતિઓ વિષેના લેખમાં મળી આવે છે; તેમજ એકોસ્ટા પછી કેટલાક છૂટા છવાયા પ્રયત્નો પણ થયા છે. છતાં આ નૂતન યુગપરિવર્તનનો યથાર્થ ઉદય તો થયો લીનીઅસના શિષ્ય કોએનીગના આગમન સાથે. ૧૭૬૮માં એ મદ્રાસથી દોઢસો માઇલ છેટે આવેલા ટ્રાન્કોબારની ડેનિશ વસાહતમાં આવ્યો. આવીને એણે દક્ષિણ ભારતમાં હેઇન, ક્લેઇન, અન્ડરસન, બ્યુકાનન, ભારતવર્ષની વનસ્પતિના પિતામહ મનાતા રોક્સબર્ગ અને બંગાળની એશિયાટિક સોસાયટીના ઉત્પાદક જગત્કીર્તિ સર વિલિયમ જોન્સ, વગેરેના સહકારથી, વનસ્પતિઓનો સંગ્રહ અને વિનિમય કરવાના હેતુથી 'યુનાઇટેડ બ્રધરહુડ' નામનું મંડળ કાઢયું. કેવળ રોગશમન પૂરતો પરિચય કરી સંતોષ માનવાની પ્રાચીન પ્રથા છોડી દઇ, વનસ્પતિઓનાં અંગઉપાંગો ને પરસ્પરના સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્યના વિવેક દ્વારા વર્ગીકરણાદિના અભ્યાસની નવીન પ્રણાલિકાનો એ દિવસથી ભારતવર્ષમાં આરંભ થયો અને ૧૮૪૯માં સર જોસેફ ડૉલ્ટન હૂકરના ભારતનિવાસથી પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો.

આ રીતે સને ૧૭૮૭માં ભારતવર્ષની વનસ્પતિઓના પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિએ અભ્યાસ, અવલોકન અને સંશોધનનો આરંભ તો થયો, પરંતુ એ બધું કરનાર કેવળ પરદેશીઓ જ હતા. ભારતવાસીઓનો એમાં ફાળો હોય તો તે અમેનોના આદેશાનુસાર વગડામાંથી છોડ વીણી લાવવા પૂરતો જ પચાસ પચાસ વર્ષથી આપણા દેશમાં વિદ્યાપીઠો સ્થપાયાં હતાં, છતાં વીસમા શતકના આરંભકાળના દસ પંદર વર્ષો સુધીમાં પણ વનસ્પતિવિદ્યા વિષેના સ્વતંત્ર અભ્યાસ તેમજ મહત્ત્વના આવિષ્કારો અને સંશોધન તો બધાંય અંગ્રેજ વગેરે પરદેશીઓના નામે જ ચઢ્યાં હતાં.

પરંતુ ત્યાર પછી ભારતીય વિદ્વાનોમાં વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસની તમન્ના જાગી અને સ્થળે સ્થળે નવીન સંશોધનોનો ફાલ આવવા લાગ્યો. અનેક સદીઓ સુધી કુંઠિત રહેલી ભારતીય સંશોધક-

બુદ્ધિના વિકાસના આ નવીન યુગના આદિ પુરુષ તે રાયબહાદુર લાલા શિવરામ કાશ્યપ. આજના યુગના સૌથી વધુ પ્રસિદ્ધ અને અત્યંત પ્રતિભાવાન એ વિદ્વાનના અકાળ અવસાનથી ભારતવર્ષનો ખોળો ખાલી પડી ગયો અને જગતે એક પ્રખર વનસ્પતિવિદ્ ગુમાવ્યો.

મોટાઇની રજ પણ તૃષ્ણા રહિત, પરમ પરમતસહિષ્ણુ, કેવળ જ્ઞાનની ઉપાસના અર્થે જ અવતાર ધારણ કરનાર આ વનસ્પતિ-વિદ્યાવર ગુરુની ચરણરજ સેવીને, એમના શિષ્યગણે ભારતીય વનસ્પતિવિદ્યાની કીર્તિ દિગન્તમાં કરી છે ઉત્તર ભારતનાં વિદ્યાપીઠોમાં આ વિષયના પ્રથમ પંક્તિના અધ્યાપકોમાંના નેવુ ટકા તો એમના જ અન્તેવાસી છે. એમના જેટલા 'પ્રોફેસરો' ઉત્પન્ન કરનાર અન્ય ભારતીય વૈજ્ઞાનિક તો ડૉ. રામન એકલા જ. અશેષ ભારતવર્ષમાં સ્થળે સ્થળે વનસ્પતિવિદ્યાની આરાધના અને ઉદ્ધારનું જે તીવ્ર આંદોલન આજે ચાલી રહ્યું છે, એ શાસ્ત્રનું જે ગૌરવ આંતરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ભોગવતું આજે નજરે પડે છે, એ કેવળ ડૉ. કાશ્યપની પ્રેરણા અને વિદ્યાદાનનો જ પરિપાક છે એમના પ્રભાવથી પંજાબ આજે વનસ્પતિ-વિદ્યાનું મધ્યવર્તી કેન્દ્ર બની બેઠું છે

ડૉ. કાશ્યપનો જન્મ પંજાબના ઝેલમ ગામમાં એક કાયસ્થ કુટુમ્બમાં તા. ૬ નવેમ્બર ૧૮૮૨ના દિવસે થયો હતો. એમના કુટુમ્બમાં લશ્કરી નોકરી કરવાનો રિવાજ હતો, પરંતુ ભારતવર્ષના સદ્ભાગ્યે શિવરામે એ પરંપરા તોડી અને નિશાળમાં પગ મૂક્યો સને ૧૮૯૯માં એમણે પંજાબ વિદ્યાપીઠની મૅટ્રિકની પરીક્ષા આપી અને ૧૯૦૦માં આગ્રાની મેડિકલ સ્કૂલમાં દાખલ થયા ત્યાંનો અભ્યાસ પૂરો કરી ૧૯૦૪માં એમણે દાક્તરી ડીપ્લોમા મેળવ્યો અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં સરકારી નોકરીમાં જોડાયા દાક્તરની પરીક્ષામાં એ પ્રથમ સ્થાને આવેલા અને સર્વોત્તમ ચંદ્રક પણ મેળવેલો.

મેડિકલ સ્કૂલમાં હતા તે વખતે જ એમણે ખાનગી વિદ્યાર્થી તરીકે પંજાબ વિદ્યાપીઠની ઇન્ટરમીડીએટ સાયન્સની પરીક્ષા આપી અને આખા વિદ્યાપીઠમાં પ્રથમ સ્થાને આવ્યા એમની પ્રતિભાથી આકર્ષાઇને વિદ્યાપીઠે એમને વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ આગળ વધારવા શિષ્યવૃત્તિ આપવાનો ખૂબ આગ્રહ કર્યો, પણ શિવરામે એ લેવાની ના પાડી અને મેડિકલ સ્કૂલનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો. ૧૯૦૬માં દાક્તરની નોકરી કરતાકરતા એ ફરીથી ખાનગી વિદ્યાર્થી તરીકે પંજાબ વિદ્યાપીઠની બી. એસસી. ની પરીક્ષામાં બેઠા અને ફરીથી એ આખા વિદ્યાપીઠમાં પ્રથમ સ્થાને આવ્યા એ વરસે એમણે દાક્તરી નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું અને લાહોરની સરકારી કૉલેજમાં બાયોલોજીના મદદનીશ પ્રાધ્યાપક તરીકે જોડાયા ૧૯૦૯માં એમણે વનસ્પતિશાસ્ત્રનો વિષય લઇ એમ. એસસી. ની પરીક્ષા આપી અને પુનઃ તે, એમ. એ. અને એમ. એસસી. માં બેઠેલા તમામ વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રથમ વર્ગમાં પ્રથમ સ્થાને આવ્યા, એટલું જ નહિ પણ પ્રથમ વર્ગમાં ય એમણે અસાધારણ ગુણ મેળવ્યા એના પરિણામે એમણે મોંઘામાં મોંઘુ, અત્યંત દુષ્પ્રાપ્ય ગણાતું પારિતોષિક—વિદ્યાપીઠના આર્નોલ્ડ અને મૅકલૅગન સુવર્ણચંદ્રકો—મેળવ્યું આટલું જ્વલંત વિદ્યાર્થીજીવન ભાગ્યે જ અન્ય ભારતીય વિદ્વાનનું હશે. વનસ્પતિશાસ્ત્રનો વિશેષ અભ્યાસ કરવા એ ૧૯૧૦માં વિલાયત ગયા અને કેમ્બ્રિજ વિદ્યાપીઠમાં ૧૯૧૨માં નૅચરલ સાયન્સ ટ્રાઇપોઝમાં ઑનર્સ ડીગ્રી મેળવી

પરદેશથી પાછા ફર્યા કે તરત જ લાહોરની સરકારી કૉલેજમાં વનસ્પતિશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક તરીકે એમની નિમણુક થઇ થોડા વર્ષ પછી પ્રાંતિક સરકારના કેળવણી ખાતાના ઉચ્ચ વિભાગમાં એમને દાખલ કરવામાં આવ્યા અને ૧૯૨૦માં મધ્યસ્થ સરકારે ઇન્ડિયન એડ્યુકેશનલ સર્વિસમાં એમને લીધા. સને ૧૯૧૯માં પંજાબ વિદ્યાપીઠે વનસ્પતિશાસ્ત્રની ઑનર્સ સ્કૂલની સ્થાપના કરીને એનું સુકાન કાશ્યપના હાથમાં મૂક્યું એ પદ એમણે જીવ્યા ત્યાં સુધી સંભાળ્યું એ જ વિદ્યાપીઠના ચુંટાયલા સભ્ય તરીકે એ ઘણા વરસ રહ્યા.

ઇન્ડિયન સાયન્સ કૉંગ્રેસના સને ૧૯૩૭માં બૅંગ્લોરમાં ભરાયેલા અધિવેશનના એ પ્રમુખ હતા ૧૯૨૦માં સ્થપાયેલી ઇન્ડિયન બૉટૅનિકલ સોસાયટીની સ્થાપના અને સ્થિરતા માટે એમણે અત્યધિક પરિશ્રમ કર્યો હતો અને એ સંસ્થાના એ પહેલા મંત્રી પણ હતા ૧૯૨૫માં એના એ પ્રમુખ થયા વળી ઇન્ડિયન બૉટૅનિકલ જર્નલના એ પ્રધાન સંપાદક અને તંત્રી હતા ૧૯૧૯માં મુંબઇમાં ઇન્ડિયન સાયન્સ કૉંગ્રેસનું અધિવેશન થયું ત્યારે વનસ્પતિવિભાગમાં એ પ્રમુખ હતા એમની આ સર્વતોમુખી પ્રવૃત્તિઓની કદર કરીને પંજાબ વિદ્યાપીઠે સને ૧૯૩૩માં એમને વિજ્ઞાનની સેવાના બદલા રૂપ ડૉક્ટર ઑફ સાયન્સની માનવંત પદવી અર્પણ કરી.

વિદ્યાપીઠના જીવનની આટઆટલી પ્રવૃત્તિમાં રચ્યાપચ્યા રહેવા છતાં પણ સદ્ગત શિવરામે મર્યમિત્રમાં સંકુચિતતા આવી ન હતી, કે ન એમણે પ્રયોગશાળાની ચાર દિવાલો વચ્ચે [illegible] ઉચિત ધાર્યું હતું વનસ્પતિશાસ્ત્રની અશેષ શાખાઓના એ સર્વતન્ત્ર સ્વતન્ત્ર વિદ્વાન હતા એમાં પણ હિમાલયની વનસ્પતિઓ તો એમનો પ્રિયતમ વિષય હતો એ વિષયના એમના અન્વેષણો એટલાં તો અમૂલ્ય અને તેજસ્વી હતા કે યુરોપ તેમજ અમેરિકાના વનસ્પતિવિદોમાં એમણે ઊંચી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી આજે પણ એ અન્વેષણોને વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ અત્યંત મોંઘો વારસો ગણે છે અને કાળની વેદી ઉપર એ જ એમની ચિરંજીવ સ્મૃતિ બની રહેશે

એ સંશોધનો માટે સાહિત્ય એકઠું કરવા એમણે હિમાલયના બારબાર વર્ષ પર્યંતના પ્રવાસ દરમ્યાન, કાશ્મીરની પશ્ચિમ હદ પર આવેલા ઝોજીલાથી પૂર્વમાં ટાગલા અને કુગાળીની હિમાવૃત ગિરિમાળા, જુદાજુદા નવ સ્થળેથી ઓળંગી પેલે પાર તીબેટની યાત્રાઓ કરી હતી હિમાલયના પ્રદેશનો જેટલો પરિચય એમને હતો એટલો સ્વેન હેડીન, હૂકર અને ફ્રિંડન વૉર્ડ સિવાય અન્ય કોઇ યાત્રીએ આજ પર્યંત મેળવ્યો નથી એ ભૂમિનું એમનું જ્ઞાન અજોડ અને અદ્ભુત મનાતું હતું આ પરિભ્રમણ પ્રસંગે એમણે લડખ, પંજાબની તમામ નદીઓનાં ઉદ્ભવસ્થાન, કૈલાસ, માનસરોવર અને રાવણહૃદની પુણ્યભૂમિ, ગંગા અને યમુનાના ઉદ્ગમ સ્થળો, કાંચનજંઘાની પાર્શ્વભૂમિ વગેરે પ્રદેશો અનેક વખત ખૂંદી કાઢ્યા હતા જેમ પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાના ઘરની ઇંટેઇંટ ઓળખે છે, એમ એ હિમાલયના વિરાટ દેહના અંગેઅંગથી પરિચિત હતા. એક વખત પાર્વતીય પ્રદેશોના પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં એમને હૃદરોગે સપડાવ્યા મરણોન્મુખ દશામાં ભારતવર્ષમાં પાછા લાવતા યોગ્ય ઉપચારથી એમનો પ્રાણ તો બચી ગયો, પરંતુ હિમાલય-પ્રવાસની ધગશ મોળી ન પડી એ પછી નવા પ્રવાસે નીકળતી વખતે સ્નેહીઓ એમને રોકવાનો પ્રયત્ન કરતા ત્યારે એ જવાબ આપતા કે 'મારા કામ કરતા મારા જીવનની કિંમત જરાય વધારે નથી' આ ઉત્સાહ, આ મમતા અને સંશોધન-વૃત્તિને પરિણામે એ પશ્ચિમ હિમાલય અને તીબેટની વનસ્પતિના અત્યંત દુર્લભ અને અમૂલ્ય નમૂનાઓ એકઠા કરી લાવી શક્યા હતા

પણ આ પ્રવાસોની અસર એમના શરીર ઉપર થઈ અને ૨૬મી નવેમ્બર ૧૯૩૪ના રોજ હૃદય બંધ પડવાથી અકાળે એમનું અવસાન થયું સંસારભરના વિદ્વાનોમાં લબ્ધપ્રતિષ્ઠ, સમર્થ વૈજ્ઞાનિક, મહાન શિક્ષક, અવ્યાહત પરિશ્રમ કરનાર, સહૃદયી મિત્ર, પ્રેમ અને

વિશ્વાસની મૂર્તિ સમા ડૉ. કાશ્યપના અવસાનથી એમના મિત્રો અને શિષ્યો હતભાગ્ય થયા, એ સાથે ભારતીય વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસની તેજસ્વી શુક્રતારા પણ અસ્ત થઈ. સદ્‌ગત કાશ્યપમાં પ્રચંડ બુદ્ધિમત્તા હતી, તેજસ્વી દુર્ધર્ષ પ્રતિભા હતી, એ સાથે અત્યંત ... સહૃદયતા અને નમ્રતા પણ હતી. અસાધારણ બુદ્ધિપ્રભાવવાળા ભારતીય વૈજ્ઞાનિકો તો અનેક છે, પણ એ સર્વથી ડૉ. શિવરામ કાશ્યપ જુદા પડતા, તે એમના આ ગુણોથીઃ અભિજાત્ય, વિદ્વત્તા અને નમ્રતાના સરસ મેળને લીધે જ.

(પ્રકૃતિ) —હરિનારાયણ આચાર્ય

૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાંની મજૂર હડતાળ

મજૂરો અને મૂડીદાર વચ્ચે અત્યારે જે ઝઘડાઓ થાય છે અને હડતાળો પડે છે તેનું મૂળ ઠેઠ પુરાણા જમાનામાં પણ મળી આવ્યું છે.

મિસરમાં અલ-અમારા પાસે ખોદકામ કરતાં નીકળેલા કેટલાક કોતરકામોમાં, ફારાઓના ઘઉંના ખેતરોમાં કામ કરતા મજૂરોના સંઘ તરફથી થયેલા સંગઠનના આલેખનો નીકળ્યા છે. એ જ અરસામાં, મજૂર પ્રવૃત્તિના ઇતિહાસમાં અતિ મહત્ત્વની ગણાય એવી એક હડતાળ ત્યાં પડેલી. વધુ પગાર મેળવવા તથા કામ કરવાના વખતમાં ઘટાડો કરાવવા અને જીવન માટે વધુ અનુકૂળ પરિસ્થિતિ કરી આપવા માટે એ હડતાળ પડી હતી.

મિસરના ધર્મગુરુઓ અને રાજ્યકર્તાઓએ જમાનાઓથી આમ પ્રજાને તદ્દન ગુલામીમાં રાખેલી. તે વખતે એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી કે લોકનું કામ તો રાજ્ય માટે કાળી મજૂરી કરવાનું, લડાઇ જાહેર થાય ત્યારે લડાઈમાં જોડાવાનું, અને તે સિવાય બીજી રીતે ભૂખમરો અને સંકટો વેઠવાનું!

પણ અત્યારની જેમ તે વખતની ઉપરોક્ત હડતાળ નિષ્ફળ જવાને બદલે પૂરેપૂરી સફળ થઈ હતી! પરંતુ નવાઈ તો એ હતી કે એ સફળતા મજૂરનેતાઓની કુનેહને કે મજૂરોની મક્કમતાને આભારી નહોતી, પરંતુ રાજ્યના જે પોલીસ-કપ્તાનને આ હડતાળ દાબી દેવાનું સોંપાયું હતું તેને આભારી હતી!

એ અમલદારનું નામ હતું માહુ. શ્રમજીવીઓનો પક્ષ મૂડીદારો પાસે સફળતાપૂર્વક રજૂ કરનાર તરીકે દુનિયાના ઇતિહાસમાં તે સહુથી પહેલી વ્યક્તિ ગણી શકાય.

પોતાને મળેલી એ સફળતાના સ્મારક તરીકે માહુએ પોતાની કબરની દિવાલો ઉપર શ્રમજીવીઓએ મૂડીદારો સામે માથું ઊંચક્યું તે પ્રસંગનો સંપૂર્ણ અહેવાલ કોતરાવ્યો છે.

મજૂરોના માલિકોએ આશા રાખેલી કે રાજ્યનો આ પોલીસ-ઉપરી ખોટી ધૂમરાણ કરતા મજૂરોના બળવાને તુરત જ સખત હાથે દાબી દેશે. તેની પાસે પૂરતા માણસો તો હતાં જ. તેમ છતાં લેખાણી ... માની ન જાય તો મજૂરોને સીધા કરવા માટે અને થોડાકના માથા ભાંગવા માટે અનામત પોલીસ અને લશ્કરનો ઉપયોગ કરવાની પણ માહુને સત્તા આપવામાં આવેલી. પરંતુ માલિકો તો જોઇને અજબ થયા કે કામે જતા મજૂરોને રોકવા હડતાળીઆઓએ જે ચોકીપહેરા શરૂ કરેલા તેને તેણે જરા ય અટકાવ્યા નહિ. મજૂરોએ રાજાના મહેલ તરફ કૂચ કરી તોપણ તેણે મજૂરો સામે એક પણ તીર કે ભાલાનો ઉપયોગ ન કર્યો.

માહુ આટલેથી જ ન અટક્યો. તેણે જોયું કે માલિકો મજૂરોને જરા પણ નમતું આપતા નથી અને તેથી મજૂરો અને માલિકો વચ્ચે ભારે ગડાગાંઠ ઊભી થઈ છે, ત્યારે તે સીધો રાજા પાસે પહોંચ્યો, અને તેણે, અગાઉ કદી કોઇએ રજૂ નહિ કરેલી એ રીતે, મજૂરોની તમામ હકીકત રજૂ કરી. રાજા ઉપર પણ માહુની દલીલો અને વાક્છટાની એટલી બધી ઊંડી છાપ પડી કે તેણે તરત જ મજૂરોની તમામ માગણીઓ મંજૂર રાખની જાહેરાત બહાર પાડી.

(સૂચિત) —વે૦

હિંદમાં ચાના વાવેતરનો ઇતિહાસ

હિંદુસ્તાનમાં ચાહનું આગમન કેવી રીતે થયું એની બહુ થોડા લોકોને ખબર હશે. ઈ. ૧૮૩૪ની સાલની એ વાત છે. એ વરસે સતીનો રિવાજ બંધ કરનાર લૉર્ડ બેન્ટિકે હિંદુસ્તાનમાં કયાકયા ધંધા ખીલવી શકાય એની તપાસ કરી હતી. ખેતીવાડીના કેટલાયે નિષ્ણાતો અને બીજા ધંધાદારીઓએ ત્યારે અભિપ્રાય આપેલો કે હિંદમાં ચાહનું વાવેતર કરવાનો પ્રયોગ સફળ નહિ થાય. પણ ચાહદેવીએ એ બધાને છેતર્યાં, અને આ દેશમાં કાયમને માટે ધામા નાખ્યા.

આસામના જંગલોના એક જંગલી રોપને ભાવિમાં આટલું બધું મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થશે એનો કોઇને ખ્યાલ ન હતો. ૧૭૮૦માં ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના કૅપ્ટનો કતાન(ચીન)થી ચાહનું બી હિંદમાં-કલકત્તામાં લાવ્યા. વૉરન હેસ્ટિંગ્સે એ બી ભૂતાન મોકલ્યું. લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ રૉબર્ટ કીડે કલકત્તામાં પોતાના ખાનગી બગીચામાં પણ ચાના બી વાવ્યા. એ રોપ સારી રીતે ઊગ્યા પણ એ વખતે એનો એના કરતા વધારે કશો ઉપયોગ થયો નહિ. ૧૭૮૮માં ફરીવાર ચાહની તપાસ કરવામાં આવી. સર જૉસેફ બૅંકસે બધા પ્રદેશનું નિરીક્ષણ કરીને એવું ઠરાવ્યું કે બિહાર, રંગપુર ને કુચબિહારમાં ચાહનું વાવેતર થઇ શકશે. એ વખતે આસામ તરફ કોઈનું ધ્યાન ખેંચાયું ન હતું. એ વખતે વાવેતર થયું નહિ.

૧૮૨૩માં મેજર રૉબર્ટ બ્રૂસ ધંધાને અંગે સબસાગરમાં ગયો હતો. એ વખતે સબસાગર બ્રહ્મદેશની સરહદ પર આવ્યું હતું. ત્યાં પર્વતોમાં તેણે ચાહના રોપ ઊગેલા જોયા, એટલે ઠર્યું કે ચાહ હિંદમાં જ થતી હતી અને તેના છોડ ચીનમાંથી અહીં લાવવામાં આવ્યા નથી. બ્રૂસે આ પરથી હિંદુસ્તાનમાં ચાહનું વાવેતર વધુ પ્રમાણમાં કરવાનો નિર્ધાર કર્યો; પણ તે કરતાંકરતાં તેને અગિયાર વરસ થયાં. લૉર્ડ બેન્ટિકે એક કંપની સ્થાપન કરાવી ને એ કમિટીને માથે ધંધો કરવાની જવાબદારી નાખવામાં આવી. ચાહનું વાવેતર કરવું, ચાહ બનાવવી ને વેચવી, એટલાં કામ કંપનીને કરવાનાં હતાં. ત્યારથી એ ધંધો દર વરસે વિકાસ પામતો ગયો છે.

ઇ. ૧૮૩૮માં ચાહ જાહેરરીતે વેચાવા માંડી. એ વખતે ચાહ ૬ શિ. ૫ પેન્સ એટલે સાત-સાડાસાત રૂપિયે રતલ વેચાતી હતી અને એ ભાવે શરૂમાં ૪૫૮ રતલ ચાહ વેચાઇ. ચાહનો ભાવ સારો આવતો હતો, પણ તેના બગીચા ને કારખાનાંમાં એટલી બધી મૂડી રોકવી પડતી હતી કે છેવટ ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીએ એ ધંધો પોતાના હાથમાં રાખવાને બદલે ખાનગી વેપારીઓને સોંપી દીધો.

ઈ. ૧૮૩૯માં આસામમાં ઊગેલા એ જંગલી છોડનાં પાંદડાં કલકત્તામાં ખાનગી વેચાણ માટે મોકલવામાં આવ્યાં. એ ચાહની લહેજત ને સ્વાદ એટલાં બધાં સારાં લાગ્યાં કે ત્યાર પછી નક્કી કરવામાં આવ્યું કે ચીનમાંથી ચાહ કે ચાહનાં બી લાવવાની હવે જરૂર નથી અને આસામની ચાહનું જ વાવેતર કરવું જોઈએ.

ચાહનો ખપ દિવસે દિવસે વધવા લાગ્યો ૧૮૫૮માં ટી કમિટીએ મહેસૂલ વહેલો નક્કી વહેંચ્યો અને ત્યાર પછી બીજા લોકોએ પણ ચાહના ધંધામાં મૂડી રોકવા માંડી અત્યારે એમાં એક અબજ રૂપિયા કરતાં યે વધારે મૂડી છે આસામમાં વાવેતર કનેહમંદ થયું એટલે બીજે ઠેકાણે તથા હિમાલયના તળેટીના પ્રદેશમાં વાવેતર કરવા માંડ્યું અત્યારે હિમાલયની તરાઈ, દુઆબ, સુરમા ખીણ, કાચર, સિલ્હટ, છોટા નાગપુર, કુર્ગ, મદ્રાસ, કોચીન, ત્રાવણકોર, કાંગરા ખીણ, દહેરાદૂન વગેરે ઠેકાણે ચાહનું વાવેતર થાય છે. આસામમાં ચાહના ૧૦૦૦ બગીચા છે ને એનું ક્ષેત્રફળ પાંચ લાખ એકર છે બંગાળમાં ૨૫૦૦ બગીચા છે ને ક્ષેત્રફળ દસ હજાર એકર છે બંગાળામાં ૩૫૦ બગીચા છે જે બે લાખ એકર છે મદ્રાસ ને ત્રાવણકોરમાં ૯૨૩ બગીચા ને ક્ષેત્રફળ અઢી લાખ એકર છે એટલે કે આખા હિન્દુસ્તાનમાં દસ લાખ એકર કરતાં પણ વધારે ક્ષેત્રફળમાં આજે ચાહ વાવવામાં આવે છે! જેટલી જમીન ચાહ વાવી શકાય એવી હતી એટલી બધી ઓગણીસમી સદીમાં જ ઉપયોગમાં લઇ લેવામાં આવી છે હિંદમાં અત્યારે ચાહના ૫૦૦૦ બગીચા છે ને એમાં ૪૦ કરોડ રતલ ચાહ પાકે છે

હિન્દુસ્તાનનો ચાહનો ધંધો દુનિયામાં ઘણો મહત્ત્વનો ગણાય છે દુનિયાના બધા વેપારમાં ચાહનો વેપાર એક ટકા જેટલો છે ને એ એક ટકામાં હિન્દી ચાહ ⅓ જેટલી છે દર વરસે દુનિયામાં લોકો ૨૦ હજાર કરોડ ચાહના કપ પીએ છે, જેમાંથી ઉત્તમ ચાહના કપ હિન્દી ચાહમાંથી બનાવવામાં આવે છે (ચિત્રમય જગત)

જુદાજુદા દેશોની રાજસભાનાં નામ

અમેરિકા—કૉંગ્રેસ	સ્પેન—કોર્ટીઝ
ઇંગ્લંડ—પાર્લામેન્ટ	પોલૅન્ડ—સેઇમ
જર્મની—રાઇખ્સ્ટાગ	હોલૅન્ડ—સ્ટેટ્સ જનરલ
ફ્રાન્સ—ચેમ્બર ઑવ ડેપ્યુટીઝ	ડેનમાર્ક—રિગ્સડાગ
ઈટલી—સેનેટ	આઇસલૅન્ડ—આલ્થિંગ
જાપાન—ડાયેટ	સ્વિટ્ઝર્લૅંડ—ફેડરલ ઍસેમ્બલી
તુર્કી—ગ્રાન્ડ નૅશનલ ઍસેમ્બલી	નૉર્વે—સ્ટોર્ટિંગ
આયર—ડેલ	યુગોસ્લાવિયા—સ્કૂપ્શ્ટિના
મિસર—પાર્લામેન	ઈરાન—મજલિસ

જુદાજુદા દેશોનાં રાષ્ટ્રીય નામો

પર્શિયા—ઇરાન	જાપાન—નિપોન
ઑસ્ટ્રિયા—ઑસ્ટરરાઇખ	સ્પેન—ઇસ્પાના
હંગેરી—મૅગ્યારોર્સાગ	બેલ્જિયમ—લા બેલ્જિક
જર્મની—ડૉઇશલાન્ડ	ઍબીસીનિયા—ઇથિયોપિયા
ગ્રીસ—હેલાસ	હોલૅન્ડ—નીધરલૅન્ડ
ચીન—ચુંગ કુઓ	પોલૅન્ડ—પોલાસ્કા
ઇજિપ્ત—મિસર	સ્વિટ્ઝર્લૅંડ—હેલ્વેશિયા
ફિનલૅંડ—સુઓમી	આયર્લૅંડ—આયર
	નૉર્વે—નૉર્જ

તમે પોતે

તમારું શરીર એક હેરતભર્યું યંત્ર છે. નવાઇની વાત તો એ છે કે એ ખૂબ જ અટપટું હોવા છતાં ભાગ્યે જ હેરાન કરે છે. ૨૫,૦૦,૦૦૦ છિદ્રો એ ધરાવે છે—લગભગ દર ચોરસ ઇંચે ૩,૦૦૦ ને માનવીના મસ્તકમાં ૨૦૦થી વધુ હાડકાં હોય છે! દર મિનિટે તમારા શરીરનું તમામ લોહી તમારા હૃદય દ્વારા પંપ થાય છે એક મિનિટમાં તમારું હૃદય ૭૦ ધબકારા લે છે અથવા દિવસભરમાં 1,00800 વખત' સરેરાશ દરેક મનુષ્ય પોતાના ફેફસામાં ૨૩૦ ક્યૂબિક ઇંચ હવા સમાવી શકે દર ઉચ્છ્વાસ દીઠ ૨૫-૩૦ ક્યુ ઇંચ એ બહાર કાઢે છે ને અંદર લે છે. ઘણુંખરા માણસો દર મિનિટે ૧૮ વાર શ્વાસ લે છે, સ્ત્રીઓ એથી સહેજ વધારે લે.

વળી શરીરમાં ૫૦૦થી વધુ સ્નાયુઓ છે ને લગભગ એટલી સંખ્યામાં શિરાઓ તથા રક્તવાહિનીઓ છે ૯૮.૬ ડીગ્રી (ફેરનહીટ) જેટલી સમધારણ ગરમી તમે ધરાવો છો દરરોજ તમારું શરીર બન ૪૮ ઔંસ (૪ પાઇન્ટ) પાણી બહાર કાઢી નાખે છે—૨૦ ઔંસ ચામડી દ્વારા, ૧૦ ઔંસ ફેફસાં દ્વારા ને ૫૦ ઔંસ મૂત્રાશય દ્વારા આ ઉપરાંત અર્ધો ઔંસ નાઇટ્રોજન (નત્રવાયુ), એક ઔંસ મી. (મિનરલ સૉલ્ટસ) ને આઠ ઔંસ કાર્બન પણ તમે ગુમાવો છો આ ખોટનો ખાડો પૂરવાને સરેરાશ દરેક મનુષ્ય લગભગ ૫॥ રતલ ખોરાક ને પાણી લે છે જે લગભગ દર વર્ષે એક ટન જેટલું થવા જાય છે.

નવાં પુસ્તકો

સુદામાચરિત (કવિ પ્રેમાનંદ અને નરસિંહ કૃત) સંપાદક મગનભાઈ પ્ર દેસાઈ, ૦-૧૦-૦, **નિર્ભયતા** (શ્રી મશરૂવાળાના ગુજરાતી પુસ્તકનું હિંદી) અનુવાદક કાશિનાથ ત્રિવેદી, ૦-૨-૦, **બે ખુદાઈ ખિદમતગાર** મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ, ૦-૧૦-૦, ત્રણેના પ્રાપ્તિસ્થાન—નવજીવન કાર્યાલય અમદાવાદ **મંજૂષા** (કાવ્ય સંગ્રહ) લેખક-પ્રકાશક 'મોહિનીચન્દ્ર', મુખ્ય વિક્રેતા આર. આર શેઠની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ—૨, ૨-૦-૦, **હિંદનું નાણાંતંત્ર** લેખક-પ્રકાશક જયંતીલાલ હ. મહેતા, સોલ એજન્ટ મુકુંદલાલ જે. મહેતા ઍન્ડ કં રાવપુરા, વડોદરા, ૩ ૮-૦, **ઉર્દૂ લિપિ પરિચય** લેખક યાજ્ઞવલ્ક્ય સદાનંદ અગ્નિહોત્રી, પ્રકાશક જયંતીલાલ વિ મહેતા, શ્રી હરિહર પુસ્તકાલય, ટાવરરોડ, સૂરત, ૦-૮-૦; **ત્રણ દીકરા** સંપાદક નાગરદાસ ઈ પટેલ, પ્રકાશક બાલવિનોદ કાર્યાલય, મલાડ (મુંબાઇ), **અક્ષરમાળા** સંપાદક તથા પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે ૦-૬ ૦, **ગુજરાતનો જય** (ખંડ બીજો) લેખક—ઝવેરચંદ મેઘાણી, પ્રકાશક—ફુલછાબ કાર્યાલય રાણપુર, ૨-૦-૦, **કુમારનાં સ્ત્રીરત્નો** સંપાદક—ઇન્દુલાલ ગ યાજ્ઞિક, પ્રકાશક—પુસ્તકાલય સ સ મંડળ લિ, વડોદરા, ત્રીજી આવૃત્તિ, કાચું પૂઠું ૧-૪-૦, પાકું ૧-૮-૦, **અછૂત કોણ?** લેખક—પુરાતન લલિત બુચ, પ્રકાશક—રાષ્ટ્રીય સેવાસમિતિ, અમદાવાદ, વિનામૂલ્ય, **ચાંગ-કાઈ-શેક** લેખક 'શ્યામ' ('જગતના વિધાયકો' માળાનું ત્રીજું પુસ્તક) પ્રકાશક સ્વસ્તિક બુકડેપો, ૪૫૧ કાલબાદેવી રોડ, મુંબાઈ-૨, ૦-૪-૦, **સીંગાપુર (પતન), ડચ ટાપુઓ, ઑસ્ટ્રેલિયા** ત્રણેના લેખક ડુંગરશી ધરમશી સંપટ, પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે, દરેકના ૦-૮-૦, **પંચવ્યાયામ** (લાઠી, મગદળ, દંડ, બેઠક અને લેજિમ) પ્રકાશક ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ, પો કરાડી (સુરત), ૦-૧૪-૦, **હિંદુ જીવનદર્શન** (રાધાકૃષ્ણનના 'હિંદુ વ્યૂ ઑવ લાઈફ' ઉપરથી) અનુવાદક—ચન્દ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ, ૦-૧૦-૦, **બેકૂતનો શિકારી અને મધ્યમસરની ચાલ** (બે નાટકો) લેખક—જુગતરામ દવે, ૦-૪-૦, **સ્વરાજ્યશાસ્ત્ર** (વિનોબા ભાવે કૃત) અનુવાદક—પાંડુરંગ ગણેશ દેશપાંડે, પ્રકાશક—ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ ૦-૬-૦, **ઉર્દૂ લિપિ શિક્ષિકા** હરરાજ જૈન અને ગિરિરાજ કિશોર, ૦ ૯-૦, **સુદામાજીના કેદારા** (નરસિંહ મહેતા કૃત) સંપાદક—મગનભાઇ પ્રભુદાસ દેસાઇ, ૦-૧-૬, પાંચે પુસ્તકના પ્રકાશન તથા પ્રાપ્તિસ્થાન—નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ **૫ મહારાણીશંકર શર્માનું જીવનચરિત્ર** લેખિકા-પ્રકાશિકા ઇચ્છાદેવી મ શર્મા, માળીવાળા જૂનાગઢ, મૂલ્ય—શ્રદ્ધા.

આ મહિનો (ઑગસ્ટ) ઇતિહાસમાં

તા. ૫ જગતના સાહિત્યમાં નામાંકિત નવલિકાઓ આપનાર ફ્રેન્ચ નવલ-નવલિકા-લેખક હારી રેને આલ્બર્ટ ગાઇ દ મૉપાસાં-જન્મ, ઈ ૧૮૫૦.

તા. ... 'ધ રિડલ ઑવ ધ યુનિવર્સ' (વિશ્વ-પ્રપંચ)ના લેખક, મહાન ઉત્ક્રાન્તિશાસ્ત્રી એર્ન્સ્ટ હાઇનિક હૅકલનું અવસાન, ઈ ૧૯૧૯.

તા. ૧૨ વેલિંગ્ટને અહમદનગર પર હલ્લો કરી જીતી લીધું, ઈ ૧૮૦૩.

તા. ૧૭ પ્રુશિયાના મહાન રાજા ફ્રેડરિકનું અવસાન, ઇ ૧૭૮૬

તા. ૨૪ વિસુવિયસ જ્વાળામુખી ફાટવાથી થએલો પૉમ્પીઆઈ નગરનો વિનાશ, ઇ ૭૯.

તા. ૨૬ સ્વ. લોકમાન્ય તિલક પછી તેમની રાજકીય પ્રવૃત્તિનું તેમજ તેમના 'કેસરી' પત્રનું સુકાન સંભાળનાર વિખ્યાત મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યકાર, પત્રકાર અને લોકનેતા નૃસિંહ ચિંતામણ કેળકરનો જન્મ, ઇ. ૧૮૭૨.

તા. ૨૭ અમેરિકાના આજના મહાનગર ન્યૂયૉર્કને ડચ લોકો પાસેથી અંગ્રેજોએ કબજે કરી તેનું મૂળ નામ ન્યૂ આમ્સ્ટર્ડામ બદલી ડ્યૂકનું નામ પાડ્યું, ઈ ૧૬૬૪

તા. ૩૧ 'પિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ'ના રચનાર અંગ્રેજ લેખક અને ધર્મોપદેશક જૉન બનિયનનું અવસાન, ઇ. ૧૬૮૮ પોતાના સ્વતંત્ર ધર્મવિચારો ઉપદેશવા માટે રૂઢિચુસ્ત કાયદાએ તેને બે વાર જેલમાં નાખ્યો. તેનું કેપનું વિખ્યાત પુસ્તક પણ ત્યાં જ લખાયું

આ માસની વ્યક્તિવિશેષ

ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જર

ગુજરાતના આ પ્રથમ અને પ્રતિભાશાળી રસાયનશાસ્ત્રીનો જન્મ સુરતની સુતાર જ્ઞાતિમાં અગ્રેસર ગણાતા ગજ્જર કુટુંબમાં ઈ. ૧૮૬૩ના ઑગસ્ટમાં થયો. ઉજ્જ્વળ બુદ્ધિશક્તિથી પોતાનો પ્રાથમિક અને માધ્યમિક અભ્યાસ પૂરો કરી સોળ વર્ષની વયે તે મૅટ્રિક થયા ને મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાંથી રસાયનશાસ્ત્રના પ્રશ્નપત્રમાં ૩૦૦માંથી ૨૯૫ માર્ક મેળવી બી. એસસી.ની પરીક્ષામાં તેઓ પહેલા વર્ગમાં પાસ થયા અને કૉલેજના ફેલો નીમાયા. એ દરમિયાન એમ. એ. થઇને કાયદાનો પણ થોડો અભ્યાસ કર્યો. પરંતુ તેમનું ધ્યેય તો હિંદમાં લોકહિતાર્થે વિજ્ઞાનનો-ખાસ કરી રસાયનશાસ્ત્રના વિકાસ કેમ થાય એ જ હોવાથી તેમણે આગળ અભ્યાસ મૂકી દીધો, અને કરાંચીની સિંધ કૉલેજની રૂ. ૩૦૦ની પ્રોફેસરી જતી કરીને શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ જેવા દેશભક્ત રાજવીના આશ્રયે રાસાયણિક ઉદ્યોગો ખીલવવાની પોતાની યોજનાનો અમલ થઇ શકવાની ભાવનાથી વડોદરા કૉલેજમાં રસાયણશાસ્ત્રના પ્રોફેસરની રૂ. ૨૦૦ની જગ્યા સ્વીકારી ત્યાં તેમણે રાજ્યના રંગાટી ઉદ્યોગોનો અહેવાલ તૈયાર કર્યો, તેના અમલ માટે છાપકામ ને રંગાટીકામની વિલાયતની સંસ્થાઓ સાથે સ્પર્ધા કરે તેવી પ્રયોગશાળા કાઢી, અને મોટા પાયા પર હુન્નરઉદ્યોગની સંસ્થાની યોજના ઘડી આપી, જે પરથી શ્રીમંત ગાયકવાડે ઇ ૧૮૯૦ના જૂન માસમાં હાલના 'કળાભવન'ની સ્થાપના કરી પ્રો ગજ્જર 'કળાભવન'ના આચાર્ય નીમાયા અને ત્યારથી તે ૧૮૯૬ સુધી એ સંસ્થાના કાર્ય અને કીર્તિ વધારવાના ચિંતન, યોજના અને કાર્યમાં એમણે અવિશ્રાંત જહેમત ખેડી. આ દરમિયાન તેમણે પાઠ્ય પુસ્તકો માટે ગુજરાતીમાં વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય પ્રગટ કરવા માટે સ્વ કવિ કાન્તને ત્યાં રોકાવ્યા ને શ્રીમંત સયાજીરાવ પાસે રૂ ૫૦,૦૦૦ જેવી મોટી રકમ કઢાવી. એ ઉપરાંત રંગાટની વિદ્યામાં પારંગત થવા તેઓ જર્મન ભાષા શીખ્યા અને પછી એ જ્ઞાનના બળે 'રંગરહસ્ય' નામનું ત્રિમાસિક પત્ર પણ કાઢવા માંડ્યું. કળાભવન વિકાસ પામી ધંધાઉદ્યોગની એક વિદ્યાપીઠ બને એ ઉદ્દેશ બર લાવવા રાતદિવસ તે પ્રવૃત્તિશીલ રહ્યા; પણ અંતે બીજાં ખાતાંઓની ડખલને લીધે સ્વમાની પ્રો. ગજ્જરે ૧૮૯૬માં કળાભવન છોડયું

ત્યાંથી મુંબઈ આવીને વિલ્સન કૉલેજમાં તે કેમિસ્ટ્રીના પ્રોફેસર નીમાયા ત્યાં 'યુનિવર્સિટી રીફોર્મ'ની ચળવળ કરી રસાયનશાસ્ત્રનો જુદો વિષય બનાવ્યો, જેને પરિણામે એ શાસ્ત્રના નિષ્ણાત સ્નાતકો નીકળવા લાગ્યા એવામાં મુંબઈમાં અસાધ્ય ને સખત મરકી ફાટી નીકળી તેના ઉપચાર તરીકે પ્રો. ગજ્જરે 'આયોડિન ટરક્લોરાઈડ' નામની દવાની શોધ કરી જગતના અમુલ્ય ઔષધોમાં એકની વૃદ્ધિ કરી અને પરદેશી કંપનીઓએ મોટી કીમત આપવા છતાં તેનું પેટન્ટ ન લેતાં જનતા માટે તે ખુલ્લી રાખી

૧૮૯૮માં મુંબઈમાં મહારાણી વિક્ટોરિયાના બાવલાનું મુખ કોઇ સજ્જડ કાળા રંગે રંગી ગએલું તે ડાઘ ભલભલાથી પણ ન નીકળ્યા તે તેમણે કાઢી સૌને છક્ક કરી નાખેલા દેશમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ તૈયાર કરવાની જરૂર લાગવાથી ૧૮૯૯માં તેમણે 'ટેકનો-કેમિકલ લેબોરેટરી' નામની સ્વતંત્ર પ્રયોગશાળા મુંબઈમાં ઊભી કરી પોતાની અંગત આવક આ પ્રયોગશાળામાં નાખી તેમણે તેને સમૃદ્ધ કરી યુનિવર્સિટી ને મેડિકલ કૉલેજ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં જ કામ કરવા મોકલતા એવી એની ખ્યાતિ હતી તે પછી ઝાંખા પડી ગએલા સાચા મોતી ધોવાનો અજબ નુસખો એમણે શોધી કાઢ્યો આથી તો દુનિયાભરના રસાયણશાસ્ત્રીઓ હેરત પામી ગયા! આ બધામાં એ લાખો રૂપિયા કમાયા જે તેમણે રસાયનશાસ્ત્રના પ્રચાર માટે વાપર્યાં. ૧૯૦૨ પછી તેમની જ પ્રેરણા, યોજના ને અવિશ્રાંત શ્રમથી વડોદરાનું 'એલેમ્બિક કેમિકલ વર્કસ' સ્થાપવામાં આવેલું

૧૯૦૨ની સાલના યુનિવર્સિટી કમિશન સમક્ષ પણ તેમણે જુબાની આપી વૈજ્ઞાનિક કેળવણી વિષયક પોતાના વિચારો અને યોજનાઓથી કમિશનને છક્ક કરી દીધેલું આ જ સાલમાં શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી સાથે તેમણે સુવ્યવસ્થિત સમાજ, કારખાના અને વૈજ્ઞાનિક પરખ કરી શાળાઓવાળું એક આદર્શ સંસ્થાન સ્થાપવાની 'કલ્યાણગ્રામ' નામની યોજના ઘડેલી, પણ પાછળથી આર્થિક સ્થિતિ નબળી થતાં એમની એ મુરાદ બર ન આવી ૧૯૧૦માં તેમના પત્ની કાશીબેન ગુજરી ગયાં, આંતરિક જીવન ક્લેશમય અને દુઃખી બની ગયું ને અશાન્ત ચિત્તને લીધે અંતે અનિદ્રાના ભોગ બનેલા પ્રો ગજ્જરના અંતિમ દિવસો ખૂબ કરુણ, એકાકી ને આર્થિક સંકડામણવાળા નીવડ્યા. ૧૯૨૦ના જુલાઈની ૧૬મી તારીખે આ વિખ્યાત ગુજરાતી રસાયનશાસ્ત્રીએ આ લોકનો ત્યાગ કર્યો

ગણેશજનની — શિલ્પી શ્રીધર મહાપત્ર

ટપાલની ટિકિટો પર વિવિધ પ્રકારના વાયુયાન

પહેલી હાર–ડાબી બાજુથી (૧) ઈ ૧૯૨૮માં પોતાને ત્યાં ભરાયેલી આંતરરાષ્ટ્રીય વિમાની વાહન-વ્યવહાર પરિષદના સ્મરણમાં અમેરિકાએ કાઢેલી બે સેન્ટની ટિકિટ પર એરોપ્લેનના આદિ શોધકો–રાઈટ બ્રધર્સનું શોધેલું પહેલું એરોપ્લેન; (૨) જર્મનીએ પોતાના વિખ્યાત જંગી 'ગ્રાફ ઝેપલિન'ના ચિત્રવાળી કાઢેલી ૫૦ ફેનિગની એરમેઈલ ટિકિટ, એમાં ટિકિટના મધ્યભાગે માત્ર એ ઝેપલિનની ગૉન્ડોલા (બેસવાની છાબડી) જ બતાવેલી છે, આખા ઝેપલિનનો ખ્યાલ ટિકિટની નીચલી આડી પટ્ટીમાં આપ્યો છે (૩) 'હાઈટી'ની ૫૦ સેન્ટની ટિકિટ પર ચાલુ એરોપ્લેન બીજી હાર–ડાબી બાજુથી (૧) બેલ્જિયમની ૧॥। ફ્રાંકની ટિકિટ પર, આકાશમાં ઊંચા અંતરીક્ષમાં ઊડી આવેલું પિકાર્ડનું વિખ્યાત બલૂન, (૨) બેલ્જિયમની ૫ ફ્રાંકની ટિકિટ પર એ દેશની રાજધાની બ્રસેલ્સ શહેર પર ઊડતું એરોપ્લેન, (૩) દક્ષિણ અમેરિકાના 'ચીલી' રાજ્યના પાર્વતીય પ્રદેશ પર ઊડતું જંગી એરોપ્લેન દર્શાવતી ત્યાંની ૫૦ સેન્ટની ટિકિટ, (૪) ૪૦ ફેનિગની જર્મન ટિકિટ પર જર્મન મોનોપ્લેન; ત્રીજી હાર–(૧) ઇન્ડો ચાઈનાની ૩૬ સેન્ટની ટિકિટ પર એરોપ્લેન; (૨) ચેકોસ્લોવાકિયાની ટિકિટ પર એરોપ્લેન, (૩) પનામા કેનાલ ઉપર ઊડતું એરોપ્લેન–એ પ્રદેશની ૨૦ સેન્ટની ટિકિટ પર (શ્રી હરિલાલ ઓચ્છવલાલ…)

ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

ઉપર - 'સૂર્યાસ્ત' મઝહર માસ્તર (પાલણપુર). પહેલું ઈનામ; નીચે - 'ઘર ભણી'–ચીમન મેવાડા (કલોલ). બીજું ઈનામ (વિ જુઓ ૬૨ પૃ ૨૩૫)

૧૮ એપ્રિલ ૧૯૩૬

આ દિવસ ગુજરાતી શબ્દરચના હરીફાઈઓના ઇતિહાસમાં યાદગાર રહેશે, આ દિવસેજ જન્મભૂમિ ગુજરાતી શબ્દરચના હરીફાઈના પ્રથમ વ્યૂહના મંગળાચરણ થયાં એ બનાવને ૯ વર્ષ ૪ માસનાં વહાણાં વહી ગયાં.

પ્રગતિની પારાશીશી

પ્રથમ વ્યૂહમાં રોકડા અને પુસ્તકોનાં મળીને એક હજારનાં ઈનામો વહેંચાયાં હતાં. ત્યાર બાદ ગુજરાતી જનતાનો સહકાર ઉત્તરોત્તર વધવા સાથે ઇનામની રકમમાં પણ સંગીન વધારો કરવામાં આવ્યો. વ્યૂહ ૩૫માં, **સુવર્ણ વ્યૂહ ૫૦માં અને વસંત વ્યૂહ ૫૪માં**, દરેકમાં રૂપિયા **૫,૦૦૦નાં ઈનામો** વહેંચાયાં. પ્રથમ વ્યૂહમાં પહેલું ઈનામ **રૂ. ૫૦૦** (રોકડા)નું હતું. વ્યૂહ ૫૪માં પહેલું ઇનામ **રૂ. ૩૦૦૦** (રોકડા)નું હતું.

જનતાનો સહકાર

જ્ઞાન, ગમ્મત અને અર્થના ત્રિવિધ લાભની પ્રાપ્તિ માટે અદ્વિતીય એવા જન્મભૂમિ હરીફાઇના શબ્દવ્યૂહોને જનતાએ સારી તરહ અપનાવી લીધા. ચૉરે ને ચૌટે ગામગપાટાનું સ્થાન જન્મભૂમિ હરીફાઈના વ્યૂહની ચર્ચાએ લીધું. ઘરમાં ને ઑફિસમાં અન્ય ગોષ્ઠિનુ સ્થાન વ્યૂહ ગોષ્ઠિએ અને ચાવીની બુદ્ધિયુક્ત દલીલોએ લીધું પહેલા વ્યૂહથી માંડીને વ્યૂહ ૫૭ સુધીમાં લાખો હરીફોએ ભાગ લીધો. જેમાં ૩૪૬૯૦ હરીફોને નાની રકમથી માંડીને ચાર આંકડાની રકમનાં ઇનામો જીતવામાં સફળતા સાંપડી. એ રીતે આજ સુધીમાં આશરે **રૂ. ૧,૭૫,૦૦૦નાં ઈનામો વહેંચાયાં.**

અઠવાડિક મુખપત્ર

જનતાના સહકારની વધતી જતી માત્રા સાથે કદમ મિલાવવા માટે જન્મભૂમિ હરીફાઈના સંચાલકોને એક અઠવાડિક મુખપત્રનુ પ્રકાશન આવશ્યક જણાયું. તા. ૧૦મી ઑગસ્ટ ૧૯૪૧ની આસપાસ "હરીફાઇ" અઠવાડિક પ્રસિદ્ધ કરવાનો નિર્ણય લેવાયો અને તા. ૧૭મી ઑગસ્ટના દિવસે હરીફ જનતાની સેવામાં "હરીફાઇ" અઠવાડિકનો પ્રથમ અંક સાદર થયો. ત્યારથી હરીફ જનતાનો ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ ચાહ મેળવતું આ અઠવાડિક મક્કમ પ્રગતિ કરી રહ્યું છે.

વ્યૂહ ૫૭નું પરિણામ

આ વ્યૂહના પરિણામ પર દૃષ્ટિપાત કરવાં જણાશે કે, (૧) કોઈપણ હરીફનો ઉકેલ સીલબંધ ઉકેલ સાથે મળતો નથી. (૨) બે ભૂલમાં બે હરીફો પહેલુ ઇનામ મેળવી જાય છે. (૩) એમાંથી એક હરીફે તો માત્ર એક જ પ્રવેશપત્ર ભર્યું છે. જન્મભૂમિ હરીફાઈ વ્યૂહોના પરિણામ પરથી એક વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે કે:—

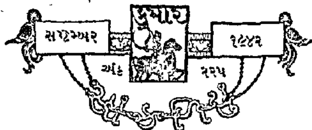
આ શબ્દવ્યૂહો લૉટરી નથી. પણ જ્ઞાન, ગમ્મત અને અર્થલાભની ત્રિવિધ પ્રાપ્તિનું બેમૂલ વાહન છે.

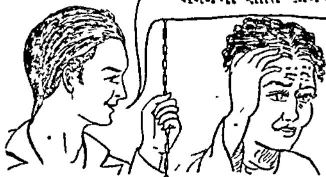
સપ્ટેમ્બર
૨૨૫
૧૯૪૨

તંત્રી રવિશંકર રાવળ • સંપાદક • બચુભાઈ રાવત

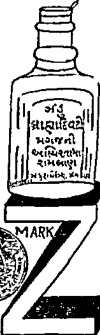
મુદ્રક–બચુભાઈ રાવત, તંત્રી અને પ્રકાશક – રવિશંકર રાવળ, કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ. વાર્ષિક રૂ. ૬, બ્રહ્મદેશના રૂ. ૬॥, પરદેશના ૧૨ શિ., છૂટક દસ આના, મુંબઇમાં – કુમાર ઑફિસ, ૧૩૬–૧૪૨ મેડોઝ સ્ટ્રીટ, આર આર મોદીની કે અથવા રાવળ બ્રધર્સ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, વડોદરામાં નૂતન ફ્રેમ સ્ટુડિયો, રાવપુરા

સાચી સાંકળ

ઝંડુ

બ્રાહ્મ્યાદિવટી

હિસ્ટીરિયામાં
ઘેલછામાં
મગજની અવ્યવસ્થામાં તેમજ
મગજની નબળાઈમાં અકસીર દવા

અચૂક વાપરો!

૨૫ ટીકડીની બાટલીના રૂ. એક
૧૦૦ ટીકડીની બાટલીના રૂ. ત્રણ

કારખાનુ:
સયાની રોડ
મુંબાઈ-૨૩

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લિ.

અમદાવાદના એજન્ટ · મેસર્સ ભોગીલાલ બ્રધર્સ · ગાંધીરોડ

દુકાન: નવી
મહાજનવાડી
મુંબાઈ-૨

ઑર્ડર આપતી વખતે, જાહેરખબર 'કુમાર'માં વાંચી હતી એટલું જણાવજો

સિંહગુફામાં ડૅનિયલ — અંતની કસોટી
ચિત્રકાર: બ્રિટન રિવાયેરી, આર. એ.
(કથાપ્રસંગ તથા ચિત્રપરિચય માટે જુઓ પૃ. ૨૩૯)

વર્ષ ૧૯મું

અંક ૯મો

સપ્ટેમ્બર • ૧૯૪૨

ચિરન્તન તત્ત્વ

• વસન્તતિલકા •

પાષાણદેહધર રૈવત કાળમીંઢ,
સંઘાતમાં સ્થિર ઉભો દૃઢ અદ્રિ રમ્ય;
વર્ષો વહી, શિશિર ધ્રુજી, વસન્ત ખીલી,
વર્ષો ગયાં—નિત રહ્યો ગરવો પ્રતાપી.

ને કાનને કુસુમ કોમળ એક ઊગ્યું,
જીવી ગયું લઘુક જીવન કૈં દિનોનું;
ઉત્ફુલ્લ કેસરદલો અનિલે લસ્યાં'તાં,
વીતી વસન્ત, તરુનું સ્મિત ગૌ વિલાયાં.

ક્યાં કૃષ્ણ રૈવતતણી દૃઢતા અખંડ,
ક્યાં વર્ણરાગ કમનીય કુમાશ ક્યાં ને;
ક્યાં એકની અહ! ચિરન્તનતા અશાન્ત!
ક્યાં અન્યની મૃદુલ ભંગુરતા પ્રફુલ્લ!

પુષ્પે અને નગ વિષે ઉભયે અદીઠ
છૂપ્યું લસે પણ ચિરન્તન તત્ત્વ એક.

તનસુખ ભટ્ટ

ખંજન

• મિશ્ર •

પર્ણોદના દેશમાં વસંતે ભરી
કિંશુકના ખાતરમાં. પ્રભાત-
ના રોકથી દેવ રહ્યો તું નિર્ધરી
કે ગ્વપ્નમાં આવી ઝુલેવ ભાગ?

શું કૃપનું આ અલૌકિક દર્શન
રીઝાવવાને નિજનાં રહ્યું ખીલી?
ના; ખીલતી ડોકની પારદીનતા
પરાગથી એ નિજ ગૌ રહ્યું ભરી.

ને આજે ચુંબન દેતા ઝીણી
પડી ક્યાં ખંજન કે ગુંજન?
કે ખંજનો?

ના, રચી એ ક અંજલિ
તે ઝીલવા આ ગગનના મધુરતા
વાત્સલ્યની ઝરમરને અહર્નિશ.

ઉ. ર.

ગીતનો જન્મ

• મિશ્ર •

સદી હશે અન્તર દેહી આમને,
વર્ષી પ્રીમે સુંદર મેર પ્રેમથી
દેતી સૂર્યો આતુર તપ્ત બગિને,
પુષ્પો રચી મંજુલ પાંખડીતણાં
શણગારનો ભાવ રચે ધરી હશે,
નારી હશે ઝરણાંની પુષ્પ
પર્ણો અને કૃપણને ઝરી હશે,
કે અન્તરે કો'ક વધેલું ગાઢ
વલાદનું વા મુગ્ધતાનું વા
કરવાનું સૌ માનવીઓનું હશે,
હૈયું વહેવાર્દ રહું હશે ઝરી
સુરમ્ય ગનીત મધુર વેદના
મહી રચ્યાં અન્તરેરી આદથી,
ત્યારે હશે ગીત નવીન જન્મનું.

હૈદરઅલી હુસેન જીવાણી

શું ભેટ્યો તો સિંહ?

• મન્દાક્રાન્તા •

દાદા કાદમ્બો ખુબખુબ પ્રયત્ને છતાં તુ પધાર્યો,
ગાજી દે ધારાસભ્ય હર્યો, માન્યું નિમે ગશયો!
ત્યાં તો એ દિ' રહી ભણી અહો પૂરશે દુષ્ટ આણી,
શું ગાજી* એકથી નહિ મરે? માનીને બે ચડાવી.
કો'ક નેત્રો રગત બનિયા, અંગ ઊડી મુખરી,
ના ઈચ્છ્યું તોપણ વનડી હૂંફે ડાકણી દાત કેરી,
'ભાગ્યા' નહિતર હને છન ગોતો વ્યવાનો
'શું ભેટ્યો તો સિંહ?' 'નહિ,નહિ,તાવ મૅલેરિયાનો'

(* અલબત્ત, કિનાઈનની જ) 'શશિન્' ઓઝા

• ઉક્તિ •

મધુ ભાષુ ય, રે, શાને, છે ને દશ પુરુષાર્થ નો?

પ્રતાપરામ રાવળ

મારી નજરે

ઉત્તર ભારતનાં કલાકેન્દ્રોની તંત્રીની સંસ્કારયાત્રામાં

આ સાથેના નકશામાંની રેલવેલાઈન-ની રેખાએ રેખાએ કરેલી શાન્તિનિકેતન, કલકત્તા, ઝરિયા, નાલંદા, પટણા, બનારસ અને લખનૌની મુલાકાતો પછી આગળનાં દર્શનો.

કાનપુર

ઝરિયા જવું જ ગુજરાતનું બીજું મોટું મથક કાનપુર ગણી શકાય. અમારા સ્નેહીસબંધી અને સાહસિક ઉદ્યોગનિર્માતા શ્રી ગોવર્ધનદાસ ભટ્ટ તથા તેમના સુપુત્રો અને હળવદવાળા હિંમતભાઈ એમ ચારપાંચ જણાંએ ટ્રેનના ડબાઓ પર છુટીછુટી નજર રાખી હતી. સ્વદેશી મહેમાનોને હાથ કરતા તેમને વાર લાગી જ નહિ. દાદર પાસે વૃદ્ધ ગોવર્ધનદાસકાકા ઊભા હતા. અમને જોઈ તેમનું મન બહુ પ્રસન્ન અને ઊર્મિલ બનેલું લાગ્યું.

ઘેર પહોંચ્યા પછી સમજાયું કે અહીંના બંધુઓના પ્રેમપાશથી સહજમાં છૂટા થવાય એવું નથી. કાનપુરમાં એ સૌને મળવા સિવાય કંઈ પ્રયોજન નહોતું, એટલે ત્યાં મુકામ રાખી એક દિવસ અલ્લાહાબાદ માત્ર હાથથેલી લઈ જઈ આવવું અને અહીં જ સૌની સાથે વધુ વખતનો લાભ લેવો એમ ઠરાવ્યું. અલ્લાહાબાદના અજ્ઞાતમિત્રોને પણ ઓછામાં ઓછી તકલીફ થશે એ વિચાર પણ યોગ્ય લાગ્યો. કાનપુરમાં કળાવિષયક સંશોધન કે પરિચયો કરવાના હતા નહિ, પણ કાનપુરનો વ્યાપારઉદ્યોગ-વિસ્તાર જોવા જેવો લાગ્યો. ગુજરાતી બંધુઓએ ત્યાં સારી પ્રગતિ કરી છે અને હવે ઉદ્યોગો સ્થાપવાના મનસૂબા પણ કરી રહ્યા છે. મિલ સ્ટોર્સ સપ્લાઈંગનું બજાર તો તેમના જ હાથમાં છે, એટલે શ્રી ગોવર્ધનદાસ ભટ્ટના સુપુત્ર મુકુંદલાલે 'પીપલ્સ આયર્ન ઈન્ડસ્ટ્રીઝ' સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ હાથ કરી છે. ધંધાની સાથે ગુજરાતી બંધુઓએ વેપારી તરીકે સારી શાખ પાડી છે. તેમનો શુદ્ધ વ્યવહાર, ચીવટ અને નિયમિતતા વખણાય છે. કાનપુર ઉદ્યોગનું કેન્દ્ર હોવાથી ત્યાં એક સારી ટેકનૉલૉજિકલ સ્કૂલ છે. તેના ગુજરાતી પ્રિન્સિપાલ શ્રી શ્રૉફ લોકપ્રિય વ્યક્તિ છે. તેમના જ સ્ટાફમાં શ્રી હરિલાલ ભૂખાણી સાયન્સના પ્રોફેસર છે. બીજા સુપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી ડૉ. લાભશંકર ભટ્ટ હું ગયો તે પહેલાં થોડા જ વખતે દિલ્હીમાં સરકારી કૉમ્યુનિકેશન ખાતામાં ઊંચા હોદ્દા પર બદલી થવાથી ગએલા. ડૉ. ભટ્ટે કાનપુરમાં ગુજરાતી સમાજની સેવા બહુ કરી છે અને તેથી સૌ તેમને યાદ કરે છે. તેમના પ્રયાસથી કાનપુરની ગુજરાતી શાળાનું ત્રણ માળનું સુંદર મકાન બંધાયું છે અને કાનપુરની તે એક નમૂનેદાર શાળા ગણાય છે. આ મકાનમાં ગુજરાતી શાળાએ મારા જવાના પ્રસંગને એક મેળાવડા રૂપે વધાવ્યો. વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો ને ગૃહસ્થોની મોટી હાજરી ત્યાં થઈ હતી. ગુજરાતી સમાજના પ્રાણસંચાલક શ્રીયુત ચમારાઆએ તે પ્રસંગે સુંદર પ્રવચન કર્યું હતું અને મંડળે મારા પ્રવાસની હકીકત બહુ રસપૂર્વક સાંભળી હતી. કાનપુરનું ગુજરાતી યુવક મંડળ બહુ આશાસ્પદ

અલ્લાહાબાદમાં 'લીડર' પત્રની હિંદી આવૃત્તિના 'પુસ્તક પરિચય'કાર, અને લીડર પ્રેસ તરફથી પ્રકટ થતા પુસ્તકોના વ્યવસ્થાપક શ્રી વાચસ્પતિ પાઠકજી અમારા યજમાન હતા. સાહિત્ય અને કલાના રસિક આ વિદ્વાનનું મિત્રમંડળ બહુ બહોળું અને દેશની જુદાજુદા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાએલું હતું.

★

યુવકોનું બનેલું છે. તે બધાની શુભ પ્રવૃત્તિ અને વિચારો પ્રદર્શિત કરતું એક હસ્તલિખિત માસિકપત્ર જોઈ મને બહુ આનંદ થયો. કાનપુરમાં વળી મારા એક પુરાણા મિત્ર લક્ષ્મીદાસભાઈ ઠાકર મળી આવ્યા. તે ગ્રૅજ્યુએટ થએલા છે, છતાં ધંધામાં સાહસિક હોઈ કાનપુરમાં 'ઠાકર બોર્ડિંગ હાઉસ' કાઢ્યું છે. તેમનો આશય એ છે કે વેપાર ખેડનાર માટે આવતા ભાઈઓને ઘર જેવી ખાનપાનની સગવડ મળે, તો પરદેશમાં તેમનાં શરીર સારાં રહે અને પ્રગતિ સાધી શકે. વાત તો ખરી છે કે ગુજરાતી રસોડાની કિંમત ઈતર પ્રાંતોની બહાર ગોઠવાયેલા સ્વભાવનું છે. શ્રી ઠાકરના ભોજનાલયમાં ઘરની જેમ જ દાળ ઝાટકી સાફસૂફ કરી સંઘરવામાં આવે છે અને શાકપત્ર પણ ગૃહસ્થની રસવૃત્તિ અનુસાર તાજા મેળવે છે. એમનો સંકલ્પ છે કે એવી આંતરિક સ્વચ્છતા અને પ્રામાણિકતા ન જળવાય ત્યારે એ ધંધો બંધ કરવો. કાનપુરના ઉદ્યોગકેન્દ્રો અને સંસ્થાઓ જોવાને તો બહુ દિવસો જોઈએ, એટલે મેં મિત્રમેળાપથી સંતોષ માની અલ્લાહાબાદ જવાનું વચમાંથી સાધી લીધું.

અલ્લાહાબાદ

● શ્રીરામ શર્માએ અલ્લાહાબાદ લીડર પ્રેસમાં શ્રી વાચસ્પતિ પાઠકજીનું સરનામું આપેલું ત્યાં મેં આગલા દિવસે કાર્ડથી ખબર આપેલી. એક અજ્ઞાત મિત્રને મોડી રાત્રે તકલિફ રૂપ ન થવાના વિચારે રાત્રે

દસ વાગ્યે ટ્રેનમાંથી ઊતરી અમે વેઈટિંગ રૂમમાં સવાર પાડી દેવા ધારેલું, પણ એ અજાણી દુનિયામાં યે અમને આંગળીથી ચીંધી આપનાર એક ઓળિયો લઈ પાઠકજીએ આવી નમસ્કાર કર્યા! એ બાબુએ મને ઓળખાવ્યા તેમને તો હું ન ઓળખી શક્યો. તે સાબરમતી આશ્રમમાં કોઈની જોડે આવ્યા હશે અને મને જોયો હશે. તે પાઠકજીને ત્યાં ઊતરેલા અને બીજી ટ્રેનમાં જવાના હતા તેથી અમારી ચિંતા કરાવી ચાલતા થઈ ગયા. અમે તો સ્ટેશનમાં રહેવાનો અમારો ઈરાદો જાહેર કર્યો, પણ પાઠકજી તો કાંઈ સાંભળી જ શાના હતા. શ્રીરામ શર્માની ચિઠ્ઠી વાંચે પછી કંઈ કહેવાનું હોય જ નહિ. 'આપ પ્રથમ મેરે મકાનપે ચલીએ. બહુત દૂર નહિ હૈ' રાતના દસ વાગ્યે આપણાને દોરનાર ગાડી મળે એવી તેમની હાજરી અમને પ્રિય થઈ પડી. લીડર પ્રેસના કમ્પાઉન્ડમાં ઘોડાગાડી પહોંચી ત્યાં સુધીના રસ્તામાં કંઈ જ સૂઝ નહોતી પડતી. લીડર પ્રેસના આલીશાન મકાનની બારીઓ ઝગમગતી હતી અને સવારની પ્રતનો ધમધમાટ કરતા મશીનો ગાજતાં હતા. પાછળના ભાગમાં સ્ટાફને રહેવાના બ્લૉક હતા. તેમાંના એકનું બારણું પંડિતજીએ ખખડાવ્યું. આગળનો નાનો ખંડ એક મોટી પાટથી રોકાઈ ગયો હતો. તે પર ચોપડીઓના ઢગલા પડ્યા હતા અને ભીંત પર હિંદી કલાકારોનાં નાનામોટાં ચિત્રો ચોઢેલાં હતાં. તેમાં મેં આકાશી કમળફૂલો લઈ જતા હંસોવાળું મારું 'મેઘદૂત'નું ચિત્ર જોયું. (જુઓ 'કુમાર' અંક [illegible]નું મુખચિત્ર) તે ચીંધીને કહે: 'આપકા અપ્રત્યક્ષ પરિચય તો પૂર્વમેં હી હો ગયા હય આજ આપકે સ્વયં પધારનેસે મેં ઔર ધન્ય હુવા.' એ પાટ, ટેબલ, બિછાનું અને મેળાપની જગ્યા હતી. હું ત્યાં ગોઠવાયો. પંડિતજીએ દરેક કલાકારનું હસ્તકૃત અસલ ચિત્ર પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આ તેમનો ખાસ નાદ હતો.

મેં પત્રમાં સ્પષ્ટ લખ્યું હતું કે રાત્રે અમે કશું ભોજન લઈશું નહિ, છતાં તેમણે પોતે કંઈ ખાધું નહોતું અને અલ્પાહારની તૈયારી રાખી હતી. એમણે અને ચિ. નરેન્દ્રે જોડેનો ન્યાય કરી લીધો. બિછાના તૈયાર હતા, પણ આવા વિદ્વાન યજમાનનો પરિચય કરવાની ઇચ્છાએ ઊંઘ ન આવી, એટલે વાર્તાલાપે ચડ્યા. એવામાં 'લીડર'ના શ્રમિના મૅનેજર આવી ચડ્યા, તેમને પાછો પરિચય આપ્યો. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે સવારની પ્રતમાં મારા આવ્યાનો સમાચાર અને મળવાનો સમય બીજામાં ગોઠવાઈ ગયા! શ્રી પાઠકજી 'લીડર' પત્રની હિંદી આવૃત્તિના 'પુસ્તકપરિચય'કાર અને પ્રેસ તરફથી પ્રકટ થતા પુસ્તકોના વ્યવસ્થાપક હતા. યુ.પી.ના વિદ્વાનો થોડી અને સાદી સામગ્રી પર ઘર ચલાવી શકે છે; પણ અભ્યાસના પુસ્તકો અને સંગ્રહ પર બહુ પ્રેમ રાખે છે. શ્રી વાચસ્પતિજીનું મિત્રમંડળ બહોળું અને દેશની ઝીણીઝીણી પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલું હતું. કળા ઉપર તેમણે કેટલી યે વાતો ધન્યતાપૂર્વક કરી. તેમણે મારો બીજા દિવસનો પ્રોગ્રામ ગોઠવી કાઢ્યો. સવારમાં પ્રયાગસંગમ જઈ આવવું, બપોરે વિશ્રામનો સમય રાખવો, સાંજે મ્યૂઝિયમ જોવું. અલ્લાહાબાદ મ્યૂઝિયમમાં મહર્ષિ રોરીકે કેટલાક ચિત્રો લોન તરીકે આપેલા હતા તે હું જાણતો હતો. મ્યૂઝિયમમાં તેની ગોઠવણ, સંવર્ધન અને પ્રચાર કરનારા કલાપ્રિય સજ્જન શ્રી રામચંદ્ર ટંડનને મારે મળવું છે એ વાત મેં પાઠકજીને લખેલી, એટલે સવારમાં પ્રાતઃવિધિથી પરવારી બેઠા કે તુરત એક કાશ્મીરી તરુણ કાળી ટોપી, લાંબો કાળો અચકન ને પહોળી બાંયના લેંઘામાં પોતાની સાઈકલ બારણા આગળ ખડી કરી અંદર આવ્યા. 'યે ટંડન સાહબ આ ગયે.' પ્રેમપૂર્વક નમસ્તે થયા. તેમના હાથમાં લીડરની સવારની પ્રત હતી, તેમાં અમારો પ્રોગ્રામ છપાએલો બતાવ્યો. તે વાંચી તેઓ તરત ખબર કાઢવા આવ્યા હતા

અલ્લાહાબાદના મ્યૂઝિયમની ગોઠવણ, સંવર્ધન અને પ્રચાર કરનારા કલાપ્રિય સજ્જન શ્રી રામચન્દ્રજી ટંડન

કે તેમને નીરાંતથી મળવા ક્યો સમય રાખશે. મારી ઇચ્છા પ્રથમ પાઠકજીએ વિદાય લવાને સાંજની ટ્રેનનો ટાઈમ પણ બહાર પાડી દીધો હતો, એટલે ટંડનજીને ચિંતા થએલી. પણ અમે ટૂંકમાં જણાવ્યું કે અલ્લાહાબાદમાં તેમને જ મળવાનું અને રોરીક ચિત્રાલય તથા મ્યૂઝિયમ જોવાનું જ માત્ર કામ હતું અલ્લાહાબાદ મ્યૂઝિયમના પ્રસ્તાવક શ્રી વ્યાસજી પ્રવાસમાં હતા, એટલે તેમની ખોટ તો ભોગવવાની જ. ટંડનજીના ગયા પછી એક ઇક્કો ભાડે કરી અમે પ્રયાગતીર્થ તરફ હંકારી ગયા. અલ્લાહાબાદ શહેરનો સરિયામ રસ્તો વીંધીને લગભગ ચાર માઈલ સુધી અમને લોકજીવન નીરખતાં જતાં વખત લાગ્યો લાગ્યો નહિ, પણ લગભગ સવા કલાકે ત્યાં પહોંચ્યા.

પ્રયાગ સંગમ

■ પ્રયાગ સંગમ આગળ બંને મહાનદીઓના પટ શહેરની સપાટીથી ઘણા નીચા-લગભગ વીસ ફૂટ જેટલા-ઊતરી ગએલા છે, પણ યુગોથી નદીનાં પૂરોએ તેનો વિસ્તાર એટલો બધો વધારી દીધો છે કે બે નદી મળે છે તેની વચ્ચેના રેતાળ પ્રદેશમાં બાર વર્ષે ભરાતો કુંભ મેળો તેમાં સમાઈ જાય છે. લગભગ વીસ લાખ માણસોની મેદની ત્યાં જામે છે અને આખા હિંદુસ્તાનના ધર્મ સંપ્રદાયોના ધાર્મિક નરનારીઓ, વેરાગીઓ, વેપારીઓ અને રખડુઓનો ત્યાં સંપર્ક જામે છે. એનો બંદોબસ્ત રાખવા ખાસ પોલીસ, ખાસ મ્યુનિસિપાલિટી તથા અનેક સેવાસંઘોનો પ્રબંધ થાય છે. આ મેળો જગતનો મહામેળો ગણાય છે, કારણ કે આ મેળા'ની સંખ્યા જેટલી બીજા કોઈ મેળાની સંખ્યા પર પરા થતી નથી. આખા આર્યાવર્તની એકતા સાધવા પ્રાચીન મહર્ષિઓ અને સંત મહાત્માઓએ આ સ્થાનનું માહાત્મ્ય કેવી રીતે જમાવી દીધું છે તે વિચારીએ તો આશ્ચર્યકારક પ્રકાર લાગે છે. અહીં સાલ કુંભમેળો થયો હતો, પણ યુદ્ધના પ્રસંગોએ નવા આવનાર પર અંકુશો મૂકી દીધા હતા. અમે ગયા ત્યારે તો એ પ્રદેશ સાવ ખાલી હતો. માત્ર પંડાઓની કુટિરો અહીંતહીં નાગો અને ચિહ્નોવાળા ધ્વજગરા ફરકાવી રહી હતી. અમે નદીના પટમાં ઊતર્યા કે તરત પંડાઓએ અમારો પીછો પકડ્યો, પણ અમે જાત્રાળુ નથી, જ્ઞાનપ્રવાસીઓ જ છીએ એવો ખુલાસો પાઠકજી સ્થાનિક હમે આપી દેતા એટલે ચૂપ થઈ જતા. આ પંડાઓ જાત્રાળુઓને પોતાની કુટિરમાં મુકામ આપે, તેમના કપડાંજોડા વગેરે સાચવે, વિધિપૂર્વક

અલ્લાહાબાદમાં પ્રયાગ સંગમ આગળ યાત્રાળુઓની હોડીઓ સ્નાન કરાવે અને શ્રદ્ધાપ્રમાણે દાન ઉઘરાવે છે અમારે કંઈનું કામ નહોતું, છતાં એક પંડ્યો જિદ કરીને પણ અમે સંગમ આગળ જવા એક હોડી કરી તેમાં ચડી બેઠા અને આશા હતી કે સ્નાન કરવી વેળા નો તેને ત્યાં મળશે હોડી સંગમમાં યમુનાના પ્રવાહમાં જ ઊભી રહે છે ગંગાનો પ્રવાહ બહુ વેગવંત હોવાથી કોઈ તે બાજુ નહાવા જતુ નથી સંગમ કિનારે આગળ લાકડાનો એક લાંબો ટુકડો બાંધેલો છે, તેને પકડી લોકો સ્નાન કરી લે છે વળી ત્યાં યમુનાના પાણીનું પણ બહુ જોર છે ઘણી વાર તે માણસોને બચકા ભરી જાય છે કપડાં ધોવાનું સાધન તો ત્યાં હોય જ શાનું? બીજે કપડે હોડીમાં ચડી કોરા બદલી લેવાના અમે ઉપરની ચેતવણી અને સાવચેતીઓ પાળી સ્નાન કરી લીધું અને હોડી પાછી ફેરવી પેલા પંડ્યાજીને કંઈ આશ્વાસન ન અપાયું, પણ હોડીવાળાને એક આનો વધારે આપ્યો. પંડાઓનું જોર એટલું બધું હોય છે કે તેઓ હોડી કરાવી આપે તો હોડીવાળા પર તેમનો હક ચડે ' અમસ્તા બેસવા દેવાની તો કોઈ પંડાને ના જ ન પડાય આ પંડાઓ મુસાફરોની પ્રામાણિક સેવા કરે અને સંસ્કૃતિના આ દાનપ્રધાનના કાર્યમાં પ્રયાસ કરે તો આખા ભારતવર્ષને ઉપકાર કરી શકે બરાબર એક વાગ્યે અમે મુકામ પર પહોંચ્યા અને યાત્રાના તપથી ક્ષુધાદેવી પ્રસન્ન થયાં હતાં તેમને પાઠકજીની અન્નકુટિરમાં વધાવી લીધાં તે પછી શાકે પણ થોડો હક કરી આંખ મીંચાવી દીધી

કલાકાર સુખવીરસિંહજી સન્યાલ

● પંદરેક મિનિટ બાદ જાગ્યો તો કોઈ યુવાન સાથે પાઠકજીને વાર્તાલાપમાં ગુંથેલા સાંભળ્યા લીડરની સવારની જાહેરાત વાંચી એ ભાઈ આવી પહોંચેલા લખનૌ આર્ટ સ્કૂલમાં કલાવિભાગમાં ડીપ્લોમા લઈ આવેલા એ યુવાન કલાકાર સુખવીરસિંહ સન્યાલે ભાઈ છગનલાલ જાદવ પાસેથી મારો પરિચય મેળવેલો, એટલે આકર્ષાઈ સંપર્ક સાધવા ધાર્યું હતું એ ભાઈએ પોતાની કળાશાળા ઉઘાડી છે અને યુનિવર્સિટીના આશ્રયે એક કળાવર્ગ ચલાવે છે તેમણે આગ્રહ કર્યો કે મારે તેમની શાળા જોવી સમયની ખેંચ હતી, પણ નિરુપાયે તેમને વશ થવું પડ્યું શ્રી પાઠકજીએ બે મિત્રોને બોલાવી, બીજા મુલાકાતીઓને ચાર વાગ્યે મ્યૂઝિયમનો વાયદો આપવો ઠરાવી, અમારાં બિસ્તરા પોટલાં સાથે ટાંગો ઉપાડ્યો. સામાન પ્રથમ વેઈટિંગ રૂમમાં મૂકી દીધો અને પછી આગળ ચાલ્યા. અંતર બહુ લાંબુ જણાયું, પણ તેથી અલ્લાહાબાદની એક બીજી બાજુ જોવા મળી માર્ગમાં નહેરુજીના આનંદભવનના દર્શન કર્યાં સુખવીરસિંહજીની શાળા એક બંગલાના નીચલા ભાગમાં હતી પ્રકાશની કે બેઠકની ગોઠવણ બરાબર નહોતી, પણ તેણે

વિખ્યાત નૃત્યકાર ઉદયશંકરે, આલ્મોડાના પોતાના આ મંગલપ્રવચન સર્વ કક્ષાના

તમારા મનમાં ઘણી અભિલાષાઓ હશે શીખીને, શીખવીને તેમજ આત્મસુધારણા કરીને તમે મહાનૃત્યકાર બનવા ચાહતા હશો પરંતુ આ કેન્દ્રમાં તો ઘણું આપણેના સિદ્ધાન્તો પર આધાર રાખે છે આ કેન્દ્રનો ખાસ હેતુ મહાન નૃત્યકારો બહાર પાડવાનો નથી, તેમજ તમને ધંધાપ્રવીણો બનવા પણ કહેવા નહિ જ મને એમ છતાં જો તમે પાયાના અસલ ગુણોનો વિકાસ કરી નાખશો તો સાચા નૃત્યકાર થવાની આશા જરૂર રાખી શકો અને તે પૂરું ન થઈ શકે તો ય તમને પસંદ પડતી કોઈપણ જીવનશ્રેણીમાં કૌશલ્ય દાખવી શકશો. આજની કેળવણીમાં જેનો અભાવ છે એવા સૂક્ષ્મ આંતરબાહ્ય સંસ્કારો તમે આ તાલીમમાંથી મેળવી શકશો તમારી બૌદ્ધિકતાને દાબી દઈ ઈતર તત્ત્વોનો બોજો તમારા પર અમે જરા યે લાદવા માગતા નથી તમારામાં પણ જ વિકાસ પામે, તમારો જ આત્મા પ્રકાશમાન થાય અને જીવનમાં તમારા માટે જે કંઈ કલ્યાણમય હોય તેને તમે પિછાની શકો એ જ અમારો આશય છે આટલું કહી જવું જેટલું સરળ છે તેટલું જ તે કર્તવ્યમાં મૂકવું કે પાર ઉતારવું એ દુર્ઘટ કાર્ય છે

આ કેન્દ્રની તાલીમમાં તમે ચિત્તને એકાગ્ર કરતા શીખશો, કલ્પના પામશો, વસ્તુનું યથાર્થ દર્શન કરતા થશો અને કોઈપણ જાતના ભય વિના અન્વેષણ કરતા થશો ખરી ક્રિયાઓ દ્વારા તમે તમારું આત્મસ્વરૂપ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકશો આ સ્થાનમાં તમારા આરામ ખાતર, વૈભવ કે વિલાસ ખાતર આપીએ એવી કોઈ સામગ્રી નથી પણ તમને જ નાનકડો ખંડ રહેવાને મળેલો હોય તે સ્વચ્છ, સુઘડ અને સાફસૂથરો રાખજો તમારી પાસે સાધન હોય તો તમારો વાસ ભલે શણગારો, પણ જો તમે અકિંચન હો તો તમે વધારે શ્રમ લઈ સ્વચ્છ અને ચપળ બની શકો છો ફૂલો, પાનો, વૃક્ષડાળીઓ કે બીજી સુંદર ચીજોથી ફરતું તમારું સાદું અને ચોખ્ખા વાતાવરણમાં આનંદ અને સુંદરતાની ભેટ કરશો આ રીતે તમારા નિવાસગૃહ ઉપરાંત તમારું શરીર પણ બહારથી અને અંદરથી સ્વચ્છ અને પવિત્ર રાખજો એ અત્યંત મહત્ત્વનું છે ગમે તેવા ગંદા ગપાટાથી, બીજાને દુઃખ લાગે યા ગેરસમજ થાય એવા વાક્પ્રહારોથી બચજો જે વાત તમે પૂરી જાણતા ન હો તેની ચર્ચામાં ઊતરી ન પડતા એવી વાતના વેગમાં તમે સારું કરવાને બદલે કંઈ અવળું જ કરી બેસશો.

વર્ગમાં આવો ત્યારે તમારા અભ્યાસના વિષય ઉપર જ વિચાર કરજો નૃત્યતત્ત્વ બહુ ગહન અને ગંભીર છે તે દ્વારા આપણે જીવનનું સંશોધન અને નિરાકરણ સાધવાનું છે આજકાલ નો સમય બહુ બૂરો છે બધો દેખાવ નિરાશાયુક્ત છે અને તેનું કારણ એ પણ હોય કે આપણે જીવનમાં, સમાજમાં અને શાળામાં જોઈતો વિકાસ પામી શક્યા નહોતા આપણે નો અંદર કે બહારની દુષ્ટતા અને મલિનતા ને ઈચ્છતા પણ નથી. પણ કલા અને સંસ્કૃતિ દ્વારા જો આપણે આત્મદર્શન પામી શક્યા હોત, સમભાવપૂર્વક સૌંદર્યનું દર્શન કરી શક્યા હોત તો આ સર્વનાશના વંટોળમાં તણાયા ન જ હોત.

તેની સજાવટ બહુ સુંદર કરી હતી. લખનૌ આર્ટ સ્કૂલમાંથી તેમણે રંગ અને રેખાની કસોટીમાં સારી પ્રવીણતા મેળવી હતી ચિત્રના વિષયો મોટે ભાગે રાધાકૃષ્ણ કે પુરાણોના હતા અદ્યતન જીવનની વિચારસરણી તેમાં પ્રવેશી નહોતી, તેમ શિક્ષણની કોઈ સ્થિર પ્રણાલિનો ખ્યાલ હજુ મળ્યો નહોતો પણ તેનો ઉત્સાહ ઘણો હતો તે જો

કલા-સંસ્કાર-કેન્દ્રના સત્રારંભે વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્દેશીને કરેલું વિદ્યાર્થીઓને સર્વ કાળે ઉદ્બોધક નીવડે એવાં તત્ત્વો ધરાવે છે.

તમે બધા તો અહીં કળા શીખવા આવ્યા છો, પણ આજે કળાકારને જે અર્થમાં આપણે ઓળખીએ છીએ તેવા થવા કરતાં તમે લોકવિધાતાઓ બનો એવું ચાહું છું. તમે પોતે એક તત્ત્વ છો. તમ પ્રત્યેકમાં મહાન અંશ છે પણ તમારી લાયકાત તમારે જ ઓળખીને તમારા ધ્યેયની સાધના પાછળ લગાડવી રહી

અહીં આપણે ત્યાં બધા જુદાજુદા દેશો અને જાતિઓનો મેળો થયો છે બીજાઓની જાતીયતા અને સંપ્રદાયને બરોબર સમજી તેની તરફ માનદૃષ્ટિ બતાવી આપણે ધર્મ અને જાતીયતામાં સમભાવ કેળવવો જોઈએ; એટલેકે એકબીજા પ્રતિ સદ્ભાવ જાળવવો જોઈએ

તમે તમારો પિતૃધર્મ પણ ન વીસરતા. કેટલા યે માબાપોએ પોતાનાં સગાંઓ અને પડોશીઓની ટીકા ને વિરોધ વહોરી પોતાના પુત્રપુત્રીઓને કંઈક નવો પ્રકાશ અને અનુભવ લેવા અહીં મોકલ્યા હશે તમારી કળા અને સંસ્કૃતિની પ્રીતિ સાચી હોય તો તમારો એ ધર્મ છે કે તેમની પાસે પાછા જાઓ ત્યારે તમારૂ વર્તન, વાતચિત અને દૃષ્ટિબિંદુ એવાં થયા હોવા જોઈએ કે તેમને જ પ્રતીતિ થાય કે તમારી અંદર કંઈક વિકાસ થયો છે અને આ સંસ્થામાં તમને મોકલવામાં તેમણે કશી ભૂલ કરી નથી તમારા મિત્રો અને સગાંસંબંધીજનો તમારામાં થએલું પરિવર્તન જોઈ શકે ત્યારે અમને પણ સંતોષ થાય કે તમે અહીંથી કંઈક પામ્યા છો. અમે તો અમારી પાસે જે કંઈ પદ્ધતિ છે તે પ્રમાણે તાલીમ આપીશું, પણ આ બધી જવાબદારી તો તમારી પોતાની છે

તમને ઘણી યે એવી વાતો મૂઝવશે કે જેનો મને પણ ખ્યાલ ન હોય સામે પડેલી એવી બાબત પર તમારે પૂરો વિચાર કરવો પડશે અને આપણું ધ્યેય લક્ષમાં રાખી તેનું ઉત્તમ નિરાકરણ કરવું પડશે કાલ શું બનશે તે કોઈ જાણતુ નથી પણ યાદ રાખજો કે આપણે પણ મનુષ્યજીવો છીએ, અને હિંદમાં કે હિંદ બહાર દુઃખી થતા એવા બીજા જીવો માટે આપણે અનુકંપા ધરવી જોઈએ. તમે અહીં સલામત ને આરામરક્ષિત છો, પણ લાખો પર આજે યાતના ગુજરી રહી છે તે ચિત્ર ભુલતા નહિ. તમારા બંધુઓને સહાય કરવા કંઈક જરૂર કરજો. તમારા પોતાથી જ, માત્ર ભોજનશાળામાંથી જ, શરૂઆત કરો તમને કોઈ ઓછું પીરસે કે પીરસવાનું ભુલી જાય, કોઈ વીસરી જાય કે તમને જવાબ આપી ન શકે, તો ફફડી ન ઉઠતા કે મનમાં દાઝ ન રાખતા સામાની મુશ્કેલીનો વિચાર કરજો. આ એક નાનકડુ સંસ્થાન છે, પ્રયોગશાળા છે. એકબીજાને મદદ કરો, ઉપકારક બનો; આનંદ આપો અને લ્યો એમાંથી કોઈ દિવસે વધીને જગત્ આખાના માનવીઓ સુધી તમારી લાગણી વિસ્તરશે ને દરેક દેશ, ધર્મ ને જાતિમાં રહેલ પરમાત્મ-અંશ જોડે એકતા પામશે. અહીં જ તમે તમારી જાતને ઓળખી તથા સાથે બીજાને ઓળખી તેની લાગણી પિછાનતાં શીખશો

તમારા વર્ગોમા નિયમિતપણે હાજર થજો આવો ત્યારે અભ્યાસ માટે તાજગી, પ્રસન્નતા અને ગ્રહણ કરવા તથા શીખવાની તીવ્રેચ્છા સાથે આવજો અગે અમારાથી બનતુ સર્વ કંઈ કરીશુ. આ કલાગૃહમા આવો ત્યારે દિલ પ્રફુલ્લ રાખજો, જે કંઈ શીખવાનુ હોય તે માટે તત્પરતા દાખવજો, અને બહાર જાઓ ત્યાર જે શીખ્યા હો તે પર ચિંતન કરજો અને ક્યાં જઈ રહ્યા છો તે સમજજો

કદી નિરુદ્યોગીપણે વખત જવા ન દેતા તમે અતિશય બોજો ઓઢો એવું હુ નથી કહેતો, પણ તમારા સમયનો કંઈ ને કંઈ સદુપયોગ કરજો જેમાં તમે કંઈ કામ શોધશો તેમ તમને પ્રયોગની, વિચારવાની અને શીખવાની તકો મળતી જશે. તે સાથે તમને મોટો આત્મસંતોષ થશે અને સુખ જણાશે કેટલાકમાં એવી શક્તિ હોય છે કે બતાવેલી વાત તુરત સમજી જાય છે કે પકડી લે છે તેઓ ઘણીવાર માને છે કે હવે વધુ કંઈ કરવાનુ નથી અને સમય જવા દે છે આ તેમની ભૂલ છે; કારણકે કરવાનુ, શીખવાનુ, સમજવાનુ એટલુ બધુ છે કે જેમને ભાન છે તેમને એક નહિ પણ અનેક જન્મો પણ પૂરતા લાગતા નથી.

છેવટે એટલુ જ કહું છુ કે આ આશ્રમમા હો ત્યાં સુધી તમારા ઘરમાં જ છો એમ માનજો જરા યે મૂંઝાશો નહિ અમે તમારી પડખે જ છીએ જૂના વિદ્યાર્થીઓને હુ કહું છુ કે નવા આવેલાને મદદ કરજો તમે જે કંઈ શીખ્યા હો તે તેમને બતાવજો. તમારામા સાચી ધગશ હશે, જીવન અને કળા એક જ છે એવું તમે માનતા હશો તો જ તમે શીખેલુ સાર્થક થશે. અહીં તમે જે ગુરુઓ પાસે શીખવાના છો તે પ્રત્યેકને સંપૂર્ણ માન અને સદ્ભાવ અર્પજો. તેઓ એમના ક્ષેત્રના મહાન આચાર્યો છે તમારા અંતઃકરણની અધીનતા વિના તમે એમની પાસેથી કશુ શીખી શકવાના નથી પ્રાચીન કાળમા ગુરુશિષ્યો વચ્ચે એવો પવિત્ર અને ઉચ્ચ સંબંધ હતો અને તેથી જ આ દેશ મહાન બની શક્યો હતો સદ્ગુરુનુ માહાત્મ્ય અપાર ગણાયુ છે

દેશના શિક્ષણવિધાયકો તથા ઘડાની રાષ્ટ્રીય શિક્ષા તરફ નજર રાખી પોતાના પ્રયોગો કરે તો તેને કાર્ય કરવાને મોટું ક્ષેત્ર હાથ લાગ્યુ હતુ ને તેમાં સરળ થાય એમ હતુ વિદ્યાર્થીઓને તો હુ નજ મળી શક્યો, પણ ત્યા આવવા જવામા જે વખત ગયો તેના પ્રમાણમા હું ત્યાં વખત ગાળી શકું એમ નહોતુ એટલે જલ્દી વિદાય લઈ ચાર વાગ્યે મ્યૂઝિયમમા ટંડનજી પાસે હાજરી આપવા ઉતાવળ કરી. માર્ચમા મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી દર વર્ષે ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન ભરાય છે તેની તૈયારીઓ જોઈ મ્યુનિસિપાલિટીએ ચોક્કસ જગ્યા નક્કી કરી રાખી છે, ત્યાં દર વર્ષે દુકાનો બાંધી આપે છે અને તેમા સ્વદેશી માલની જ દુકાનોનુ પ્રદર્શન ભરે છે. સાથે તમાશા, ગમ્મત અને રંજનના

સાધનો અને સંસ્થાઓ પણ હોય છે મોટા શહેરોએ આ દાખલો લેવા જેવો ખરો

અલ્લાહાબાદ મ્યુઝિયમ

• અમે જે કૉમ્પાઉન્ડમા દાખલ થયા ત્યાં મ્યુ ઝાડુવાળાઓની મોટી મેદનીએ ચોગાન રોકી લીધુ હતું તેનો ખુલાસો પૂછતા જણાયુ કે અલ્લાહાબાદના મ્યૂઝિયમને પોતીકુ મકાન નથી, એટલે મ્યુનિસિપાલિટીએ ઑફિસોના મકાનમા નીચેના ભાગમા થોડા ઓરડા કાઢી આપ્યા છે તેમા એજ્યુકેશનલ ઑફિસર શ્રી વ્યાસજીના પ્રયાસથી તેનો પ્રારંભ થયો છે, અને આજે નોકરોનો પગારનો દિવસ હોવાથી જ નોકરોની ત્યા ગિર્દી દેખાતી હતી.

મકાનના પાછળના ભાગમા જતા જ ચારે તરફ ખંડેરોમાથી આણેલી આખીપાખી મૂર્તિઓ તથા સ્થભોના ઢગલા ને ઢગલા દેખાયા. અત્યન્ત મહત્વની મૂર્તિઓ જ મકાનમા મૂકવાની જગ્યા મળી હતી મકાનના દરવાજે ટંડન સાહેબ અમારી પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા હાથ પરની ઘડિયાળ જોઇ તુરત કહે 'મારે આપનો વખત વિચારવો પડશે વ્યાસજી પોતે અહીં હોત તો આપને આમ જવા ન દેત. આ મ્યૂઝિયમ જોવાને કમનીમા કમની ત્રણ દિવસ તમને રોકી શકે એટલુ તેમને દરેક વસ્તુ માટે કહેવાનુ હોય છે બોલો, ક્યાથી શરૂ કરીશુ? રોરીક ભવન પહેલુ જોઈ લઇએ ' ત્યા એક જ ખડમા વીસેક જેટલા અસલ રોરીક-ચિત્રોનો સમાવેશ સુદરરીતે કરેલો હતો મકાનની ગોઠવણ જોઈએ તેવી નહોતી, એટલે પ્રકાશ માટે વીજળીક રોશની ગોઠવેલી હતી ખડો નાના હોવાથી રોરીક-ચિત્રોને ઉચિત રચના તો નહોતી થઈ શકી, પણ તેમણે શક્ય એટલુ કરી નાખ્યુ હતુ ભીંત પર તેમના છપાએલા ચિત્રોની પ્લેટો મૂકી હતી ઉપરાત તેમના પરિચય સાથે ચિત્રો ઉપર વિવેચના કરતુ એક કૅટલગ પણ છપાવી નાખ્યુ હતુ શ્રી રોરીકનુ દૃષ્ટાત લઈ લખનૌના કલાધ્યક્ષ શ્રી અસીત હાલદારે પણ પોતાનો કેટલોક ચિત્રસગ્રહ ત્યા આપી દીધો છે તેને હાલદાર ભવન નામ આપેલુ છે અહીં મને એ કલાકારના કેટલાક નાના સુદર કાવ્ય-ચિત્રો જોવાના મળ્યા તેમના મોટા ચિત્રો કરતાં આમા તેમણે વિશેષ ગીતપ્રતિભા બતાવી છે તેઓ સારા કવિ પણ છે એ મેં અહીં જાણ્યુ

ત્રીજા કલાકાર શ્રી અનાગરિક ગોવિન્દના સુદર ધાર્મિક ભાવનાવાળા ચિત્રોનો એક ખડ ત્યા જોયો આ કલાકાર જન્મે યુરોપીઅન અને ધર્માંતરથી બૌદ્ધ થએલા છે અને હિંદમા કાયમ માટે વસ્યા છે જન્મથી જ આ યાત્મિક ભાવનાવાળા હોઈ એ મહા પંડિત, કવિ અને જબરા પ્રવાસી છે એમની કળામા ચિંતન, સર્જકતા તથા શાત આધ્યાત્મિક સૌદર્યભાવ પ્રવર્તે છે રગ અને ચિત્રવિધાનમા તે પૂર્ણ કુશળતા દાખવે છે એમણે પોતાનો વિશાળ ચિત્રસગ્રહ અને પુષ્કળ સ્કેચ બુકો અહીં અર્પણ કર્યા છે અને સગ્રાહકોએ પણ બહુ કાળજીપૂર્વક તેનુ પ્રદર્શન ગોઠવ્યું છે તેમના વિષે અમેજીમા શ્રી રામચદ્ર ટંડને લખેલુ પુસ્તક કિતાબિસ્તાને પ્રસિદ્ધ કર્યુ છે અહીંનુ કિતાબિસ્તાન આખા હિંદમા ઉત્તમ અને સુદર પુસ્તકો પ્રકટ કરનાર સસ્થા તરીકે જાણીતુ છે

આવા ભેટના સંગ્રહો ઉપરાત શ્રી જવાહરલાલજીએ પોતાને દેશોદેશમાથી મળેલા માનપત્રો અને ભેટપદાર્થો પણ અહીં આપી દીધા છે, તેથી તેનો આખો એક ઓરડો ભરચક બનેલો છે તેમા અમદાવાદની જાળીવાળુ માનપત્ર પણ ધ્યાન ખેંચતુ હતુ

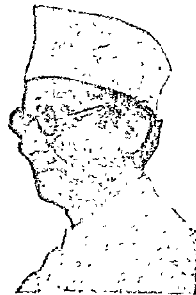
પ્રાચીન કૌશામ્બીના અવશેષો

● અલ્લાહાબાદ મ્યૂઝિયમનુ ખાસ આકર્ષણ તો ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે જાહોજલાલી ભોગવી ગએલી પ્રાચીન કૌશામ્બી નગરીમાથી જથ્થાબધ મળી આવેલી મૃણ્મૂર્તિઓ છે, ને તેનું માન મ્યુનિસિપલ વિદ્યાધિકારી શ્રી વ્યાસજીને ભાગે જાય છે વિદ્યા અને કળાના એ મહા વિદ્વાન સેવકના દર્શન તો મને ન થઇ શક્યા, પણ તેમના સહધર્મીઓ તેમની વાત કરતા થાકતા ન હતા. આ કામ પાછળ વ્યાસજીએ નથી જોયા રાત કે દહાડો નોકરી ઉપરાતની આવી સસ્કૃતિસેવા બજાવનાર અધિકારીઓ વિરલ હોય છે. અલ્લાહાબાદથી ચાળીસ માઇલ ઉપર જંગલમાનાં ખડેરો ખોદીખોદી તેમણે હજારો માટીમૂર્તિઓ અને શિલ્પમૂર્તિઓ ગાડામા નાખી અહીં ભેગી કરી છે સરકારી પુરાતત્વના વડા પાસેથી પણ મથુરા, સાચી, મોહેન્જો-ડેરો વગેરે સ્થળોના અવશેષોમાથી ભાગ મેળવ્યો છે જગ્યાનો અભાવ હોવાથી કેટલાક તો બહાર પતરાની છત્રીઓ ને છાપરાં કરી ખડકી દીધા છે હવે મ્યૂઝિયમની કિંમત બહારની ગણત્રીમા આવી છે, એટલે મ્યુનિસિપાલિટીએ પણ એક અલાહેદું મકાન બાધવા તજવીજ આદરી છે હાલ તો એક કારકુન અને થોડા નોકરોથી કામ નભે છે વાર્ષિક માત્ર રૂા ૨૦૦૦ જેટલા નજીવ ખર્ચમા આ મહાન ઉપયોગી જનકાર્ય ચાલે છે તેનો યશ શ્રી વ્યાસ જેવા સેવાભાવી સજ્જન ને શ્રી રામચદ્ર ટંડન જેવા તેમના સહધર્મીઓને ઘટે છે કૌશામ્બીની માટીપ્રતિમાઓમા કેટલીક બાળકોએ કરેલી લાગે તો કેટલીકમાં કુશળ હાથોએ ભાવ • લાવણ્ય ને મુદ્રાની પરિપૂર્ણતા દાખવેલા લાગે આપણને એમ જ લાગે કે ગેરૈયેર આ કળા હસ્તગત કરવાની રૂઢી પડી હશે. મૂઠી કે ખોબામા સમાય એવડી આ પૂતળીઓમાથી એ કાળનાં હજારો નરનારીઓના મો, વસ્ત્રપરિધાન, કેશગુફન, ચહેરાની દાઢી, મૂછો કે વાળની લટો વગેરે સ્પષ્ટ સમજતા વાર લાગતી નથી. એ ખડેરોમાથી કેટલીક માળાઓ ને મણકા નીકળ્યા છે, તેના આધારે મૂર્તિઓના આકાર પ્રમાણે એમણે સ્થાનિક કલાકાર પાસે સપૂર્ણ મોટા ચિત્રો કરાવ્યા છે, તે જોતા આજની વસ્ત્રરૂપની સજાવટ ઝાખી પડે છે આ વસ્તુઓના સુદર ચિત્રો વિના તેનો ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ છે અને એ કાર્ય તો ઘણા કુશળ કલાકારોનો સહકાર માગે છે મ્યૂઝિયમમા મુઘલ અને રાજપુત યુગના અસલ ચિત્રોનો પણ સારો સગ્રહ જોયો શ્રી ટંડનજીએ મને બતાવવા યોગ્ય તસ્વીરો અને ચીજો આગળથી બહાર કઢાવી મૂકી હતી, એટલે એ ટૂંક વખતમા પણ કલાવૈભવના સામ્રાજ્યમા હું ડૂબકી મારી શક્યો, અને પેધડપગનો બધો પેરા લઇ બહાર નીકળ્યો બહારના કૉમ્પાઉન્ડમા પણ કોઈકોઈ ચીજો મારી આખ ખેંચી પકડતી હતી હિંદનું કલાશિક્ષણ અને સૌંદર્યભાવના પ્રકટાવવાને આટઆટલો વિપુલ ભંડાર તૈયાર હોવા છતા તેનો પ્રયોગ કેમ નથી થઈ શક્યો તે જ વિમાસણ મને થઈ

મ્યૂઝિયમ સ્ટેશનની નજીકમા જ છે, એટલે છેલ્લી ઘડી સુધી જોવાય તેટલુ જોયુ પા કલાક રહ્યો એટલે ટંડનજીએ ઘડિયાળની સાક્ષી પૂરી અને સ્ટેશન તરફ સૌ ચાલી નીકળ્યા આ પરિચયસમય દરમ્યાન અમારે વચમા ઘણી વાતો થઈ એક જ ભાવનાવાળા સજ્જનો થોડા સમયમા પણ ચિરસબધી બની શકે છે તેનો અનુભવ થયો. ભવિષ્યમા કલાગમુદ્ધારની કોઈ યોજના થઈ શકે તો તેમા સપૂર્ણ સહાય અને સહકારની તેમણે ખાત્રી આપી ટ્રેન આવતા પહેલા તેમણે સ્ટેશન ઉપર પોતાની સાથે ઉપાહાર લેવાનો લ્હાવ અમને આપ્યો તેમણે ઘણી ઇચ્છા કરી કે વધુ રોકાઈ બીજાઓને મળવા સભા કરવી, પણ હુ હવે વધુ રોકાવા તૈયાર નહોતો ટ્રેન ઉપડી ત્યા સુધી શ્રી વાચસ્પતિ પાઠકજીની પણ હૃદયોર્મિઓ ઊછળતી જ જોઇ. સુજનતા તથા મિત્રતાનો પમરાટ મારા હૃદયપટ પર છવાઇ ગયો

(ચાલુ) ૨ મ. શા

ભાવનાશીલ અને તરવરાટભર્યા, મુંબાઈના તરુણ-તેજસ્વી મેયર

યુસુફ મહેરઅલી

મુંબઈના મેયરની ચૂંટણી દર વર્ષે થાય છે, તેમાં હિંદુ પારસી અને મુસ્લિમ વ્યક્તિઓને વારાફરતી પસંદગી મળે છે. આ વર્ષે એ જગ્યા મેળવનાર શ્રી યુસુફ મહેરઅલી, એ સ્થાન આજ સુધીમાં મેળવવા ભાગ્યશાળી બનેલાઓમાં સૌથી નાની વયના છે.

હમણાં હમણાં તેઓ જ્યાંત્યાં તેમની શુભ્ર ખાદીની તુમાન, શેરવાની, ટોપી અને સફેદ કૅનવાસ જોડામાં નજરે પડતા; પણ યૂથ લીગના દિવસો પૂર્વે કૉલેજના દિવસોમાં ભણતા ત્યારે તો સર્જનો કડકડતો લીલો કોટ, પૅન્ટ, તેવા જ રંગની નેકટાઈ અને આસ્ત્રાખાની કાળી ટોપી પહેરી ફરતા. એવા જ પોષાકમાં તેઓ એકવાર મારવાડી વિદ્યાલયની જાહેર ચર્ચામાં ભાગ લેવા હાજર થયા. 'સ્વદેશી અને બહિષ્કાર'ની ચર્ચા ચાલતી હતી અને મહેરઅલી સ્વદેશી ને બહિષ્કાર-નું સમર્થન કરતા હતા. વિરુદ્ધ બાજુ પુરુષોત્તમદાસ ત્રીકમદાસ—જે સ્વરાજપક્ષમાં સામીલ થયા હતા અને બૅરિસ્ટરના ધંધામાં ઝૂકી પડ્યા હતા તથા એકવાર કૉંગ્રેસ સોશ્યાલિસ્ટ પક્ષનું સરસ કામ કરનાર હતા—તેમણે ચર્ચાનો સામનો કરતા મહેરઅલીના અંગ પરનાં કપડાં વિલાયતી છે એવું માની લઈ તેને ખીજવવા ટોક કર્યું, એટલે મહેર-અલી પોતાની જગ્યાએથી એકદમ ઉછળીને તાડૂક્યા. 'વાદવિવાદમાં વ્યક્તિગત વાંધાસાંધા કાઢવાની રીતનો જોકે નિષેધ છે; પણ તે વાત બાજુ રાખી હું આહ્વાન કરું છું કે મારા અંગ પરનાં કપડાં વિલાયતી છે એવું સાબિત કરી આપનારને મારું નાક કાપવા દઈશ.''

મહેરઅલીનો એ વખતનો આવેશ અને તડફડાટી, તે આસ્તે આસ્તે ચાળીસ વર્ષ પાર કરી ગયા છતાં, હજુ કાયમ જ છે. જોકે તારુણ્ય-સુલભ ઉત્સાહ તેને કોઈકોઈવાર હજુ પણ ઉચ્છૃંખલ બનાવી દે છે; તો પણ બીજી બધી રીતે એ અતિ મનોહર પ્રકૃતિના, પરોપકારી ને લોક-કલ્યાણની બધી બાજુઓની હિલચાલમાં યશસ્વી થએલા ગૃહસ્થ છે.

કૉલેજમાંથી જ એમણે સાર્વજનિક જીવનની શરૂઆત કરી ને એ વખતે જ તે નેતા તરીકે બહાર પડ્યા. નેતાગીરી સિવાય નીચેનું કામ તે કરતા જ નથી એવું કંઈ નથી; પણ નેતાગીરી તેની બધી હિલચાલનું લક્ષ્ય બને છે. યશસ્વી નેતા બનવામાં જે થોડીઘણી અભિનયક્રિયાની જરૂર છે તે તેનામાં શોભી ઊઠે છે. યૂથ લીગની ચળવળમાં, સાયમન કમિશનના બહિષ્કારમાં, સત્યાગ્રહની હિલચાલમાં, મુંબઈની ૧૯૩૪ની કૉંગ્રેસના જી.ઓ.સી. (સ્વયંસેવકોના પ્રમુખ) તરીકે, કૉંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષના એક સંસ્થાપક થઈને, તેમજ મુંબઈ પ્રાંતિક કૉંગ્રેસ સમિતિના અને અખિલ ભારતીય કૉંગ્રેસ સમિતિના અનેક વર્ષોથી સભાસદ થઈને મોટી જવાબદારીનાં કામો તેઓ ઉત્સાહથી પાર પાડી શક્યા છે. અમારો તેમની સાથેનો પરિચય તો ચૌદેક વર્ષોનો જૂનો છે. ઈ. ૧૯૨૮માં નીમેરા મુકામે ભરાયેલા યુવક સંમેલનમાં તેમણે 'કુમાર'ના તંત્રી સાથે ખૂબ અંગત ભાગ લઈ મહત્ત્વના ઠરાવો કરાવ્યા હતા. જુઓ અંક પરમો.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીના તેઓ બી. એ. એલએલ. બી. થયા છે, પણ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં નેતાપણું કરવાના આક્ષેપના કારણે મુંબઈ હાઈ-કોર્ટે તેમને સનદ આપી નહિ. તેમનું વક્તૃત્વ અસ્ખલિત ને હૃદય-સ્પર્શી છે. અંગ્રેજી, ગુજરાતી અને હિંદુસ્તાની એ ત્રણે ભાષાઓ તે પૂર્ણ પ્રભુતાથી વાપરી શકે છે. યુવાન્તા મંડળમાંની તેમની સફળતા આ ભાષાજ્ઞાનને પુષ્કળ આભારી છે. ઈ. ૧૯૨૩માં મદ્રાસમાં અખિલ ભારતીય વિદ્યાર્થીઓના વક્તૃત્વની સ્પર્ધા થઈ તેમાં તેમને સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો હતો. પંદરસોળ વર્ષના ટૂંકા આયુષ્યક્રમમાં તેમણે અનેકવાર તુરંગવાસ વેઠ્યો છે. ગયા એપ્રિલ માસમાં તેમની મેયરપદ માટે નિમણૂક થઈ તે પહેલાં ત્રણચાર દિવસ ગયા જ લાહોરની તુરંગમાંથી પંજાબ સરકારે તેમને છૂટા કર્યા હતા. આજે ફરી તે તુરંગમાં જ છે.

બહુ જ નાનપણથી મહેરઅલીનો સ્વભાવ મહત્ત્વાકાંક્ષી હતો અને એ સિદ્ધ કરવા તેમણે સતત પ્રયાસ કર્યો છે. લોકપ્રિયતાની કળા તેણે ખૂબ અવગત કરી છે. મીઠી વાણી, હસતો ચહેરો, આકર્ષક વાર્તાલાપ, બીજાનું મન પરખી યુક્તિથી પોતાની બાજુ વાળી લેવાનું કૌશલ્ય વગેરે ગુણો તેમણે પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત કર્યા છે, અને એ વક્તૃત્વ-ગુણના જોર પર જ તેમણે પરિણામકારી કામો બજાવ્યાં છે.

તેમની બધી કારકિર્દીની પાછળ તેમના કુટુંબનું મોટું પીઠબળ રહેલું છે. મહેરઅલીનો નિવાસ હજી સુધી ગોવાળીઆ ટૅંક પર એક જૂના બાંધકામવાળા મકાનમાં ભાડાના જ બ્લૉકમાં પોતાના ભાઈની જોડે છે. બીજા મજલા પર તેમના બહેન રહે છે. તેમની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓને કારણે કુટુંબના સંબંધોમાં તેમને જરા યે વાંધો આવ્યો નથી; કારણ કે મહેરઅલી ગમે તે જોખમ વહોરે તો તેમાં તેની સાથે સોસવું અને સહાય કરવી એવો તેના ભાઈ અને ભ્રાતૃપત્ની તથા બહેન અને બનેવીનો પાકો નિર્ધાર છે. ગમ્મતની વાત તો એ છે કે આ હકીકતથી ઘણા તેના એ મોટા ભાઈ હશે એમ માને છે, પણ ખરે-ખર તો તે નાના ભાઈ છે.

તેમની રાજકીય અને સાર્વજનિક કારકિર્દીથી જ મુખ્યત્વે તેમની મેયર તરીકે ચૂંટણી થઈ હતી. પણ તે સાહિત્ય, સંગીત અને કળાના ભારે ઉપાસક અને જાણકાર છે. હિંદુસ્તાનના લોકનેતાઓમાં તેમના જેવા રસિક થોડા હશે. તેમનો પોતાનો ચિત્રસંગ્રહ ઘણો મોટો છે અને પોતાના મિત્રમંડળને તેનો લાભ મુક્ત હસ્તે આપે છે.

'કૉંગ્રેસ સોશ્યાલિસ્ટ' અને 'વાનગાર્ડ' પત્રો ચલાવવાની જવાબ

ફારી તેમણે ઘણા વર્ષો ચલાવી હતી 'વાન્ગાર્ડ સીરીઝ' નામની એક માળા પણ તેમણે શરૂ કરી હતી, પરંતુ તેનું માત્ર એક જ પુસ્તક બહાર પડયુ હતુ. આજ વર્ષોથી તેમણે પોતાની વાતો અને પુસ્તકોથી હજારો તરુણોને પોતાની અસર તળે આણ્યા છે

ત્રણચાર વર્ષ પહેલા તે યુરોપ અને અમેરિકાનો પ્રવાસ કરી આવ્યા ન્યૂ યૉર્કમા અખિલ જગતના તરુણોની પરિષદ થઈ તેમા મહેરઅલી હિંદુસ્તાનના યુવકોના પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા હતા અમેરિકા, મેક્સિકો અને ત્યાંના અનેક સંસ્થાનોમા હિંદુસ્તાન વિષે ભાષણ આપવા માટે તેમને બહુ નિમંત્રણો મળ્યા હતા અર્નેસ્ટ રેનોલ, જૉન સ્ટ્રાચી, લૉર્ડ લોથિયન, મેક્સિકોના પ્રમુખ કાર્ડેનાસ જેવા માણસો સાથે તેમણે મુલાકાત લઈ વાર્તાલાપો કર્યા છે તુર્કસ્તાન, ઈરાન, મિસર ઇરાક, સીરિયા વગેરે ઈસ્લામી દેશમા પણ પ્રવાસ કરી બહુમૂલ્ય અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો છે મેક્સિકોમા હતા ત્યારે ત્યાના લોકનૃત્યોની એક ચોપડી 'કુમાર'ના તંત્રી પર મોકલી તેમણે જણાવેલુ કે આવુ હિંદુસ્તાન માટે ક્યારે કરશો ?

મેયરપદ ઉપર તેઓ આવ્યા પછી તેમના પર અનેક ધર્મો, જાતિ અને કોમના તરુણોની ભીડ જામતી મેયરની ખુરશી મળી છતા તેમનો સ્વભાવ એનો એ રહ્યો છે મોટા ખુલ્લા હાસ્યથી તે સર્વને મળે, ચાપાન સ્વાગત કરે, હસે ને જૂના સમાનભાવે મળે

છતા તેમણે મેયર તરીકે પોતાની તકેદારી ને તત્પરતા બન્ને સ્થળે બતાવી છે મરીન ડ્રાઈવ પરની હોનારત કે એ આર પી બાબતમા ગવર્નરને સચોટ જવાબ વગેરે તેમની લાક્ષણિકતાના નમૂના છે એક વર્ષમા એ જગ્યાએથી બહુ કામ કરવાનો અવકાશ મળતો નથી. મેયરને ઘણી સભાઓ, જલસાઓ, ખાનપાનના મેળાવડાઓમા હાજર રહેવુ પડે છે હિંદુસ્તાનની મ્યુનિસિપાલિટીના કર્તવ્યો કાયદાથી મર્યાદિત કરેલા હોય છે પાણી, ગટર, રોશની, રસ્તાની સફાઈ, નિશાળો, દવાખાના એવુએવુ કર્યું એટલે તેનુ કામ પત્યુ એકાદ વાચનાલય કે હૉસ્પિતાલ વધારે ત્યારે હદ થઈ કહેવાય પણ કેળવણીની દૃષ્ટિએ, કળાની દૃષ્ટિએ, નાગરિકોનુ જીવન નીરોગી, પ્રસન્ન અને સુસંસ્કૃત કરવાનો નિર્દેશ પણ થતો નથી પ્રગતિમાન દેશોમા મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી સંગીન-શ્રવણની વ્યવસ્થા હોય છે તેઓ તો માને છે કે યુરોપ-અમેરિકાની રીતે પ્રગતિ કરવી હોય તો એક સુંદર નાટકશાળા જોઇએ, વ્યાખ્યાનગૃહ જોઇએ મુંબાઈ જેવા શહેરમા ધોબી તળાવ, ગીરગામ, પરેલ વગેરે સ્થળે એકએક સુંદર થીએટર જોઇએ, લંડનના કેંકસ્ટન હૉલના નમૂના પર એક નાટકગૃહ સાથે વાચનાલય જોઈએ, જેમા હિંદુસ્તાનના સર્વ પત્રો, યુરોપ-અમેરિકાના ખાસ પત્રો, કલા સાહિત્ય સંગીતના ખાસ ગ્રંથો, હોવા જોઈએ, તથા ત્યાં તે પર ભાષણો તેમજ વખતોવખત શિક્ષણપ્રવૃત્તિઓ થવી જોઇએ, ભીંત પર સરસ ચિત્રો જોઈએ, પ્રદર્શનો થવા જોઇએ અને તેનો લાભ લેવાને ફી નામની જ હોય ઉદયશંકર, પૉલ રોબસન જેવાને મેયર ખાસ આમંત્રણ આપે અને જનતાને તેનો લાભ મળે ઉત્કૃષ્ટ કલાનો સંપર્ક થતાં લોકોની જીવનભાવના ઉચ્ચ થવાની જ.

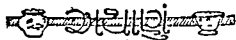
આવા નાટકગૃહની જોડાજોડ એક ઉપાહારગૃહ પણ હોવુ જોઈએ ત્યા આરોગ્યવર્ધક પદાર્થો, સ્વચ્છ દૂધ, ફળો વગેરે મળી શકે મ્યુનિસિપાલિટી હસ્તક ચાલતી ડેરી અને બેકરીનો જ માલ ત્યા વેચી શકાય દરેક ચીજ ખાત્રીની અને મોંઘા ન હોય એવા ઠરાવેલા ભાવોની જ મળી શકે તમાકુ દારૂ વગેરેની સખત બંધી હોવી જોઇએ આપણા દેશને નિઃસત્વ કરનારા એ પદાર્થો ઉપર તેમનો બહુ કટાક્ષ છે

મહેરઅલી પોતે બીડી, પાન, તમાકુ, સીગરેટ વગેરેથી તદ્દન અલિપ્ત છે, તે સાથે ફૅશન ગણાતા બીઅર વગેરે મદ્યને સ્પર્શ પણ કરતા નથી થીએટરની રીલચાલ સાથે, મુંબઈ જેવા મોટા શહેરની મ્યુનિસિપાલિટી કેમ કામ કરી રહી છે તે બતાવનારી ફિલ્મો કર ભરનારાઓને બતાવવી જોઇએ એવો તેમનો આગ્રહ છે એથી લોકો આરોગ્યરક્ષણમા, શિક્ષણમા, બચાવમા વધુ સાવધાન બનશે

વિહાર, તુળસી ને તાનસા સરોવરોમાથી નળ સુધી પાણી કેમ પહોચે છે તેની એક ફિલ્મ થાય, ગોવર્ધનદાસ મેડિકલ કૉલેજ શું સેવા બજાવે છે તેની બીજી ફિલ્મ હોય, ડેરીઓ, બાલગૃહ, મીલ કામદારોનુ જીવન વગેરે ફિલ્મો પણ મ્યુનિસિપાલિટી શાળાઓમાં કેટલુ બધુ નવુ જ્ઞાન અને પરિચય આપી શકે !

મહેરઅલી પોતે ચિત્રપટોના બહુ શોખીન છે દેશ અને પરદેશી ફિલ્મોમા કઈ સારી છે તે પોતે બરોબર જાણે છે 'પરોશી' જેવા હેતુપૂર્ણ બોલપટોની બહુ જરૂર છે એમ તેઓ માને છે અને કહે છે કે સદ્ગુણસંવર્ધક, કર્તવ્યપ્રેરક ફિલ્મોને જ ઉત્તેજન મળવુ જોઇએ

બદરુદ્દીન તૈયબજી, ઈબ્રાહીમ રહીમતુલ્લા, ઝીણા વગેરે મહેરઅલીથી વયમા અને વડિલપણામા આગળ છે હાલના નેતાઓ પૈકી મુંબઈ હાઇકોર્ટમા જજ બનેલા મહમદ કરીમ ચાગલા મુંબઈના મુસ્લિમોના મોવડી છે તેમની પાસેથી મહેરઅલીએ દેશભક્તિની, લોકસેવાની અને સાર્વજનિક કામોની પ્રેરણા મેળવી પણ મહેરઅલીની વિશેષતા એ છે કે તેણે એ વડિલોની વચ્ચેનુ કાળનું અંતર પોતાની કર્તવ્યદક્ષતાથી ઘટાવી સમોવડિયાનુ પદ મેળવ્યુ પેલા વૃદ્ધરત્નો પૈકી કોઇ પણ કદી જેલમા ગયુ નથી મહેરઅલી ચારવાર તુરંગની સહેલ કરી, આવ્યા લોકોની વચ્ચે જઈ, સમરસ બની, જીવતોડ મહેનત કરી તેમનો વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો સમાજવાદ અને ગાંધીવાદની વચ્ચે તે પુલ સમા છે કચ્છ રાજ્યની પ્રજા પરિષદ્‌ના પ્રમુખ તરીકે મુંબઈમા એ પાછળ રહેલા સમાજમા એમણે જાગૃતિ આણી ગુમાસ્તા, ગરીબ નોકરો, મજુરો વગેરેના હિતમા તેમણે કરેલા કામ તો ઇતિહાસરૂપ છે અને હજુ તો તેના આયુના મધ્યાહ્નકાળમા તે છે, છતા તેમની હિંમત અને પરિત્યાગ કોઇને પણ ચમત્કારપૂર્ણ લાગશે હજુ પણ હિંદના ભાવી ઘડતરમા તેના પર કેટલી યે મહાન ફરજો પડશે ને તે યુવકોને દોરવણી આપશે તેની અપેક્ષા રહ્યા જ કરવાની (કિશોરીરમણથી)

'ધરેરો ! ધરેરો !' દોરાબજી ઊંઘમાથી ઝબકી ઊઠી ભીંત સામે જોતા બોલ્યા.

'શું છે ? શું છે ?' બાવાંમાયે પૂછ્યુ

'બાય જોની, ભીંત પર ધરેરો છે તે !' દોરાબજી બોલ્યા

'અરે દોરાબજી, એમ બી શું ગભરાય ? બાય તો તમારો ઓશીકા'

~

શેઠ– (ઉમેદવારને) ના, ભાઈ ના, અમારે માણસની જરૂર જ નથી એટલુ બધુ કામ પણ અમારી પાસે નથી

ઉમેદવાર–પણ સાહેબ ! હુ બહુ કામ નહિ કરૂં !

~

'હું જ્યારે તમને જોઉ છુ ત્યારે મને મણિભાઇ યાદ આવે છે'

'પણ અમે બે સરખા નથી'

'એ ખરૂ, પણ એની પાસે પણ મારા દસ રૂપિયા લેણા છે'

~

વેપારી–આ કોટ તમને ખૂબ મોટો પડશે

ઘરાક–કાંઈ વાંધો નહિ હુ રોજ જમ્યા પછી પહેરીશ

આચારધર્મ અને વિચારધર્મ બંને પ્રકારે વ્યાયામ દ્વારા ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રના યુવાનોનું ઘડતર કરવાના મૂક અને અવિરત કાર્યમાં જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણ ગાળનાર

શ્રી આબાસાહેબ મુજુમદાર

સને ૧૯૨૩-૨૪માં મને એમનો પ્રથમ પરિચય થયો. એ વખતે વેઈટલિફ્ટિંગનો મને નાદ લાગ્યો હતો. કુસ્તીની ઉપાસના કરવાથી મનુષ્યમાં બળની જેટલી પરાકાષ્ઠા આવે છે તેટલી જ વેઈટ-લિફ્ટિંગના અભ્યાસથી આવે છે એમ હું અભ્યાસ અને અનુભવથી શીખ્યો હતો. એ અભ્યાસની પરિપૂર્ણતાઅર્થે આપણા પ્રાંતના વિવિધ વ્યાયામતીર્થોની ઉપાસના-યાત્રા કરતો કરતો હું એક વખત વડોદરા જઈ ચડ્યો. શ્રી નારાયણગુરુની તાલીમ એ વખતે ખૂબ વખણાતી હોવાથી હું ત્યાં ગયો. વ્યક્તિત્વની કોઈપણ મોટાઈ મારામાં ન હતી, છતાં ગમતા વેંત શ્રી આબાસાહેબે મારી સાથે ખૂબ પ્રેમપૂર્વક અને સાદાઈથી વાતો કરી. ગુજરાતી છતાં હું કુસ્તી અને વેઈટલિફ્ટિંગમાં આટલી શ્રદ્ધા ધરાવું છું એ જાણી એમને ખૂબ નવાઈ લાગી. પછી તો એમણે બીજી વાતો છોડી દઈ મારી સાથે વેઈટલિફ્ટિંગની જ વાતો કરવા માંડી. સ્વભાવે ઉદારમતવાદી હતા, એટલે ભારતવર્ષની પ્રાચીન વ્યાયામપ્રણાલિકાના અનન્ય ઉપાસક હોવા છતાં પણ એમણે વેઈટલિફ્ટિંગ વિષે ખૂબ ચર્ચા કરીને શરીર કેળવવાના અમોઘ સાધન તરીકે જે દૃષ્ટિબિન્દુથી એ વ્યાયામપ્રણાલિકાનો હું પુરસ્કર્તા બન્યો હતો તે સમજવા શાંત ચિત્તે એમણે પ્રયત્ન કર્યો. આ વિષય સંબંધમાં મેં પ્રાપ્ય એટલું સાહિત્ય વાંચ્યું હતું, પરંતુ અનેક તજ્જ્ઞોમાં મને ઍલન કૅલ્વર્ટનો મત ગ્રાહ્ય હોવાથી એના 'સ્ટ્રેન્થ મૅગેઝીન' નામક માસિકના પાછલા અંકો વાંચવાની મને ખૂબ ઉત્કંઠા હતી એ પણ વાતવાતમાં એમણે જાણી લીધું. જાણતાવેંત એ ઊભા થયા અને મૂંગે મોઢે ઘરમાં ગયા. કદાચ મારી કોઈ બાલિશ વાતથી એમને માઠું તો નહિ લાગ્યું હોય એવા વિચારે હું ક્ષોભ પામતો હતો ત્યાં એ અંદરથી આવ્યા. એમના બે હાથમાં જૂનાં માસિકના થોકડા હતા. એ મારા હાથમાં મૂકી બોલ્યા: 'લ્યો, આ તમારા પ્રિય "સ્ટ્રેન્થ". મારી પાસે એ ઘણું કરીને એના પહેલા વર્ષના પહેલા અંકથી છે. લેઈ જાઓ. ઉપયોગ પૂરો થાય એટલે અવકાશે મોકલી આપજો.' આશ્ચર્યથી દિઙ્મૂઢ બની હું ઘડીભર અવાક બની ગયો. જે વ્યાયામમંદિરમાં દક્ષિણી-ગુજરાતીનો ભારે ભેદ રાખવામાં આવે છે, ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને પૂરું શીખવવામાં આવતું નથી ને વિદ્યાચોરી થાય છે, એવા આક્ષેપો થતા એ જ વ્યાયામમંદિરના અધ્યક્ષ, સ્વયં પોતાના અમૂલ્ય પુસ્તકો વગર માગ્યે મારા જેવા અનજાણ્યા ઊછરતા ગુજરાતી યુવકને અનાયાસ આપે, એની તો ઘડીભર હું કલ્પના પણ કરી શક્યો નહિ. પરંતુ મારું આશ્ચર્ય ઓસરી ગયું. મેં એમનો ખૂબ આભાર માન્યો. મારું સરનામું અને માસિકોની પહોંચ લખી આપવા મેં કાગળ માગ્યો, તો એ વાત હસીને એમણે અવગણી કરી અને મારી તન્મયતા એ જ એમના પુસ્તકોની સેફટી છે, એમ એમણે કહ્યું. અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માની હું એમને ત્યાંથી નીકળ્યો.

આજે આ વાતને અઢારેક વર્ષ થયા હશે. ત્યાર પછી તો અનેક દેશી વિદેશી વિદ્વાનોના સંબંધમાં આવ્યો છું. પ્રતિષ્ઠાના બળથી હું અનેક વ્યક્તિઓ પાસેથી દુર્લભ પુસ્તકો વાંચવા પણ મેળવી શક્યો છું. પરંતુ જે મહાનુભાવે કેવળ પંદરેક વરસના એક અજાણ્યા ગુજરાતી યુવકને, એના શોખમાત્રથી આકર્ષાઈને પોતાના દુર્લભ પુસ્તકો વગર માગ્યે વાંચવા આપવાની તત્પરતા દેખાડી હતી એમના જેવી સુજનતા મેં કદિ ક્યાંય જોઈ નથી. આ વાત શ્રી આબાસાહેબ તો આજે ભલી ગયા હશે; ત્યાર પછી હું એમને એકાદ વખત જ મળ્યો હોઈશ અને તે પણ ઘડીભર; છતાં એમના એ કૃપાપ્રસાદના સ્મરણથી આજે આટલા વર્ષે પણ મારું મસ્તક ઉપકારભારથી એમના પ્રત્યે નમી જાય છે.

એ અભિજાત વ્યક્તિનું પૂરું નામ શ્રી દત્તાત્રય ચિંતામણ (કરંદીકર) મુજુમદાર. શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના એક માનવંત સરદાર, સદ્ગત ફત્તેહસિંહરાવના સહાધ્યાયી ને વડોદરાની (એક રીતે તો મહારાષ્ટ્રાન્વિત અશેષ ગુજરાતની) વ્યાયામપ્રવૃત્તિના સમર્થ સંચાલક, પાલક, પોષક.

શ્રી આબાસાહેબનો જન્મ સને ૧૮૮૨માં થયો હતો. એમના પિતાશ્રી વડોદરા સરકારના પ્રતિષ્ઠિત મર્હૂમશ્રીમંત આમ્રામદાર હતા, એટલે નાનપણથી જ શ્રી આબાસાહેબને ખૂબ સભાળપૂર્વક ઉછેરવામાં આવ્યા હતા. એમના શિક્ષણના દિવસોમાં વડોદરાની ગાદીના ઉત્તરાધિકારી યુવરાજ શ્રી ફત્તેહસિંહરાવ ગાયકવાડના શિક્ષણ અર્થે રાજમહેલમાં એક ખાનગી શાળા ઉઘાડવામાં આવી હતી અને વડોદરાના ભાવિ રાજવીને કેવળ એકલવાયા ન રાખવા માટે શહેરની જાહેર શાળાઓમાંથી ચૂંટીચૂંટીને યુવરાજના સમવયસ્ક વિદ્યાર્થીઓને એ શાળામાં ભણવા બોલાવવાનો પ્રબંધ પણ થયો હતો. એમાં શ્રી આબાસાહેબની પણ વરણી થયેલી. આ વરણી આગળ જતાં શ્રી આબાસાહેબ ને યુવરાજની વચ્ચે મૈત્રીના રૂપમાં પરિણમી હતી. રાજકુમારો માટેના ખાસ શિક્ષણ-વિદ્યાલયમાં યુવરાજને મોકલતી વખતે શ્રી સયાજીરાવે એમના સહાધ્યાયી તરીકે પણ શ્રી આબાસાહેબને જ મોકલ્યા હતા. રાજમહેલમાં શિક્ષણ લેતી વખતે ત્યાંની ક્રિડાપ્રવૃત્તિઓમાં પણ શ્રી આબાસાહેબે ખૂબ રસપૂર્વક ભાગ લીધો હતો. એ રીતે બાલ્યાવસ્થાથી જ એમના કુમળા છાત્રની શિક્ષણ પ્રણાલિકા જેવી વ્યાયામની અભિરુચિ પણ એમને સહજ પ્રાપ્ત થઈ અને આમ એમના ભાવિ જીવન ધ્યેયના શુભ બીજ રોપાયા.

કૉલેજ શિક્ષણ પૂરું કરી એ એલએલ. બી. થયા અને રાજ્ય બહાર ભારે પગારની નોકરી મળતી હતી તે છોડી દઈ વડોદરા સરકારની નોકરી સ્વીકારી.

બળવાન ભવાની પતિનો દીક્ષાપ્રસાદ પામીને પ્રાચીન કાળથી ભારતવર્ષની અશેષ વિદ્યાઓ જેના આધારે ઊછરી વર્ધિત થતી આવી છે, એ પુણ્યભૂમિ વારાણસીમાં શ્રી બાળંભટ નામના દાક્ષિણાત્ય વિદ્વાન થઈ ગયા. અનેક શાસ્ત્રો જેવી મલ્લવિદ્યા પણ એમને વરી હતી. એ વિદ્યાના પારંગત એમના સત્પુત્ર અને શિષ્યપ્રવર શ્રી નારાયણગુરુએ ગુજરાતમાં આવી વડોદરામાં વાસ કર્યો ને વ્યાયામવિદ્યાનો વિન્યાસ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. કાળબળે એમની શિષ્યપરંપરા ભિન્ન થતાં એમની બે વ્યાયામશાળાઓ થઈ. એમાંની અસલ તાલીમને લુપ્તપ્રાય બનતી જોઈ શ્રી આબાસાહેબને એનો પુનરુદ્ધાર કરવાની પ્રબળ ઉત્કંઠા થઈ આવી અને વડિલની અનુજ્ઞા લઈ પોતાના મકાનના પાછલા ભાગમાં

આવેલા વાડાના એક ખૂણામાં 'શ્રી આઠ નારાયણગુરુની વ્યાયામશાળા' સ્થાપી. ટૂંક વખતમાં જ એના અંગનું મકાન એમણે સ્વખર્ચે કરાવી આપ્યું અને એની વ્યાપકતા તથા ઉપયોગિતા વધારવા માટે એમણે કુસ્તી ઉપરાંત અન્ય વ્યાયામપ્રણાલિકાઓનું શિક્ષણ આપવાનો સંકલ્પ કર્યો એના આરંભ રૂપે એમણે ફરીદકોટના અકળ અભ્યાસી ઉસ્તાદ બેચા કનૈયાસીંગને રોકી લીધા. વ્યાયામમંદિરના અંગનું ક્રીડાંગણ પણ જોઈએ, એટલે વાડાનો થોડો વધારે ભાગ પણ જુદો કાઢ્યો, અને એટલું જાણે પૂરતું ન હોય તેમ વ્યાયામપ્રેમી નરનારીઓને સ્નાનતરણની સુવિધા અર્થે પોતાના ખર્ચે એન્જિનપંપ સાથેનું વિશાળ સ્નાનગૃહ (સ્વિમિંગ બાથ) પણ બંધાવી આપ્યું

વ્યાયામપ્રચારની ધ્યેયસિદ્ધિમાં એ રીતે આચાર ધર્મ તો પાળ્યો, છતાં એમના વિચારધર્મની પરિતૃપ્તિ ન થઈ. વ્યાયામને લગતું વિશાળ અંગ્રેજી સાહિત્ય તો એમણે ખૂબ વાંચ્યું હતું, પરંતુ દેશી ભાષામાં એ વિષયનું કંઈ પણ સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થયેલું ન જોયું વળી અંગ્રેજી સાહિત્યનાં વિવેચન ઉપરછલ્લાં હોવાથી ભારતીય વ્યાયામની પ્રાચીન પ્રણાલિકાની ગંભીર અને તલસ્પર્શી વિદ્યાની સરખામણીમાં તે સાવ નજીવાં અને નિરર્થક હતાં. એટલે દેશી ભાષામાં વ્યાયામવિષયક સંશોધનનું અને પ્રયોગાત્મક સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવાની ઉત્કંઠા એમને થઈ એ વખતે મહારાષ્ટ્રમાં વિવિધ વિષયની ચર્ચા કરતું સચિત્ર પત્ર પૂનાનું 'ચિત્રમય જગત' એકલું હતું. એમાં દર અંકે ચાર છ પાનાં વ્યાયામના લેખો માટે અલગ રાખવામાં આવે તો પોતાના ખર્ચે ચિત્રોના બ્લૉક બનાવી તદ્દનની લેખસામગ્રી પૂરી પાડવાની એમણે તત્પરતા દર્શાવી પરંતુ ભારતવર્ષની વ્યાયામપ્રિય જનતાના સદ્ભાગ્યે 'ચિત્રમય જગત'ના સંચાલકોએ શ્રી આબાસાહેબની યોજના પ્રત્યે નાપસંદગી દર્શાવી એટલે પારકાના આધારે વ્યાયામપ્રચાર ‘‘વાના મનોરથનો ત્યાગ કરી શ્રી આબાસાહેબે સ્વપુરુષાર્થમાં જ દ્ધા રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો અને સને ૧૯૧૫ના અરસામાં મરાઠી યાયામ' માસિકનું પ્રકાશન શરૂ કર્યું, અને એ રીતે સમગ્ર ભારત- । વ્યાયામવિષયક સ્વતંત્ર પ્રથમ માસિકનો જન્મ થયો ત્યાર . દેશી તેમજ અંગ્રેજી ભાષામાં વ્યાયામના કેટલાયે માસિકો ળ્યાં છે અને નામાવશિષ્ટ થઈ ગયાં છે, પરંતુ 'વ્યાયામ' તો દિન દિન વધુ ને વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે એનું કારણ શ્રી આબા- હેબની એ માસિકના પ્રકાશનની વિશિષ્ટ નીતિ છે એ નીતિને ીધે જ સેંકડો મહારાષ્ટ્રીઓ આજે એને પ્રેમપૂર્વક વાંચે છે

આ તો મરાઠી પ્રકાશનની વાત થઈ વ્યાયામ પ્રત્યેની ગુજરાતી જનતાની ઉદાસીનતાથી એ અપરિચિત ન હતા છતાં એમનું દિલ વાળી એમણે મરાઠી 'વ્યાયામ'ની ગુજરાતી આવૃત્તિ પણ પ્રસિદ્ધ કરવા માંડી કમનસીબે એમનો એ પુરુષાર્થ વન્ધ્ય રહ્યો છે કારણ જ્યાં મરાઠી 'વ્યાયામ'ની હજારો નકલો વેચાય છે, ત્યાં ગુજરાતી આવૃત્તિની ભાગ્યે જ સો નકલો વેચાતી હશે. એમાં દોષ માસિકનો નથી, પણ ગુજરાતી વ્યાયામ જનતાનો છે, કારણ, ગુજરાતી વ્યાયામ કરનારાઓ ગંભીર અને શાસ્ત્રીય વ્યાયામમાં રસ નથી લેતા, એ જાણીતી વાત છે ખરું પૂછો તો આવા વ્યાયામની મુમુક્ષા ગુજરાતીઓના લોહીમાં જ નથી હોતી પંજાબ, બંગાળ અને મહારાષ્ટ્રના સામાજિક જીવનમાં પૂર્વકાળથી શારીરબળને ખૂબ ઊંચું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે એને અંગે લાઠી, કુસ્તી વગેરે અનેકવિધ વ્યાયામપદ્ધતિઓની તાલીમો સ્થપાઈ છે, અને આજે પણ એ બળની ઉપાસના અર્થે હજારો પંજાબી બંગાળી મરાઠી નવજુવાનો પ્રતિદિન પુરુષાર્થ કરી રહ્યા છે જ્યારે ગુજરાતનો ઇતિહાસ જુઓ દેવભાળના જેઠીમલ્લોની પરંપરા સિવાય એકેય વ્યાયામપ્રણાલિકાનું નામ પણ કહીં યે કદિ કોઈને જડ્યું છે? આના પ્રતિબિમ્બ આજે આપણા જીવનમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે શરીરને સબળ અને સુંદર કરવાના વ્યાયામનો પ્રચાર કરનારાના પુરુષાર્થને નિષ્ફળ કરતી ગુજરાતી જનતા આજે કેવળ લોકરંજની વ્યાયામપ્રણાલિકાથી રાચી રહી છે એટલે 'વ્યાયામ' માસિકમાં આવતા અભ્યાસમય સાહિત્યથી એ ન રાચે એ સ્વાભાવિક છે મહારાષ્ટ્રીઓ પણ લોકરંજની વ્યાયામપદ્ધતિના વિરોધી નથી, પણ એમાં જ વ્યાયામની પર્યાપ્તિ છે એવું પણ એ માનતા નથી એટલે જ આજે એમનામાં કુસ્તી, મલખમ, લાઠી, લકડી વગેરે અત્યંત પરિશ્રમસાધ્ય અને બુદ્ધિગમ્ય વ્યાયામનો અભ્યાસ, પરિશીલન અને પ્રચાર વ્યાપકપણે થઈ રહ્યો છે અને એથી જ એવા વ્યાયામના સમગ્ર ભારતવર્ષના એકમાત્ર મર્મદર્શી માસિક 'વ્યાયામ'નો એ પરમ સત્કાર કરે છે

ગુજરાતીઓની 'વ્યાયામ' માસિક પ્રત્યેની નિરાદરતાથી શ્રી મુજુમદાર હતોત્સાહ થયા નથી એમને તો વ્યાયામ જ્ઞાનગંગા વહેતી જ રાખવી છે કોઈ કાળે કોઈક પણ એનું અંજલિ જળ પીનાર નીકળશે જ, એવી દૃઢ શ્રદ્ધાથી એ ગુજરાતી 'વ્યાયામ' છપાવ્યે જ જાય છે "એક પણ નકલ ખપશે ત્યાં સુધી હું ગુજરાતી 'વ્યાયામ' બંધ કરવાનો નથી" અમારી પ્રથમ મુલાકાત વખતના એમના આ શબ્દો મારા મનમાં કોતરાઈ રહ્યા છે એમનો અવિરત પ્રયત્ન છતાં ગુજરાતી વ્યાયામોપાસકોને ઉદાસીન રહેતા જોઈ એમને ઉદ્વેગ તો થાય છે જ એનો કંઈક માર્ગ કાઢવાના આશયથી ગુજરાતી 'વ્યાયામ' માસિકનું સંચાલન કરવાની વિનતિ પણ એ કેટલાક ગુજરાતી વ્યાયામ પ્રપ્રદર્શકોને કરી ચૂક્યા છે પણ શોકની વાત છે કે હજી કોઈ પણ ગુજરાતી એ માટે તૈયાર થયો નથી

ગુજરાતી પેઠે 'વ્યાયામ'ની હિંદી આવૃત્તિ પણ એમણે કાઢી છે થોડો વખત અંગ્રેજી આવૃત્તિ પણ પ્રસિદ્ધ કરી હતી

માસિકની પ્રવૃત્તિ શરૂ થતાં જ અન્ય ઉપાધિઓ એમને માથે આવી પડી. પ્રથમ તો માસિક નિયમિત છાપી આપે એવા પ્રેસની વ્યવસ્થા કરવાની રહી. વડોદરામાં છાપખાનાં તો અનેક હતાં, પરંતુ એમને આવશ્યક હતી એવી નિયમિતતાની બાંહેધરી કોઈ પણ પ્રેસ પાસેથી ન મળી, એટલે ખૂબ વિચારને અંતે એમને પોતાનું જ છાપખાનું કાઢવાનું યોગ્ય લાગ્યું અને આમ વ્યાયામપ્રચારના અન્ય ઉપાયનો પાયો નખાયો.

માસિક કાઢ્યું, પ્રેસ કર્યું, પણ ચિત્રોનું શું? વ્યાયામની પદ્ધતિઓનું જ્ઞાન કંઈ ચિત્રો વિના આપી શકાય? એટલે એ ચિત્રો પૂરાં પાડવા એમણે પ્રોસેસ સ્ટુડિયો પણ કાઢ્યો અને પછી તો વ્યાયામપ્રકાશનનો ધોધ જ શરૂ થયો ત્રણ ત્રણ ભાષાનાં માસિકો સાથે વિવિધ વિષયનાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન કરવા માંડ્યું અને વડોદરાના વ્યાયામ કાર્યાલયની કીર્તિ ભારતવર્ષના ખૂણેખૂણે ફેલાઈ ગઈ

આ કીર્તિમંદિરનો સુવર્ણકળશ એમણે ચડાવ્યો છેલ્લા પ્રકાશન 'વ્યાયામ જ્ઞાનકોષ'થી અંગ્રેજીમાં બર્નાર મૅકફૅડનનો 'ફીઝીકલ કલ્ચર એન્સાઈક્લોપીડિયા' ખૂબ જાણીતો ગ્રંથરાશિ છે એ ગ્રંથરાશિથી વધુ વ્યાપક, વધુ તલસ્પર્શી અભ્યાસથી પરિપૂર્ણ આ 'વ્યાયામ જ્ઞાનકોષ' એમની ત્રીસબત્રીસ વર્ષની પ્રચંડ તપશ્ચર્યાનો કેવળ પરિપાક છે. 'હું જ બધું કરું' એવા અહંભાવ વિનાના શ્રી આબાસાહેબમાં બીજા પાસે લખાવીને પોતાના નામે ચડાવી દેવાની ઈચ્છા ન હોવાથી, વ્યાયામના વિવિધ અંગોના તજ્જ્ઞોનો સહકાર એમણે શોધ્યો છે અને એમની સહાયથી આ મહાભારત ગ્રંથની શરૂઆત કરી છે. પ્રાચીનતમ કાળથી

અદ્યપર્યંત જીવિત રહેલી વ્યાયામપ્રણાલિકાઓની ઐતિહાસિક સમાલોચનાપૂર્વક, દેશી અને વિદેશી, ઉસ્તાદી અને લોકભોગ્ય, મર્દાની ને જનાની, મેદાની તેમજ ગૃહાભ્યન્તરસુકર, વૈયક્તિક અને સાંઘિક, સ્વાસ્થ્યપ્રદ તેમજ બલવર્ધક અને સુસંઘટ્ટ શરીર ઘડનારી વ્યાયામપદ્ધતિઓ તેમજ ક્રીડાપ્રકરણીઓનો, વિચાર વિવેચન અને સચિત્ર શિક્ષણ પદ્ધતિ રૂપે, બૃહત્સંગ્રહ આ ગ્રંથમાળામાં કરવાનો એમનો મનોરથ છે. મરાઠી આવૃત્તિના છ ભાગ તો પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે એ જ એની ઉપયુક્તતા અને લોકપ્રિયતાની સાબિતી છે. હિન્દીમાં તથા ગુજરાતીમાં પણ એકએક ભાગ છપાઈ ચૂક્યો છે.

શ્રી આબાસાહેબની ત્રીસત્રીસ વર્ષની આ તપશ્ચર્યાના પૂરા સહભાગિની છે શ્રી લક્ષ્મીદેવી, એમનાં અર્ધાંગિની મીરજ સંસ્થાનાધિપતિનાં સુપુત્રી અને શ્રીમંતપટવર્ધન કરંદીકર કુટુમ્બના કુલપ્રતિષ્ઠા હોવા છતાં એમણે સુકોમળતા અને એશઆરામનો ત્યાગ કરી, સુદક્ષિણાના તપશ્ચર્યાકઠિન માર્ગે ચાલી વ્યાયામકામધેનુને એકનિષ્ઠપણે ઉપાસી છે. આરંભથી જ 'શ્રી નારાયણ ગુરુ વ્યાયામશાળા'ના સ્ત્રીઓ અને બાલિકાઓના વ્યાયામકાર્યના એ સૂત્રધાર છે. સાથેસાથે પતિને માથેથી પ્રકાશનમંદિરનો મહત્ત્વનો ભાર પણ એમણે પોતાના માથે ઓઢી લીધો છે, ને આજે તો કૅમેરા ઉપાડીને ગોઠવવાના કાર્યથી શરૂ કરી યોગ્ય વ્યાયામજ્ઞને આમંત્રી, એમની ગોઠવણપૂર્વક જે ક્રિયાદર્શક ફોટો લેવાનો હોય એને અનુરૂપ આકર્ષક પોઝ ગોઠવાયો છે કે કેમ, તે જોવાની ઝીણવટભરી ખાતરી રાખવા ઉપરાંત ફિલ્મ ધોઈ તૈયાર કરવાના તથા બ્લૉકની દેખરેખ રાખવા સુધીના પ્રોસેસ વિભાગના તમામ કાર્યની પૂરી જવાબદારી એમના શિરે છે, અને એ રીતે આ અભિજાત કુલાંગનાએ જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણ પતિના પ્રિય માર્ગે સંચરવામાં વ્યતીત કરી છે.

આ જ્ઞાનયજ્ઞના બે અધ્વર્યુ તે શ્રી વિદ્વાંસ અને શ્રી સહસબુદ્ધે. 'વ્યાયામ' માસિકના સાચા તંત્રી અને પ્રકાશન વિભાગના એકમાત્ર સર્વાધિકારી શ્રી વિદ્વાંસ પ્રથમ પરિચયે તો વડોદરા રાજ્યના મુલકી ખાતાના અવલ કારકુન જેવા અતડા ભારેખમ અને તોછડા લાગે છે; પરંતુ એક વખત વાત શરૂ થયા પછી એ તોછડાઈ અને ચીડિયાપણું [illegible] છે, અને [illegible] રહે નહિ એવું વ્યાયામપ્રચારની સાચી તમન્નાથી જીવનની સમગ્ર શક્તિને હોમનાર, શ્રી આબાસાહેબની જમણી ભુજા સમા, શ્રી વિદ્વાંસની અગાધ શ્રદ્ધા ને કર્તવ્યપરાયણતા જ તમારા ચિત્તમાં વસી રહે છે.

શ્રી સહસબુદ્ધેની વાત એથી જુદી. એકાદ પ્રાચીન ઋષિ સમી એમની શાંત મુખમુદ્રા જોતાંવેંત જ આકર્ષે. બહુ જ ઓછાબોલા અને જરા પણ અભિમાન વિનાના આ સાદાસીધા બ્રાહ્મણપ્રવર પાસે મલ્લવિદ્યાનો અગાધ ભંડાર હશે, એમ પ્રથમ નજરે તો તમે ન જ માનો. શ્રી નારાયણગુરુની કુસ્તીવિષયક પરંપરા અખંડ રાખનાર એ એકલા જ.

આટલી સર્વતોમુખી પ્રવૃત્તિના સંચાલક છતાં શ્રી આબાસાહેબ ધંધાદારી વ્યાયામપ્રચારક નથી. નથી એમણે કોઈ પરપગ ઊભી કરી દેશસેવા કે સમાજસેવાના મુકુટ પહેરવાના મોહ પણ એમણે સેવ્યા નથી. સ્વપ્રતિષ્ઠાના ડિંડિમ પણ એમણે વગાડ્યા નથી. પ્રતિષ્ઠાની રજ પણ આકાંક્ષા સિવાય, કેવળ પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થે બલોપાસના કરનાર અને કરાવનાર આ દ્વિજશ્રેષ્ઠે વિદ્યાદાનઅર્થે પ્રાચીન ભારતના કુલપતિની પરંપરા નભાવવામાં જ ઇતિકર્તવ્ય માન્યું છે. એમના ચારિત્ર્યની ઉજ્જ્વળ રેખા તો એ છે કે શ્રી નારાયણગુરુની આદ્ય વ્યાયામશાળાની અશેષ પ્રવૃત્તિના પૂરા ભાગ્યવિધાતા હોવા છતાં એમણે, બધું ય પોતાના ઉપર જ નભે છે એવી અહંતા, વાણી વર્તન કે વિચારમાં કદી દાખવી નથી. એમની વ્યાયામશાળામાં જનારને પ્રકાશનવિભાગના સ્વામી શ્રી વિદ્વાંસ જ લાગે, અખાડાવિભાગમાં શ્રી સહસબુદ્ધેનું જ સ્વારાજ્ય દેખાય. એવું અન્ય વિભાગોના અધિષ્ઠાતાઓનું પણ. આ બધાય મણિઓમાં ઓતપ્રોત રહેવા છતાં 'સૂત્રે મણિગણા ઇવ' બનેલ સૂત્રરૂપે અદૃશ્ય જ રહેવાના. આથી જ, નિરર્ગલ સ્વતંત્રતા ભોગવતા હોવા છતાં, એમના સાથીઓમાં રજ પણ ઉચ્છૃંખલતા કે મદાંધતા નથી દેખાતી. એથી જ એમનું વ્યાયામમન્દિર કુસ્તીબાજોનું તાલીમખાનું કે રંગરૂટોનું ભરતીસ્થાન નથી બન્યું.

આવી લોકોત્તર વ્યાયામભક્તિવાળા શ્રી આબાસાહેબ આ ઑક્ટોબરમાં ૬૦ વર્ષ પૂરાં કરે છે. જનકલ્યાણ અર્થે સમગ્ર જીવનનો વ્યય કરનાર એ નિરભિમાની પુરુષવર સપરિવાર શતાયુ થાય, એવું [illegible] છે.

હરિનારાયણ આચાર્ય

જીવી જાણનારા] ૨૨ [જે માનવજીવનનું સાચું મૂલ્ય શીખવી ગયા

વીર બાલક આલ્બર્ટ સ્પેકબાખેર

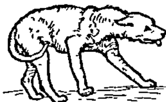
ચ સોલ્જરોએ ટીરોલ ઉપર ચઢાઈ કરી. તેને અંગે તેઓ આડે નદીને કાંઠે આવેલા એક ગામડા આગળ આવી પહોંચ્યા. સામે પહોંચવા સારુ લાકડાં ખાડને તળિયે વહેતી જોસવાળી નદી તેઓને ઊતરવાની હતી. ખાડને આડું એક ઝાડનું મોટું થડ પડેલું હતું, જેને કાપીને કાંઠા ઉપર પડવા દીધું હતું, એટલે થડ સામે કાંઠે પહોંચીને પુલનો અર્થ સારતું હતું.

આ પુલની રક્ષા કરવા ૩૦૦ ટીરોલવાસી પુરુષો ને એક છોકરો ઊભા હતા. છોકરાનું નામ આલ્બર્ટ સ્પેકબાખેર (Speckbacher) હતું. ફ્રેંચ લશ્કર ધસી આવ્યું એટલે ટીરોલવાસી કુહાડા લઈને પુલ તોડવા મંડ્યા. પણ ફ્રેંચ સૈનિકની બંદૂકોમાંથી ગોળીઓ ઉપરાઉપર છૂટવા માંડી, અને ઘણા ટીરોલીઓ એક પછી એક પડવા માંડ્યા.

આમ જે મરાયા તેમાં આલ્બર્ટનો બાપ પણ હતો. બાપનું સ્થાન બહાદુર છોકરાએ લીધું. પુલ લગભગ તૂટી પડ્યો હતો; કુહાડીના એક ઘા એના ઉપર પડે એટલે શત્રુને નદી ઊતરવાનો માર્ગ રહે નહિ એમ હતું. આલ્બર્ટે કુહાડો લઈને ફ્રેંચ બંદૂકોના ગોળીબાર સામે ઝીંક્યા, અને જીવને જોખમે ઝાડ કાપવા મંડ્યો. અંતે તે લગભગ કાપી શક્યો; એક નાનકડો કટકો જ બાકી રહ્યો, એટલે એણે કુહાડો ફગાવી દીધો, અને એકલું બળ કરીને ઝાડ ઉપર કૂદ્યો, કે બાકીનો કટકો હજી વળગી રહ્યો હતો તે એના ભારથી બટકી ગયો, અને પુલ તથા છોકરો ઉતાવળી નદીમાં એક હારે પડ્યા. આલ્બર્ટના પરાક્રમથી ફ્રેંચ લોકો પણ ચકિત થયા, એને તેમણે માનસહિત દાટ્યો, અને એનું સ્મારક ઊભું કર્યું.

(ટર્નરના [illegible] ઉપરથી)

દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી

કૂતરાં

એ પરિચિત પ્રાણીના સ્વભાવલક્ષણ પર ટોળ કરતો નર્મલેખ

વિચાર કરતા કરતાં માથુ ફરી ગયુ 'ગેઝેટીઅર્સ'ને પૂછ્યુ, પશુવિજ્ઞાનના અધ્યાપકોને સવાલો કરી જોયા, પણ સમજમા ન આવ્યુ તે ન જ આવ્યુ કે કૂતરાઓથી લાભ શો છે? ગાય જુઓ, દૂધ આપે છે બકરી જુઓ, દૂધ આપે છે બાકી, સાંજના સાત વાગ્યાથી ભસવાનુ શરૂ થાય, તે એક ગરબુ, જરાયે અટક્યા વગર, સવારના છ સુધી ચાલુ રહે એનુ નામ જો વફાદારી હોય તો તો અમે 'બેવફા' જ ભલા

ગઇ કાલે જ રાતના અગિયારેક વાગ્યે એક કૂતરાને 'કઈ' થઈ આવ્યુ, તે એણે, બહાર સડક પર આવીને એ સમગ્યા, પૂર્તિ માટે ભૂકી અર્ધી મિનિટ પછી સામેના બગવાના એક કૂતરાએ એનુ પુનરાવર્તન કર્યું હવે સાહેબ, એક જૂના અભ્યાસી ઉસ્તાદને જે ગુસ્સો આવ્યો, તે એક હલવાઇની ભઠ્ઠીમાથી બહાર નીકળી એની પૂર્તિ કરી નાખી ઉત્તરપૂર્વ તરફના એક મર્મજ્ઞ કૂતરાએ એની અનુપૂર્તિ કરી હવે તો મુશાયરો એટલો ગરમ થયો કે વાત જ ન પૂછો કેટલાક કમબખ્તો તો લાગી કવિતાઓ જોડવા લાગ્યા! આ ઠંડુ પડવુ જ ન હતુ બારીમાથી મેં કેટલી યે વાર 'ઑર્ડર, ઑર્ડર'ની બૂમ મારી. પણ આવે વખતે પ્રમુખનુ કોણ સાભળે? એમને કોણ કહે કે મહાશય, તમારે આવો મુશાયરો કરવાની જરૂર જ હતી તો દરિયાને કિનારે ખુલ્લી હવામા જઇને કરવો હતો ને? વસતિની વચ્ચે આવી, સૂતેલાને સતાવવાં એ કઇ જાતની સત્કારિતા છે?

એમા વળી આપણા દેશી કૂતરાઓ તો બહુ જ અસભ્ય હોય છે ...ના કેટલાક તો એવા દેશભક્ત હોય છે કે કોટપાટલૂન જોતા જ ... લાગે છે પણ જવા દો, એક રીતે એ પ્રશસાયોગ્ય વસ્તુ છે

આ ઉપરાત એક બીજી વાત છે ઘણી વાર 'સાહેબલોગો'ને ગલે મારે જવુ પડયુ છે ભગવાનના સોગદ, સાહેબલોકોના કૂતરા એવા સભ્ય હોય છે કે 'વાહ' કહીને પાછો ફરુ છુ બગલાના દરવાજામા જેવો પગ મૂકુ કે તરત એક નાજૂક 'ખખ' એવો ઉચ્ચાર કરે અને હુ ત્યા પરસાળમા જ ઊભો રહી જાઉં હુ જરા આગળ વધુ કે એ પણ જરા કૃચ કરે અને એક નાજૂક ને 'પવિત્ર' અવાજમા 'ભખ' કહે ચોકીદારનો ચોકીદાર ને સગીતકારનો સગીતકાર! અને આપણા કૂતરા? ન રાગ, ન સૂર, ન માથુ, ન પગ તાન ઉપર તાન મારે, પણ તાલનુ ઠેકાણુ નહિ. ન સમય જુએ, ન મોકો કહાવાપ કર્યે જ જાય અને ઘમડ એ વાતનો રાખે કે તાનસેન પણ આ દેશમા જ જન્મ્યા હતા ને?

એ નિ:શક છે કે કૂતરા સાથેનો મારો સબધ જરા 'તગ' છે પણ તમે કહો એના સોગદ ખાઉ, જો એવે કોઈ પ્રસગે મેં અહિંસા છોડી હોય અથવા સત્યાગ્રહ કર્યો હોય તો! ભગવાન સાક્ષી છે કે આજ-સુધી મેં કોઈ પણ કૂતરા પર હાથ જ ઉપાડી શક્યો નથી મિત્રોએ સલાહ આપી કે રાતવખતના લાકડી અથવા સોટી પાસે રાખવી જોઇએ, કારણ કે એથી બિલ્લીઓ દૂર રહે છે પણ એમ કોઈની પણ સાથે નાહકનુ વેર બાધવાથી શો લાભ? કૂતરાના ભસવા સાથે જ મારી સ્વાભાવિક શિષ્ટતા મારા પર એવો કબજો જમાવી લે છે કે એ વખતે તમે મને જુઓ તો મને ડરપોક જ માનો. કદાચ, તમે એમ પણ માની લો કે મારે ગળે શોષ પડે છે અલબત્ત, આ સાચુ છે એવે વખતે જો હું ગાવાનો પ્રયત્ન કરુ તો ષડ્જના સૂર સિવાય બીજો કોઈ સૂર ન નીકળે મારા જેવો જ જો તમારો પણ સ્વભાવ હોય તો તમને ખબર પડશે કે એવા પ્રસગે તમારી બુદ્ધિમાથી ઈશ્વરની સર્વજ્ઞાપકતા ભાગી જશે ને તમે પથદર્શનની પ્રાર્થના કરવા માડશો.

ઘણી વાર બન્યુ છે કે રાતના બેએક વાગે સોટી ફેરવતો ફેરવતો થીએટર પરથી પાછો ફરતો હોઉં ને નાટકના એકાદ ગીતની તર્જ મગજમા બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરતો હોઉં ગીતના શબ્દો યાદ ન હોય અને નવો 'અભ્યાસ' છે એટલે સીટી પર જ સન્તોષ માન્યો હોય કદાચ બસૂરો પણ થઈ જાઉં. તોપણ સાંભળવાવાળો તો એમજ સમજે કે અસ્સલ સગીત છે! એટલામા જરા વળાંક લઉં કે સામે એક બકરી બાંધેલી હોય હું સમજુ કૂતરો છે! એક તો કૂતરો અને તેમાંય બકરી જેટલો લાબો પહોળો! બસ, જોતા જ ગાત્ર ઢીલા થઇ જાય કરતી સીટી ધીરે ધીરે બધ થતાં આખરે હવામા એક વિચિત્ર કોણ પર અટકી જાય સીટીસગીત પણ બધ થઇ જાય લાગે કે અવાજ વગરની લય હજી પણ નીકળી રહી છે ડૉક્ટરો કહે છે કે આવે પ્રસગે, શિયાળાની ઋતુમાં પણ, જો પસીનો આવી જાય તો હરકત નથી, પાછળથી એ સુકાઈ જાય છે!

સાવધાન રહેવાનો મારો સ્વભાવ જ હોવાથી આજ સુધી કોઇ કૂતરો મને કરડયો નથી એવી કોઈ અનિચ્છનીય ઘટના બની હોત તો તો આ લેખને બદલે મારા 'મરસિયા' જ છપાતા હોત અને ..

જ્યા સુધી આ દુનિયામાં કૂતરા જીવે છે અને એ ભસવાના છે ત્યા સુધી આપણા પગ ચિતા પર (અથવા કબરમાં) જ છે એ એક એવો ચેપી રોગ છે જે બાળક, જુવાન ને બુઢ્ઢા સૌને થાય છે એમક મોટો 'સિકન્દર કૂતરો' પોતાના રૉફ ને દબદબો જાળવી રાખવા ભસી લે તો હુ પણ કહુ કે ઠીક, ભાઈ, બસ! (જોકે એ વખતે એ સાકળથી બાંધેલો હોવો જોઈએ) પણ આ કમબખ્ત બબ્બે વરસના, ત્રણ તસું તોફાનના નાના ગલુડિયા જેવું કન્યો જનર રહી શકતા નથી! નાનકડુ ડાચુ ને બારીક અવાજ, તેમ છતા એટલા જોરથી ભસે છે કે ભસવાનો થરથરાટ પૂછડી સુધી પહોચે છે! ને પાછા ભસે છે ચાલતી મોટરની સામે! જાણે એને અટકાવી દેશે! હા, જો હું મોટર ચલાવતો હોઉં તો જરૂર, મારા હાથ કામ કરવાની સાફ ના પાડી દેશે. પછી કઇ બધા એનો પ્રાણ નહિ બચાવે

કૂતરાના ભસવા સામે સૌથી મોટો વાધો મને એટલા માટે છે કે વિચાર કરવાની બધી શક્તિઓ એથી અલોપ થઈ જાય છે,–ખાસ કરીને તો ત્યારે, કે જ્યારે એકાદ દુકાનના પાટિયા નીચે મનેકુ એમનુ ગુપ્ત અધિવેશન, જાહેર સડક પર આવીને ખુલ્લી બેઠકના રૂપમા ફેરવાઈ જાય તમે જ કહો, કે માથુ ઠેકાણે રહી શકે ખરુ? દરેકની તરફ, એક પછી એક, ધ્યાન દેવું પડે એમનો ગરબડાટ અને કઇક વિચારધારાનો, હોઠની અદર જ રહેલો, અવાજ, કઠની અટવણ અને નિશ્ચલતા (અનુસધાન આગળ પાન ર૭૭ મે)

અપરિમેય શક્તિ

★ અણુને વિભક્ત કરવાનું વૈજ્ઞાનિકોનું સ્વપ્ન પાર પડે તો તેમાથી અનહદ શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે. આ ખાલી સ્વપ્ન નથી. કદાચ કોઈ કહેશે કે અણુ જેવો પદાર્થ કેને આપણે આંખે દેખી પણ શકતા નથી, તેમાથી અગાધ શક્તિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે? તો તેને સમજવા માટે વરાળ અને વિદ્યુતનો દાખલો લઈએ. આમ તો, પાણી અને વરાળ તથા વિદ્યુતના (+) કણો અને (−) કણો પદાર્થ તરીકે મામૂલી જણાય છે, પણ જ્યારે એને તેના કાર્યક્ષમ સ્વરૂપમા મૂકી ઉપયોગમાં લેવાય છે ત્યારે તે કેવા મહાન, મનુષ્યની શક્તિ બહારના રાક્ષસી કાર્ય કરી શકે છે? વળી, બીજી એ વાત પણ જાણવા જેવી છે કે આ વસ્તુઓનો દુરુપયોગ કરવામા આવે છે અગર તેનો ઉપયોગ અણઘડ માણસોને હાથે થાય છે તો તે પારાવાર નુકસાન કરે છે. એ જ પ્રમાણે અણુને વિભક્ત કરી તેની શક્તિનો દુરુપયોગ કરવામા આવે તો કેવું નુકસાનકારક પરિણામ આવે એની કલ્પના આ વાર્તામા રજૂ કરવામા આવી છે ★

૧–વિચિત્ર વૈજ્ઞાનિક

પ્રોફેસર———————એક પ્રખર બુદ્ધિશાળી ને જબરદસ્ત પ્રતિભાવાનપુરુષ હતો. એનું વ્યક્તિત્વ બીજાથી ખાસ જુદુ પડી જતુ હતુ એ એના અભ્યાસ ને શોધખોળોમાં એટલો રચ્યોપચ્યો રહેતો કે એને એક મનુષ્યવિશેષ તરીકે ઓળખાવીએ તો ખોટુ કહેવાય નહિ. અણુ કેવી રીતે બંધાયો છે, તે શાનો બનેલો છે અને તેને વિભક્ત કરી એમાથી અપરિમેય શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાનુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનુ સ્વપ્ન કેમ પાર પડે તેનું એ રાત ને દિવસ ચિંતન કરતો. વળી, તે શક્તિ ઉત્પન્ન થતા તેને કેવી રીતે નિયમનમા રખાય તેનું તેના મનમા અહર્નિશ મંથન ચાલી રહેતુ. તેનો અભ્યાસ કરી તેના સબંધમા તે અવિશ્રાન્ત પ્રયોગો કરતો. રુથરફોર્ડ અને બીજા વિજ્ઞાનીઓએ જ્યાથી આ કાર્ય છોડ્યુ હતુ ત્યાથી એણે શરૂ કરી આગળ ચલાવ્યુ હતુ.

તેણે આના સંબંધમા વૈજ્ઞાનિક સામયિકોમા ચમત્કારી પરિણામો દર્શાવતા લેખો છપાવ્યા હતા, અને તેનાથી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ ચકિત થયા હતા. અણુઓને વિભક્ત કરી એમાથી છુટેલા વિદ્યુત્કણોથી કેવાં ક્રાન્તિકારક કાર્યો થઈ શકે એની આગાહીઓ કરીને એણે બધાને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કર્યા હતા. હુ એક જ એનો એવો મિત્ર હતો, જેને એણે પોતાના વિશ્વાસમાં લીધો હતો. મારી એવી માન્યતા હતી કે તે માત્ર સત્યશોધનની તીવ્ર ઈચ્છાને આધીન થઈ આ વિષયમા આટલો બધો રસ લેતો હતો. મેં અનેક વખત આ અખૂટ શક્તિને વ્યાપારિક કાર્યમા કે ઉદ્યોત્પાદનના કાર્યમા ઉપયોગમા લેવા એને સમજાવ્યો હતો, પણ તેનો એ એટલો જ ઉત્તર આપતો કે એ તો તે શક્તિને સિદ્ધ કર્યા પછી જોઈ લેવાશે. આ વાતનો આગ્રહ કરવામા આવતો ત્યારે જાણે તે મનના ઊંડાણમા કોઈક વિચારમાં લીન થઈ ગયો હોય એમ બેદરકારીથી જવાબ આપતો.

આ વિચારશ્રેણી એને કેવા ભયકારક અંતિમ માર્ગ પર લઈ જતી હતી તે કોણ કલ્પી શક્યુ હશે? એ ચોખ્ખો નિરાશાવાદી ને કટ્ટો નિઃસારવાદી (cynic) હતો. જર્મન ફિલસૂફ શોપનહોરનો એ ચેલો હતો; પણ ચેલો ગુરુ કરતા ક્યાયે આગળ વધી ગયો હતો. હું આ વસ્તુસ્થિતિથી વાકેફ હતો, પણ તેને માટે હુ તેની શારીરિક અસ્વસ્થતા અને વંશપરંપરાગત ખાસિયતને જવાબદાર માનતો હતો. થોડા સમય માટે બહારગામ જઈ પાછો આવતા મેં વર્તમાનપત્રમા પ્રોફેસરની પ્રયોગશાળામા બે ગભીર અકસ્માત થયાની ખબર વાંચી. તરત જ હુ પ્રોફેસરને મળવા ગયો ને તેમને હાથે અને માથા પર પાટા બાંધેલી સ્થિતિમા મેં જોયા. બીજી બધી રીતે તે સ્વસ્થ હતા અને પોતાના કામમાં પ્રથમની માફક નિમગ્ન હતા. હવે મને કાંઈક સત્ય વસ્તુ સમજવા માડી.

૨–એક મહાન પ્રયોગ

એક સમયે અમે બંને પ્રોફેસરની પ્રયોગશાળામા મેજના ઉપરના ઉપર ગોઠવેલા પ્રયોગનું નિરીક્ષણ કરતા ઊભા હતા. અણુ પર મારો ચલાવી તેને તોડવાને મોટી વિદ્યુત્પાદક શક્તિઓ ઉપયોગમા લેવાને બદલે તે અણુવિકરણ (radiation)ની પદ્ધતિએ અમુક શીઘ્ર વિદ્યુદ્ગ્રાહી વસ્તુઓનુ મિશ્રણ કરી રહ્યો હતો.

'હવે હુ ખરા માર્ગ પર ચડ્યો છુ, દોસ્ત.' તેણે મને કહ્યું: 'આપણે એક વિદ્યુત્કણને છુટો કરવા લાખો વોલ્ટ વિદ્યુત વાપરવી પડે તો તેનો કાંઈ અર્થ નથી. હુ તો અતિશય નાની પ્રાથમિક શક્તિથી તે કાર્ય કરવા માગુ છુ. મોટી ભારે બંદુક ફોડવા માટે પણ આપણે એક નાની ચાપ જ ખેંચવી પડે છે ને?'

એનું એ આખુ યંત્ર, વાદળ, બૅટરીઓ, ટ્રાન્સ્ફોર્મર (વિદ્યુત્પ્રવાહનું સ્વરૂપ બદલનાર યંત્ર) અને બે નાની સીલ કરેલી સીસાની ડાબ્બીઓ, એટલી વસ્તુઓનુ બનેલુ હતુ. પહેલાના પ્રમાણમા તે અતિશય નાનું હતુ છતા તેમાથી નીકળતો અવાજ બહુ ભારે હતો અને ડાબીઓ વચ્ચેના એક સૂક્ષ્મ કાણામાથી જ વિદ્યુતનો પ્રવાહ તેજસ્વરૂપે બહાર ફેંકાતો હતો તેનાથી આંખો અંજાઈ જતી હતી. ત્યા તો એકાએક આખો સાજ જબરદસ્ત ધડાકા સાથે ફાટ્યો; તેથી બારીઓ તૂટી ગઈ, વિજળીના ગોળાઓનો ભુક્કો થઈ ગયો, અને અમે બને જમીન પર ફસડાઈ પડ્યા. અમ રાફવાના વાળ બળી ગયા ને મો કાળા થયા.

'જબરો મશાલો બન્યો!' પ્રોફેસરે એમના સામે ઊભા થતા કહ્યું 'ઠીક થયુ કે ડાબ્બા અણીશુદ્ધ રહ્યા છે અને આંખોને નુકસાન થયુ નથી. ફાટક સખત બની ગયો, એમ લાગે છે. પણ, મેં ઓછામા ઓછી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ થોડા અણુઓને ખાઉના ડાબ્બામાં સમાએલા કરોડો અણુઓથી શું એ દશે આપણે કાંઈક શરૂ કર્યું ગણાશે. દુશ્મનને એ ઔષધિની માત્રા આપવા સરકારને પણ મન થશે! જો તેનો ઉપયોગ થઈ શકે તો ટાયનેમાઈટ તો એના આગળ ટીકડી જેવો પુરવાર થશે. પણ હશે, એ વાત જવા દો.'

'કેમ વારુ?' મેં પૂછ્યુ, 'તેને પ્રમાણસર લેવુ અને વાપરવામા સમાળસાવધીએ એમ જ બાબતો લેવી પડે. હવે જલ્દી એ કામ આગળ ની પડે! ખરેખર આજુસ અરસ આ યુદ્ધસમયમા બહુ કિંમતી થઈ પડશે!'

પ્રોફેસરે હોઠ પીસતા કહ્યુ, 'પણ તુ ધારે છે એટલુ આ સહેલુ નથી. આ નાનો પ્રયોગ કરવામા મારે બહુ સંભાળ લેવી પડી છે. મારે મારી પ્રયોગશાળાને બચાવવા મારા બધા જ્ઞાનનો ઉપયોગ

કરી યત્રનો વિધ્વંસ કાપી નાખતો પડ્યો હતો. જો તેમ ન કર્યું હોત તો આસપાસના પદાર્થોના સઘળા અણુઓના એક ભયંકર ધડાકા સાથે ચૂરેચૂરા થયા હોત અને સાથેસાથે બીજાઓ પર પણ તેની જ અસર થાત. પરિણામે માઇલો સુધી સત્યાનાશની પાટી ફેલાત, અને તે કયાં જઈને અટકત તે હું કહી શકતો નથી

આપણે અત્યારે એક મહાન વસ્તુ કરી રહ્યા છીએ તેની સાથે કલ્પનાવિહોણા હલકટ માણસો ચેડાં કરે એ ઇચ્છવાયોગ્ય નથી હું એનો જે ઉપયોગ કરવા માગું છું તે કરવાને સમર્થ થતાં પહેલાં મારે ઘણું કાર્ય અને ઘણી ગૂંચવાળભરેલી ગણતરીઓ કરવી પડે એમ છે'

'તો એ એટલું બધું જોખમકારક હોય તો તો પછી પડતું જ મૂક.'

'પડતું મૂકું? તું મને હજી પૂરો ઓળખી શક્યો નથી એમ જણાય છે મારે હવે તે પૂરું કર્યે જ છૂટકો છે આ ગોટાળાભરેલા વિશ્વમાં મારે કાંઈપણ કાર્ય કરવાનું હોય તો મારે તેની ગુપ્ત વસ્તુઓનું જ્ઞાન મેળવી પેલી ગૂઢ વસ્તુ 'પ્રકૃતિ' એ શું છે તે જાણવું છે મારે તેના પર માલિકી હક્ક મેળવી, તેણે જીવન ઉત્પન્ન કરવામાં જે મહાન ભૂલ કરી છે તે સુધારવી છે'

'તું કહે છે એમાં મને કાંઈ જ સમજ પડતી નથી. એમાં વળી સુધારવાનું શું છે?'

'એ બધું હું તને જણાવું તો તો તું સ્તબ્ધ જ બની જઈશ!' એણે ખૂબ કટુતાથી કહ્યું 'તેં યોગ્ય કેળવણી લીધી જણાતી નથી. તું ધર્મના કચરાથી રંગાએલો લાગે છે હું તારા હૃદયમાં બુદ્ધિની જ્યોત પ્રગટાવીશ એટલે તું તે બરાબર સમજીશ પણ તે હમણાં નહિ. મારે હજી આ પ્રયોગમાં ઘણું કરવાનું છે અત્યારે માત્ર એટલું જ જણાવીશ કે મને આ કામમાં ધાર્યા કરતાં વિશેષ ફતેહ મળી છે અને એનાથી મારી મોટામાં મોટી આશાઓ પરિપૂર્ણ થાય એમ છે ..

પણ અત્યારે તો તું તારું મોં ધોઈ ઘેર જા અને આ વાત કોઈને કરતો ના, નહિ તો વળી પેલા ધાંધલિયા છાપાવાળાઓ, "એક વૈજ્ઞાનિક અણુને તોડે છે," ને એવીએવી નકામી વસ્તુઓ છાપી મારશે. મારે હજી ચોક્કસ કાર્ય કરવાનું બાકી છે'

૩-પ્રેમવચના

માગ મનગમા તો ખૂબ કદરૂપી લાગી, છતાં એણે પોતાને કલ્પ્યો કે ટવી હદે તે નિ મારવાની નહિ હોય એવી માન્યતા સાથે હું તેનાથી જુદો પડ્યો અમે પોતપોતાના કામે વળગેલા હોઈ ઘણા દિવસ સુધી એકમેકને મળ્યા નહિ. તે અરસામાં હેમલતાએ તેના જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો

કદાચ આ વાત ન માનવા જેવી લાગશે, પણ એ સત્ય હકીકત છે કે પ્રોફેસર ક જે કદાપિ કોઈને ત્યાં જતો નહિ તેને એક સબંધીજનને ત્યાં આનો ઓચિંતો મેળાપ થયો, અને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે હમેશાં નફરત ધરાવતો આ પ્રોફેસર તેને જોતાની સાથે જ તેની સુંદરતા, તેની સુકુમારતા અને અપ્રતિમ બુદ્ધિથી અંજાઈ ગયો અને તેના પ્રેમમાં પડ્યો પ્રોફેસર કદી સ્ત્રીઓનો પ્રશંસક ન હતો તે હમેશ સ્ત્રીઓથી દૂર ભાગતો અને 'લગ્નધર્મ'ને અતિ શોચનીય કૃત્ય તરીકે તિરસ્કારતો છતાં તે આ સ્ત્રીનું મુખકમળ જોઈ મોહ પામ્યો

'સ્ત્રી એટલે જીવન, બલ્કે જીવનની વૃદ્ધિ; અને જીવન ખસુસ કરીને એક પ્રકારનું અનિષ્ટ જ છે' એમ તે વારવાર કહેતો

જીવન એ એક પ્રકારનો ભૌતિક પદાર્થનો વ્યાધિ છે, આદિ નારશરૂપ સાગરનો મળ યાને કચરો છે અને સ્ત્રીઓ તેને ફેલાવવામાં સહાયભૂત બને છે એવાં વચનો એક સમયે કહીને તે સ્ત્રીઓની નિંદા કરવાનું યે ચૂક્યો ન હતો એ, ખરેખર એક વિપરિત પ્રકારની માન્યતા હતી, પણ હેમલતાના મળતા સુધી તેનો અભિપ્રાય એવો જ હતો

એના જેવા મનુષ્યોની બાબતમાં બને છે એમ તે આગ્ર[illegible] જોસથી ઝપલાયો. તે પ્રેમઘેલો બન્યો એનું જો શુભ પરિ[illegible] આવ્યું હોત અને તેનું લગ્ન થયું હોત તો કેવું સારું થાત!

થોડા સમય માટે તો તે હેમલતાને છાયાની જેમ અનુસ[illegible] એને પણ એ ગમવાથી થોડા સમય માટે એણે તેને ઉત્તેજ્યો,[illegible] પછી તે ફટકી અને એની લગ્નની માગણી તેણે નકારી

પ્રોફેસરને અતિશય લાગી આવ્યું એ અઠવાડિયા સુધી ઘરની બહાર ન નીકળ્યો હું પણ ટહાપણ વાપરી તેને મળવા [illegible] નહિ. ત્યાર બાદ એક દિવસ હું ગયો ત્યારે તે પ્રયોગશાળામાં [illegible] હામ ભીડી જોસથી પતલા ભગ્નો આગનેમ ફરી ગ્યો હતો

'કેમ? મૂર્ખો પર શી અસર થઈ છે તે જોવા આવ્યો છે?' [illegible] કડવાશથી કહ્યું. 'ખાલી કુતૂહલ સંતોષવા ખાતર, ખરું ને? હા, જ બધાને કહેજે કે પ્રોફેસર હવે સાજાસમા થઈ ગયા છે મનજ વ્યાધિ જ તો, બીજું શું? ઠીક થયું કે એણે મને ન-ર્યો, નહિ એક સામાન્ય માણસ તરીકે હું મારું જીવન પૂરું કરત!

પણ કેવો આબાદ બચી ગયો છું! જ્યાં સુધી જગતમાં જાય ને! [illegible] સુધી સ્ત્રીઓ ડાકિનીઓનો ભાગ ભજવશે અને પુરુષો મૂર્ખા બન[illegible] ત્યાં સુધી આ ચેતનમય, દુ:ખમય જીવનનું આવાગ વધવ[illegible] કાર્ય ચાલ્યા કરશે એને કોઈ પણ હિસાબે અટકાવવું જોઈએ, અને હું અટકાવીશ!' એક ગાંડા માણસની જેમ બરાડા પાડી તે બક્યો [illegible]

૪-દ્વિતીય પ્રલય

તેની કાંઈ જ અસર મારા પર થઈ ન હોય એવો ડોળ કરી કહ્યું 'ખાલી મોટી વાતો! તું જીવનના ક્રમને કેવી રીતે અટકાવી[illegible] અમુ- વસ્તુ તને પસંદ ન પડી એટલે શું એનો સદંતર નાશ કરવો? જરા અક્કલનો ઉપયોગ કર અને વિચાર કે તું સંસ્કૃતિમય યુગનો [illegible] ગિષ્ઠ સભ્ય છે'

'સંસ્કૃતિમય યુગ! તું સંસ્કૃતિ કોને કહે છે?' પ્રોફેસરે ઉ[illegible] જવાબ આપ્યો 'આ આપણા બૉમ્બો, ટૅંકો, તોપો, ઝેરી ગૅસ ગેસ્ટાપો,[1] ઑગ્પગો[2] અને નજરકેદીઓના કેન્દ્રસ્થાનો, તથા [illegible] વૈજ્ઞા- જહાજો અને હવાઈદળો પ્રત્યે નજર કર, અને પછી કહે જગતના ઇતિહાસમાં આના જેવો કલુષિત યુગ કદી જોવામાં આવ[illegible] છે? ખરેખર, આપણા જેવાનું દુર્ભાગ્ય છે કે આપણામાં અતિ નાજુક સૂક્ષ્મ લાગણીઓનો ઉદ્ભવ થએલો છે, એટલે આપણને વિ[illegible] લાગી આવે છે, અને તેમાં વળી દુનિયામાં થતા અત્યાચારો વિષે વા[illegible] રલેસ, ટેલીફોન અને વર્તમાનપત્રો દ્વારા અતિશય ત્વરાથી આપ[illegible] સમાચાર મળતા હોવાથી કોઈ પણ સ્થળે તે બનતા હોવા છતાં આપ[illegible] કલ્પનામાં તે આપણે દૃષ્ટિ સમક્ષ બનતા અનુભવીએ છીએ

એટલે જ હું તને ફરીથી કહું છું કે આ ચેતનમય જીવન જ [illegible] શાપિત વસ્તુ છે તેનો કદી પ્રારંભ જ થયો હોત તો ન હતો અચે[illegible] વસ્તુઓને તો તેની સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી, પ્રાણીઓને સહે[illegible] સાજ સબંધ છે પણ બુદ્ધિમાન ચેતનમય વ્યક્તિઓને માટે તો [illegible] સમસ્ત વિશ્વની રચના મહાન અનર્થ રૂપ છે'

'લગાર સમજતો રાખ' મેં વાંધો દર્શાવતાં કહ્યું 'જીવન એક તો મહાન વસ્તુ છે કે આપણે તેને સમસ્તને સારી કે ખોટી કહી શકતા નથી ખરું પૂછો તો આપણે તેના વિષે પૂરું જાણતા યે નથી'

[1] ગેસ્ટાપો=નાઝીઓની જાસૂસી ટુકડી [2] ઑગ્પગો=સોવીએટની જાસૂસી સંસ્થા

'તું સત્ય કહે છે,' તેણે સંમતિ દર્શાવતાં કહ્યું: 'ને આપણે તેને પૂરું જાણતા નથી; પણ આપણી નજરે જે પડે છે તે બધું બરાબર નથી. અને તું એટલું તો સ્વીકારીશ કે જ્ઞાત વસ્તુની મદદથી અજ્ઞાતનું જ્ઞાન મેળવી શકાય છે. ચોખ્ખું કહું તો આ વિચાર કરતું, બીજું, સહન કરતું જીવન એક શોકમય ઘટના છે અને તેનો જલદી અંત આણવો જોઈએ. હું ધારું છું કે હું તે પાર પાડી શકીશ.'

હું ખૂબ ગંભીર બની ગયો, કારણ કે તેણે ઉન્માદાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી હોય એમ જ હવે મને લાગ્યું. અતિશય અભ્યાસનો ભાર, એની ઉદાસીન પ્રકૃતિ, ઈચ્છાનુસાર મહાન બળ વાપરી શકવાની ખાતરી, અને એમાં છેલ્લે ઉમેરાએલો એના પ્રેમકિસ્સાનો કરુણ અંત, એ સર્વથી એનું મગજ ફરી ગયું હતું. અત્યારે તો મારે તેની વાતનો સ્વીકાર કર્યા સિવાય છુટકો ન હતો.

'અરે, પણ તું જીવનનો—સમસ્ત જીવનનો—અંત કેવી રીતે લાવીશ?' મેં પૂછ્યું. 'તો તો પછી તું તો બીજો ઈશ્વર બને.''

આથી તે વિશેષ વાચાળ બન્યો. તેણે કહ્યું: 'તેં મારો પ્રયોગ તો જોયો'તો ને? તને ખાતરી થઈ હશે કે અણુમાં રહેલું જબરદસ્ત બળ હું છૂટું કરી શકું છું. થોડા પ્રયોગો બાદ તું જોઈશ કે હું એક એવી જાતનું ધડાકા સાથેનું વિભાજનકાર્ય કરી બતાવીશ કે તેનાથી પૃથ્વીના ચૂરા થઈ જશે અને મનુષ્યના દુઃખનો અંત આવશે. હું આ જગતનો બીજો પ્રલયંકર બનીશ.' તે સહેજ અટક્યો. મતાંધતાના અગ્નિથી તેની આંખો પ્રજ્વલિત થઈ અને તેણે ફરી ચલાવ્યું: 'આમ હું પૃથ્વીની દુઃખમય કથાનો અંત લાવી દઈશ. અને તે ક્યાં યે કેવી? ભૂખ, દુર્ભિક્ષ, વ્યાધિ, યુદ્ધ, ખૂન, ધિક્કાર, દ્વેષભાવ અને નિઃસારતા. છોકરાઓ બાપની સામે, એક પ્રજા બીજી પ્રજા સામે, એક જાતિ બીજી જાતિ સામે બાખડે છે, અને થોડા સમયમાં તું જોશે કે હજી સુધી તારા જોવામાં નહિ આવ્યાં હોય એવાં શસ્ત્રોથી એક ખંડ બીજા ખંડ સામે ટકરાશે. જીવન એટલે શોક અને દુઃખ, તે વિના બીજું કાંઈ નથી, અને અમે તે માર્ગે તેનો અંત આણીએ જ છૂટકો છે.''

થોડી વાર અટકીને તે ત્રાડ નાખી બોલી ઊઠ્યો: 'આ વિશ્વ એક આફત સમાન છે અને તેનો કોઈ પણ હિસાબે અંત લાવવો જોઈએ. હું અણુબળને છૂટું કરીશ અને આ પૃથ્વીનો નાશ કરીશ. ચેતનશક્તિ કે જેણે વિશ્વના આ ભાગને દુઃખિત કર્યો છે તેનો અંત આવશે. ખડકો ઓગળી જશે, સમુદ્રો ઊકળશે અને આ પૃથ્વીનો ગોળો છિન્નભિન્ન અવસ્થામાં છૂટો પડી જશે. જે સ્થળે અત્યારે ધબકારા મારતું જીવન છે, દુઃખથી રીબાતા જ્ઞાનતંતુઓ છે અને ભયથી ચીરાઈ જતાં મન છે ત્યાં લાખો માઈલ સુધી ચેતનરહિત ભૌતિક પદાર્થોના ટુકડા વેરાએલા માલૂમ પડશે. આ તો મારા કાર્યની રૂપરેખા હું તને દોરી બતાવું છું. અને મને આશા છે કે બીજા ગ્રહો પર પણ એવા બુદ્ધિમાન પુરુષો જાગશે કે જે મારું કાર્ય આગળ ધપાવશે.'

મારા મન પર કોઈ ફટકો મારતું હોય એવો આઘાત મને થયો. પ્રોફેસર ગમે તેટલો બુદ્ધિશાળી અને પ્રતિભાવાન વ્યક્તિ હોય, છતાં તે સમયે તેનું મગજ સ્થિર હોવા વિષે મને શક થઈ. આખી પૃથ્વીનો નાશ કરે એટલું અણુબળ તે મુક્ત કરી શકે એ માની શકાય તેમ ન હતું, છતાં તેની પાસેથી વિશેષ વાત મેળવવાને, મને જાણે તેમાં રસ પડતો હોય, અને તેની વાત ન માનતો હોવા છતાં જો મને ખાતરી થાય તો માનવા તૈયાર હોઉં, એવો ડોળ મેં કરી બતાવ્યો.

'જીવન તું ધારે છે એટલું ખરાબ નથી.' મેં એક તર્કશાસ્ત્રીની અદાથી કહ્યું: 'જોકે તેટલા લોકો જીવનમાં સુખ માણે છે અને મરવાને માટે જાણે જ કોઈક જ હોય છે. વળી, આ બધી મોટી વાતો તું કરે છે તો ખરો, પણ ૮૦૦૦ માઈલના વ્યાસના આ ગોળાનો ભુક્કો કરવા જેટલું અણુબળ પેદા કરવા શું તું શક્તિમાન થવાનો હતો?'

ગુસ્સાથી તેણે ઉત્તર દીધો: 'હજી તને એ વાતમાં સંશય પડે છે? તું ગણિતશાસ્ત્રમાં સાધારણરીતે ઠીક રસ ધરાવે છે, તો મારા પ્રયોગો અને ગણતરીઓની આ નોંધ તપાસી જો. અને તેથી યે વધારે સારો માર્ગ એ છે કે આજથી એક અઠવાડિયા બાદ તને એક નિર્જન પ્રદેશમાં લઈ જઈને મારો પ્રયોગ કરી બતાવીશ. આપણે પેલા બેટના ખડકો પર ભરતીના સમયે હોડીમાં બેસીને જઈશું.'

સંમત થઈને હું તેનાથી છૂટો પડ્યો. હજી મને એના વિષે પૂરી સમજણ પડતી ન હતી. એની પાસે પુષ્કળ પૈસો હતો, વિજ્ઞાન પ્રત્યે અભિરુચિ હતી, જોઈએ તેટલા નોકરો હતા અને સમુદ્રની આરોગ્યવર્ધક હવા અને સુંદર દૃશ્યો અનાયાસે પ્રાપ્ત થઈ શકે એવા સ્થળે તેનો નિવાસ હતો. છતાં એના મનમાં આ કેવું ભ્રમિતપણું ભરાયું હતું તે સમજાતું ન હતું. શું તેની બુદ્ધિ વિનાશના માર્ગે ચઢી હતી? કે પછી તેની પાસે, તે કહેતો હતો એવી ભયંકર સત્તા હતી? નવીન યાન્ત્રિક બળોનું મારું જ્ઞાન એની વાત સાચી હોય એમ માનવાને મને પ્રેરતી તો હતી છતાં એક માણસ આખી પૃથ્વીનો નાશ કરવા જેટલું જબરદસ્ત બળ ઉત્પન્ન કરી શકે કે કેમ તે વિષે મને દહેશત રહેતો હતો. મને તો એનું મગજ જ બગડેલું હોવું જોઈએ એમ લાગ્યું. પણ તેની ખાત્રી કરવાને માત્ર એક જ અઠવાડિયું આડે હતું ને?

૫—અપૂર્વ અનુભવ

અઠવાડિયું વીતી ગયું. વસંતઋતુનું રમણીય પ્રભાત હતું. પ્રોફેસરનું મોટરબોટ દરિયામાં મુસાફરો સાથે ચાલતું હતું. જાણે કાચ સમું પાણી સ્થિર હતું અને વાયુની એક પણ લહેરકી વાતાવરણને કંપાવતી ન હતી. પાછળની બાજુ પર એક ઊંચી ખડકની ટેકરી નીલ આકાશથી કમાઈને નવી પડી હોય એમ જણાતી હતી, અને પવનની દિશામાં ખરબચડો સમુદ્રકિનારો આવી રહ્યો હતો. હોડીમાં અમે બે જણ જ હતા. દીવાદાંડી વિનાના બે નાના ઓછા ખડકોની સમીપ અમે આવ્યા. એના પર દરિયાના કેટલાક પક્ષીઓ નિરાંત કરી બેઠાં હતાં. પવનની દિશા તરફ માછીમારોની બે હોડીઓ પડેલી હતી.

'બસ, આ માફકસર,' તેણે કહ્યું. 'છેલ્લા પ્રયોગમાં મેં ઉપયોગમાં લીધો હતો તેના કરતાં થોડો વધારે મસાલો મેં રાખ્યો છે. આ પડીકામાં ક્રિટિકલ (critical)* તત્ત્વના જરૂરી અણુઓ છે, અને સાથે રીએજન્ટ (re-agent)+ છે કે જે, તે પડીકાના ઓગળી જાય એવા બહારના આચ્છાદનમાંથી હવા અને સાગરનું જળ અંદર નીતરશે એટલે તરત અસર ઉપજાવશે. જરા પેલા ખડક નજીક જઈને હું તેને હોડીમાંથી ફેંકીશ. પછી આપણે ખૂબ જ ઉતાવળથી અહીંથી ચાલ્યા જવું પડશે. તને થોડી મિનિટમાં ખબર પડશે કે હું શું કરી શકું છું.

. જો, ધ્યાન રાખ''

એમ કહીને તેણે તે પડીકું પાણીમાં ફેંક્યું અને મોટરની ઝડપ એકદમ વધારી દઈને ધનુષમાંથી તીર છૂટે એમ તેને તે સ્થળેથી પાછી હંકારી. બરાબર સાત મિનિટ થઈ એટલે એક જબરદસ્ત સફેદ અગ્નિશિખા સમુદ્રમાંથી અને ખડકોમાંથી બહાર નીકળી અને તેના તેજની ઝાળથી અમારી આંખો અંજાઈ. થોડી પળ પછી એક જબરા ધડાકાથી અમારા કાનના પડદા ભેદાયા અને અમારી હોડી કોઈ રાક્ષસી હાથથી ઉપાડીને બહાર ફેંકાતી હોય એમ પાણીમાં ઉછળતી

---

* ક્રાન્તિકારક તત્ત્વ + ક્રિયાત્મક તત્ત્વ, કસોટી—તત્ત્વ

જણાઈ અમે બનેએ તો, એના બાકીને ભુક્કા થઈ જશે એમ માન્યુ, પણ હરકોઈ પ્રકારે તે ઠેકાણે આવી ગઈ. આગળ ધક્કો મારનારા પંખાથી એન્જિન બંધ થઈ ગયુ, પણ તેને અમે ફરી ચાલુ કર્યુ

ઊકળતા, વરાળો કાઢતા એ સમુદ્રમાથી, વમન થતા અને તોફાને ચડેલા અગ્નિના એ ફુવારા આગળથી, અમે બની શકે એટલી ત્વરાથી જમીન તરફ હંકારી ગયા અમે ચઢાણના માર્ગ તરફ દોડયા ત્યારે પણ આકાશ અને સમુદ્રજળના નીલવર્ણમા એ આકાશ-દીવા કિંવા દીવાદાંડી સમાન અગ્નિનો ભડકો જાજ્વલ્યમાન તેજસ્વી ધાબા જેવો લાગતો હતો જેમજેમ વિદ્યુત્તરંગોની ઉથલપાથલનો વિસ્તાર વધતો ગયો અને તેમા વધારો થતો ગયો તેમતેમ થોડા સમયને માટે તો તે વિશેષ મોટો અને તેજસ્વી થતો જણાયો પછી તેનુ જોર કમી થવા માંડયુ

પ્રોફેસરે કહ્યુ 'આના સબંધમા ખૂબ પૂછપાછ થશે આપણને અહીં કોઈએ આવતા યે જોયા હશે, અને તેઓ આપણને અનેક પ્રશ્નો પૂછશે આપણે તો માત્ર એટલો જ જવાબ આપવાનો કે કોઈ નવીન પ્રકારના બળવાન સ્ફોટક પદાર્થનો ધડાકો થયો હશે અમે તેની નજીક ગયા હતા, પણ ત્યાથી ખસીને માંડ બચી શકયા આપણા કામમા કોઈ પરવારતા નવરા લોકો માથુ મારે એ મને પસંદ નથી

હવે ઘેર ચાલ, તને મારી ગણતરીઓ બતાવુ '

પણ હુ તો એ ચઢાવ પર ઊભો રહી અતિશય ભયત્રસ્ત નજરથી દરિયા તરફ જોઈ જ રહ્યો હતો

પ્રોફેસરે અધીરાઈથી મને કહ્યુ, 'ચાલ જલદી, નહિ તો પકડાઈ જઈશુ ત્યા શુ જોઈ રહ્યા છો?'

'શુ જોઈ રહ્યો છુ? અરે, શુ નથી જોઈ રહ્યો એ પૂછને ! પેલા માછી મારના બે હોડકા ક્યા ગયા? ખરેખર તેં એનો નાશ કર્યો છે અને તેમા બેઠેલા માણસોનુ ખૂન કર્યુ છે'

'એ તો ખરેખર એક કમનસીબ, અણધારેલી ઘટના—એક અકસ્માત જ હતો હુ તને ખાતરીથી કહુ છુ કે વિનાશના વર્તુળની ત્રિજ્યા એટલે સુધી ફેલાશે એવો મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો માછીમારો બાબતમા તો અતિ ખેદજનક વાત બની છે, પણ તેનો કાંઈ ઉપાય જ નથી વારુ, તુ શુ કરવા માગે છે? બધાને સત્ય હકીકત જણાવી મને પકડાવવા માગે છે? તારુ કહેવુ પોલીસ માનશે ખરી?

ચાલ, ચાલ, લાગણીપ્રધાન બનીશ મા ઘેર ચાલ, તને પેલા આંકડા બતાવુ કદાચ તને હાલ તે જોવાની ઈચ્છા નહિ પણ હોય પણ યાદ રાખજે કે મારી મૈત્રીને ભૂલી જઈ તુ અનાડી બનવા માગતો હોઈશ તો તેની યે મને દરકાર નથી '

૬-વિલક્ષણ પ્રકારની ધમકી

મારુ મગજ જાતજાતના વિચારોના વંટોળે ચઢયુ મેં તેની સાથે જવાનો નિશ્ચય કર્યો, કેમકે એ પાગલ પામે તેના કહેવા પ્રમાણેની શક્તિ હોય તો તે જાણી લેવુ વધારે મારુ હતુ

દરિયાકિનારે ખૂબ ધમાલ થતી જણાઈ, પણ અમે બને સિફતથી ત્યાંથી છટકી ગયા ઘેર ગયા બાદ પ્રોફેસર મને એની પ્રયોગશાળામા લઈ ગયો બારીમાંથી બહાર નજર નાખતા પેલા વિચિત્ર ભડકાના, હજી સુધી યે પ્રકાશ ફેંકતી રહેલા વર્તુળની તપાસ કરવા કેટલીક હોડીઓ ત્યા ફરતી માલૂમ પડતી હતી

'આ અકળાવનારી બાબત બની ગઈ, નહિ વારુ? હવેથી મારા પ્રયોગોમા મારે બહુ સાવચેતી રાખવી પડશે ' પ્રોફેસરે બડબડતા કહ્યુ પછી એ કબાટમાથી આંકડા, ગણિતના ચિહ્નો અને વિચિત્ર પ્રકારના અક્ષરોથી ભરેલા કાગળોની થોકડી બહાર કાઢી

ઉત્પાતનો સિદ્ધાંત પ્રાપ્ત કરવા એણે જે ગણતરીઓ કરી હતી તે સમજતા મને ત્રણ કલાક ગયા ઉત્પાતનુ સમીકરણ મનમા હતુ એટલે મને માલૂમ પડયુ કે તે સમીકરણનો ક્ષ (અજ્ઞાત વસ્તુ) અર્થાત્ આખી પૃથ્વીને ઉડાડી નાખી શકે એટલો શીઘ્ર વિદ્યુદ્રશ્મિ (radio-active) પદાર્થ, એનુ ધારેલુ કાર્ય કરી શકે એમ હતો તેણે કરેલા મૂળભૂત પ્રાથમિક વિધાનો સાચા હોય તો તેમા લેશ પણ શંકા રાખવા જેવુ ન હતુ

પણ તે કદાચ સાચાં ન હોય એવી આશા રાખી શકાય છતા પ્રોફેસરનુ જબરદસ્ત જ્ઞાન અને તેની કીર્તિ આ આશાને નિર્મૂળ કરતા હતા એટલે પ્રોફેસરને જોઈતો પદાર્થ મળી શકે તો પૃથ્વીના ગોળાના ભુક્કા ઉડી જાય એ વાત ચોક્કસ હતી

'હવે તો સંતોષ થયો ને?' તેણે પૂછ્યુ મારા મો પર વિષાદની છાયા છવાઈ

'તુ મને આ કાર્ય કરવા જેવા નથી માનતો, ખરુ ને? તુ બહુ ચિંપારિયો લાગે છે કદાચ તુ એમ પણ ધારતો હશે કે હુ આ કામ કરવાની હિંમત નહિ કરુ પણ એવી આશા રાખતો જ નહિ મનુષ્યોની વેદના એટલી હદે પહોંચી છે કે તેનો હુ હવે અંત આણ્યા વિના રહેવાનો નથી જીવનના બદલામા શાંતિ, અને તરફડાટને બદલે વિશ્રાંતિ આપવા હુ માગુ છુ '

મેં કહ્યુ, 'તુ કદી એ કરી શકવાનો નથી ઇતિહાસમા વાંચવામા આવેલી બધી ખૂનરેજીને ટપી જાય એવી આ છે કોઈ પણ હિસાબે હુ તે અટકાવીશ ' મેં આમ કહ્યુ તો ખરુ, પણ મને તરત મારી ભૂલ માલૂમ પડી ખરુ જોતા મારે તેની હા યે હા કરીને આ સબંધમા વિશેષ જાણી લેવુ જોઈતુ હતુ

'તુ મને કેવી રીતે અટકાવશે?' તેણે આશ્ચર્ય પામ્યાનો ડોળ કરી કહ્યુ 'તુ પોલીસને ખબર આપશે કે મને ગાંડો ઠરાવી પરહેજ કરાવશે પોલીસને ખબર આપ, મૅજિસ્ટ્રેટને જણાવ કે પછી ઠેઠ પ્રધાનમંડળના સભ્યો પાસે જા, તો યે હું કયા ડરુ છુ? પ્રધાનને કહેજે કે તમારો મિત્ર પ્રોફેસર આખી દુનિયાનો નાશ કરવાનો છે, એટલે તે તરત તને હસી કાઢશે, અગર જો તેઓ તારી વાત સાંભળશે તો તેઓ એમ માનશે કે મારા પ્રયોગોથી અથવા વાતોથી તુ નિરર્થક ભયભીત થયો છે હા, મને તેમ કરતા અટકાવવાને માત્ર એક માર્ગ છે, અને તે કેવળ મારા મૃત્યુથી જ પાર પડી શકે એમ છે'

૭-યુદ્ધમંત્રીની મુલાકાત

'તું પાગલ છે—તારુ ચસકી ગયુ છે!' મેં નિરાશાથી કહ્યુ

'કદાચ એમ હોય, દુ ખિત જનતાના આઘાત દુ ખે મને ગાંડો બનાવ્યો હોય! પણ તુ એટલુ તો સ્વીકારશે કે મારુ ગાંડપણ પદ્ધતિસરનુ છે તારે કરવુ હોય તેમ કરજે, પણ એટલી ખાતરી રાખજે કે હવેના પ્રયોગ સમયે તને હાજર રહેવા હુ નિમંત્રણ મોકલીશ તેને માટે ઓછા ત્રણ અઠવાડિયા જોઈશે. ત્યા સુધીમા મારુ નામ દેતો ના'

આમ વાત ચાલતી હતી એટલામા ટેલીફોનની ઘંટડી વાગી. પ્રોફેસર ટેલીફોન પર ગયો અચાનક મારા મનમા ઓચિંતો એક વિચાર આવ્યો મેં પેલા કાગળિયા ઝડપી લીધા અને ફાઉન્ટન પેન કાઢીને . . . .

પછી હુ તરત જ ત્યાથી રવાના થઈ ગયો ઘેર જતા અને પ્રોફેસરને આ ગાંડા કાર્યમા નિષ્ફળ બનાવવા એના જ વિચારો મને આવવા લાગ્યા ખરેખર, મનુષ્યજાતિને એ ભય સમાન હતો, એક હૃદયહીન ખૂની હતો, કિંવા રાક્ષસી સત્તા ધરાવનાર એક પાગલ સમાન હતો હરકોઈ પ્રયત્ને એને આ ભયકર કાર્ય કરતા અટકાવવો જ જોઈએ

પણ, એના જ કહેવા પ્રમાણે, શું કોઈ અધિકારી અથવા વિજ્ઞાન નહિ જાણનારો મનુષ્ય આ વાત માનશે? ના, ઉલટા તેઓ આવા સમાચાર આપનારને ગાંડો ગણશે, કેમકે સૌ કોઈ એના કાર્યથી અને બુદ્ધિથી માહિતગાર હતા.

એમ છતાં બે દિવસ બાદ હું યુદ્ધ કચેરીમાં ગયો અને ત્યાં યુદ્ધમંત્રી સર———ને મળ્યો. તે આકાશી પદાર્થવિજ્ઞાનમાં સારો રસ ધરાવતા હતા વળી તે એ પ્રોફેસરને સારીરીતે ઓળખતા હતા. મેં મારી સઘળી વાત એમને કહી, અને સ્પષ્ટતા માટે મુખ્ય હકીકતોનું પુનરાવર્તન કર્યું. એ સાંભળી એમણે કહ્યું 'પણ વારુ, આવી અસાધારણ બાબતમાં હું શું કરી શકું એમ છું?'

'એમ કેમ?—એકાદ—તમે—આ કાર્યને—અશક્ય બનાવવા—પગલાં લઈ શકો—એમ મારા ધારવામાં આવે છે' મેં અચકાતાં અચકાતાં કહ્યું

'હવે હું સમજ્યો. આ પ્રોફેસર, કે જે આખી દુનિયામાં મોટામાં મોટો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી છે, સર્વ સ્થળે પ્રખ્યાત છે અને જેની સત્યનિષ્ઠા પર તલભાર શંકા લાવી શકાય એમ નથી, એ દુનિયાનો નાશ કરવાનો છે એમ હું સત્તાવાળાઓને જઈને કહું, ખરું ને? જોકે તમારી સચ્ચાઈ અને સાચા ભય પ્રત્યે સંદેહ લાવવો એ અસભ્ય ગણાય, છતાં મારે આવું પગલું લઈ મૂર્ખ બનવું એવું તો તમે નહિ જ ઈચ્છતા હો. મારું તો ધારવું એવું છે કે તમારો ભય કાલ્પનિક છે, અગર તો તમે પ્રોફેસરનું કહેવું ઊંધું સમજ્યા છો કદાચ તે તમને આવું કહી બનાવવા યે માગતો હોય!'

મેં તેની સાથે દલીલ કરી સમજાવવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. આખરે મારા કહેવાની કાંઈક અસર થવાથી એણે પ્રોફેસરને મળીને આ સબંધમાં માહિતી મેળવવા કબુલ કર્યું વળી, વિશેષમાં એટલે સુધી કે એ નક્કી મૂક્યું કે આ મુલાકાતનું કાંઈ પરિણામ ન આવે તો જે દિવસે પ્રોફેસર એનો છેલ્લો પ્રયોગ કરે તે દિવસે હાજર રહીને અનિષ્ટ ઘટના બનતી અટકાવવાનું તેણે વચન આપ્યું, અને તે દિવસ વિષે તેમને ટેલીફોનથી જાણ કરવા મને કહ્યું તેમ છતાં મારો ભય ખરો હતો એ મતને તો એ વળગી જ રહ્યા.

૮—અણીનો સમય

હવે મારે રાહ જોયા વિના છૂટકો જ ન હતો. એક અઠવાડિયા બાદ મારા પર યુદ્ધમંત્રીનો ટેલીફોન આવ્યો

તેણે કહ્યું: 'હું પ્રોફેસરને મળ્યો છું મારી ને તેની મુલાકાત બહુ રસાળ હતી. તેના કહેવા પ્રમાણે અણુબળ સબંધી તે કેટલાક નાજુક પ્રયોગો કરી રહ્યા છે, કે જેમાં લગાર ગફલત થાય તો બહુ ગંભીર પરિણામ આવે આ સિવાય બીજું કાંઈ નથી. એટલે બીવાનું કાંઈ કારણ નથી છતાં તે દિવસે મેં આવવાનું જે વચન આપ્યું છે તે હજી કાયમ છે આપણે કોઈપણ પ્રકારનું પગલું લેવા વખત આવશે નહિ. બસ; આ સંબંધમાં મૌન ધારણ કરજો.'

ત્યાર પછીનું પખવાડિયું મેં બહુ ચિંતામાં પસાર કર્યું. મને મનથી એમ પણ લાગ્યું કે કદાચ હું ભૂલ કરતો હોઈશ, અને પ્રોફેસરનો એવો કોઈ ઈરાદો નહિ હોય પણ મેં પેલા હિસાબ જોયા હતા તેમજ પેલા છેલ્લા પ્રયોગનું શોચનીય પરિણામ નજરે જોયું હતું બધા લોકો એ અકસ્માત, દુશ્મને મૂકેલા કોઈ અજાણ્યા સ્ફોટક પદાર્થને લીધે થએલો માનતા હતા, પણ હું તે બાબતમાં વધારે સારી માહિતી ધરાવતો હતો.

એટલામાં મને પ્રોફેસરની ચિઠ્ઠી મળી. તેમાં તેણે આવશ્યક સામગ્રીને લીધે ઢીલ થયાનું તેમજ એક પ્રયોગ કરતા અકસ્માતથી પોતે માંદા પડ્યાનું જણાવ્યું હતું, અને છેવટના મહાન કાર્ય માટે એક માસની મુદત નાખી હતી. તેની સામે મેં પગલાં લીધેલા હોવા છતાં તે હજી છૂટો હતો એવી ટકોર પણ તેમાં કરવામાં આવી હતી.

એ આખો મહિનો મેં ઉચાટમાં પસાર કર્યો. મારે કોઈ વાત કરવાનું સ્થળ ન હતું, નહિ તો તેમ કરી હૃદયનો ભાર હળવો કરત. એક ગાંડો માણસ કરોડો મનુષ્યોથી વસાયેલી પૃથ્વીનો નાશ કરે એવો વિચાર પણ અસહ્ય હતો છતાં યુદ્ધમંત્રીના મોઘમ અસંતોષકારક વચન પર મને સઘળો આધાર હતો.

છેવટે પ્રોફેસરનો ટેલીફોન મને મળ્યો. અંતિમ દાવ માટે બધી તૈયારી કરેલી હોઈ મને સવારે સાડા નવ વાગ્યે આવવાનું જણાવ્યું હતું

તેનો ટેલીફોન પૂરો થયે એક ગાંડાની માફક મેં ડાયલ ફેરવી યુદ્ધમંત્રીને ટેલીફોન કર્યો તે સરકારી કામે બહાર ગએલા હતા, પણ મેં ઉતાવળથી મારું નામ અને પ્રોફેસરનું સરનામું આપ્યા. પ્રોફેસરના ઘરનું બારણું મેં ઠોક્યું ત્યારે હું કોઈ દુઃસ્વપ્નમાં પડ્યો હોઉં એવું મને લાગ્યું.

૯—મારી કમબખ્તી

જાણે અમારો ઉપહાસ કરતો હોય એમ, આજનો દિવસ—જે પૃથ્વીનો છેલ્લો દિવસ બનવાનો હતો તે—તેના પૂર્ણ બહારમાં ઊગ્યો. મંદ વાયુ અમને લાડ કરતો ધીમેથી સ્પર્શી રહ્યો હતો અને અતિ પ્રકાશિત સૂર્યનો તાપ એની હુંફથી ઓર પ્રકારની સ્ફૂર્તિ આપતો હતો. નીલવર્ણા આકાશે અને સમુદ્રે અતિ આહ્લાદક ચિત્તનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. મૃત્યુ અને વિનાશ માટે આ કેવો સમય કહેવાય!

કદાચ ખરાબ પરિણામ આવે તો તેના પ્રતિકાર અર્થે મેં તમંચો સાથે રાખ્યો હતો.

પ્રોફેસર પર પણ આજના ખુશનુમા દિવસે અસર કરી હતી. તે એક ગીતની કડી ગણગણતો ઊભો હતો. તેણે મારું સ્વાગત કર્યું ત્યારે તેના મોં પર સહેજ સ્મિતની છાયા જણાઈ. તેના દુષ્ટ કાર્યમાં વિજય મેળવવાની શ્રદ્ધાને લીધે તે ખૂબ જ આનંદમાં જણાતો હતો.

'તું આવ્યો એ બહુ સારું થયું.' તેણે કહ્યું 'ચાલ, આપણે આપણો અંતિમકાળ સાથે બેસી નાસ્તો કરીને ઉજવીએ.'

થોડી કોફી પીધાથી મને કાંઈક ચેતન આવ્યું નાસ્તો કરી અમે પ્રયોગશાળામાં ગયા. એક મોટા ટેબલ પર છ ફૂટ લાંબી અને ચાર ફૂટ પહોળી, વજનદાર, સીલ કરેલી ધાતુની પેટી પડી હતી. તેના એક છેડા પર દબાવવાની ચાંપ હતી. ટેબલ પર તે સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ ન હતી.

'આ એ જ વસ્તુ, દોસ્ત! તેમાં કાંઈ જોવા જેવું નથી. ચાંપ દબાવીએ ત્યાં સુધી તદ્દન નિરુપદ્રવી' એ સીલ કરેલી પેટીમાં પેલું મિશ્રણ ક્રિયાત્મક સ્થિતિમાં છે. એક બૅટરીનો નબળો વિદ્યુતપ્રવાહ તેમાં વહેતો કરવામાં આવશે અને તે તેના કેન્દ્રમાં પહોંચી અંદરના અણુઓ પર મારો ચલાવશે એટલે પછી એવી કોઈ શક્તિ નથી કે જે તેની પ્રવૃત્તિને અટકાવી શકે....'

આ વાત ચાલતી હતી તે સમયે મારું મગજ ભમવા માંડ્યું હતું અને મને આખો ઓરડો ચકરચકર ફરતો જણાતો હતો ત્યાર બાદ હું બેભાન બન્યો. ભાનમાં આવ્યો ત્યારે પ્રોફેસર મારા મોં પર કાંઈક ભીની ઠંડી વસ્તુ લગાડી રહ્યો હતો

'કેમ, હવે તો ઠીક છે ને? શાંત બેસી રહે; હેમ પણ શ્રમ લેતો ના' તેણે કહ્યું એમ કહીને તે તુચ્છતાથી હસ્યો. મને એક મોટી ભારે ખુરશી સાથે બાંધવામાં આવ્યો હતો.

તે બોલ્યો. 'હા, મેં તારી કોફીમાં માદક પદાર્થ નાખ્યો હતો

અને મેં તને એમાનીમા બાંધ્યો છે હુ જે કરૂ તે શાંતિથી જોયા કરજે તારી ઈચ્છાનુસાર મારા કામમા તુ વચ્ચે પડે તે હું માગતો નથી. વળી, આ તમચો જો ખરેખર, મિત્રને ત્યા લઇ જવા યોગ્ય વસ્તુ તો ગે ન જ કહેવાય !'

'તુ પાગલ છો' હુ બરાડી ઊઠયો· 'મને છોડી દો મૂર્ખ ન બન'

'તું જ્યા છે ત્યા જ ઠીક છે, દોસ્ત' તેણે ધીમા ધુરકિયા સાથે કહ્યુ 'હવે હું કોઈ વસ્તુ નસીબ પર મૂકવા માગતો નથી તેં યુદ્ધ-મત્રીને ત્યા ઠીક છબરડો વાળ્યો લાગે છે. પણ મેં તેને આબાદ સમ-જાવી કાઢયો છે મારી ઈચ્છા વિરૂદ્ધ મારે આ સાવચેતીના પગલા લેવા પડયા છે, તેને માટે હું દિલગીર છુ હવે તારી સમક્ષ મારૂ કાર્ય હું કરૂ છુ, અને તેના નિરીક્ષકો માત્ર આપણે બે જણ જ છીએ આપણે હવે જીવવા માટે માત્ર દસ મિનિટ છે, પણ તેટલો સમય મહાન યશનો સમય છે

૧૦–બલિદાન

મારા બધનમાથી છૂટવા હુ ખૂબ અમળાયો પ્રોફેસર અતિ-શય શ્રદ્ધાવાન હતો મેં મનથી વિચાર્યું: 'શુ અત આવો આવશે ? એમા કાઈ આઘુપાછુ નહિ થાય ?' પછી મેં મોટેથી કહ્યુ 'ખબર-દાર, કાઈ કર્યું છે તો ઈશ્વરની સત્તા પર તરાપ મારનાર તુ કોણ છો?'

'પાછી એની એ વાત ?' તેણે કરડાકી સાથે કહ્યુ· 'જો, આની ક્રિયા શરૂ થઈ ગઇ છે શીઘ્ર વિદ્યુદ્‌માળી પદાર્થ એકડા થવા માંડ્યા છે દસ મિનિટમા મધ્યવર્તી અણુઓના લક્ષાવધિ ટુકડા થશે તે-માથી ઊડતા વિદ્યુત્કણો આસપાસના સર્વ પદાર્થની શક્તિને મુક્ત કરશે, અને તે બીજાની, અને તે વળી બીજાની , એમ વિદ્યુદ્‌કેન્દ્રથી સતત વધતા ક્ષેત્રમા વિભજન કાર્ય ચલાવશે આના પરિણામે એક એવો પ્રચડ અગ્નિનો ભડકો ઉત્પન્ન થશે કે તે આ નક્કર પૃથ્વીને વિદારીને તેના ભુક્કા કરી નાખશે, અને આગળ ને આગળ પ્રસરી આખા ગ્રહના પદાર્થોને ભરખી જશે.

અતકાળ નજીક છે આઠનવ મિનિટમા આખુ નાટક પૂર્ણ થઇ જશે. પછી આ જીવનના સતત જ્વરનો અત આવશે ને અચેતન અવકાશ-ગત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે આજે સમસ્ત ભૌતિક દુઃખ અને વેદનાનો નાશ થશે ને પ્રત્યેક અશાત આત્મા અનત શાતિ અનુભવશે '

જાણે પ્રેરણા પામ્યો હોય એમ કાવ્યમય ભાષામા એ બોલ્યે જતો હતો. એની આખો મતાધતાના અગ્નિથી પ્રજ્વલિત થઈ હતી પ્રાચીનો યુગ હોત તો જરૂર લેને કોઇ ક્રિશ્ચિયનો અગર નો શહીદ ધારત.

નિશ્ચિત સમય પસાર થયો અને તેના પર બીજો અરધો કલાક વીતી ગયો, પણ કાઇ બન્યુ નહિ ! માત્ર પેટી પર બાષ્પકણ જણાતા હતા પ્રોફેસરે તેને હાથ લગાડયો ત્યારે તે હિમ સમ ઠડી લાગી

તે ગુચાયો 'મેં બરોબર ગણતરી કરી હતી અને આમ કેમ થયુ?' તે બબડયો 'મેં બધુ જાતે કર્યું છે ને આમ કેમ ?'

ગાડાની માફક હું બોલી ઊઠયો 'મેં જાતે તારી ગણતરી ફેરવી ઊંધી વાળી છે ! મેં જગતને બચાવ્યુ છે. એક ક્ષણ માટે પણ તારે તારા કાગળિયા વીખા મૂકવા જોઇતા ન હતા '

આનદના ઉછાળામા હું એક ગાડા માણસના કબજામા છુ એ વાત ભૂલી ગયો હતો પણ હવે મારે બીવાની જરૂર ન હતી નિષ્ફળ-તાના આઘાતથી પ્રોફેસરનું મગજ ઠેકાણે આવી ગયુ હતુ ક્ષણવાર તો એને મારા બોલવામા સમજ પડી નહિ પછી તેણે કહ્યુ 'મારા મિત્ર, મારા એકના એક મિત્ર ! તેં જ મારૂ કાર્ય બગાડયુ તારા વિના બીજુ કોણ મારા જીવનકાર્યને બગાડે? હશે, હરકત નહિ, તને હુ છૂટો કરૂ છુ પણ હુ પુન તેનો પ્રારંભ કરીશ, અને એ સમયે કોઈ પણ મિત્રને પડખે રાખીશ નહિ'

એમ કહીને તેણે મને છૂટો કર્યો મારાં અકડાએલા અવયવ ઠેકાણે આવ્યા એટલે ઊઠીને બારણા આગળ જઈ હું ઊભો રહ્યો. પ્રોફે-સર એના પ્રયોગમા શી વિકૃતિ થઈ હતી તે જોવાને અધીરો બન્યો હતો પેલી પેટીનો એક બધ ઢીલો કરી એનું ઢાકણુ ઊચુ કરી ને અદર નજર કરવા લાગ્યો. પણ ત્યા તો એક ઝાંખી અગ્નિશિખા ફૂટીને બહાર નીકળી અને તેની આસપાસ ફરી વળી એટલી ત્વરાથી તે આવી કે તેને ત્યાથી ખસવાનો કે બૂમ મારવાનો યે વખત રહ્યો નહિ.

પણ એ કાર્ય શીઘ્રવિદ્યુદ્‌ગ્રહણના પ્રમગના અચિતું નહુ ત્યાગ ગાન પર તે પળે જે ક્ષણિક છાપ પડી હતી તેનુ સ્મરણ કરતા, જાણે કોઇ અદૃશ્ય અગમ્ય શક્તિએ તે વૈજ્ઞાનિકને પકડીને દબાવી, માટીના પીંડાની માફક પીસી નાખી મનુષ્યાકારમાથી ટાળી નાખ્યો હોય એમ મને લાગ્યુ એની આકૃતિનો ઘાટ નાશ પામ્યો, કિંવા એ ઓગળી ગયો, અને ભય ઉત્પન્ન કરે એવો આકાર વિનાનો ઢગલો થઈને તે જમીન પર પડયો ! એ વિચિત્ર વિદ્યુત્કણોની જ્વાળાએ તેના આખા *શરીરમા સકલતા કિંવા સયોગના આકર્ષણનો નાશ કર્યો હતો*

સારૂ થયુ કે હું ઓરડા બહાર ઊભેલો હોવાથી આ બધા બ-નાવથી દૂર હતો. પ્રયોગશાળાની ઘણીખરી વસ્તુઓનો નાશ થવાથી તે ઢગલો થઈને ત્યા પડી હતી બસ, હવે બધુ ખલાસ થઈ ગયુ છે' પ્રોફેસરનુ બલિદાન દેવાઈ ચૂકયુ હતુ

૧૧–ઉપસહાર

હું એ મકાનમાથી કેમ નાસી છૂટયો અને ત્યાર બાદ યુદ્ધમત્રી અને બે પોલીસોની મને કેવી રીતે મુલાકાત થઈ તથા મારી વાર્તા મેં તેમને કેવી રીતે કહી સંભળાવી તેના વિષે મારી સ્મૃતિ તદ્દન ઝાંખી થઈ ગઇ છે, પણ એટલુ ખરૂ કે એ કાર્ય અતિશય સન-સનાટી ઉપજાવી અને પ્રોફેસરની સર્વ સ્થળે જાણીતી થએલી તરંગ-પદ્ધતિ તથા યુદ્ધમત્રીની સાક્ષી જો મારી મદદે ન આવ્યા હોત તો કદાચ પ્રોફેસરના મરણમા મારો હાથ હોવાની શકા પણ જાત. પણ આમ તો તેનુ મૃત્યુ એક વીર શોધકના મૃત્યુ તરીકે લેખાયુ અને તેનુ નામ વૈજ્ઞાનિક શહીદોની યાદીમા ઉમેરાયુ

એના કાગળિયાની અને કાર્યોની વૈજ્ઞાનિકોની એક સમિતિએ તપાસ કરી અને તેઓ એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે વિભજક પદાર્થના અમુક જથ્થાઓએ અમુક પ્રકારના અણુબળને મુક્ત કર્યું હતુ અને તેના પરિણામે અમુક ક્ષેત્રમા પદાર્થોના સલગ્નતાના ગુણનો નાશ થયો હતો.

મને તો ખાતરી થઇ હતી કે પ્રોફેસરનુ જગદ્‌વિભજકનું સ્વપ્ન મિથ્યા સ્વપ્ન ન હતુ જો એના હિસાબમા ફેરફાર કરવામા ન આવ્યો હોત તો જરૂર એનુ સ્વપ્નુ પાર પડયુ હોત

કેટલાક દિવસ બાદ યુદ્ધમત્રી—જે પોતે વૈજ્ઞાનિકોની સમિતિનો એક સભ્ય હતો—તેની મને મુલાકાત થઇ તેણે પોતાના ગજવામાથી એક કાગળ કાઢી મને બતાવ્યો અને કહ્યુ 'સ્વ પ્રોફેસરની અણુ-બળની ગણતરીનો આ એક મુદ્દાનો કાગળ છે ખરેખર, તમે મને જે હકીકત કહી હતી તે સાચી જ હતી આનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તે અણુબળને અતિશય મોટા પાયા પર મુક્ત કરવાની શક્તિ ધરાવતો હતો એ શોધ અને તેનુ પરિણામ એની હાથવેંતમા હતા. સરવાળા બાદબાકીના એક જ ચિહ્નમા ભૂલ થવાને લીધે તે નિષ્ફળ થયો. પણ આ જ્ઞાન દુનિયાને માટે અનિષ્ટકારક છે, એટલે એનો નાશ કર્યે જ છૂટકો ! વળી, આ હકીકત કોઇને જણાવવાની જરૂર નથી'

એમ કહીને તેણે તે કાગળ સળગાવી દીધો એ ચિહ્નમા શાથી ફેરફાર થયો હતો તે વિષે મેં મૌન ધારણ કરવાનુ જ ઉચિત માન્યુ

ચન્દ્રમણિશંકર જેઠાલાલ પડિત

ભૂતકાળની શોધમાં

કચ્છના રણપ્રદેશ પર જ્યાં એક કાળે સાગર ઘૂઘવતો તેના અવશિષ્ટ બેટો ને ખંડિયેર બંદરોની ભાળ કાઢવા માટે કરેલા પગપાળા પ્રવાસની લેખમાળા

૫ સરસ્વતી-સાગર-સંગમ

'એઈ, આ કોણ સૂતુ છે? જરા ઊભા થઈ જાઓ ભાઈ, અમારે મહાદેવના દર્શન કરવા છે.'

કોઈક આગંતુકનો આ અવાજ કાને અથડાતા મારી ઊંઘ ઊડી ગઈ અને તત્કાળ ઊભો થઇ હું એ ઘોર અંધકારથી ભરેલી દહેરીની બહાર આવ્યો. હવે શરીર મને સાવ હલકું જણાયું. તાવ જાણે કે હતો જ નહિ તેવો અનુભવ થયો. ચોકળાના, દરિયાના જેવા ખારા પાણીએ દવાની ગરજ સારી કે શું? ગમે તેમ, કોઇ ચમત્કારિકરીતે હું સ્વસ્થ થઇ ગયો.

બહાર આવી મેં ચારે કોર દૃષ્ટિ ફેરવી દહેરીને ઘેરી વળતા ક્ષિતિજ સુધી પ્રસરેલી વઢિયારની આછી વનસમૃદ્ધિ ઉપર આછેરા તિમિરની ચાદર પથરાએલી હતી. સુસવાટા મારતો પવન વનવૃક્ષોને વારેવારે ખડખડાટ હસાવી મૂકતો હતો. આભમા તારા ઝબુકતા હતા ને પૂર્વ દિશાના એક ખૂણામાંથી ચંદ્ર ચડતો નજરે પડતો હતો એટલે હજી તો રાતનો પહેલો જ પહોર છે એમ મને સમજાયું.

અનહિલ્લવાડ પત્તન (પાટણ)ને આગણે જેનો પટ હજી યે એક માઇલનો વિસ્તાર ધરાવે છે તે પ્રાચી સરસ્વતી સાગર સાથે જે સ્થળે પુરાણપ્રસિદ્ધ સંગમ પામે છે તે સ્થળે તેની દીનહીન દશા જોઇ મન ગ્લાનિ પામે છે. છ-છ સાત-સાત ડગલા પહોળી બે ધારાઓ ૨૫-૨૫ ડગલાને સમાનાતરે વહે છે ને એ જ નિર્બળ ધારાઓના રૂપે, યુગયુગથી નિર્જળ થઇ પડેલા કચ્છના રણસાગરના આ અજાણ્યા ખૂણામા, પ્રાચી સરસ્વતી તેના ખોળામા સમાઇ જાય છે. પુરાણોમા સરસ્વતી–સાગર–સંગમ ઉપર અધ્યાયોના અધ્યાયો ભરેલા પડ્યા છે, પણ અહીં તો કોઇને ખબરે નથી ને દરકાર પણ નથી કે આવુ મહત્વપૂર્ણ સ્થળ અહીં આવેલુ છે. ગામલોકોને મન 'કુવારકા નદી અહીં રણને મળે છે' બસ એટલુ જ. બાકી આ સ્થળના પ્રત્યે પવિત્રતાની ભાવના મારા જોવામા આવી નહિ. હા, હું સૂતો પડેલો હતો એ મહાદેવના દર્શને પાસેના રસ્તેથી પસાર થતા કોઈક રડ્યાખડ્યા વટેમાર્ગુઓ જરૂર આવી જાય છે, પણ આ મહાદેવને સરસ્વતી-સાગર-સંગમ સાથે કાઇ લેવાદેવા નથી. કહે છે કે પચાસ-પોણોસો વર્ષ પૂર્વે કુવારકા (પ્રાચી સરસ્વતી) નદી કુંવર ગામના પાદરે વહેતી હતી ને તે વેળા, હાલ આ સ્થળે જ્યા તેની બે ધારાઓ અને આ દહેરી આવેલી છે ત્યા એક ગરાશિયાના સપાટ ખેતરો હતા. એક દિવસે એ ગરાશિયો પોતાનું ખેતર ખેડતો હતો, ત્યા અકસ્માત તેનુ સાતીડુ જમીનમા દટાએલા કોઇ કઠણ પથરા સાથે અથડાયું. એ પથરો તે જ આ મહાદેવ. આમ, મહાદેવ પ્રગટ થયાની વાત ચોમેરના ગામડાંઓમાં પ્રસરી ગઇ. જોતજોતામા આ દહેરી ચણાઈ ને તેમાં એ મહાદેવની પધરામણી થઈ. લાબા વખત સુધી આ મહાદેવનો મહિમા વઢિયારમા પ્રસરેલો રહ્યો. વર્ષમા ત્યા અનેક જાત્રાઓ ભરાવા લાગી ને જાણે સરસ્વતી પણ તેમના આ મહિમાથી આકર્ષાઇ હોય તેમ દિન પ્રતિદિન મહત્ત્વ ગુમાવતા જતા કુંવર (પ્રાચીનકોકલાપુર પત્તન) નું પડખુ ત્યાગી બે ગાઉ દૂર આવેલા આ મહાદેવના શરણે ચાલી આવી. પણ પછી તો આ મહાદેવ પણ મહત્ત્વ ગુમાવી બેઠા. ગામડાંઓમા 'અચાનક પ્રગટ થનારા દેવો'નો મહિમા લાબો વખત ભાગ્યે જ ટકે છે, કારણ કે એવા નવા મહાદેવો ને માતાઓ વગેરે જમીનમાથી વારેવારે પ્રગટ થયા કરે છે, ને નવા દેવ પ્રગટ થતાં જૂનાનો મહિમા જતો રહે છે. આ મહાદેવ વિષે પણ એમ જ બનેલુ છે. હવે તો પાસેના મારગ પરથી પસાર થનાર કોઇ રડ્યાખડ્યો વટેમાર્ગુ કોઈક વાર એમના દર્શને આવી ચડે છે. અબનુસના જેવા કાળા આરસનું આ અણીશુદ્ધ શિવલિંગ ઘણો મોટો આકાર ધરાવે છે. ગુપ્તકાળમાં એવા શિવલિંગો ઘડાતાં. વલભીપુર (વળા)ના અવશેષોમાંથી એવડાં મોટા અનેક શિવલિંગો પ્રાપ્ત થયા છે.

મને ઊંઘમાંથી ઉઠાડનાર પેલા ભાઈ મહાદેવને પગે લાગી કરી, દહેરીની બહાર નીકળી, હું ઊભો હતો ત્યા આવ્યા. આવા નિર્જન ને બિહામણા સ્થળમા ને વળી આવે ટાણે એ નાની દહેરીના અંધારા ગર્ભગૃહમા સૂતા પડેલા આ માનવી પ્રત્યે તેમને કુતૂહલ થયા વિના નહિ રહ્યુ હોય. તેમણે મને પૃચ્છપરછ કરવા માંડી. મેં મારા પ્રવાસનો હેતુ, ગઈ કાલ તથા આજના આકરા અનુભવો અને આવતા મુકામ ઇત્યાદિને લગતી વિગતવાર હકીકત કહી સંભળાવી. ઘણા ભાવપૂર્વક તેમણે મને પોતાની સાથે શકુ ચાલવા જણાવ્યુ. એ ભાઇનુ નામ હતુ ડાહ્યાલાલ. પોતે ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ હતા ને કુંવર ગામના વતની હતા. પોતાની બહેન જે શકુ રહેતા તેને મૂકવા જવા માટે અત્યારે ને અત્યારે કામકાજમાથી ફુરસદ મળતા ગાડુ જોડીને નીકળી પડ્યા હતા. બહેનને સરસ્વતીની ધારાઓની પેલીમેર શકુને રસ્તે ઊભેલા ગાડામા મૂકીને પોતે મહાદેવનાં દર્શન કરવા ચાલ્યા આવ્યા હતા.

આજે આ બીજો ચમત્કારિક પ્રસંગ મારા માટે બન્યો કહેવાય. હું નિઃસહાય સ્થિતિમા એક અજાણ્યુ, નિર્જન તથા ભયભરેલા સ્થળે, તાવથી શુધબુધ ગુમાવી પડી રહેલો હોઉં, ને ત્યા, કોઈ ન નીકળે એવે વખતે ને મારે જ્યા જવુ હોય તે જ સ્થળે જનાર આવી ચડે; ને વળી તે દૂર આવેલા રસ્તા પર ગાડું મૂકી, ખાસ તો જ મહાદેવનાં દર્શને (જો કે આવા અંધારામા એ દહેરીમા મહાદેવની પ્રતિમા દેખાતી જ નહોતી) આવી ચડે; ત્યા અચાનક મારો ભેટો થાય અને કોઈ ચમત્કારિકરીતે મારા આગલા મુકામની બધી મુશ્કેલીઓનો પળવારમા અંત આવી જાય! આવા બનાવોથી એમ લાગી જ આવે છે કે જગતમા આપણી સતત દેખરેખ અને સંભાળ રાખનાર કોઈ અદૃશ્ય મહાન શક્તિ છે ખરી! એટલે પુરુષે તો સદૈવ જોખમોની દરકાર રાખ્યા વગર પુરુષાર્થ ખેડ્યે રાખવો જોઇએ. જીવન એ પાણીનો પરપોટો નથી કે પળવારમા અકારણ ફૂટી જાય. પ્રત્યેક જીવન જગતમાં પોતાની સાથે કોઇ યોજના લઇને જ પ્રગટ થાય છે ને એ યોજના પૂરી ન થાય ત્યા સુધી કોઇ પણ વિનાશકતત્ત્વ તેનો નાશ કરી શકે તેમ નથી, ને જ્યારે તેનો નાશ થવાનો હોય છે ત્યારે અવિનાશક લેખાતા તત્ત્વ દ્વારા પણ તે થઈ જાય છે. માટે, તર્ક-પરંપરાની દરકાર રાખ્યા વગર દરેક વ્યક્તિએ જીવનમાં સાહસો ખેડી તેને સાર્થક બનાવવું જોઇએ.

ડાહ્યાલાલે મારા નાસ્તાપોટલા પોતાની મેળે ઊંચકી લીધાં. પ્રાચી સરસ્વતીની દૃગ કાયા રૂપ એ બંને ધારાઓને ઓળંગી અમે શકુના રસ્તા પર ઊભેલા ગાડામા આવ્યા. ડાહ્યાલાલે બીલની જની ચાદનીમા ગાડું હંકારવામાંડ્યું. રસ્તામાં અમે તરેહવારની વાતે ચડ્યા. વાતમાંથી વાત નીકળતા ડાહ્યાલાલે કહ્યુ કે શકુમા આપણી જ્ઞાતિના

દેવશંકર મહારાજ રહે છે અગાઉ રાધુ ગામ એમનુ જ હતુ, પણ રાધનપુર નવાબ સાહેબે ખાલસા કરવાથી હાલ એ કુટુબ પાયમાલ થઈ ગયુ છે તોપણ હજી એ લોકો સારી સ્થિતિ ભોગવે છે. એમનુ આખુ કુટુબ કર્મકાડી અને વેદાભ્યાસી છે જૂની હસ્તપ્રતોનો તો એમને ત્યા પાર નથી. આપણે સવારે એ મને ઘેર જઈશું ત્યારે તમે એ બધુ જોજો

રાત્રે દશને શુમારે ગાડુ રાધુ આવી પહોચ્યુ ડાહ્યાલાલના બહેન વિધવા હતા મિલકતમા બે બાળકો, એક ખોરડુ, ત્રણચાર ઢોરો ને એક મજાનુ ખેતર હતુ અમારે કોઈને જમવુ હતુ નહિ, એટલે બહાર ખાટલા ઢળાયા ને સહુ નિરાતે ઊંઘી ગયા.

સવાર પડી ગઈ રાતની ઊંઘની મજા જ કંઈ ઓર હતી કેટલાયે દહાડા પછી એવી નિશ્ચિત ઊંઘનો લાભ મળ્યો હતો. રાધુમા પાણીની ભારે તગી હતી આમ તો ગામ ઘણુ મોટુ છે,–પાચસાતસો ખોરડા ખરા તેમા ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણોના ઘર ઘણા છે, ને બધા સુખી હોય એવા લાગ્યા છતા આવડા મોટા ગામમા માત્ર ત્રણ જ કુવા હતા ને તેમને પણ કોઇ જળાશય ન હોવાથી પાણી ઘણુ જ ઊંડાણુ અને ઓછા પ્રમાણમાં નીકળતુ હતુ પીવા માટે જ જ્યા પાણીના સાસા હોય ત્યા નહાવાની તો વાત જ શી ? પણ બ્રાહ્મણ રહ્યા, એટલે નહાવુ તો જોઇએ જ એટલે બબ્બે લોટે સહુએ નહાવાનો ઔપચારિક વિધિ પતાવ્યો પછી ચાપાણી પી ઊઠી ડાહ્યાલાલ અને હુ દેવશકર મહારાજને ઘેર જવા નીકળ્યા રસ્તામા એમના કેટલા યે સગાઓને ત્યા

વાલ લઈ ગયા જ્યા જઇએ ત્યા ચાપાણી તો હાજર હોય જ, ...નાના એકે તો ખૂબ આગ્રહ કરી અમને સાજે જમવાનુ નિમત્રણ પણ આપી દીધુ લગભગ નવ વાગ્યે દેવશકર મહારાજની હવેલીએ અમે પહોચ્યા ત્યા ઓસરીમા બાજઠ પર બેઠા બેઠા એક આધેડ ઉમરના ને મજાની દાઢીવાળા ભાઈ પોથીઓના પાના ઉથલાવી રહ્યા હતા 'દેવશકર મહારાજ તો રાત દહાડો ભક્તિમા જ વખત ગાળતા હોવાથી ભાગ્યે જ બહાર નીકળે છે આ ભાઈ એમના મોટા દીકરા છે ને એમના પિતાના જેવા જ વિદ્વાન છે' એમ ધીમે રહીને ડાહ્યાલાલે મને જણાવ્યુ અમે એમના સમક્ષ પહોચ્યા એમણે તો જાણે કે કોઈના આવ્યા ખ્યાલની કાઇ પડી જ ન હોય તેમ પોતાનુ પાના ઉથલાવવાનુ કામ ચાલુ રાખ્યુ અમે અમારી મેળે નીચે બેસી ગયા. પોથીઓથી અભરાઈઓ ભરચક હતી એ જોઈ હું તો ખૂબ હરખાયો કે અહીં જરૂર મને અપ્રાપ્ય હસ્તપ્રતો લાધશે વળી તામ્રપત્રો પણ એમને ત્યા મળવાની શક્યતા હતી, કેમકે ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણોનુ એ બહુ જૂનુ અને સમૃદ્ધ કુટુબ છે મૂળરાજ સોલકીએ જ્યારે ઔદીચ્યોને ગુજરાતમા વસાવેલા ત્યારે જે તામ્રપત્રો કરી આપવાની વાત પ્રસિદ્ધ છે તેમાનુ એક પણ તામ્રપત્ર હજી સુધી મળ્યુ નથી કદાચ આવા કોઇ જૂના કુટુબમા મળી આવે પાએક કલાક વીત્યા પછી એમણે સહેજ અમારી સામે જોયુ અને પૂછ્યુ, 'કેમ, શું કામ છે ?'

'ખાસ તો કાઇ કામ નથી. અમદાવાદથી કામસર જરા આ તરફ નીકળવાનુ થયુ ને વઢિયારમા ઠેકઠેકાણે વિદ્વાન તરીકે આપની પ્રખ્યાતિ સાંભળી એટલે થયું કે ચાલો એવા વિદ્વાનના દર્શનનો લાભ લેતા જઇએ ' મેં જણાવ્યું

'અમદાવાદથી આવો છો, એમ ? ત્યારે તમારો પેલો ગાંધી શું કરે છે ?'

'તમારો પેલો ગાંધી' એ શબ્દોએ મને જરા ચમકાવ્યો ને એમના માનસનુ વલણ પારખવા મળ્યુ મને થયુ કે જો એમના ગ્રથભંડારનો લાભ લેવો હોય તો સંભાળીને એમની જોડે વાતચીત કરવી જોઇએ.

'આપણે એમની ઝાઝી ખબર રાખતા નથી આપણે તો આપનુ કામ સાથે કામ. વચ્ચે સાભળ્યુ હતુ કે રાજકોટ તરફ ગયા છે ને હાલ ત્યા લડત ચાલી રહી છે '

'ભગવાન કરશે તો ત્યા જ એનું નખ્ખોદ વળી જશે નૂગુઓ હો ખરા, એણે ઢેઢાઓને કાઈ માથે ચડાવ્યા છે ....'

એ મહારાજના શ્રીમુખમાથી વાણી છૂટી અને તેની સાથે તેમનુ મોઢું પણ રતાશ તરફ ઢળવા લાગ્યુ તથા આખોની પાપણો વધુ ને વધુ ઊઘડવા લાગી. ને પછી વધુમા બોલ્યા. 'હિંદુધર્મનુ એણે સત્યાનાશ વાળી દીધુ છે. . હવે તો કલ્કિ અવતાર જગતમા પ્રગટ થાય ત્યારે જ એ ગાધીની ખબર લેવાય ' પછી તો ન સમજાય એવી ગાળો એ મહાપુરુષે ગાધીજી વગેરેને ભાંડવા માડી મારે ધીમેરહીને મારા મુદ્દાની વાત પર આવવુ હતુ પણ એમનુ પુરાણ બધ થાય જ નહિ બરોબર એક કલાક એ વાણીપ્રવાહ એકધારો ચાલ્યો અંતે તેમના અતરની વરાળ કઇક ઠડી પડી એટલે મેં મારી વાત ઉપાડી પહેલા મારા કાર્યનો પ્રકાર અને તેનો સાર્વજનિક હેતુ સમજાવ્યો, ગુજરાતના પ્રાચીન સાહિત્યનો ઉદ્ધાર ને ગુજરાતના ઇતિહાસના પુનઃ નિર્માણની વાતો કરી, ને છેવટે ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણોને મૂળરાજે લખી આપેલા તામ્રપત્રો મળ્યા નથી, પણ એમના જેવા જૂના કુટુબમા તે હોવા જ જોઇએ ને એથી સધાનાર જ્ઞાતિહિતની વાત રજૂ કરી ને તેમની પાસે જે કંઈ જૂની પોથીઓ, દસ્તાવેજો અને તામ્રપત્રો હોય તે મને બતાવવા મેં વિનંતિ કરી. આ વાતો સાંભળી, મારા આશ્ચર્યની વચ્ચે, કોણ જાણે કેમ, આ વઢિયારના પકાતા પડિતની આખો રાતીચોળ થઇ ગઈ અને ક્રોધાવેશમા આવીને બોલ્યા 'એમ છે ત્યારે ! તમારે અમારા દસ્તાવેજ અને તામ્રપત્રો જોવા છે, ખરું ને ! ત્યારે એમ કહોને કે અમદાવાદથી નથી આવ્યા પણ રાધનપુરથી આવ્યા છો ને છૂપી પોલીસના માણસ છો ' અરે પાપીઓ, અમારા બધા દસ્તાવેજો અને તામ્રપત્રો તમારા નવાબે પડાવી લઈ અમને બેહાલ બનાવી દીધા, ગામો લઈ લીધાં, ખેતરો પડાવી લીધા, કાઇ યે તો બાકી રહેવા દીધુ નથી, તો ય તમો લોહીતરસ્યાઓ અમારો છેડો નથી છોડતા ? શું કરવા ધાર્યું છે, દુષ્ટો તમે ? અને અલ્યા ડાહ્યલા ! આ માણસને મારે ત્યા લાવતા તને પણ વિચાર ન થયો ? અરે, અમે તારૂ કે તારા બાપનુ શું બગાડયુ છે એ તો કહે ? ઊભા રહો, સાલાઓ, હમણાં તમારી બંનેની ખબર લઈ નાખુ છુ '

એટલુ કહી, કદાચ અમને મેથીપાક જમાડવાનુ સાધન લાવવા એ પરમ પડિત ઓરડામા ધસી ગયા અને હુ તથા ડાહ્યાલાલ ઉભા લઇને ત્યાંથી એવા નાઠા તે ઠેર આવીને જ થોભ્યા.

(ચાલુ) **અમૃતલાલ વ પંડ્યા**

મનુને સ્કુલના નાટકમા એક વખત મૂર્ખનો પાઠ લેવાનો હતો, તેણે એ બાબતમા કસાએલા એક મિત્રની સલાહ પૂછી 'મારે મૂર્ખા દેખાવા માટે શુ કરવુ ?'

'કંઈ કરવાની જરૂર નથી,' પેલાએ જવાબ આપ્યો. 'જેવો છે તેવો જ રહેજે.'

'ડાક્ટર સાહેબ, તમારી દવાથી મને મણો જ ફાયદો થયો છે!'
'એમ કે ! પણ તમે મારી દવા ક્યારે લીધેલી ?'
'હુ નહોતો લેતો, મારા કાકા લેતા હતા. હું તેનો વારસ છું'

શિક્ષક–ચુપ રહો, જરા સમજો કે આ કલાસ છે એઈ, રીપીટ કરો
છોકરો–ચુપ રહો, જરા સમજો કે આ રીપીટ કલાસ છે

કૂતરાં

(અનુ૦ પૃ. ૨૮૮થી) (આટલું એમની ને નિશ્ચલતા આપવી),— આમાં મન જ કેમ કામ કરે? ને કદાચ કામ કરે તો પણ, હું નથી સમજી શકતો કે એ શો લાભ આપે? કૂતરાઓના આ હાડોહાડ અન્યાય સામે મને હમેશાં ઘૃણા રહી છે. પણ એમનો કોઈ પ્રતિનિધિ શિષ્ટતાપૂર્વક આવીને મને કહે કે 'મહાશય, સડક બંધ છે' તો, સોગંદપૂર્વક કહું છું કે, 'પાંચનીન' કર્યા વગર જ હું પાછો ફરી જાઉં અને આ કંઈ નવી વાત નથી કૂતરાઓના 'નિવેદન' પરથી, કેટલીયે રાતો મેં મટકું મારવામાં જ ગાળી છે. પણ એક આખી સમાની આવી સર્વાનુમતની બળજબરી એક નીચતા જ છે.

ખુદાએ દરેક જાતિમાં નેક માણસો પણ પેદા કર્યાં છે કૂતરા પણ અપવાદ રૂપ નથી. ઈશ્વરથી બીવાવાળો કૂતરો તમે જોયો હશે મોટે ભાગે એના શરીર પર તપસ્યાનાં ચિહ્ન દેખાય છે. જ્યારે આવે ત્યારે એવી લાચારીને વિનમ્રતાથી—નહિ પાપોના ભારનું જ્ઞાન આંખ ઊંચી કરવા દેતું નથી! પૂંછડી ઘણે ભાગે પેટની સાથે લાગેલી હોય છે સડકની વચ્ચોવચ્ચ એ આત્મચિન્તન માટે સૂઈ જઈને આંખ બંધ કરી દે છે. દેખાવ કોઈ જિજ્ઞાસુ જેવો થાય છે. કોઈ ગાડીવાળો એક સરખું હોર્ન વગાડે ગાડીના જુદાજુદા ભાગોને ખખડાવે, લોકો પાસે કહેણ મોકલે, પોતે દસપંદર અવાજ કરે, ત્યારે એ માથું જમીન પર જ રાખીને લાલ આંખો ખોલી, પરિસ્થિતિનું વિહંગાવલોકન કરે, ને પાછી આંખો બંધ કરી દે' કોઈ એકાદ ચાબુક મારી દે તોપણ, પૂરા આત્મવિશ્વાસ સાથે ત્યાંથી ઊઠીને એકાદ વારને છેટે જઈને સૂએ ને વિચારમંથન, જ્યાંથી અટક્યું હોય ત્યાંથી, પાછું શરૂ કરે. કોઈ સાઈકલવાળો ઘંટડી વગાડે તો સૂતાસૂતા જ સમજી જાય કે સાઈકલ છે. એવી નાની ચીજ માટે રસ્તો છોડી દેવો એ ને સાધુના મોભાથી વિરુદ્ધ સમજે છે.

રાતને વખતે આ જ કૂતરો પોતાની સુકાઈ ગએલી પાતળી પૂંછડીને, શક્ય તેટલી લાંબી લંબાવીને સૂએ છે આમ કરવામાં એનો હેતુ ઈશ્વરના પસંદ કરેલા મેંબરોને જણવાનો હોય છે. તમે ભૂલથી ય એના પર પગ મૂકી દો એટલે ગુસ્સામાં આવીને એ ફરિયાદ શરૂ કરી દેઃ 'બચ્ચા, ફકીરોને હેરાન કરે છે! દેખાતું નથી કે અમે સાધુ અહીં બેઠા છીએ?' બસ, આ સાધુના શાપથી એ જ સમયે ગુવાડા જેમાં ગડ થવા લાગે છે. પછી કેટલાય દિવસો સુધી એનાં જ સ્વપ્ન આવે છે કે કેટલાયે કૂતરાઓ પગને વળગી રહ્યા છે ને જવા નથી દેતા! આંખ ખુલે છે ત્યારે જોઈએ છીએ કે પગ ખાટલાની પાટીમાં ભરાઈ ગયા છે!

આ જાતિના જેવી કરડવાની ને ભસવાની તાકાત મને ઈશ્વર આપે તો વેર લેવાની તમન્ના મારામાં પૂરી છે. એક પછી એક બધા કૂતરા 'પહોંચી જાય'. . . . .

ફારસીના એક કવિ કહે છે કે 'હે ઉરફી, તું તારા હરીફોની ચિંતા ન કર! કારણ કે કૂતરાના ભસવાથી ફકીરોને જે મળવાનું હોય છે તેમાંથી કંઈ ઓછું થવાનું નથી.' મતલબ કે કૂતરા ભસતા રહે અને આ પણ આપના રસ્તે જઈએ. પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ આ કવિતા જ છે કવિઓની અવનતિનું કારણ! અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે 'ભસતા કૂતરા ભાગ્યે જ કરડે'

—પણ કોને ખબર છે કે એક ભસતો કૂતરો ક્યારે ભસવાનું બંધ કરી દે ને કરડવાનું શરૂ કરી દે?

'મકબુલ'

(પ્રો૦ એમ. એમ. બુખારી, એમ. એ., ના એક ઉર્દૂ લેખના આધારે [illegible] ફેરફાર સાથે).

હુન્નરની મહત્તા

બે વેપારી વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી હતી બંનેને ત્યાં પુષ્કળ સંપત્તિ હતી. ધનધાન્યના ભંડાર ભરપૂર હતા. સુખ સાધનોની કોઈ ઊણપ નહોતી. એકને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયો અને બીજાને ત્યાં પુત્રીનો. બંને બાળકો બાલ્યવિલાસ અને લાડમાં ઉછરવા લાગ્યાં. યુવાન ઉંમરે પહોંચેલા યુવક અને યુવતી વચ્ચેની મૈત્રી ધીમેધીમે પ્રેમમાં પરિણમી. પુત્રના પિતાને આ વાતની જાણ થતાં પોતાનો સંબંધ આ રીતે ભવિષ્યમાં વધુ દૃઢ થશે તેમ લાગવાથી તે બહુ ખુશ થયો. અનુકૂળ સમય જોઈ પુત્રીના બાપ પાસે વાત મૂકી. તેનો મિત્ર બોલ્યો, 'દોસ્ત' આપણાં બાળકો પરસ્પર લગ્નગ્રંથીથી જોડાઈ આપણો સ્નેહ ચિરંજીવ બનાવે એ મહા હર્ષનો વિષય છે, પણ ખેદની વાત એ છે કે તારો પુત્ર કોઈ હુન્નરમાં નિપુણ થયો નથી, તેમ કોઈ કળા સાધી નથી તેવા કળારહિત યુવાનને હું મારી લાડકવાયી પુત્રી આપતાં અચકાઉં છું કારણ, ધનદોલતનો વિશ્વાસ શો? લક્ષ્મી આજે છે ને કાલે ચાલી જાય ભાગ્યચક્ર અવળી ગતિ શરૂ કરે અને તમામ માલમિલકત નાશ પામે તો મારી પુત્રીની શી વલે થાય એ વિચાર મને કંપાવી મૂકે છે પણ તારા પુત્રે કોઈ ધંધો શીખી લીધો હોય તો બને ત્યાંથી તે તેનો રોટલો પેદા કરી શકે'

આ બનાવને થોડો સમય વીત્યા બાદ પેલો યુવાન એક વહાણમાં માલ ભરી વેપારઅર્થે દરિયાની સફરે ઉપડ્યો. કમનસીબે દરિયામાં તોફાન થયું, સખત પવન ફુંકાવા લાગ્યો અને વહાણ એક ખડક સાથે અફળાતાં ભાંગી ગયું હતભાગી યુવક ભાંગેલા વહાણના એક પાટિયાને વળગી જેમતેમ મહામુસીબતે એક ટાપુને કિનારે પહોંચ્યો તેનો બધો માલ ડૂબી જવાથી તે સાવ નિર્ધન અને કંગાલ બની ગયો. એક વેળાનો શ્રીમંતનો પુત્ર આ અજાણ્યા ટાપુ ઉપર [illegible] ફરવા લાગ્યો જેને ત્યાં નિરંતર મિષ્ટાન્નની મિજબાનીઓ ઊડતી તેને હવે રોટલાના સાંસા પડવા લાગ્યા.

પરંતુ નાનપણમાં તેના મકાન પાસે એક ચમાર કામ કરવા બેસતો ને તેને યાદ આવ્યું તેની પાસેથી પસાર થતાં તે કેમ કામ કરે છે તેનું તે વારંવાર અવલોકન કરી લેતો બાલ્યાવસ્થાનો આ પ્રસંગ તાજો થતાં ચમારનો ધંધો કરી પોતાની આજીવિકા મેળવી લેવા તેણે નિશ્ચય કર્યો. આજુબાજુમાંથી થોડાં જૂનાં ફાટેલાં પગરખાં એકઠાં કરી, થોડાંક ઓજારોની ગોઠવણ કરી ને એક મુખ્ય રસ્તાને નાકે ફાટેલાં પગરખાં સાંધવાનો ધંધો લઈ બેસી ગયો

દૈવયોગે તેના પિતાનો મિત્ર વેપાર માટે તે જ ટાપુમાં આવેલો હતો, તે ત્યાંથી પસાર થતાં તેની દૃષ્ટિ પેલા ચમાર ઉપર પડી. યુવાન ચમારના ચહેરા ઉપર તરવરતી પ્રતિભા અને તેજસ્વિતા જોઈ સોદાગરના મનમાં આશ્ચર્ય થયું તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે ચમારનું કામ કરતો આ યુવક ચોક્કસ કોઈ ખાનદાન ઓલાદનો હોવો જોઈએ, અને વખાનો માર્યો આ ધંધો કરતો હશે. તુરત તેની પાસે જઈ પૂછપરછ કરી યુવકે પોતાની બધી આપવીતી કહી સંભળાવી. વેપારીએ પોતાના મિત્રના પુત્રને ઓળખી લીધો. તેની આ કંગાલ હાલત જોઈ રડી પડતાં ગદ્‌ગદ કંઠે બોલ્યો, 'આજ મારી ટેક પૂરી થાય છે, અને આજથી હું તને મારા જમાઈ તરીકે વધાવી લઉં છું' પછી [illegible] પોતાની સાથે [illegible] તેને વતનમાં લઈ ગયો; અને ત્યાં પહોંચતાં જ પોતાની પુત્રી સાથે તેના લગ્ન ધામધૂમથી કરાવ્યાં.

(ફારસી ઉપરથી) **હિંમતલાલ લીલાધર ગાંધી**

"તેં આપેલું વચન તેં તોડ્યું એથી મને બહુ ખોટું લાગ્યું છે."
"કાંઈ પરવા નહિ; બીજું હશે તો બીજું આપીશ."

શ્રી અનંત કાણેકરનો નિબંધ છોકરવાદી

તું હજી ય કેટલો બાલિશ છો—આવા શબ્દો વડે લોકો જ્યારેજ્યારે મારી નિર્ભર્ત્સના કરે છે ત્યારે એમની નિંદાનું પરિણામ મારા પર સ્તુતિ જેવું થઈ મને ખૂબ જ આનંદ થાય છે. હું છોકરવાદ છું એનો અર્થ એટલો જ, કે મારૂં મન હજી ય તાજું છે, મારૂં ભેજું હજી ય કામ કરી શકે છે; હું દરેક રીતે સજીવન છું. છોકરવાદી એટલે શું? જે વાત તરફ મોટાં માણસો (એટલે કે જીર્ણ માણસો) 'ઉંહ! એમાં તે શું જોવાનું છે!' એમ કહી નજર પણ કરતા નથી, તે વાતમાં નાવિન્ય જોવું અને તે નાવિન્યથી તાજુબ થઈ ક્ષણેક્ષણે અવનવા આનંદથી મસ્ત થઇ જવું તે!

પરમ દિવસે જ મારે ત્યાં એક ગમ્મત થઇ. સાંજનો સમય હતો. હું અને ગણુકાકા વાતો કરતા બેઠા હતા. મારા એક પડોશીની છોકરી મારી નજીક બેઠીબેઠી રમતી હતી. અંધારૂં થવા આવ્યું ત્યારે બટન દબાવી ઓરડામાં મેં દીવો કર્યો. ઓરડામાં એકદમ બધે ઝગઝગાટ થયો. જોઇને એ છોકરીને એટલો બધો અકથ્ય આનંદ થયો કે એ તાળીઓ પાડતી આખા ઓરડામાં નાચવાકૂદવા લાગી અને પછી, 'બટન દબાવો એટલે તરત જ દીવો કેમ થતો હશે?' એવો પ્રશ્ન લાડથી એણે મને કર્યો.

'જન્મારામાં આજ સુધી તેં કદિ દીવો જોયો જ નથી કે શું?' ગણુકાકા ત્રાડી ઊઠ્યા. એક તો એના અકારણ (ગણુકાકાના અભિપ્રાય મુજબ જ તો!) નાચવા-કૂદવાથી કાકા ભડકેલા હતા જ, એમાં વળી એણે આવો નાદાન પ્રશ્ન પૂછ્યો, એટલે તો પછી ગણુકાકાના ગુસ્સાનો પાર ન રહે એમાં નવાઇ શી? બટન દબાવો એટલે દીવો થાય, અને દીવો થાય એટલે અંધારાની જગ્યાએ પ્રકાશ આવે, એમાં ગણુકાકાના મોટા (કે મૃત?) મનને આનંદ અને આશ્ચર્ય ક્યાંથી જ થાય? પણ બટનને હાથનો સ્પર્શ થતાંવેંત જ ક્ષણાર્ધમાં અંધારો ઓરડો ચળકતા સફેદ અજવાળાથી ભરાઇ જાય, એવું અદ્ભુત દૃશ્ય જોઈ એ ટચુકડા જીવને એટલો બધો આનંદ થયો કે નાચી-કૂદી તે વ્યક્ત કર્યાં વગર એ બીચારી રહી શકી નહિ, એટલું જ નહિ, પણ એ આનંદનું કારણ શું—બટન દબાવવાથી દીવો કેમ થાય—એ સમજવાની ઇચ્છા પણ એના મનમાં જાગી.

આવી જિજ્ઞાસા વ્યક્ત કરવી એ કેટલાકને મન, અલબત્ત, છોકરવાદીનું લક્ષણ છે. ઝાડ પરથી ફળ નીચે પડતું જોઇ ન્યૂટનના મનને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને એની કારણ-મીમાંસાનો વિચાર કરતાં એણે ગુરુત્વાકર્ષણનો જગવિખ્યાત સિદ્ધાંત શોધી કાઢ્યો. પણ એ ફળ જ્યારે નીચે પડતું હતું ત્યારે ન્યૂટન પાસે અમારા ગણુકાકા હોત, અને ડાળ પરથી તૂટેલું ફળ નીચે જમીન પર જ કેમ પડયું, ઉપર આકાશમાં કેમ ન ગયું, એવો સવાલ ન્યૂટને ઉપસ્થિત કર્યો હોત તો, 'બસ કર હવે, તદ્દન છોકરવાદ છે કે શું?' એમ કહી ગણુકાકાએ ન્યૂટનનો કાન જોરથી આમળ્યો હોત, એની મને સો ટકા ખાતરી છે!

પણ મારા પર ગણુકાકા અથવા બીજા કેટલાક લોકો છોકરવાદીનું તહોમત મૂકે છે ત્યારે એને માટે જુદાં જ કારણો હોય છે. ખરેખર, કોઇ કોઈ વાર તો નાના છોકરાના જેવી જ મારી વર્તણૂક છોકરવાદ હોય છે! નાના છોકરા જેમ એકાદ બાલિશ સવાલ પૂછી બહારના લોકો આગળ જૂઠું બોલતા મોટેરાને ઉઘાડા પાડે છે, તેવી જ રીતે મને પણ એવા સવાલ પૂછવાની ટેવ છે. ગણુકાકાનો એક ઘરડો વિધુર મિત્ર પોતે બીજીવાર શા માટે પરણવા માગે છે એ સમજાવતો હતો:

'છોકરાઓને ખાવાપીવાની બહુ મુશ્કેલી પડે છે, ભાઈ હવે તો પરણ્યા વગર છૂટકો નથી!' ભારે ગંભીરતાથી તે બોલતો હતો.

'પણ એમાં, સાહેબ, પરણવાની શી જરૂર છે? એકાદ સારો, હોશિયાર રસોઇયો રાખો ને!' એના જેટલી જ ગંભીરતાથી મેં એને કહ્યું. એના ગયા બાદ ગણુકાકા મારા પર ખૂબ ચીડાયા. 'તું તે કેવા નાદાન સવાલ પૂછે છે? હજુ ય તું જાણે નાનો કીકો જ રહ્યો કે શું?'

અને ગણુકાકાની વાત ખરી છે. 'ઘડપણમાં નવી બૈરી લાવવાનું મન થાય છે' એમ સ્પષ્ટતાથી કહેવાને બદલે 'છોકરાઓની ખાવા-પીવાની સોઇ ખાતર ફરી વાર પરણવું પડશે' એમ જૂઠું બોલતા માણસના ઢોંગનો પર્દાફાશ કોઇ ભણતો જ સવાલ પૂછી કરવો એ મોટા માણસને શોભે પણ ખરૂં? એવું નગ્ન સત્ય આટલી નિર્ભયતાથી બોલવું એ તો નિર્મળ હૃદયના નાના પોરિયા જ કરી શકે. અને પોરિયાં જે કરે એને છોકરવાદી નહિ તો બીજું શું કહી શકાય?

વસન્ત જોષી

ઘડિયાળની ચાલબાજી

કાળ મર્ત્ય માનવીનો નિષ્ઠુર શત્રુ લેખાય છે છતાં તેનો પણ વધ થઇ શકે છે અને કાળા માથાનો માનવી તેનું ખૂન કરે છે ત્યારે તો જ્વલંત વિજયના આનંદના નાદો વ્યાજબી ઠરે છે. ગઇ પહેલી તારીખે એક કલાકની કતલ થઇ ગઇ. હિંદનો યુદ્ધ પ્રયત્ન તે કતલ માગી રહ્યો હતો. તે હત્યા એવી વેળાએ થઈ કે જ્યારે નહોતો સોમવાર કે નહોતો મંગળવાર. રોમાંચયેલા નવલકથાકારો તે કૃત્યને 'મધરાતના ખૂન' તરીકે વર્ણવી શકે; પણ તેની પાછળ કોઇ ખાસ રહસ્ય છુપાએલું નથી. એ તો એક સાદી રસહીન ક્રિયા જ હતી. શાસનના હાથે ઘડિયાળના કાંટાને એક કલાક આગળ ધકેલી દીધો. પુરુષવર્ગે પોકાર પાડ્યો કે કશા વાંક વગર અમારી એક કલાકની ઊંઘ લુંટવાઇ ગઈ. વનિતાઓએ વલોપાત કર્યો કે અમારી ઉમરમાં નાહક એક કલાકનો વધારો થઈ ગયો. અનેક હજામો અને હલકી કક્ષાના નોકરીઓને અવકાશ મળ્યો. જેઓ પોતાના સમયને વળગી રહ્યા તેઓ એક કલાક પછાત રહી ગયા, અને જેઓ આગળ નીકળી ગયા તેઓ બરાબર સાથે રહી શક્યા. જે કાળ પ્રાણીઓના જીવન સાથે ખેલ કરે છે તે પોતે જ તેનો ભોગ બન્યો. ફિલસૂફો માટે આ એક કોયડો છે: કાળ સર્વભક્ષી છે, તો તે પોતાને જ કેમ ગળી શકે? વિજ્ઞાન કહે છે કે કોઇ પણ વસ્તુ વાસ્તવિક રીતે નાશ પામતી નથી. તો પછી આ એક કલાક ગયો ક્યાં? ખોવાઇ ગયો, ચોરાઈ ગયો કે 'દાનાર્થે ખર્ચાઇ' ગયો? નથી કાયદો જવાબ આપતો કે નથી વિજ્ઞાન. તમામ ઘડિયાળોની ગતિ ખોટી હોવા છતાં પોતાનો સમય તો સાચો જ છે તે તરફ દૂર ક્ષિતિજમાંથી કાળનું અટ્ટહાસ્ય સંભળાઇ રહ્યું છે.

—હિંમતલાલ ઘી. ઝાપી

(૩–૯–૪૨ના 'Social Welfare'ના અંક ઉપરથી)

Our Friends Abroad

પરદેશી મિત્રોના પત્રો

—આ પત્રમિત્ર મેળવનાર કાંન્તિલાલ મો. ગાંધી જસવાણી (પાલણપુર સ્ટેટ)

Hays, Kansas (U.S.A.) April 19,1939

પ્રિય કાન્તિલાલ,

તમારો પત્ર કાલે જ પહોંચ્યો. હિંદથી હેઈઝ પહોંચતાં પચીસ દિવસ લાગ્યા. તમારો પત્ર બહુ રસદાયક હતો. તમે મને પત્ર લખ્યો એ બહુ જ સારું કર્યું. મારો જન્મ દિવસ મેની ૨૧મીએ આવે છે. તે વખતે મને ૧૭ વર્ષ પૂરાં થશે. મારી ઊંચાઈ ૫ ફૂટ છે. સાધારણ અમેરિકન માણસો પાંચ ફૂટ આઠ ઇંચ ઊંચા હોય છે. છ ફૂટનો કોઇક જ હોય.

હું રહું છું તે શહેરની વસ્તી ૭૦૦૦ની છે અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની મધ્યમાં આવેલું છે. હેઈઝની બાજુની ખેતરાઉ જમીન લગભગ ૬૦૦૦ એકરની છે. મારા કાકા દક્ષિણ કાન્સાસમાં રહે છે. તેમની પાસે ૧૦૦૦ એકર જેટલી જમીન છે. તેમના કેટલાક સ્ટોર પણ છે. કાન્સાસના બધા ખેતરોમાં ટ્રૅક્ટરો (યાન્ત્રિક હળો)નો ઉપયોગ થાય છે.

પરદેશનાં લગભગ બધાં વર્તમાનપત્રોએ અમેરિકા વિષે ઘણી જેવીતેવી વાતો પ્રસિદ્ધ કરેલી છે. હિંદુસ્તાનમાં તેવું બન્યું છે ખરું? અમારો દેશ તદ્દન નવતર અને સમૃદ્ધ છે અને તેની સંસ્કૃતિ નૂતન અને ચેતનભરી છે. તમે વિચારો કે અમેરિકા એક જ પ્રકારની પ્રજાનો બનેલો દેશ નથી. તેમાં ઈંગ્લંડ, આયર્લૅંડ, જર્મની અને યૂરોપના ઉત્તર પ્રદેશો તેમજ મધ્ય ભાગમાંથી ઘણી પ્રજાઓના સમૂહો આવી વસેલા છે. અમેરિકા માટે કહેવાય છે કે તેને ભૂતકાળ નથી, પણ ભવિષ્ય ઘણું છે; જ્યારે યુરોપને મોટો ભૂતકાળ છે અને ભવિષ્ય ખાલીખમ. યુરોપમાંથી રાજદ્વારી કારણે નાસી આવેલાઓએ અમેરિકા વસાવ્યો છે. મારા વડવાઓ ઘણા સૈકાઓ પહેલાં અમેરિકામાં આવેલા; અને મારા દાદા તો ૧૮૬૮માં સામ્રાજ્યવાદી જર્મનીથી છૂટી સ્વતન્ત્રતા માટે અહીં ભાગી આવ્યા હતા.

તમે સાવ ખરું કહો છો કે શસ્ત્રત્યાગ એ જ શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાનો એક જ માર્ગ છે. અમેરિકાએ ગયા વિશ્વયુદ્ધના સામુદાયિક સંહાર પછીનાં વર્ષોમાં લશ્કર તથા નૌકાસૈન્યની મર્યાદા કરાવવા માટે જ પરિષદ ભેગી કરી હતી, પણ અમેરિકા સિવાય કોઈએ તે વાત ગણકારી નહિ. જાપાન, ઈંગ્લંડ, જર્મની કે ફ્રાન્સ કોઇ માન્યું નહિ. અમારું જાથુક સૈન્ય ૩૦૦,૦૦૦ માણસોનું હોય છે, એટલે અમારા મુલકને બચાવવા અમારે નૌકાસૈન્ય પર આધાર રાખવો જ પડે. અમેરિકાને મોટું નૌકાદળ ગમતું નથી. કર ભરવા કોને ગમે? પણ ઇતિહાસમાં ભયંકર ખૂનરેજી કરવાને જગત ગાંડપણથી તૈયારી કરવા માંડે ત્યારે અમેરિકા શસ્ત્રત્યાગ કેમ કરી શકે? આ બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં સંસ્કૃતિ ટકી રહેવી મુશ્કેલ છે. યૂરોપ અને એશિયાના વિગ્રહોથી અમેરિકા બચે તો સારું, કે જેથી એ ગાંડપણ મટે ત્યારે વિનાશના ઘા પર મલમ લગાડે. મહાત્મા ગાંધી ખરેખર જગતના સાધુહૃદયવાળા વિરલ મુત્સદ્દી ગણાય છે. ગાંધીને લીધે હિંદ ખરેખર સદ્ભાગી છે.

તમે મને ટિકિટો મોકલી તે માટે બહુ આભારી થયો છું. મને તે બહુ જ ગમી છે. તમને 'મૂવી' (ચલચિત્રો) જોવાં ગમે છે કે? તમે 'ગંગાદીન'નું ચિત્ર જોયું? કિપ્લિંગની વાર્તાઓ તમે વાંચો છો ખરા?

બહાર બરફ પડી રહ્યો છે અને વીજળીની બત્તી પણ હવે બંધ કરવી જોઇએ. હિંદમાં બધાં ઘરોમાં વીજળીક રોશની હોય છે ખરી?

હું તમને કેટલીક ન્યૂસ-કાપલીઓ મોકલું છું. તેમાં તમને જરૂર રસ પડશે. આટલો લાંબો કાગળ વાંચતાં તમારી આંખમાં પાણી આવી ગયું હશે એટલે હવે બંધ કરું છું!

તમારી તબિયત અને સુખાકારી માટે સર્વ શુભેચ્છાઓ પૂર્વક

તમારો સમુદ્રપારનો મિત્ર

(જલદી જવાબ લખજો) રૉબર્ટ વિલ

[પત્રો મોકલનારાઓને અનુવાદ કરીને જ મોકલવા એક વાર સૂચના થઇ છે. છતાં જેમને અનુવાદ ન આવડે તેઓએ પત્રની નકલ માત્ર મોકલવી. ઘણા અસલ પત્રો ગેરવલ્લે જાય છે તેની જવાબદારી અમે લઇ શકીશું નહિ. —તંત્રી]

આ અંકનું મુખચિત્ર

સિંહગુફામાં ડૅનિયલ — સંતની કસોટી

(ચિત્રકાર - બ્રિટન રિવાયેરી, આર એ.)

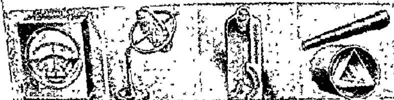
બાઇબલમાં વર્ણવેલા એક જાણીતા ને અસરકારક કથાપ્રસંગનું આ ચિત્ર પ્રાણીચિત્રણમાં વિખ્યાત અંગ્રેજ કલાકાર બ્રિટન રિવાયેરીએ કરીને પહેલવહેલું બહાર મૂક્યું ત્યારે, એની કલ્પના અને સંયોજન માટે ખૂબ પ્રશંસા પામ્યું હતું, અને આજે પણ એ એટલું જ અદ્વિતીય રહ્યું છે. [હિબ્રુ કથાઓમાં ઈસ્રાયેલના ત્રણ મુખ્ય સંતોમાંના એક અત્યંત જ્ઞાની સંત તરીકે ગણાએલો ડૅનિયલ, મૂળ યહૂદી રાજવંશી હતો અને બીજા યહૂદી કેદીઓ સાથે એને બૅબિલોનના રાજા આગળ પકડી આણવામાં આવેલો, જ્યાં પોતાના જ્ઞાન વડે એણે રાજાને પ્રસન્ન કરવાથી, ત્યાંના ખાલ્ડિયન પ્રતિસ્પર્ધીઓએ દ્વેષથી એને એ રાજાના જ એક કાયદાને આધારે સિંહની ગુફામાં ધકેલીને દેહાંત દંડ દેવાની સજા કરાવી. સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે એ તપશીલ સંતને સિંહો ઊની આંચ પણ ન અડાડી શક્યા અને એ ગુફામાંથી તે અણીશુદ્ધ જીવતો પાછો આવ્યો.] રાજા પોતે પણ જે રદ કરવાને અશક્ત હતો એવા કાયદાને આધારે ડૅનિયલને (રૂપવા ચિત્રમાં) એ ભયંકર ગુફામાં ઉતારવામાં આવ્યો છે, જ્યાં તેના મનુઆએ ધારેલું કે એ વિકરાળ પશુઓ એનો કોળિયો કરી જશે. એક તરફ વૃદ્ધ, પળિયાંવાળો ને દુર્બળ એ સંત, પાછળ બાંધેલે હાથે, શાંત રીતે સિંહ સન્મુખ ઊભો છે, બીજી બાજુ તેને ભરખી ખાવાને મોકળા મૂકેલા હિંસ્ર પશુઓ ક્રૂર તરવરાટથી તલપાપડ થઈ રહ્યા છે; એ બે વિરોધી સ્થિતિઓનું આલેખન કેટલું સચોટ છે! ખૂની હવસની આગથી જલતી આંખોવાળા એ પ્રાણીઓનાં લપાતાં, સંકોચાતાં, અમળાટભર્યાં અંગોના અભિનયો કેટલા ભયપ્રદ છે! છલંગ મારવાને તલપી રહેલા કોઈની પીઠ કમાન વળી ગઈ છે; કોઈ લોહીતરસી વૃત્તિથી અમળાઈ રહ્યાં છે, કોઈ ઘુરકાર કરે છે, કોઇ ઘુરકે છે; પણ એકે ય આગળ વધી શકતું નથી. જેને વશ વર્ત્યાં વિના છૂટકો જ ન હોય એવી કોઈ અદૃશ્ય અગમ્ય શક્તિ વડે તેઓ, છે ત્યાં જ થંભી ગયા છે. કથાપ્રસંગને ઉચિત ગતિ અને ચેષ્ટામાં પ્રવૃત્ત થએલા પ્રાણીઓની હૂબહૂ ચિત્રણાનો આ અદ્ભુત નમૂનો છે. પોતાના આત્માનો સ્વામી બનનાર માણસ પોતાનો ભાગ્યવિધાતા બની જ શકે છે તેના વિશિષ્ટ ઉદાહરણ તરીકે, હિંસ્ર જાતિના શ્રેષ્ઠ રત્ન સમો

એ રાજર્ષિ સાધકોને માટે ગણાયો છે એ ક્રૂર પ્રાણીઓને તેના પર તૂટી પડતા અટકાવનાર કોઈ ચમત્કારી દૈવી શક્તિ ન હતી, પણ નૈતિક વિકાસનું સર્વોચ્ચ શિખર પ્રાપ્ત કરવા માટે આપેલા મનોનિગ્રહ અને સંકલ્પબળથી મેળવેલી અદ્ભુત ચિત્તશક્તિનું જ એ ફળ.

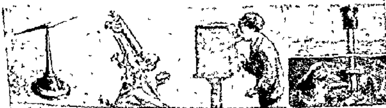
વીસ પ્રકારના 'સ્કોપ'

૧ આનામોર્ફોસ્કોપ. ૨ એનેમોસ્કોપ. ૩. બેરોસ્કોપ. ૪. ઇલેક્ટ્રોસ્કોપ.

૫. ગાલ્વેનોસ્કોપ. ૬. જીરોસ્કોપ ૭ હાઇગ્રોસ્કોપ ૮ કેલીડોસ્કોપ.

૯ મિટિયોરોસ્કોપ ૧૦ માઇક્રોસ્કોપ ૧૧. મ્યુટોસ્કોપ. ૧૨ પેરીસ્કોપ.

૧૩. પોલારીસ્કોપ. ૧૪ પોલીમોસ્કોપ ૧૫ પોલીસ્કોપ ૧૬ સીઝમોસ્કોપ

૧૭ સ્પેક્ટ્રોસ્કોપ. ૧૮ સ્ટીરીયોસ્કોપ ૧૯. સ્ટેથોસ્કોપ. ૨૦ ટેલીસ્કોપ.

વીસ પ્રકારના 'સ્કોપ'—(૧) આનામોર્ફોસ્કોપ=અવ્યવસ્થિત ચિત્રને વ્યવસ્થિત ચિત્ર તરીકે જોઈ શકાય તે માટેનું સાધન; (૨) એનેમોસ્કોપ=હવાની દિશા દર્શાવનાર સાધન; (૩) બેરોસ્કોપ; (૪) ઇલેક્ટ્રોસ્કોપ=વીજળીનું અસ્તિત્વ અને પ્રકાર દર્શાવનાર યંત્ર; (૫) ગૅલ્વેનોસ્કોપ=વીજળીનું પ્રમાણ દર્શાવતું યંત્ર; (૬) જાયરોસ્કોપ=[illegible] સમતોલ સ્થિતિમાં રહી શકે તે માટેનું યંત્ર (વહાણોમાં ખાસ વપરાય છે); (૭) હાઇગ્રોસ્કોપ=હવામાં ભેજ છે કે નહિ તે જાણવાનું યંત્ર, (૮) કેલાઇડોસ્કોપ=[illegible] કાચના પ્રતિબિંબથી બનતી અનેકવિધ પ્રકાર અને રંગની આકૃતિઓ જોઈ શકાય તેવું એક નળીમાં અરીસા [illegible] યંત્ર; (૯) મિટિયોરોસ્કોપ=[illegible] ... (૧૦) માઇક્રોસ્કોપ=સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર; (૧૧) મ્યુટોસ્કોપ=[illegible] વસ્તુઓની [illegible] યંત્ર, (૧૨) પેરીસ્કોપ=[illegible] સપાટીની નીચે રહીને નળી મારફત પાણીની સપાટી ઉપરની વસ્તુઓ જોવાનું યંત્ર (સબમરીનોમાં વપરાય છે); (૧૩) પોલારીસ્કોપ=[illegible] (૧૪) પોલીમોસ્કોપ, (૧૫) પોલીસ્કોપ, (૧૬) સીઝમોસ્કોપ=ધરતીકંપનું સ્થાન [illegible] યંત્ર, (૧૭) સ્પેક્ટ્રોસ્કોપ=[illegible] (૧૮) સ્ટીરીયોસ્કોપ=[illegible] (૧૯) સ્ટેથોસ્કોપ=[illegible] (૨૦) ટેલીસ્કોપ=[illegible]

સંસારદર્શન
ચિત્રાવલિ
(૧૦) પ્રેતો બોલે છે!

હિંદુ સંસારના જે અનેકવિધ અત્યાચારો અને ઝંઝટોથી પોતાને માત્ર મૃત્યુ જ મુક્તિ અપાવી શક્યું છે તેનો નિર્દેશ, એ જમાનાના ભોગ બનેલાં પાત્રોના પ્રેતોને બોલતાં કરાવતું આ ચિત્ર, આપણી સામાજિક કુરૂઢીઓની કોમળ વેલીઓના જેવી સ્ત્રીજાતિને અત્યાચાર કરી રહેલી નાગચૂડ-નાં શરણ દૃશ્યનો ખ્યાલ આપે છે

[આ ચિત્રાવલિનાં અસલ ચિત્રોનું પ્રદર્શન અમદાવાદમાં પ્રચાર અર્થે કરવામાં આવ્યું છે. એના મુદ્રિતપત્ર તથા વાંચન અર્થે માટે જરૂરી ખર્ચ ને અર્થ સ્વીકારનાર કોઈપણ સંસ્થા કે વ્યક્તિને તેનો ઉપયોગ કરવા દેવામાં આવે છે.]

પંચતંત્રની વાર્તાઓ

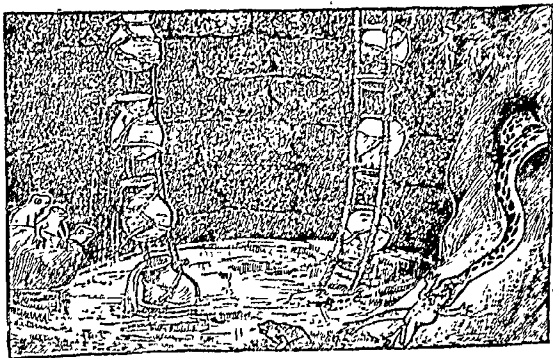
મગર કહે, 'મિત્ર, હૃદયબુદયનું કાંઈ કામ નથી. એ તો હું તને હસતો હતો, એટલે આવ મારે ઘેર' વાનર કહે, 'દુષ્ટ, જા હવે. હું નહિ આવું. કારણ

ભૂખ્યા નરો શું ન કરે જ પાપ
ક્ષીણા નરોને કરુણા જ કેવી ?
પ્રિયદર્શનને ભદ્રે કહે ગંગો ન આવશે॥'

મગર કહે, એ કેમ ? તે બોલ્યો:

કથા ૨

"એક કૂવામાં ગંગદત્ત નામે દેડકાનો રાજા હતો. તેને સગાંઓએ દુઃખ દીધું, એટલે તે રેંટ ઉપર ચડીને કૂવા બહાર નીકળ્યો, ને સગાંનું વેર કેમ કરીને વાળવું એનો વિચાર કરતો હતો ત્યાં તેણે દરમાં પેસતા પ્રિયદર્શન નામે કાળા નાગને જોયો. એને જોઈને દેડકાએ વિચાર કર્યો, કે 'આ કૃષ્ણસર્પને કૂવામાં તેડી જઈને બધા સગાંનો ઉચ્છેદ કરું, ને કાંટેથી કાંટો કાઢું' એમ કરી દરના બારા આગળ જઈને એણે બૂમ પાડીને કહ્યું, 'આવ, પ્રિયદર્શન, આવ' એ સાંભળીને સર્પે વિચાર કર્યો, 'આ મને બોલાવે છે તે સ્વજાતીય નથી. સર્પની વાણી આવી ન હોય. ને બીજા કોઈ સાથે મારે સંબંધ નથી, એટલે અહિં બેઠા બેઠા જાણું કે આ કોણ છે. કદાચ વાદી હોય તો હું બંધનમાં પડું.' પછી તે બોલ્યો, 'તમે કોણ ?' દેડકો કહે 'હું ગંગદત્ત નામે મંડૂકરાજ તારી આગળ મિત્રતા માટે આવ્યો છું' સર્પ કહે, 'ખડ તથા અગ્નિને પ્રેમ બંધાય એ માનવા જેવી વાત નથી' ગંગદત્ત બોલ્યો, 'સાચું. તું અમારો જન્મવેરી છે, પણ બીજાથી અપમાનિત થઈને હું તારી પાસે આવ્યો છું' સર્પ કહે, 'કોણે તારું અપમાન કર્યું ?' તે કહે, 'સગાંઓએ' સાપ બોલ્યો, 'તારો વાસ ક્યાં છે ? વાવમાં, કૂવામાં, તળાવમાં કે ધરામાં ?' દેડકો કહે, 'પથ્થરે બાંધેલા કૂવામાં.' સર્પ કહે, 'અમારે પગ ન મળે, એટલે મારાથી ત્યાં પેસાય નહિ, ને પેસું તો પણ એવું ઠેકાણું ત્યાં ન હોય, જ્યાં રહીને તારાં સગાંને મારું. એટલે જા.' ગંગદત્ત કહે, 'અરે, આવ તો. હું યુક્તિથી ત્યાં તારો પ્રવેશ કરાવીશ, તથા પાણીને પડખે રમ્ય બખોલ છે, ત્યાં રહીને તું મારાં સગાંને મારજે.' સર્પ બુઢ્ઢો હતો, કોકવાર કોઈ કરતાં એકાદ ઉંદર મળતો. એટલે 'આ કુળાંગારે મને નિર્વાહનું સુખાવહ સાધન દેખાડ્યું છે, તો જાઉં ને દેડકા ખાઉં.' એમ વિચારીને તે બોલ્યો, 'ગંગદત્ત, એમ છે તો ચાલો, જઈએ.' ગંગદત્ત કહે, 'પ્રિયદર્શન, હું તને ત્યાં લઈ જઈશ ને રહેવાનું ઠેકાણું બતાવીશ, પણ તારે મારા પરિજનની રક્ષા કરવી; કેવળ જેને હું બતાવું એને જ મારવા.' સર્પ કહે, ઠીક. એમ કહી સર્પ ને દેડકો રેંટ પર થઈને કૂવામાં ગયા. દેડકાએ સગાં બતાવ્યાં એને સાપ ખાઈ ગયો. પછી તે બોલ્યો 'તારાં શત્રુ મરી ખૂટ્યાં હવે બીજાં ખાવાનું દે.' ગંગદત્ત કહે, 'તેં મિત્રકૃત્ય કર્યું, હવે રેંટ થઈને જ

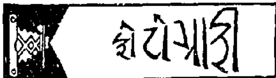
આમ મળેલા દેડકા ને બીજા દેડકા પણ સર્પ ખાવા મંડ્યો

સર્પ કહે, 'એ તેં કાંઈ ઠીક ન કીધું મારા ભોણમા પણ બીજો નાગ રહી ગયો હશે, એટલે અહિં જ એકએક દેડકો મને દેતો જા, નકર બધાને ખાઈશ ' આથી વ્યાકુળ થઈને ગંગદત્તે વિચાર કર્યો, કે 'સર્પને આણ્યો તે મેં ભૂંડું કર્યું. હવે ના પાડીશ તો બધાને ખાશે એટલે એકએક દેડકો દેતો જાઉં ' આમ મળેલા દેડકા ને બીજા દેડકા પણ સર્પ ખાવા મડ્યો, તેમા ગંગદત્તનો દીકરો યમુનાદત્ત અને કાલક્રમે દેડકા સમાન્ત માર્યા ગયા; ને એકલો ગંગદત્ત રહ્યો એની આગળ પ્રિયદર્શને ખાવાનું માગ્યુ, એટલે બીજા કૂવામાથી દેડકાને તેડી આવવાનુ બહાનું કાઢીને ગંગદત્ત કૂવા બહાર નિકળી ગયો સર્પ એની વાટ જોતો બેઠો, અને બહુ વારે પણ એ ન આવ્યો, એટલે એને તેડવા સર્પે એક ઘોને મોકલી. ઘોએ સર્પનો સદેશો આપ્યો, એટલે ગંગદત્ત બોલ્યો,

'ભૂખ્યા નરો શું ન કરે જ પાપ
ક્ષીણ નરોને કરુણા જ કેવી ?
પ્રિયદર્શનને ભદ્રે કહે ગંગો ન આવશે.'

એટલે હે દુષ્ટ જલચર, 'હું પણ ગંગદત્તની ઘોડે તારે ઘેર કદાપિ નહિ આવું.'

(ચાલુ) દેસાઇ વાલજી ગોવિન્દજી

હરીફાઈનું પરિણામ

આ માસની હરીફાઇમા આવેલા ચિત્રોમાથી એક પણ ઇનામને પાત્ર નહિ ઠરવાથી ત્રણે ઇનામો અમારે મોકૂફ રાખવા પડ્યા છે

ગુમાવેલી તકો

(૧) 'ભયદૂત': ચીમન મેવાડા–કલોલ; (૨) 'કૂવાકાંઠો': ચદુભાઇ ભટ્ટ–અમદાવાદ, (૩) 'ગોવાલણ'. ચન્દ્રકાન્ત પટેલ–અમદાવાદ; (૪) 'દંપતી': નટુભાઇ દેસાઇ–કપડવણજ, (૫) 'નિમગ્ન': ડી. ડી બારોટ–વિજાપુર, (૬) 'સજોગોના સ્વામી' નિરજન વ્યાસ–ખેડા; (૭) 'પવનની લહેરોમા'' રજનીકાન્ત પટેલ-આણંદ; (૮) 'જૈન શિલ્પકલા'' ભાનુપ્રસાદ ભટ્ટ–વાસદ.

દરેક કલાનુ વિજ્ઞાન (ટેકનિક) હોય છે તેમ ફોટોગ્રાફીનુ યે છે. પરતુ બીજી કોઇ કલા તથા તેના વિજ્ઞાનના સબધ કરતા ફોટોગ્રાફી અને તેના શાસ્ત્રનો સબંધ વિશિષ્ટ પ્રકારનો છે એ બને એકબીજા સાથે અવિભાજ્યરીતે સકળાએલા છે. એથી જ સામાન્ય જનતા ફોટોગ્રાફીને કલા નહિ પણ વિજ્ઞાન ગણે છે.

કલાસર્જનના સાધનો, જેવાંકે પેન્સિલ, ચાક (ખડી), બ્રશ (પીછી), ટાંકણુ વગેરે હાથની દોરવણીથી સર્જન તરફ વળે છે,પરતુ એવા હાથને દોરનાર મનની ઇચ્છા જ હોય છે પરિણામે કલા જન્મે છે કે નહિ તેનો મુખ્ય આધાર મન ઉપર રહે છે, થોડે અશે હાથની શક્તિ ઉપર રહે છે, ને નહિ જેવા પ્રમાણમાં જ સાધન ઉપર રહે છે. જ્યારે ફોટોગ્રાફીમાં મુખ્ય આધાર કૅમેરા અને એની ટેકનીક(એના વિજ્ઞાનનાજ્ઞાન ઉપર)જ છે આટલા અંશે ફોટોગ્રાફી બીજી કલાઓથી ભિન્ન પ્રકારની છે

ફોટોગ્રાફી–વિશારદ બનવાની આકાંક્ષા સેવનારમા પણ કલામય આત્મા તો અવશ્ય જોઇએ, પણ એટલુ જ બસ નથી. તેનામા વૈજ્ઞાનિકના મુખ્ય ગુણો હોવા જોઇએ એમાથી એકની યે ઊણપ અતિમ ધ્યેયને પહોચવામા વિઘ્નરૂપ છે. માટે જ શિખાઉએ ફોટોગ્રાફીના કલાતત્ત્વોને વિસાર્યા વિના તેની ટેકનિક–વિજ્ઞાન–હસ્તગત કરવા મથવુ જોઇએ 'કુમાર' આ કારણે ટેકનિક–ક્રિયાભાગ ઉપર વધારે ભાર મૂકે છે.

ઉત્તમ ફોટોગ્રાફ કલા અને વિજ્ઞાનનુ સંમિશ્રણ છે. સાચા કલાકારને ત્રાજવાનુ એય પલ્લુ ઊંચુ કે નીચુ જવા દેવું પાલવે નહિ. ઉપર જણાવેલા ચિત્રોને ઉપરની તાવણીએ તાવી જોઇએ 'ભયદૂત', 'કૂવાકાંઠો', 'નિમગ્ન', અને 'પવનની લહેરોમા'વાળા ફોટોચિત્રે મા કલાતત્ત્વો છે, પણ ટેકનિક (ક્રિયાભાગ)નુ એક યા બીજુ અગ નબળુ છે બાકીના ફોટોગ્રાફોનો ક્રિયાભાગ સારો ગણાય;પરતુ તેમા કલાતત્ત્વોનો અભાવ છે 'ભયદૂત' ચિત્રમા ભાઇ ચીમનનુ કલારસિક મન, વાદળાના ઢગલા આડે ઊડી રહેલ ગીધને ઝડપવા દોડ્યુ છે. વિષય મૌલિક અને આકર્ષક છે, પરતુ ઊડતા પક્ષીને ચિત્રમા ઉતારવા માટેની જરૂરી શટર-સ્પીડ તેમણે વાપરી જણી નથી તેથી ગીધ હાલેલુ જણાય છે પ્રિન્ટ પણ ઉઠાવદાર નથી નેગેટિવની પારદર્શકતાને અનુરૂપ બ્રોમાઈડ પેપરના ગ્રેડની પસંદગીમા તેમણે ભૂલ કરી છે ચદુભાઈ ભટ્ટના 'કુવાકાંઠો' ચિત્રનો વિષય રોમાંચક ને રસપ્રદ છે ક્વચિત સાપડતા કલામય વિષયમાથી ઉત્તમ ચિત્ર સર્જવાના ઉત્સાહમા અનેસરીજાતી તક નહિ ગુમાવવાની ઉતાવળમા એક્સ્પોઝરની પળે જ ગઢર ઉપર અયોગ્ય દબાણ દેવાથી આખોય કૅમેરા ધ્રૂજ્યો છે ચદુભાઈના મને કલામય તત્ત્વો નિહાળ્યા છે, પણ તેમણે ફોટોગ્રાફીના વિજ્ઞાનની ઉપેક્ષાને લીધે સરસ ચિત્ર સદાને માટે ગુમાવ્યુ ચિત્રમા પ્રકાશની દિશા, લાબા પડછાયા, પાત્રોની ક્રિયા, વાતાવરણ, વસ્તુઓની કુદરતી રચના, બધુ જ સારૂ છે 'નિમગ્ન'મા એક અત્યત સુદર પાત્રનુ પોર્ટ્રેટ રજૂ થયુ છે. પાત્રનો પહેરવેશ, તેની ગોઠવણ, ચહેરા પરના ભાવ વગેરે પણ ચિત્રકથા માટે ઉચિત છે. પરતુ ફોકસિંગની ક્ષતિએ ચિત્રને ઉત્તમ કોટિનું બનતા અટકાવ્યુ છે. ભાઈ રજનીકાન્તના ચિત્રમા અષાઢી મેઘ-ગર્જનાથી નાચતા પ્રેમી હૃદયની જેમ કોઇ વનસ્પતિની કૂંપળો નાચી રહી છે ચિત્રવસ્તુ અવનવુ અને આકર્ષક છે, પણ ચિત્રસયોજન ગૌણ છે

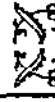
નટુભાઇના 'દંપતી' ચિત્રમા અકુદરતી વાતાવરણમા બોદુ વાયવુ જોડુ નજરે પડે છે. પ્રાણીઓની બેસવાની ઢબ બેડોળ લાગે છે ક્રિયાભાગ ઠીક કહેવાય. ભાઈ ચન્દ્રકાન્તનુ ફોટોચિત્ર 'ગોવાલણ' સીધોસાદો સ્નૅપ છે છાયાપ્રકાશ અને પાત્રના રંગોને અનુકૂળ એક્સ્પોઝર અને ડેવેલપમેન્ટ કરેલુ હોવાથી પ્રિન્ટમા વર્ણભેદ અને ઉઠાવ બરાબર આવ્યાં છે નદી કાઠે પડાવ નાખી પડેલ ભરવાડની છાવણીના ભાઈ વ્યાસના ચિત્રનો દૃષ્ટિકોણ અનુચિત છે. તંબુઓ નદીપટને ઢાંકી દે છે વસ્તુનિરૂપણ સ્પષ્ટ અને મચોટ હોવું જોઇએ દેલવાડાના જૈન મંદિરોમા ભરેલી અનુપમ શિલ્પસામગ્રીનો એક સુદર ભાગ ભાનુભાઇએ નમૂના રૂપે રજૂ કર્યો છે, પરંતુ અસલ શિલ્પની હદ પ્રમાણે ચિત્રને માપવું જોઇએ. બલવન્ત ભટ્ટ

કવિ : મને જિંદગીમા ઉષ્મા જોઇએ, પ્રકાશ જોઇએ...
તેનો મિત્ર : તો વીજળીની કોઇ કંપનીમા રહી જાને!

વકીલ–તમને ઍક્ટરનો ધધો હલકો લાગતો નથી ?
ઍક્ટર–ગમે તેમ, પણ મારા બાપા કરતા હુ સારો ધધો કરૂ છું
વકીલ–(આશ્ચર્યથી) તમારા બાપા કયો ધધો કરતા હતા?
ઍક્ટર–વકીલનો.

મો વાતુંનો સાર એક આવીને વસ્યો,
અંતરનો એંકાર આપ્યો ઈ બાજીગરો.

— તનસુખ ભટ્ટ

જનરલ વૂલ્ફની સરદારી નીચે અંગ્રેજોએ કૅનેડાના ક્વિબેક નગર પર હલ્લો કર્યો ત્યારે તેમનો સામનો કરતાં ફ્રેન્ચ સેનાપતિ જનરલ મૉંટકામને એક ગોળી વાગી, ને તે ઘોડા પરથી ઉથલી પડ્યો તેને જીવવાની આશા નહોતી રહી એવું એને કહેવામાં આવતાં એણે જવાબ આપ્યો 'બહુ સારું થયું ક્વિબેકનું પતન મારે જોવું મટ્યું'

અનેકાર્થી શબ્દ ઉપાધિ=પીડા, જંજાળ, સજા, ખિતાબ કે પદવી, અટક

કહેવતોના અર્થ 'લાખ મત લડબડી, સો મત સડસડી, એક મત બીચારી બાપડી, તે ઊભે માર્ગે મેલ્યા તાપડી'—સંકટના સમયે ડંફાસ ને ભારેખમ સાદી પણ સાચી બુદ્ધિ ચલાવનાર જ તેમાંથી ઊગરી શકે એ દર્શાવતી આ કહેવત પાછળ કથા છે કે એક વખત ઘાસની ગંજીમાં આગ લાગી તેમાં ત્રણ ભાઈબંધો રહે તેમાંનો એક સાપ, જે પોતાને સંકટ સમયે લાખ મતિ હોવાની ડંફાસ મારતો હતો તે જોરના ઝાડે ચડી ગયો, પણ ત્યાં સુધી ઝાળ પહોંચતાં બળીને લડબડી રહ્યો, બીજો સસલો પોતાને સો મતિ હોવાનો ગર્વ કરતો હતો તે નાસીને દરમાં પેસી ગયો, પણ દર ગંજીની નીચે જ હોવાથી તેમાં સડસડી ગયો, પરંતુ પોતાને માત્ર ભાગી છૂટવાની એક જ મતિ છે એમ કહેનાર શિયાળ ગંજીથી દૂર નાસી જતાં બચી ગયું, તે આગ ઓલવાયે પાછું આવીને પોતાના સાથીઓના હાલ જોઈ ઉપલી કહેવતની પંક્તિઓ બોલ્યું

ગણિત ગમ્મત કોઈપણ રકમ ધારો. પછી તેનો એક અંક સુધી સરવાળો કરી જે સરવાળો આવે તે વડે ધારેલી રકમને ગુણો, અને જે સંખ્યા આવે તેમાંથી ધારેલી રકમનો એ એક અંક સુધીનો સરવાળો બાદ કરો હવે જે આવે તેમાં ધારેલી રકમ ઉમેરો, અને પછી જે આવે તેમાં ધારેલી રકમના એક-અંકી સરવાળાને ઉમેરો જે જવાબ આવે તેને ધારેલી રકમના એક-અંકી સરવાળામાં એક ઉમેરી ભાગો ભાગમાં આવે તે તમારી ધારેલી રકમ! —કાન્તિલાલ ગ. જોષી

હેવી બૉમ્બર વિમાન પાંચ ટનના વજન સુધીના બૉમ્બ લઈ શકે છે અને એક જ ખેપે દોઢ હજાર માઈલનો પ્રવાસ કરી શકે છે એક હેવી બૉમ્બર બાંધવામાં સાડા દસ લાખ રૂપિયા ખર્ચ આવે છે.

દેશદેશના શિરવેશ

બાજુએ બતાવ્યો છે તે તુર્કસ્તાનના વતની તુર્કીનો

ગ્રીસના કાલડાગા નામના ગામમાં કબર ખોદનારની ખાલી પડેલી જગ્યાના ઉમેદવારોમાં ફ્રાન્ઝ નર્ટવર નામના એક માણસની ચૂંટણી થઈ પોતાના કામ પર ચઢતાંવેંત પહેલે દિવસે તેણે એક કબર ખોદી રાખી પછી સાંજે પોતાની ચૂંટણીના માનમાં યોજેલા સમારંભમાં એ ગયો, ત્યાં ઝગડો થતાં તે માર્યો ગયો અને પોતાના નવા કામ પર પોતે જે પહેલી કબર ખોદી રાખેલી એમાં જ એ દફનાવાયો!

જગતમાં ૭૭ કરોડ માણસોનો મુખ્ય આહાર ચોખા છે

આ મહીનાનું નામ—'સપ્ટેમ્બર' ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦૩માં ન્યૂમાએ જાન્યુઆરી અને ફેબ્રુઆરી એ બે મહીના વર્ષની શરૂઆતમાં નવા ઉમેર્યા તે પહેલાં વર્ષનો આરંભ માર્ચથી થતો અને તેથી આ મહીનાનો આંક સાતમો આવતો હોઈ 'સાત'ને માટેના રોમન આંક ઉપરથી આ માસનું નામ પડેલું તે હજી ચાલુ છે

પદાર્થને અદૃશ્ય કરનારું એક નવું કિરણ જૉન કેલી નામના હુંગેરિયને શોધી કાઢ્યું છે

ચશ્માં પ્રથમ ૧૩મા સૈકામાં તૈયાર થયાં

સાબુના નાના સપાટ ચકતા પર પેન્સિલથી કોઈપણ આકાર ટ્રેસ કરી પછી પેપરપિન, હેરપિન, કાનસ અને લાકડાનું અણીદાર ટુકડું લઈ ઘણા સાદા આકારો કોતરી શકાય પાડેલી રેખા સિવાયનો બાકીનો ભાગ ઉપલા સાધનોથી ઉતારી નાખવાથી એ બીબા વડે મનગમતી છાપો કપડાં કે કાગળ પર પાડી શકાય છાપવા માટે રકાબીમાં પાઉડર રંગમાં સરેસ મેળવી તેની શાહી બનાવી લેવી છાપખાનાની શાહીનો પણ વાપરી શકાય

શરીરના હાડકાં વાટે જ અવાજ સાંભળી શકાય એવી નવી યુક્તિ સાથેનું એક નવું રેડિયો રીસીવર બનાવવામાં આવ્યું છે કે જે પોતાના શરીરને લગાડનાર માણસ જ રેડિયો સાંભળી શકે, અને ઓરડામાંના બીજા માણસોને કશી ખલેલ પહોંચે નહિ.

એવી શોધ થઈ છે કે દુનિયામાં એકબીજાથી સ્પષ્ટ તરી આવે એવા કુલ દસ કરોડ પ્રકારના રંગ છે, જ્યારે તેમને ઓળખવાના નામ ફક્ત ૫૦૦ જ છે આથી, મુખ્ય મુખ્ય રંગોનાં નામ વાપરીને તેના વધતા ઓછા પ્રમાણ મુજબ તેનું વિભાગીકરણ કરી ઓળખવાની એક નવી જ પદ્ધતિ રચવામાં આવનાર છે

હિંદમાં ૬૬ ભાષામાં ચિત્રપટો ચાલે છે.

અમેરિકાના કમ્બરલૅન્ડ પરગણાના બ્રિજ્ટન શહેરની ૨૫૦મી જયંતીના ઉત્સવ વખતે એ શહેરે કાઢેલો લાકડાનો નિકલ નાના પોસ્ટકાર્ડ જેવા લાકડાના છોડિયા પર તે છાપેલો હતો અને ૧૯૩૬ના મે માસની ૨૭મી તારીખ સુધી તે ચલણી ગણાયો હતો. (શ્રી હરિલાલ બૅંકર-વઢવાણકૅમ્પ-ના સંગ્રહમાંથી)

મુક્ત પંખીનું ગાન

પીંજરમાં જે પંખી લાંબો કાળ વ્યથા ઉદાસીન મૌન સેવી રહ્યું હતું તે મુક્ત થતાં જ સર્વત્ર ગાનોલ્લાસ વેરી રહ્યું

ચિત્રકાર—શ્રી પુલિન બિહારી દત્ત

ટપાલની ટિકિટો પર દેશદેશનાં વિશિષ્ટ પક્ષીઓ (શ્રી હરિલાલ શંકર—વઢવાણકૅમ્પ—ના સંગ્રહમાંથી)

ઉપલી હાર: ડાબી બાજુથી—(૧) વેસ્ટ ઇન્ડીઝમાંના કેયમાન ટાપુઓની ૧ પેન્સની ટિકિટ પર Booby Bird—બૂબી પક્ષી, (૨) દક્ષિણ-પશ્ચિમ (નૈઋત્ય) આફ્રિકાની ૦॥ પેન્સની ટિકિટ પર ત્યાંનું Gom-Pouw—ગૉમ પાઉ પક્ષી, (૩) ન્યૂ ઝીલાંડ—૦॥ પેન્સ, Pied Fantail ચક્રકિલ્લીની જાતનું પંખી, (૪) ન્યૂ ઝીલાંડ ૧ શિલિંગ Tui તુઈ પક્ષી, (૫) ઉરુગ્વાય—૧ સેન્ટ Teru Teru તેરુતેરુ પક્ષી, (૬) ઑસ્ટ્રેલિયા—૧॥ પેન્સ Swan સ્વૉન. વચલી હાર (૧) ઍન્ટિગ્વા—૨ શિ. [illegible], (૨) તથા (૩) ગ્વાટેમાલા (દક્ષિણ અમેરિકા)—૧ સેન્ટ Quetzal ક્વેટ્ઝૉલ પક્ષી; (૪) ઇટાલિયન આફ્રિકા—૧ લાયર Bateleur Eagle એક જાતનો ગરુડ, (૫) બોલીવિયા (દક્ષિણ અમેરિકા)—૫ સેન્ટ. Condor કૉન્ડૉર પક્ષી, (૬) ફ્રેન્ચ ઓશનિયા ૧૨ સેન્ટ Cockatoo કાકાટૂઆ, (૭) ઑસ્ટ્રેલિયા—૬ પેન્સ Kooka Burra કૂકા બરા પક્ષી. છેલ્લી હાર: (૧) બોલીવિયા—૪૫ સેન્ટ Herons બગલા; (૨) ઑસ્ટ્રેલિયા—૧ શિલિંગ Lyre Bird લાયર પક્ષી (૩) ફ્રેન્ચ ઓશનિયા—૫ સેન્ટ Argus Phesant આર્ગસ ફેઝંટ, (૪) પશ્ચિમ ઑસ્ટ્રેલિયા—૧ પેન્સ Swan સ્વૉન, (૫) હેલ્વેશિયા (સ્વિટ્ઝર્લાંડ)—૨૦ સેન્ટ Bird of Peace શાન્તિનું પક્ષી; (૬) ન્યૂ ઝીલાંડ—૧ પેન્સ Kiwi Bird કીવી પક્ષી; (૭) ન્યૂ સાઉથવેલ્સ—૨ પેન્સ Emu ઇમુ પક્ષી

કુમાર કાર્યાલયનાં કલાત્મક પ્રકાશનો

અજંતાના કલામંડપો

કિંમત ૧-૮-૦
રજી પોસ્ટેજ
૦-૫-૦

હિંદભરના સાહિત્યમાં આ વિષયનું આટલું ચિત્રભર્યું ને છતાં આટલું સસ્તું આ પહેલું જ પુસ્તક છે. શ્રી રવિશંકર રાવળે લખેલો અજંતાની કલાની વિસ્તૃત સમાલોચના કરતો લેખ, એના પાનાંને રંગમય કરતાં ૯ ત્રિરંગી ચિત્રો, તથા આર્ટપેપર ઉપર છાપેલાં ૧૬ પાનાં ભરીને આલેખનો અને ફોટોગ્રાફો, તેમજ પાનેપાને અજંતાનાં શોભનોનાં રેખાંકનો,—આ બધું ધરાવતા આ અપૂર્વ કલાગ્રંથની ગુજરાતી તથા હિંદી બન્ને આવૃત્તિઓ મળે છે

ચિત્રસાધના

કલાકાર
રસિકલાલ પરીખ-
નો પરિચય

કિંમત ૩-૦-૦
રજી પોસ્ટેજ
૦-૭-૦

રંગ અને રેખામાં કુમારીભર્યું કવિત્વ વહાવનાર, જાણીતા કલાકાર શ્રી રસિકલાલ પરીખના ૨૨ પૂર્ણરંગી ને ૩૪ સાદાં ચિત્રોવાળો આ સમૃદ્ધ સંગ્રહ ગુજરાતના સસ્તા કલાપ્રકાશનોમાં એક અગત્યનો ઉમેરો છે કલાકારે ઉત્તરોત્તર કરેલી કલાસાધનાનો પરિચય આપતી એમની જીવનરેખા ઉપરાંત આમાં સંઘરાએલાં પચાવન ચિત્રોમાં ઑઈલ અને વૉટરકલર, પેન્સિલ ને પેન ઍન્ડ ઈંક સ્કેચ, સ્ટેપલવર્ક, વુડકટ, સૉફ્ટગ્રાઉન્ડ-ઍચ આદિ, એમની કલમ તથા પીંછીનો કસબ દર્શાવતા સર્વ પ્રકારના ચૂંટેલા નમૂના છે ચિત્રકલાના વિદ્યાર્થીઓ તથા કલાશોખીનો માટે એ અમૂલ્ય ચીજ છે

ગુજરાત કલા-કલાપ

કિંમત ૧-૦-૦
રજી પોસ્ટેજ
૦-૭ ૦

કલાત્મકતા અને સસ્તાપણામાં અનન્ય એવો ચિત્રસંગ્રહ વિશુદ્ધ કલાને અત્યંત સસ્તા દરે ઘરઘર પહોંચતી કરવાનો હેતુ આ પ્રકાશન પાછળ છે પાંચ અગ્રણી ગુજરાતી કલાકારોનાં છ પૂર્ણરંગી ચૂંટેલાં ચિત્રોનો આ સંપુટ, ૧૧×૧૪ના માપનાં આર્ટકાર્ડ પર, ફ્રેમ માટે તૈયાર રૂપમાં આપવામાં આવ્યો છે એક રૂપિયામાં આવાં રંગીન ચિત્રો આટલાં સસ્તાં કોઈએ હજી આપ્યાં નથી. અને તેથી જ તેની બે આવૃત્તિઓ થઈ ગઈ એવો જ બીજા છ ચિત્રોનો નવો સંપુટ (કલાકલાપ બીજો) પણ તૈયાર થાય છે

અજવાળી રાત

કિંમત ૧-૦-૦
રજી પોસ્ટેજ
૦-૮-૦

પંદર અજવાળી તિથિઓ સમી પંદર રસભરી ચુનંદી વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ, અજવાળી રાતની મધુર ચાંદનીની પેઠે, નાનાં-મોટાં, ગરીબ તવંગર, શહેરી-ગ્રામજન, સૌને એકસરખો રસ આપે એવો સર્વગ્રાહી છે ઘરનાં સ્ત્રીજન કે ઓછું ભણેલાં ગ્રામજન પણ સમજી શકે એવી સરળ સુબોધ, અને સૌ વિનોદ પામે એવી ખેંચાણકારક પંદર વાર્તાઓ, વિવિધરંગી ચિત્રો અને મનોહર રૂપરંગની સજાવટ સાથે બેરંગી ગજબત પૂંઠાવાળા સુંદર પુસ્તકમાં.

કુમારના ખાસ અંકો ૧૦૦ અને ૨૦૦

દરેકના ૨-૦-૦
બન્ને સાથે ૩-૮-૦
રજી પોસ્ટેજ
દરેકના ૦-૪-૦

'કુમાર'ના આ બન્ને ખાસ અંકો ગુજરાતના પત્રકારત્વમાં અનોખા યુગવર્તી પ્રકાશનો મનાયા છે લબ્ધપ્રતિષ્ઠ ચિત્રકારો, કવિઓ અને લેખકોની ચૂંટેલી કૃતિઓથી ભરચક એવા, બીનહરીફ કલાત્મક રૂપરંગે મઢેલા, અનુક્રમે ૧૬૦ અને ૧૨૫ પાનાં, પૂર્ણરંગી તથા વિવિધરંગી ૨૦-૨૨ ચિત્રો, ફોટોગ્રાફો, નકશા, આલેખો, વાર્તાઓ, નાટકો, લેખો, કાવ્યો, ટુચકા વગેરે શિષ્ટ, સુંદર અને વિપુલ જ્ઞાનસામગ્રીથી મંડિત આ અદ્વિતીય અંકો ઘરમાં કાયમી બોધક સાહિત્ય તરીકે સંગ્રહ યોગ્ય છે

ગોવાલણી અને બીજી વાતો

કિંમત ૨-૦-૦
રજી પોસ્ટેજ
૦-૬ ૦

ગુજરાતના શરૂઆતના નવલિકા-લેખકોમાં જે મોખરામાં પ્રકાશ્યા તે 'મલયાનિલ'ની રસનીતરતી બાવીસ વાર્તાઓ—જેમાં દસ મર્માળા હાસ્યની અને બાર મસ્ત પ્રણયની છે 'ગોળમટોળ શર્મા'ના નામથી કટાક્ષકથાઓમાં અને 'ગોવાલણી'ની વાર્તાથી પ્રણયકથાઓમાં નામના મેળવનાર અને પોતાના મૃત્યુ પછી વધુ મશહૂર બનનાર એ લેખકનો આ સંગ્રહ ગુજરાતના જાણીતા કલાકારોનાં બેરંગી ચિત્રોથી વધુ સુંદર બન્યો છે.

કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ • તથા બધા જાણીતા બુકસેલરો પાસેથી

KUMAR Reg. No B. 1808

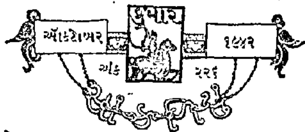
વની કાલના નાગરિકો માટેનું આજના ઘેરોનું અદ્યતન માસિક
ઓગણીસમું : અંક દસમો
ટોબર : ઓગણીસસો બેતાલીસ
: રવિશંકર રાવળ
પાદક : બચુભાઈ રાવત

કુમાર

૨૨૬

ચિત્રો

કાવ્યો

ચરિત્ર

વાર્તા

લેખો

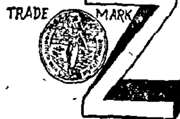
વિભાગો

મુદ્રક-બચુભાઈ રાવત તથા અને પ્રકાશક રવિશંકર રાવળ, કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ. વાર્ષિક રૂ. ૬, અર્ધવર્ષના રૂ. ૩ાા, પરદેશના ૧૨ શિ., છૂટક દસ આના. મુંબાઈમાં - કુમાર ઑફિસ, ૧૩૯-૧૪૧ મેડોઝ સ્ટ્રીટ, આર આર શેઠની કં. અથવા સાકર ઝવેરી પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; વડોદરામાં - નૂતન કેસર સ્ટુડિયો, રાવપુરા

સાચી સાંકળ

ઝંડુ
બ્રાહ્મ્યાદિવટી

હિસ્ટીરિયામાં
ઘેલછામાં
મગજની અવ્યવસ્થામાં તેમજ
મગજની નબળાઈમાં અકસીર દવા

અચૂક વાપરો!

૨૫ ટીકડીની બાટલીના રૂ. એક
૧૦૦ ટીકડીની બાટલીના રૂ. ત્રણ

કારખાનું
સયાની રોડ
મુંબાઈ-૨૩

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લિ.

અમદાવાદના એજન્ટ - મેસર્સ ભોગીલાલ બ્રધર્સ - ગાંધીરોડ

દુકાન: જેની
મહાજનવાડી
મુંબાઈ-૨

ઑર્ડર આપતી વખતે, જાહેરખબર 'કુમાર'માં વાંચી હતી એટલું જણાવશો

હિજરતીઓ

(ચિત્રકાર - આર. હૅક, એ આર. એ)

યુરોપના સન ૧૯૧૪–૧૮ના મહાયુદ્ધ વખતે જર્મનીના આક્રમણથી [illegible]

શશિ, સંગીત અને સંવેદન

ચિત્રકાર—કનુ દેસાઈ

વર્ષ ૧૯મું

અંક ૧૦મો

ઑક્ટોબર · ૧૯૪૨

ખંડેર પરનો પીપળો

• સ્રગ્ધરા •

ઊગ્યો ક્યાંથી અહીં તું અધવચ અટૂલો ભગ્ન ખંડેર માથે?
ઊગ્યો ક્યાંથી અહીં તું રમણીય તજીને સ્વચ્છ કો આંગણું, જ્યાં
ચંપાના ફૂલ જેવી તરલ ઉઘડતી કન્યકા સુપ્રભાતે,
ઘોળેલી ઊર્મિઓનાં કુમકુમ અરચે રમ્ય કંકાવટીથી?
તારે ભાગ્યે શું એવા જીવનવિભવના લ્હાવ નિર્મ્યા ન લેવા?
ઊગ્યો અશ્વત્થ! હ્યાં ક્યાં રમકડું મમરા છોડીને આ ધરિત્રી?

કે તું હું શો? હું યે જો ભવભટકણમાં ભગ્ન ખંડેર વચ્ચે
એકાકીલો ઊગ્યો છું, અવરજવર ના કોઈની આ દિશાએ.
ઝીલ્યો મેં એકલાએ જલધર અનરાધાર ઝૂકી પડેલો,
ઝીલી ઝંઝા-થપાટો, શિશિરરત તણા સુસવાટા ય ઝીલ્યા,
ઝીલ્યા અંગાર ગ્રીષ્મે, લઘુક જીવનમાં કૈંક મેં રંગ જોયા;
મારે પોચી ધરાની અવ ન અબળખા, જ્યાં ઊગ્યો ત્યાંજ રાચું.
શોભા ખંડેરની થૈ, કઠણ વજર શી ભોંયમાં મૂળ રોપી,
જન્મ્યો તો જીવી જાણું પલપલ કપરી જોગવી જિન્દગાની.

બાલમુકુન્દ દવે

સૃષ્ટિ

• મિશ્ર •

આકાશ તો આદિ મહાપિતા છે,
ને નિત્યયૌવનવતી મુજ પૃથ્વીમાતા;
છે વાયુ તેજ જળ જીવનપ્રાણ ભ્રાતા,
હું એમની સુંદર બાલસૃષ્ટિ

દેશળજી પરમાર

વિશિષ્ટતા

• મિશ્ર •

પ્રત્યેકની કૈંક વિશિષ્ટતા છે.
સહુ નથી એક નિશાન તાકતા,
સહુ નથી એકજ સ્થાન દોડતા,
કે જેમની આગળ કો થવા ચહે,
ને જીતવાની વળી કલ્પના કરે.
આ જિન્દગી છે બસ ખેલવાનું;
ને ખેલવામાં નહિ જીતવાનું,
પરન્તુ આનન્દનું ખેલવામાં.

ભગીરથ મહેતા

નવ શમે

ભરી કુસુમવેલ આશ કળીઓ થકી ખીલીને
સુવાસિત કરી રહે જીવનને ય એ કલ્પના
જીવાડતી રહી સદૈવ નવચેતના સીંચીને.
ખીલી નવ કળી, સુવાસ પમરી ન, એ બાબતાં
થઈ પૂરણ જિન્દગી નવ તથાપિ તૃષ્ણા શમે.

હૈદરઅલી હુસેન જીવાણી

દાદા

ઘર આખાનાં
બધા સગાનાં
દાદા સાથે કાજે.
કરે કંઈ કંઈ નવા તમાશા
અમુલ્યેયાના કરે ખુલાસા,
વાનોના તો અવનવ ગ્રાસ ગા
જમવાનું રખડાવે
મોટાભાઈનો રોફ બને ત્યાં,
બાપુજી નો ઑરબ બધામાં,
બા કે' 'જાગો, પરો ચૂલામાં'
દાદાજી બોલાવે
દાદાજીના વાળ રુપેરી,
આડી ઊભી, પોતડી પ્હેરી,
ફેંટો હેઠ પુને જઈ શેરી—
અમને યે બંધાવે.
દાદા મારા બનતા ઘોડો,
ચાબુક વિણ પછી શું હું થોડો?
'ચલ, ચલ ઘોડા, ખૂબ ખૂબ દોડો'
દડાક દડાક દડાક

'શાહિન' —

મારી નજરે

ઉત્તર ભારતનાં કલાકેન્દ્રોની તંત્રીની સત્કારયાત્રામાં

આ સાથેના નકશામાંની રેલવેની રેખાએ રેખાએ દિલ્હી, શાન્તિનિકેતન, કલકત્તા, ઝરિયા, નાલંદા, પટણા, બનારસ, લખનૌ, કાનપુર અને અલ્લાહાબાદની મુલાકાતો પછીનો છેલ્લો હપતો.

દિલ્હી

● અલ્લાહાબાદથી આવ્યા પછી કાનપુરમાં એકાદ દિવસ રોકાઈ અમે સાંજે દિલ્હી જતી ગાડી સાધી. કાનપુરમાં તો નાનું ગુજરાત માણી લીધું, અને સ્ટેશનમાંથી ગાડી ઊપડી ત્યાં સુધી સૌના હૃદયનું ભારે ખેંચાણ અનુભવ્યું. એ જ વખતે અમારા તાર ને પત્રોનું ગણતાં જણાયું કે ભાઈશ્રી યશવંત પંડ્યા રાબેતા મુજબ દિલ્હી સ્ટેશને અમને લેવાઆવવાનો પ્રોગ્રામ કરી ચૂક્યા હતા. દિલ્હીના મિત્રમંડળો અને ગુજરાતી સમાજના મંત્રીઓને ખબર આપી, તેમણે અમને રાત્રે આઠ વાગ્યે સ્ટેશન પરથી સહીસલામત કૉનૉટ સર્કસમાંની બૉમ્બે લાઈફની ઈમારતમાં આવેલા પોતાના બ્લૉક્સ પર ઉતારી લીધા. અમે જાણે ગુજરાતને ઝાંપે આવી પહોંચ્યા.

તેમણે તો તુરત ટેલીફોન પર ગુજરાતી સમાજના મંત્રી જોડે મને બેસાડી દીધો. વાત એ કે ગુજરાતી સમાજ એક મેળાવડો કરી મારા પ્રવાસનો પરિચય મેળવે. પરંતુ તેની જાહેરાત વગેરે કરતાં બે દિવસ અમારે રોકાવું પડે તેમ હતું. કોઈ પણ પ્રવાસી ધનનેરંગે તો ઘરભેગો થઈ જવા ઇંતેજાર હોય જ, એટલે એમની અતિ પ્રેમભરી લાગણીને મારે નમસ્તે પડી ને બધા જ પ્રોગ્રામો અમે માંડી વાળ્યા.

દેવદાસ ગાંધી

● બૉમ્બે લાઈફ ઍશ્યોરન્સ કંપનીની ઈમારત (જેમાં અમારો ઉતારો હતો)ના એક ભાગમાં દિલ્હીના દેશવિખ્યાત રાષ્ટ્રીય અંગ્રેજી દૈનિક 'હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ'નું આખું પ્રેસ સમાઈ જવા ઉપરાંત કેટલીક ઑફિસો પણ આવેલી છે, અને ઉપરના મજલાઓમાં કેટલાક કુટુંબોનો વાસ છે. શ્રી યશવંત પંડ્યા રહે છે તે–અમારા ઉતારાવાળા–માળ પર જ દાદરની સામી બાજુએ શ્રી દેવદાસ ગાંધી (હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સના તંત્રી અને મૅનેજિંગ ડિરેક્ટર) કુટુંબ સાથે રહે છે. મારી દિલ્હીની મુલાકાત દરમિયાન દર વખતે તેમને મળવાની તક હું જવા દેતો ન હતો. આવ્યો તે રાત્રે મળાયું નહિ. એટલે સવારે ઊઠતાવેંત તેમના બારણા પર ટકોરા કર્યા. લાગલા જ તે અને મહાદેવભાઈ સાથે જ બહાર આવ્યા. દેવદાસભાઈ પર, 'હિંદુસ્તાન ટાઇમ્સ'માં આવેલા એક અહેવાલથી ન્યાયાધીશનું અપમાન કર્યાનો પેલો સુપ્રસિદ્ધ કેસ

★ 'કુમાર'ના તંત્રી બીમાર હોવાથી તેમને અંગત પૂછપરછ કરતો પત્રવ્યવહાર બે માસ સુધી કૃપા કરીને કોઈએ કરવો નહિ ★

હિંદુસ્તાનભરના પ્રાચીન શિલ્પસ્થાપત્યના સંશોધન ને સંરક્ષણનો ભાર વહેતા, સરકારી પુરાતત્ત્વ ખાતાના સંચાલક રાવબહાદુર કે. એન. દીક્ષિત

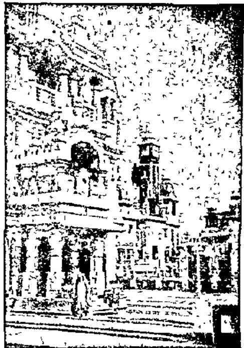
★

અલ્લાહાબાદમાં ચાલવાનો હતો; તે માટે તેઓ સ્ટેશને જતા હતા, એટલે તેઓ બંનેની દૂરથી મુલાકાત જ થઈ. કોણ જાણતું હતું કે મહાદેવભાઈનું મને થએલું એ દર્શન છેલ્લું જ હતું?

થોડીવાર પછી 'કુમાર'ના જૂના મિત્ર, ફોટો આર્ટિસ્ટ શ્રી ભારદ્વાજને તેમના નંબર ઉપર ફોન કરતાં અજાયબી વચ્ચે તેમણે જણાવ્યું કે તેઓ નજીકના મકાનમાં જ હતા, અને થોડી વારમાં તો તે હાજર થઈ ગયા. તેમણે પહેલી રાહત એ આપી કે પ્રવાસમાં ભાઈ નરેને પાડેલી બધી ફિલ્મો તરત તેમણે પોતાના સ્ટુડિયોમાં લઈ જઈ વિધિસર ડેવેલપ કરાવી આપી અને પછી પોતે પરવારના બની અમારી સાથે નીકળ્યા. શ્રી યશવંત પંડ્યાએ પોતાની મોટરનું પેટ્રોલ માગી બિરલા મંદિર જોવાનું ઠરાવ્યું.

બિરલા મંદિર

● આ મંદિર વિષે મેં ઘણું સાંભળ્યું હતું. લાખો રૂપિયાનો ખર્ચ થયો છે અને તેમાં સર્વ હિંદુ દેવતાઓની એકીસાથે પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. આખો દિવસ લાઉડસ્પીકરથી ભજનો અને કથાની ધૂન ચારેપાસ જારી રહે છે. પરંતુ એ સ્થળ નજરે જોયા પછી તે વિષેની મારી સર્વ ઇંતેજારી ઠરી ગઈ. માત્ર ધાર્મિકતાને પ્રધાન સ્થાન

અઢળક ધન ખર્ચીને બંધાવવામાં આવેલા દિલ્હીના બિરલામંદિરનો એક ભાગ

પોતાના કટાક્ષ-ચિત્રોવડેભારત-ખ્યાત થએલા, દિલ્હીના 'હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ' પત્રના કાર્ટૂનિસ્ટ શ્રી શંકરપિલાઈ. (એમના વિગતવાર પરિચય માટે જુઓ આ અકમાંનો લેખ)

આપી આ મંદિર કરેલું હોવાથી તેમાં આરસની કોતરણી વગેરે પર પુષ્કળ ખર્ચ થયો હોવા છતાં અનેક સ્થાપત્યસ્વરૂપોને સમરસ કરવાની કળા એમાં નિષ્ફળ બની છે ભીંતો પર વેદ પુરાણ ગીતા વગેરેના સુવાક્યો મોટા ચિત્રો સાથે કોતરવામાં આવ્યા છે પણ તેમાંયે ઇતિહાસદૃષ્ટિએ સ્થળ, કાળ પરિધાન વગેરે પર સૂક્ષ્મ વિચાર કર્યો હોય એમ ન લાગ્યું તેમજ ભાવોદ્દીપન કરે એવું મામિક કળાકૌશલ્ય જોવાનું પણ મળ્યુ નહિ. ત્યાં દ્રવ્ય તો પાણીના પૂર પેઠે રેલાયું છે, પણ શાસ્ત્રીય મૂલ્યાંકન વિના જ. હવેની પ્રજા જ્યારે કળા, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના સાચા પાઠો દ્વારા તૈયાર થશે ત્યારે આ મંદિરની ખૂણેખૂણે ટીકાપાત્ર થશે. ઉત્તર હિંદમાં વિશાળ અને સુરમ્ય સ્થાપત્યરચનાના અનેકાનેક નમૂનાઓ છતાં આ મંદિરની રચના બેનૂર જ કેમ થવા પામી તે એક આશ્ચર્ય રહેશે નિરાશાનો સ્વર ઘૂંટતા અમે ત્યાંથી નીકળી ગયા.

કાર્ટૂનિસ્ટ શંકર

● શ્રી પંડ્યા રસ્તામાં પોતાના એક સંબંધીની ખબર કાઢવા હૉસ્પિતાલમાં રોકાયા એટલે અમે પગે ચાલતા જ શહેર જોતાંજોતાં મુકામ તરફ વળ્યા પણ ઘેર પહોંચતાં તો અમે તેમને અમારી આગળ આવી જઈને કમરા પાસે કોઈની સાથે વાતોમાં રોકાએલા જોયા ચાળીસ વર્ષની આસપાસના એક ગૃહસ્થ સ્વચ્છ પાટલૂન અને હાફ શર્ટમાં તેમની સાથે ખૂબ લહેકા અને મુખમુદ્રાના ત્વરિત ફેરફારો કરતા વિચિત્ર અદબથી તડાકા મારી રહ્યા હતા અમને જોતાં શ્રી પંડ્યાએ કહ્યુ, 'આ મિ શંકર, હિંદુસ્તાન ટાઇમ્સના પ્રખ્યાત કાર્ટૂનિસ્ટ. મિ શંકર, આ મારા મિત્ર રાવળ, ગુજરાતના આર્ટિસ્ટ એ તમને મળવાને બહુ ઇંતેજાર છે.' 'ઓહો બહુ ખુશીથી. હુ આજ બપોરે મારી ઑફિસમાં નવરો જ છું. આજે શીતળા-ડાક્તરે મારા આખા ઘરને શીતળા ટાંકી કામ બંધ કરાવ્યું છે જુઓ, સામે જ મારો સ્ટુડિયો છે'

તેમની વાતો બહુ મજેદાર હતી. મેં ટૂંકામાં વિવિધ આર્ટિસ્ટોનો પ્રવાસમાં પરિચય કર્યાની વાત કહી ત્યારે જરા ઊછળી પડ્યા 'અરે ભાઈ, આર્ટિસ્ટો છે જ ક્યાં? કોઇને કેડ ઉપર ધોતિયુ કેમ પહેરાવવુ એ જ આવડતુ નથી ખરેખર, કેડ પરના વળની ઘેરો ચીતરવી કઠણ છે. હુ પોતાને આર્ટિસ્ટ માનતો નથી; પણ તેમની ટીકા તો જરૂર કરીશ કેટલા યે આર્ટિસ્ટોને શરીરના પ્રમાણોનુ ય ભાન હોતુ નથી. હાથના આંગળા ને પગની રચનામાં ઠેકાણા જ નથી. હું તો ભાઈ, દેવદેવતા કરતા ભૂમિ પર પગ ઠરાવી ચાલતા ખરા માનવી જોવાની ઇચ્છા રાખુ છુ. આગ ને તેમ વળ ખાતા ઊભેલા ચિત્રો જોઈ મને તો કંટાળો આવે છે' એમ કહેતા પોતે કેટલીક પોઝના હાસ્યકારક અભિનય કરી બતાવ્યા.

શ્રી શંકર પોતાને 'સુપર ક્રિટિક' ગણાવે છે. માનવી જે કંઈ અવળચંડુ કરતા હોય તેનુ તેમને ભાન થાય એવી રીતે તેમના વર્તન પર તે બહુ સચોટપણે કટાક્ષચિત્રો દોરી બતાવે છે તેથી તો આજે તે હિંદુસ્તાનના અગ્રગણ્ય કાર્ટૂનિસ્ટ ગણાઈ ચૂક્યા છે 'હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ' હાથમાં આવતાં જ વાઈસરૉયથી માંડીને શાળાના વિદ્યાર્થી સુધીનુ પ્રત્યેક જણ પહેલા 'આજે શંકરનું કાર્ટૂન શુ છે' તે જોવા તલપાપડ હોય છે શ્રી શંકર જિંદગીમાં કારકિર્દી માટે અનેક આડાંઅવળા ફાંફા મારીને છેવટે પોતાની લાયકાત મુજબ ઉચિત સ્થાને સિદ્ધ થઈ બેઠા છે. તે એલએલ બી. થયા છે, આર્ટ સ્કૂલમાં થોડો અભ્યાસ કર્યો છે અને 'બૉમ્બે ક્રૉનિકલ'ના કાર્ટૂનિસ્ટ થઈને બહાર પડ્યા પછી અહીં સુધી ખેંચાઈ આવ્યા છે. તેમને લગભગ પાંચસો રૂપિયા પગાર મળે છે અને 'હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ'માં તેમની ખાસ ઑફિસ છે આ રસપ્રદ વ્યક્તિ જોડે બેચાર કલાક ગાળવા મારી બહુ ઇચ્છા હતી, પણ બપોરે અમે જુદે જ સ્થળે રોકાઈ પડ્યા અને એ મુરાદ બર ન આવી મળ્યા તે સાધનો પરથી આ જ અંકમાં અન્ય સ્થળે તેમનો વિસ્તૃત પરિચય આપ્યો છે

રાવબહાદુર દીક્ષિત

● બપોરે સરકારી પુરાતત્ત્વખાતાના સર્વોચ્ચ વડા રાવ બહાદુર કે. એન દીક્ષિતની સાથે એક બહુ ટૂંકી મુલાકાત થઇ તેમની સાથે મારા પ્રવાસની મેં ચર્ચા કરી ને માગણી કરી કે યથોચિત સમયે મ્યૂઝિયમોમાં પડેલી આદર્શ શિલ્પપ્રતિમાઓના ઉચિત ફોટોગ્રાફો તેમજ પ્લાસ્ટરની પ્રતિકૃતિઓ કરવાની રજા મળે તો ભારતવર્ષની કળાના અભ્યાસમાં નવો પ્રકાશ અને માર્ગદર્શન મળે એમ છે. એમણે એ વાત સ્વીકારી ખરી, પણ તે સાથે ચેતવણી આપી કે ઘણાખરા

પરદેશીઓએ તો તેમાંથી પોતાનો સ્વાર્થ સાધ્યો છે અને ખાતાને વગોવ્યું છે. કેટલાકે અસલ ભીંતો કે મૂર્તિઓ પર પોતાની સગવડ ખાતર વારનિશ કે પાણી લગાડી વધુ ખરાબી કરી છે આ બીના ખરેખર શોચનીય છે. પણ એકંદર ધૂળ ખાતા નમૂનાઓ પ્રજાને સૌંદર્ય અને સુશિક્ષા આપવાને ઉપયોગી થાય તો તેમણે સહાય કરવા પૂર્ણ તત્પરતા બતાવી તેઓ એ વખતે ગંધ એલિફન્ટામાંથી સર ઑરેલ સ્ટીને આણેલા ફ્રેસ્કોનું પુસ્તક તૈયાર કરાવવા મહેનત કરતા હતા. તે માટે તેમણે ત્રણ ફોટોગ્રાફીનો ઉપયોગ કરેલો તેના નમૂના બતાવ્યા. મને ખાત્રી હતી કે આ નવી કળા અસલ્યિત ઉપ-જાવવામાં બહુ મદદ કરશે આખા હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન શિલ્પ-સંશોધન અને રક્ષણનો ભાર વહેતા આ સજ્જનને અમારી અચાનક મુલાકાતને પણ અરધો પોણો કલાક નિભાવી તે ખાતર આભાર માની અમે રજા લીધી. (ત્યાર પછી તો રા. બ. દીક્ષિતજીએ ગુજરાતમાં પૅલિયોલિથ માનવના અવશેષો શોધવા મંડળી તૈયાર કરી તેમાં 'ભૂતકાળની શોધમાં'વાળી લેખમાળાથી 'કુમાર'ને સુપરિચિત શ્રી અમૃતલાલ વ. પંડ્યાને તેમણે અપનાવી લીધા છે, ને હાલ તે એમના જ ખાતામાં પાષાણયુગના જ્ઞાતા તરીકે સેવા આપવા જોડાયા છે.)

સાંજે શ્રી યશવંત પંડ્યા પણ જુદા રોકાણમાં સપડાયા અને અમે લબડધક્કે ટ્રેન પર જવાની તૈયારી કરી વરસાદ ટપકવા માંડ્યો, પણ પેટ્રોલના ભાવ સંભાળતાંસંભાળતાં પણ અમારા યજમાને ખૂબ રાહ-તથી અમદાવાદની ગાડીમાં અમારા બિસ્તરા ગોઠવી આપ્યા, અને દસ વાગ્યે છેલ્લી સલામીનો વિનિમય કરી અમે છૂટા પડ્યા

ટ્રેનમાં પડ્યા એટલે અમદાવાદના પ્લૅટફૉર્મને જ જોવાની વાર છે એમ લાગ્યું પણ આખી યે મુસાફરીમાં પ્રભુકૃપાથી એક પણ પ્રસંગે તબિયતે દગો દીધો નહોતો તેણે પોતાના યંત્રો એકદમ ઢીલા કરી નાખ્યા અને ઘેર પહોંચતાં મને પાકો દર્દી બનાવી દીધો પરિ-ણામે મુસાફરીનું છેવટ તો આવ્યું—'બિછાનામાં લાંબો આરામ'

(સંપૂર્ણ) **ર. મ. રાવળ**

हमारी चिड़ियाँ (સચિત્ર) લે સુરેશસિંહ, પ્રકાશક ભારતી ભંડાર, લીડર પ્રેસ, પ્રયાગ, ૧૯૪૮, પૃ ૧૧+૧૩૮, રૂ ૨-૮-૦

કાલાકાંકરના શ્રી સુરેશસિંહ હિન્દી સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ લેખક છે 'વિશાલ ભારત'માં અવારનવાર પ્રસિદ્ધ થએલા લેખરાશિથી એ પક્ષીઓના જાણકાર તરીકે લબ્ધપ્રતિષ્ઠ બન્યા છે એમના અવલો-કનના સારરૂપ આ हमारी चिड़ियाँ પુસ્તકથી ભારતીય સાહિત્યમાં કિંમતી ઉમેરો થયો છે. ઉત્તર ભારતમાં ઘરઆંગણે તેમજ વાડી-ખેતરમાં નજરે પડતાં ૩૨, અન્ય પ્રાણીઓને હણી જીવન ગુજારનાર પ્રસહવર્ગના ૬ માંસુરાની ક્ષુધાતૃપ્તિ અર્થે હણાતાં ૧૦, જલરાશિ પર વિચરનારાં ૧૧ અને જલાશયના આધારે જીવનારાં ૧૮—એમ એકંદર ૯૨ પક્ષીઓના રૂપરંગ અને જીવનવ્યવહારનો ટૂંકમાં પણ સરળ પરિચય આ ગ્રંથમાં આપ્યો છે અને પક્ષીને જોતાંવેંત ઓળખાય એ હેતુથી પુષ્કળ ચિત્રોથી એને વિભૂષિત કર્યો છે એ સર્વના અલંકાર રૂપ, રૂપરંગના ચમકારાવાળાં થોડાં પક્ષીઓ અને કેટલાક માળાની બે રંગીન પ્લેટો પણ આપી છે. પક્ષીજીવનની કેટ-લીક સમસ્યાઓને સ્પર્શતી ભૂમિકા પણ પ્રારંભે મૂકી છે કદમાં નાનું છતાં રૂપરંગની સજાવટવાળું હોવાથી રૂ ૨ા માં મોંઘું ન ગણાય ગાત્ર લંબાઈ પહોળાઈ વધારી હોત તો જંગલમાં રખડનારને સાથે લઈ જવાની સુવિધા થાત. ગુજરાતી વાચકો પણ આ ગ્રંથની મદદથી આપણાં ઘણાં પંખીઓને સહેલાઈથી ઓળખી શકે એમાંનાં કેટલાક હિંદી નામો તો આપણાં પંખીઓને પણ અપાએલાં છે, એટલે ભાષા-ની અડચણ નહિ નડે

'વનેચર'

લવિંગિયાની લૂમ

પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ લેખક ચાર્લ્સ લૅમ્બ થોડાં વર્ષ લંડનની ઇંડિ ઑફિસમાં કારકુન હતો. તેને ઑફિસમાં રોજ મોડા આવવાની ટે એક દિવસ તેના ઉપરીએ કહ્યું, 'લૅમ્બ, હું રોજ જોઉં છું કે તું સવા માં મોડો આવે છે.' લૅમ્બે તરત જવાબ આપ્યો. 'પણ સાહે જાઉં તો વહેલો ને?'

દરદીને તપાસવા માટે વૈદરાજને બોલાવવામાં આવ્યા' વૈ દરદીને તપાસી દવા લખી આપ્યા બાદ ચાલવા માંડ્યું. ઓરડા ની બહાર નીકળતાં દરદીની સ્ત્રીએ વૈદરાજને એક બાજુ બોલાવી પૂછ્યું, 'સાહેબ, મારા ધણીના મંદવાડ વિષે આપનો મત શો છે? આ દરદમાંથી એઠા તો થશે ને?' વૈદરાજે ગંભીર મુખમુ ધારણ કરી કહ્યું 'બેન! ઈશ્વર તારી ચૂડી અખંડ રાખે, પણ તે માંદગી જીવલેણ નીકળે તેવું મને ભાસે છે. સઘળાં બાહ્ય ચિહ્ન નિરાશાજનક છે. તેમાં યે તેના હાથ કોણીથી આંગળાં સુધી કાળા પડી ગયા છે, અને તે વસ્તુ બતાવે છે કે તે દરદમાં ઘેરાઈ ગયા છે બાઈ બોલી: 'વૈદરાજ તેના હાથ તો હમેશાં કાળા જ રહે છે' વૈ આતુરતાથી પૂછ્યું, 'કેમ એમ?' બાઈએ કહ્યું, 'એ રંગરેજ છે'

(ફારસી પરથી) —હિ. લી. મ.

મા-રમુ 'તેં આ નાની બેબીને નાનું જામફળ કેમ આપ્યું? તે પસંદગી કરવા દીધી'તી?

રમુ-હા, બા, મેં એને કહ્યું કે લેવું હોય તો નાનું છે, નહિ તો એકે ય નહિ મળે એટલે એણે નાનું લીધું

શિક્ષક—આપણાથી વધુ દૂર કોણ—સૂર્ય કે અમેરિકા?

વિદ્યાર્થી—અમેરિકા, સાહેબ, આપણે સૂર્યને જોઈ શકીએ છીએ પણ અમેરિકાને નથી જોઈ શકતા

શિક્ષક—ઈશ્વર! આજે મોડો કેમ આવ્યો?

ઈશ્વર—સાહેબ, મારા નાનાભાઈને હજામત કરાવવા લઈ જવાનો હતો

શિક્ષક—એ કામ તો તારા બાપા પણ કરી શકત

ઈશ્વર-હા, પણ એમને હજામ જેટલું સારૂં ન આવડે ને'

શિક્ષક—તમને કેવી નિશાળ ગમે?

એક ચેકુસ-બંધ, સાહેબ

ઘરાક—આ ફોટામાં તો હું વધારે ઘરડો લાગું છું

ફોટોગ્રાફર—સાહેબ, તમારે ભવિષ્યમાં બીજો નહિ પડાવવો પડે

નવી કહેવતો

બળની સીગારેટ ચૂલો ન સળગાવે
મૂછો મુંડાવવાથી કોઈ ના બનાય
ચીરૂટ પીનારા એટલા ગર્વિષ્ઠ નહિ.

સુગંધી મેંદીનાં પાન!

તારૂં હૃદય તમેલા જેવું રાખ, એમાં થોડા જરૂર આવશે
ભૂખ્યા માણસને સોપારી આપવાનો ખર્ચ કદિ ન કરવો
દરેક સ્ત્રીનું હૃદય તેના અંબોડા જેવું હોય છે,—આકર્ષક અને શ્યામ પણ
આશા રાખવાથી સૌ પહેલાં મળતી ચીજ નિરાશા છે
અંધારી રાત્રે સ્ત્રી સાથે રાખવા કરતાં, દીવો રાખવો સારો
આકાશમાં સૂર્ય અને ચન્દ્ર ન હોત, તો પૃથ્વી પર ઘાસલેટનો દુ-
કાળ ન પડત. (ગજવિજ)

લેખક
પ્રો. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર, એમ એ. એલએલ બી.

ગુજરાતની શિલ્પસમૃદ્ધિ

અને વેષભૂષાનાં શિલ્પો

કોઈ પણ દેશ અને કાળની સંસ્કૃતિનું માપ એ દેશના સાહિત્ય અને કલાનાં સાધનો ઉપરથી કાઢી શકાય; અને સાહિત્ય એટલે માત્ર હસ્તલિખિત કે પ્રકાશિત ગદ્ય અને પદ્યના ગ્રંથો જ નહિ, પણ શિલાલેખો, સિક્કાઓ, દસ્તાવેજો, લોકગીતો, ચિત્ર શિલ્પ અને મૂર્તિવિધાનના અવશેષો—એ બધું યે.

ગુજરાતમાં શિલ્પ અને સ્થાપત્યના અવશેષોરૂપી પુષ્કળ સાહિત્ય અહીંતહીં વેરાયેલું પડ્યું છે. અને તે ઉપરાંત શિલ્પ તથા સ્થાપત્યને લગતા અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથો તથા તેની ભાષાટીકાઓ આજે પણ પ્રાચીન ગ્રંથભંડારોમાં જોવા મળે છે પ્રાચીન પરંપરાને બરાબર અનુસરી ગુજરાતી સ્થપતિઓએ મંદિરો તળાવો, વાવો, કુંડ, પ્રાસાદ, સ્તૂપ આદિ સાર્વજનિક બાંધકામોની રચના કરી છે

આખા હિંદમાં મળી આવતા અવશેષો, વાસ્તુશાસ્ત્ર અને તેની સંહિતાઓને આધારે નિર્માણ થયેલા છે; પરંતુ ગુજરાતનું વાસ્તુનિર્માણ ગુજરાતના ભૃગુઋષિની સંહિતાના સિદ્ધાંતોને આધારે થયું જણાય છે એ પરંપરાને જ આગળ ચલાવી મંડન જેવા સૂત્રધારે મૂર્તિવિધાન તથા મંદિરનિર્માણ સંબંધી ઉપયોગી ગ્રંથો રચ્યા છે, જે શિલ્પીઓમાં આજે પણ પ્રમાણભૂત મનાય છે. છેક ઓગણીસમી સદીના પ્રારંભમાં બંધાએલું અમદાવાદનું હઠીસિંહનું મંદિર બતાવી આપે છે કે પ્રાચીન કલા અને સ્થાપત્યમાં હજી પ્રાણ છે, પણ પ્રોત્સાહનને અભાવે તે ચેતનહીન અને ક્ષીણ થઈ ગયાં છે

મનુષ્ય પોતાની સુંદર સુંદર કલ્પનાઓ પથ્થરમાં કોતરે છે, લાકડામાં કોતરે છે અથવા માટીના સુંદર પદાર્થ બનાવી તેને ભઠ્ઠીમાં શેકી રાખે છે લાકડાં કરતાં પણ ઓછા ટકાઉ પદાર્થોદ્વારા આપણે કળાનો વિકાસ કરી શક્યા છીએ; વનવેલીથી અને ફૂલપાનોથી આપણે ગાડપશોભા કરીએ છીએ, પણ તે એકાદ દિવસ ટકી શકે છે. તેથી ખૂબ પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે આર્ય પ્રજા એક સ્થળે ઠરી ઠામ બેઠી નહોતી ત્યારે પથ્થરમાં કોતરકામ કરી સૌંદર્યની કલ્પનાને સ્થાયી કરવાનો મોહ તેમને થયો નહોતો; અને એ જ કારણે હિંદુસ્તાનમાં પહેલવહેલું સ્થાપત્ય અને શિલ્પ લાકડામાં જ હતું વેદકાળના રાચરચીલાં, યજ્ઞનાં વાસણકુસણ વગેરે લાકડાનાં જ બનાવવામાં આવતાં; અને એનો ઘાટ અનેક રીતે સુંદર કરવામાં આવતો. સામાન્ય પ્રજાને પોતાની કલા દીવી, કોડિયાં અને લોટાપવાલાંમાં વ્યક્ત કરવાનું સૂઝે એ સ્વાભાવિક છે. વળી લાકડાની વસ્તુઓ હોય તો ઉપાડીને બીજે પણ લઈ જવાય એથી પણ પહેલાં, દારુ–શિલ્પ નિર્માણ થયું.

કાળે કરીને પથ્થરની શિલાઓ પર કામ કરનાર સિલાવટો–સલાટો શિલ્પી બન્યા. શિલ્પમાં કોતરેલી કથાઓ અને વાર્તાના પ્રસંગો એ પ્રજાશિક્ષણનું મોટામાં મોટું સાધન છે સાહિત્ય, સંગીત અથવા ચિત્રકલા કરતાં શિલ્પકલા મારફત ગમે તેવા માણસોને બધા બાધો સમજાવી શકાય તેમ હોવાથી પ્રજાશિક્ષણમાં તેનો જ ઉપયોગ વધારે છે તળાવો, મંદિરો, કિલ્લાની દિવાલો વગેરે સાર્વજનિક સ્થાનોમાં દાખલ કરેલી કળા આખા રાષ્ટ્રના હૃદયમાં સોંસરી ઊતરી જાય છે. કારુ–કારીગર વર્ગની પ્રતિષ્ઠા પ્રાચીન કાળમાં બ્રાહ્મણો જેટલી જ હતી અને આજે સોમપરા શિલ્પીઓ પણ બ્રાહ્મણો જ છે. અંગત લાભને ખાતર તેમણે કંઈ પણ કામ ન કરવું એવો તેમને માટે નિયમ હતો" એ જ બતાવે છે કે તે કાળમાં કળાનું મહત્ત્વ લોકો બરાબર જાણતા અને કળાધર એ બ્રાહ્મણ જેટલો જ લોકશિક્ષક છે એમ મનાતું હતું વળી સમાજને પૂરેપૂરું ભાન હતું કે ચિત્રકાર, શિલ્પકાર, ગાયક કે કવિ એમને માત્ર પુરસ્કાર આપવાથી કળાની ઉન્નતિ થતી નથી. કળાને સમાજે પોતાના હૃદયમાં, કુટુંબમાં અને સમાજમાં સ્થાન આપવું જોઈએ. શાસ્ત્રો કહેતાં પોતાના જીવનમાં કળાની પ્રતિષ્ઠા કરો એટલે કળાકારો આપોઆપ પેદા થશે; કારણ કે હિંદુઓની દૃષ્ટિએ કળા એ કાંઈ મોજશોખની વસ્તુ નથી કળા તો મનુષ્યના સ્વભાવનો અને તેના અભિલાષનો પરિચય આપે છે. માણસજાતને પોતાના કાર્યમાં અને જીવનમાં કેટલો અને કેવો આનંદ પડે છે તેનો નિર્ણય તેની કલા ઉપરથી થાય છે.

નિરાકારની સાધના આકારદ્વારા કરવાની છે એટલે જ આકારનો હેતુ છે—એ હિંદી શિલ્પનો આત્મા છે એટલે હિંદની શિલ્પકલાનો મુખ્ય ધ્વનિ હમેશાં આધ્યાત્મિક રહ્યો છે * પશ્ચિમના શિલ્પી માનસને આકારરહિત ઘનપથ્થરમાંથી કાંઈક આકાર કરવો એ જ મુખ્ય ધ્યેય હોય છે, એટલે પથ્થરને આકાર આપવાનો છે એમ પશ્ચિમનો શિલ્પી કલ્પે છે ત્યારે હિંદી શિલ્પીને મન પથ્થરમાં આકાર છે તે શોધવાનો છે. એટલે જ આપણી દેવમૂર્તિઓના દેહમાં જે સૌંદર્ય, નૃત્યની જે મોહક સ્થિર ગતિ, પરિમલ ફેલાવતું જે દિવ્ય સ્મિત છે—એ બધી ઝીણી ઝીણી વિગતો પર ધ્યાન આપતાં શિલ્પીને શ્રમ દાખવ્યો નથી તેથી કેટલીકવાર તો આવી પ્રતિમાઓ ઘડેલી ન હોય, પણ નૃત્યની કોઈ સ્થિર થયેલી ગતિને શિલ્પીએ ઝડપી લીધી હોય તેવી લાગે છે; અને એની મુખમુદ્રાપરનું રહસ્યપૂર્ણ મોહક સ્મિત જીવનને આનંદરસે રસી દે છે.

મંદિર એ હિંદુ ધર્મનું—વ્યાપક હિંદુ ધર્મનું—શરીર છે તેમાં હિંદુ લોકોનું સાહિત્ય, સંગીત, શિલ્પ, સ્થાપત્ય વગેરે સર્વ જાતનું રચનાકૌશલ્ય એકત્રિત થાય છે આખો સમાજ ત્યાં આવી તે પોતાના જીવનમાં ઉતારે છે. મંદિરમાં આપણી ધાર્મિક ભાવનાઓ મૂર્ત સ્વરૂપ ધારણ કરી ઊભી રહે છે. દાખલા તરીકે દરેક મંદિરમાં અંદરનું ગર્ભગૃહ, બહારનો રંગમંડપ અને વચ્ચેનું નાનકડું અંતરાળ—એ આપણી ઉપાસનાના ત્રણ પ્રકાર બતાવે છે. ગર્ભગૃહમાં ધાર્મિક વિધિઓના આચાર માટેનો કર્મકાંડ પ્રવર્તે છે, અંતરાળમાં કેટલાક નૈષ્ઠિક ઉપાસકો અને ધ્યાની પુરુષો બેસે છે—જેમનું ચિત્ત અંદર ચાલતા વિધિઓ પર હોય

---

*સરખાવો 'न काष्ठे विद्यते देवो न शिलाया न कर्दमे।
भावेषु विद्यते देवस्तस्माद्भावो हि कारणम्॥'

છે, છતાં તેઓ તેમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ લેતા નથી, અને રંગમંડપમાં સામાજિક વિધિ પ્રસંગે બને છે ત્યાં પુરાણ ચાલે, સ્થાપન ચાલે, સંગીતનો પ્રવાહ ચાલે, લોકો દર્શન કરે, ફૂલ ચઢાવે, પ્રસાદ લે અને ઘેર જાય.

આમ મંદિર એ 'અનોખી વસ્તુઓનું એ ગમ્મતું સંગ્રહસ્થાન છે' એ ત્યાં ઉપયોગમાં આવતી પ્રચલિત કલાઓ ઉપરથી કહેવાનું મન થાય છે. આપણે આપણાં મંદિરો, જળાશયો, ચિત્રસંગ્રહો અને તીર્થસ્થાનોને નવી દૃષ્ટિએ જોતાં શીખવાની જરૂર છે, કારણ કે સ્વદેશ એટલે કેવળ એનાં ખેતરો અને ડુંગરો જ નહિ, પણ દેરાસરોએ આખી સંસ્કૃતિ એ જ ગાઓ દેશ છે અને એમાં જ દર્શન દૃષ્ટિ છે.

દેવમંદિરના સ્થાપત્યમાં મુખ્ય દેવ કે દેવની મૂર્તિ જે ઓરડામાં સ્થાપિત કરેલી હોય તેને ગર્ભમંડપ કહે છે અને જ્યાંથી બહાર રહીને દર્શન કરી શકાય તે ખંડને ગૂઢ મંડપ કહે છે. તે ઉપરાંત કેટલાંક મોટા મંદિરોમાં સભામંડપ કે રંગમંડપ પણ હોય છે. ગર્ભમંડપને ગૂઢમંડપથી છૂટો પાડતો એક રસ્તો ગર્ભની ફરતે હોય છે તેને 'જગતી' કે 'પ્રદક્ષિણાપથ' કહે છે. તે ઉપરાંત પ્રવેશદ્વારમાં, રાજમાર્ગની વચમાં દીપસ્તંભ તરીકે કે મંદિરના પ્રાંગણમાં કીર્તિસ્તંભ તરીકે સ્તંભો રચીને પણ શોભા કરવામાં આવે છે. આ સ્તંભવાળાઓની શોભા જેમ વધારે તેમ મંડપની શોભા વધે છે. સ્તંભવાળાઓની વિપુલતા દ્વારા જનના અનેક રૂપોની ઘણાંખરાં સ્થાન સ્થાપિત થાય છે. આ રીતે કરવાથી સભામંડપ વિશાળ બની શકે છે અને તેમાં ખૂબ સ્તંભોના ટેકાથી છાપરાની મજબૂતાઈ પણ વધી શકે છે. તેને લીધે શિખર કે ઘુમ્મટને પુષ્ટિ પણ આપી શકાતી. ગુજરાતમાં લગભગ ૬૦૦ સ્તંભો સુધીની રચના જોવામાં આવે છે અને તેમાં જગા અને તેમાં ઓછા અંતરાય સાથે સુમેળ અને સુપ્રમાણ જાળવી મંડપની રચના કરવામાં ગુજરાત શ્રેષ્ઠતા બતાવી હતી. અમદાવાદની જુમ્મા મસ્જિદમાં ૨૬૦ સ્તંભો છતાં પણ કોઈ ગૂંચવણ થતી નથી. તે જ પ્રમાણે મોઢેરાના સૂર્યમંદિરમાં ને દેલવાડાના જૈન મંદિરોમાં આ લાભ ચતુર્વિધ 'પારસ્પ' ગુજરાતી સ્થાપત્ય જોઈ શકાય છે.

શિખરોની બાબતમાં, ગુજરાતના પ્રાચીન મંદિરોમાં પણ કે ચાર જાતનાં શિખરોનો પ્રભાવ નજરે પડે છે. કાઠિયાવાડના પ્રાચીન તગ એવા બીલેશ્વર અને ગોપમંદિરના શિખરો કાશ્મીરના શિખરો જેવા, નીચેથી ઉપર સુધી ચૈત્યની કમાનોના સમૂહથી સુશોભિત છે. કેટલાંક શિખરો ઓરિસ્સાના ભુવનેશ્વર જેવા મંદિરોને મળતાં આવે છે, ત્યારે કેટલાંક શિખરો દક્ષિણના ચાલુક્ય મંદિરો જેવા ભાગવાળાં છે, પરંતુ મોટે ભાગે રાજપુતાના અને મધ્ય હિંદના મંદિરો શિખરોને મળતા શિખરપુંજની રચના છે. તેવાં શિખરો દસમી સદી પછી બંધાતાં લાગે છે, અને સોલંકી યુગના સ્થપતિઓએ તેને વધુ અલંકૃત ને કલામય બનાવ્યાં. આપણું જીવનનું ત્રીજું મંતવ્યમ અને અનોખા પ્રકારની મૂર્તિઓની રચના પણ આ સુવર્ણયુગની સાક્ષી પૂરે છે. હિંદુસ્તાનમાં ઘણાં એ રાજદરબારની સાથે જોડાયેલું એક એવું તત્ત્વ રહ્યું છે, એટલે તેના રાજ્યપરિવર્તનની સાથે જ ધાર્મિક અને તેની સાથે સ્થાપત્યવિષયક પુનરુદ્ધાર સંકળાયેલો છે.

ઓરિસ્સા જેમ એ મહાન પ્રદેશોના રાજમાર્ગ પર છે અને તેથી ઉત્તર અને દક્ષિણની શિલ્પશૈલીનો સુંદર સમન્વય ઘણી વખત ઓરિસ્સાના ભુવનેશ્વર તથા કોણાર્કના મંદિરોમાં મળી આવે છે, તેમ માળવા અને ગુજરાત પણ ઉત્તર દક્ષિણના રાજમાર્ગ પર હોવાથી એની શિલ્પશૈલીમાં ઓરિસ્સા શૈલીનું ખૂબ મળતાપણું છે. કદાચ બંનેની પ્રેરણા એકમાંથી જ આવેલી છે.

કલાકારોએ મંદિરના શિલ્પમાં પ્રાણીવર, નરથર અને દેવથરમાં વાસ્તવિકતાથી જીવનપ્રસંગોને ઉતારેલા દેખાય છે. ગુજરાતના મંદિરોના થરમાં ગ્રાસપટ્ટી અને ગજથરની આકૃતિઓ ગુજરાતના શિલ્પીઓ બહુ સુંદર રીતે બનાવી શકતા. જુદી જુદી દિશામાં ઊભા કે ચાલતા હોય એવા દેખાવવાળા હાથીઓની હારમાળા ખરેખર સુંદર લાગે છે.

ગુજરાતના જુમકાલીન ગુફામંદિરો, સોલંકી કાળના અને તે પહેલાના સૂર્યમંદિરો, તે પછીના રુદ્રમહાલય, દેલવાડાના મંદિરોનું વન, વડનગર મોઢેરા અને ચંદ્રાવતીનાં ખંડિત મંદિરો, તારંગા ગિરનાર અને શત્રુંજયનાં ભવ્ય દેરાસરો, સોમનાથ પાટણના પ્રાચીન અવશેષો, ડભોઈ અને ખંભાતના ભવ્ય મૂર્તિવિધાનો એ બધું મંદિરોનું શિલ્પ છે. ડભોઈ અને ઝીંઝુવાડાના કિલ્લાના દરવાજાનું અલંકૃત શિલ્પ, એ સમકાલીન સ્થાપત્યના સુંદર અવશેષો છે. આ સૌ એક સમયે ગુજરાતની અંદર કેવાં પ્રાણવાન રસિકતાથી અને અભિજાત લાલિત્યથી ઊછળતાં હતાં તેનું ભાન કરાવે છે. આજ એ રસિકતા અને એ લાલિત્ય તેજસ્વી રહ્યાં નથી એમ દુઃખની સાથે કહેવું પડે છે.

મોઢેરાના સૂર્યમંદિરની અંદર જે ચૈતન્ય ને નીચે રહેલાં છે તે કઈ હકીકતના સુંદર મંદિરમાં નથી; અને ગેત્રાવતના પહાડ ઉપર તો આજે કુબેરના ઉપાસકોએ લાખો રૂપિયા અર્ચાને ત્યાંના સૌ દર્શન જડમૂળથી ઊખેડી નાખવાનો જાણે કે નિશ્ચય જ કરેલો છે! દેવોના જેવી મૂર્તિઓના મુખ ઉપર સીમેન્ટ અથવા ચૂનો ચોપડીને, તે મૂર્તિઓને પોતાની અરસિકતાનું યથાર્થ સ્મારક બનાવી મૂકવામાં જૈન ધનિકોએ મણા રાખી નથી. હોડીના મૂકની અટાપટી રચની ચીનાઈ ટાઈલ્સ અને ટાઈલ્સ મંદિરોની ભીંતોમાં જડીને અગાઉ સત્ત્વ પવતની સ્વર્ગીય શોભાને જે પ્રકારે આભ બનાવી મૂકી છે તે જોતાં ક્યા રસિક જનને સંતાપ અને ક્લેશ નહિ થાય?

ડાબી બાજુ: પાટણના કાલિકા માતાના મંદિરમાંથી શ્રાવક પહેરેલી નર્તિકાનું શિલ્પ, જમણી બાજુ: વડોદરા મ્યુઝિયમમાંનું એક સુંદર શિલ્પ—જેમાં પાદપીઠ પર બેઠેલી કોઈ રાજકન્યાને તેની પરિચારિકા પાન કરવા માટે સામે જલપાત્ર ધરી રહી છે

મોઢેરાના સૂર્યમંદિરના રંગમંડપમાના કેટલાક સુંદર શિલ્પ ડાબી બાજુથી (૧) દર્પણ કન્યા, (૨) પગે ઝાંઝર પહેરતી નર્તકી, (૩) પગે અળતો લગાડતી કોઈ લાવણ્યમયી, (૪) ઝાંઝર પહેરતી બીજી આકૃતિ. મોઢેરાના સૂર્યમંદિરનો ખ્યાલ આપતા ચિત્ર માટે જુઓ છેલ્લા પાના સામેની ચિત્રપ્લેટ

સાધારણ રીતે આખા હિંદમા પ્રચલિત એવી મૂર્તિઓની સનાતન બનાવટ એકબીજાને મળતી આવે છે, પરંતુ પ્રાંતિક ભેદમાન્યતાઓને લીધે, તેમજ સ્થાનિક કલાકૌશલ્યના પ્રભાવને લઈને તેમા ફેરફારો જણાય છે. મૂર્તિવિધાનની એ પ્રાન્તીય વિશિષ્ટતાની દૃષ્ટિએ ગુજરાતના હિંદુ મંદિરો, જૈન દેરાસરો અને બૌદ્ધ ગુફાઓમાની ઉપલબ્ધ સામગ્રી તપાસવા જેવી છે

ગુજરાતમા એક પ્રકારની મૂર્તિવિધાનની, મૂળ સાથે સલગ્ન છતા સ્વતંત્ર એવી શૈલી, અસ્તિત્વમા હોવાનુ જણાય છે સૂત્રધાર મંડનરચિત **રૂપમંડન અને દેવતામૂર્તિ પ્રકરણ**મા વર્ણવેલી વિષ્ણુની અસામાન્ય અને આખા હિંદમા અજોડ એવી વિષ્ણુની વિલક્ષણ અને સૌમ્ય મૂર્તિઓ મળી આવી છે

ચાર હાથના વિષ્ણુના શંખચક્રગદાપદ્માદિ આયુધોના સ્થાનના ફેરફારને લીધે ચોવીસ સ્વરૂપોની રચના થઈ છે અને તેના શિલ્પ હિંદના બીજા પ્રાંતોમા પણ ઉપલબ્ધ છે, પરંતુ ગરુડારૂઢ આઠ હાથના વૈકુંઠ, બાર હાથવાળા અનંત, સોળ હાથવાળા ત્રૈલોક્યમોહન અને વીસ હાથવાળા વિશ્વરૂપ ભગવાનની આરસમા કોતરેલી ચતુર્મુખસુંદર મૂર્તિઓ ફક્ત પશ્ચિમ હિંદમા અને તેમાયે બૃહદ્ ગુજરાતમા જ મળી આવે છે અને તેમાની કેટલીક તો આજે પણ મંદિરોમા પૂજાય છે

બીજી એવી ગુજરાતના મૂર્તિવિધાનની વિશિષ્ટતા તે વિષ્ણુના દશ અવતારમાના વરાહ ભગવાનની આદિવરાહની મૂર્તિ. જીવતા વરાહના કદના વરાહરૂપે કાળા લીસા પથ્થરમા નિર્માણ થએલી એ આદિવરાહની મૂર્તિઓમા એવી ભવ્યતા સ્થાપન કરવામા આવી છે કે તેના આગળ સિંહની ભવ્યતા પણ ઝાંખી પડી જાય છે: હિંદના બીજા કોઈ પણ પ્રાંતમા, મધ્ય હિંદ સિવાય (દક્ષિણ હિંદના કેટલાક દાનપત્રોની મુદ્રાઓમા આદિવરાહમૂર્તિ હોય છે તે બાદ કરતાં) આ મૂર્તિ હોવાનુ હજી સુધી કોઈ ગ્રંથમા પ્રકટ થયુ નથી. નૃ-વરાહની મૂર્તિ સર્વમાન્ય અને સર્વપરિચિત છે: પરંતુ આદિવરાહ તો પશ્ચિમ અને મધ્ય હિંદમાં જ મળી આવે છે.

વાયુદેવતાના સ્વતંત્ર મંદિરો, અંજનીદેવી સાથે, ગુજરાતના કેટલાક નગરોમા મળી આવે છે દિક્પાલની મૂર્તિઓ બીજા મુખ્ય દેવના મંદિરમા યથાયોગ્ય સ્થળે સ્થાપન કરવામા આવે છે, પરંતુ સ્વતંત્ર વાયુની, હરણના વાહનવાળી તથા ધ્વજના ચિહ્નવાળી મૂર્તિ તો બીજે ક્યાંય જાણવામા નથી ગુજરાતથી વાયવ્ય દિશામા આવેલા દેશો સાથે દરિયામાર્ગે વેપાર ખેડનાર વાયડા બ્રાહ્મણો તથા વાણિયાઓના કુળદેવતા તરીકે સ્થાપિત થયેલા આ મંદિરો હિંદભરમા વિરલ છે.

તે ઉપરાંત પાર્વતીના અનેક સ્વરૂપો, શિવલિંગના લકુલીશ જેવા સ્વરૂપો તથા હરિહર જેવી સયુક્ત મૂર્તિના પ્રચાર માટે ગુજરાત બીજા પ્રાંતોથી જુદુ પડી જાય છે હજી ગુજરાતી શિલ્પશૈલીના પાસેના અને દૂરના સગા ખોળવાની વાર છે, છતા પહેલાં આપણે આપણી મૂડી તપાસી લઈએ તો ગુજરાતને તેમજ અખિલ હિંદને તેના મૂર્તિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ લાભદાયક થશે

પરંતુ આપણે આપણા ગુજરાતને જ પૂરેપૂરો જોયો નથી, જાણ્યો નથી આપણા ગુજરાત પ્રાંતમા જોવાલાયક શુ છે એની જ આપણને ખબર નથી હોતી ગુજરાતને જોયા વગર આપણે ઘણીઘણી વાતો કરીએ છીએ ગુજરાતના સાક્ષરોમાથી કવિ ન્હાનાલાલ, અમૃતલાલ પઢિયાર ધૂમકેતુ, મેઘાણી, ડૉ હરિપ્રસાદ, રવિશંકર રાવળ કે રાયચુરા જેવા બહુ ગણ્યાગાંઠ્યા રસિક લોકોએ જ પ્રવાસની મોજ માણી છે અને ગુજરાતનુ ગૌરવ પિછાન્યુ છે

જ્યા સુધી તરુણ ગુજરાતીઓમા સાહસની ધૂન નહિ જાગે, થોડાં વર્ષ રખડુ જીવન ગાળવાથી જ ખરી કેળવણી મળે છે એમ નહિ સમજાય ત્યા સુધી ગુજરાતમા જ્ઞાનનો ખરો ચાલો નહિ પડે. શબ્દના મૂળ શોધવામા કે કોઈ વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતનું રહસ્ય શોધવામા જીવનનુ સર્વસ્વ હોમનારા ખરા પંડિતો ગુજરાતને આગળે કરી જોવા હોય તો પહેલા નદીનુ મૂળ શોધનારા રખડુ જુવાનો જોઈશે. નદીનું મૂળ શોધનારી સાહસવૃત્તિ જ ગુજરાતી જીવનનુ મૂળ શોધવા મથશે; પ્રાચીન શિલ્પ અને સ્થાપત્યનાં દર્શનદ્વારા જીવનની રસિકતા અને સંસ્કારિતાના વારસાની ભાળ પણ આપણને ત્યારે જ મળશે. જે જમાનામા ચિત્રકારો અને શિલ્પીઓને મુસાફરીના પ્રસંગો ની-

તરવાનું મન થયું હશે તે જમાનો કુદરત ને કળાનો કેટલો આનંદ અનુભવતો હશે ? બળદના ગાડા કોતરેલા જોઈ આપણને થાય છે કે એ કોતરકામ કરનાર કારીગરોએ કેટલી મુસાફરી કરી હશે '

૨

જેમ સત્ત્વશાળી માનવ પોતાની મહત્તા હરેક પ્રસંગે ને હરેક પરિસ્થિતિમાં બતાવે છે તેમ, ગુજરાતનાં પ્રખ્યાત મંદિરના કલાકારોએ છતમાં, ખૂણામાં, સ્તમ્ભમાં, પાર્શ્વદેવતાની કોતરણીમાં, દ્વારપાળોની આકૃતિમાં—સઘળે ઊંચા પ્રકારની રસિકતા, ને એથી પણ ઊંચા પ્રકારનો ટાંકણા પરનો સંયમ દર્શાવ્યો છે પાદથી માંડીને કળશદોરી સુધી મંદિરનું રેખાદર્શન કરો તો એમાં ખૂણેખૂણો ને જગાએ જગા જાણે સુશોભનોથી અથવા આભરણશૈલીથી ભરીભરી લાગશે

ગમે તે એક સ્તંભ લ્યો: છેક નીચેથી માંડીને ટોચ સુધી શિલ્પીએ એના દરેકદરેક ભાગને વાચા આપેલી જણાશે. નીચે પુરુષોના દસ્યો હશે ને છતમાં દેવોની સૃષ્ટિ મૂકી હશે. ઋષિ, મુનિ, સાધુ, પશુસૃષ્ટિ, માનવસૃષ્ટિ શિલ્પકારને માનવસૃષ્ટિમાંથી જે જે વાત જડી તે સઘળી તેણે તેમાં જડી દીધેલી દેખાય છે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ જીવનના ચારે પુરુષાર્થોને ત્યાં મૂર્ત કરવામાં આવ્યા હોય છે ને કેટલીક જગાએ, ખાસ કરીને છતને ટકાવનારી સ્તમ્ભિકાઓ, સ્તમ્ભમાં કોતરેલી મદયતિકાઓ, પાર્શ્વદેવતાઓ ને મંદિરના બહારના ખૂણેખૂણામાં શિલ્પીનો આત્મા કાવ્યસૃષ્ટિનો સર્જક બની જાય છે.

ત્યાં એ એવીએવી આભૂષણ સજતી દર્પણકન્યાઓ મૂકે છે કે પોતાના રૂપનો પાર પામવા સૈકાઓ થયાં પેલા સ્ફટિકનિર્મળ આરસામાં પોતાનું મોં જુવે છે અને અંજન આંજતી જણાય છે વડોદરાના મ્યુઝિયમમાં એક ખૂબ સુંદર વેષભૂષાનું શિલ્પ છે એમાં પાદપીઠ પર બેઠેલી કોઈ રાજકન્યાને તેની સખી કે પરિચારિકા પાન કરવા માટે સામે જલપાત્ર ધરી રહી હોય એવો આભાસ થાય છે

શિલ્પી ક્યારેક આવી દર્પણકન્યાઓ દેખાડે છે તો ક્યારેક મનોહર નર્તિકાઓ એ સર્જે છે. કોઈ વખત વળી એ પગે ઝાંઝરો રણકતી હોય છે તો કોક ઠેકાણે વળી પગનું ઝાંઝર નૃત્યના વેગમાં સરી પડ્યું હશે તે ફરીથી પહેરતી દેખાય છે મોઢેરા અને પાટણના મંદિરમાંથી અહીં નમૂના આપ્યા છે તે ઉપરાંત કાસરા પાસે આવેલા ગલતેશ્વરના મંદિરમાં પણ ઝાંઝર પહેરતી નર્તિકાનું શિલ્પ હજી સચવાઈ રહેલું મારા જોવામાં આવ્યું છે આ સર્વ સર્જનોના ત્રિભંગમાંથી જાણે લાલિત્યનો પ્રવાહ વહી રહ્યો હોય છે.

આમાની કેટલીક મૂર્તિઓના આખા ઘડાવમાં નૃત્યની કોઈ ગતિને શિલ્પીએ સ્થિર કરી દીધી હોય એવી મનોરમ પ્રવાહિતાભરી તે હોય છે કઠણ પથ્થરમાં પણ મીણ અથવા ફૂલની કોમળતા લાવવાની શક્તિ આપણા કારીગરોમાં છે એ ગુજરાતનાં આબુ-દેલવાડા જેવા પ્રસિદ્ધ મંદિરો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

મોઢેરાના સૂર્યમંદિરમાંથી તથા પાટણના કાલિકામાતાના મંદિરમાંથી વેષભૂષાના શિલ્પના નમૂના અહીં આપ્યા છે તે ઉપરથી શબ્દોમાં વર્ણવેલી કલાનો કંઈક સાક્ષાત્કાર થશે.

મૂર્તિઓના હાથના આભૂષણ, પગના નૂપુર, કટિમેખલા, મોતી ઉપર લટકતી સુંદર ઉરુદામ, ખભા પરથી જાંઘ સુધી વહેતી માળાઓ, કિરીટમુકુટ, કર્ણફૂલ—સઘળામાં શિલ્પીએ પોતાના નાજુક ટાંકણા ઉપર ખૂબ સંયમ બતાવ્યો હોય છે કેટલીક કટિમેખલા અને ઉરુદામ એ બે આભૂષણોમાં તો શિલ્પીએ છૂટે હાથે મોતી પાથર્યાં હોય છે અને નાની ઘંટડીઓ મૂકી હોય છે. દરેક મોતી ગણી શકાય એટલી

મનોહર તેની આકૃતિ હોય છે.

પશ્ચિમ હિંદની શિલ્પસમૃદ્ધિ ઉત્તરમાં રાજપૂતાનાથી આરંભી છેક દક્ષિણમાં એલીફન્ટાની ગુફાઓ સુધી એકધારી વિસ્તરેલી છે એ આપણી સમૃદ્ધિને આપણે વેળાસર પિછાનીએ અને તે જેવી છે તેવી હિંદને બતાવીએ તો ગુજરાતનું સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વ સુરેખપણે સ્પષ્ટ કરવામાં આપણે અગત્યનો ફાળો આપ્યો ગણાશે •

*અંધેરીમાં મળેલા ૧૪મા સાહિત્યસંમેલનના કલાવિભાગ માટે લખેલો નિબંધ

ઍની બેસંટ

(અનુસંધાન આગળ પાન ૩૧૧થી)

વાતાવરણ વડે ધાર્મિક જનોને શગાવવાની કોશિશ આદરી આ પ્રયત્નમાં એમને મુખ્ય જરૂર શિક્ષણ-સુધારણાની લાગી, અને તેને માટે નવા જ ધ્યેય અને પ્રણાલિ ઉપર સંચાલિત 'સેન્ટ્રલ હિંદુ કૉલેજ'ની કાશીમાં સ્થાપના કરી, જે નાનું વૃક્ષ આજે તો ફૂલીફાલીને 'બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી' રૂપી વિશાળ વટવૃક્ષ રૂપે વિસ્તરી રહ્યું છે

હિંદમાં કરેલું એમનું કાર્ય એટલું ઉજ્જ્વલ હતું કે ઈ. ૧૯૦૭માં અમેરિકન વીર કર્નલ આલ્કૉટની ખાલી પડેલી જગ્યાએ એમને સમસ્ત જગતના થીઑસૉફીકલ સોસાયટીનાં પ્રમુખ ચૂંટવામાં આવ્યાં. ત્યાર પછી એકાદ વર્ષ ઈ.૧૯૦૮ના ડિસેમ્બરની ૩૧મીએ એમણે એમના જીવનમાં બહુ વગોવાયેલા જગદ્‌ગુરુના આગમનનો ધોષ કર્યો. એક બ્રાહ્મણે પોતાને સોંપેલ બાળક કૃષ્ણમૂર્તિમાં જગદ્‌ગુરુ વિશ્વોદ્ધાર કરવા અવતરવાના છે એવી દિવ્ય પ્રેરણા પોતે પામ્યાનું જણાતાં એમણે જે પ્રચારપ્રચાર કર્યો એમાં એમની ઘણી શક્તિઓ રોકાઈ, અને એના પરિણામ પણ કરુણ આવ્યાં એમના મોટા મિત્રો અને પ્રિય શિષ્યો એમનાથી છૂટા પડી ગયા ને જીવનમાં એમને એ પ્રકરણમાં નિરાશા અને નિષ્ફળતા જોવા પડ્યાં.

ઈ. ૧૯૧૪માં એ રાજકારણ તરફ વળ્યાં સૂરત મહાસભાના ભંગાણથી પડેલી ઉદ્દામ અને વિનીત દળો વચ્ચેની મતભેદની ખાઈ પર સમજાવટનો સેતુ બાંધવા એમણે 'કૉમનવીલ' નામનું સાપ્તાહિક અને 'ન્યૂ ઇન્ડિયા' નામનું દૈનિક કાઢીને હિંદી રાજપ્રકરણની આગ ઠરેલવા પ્રયત્ન કર્યો, અને બંને પક્ષ વચ્ચેના મતભેદના ઉકેલ માટે 'હોમરૂલ'નો મંત્ર મૂકીને, ૧૯૧૫ની મુંબાઈ કૉંગ્રેસ વખતથી પત્રિકાઓ, પુસ્તિકાઓ, લેખો, વ્યાખ્યાનો વગેરે વડે હિંદના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીના પ્રવાસો દ્વારા એ ટોશીએ 'હોમરૂલ'ને આજના 'આઝાદી' શબ્દ પેઠે દેશભરમાં સળગાવી મૂક્યો. મદ્રાસના ગવર્નરે એમની વધતી જતી પ્રવૃત્તિ સામે ચેતવણી આપી પણ એ મક્કમ રહ્યાં, પરિણામે નજરકેદ થયાં; દેશભરમાં કોલાહલ ઊપડ્યો અને ત્રણ જ માસ પછી છૂટ્યાં બાદ કલકત્તા મહાસભાનાં પ્રમુખ ચૂંટાયાં

પછી તો સત્યાગ્રહ અને અસહકારના મંડાણ થયાં એની સામે એમણે વિરોધ કર્યો પરિણામે ફજેત થયાં, અપમાન પામ્યાં અને પ્રજાપ્રેમની મોટી કમાઈ પળવારમાં ગુમાવી બેઠાં, છતાં પોતાના અંતરાત્માને ઠગ્યા વિના જે સાચું લાગ્યું તે જ કહ્યું અને કર્યું ૧૯૨૧માં 'કૉમનવેલ્થ ઑફ ઇન્ડિયા બિલ'ની એમણે યોજના કરી, પણ નિષ્ફળ ગયાં હિન્દના રાજ્યદ્વારી ઉદ્ધાર માટેનો અગ્નિ આરતી સદી જેટલો પ્રચંડ લાગ્યો સંગ્રામ જેટલો જ્વલંત લાગે છે તેટલો મારી સ્મૃતિમાંથી ન બન્યો. તેનું એક કારણ એ અંગ્રેજ હોવાથી શકાપાત્ર બનતાં, બીજું પોતાની સ્વતંત્રતાની તાસીરને કારણે અન્ય નેતાઓ સાથે સમકક્ષ બની શકતાં નહિ એ પાછલાં વર્ષોમાં એ ધીમેધીમે નેપથ્યના અંધકારમાં વિલીન થયાં અને અવસાન પામ્યાં

શંકર

આલા વાઈસરૉયથી માંડી અદના વિદ્યાર્થી સુધીનું હિંદનું એકેએક જણ જેને ઓળખે છે તે ભારતખ્યાત કટાક્ષચિત્રકાર કે. શંકર પિલાઈ

શંકરઃ પોતે દોરેલું પોતાનું કાર્ટૂન

વર્તમાનપત્રની દુનિયામાં આ નામ ભાગ્યે જ કોઈને અજાણ્યું હશે. દિલ્હીનું પ્રખ્યાત દૈનિક 'હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ' કોઈ હાથમાં લે તો તેનો અગ્રલેખ જોતા પહેલાં પણ શંકરે આજનું કાર્ટૂન શું દોર્યું છે તે જ જોવા તે તલપશે. આખા હિંદુસ્તાનની રાજદ્વારી પરિસ્થિતિ ઉપર તેણે અનેક કાર્ટૂનો દોર્યાં છે; અને તેથી વાઈસરૉયથી માંડી બજારનો ચાલતો આદમી પણ તેના લક્ષ્યવેધી કાર્ટૂનમાંથી પ્રસંગનો ઝોક સમજી જાય છે.

પૂ૦ ગાંધીજીએ તો એક વાર તેને બોલાવીને પૂછ્યું કે 'શંકર, હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સે તમને આગળ પાડ્યા કે તમે તે પત્રને આગળ પાડ્યું?' એ વખતે તેણે તો જવાબના ગોટાળા કરવા હસી કાઢ્યું હતું; પણ એ વાત ખરી છે કે શંકરના કાર્ટૂનોએ તેના લાખો પ્રશંસકોને જ્ઞાન અને વિનોદ સાથે સત્ય જોતાં શીખવ્યું છે. આમ છતાં કોઈના પર તેણે કડવાશની છાપ પડવા દીધી નથી. આથી તે હિંદુસ્તાનના ગણ્યાગાંઠ્યા મહાન પુરુષોમાં સ્થાન લેવાની યોગ્યતા ધરાવે છે. પંડિત જવાહરલાલે તેના કાર્ટૂન-સંગ્રહની ચોપડીની પ્રસ્તાવના લખતાં કહ્યું છે કે આવા કાર્ટૂનિસ્ટો હોય નહિ તો આપણે આડંબરી, શેખીખોર અને સ્વાર્થપરાયણ બની જઈએ; અને આથી જ હું શંકરનું અભિવાદન કરું છું કે તે ચિરકાળ સુધી ચીમટી ખણીખણીને હાસ્ય ને પ્રકાશ આપતા રહે.

આવી અપૂર્વ રેખાશક્તિના સ્વામી છતાં શંકરે તે માટે રીતસર અભ્યાસ કરી નહોતો કર્યો. ઈ. ૧૯૦૨માં ત્રાવણકોરના એક ગામડામાં તેનો જન્મ થયો. ત્યારથી, બધા માણસો મોટાં થયાં છે તેમ, ભણીગણી ૧૯૨૭માં ત્રાવણકોરની કૉલેજમાંથી તે ગ્રેજ્યુએટ થઈ બહાર પડ્યા, ત્યારે પિતાજીએ તેને ખાલી લીટા મારવાના છંદથી મુક્ત રાખવા મુંબઈની લૉ કૉલેજમાં ભણવા મોકલ્યા. પણ ભાઈનું મન કાયદામાં ઠરે નહિ. કૉલેજમાં પણ લોકનેતાઓનાં ચિત્રો કાઢ્યા કરે ને 'ફ્રી પ્રેસ' અથવા 'ક્રૉનિકલ'માં કંઈકંઈ ચીતરી મોકલે. એ વખતે કેટલાક પત્રકારો તેના કામમાં રસ લેતા હતા. તેમાંથી મિ. પોથાન જોસેફે તેની ભાવિ કારકિર્દી માટે બહુ ઉત્તેજન આપ્યું હતું. તે પછી શંકરે સ્વ. નરોત્તમ મોરારજીના હાથ નીચે સિંધિયા સ્ટીમ નૅવિગેશન કં.માં નોકરી લીધી. એ શેઠ તેના કામથી અને રમૂજી સ્વભાવથી બહુ પ્રસન્ન રહેતા. એ દરમિયાન શંકરે ક્રૉનિકલમાં થોડાં કાર્ટૂનો પ્રકટ કરી ખ્યાતિ મેળવવા માંડી હતી, પણ ધંધા તરીકે તેનો સ્વીકાર નહોતો કર્યો. છતાં તેને બહાર પાડવાનું માન તો ક્રૉનિકલ જ લઈ શકે છે. એવામાં ૧૯૩૨માં 'હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ'ના તંત્રી મિ. પોથાન જોસેફ તરફથી તેને તે પત્રના કાર્ટૂનિસ્ટ તરીકે જવાનું કહેણ આવ્યું. શંકરને તો આશ્ચર્ય જ થયું! શું કરવું તે સૂઝે નહિ. સિંધિયા કંપનીમાં પણ તેની કારકિર્દી આગળ વધી રહી હતી. શેઠ તેમજ મિત્રો સાથે ખૂબ ચર્ચા કરી, છેવટે દિલ્હીમાં કેમ ફાવે છે તે જોવા ખાતર ચાલુ નોકરી છોડી. તે દિવસે સ્ટેશને ગયેલા મિત્રોને તો તેણે કહેલું પણ ખરું કે ફાવશે નહિ તો જરૂર પાછો આવ્યો માનજો.

પણ આપણે જાણીએ છીએ તેમ, તે ત્યાં રહ્યા જ. ત્યાં વખત જતાં અને કામ કરતાં તેને લાગ્યું કે આ વિષયનું ક્ષેત્ર ખેડવા માટે તેના નિષ્ણાતોનો પરિચય અને અભ્યાસ જરૂરનાં છે; એટલે ૧૯૩૮માં તેણે ઇંગ્લંડ અને યુરોપની મુસાફરી કરી. એ સફરના તેર માસ દરમિયાન લંડનની કેટલીક સ્કૂલોમાં ટર્મ પણ ભરી અને ત્યાં પહેલી જ વાર કંઈક પદ્ધતિસર શિક્ષણ મેળવ્યું. પ્રખ્યાત કાર્ટૂનિસ્ટ લો, વિન્ડહામ રૉબિન્સન, લેમ્બી સ્ટ્રિક્સ વગેરે સાથે પરિચય સાધ્યો અને તેમની સાથેના પ્રસંગોથી ઘણો અનુભવ મેળવ્યો. પોતાના કામની લાક્ષણિકતા વિષે શંકર કહે છે કે તેનું દૃષ્ટિબિંદુ જનસાધારણની સાથે રહી તેનું દૃષ્ટિબિંદુ પ્રકટ કરવાનું છે, નહિ કે અતિશય કેળવાયેલા ને ભવાં ઊંચાં રાખી ફરતા વિદ્યાભિમાનીનું. યુરોપથી પાછા વળતાં તેણે પારીસ, જીનીવા, હંગેરી વગેરે દેશો જોયા અને ત્યાંના કાર્ટૂનિસ્ટોની મુલાકાત લીધી. હંગેરીઅન કાર્ટૂનિસ્ટ દેઝો અને મેલનનો પણ પરિચય કર્યો. આ બંને પ્રસિદ્ધ કલાકારોએ શંકરના કામમાં ખૂબ રસ બતાવ્યો.

શંકર પતિતો અને ગરીબોનો મિત્ર છે તેમજ પ્રગતિમાન પ્રવૃત્તિઓનો જબરો હામી છે. ધર્માડંબરીઓ તથા હૃષ્ટપુષ્ટ થતા પાત્રોની તે પૂરી મશ્કરી ઉડાવે છે. ગોકળગાયની ગતિએ કામ કરતી સરકાર અને ફાવતા અમલદારો પર તેને ભારે રોષ છે. જ્યારે જગત આગળ

ડાબી બાજુ: ઇસ્ટર્ને ગ્રુપ કૉન્ફરન્સ—'બાયોસ્કોપ દેખો ભાઇ' એ નામના આ કાર્ટૂનમાં હિન્દીવાનને ઇસ્ટર્ન ગ્રુપ કૉન્ફરન્સનું જે બાયોસ્કોપ વાઇસરૉય બતાવે છે તેની પાછળ હિન્દીવાનના કપડાં પણ ઉતારી લેવાનો ઘાટ છે તે દર્શાવીને એ કૉન્ફરન્સની પોકળતા બહુ સ્પષ્ટ રીતે ખુલ્લી પાડી છે. જમણી બાજુ: 'ફ્રેસ્કો પૉલિટિક્સ'—નામદાર વાઇસરૉય 'જાહેર લોકમતના નિકટના સંસર્ગમાં આવવા માટેની સફરે' નીકળ્યા તે દરમ્યાન તેઓ નામદાર અજંતાની સફરે ગયા તે વખતે અજંતાની ભીંતો પરના આલેખનોમાં દેશના જાહેર નેતાઓના રૂપ ઉતારીને ઉડાવેલી ઠેકડી: ઉપર—આંબેડકર, હવામાં ઊડતા જવાહરલાલ, દેશી રાજાઓના પ્રતિનિધિ જામસાહેબ, નીચે-ઝીણા, આઝાદ, રાજગોપાળાચાર્ય, રાજેન્દ્રબાબુ, વલ્લભભાઇ વગેરે કૉંગ્રેસી નેતાઓ; સર ચીમનલાલ વગેરે વિનીત નેતાઓ (દર્પણમાં મો જોતા), હિંદુ મહાસભા,—વગેરેને નીરખતા વાઇસરૉય (સર ચિનુભાઈના સંગ્રહમાંના મૂળ ચિત્રો ઉપરથી)

હુકમ ભરી રહ્યું છે ત્યારે હિંદ પીછેહઠ પર જાય છે તેનું પ્રતીક તે ઘણીવાર ચિત્રોમાં વાઇસરૉયને નિદ્રા લેતા બતાવી પૂરું પાડે છે

કાર્ટૂનનો મુખ્ય સ્વભાવ જ એ હોવો જોઇએ કે ચૂંટી ખણીને જાગૃતિ ઉપજાવવી અને શંકર તેમાં કુશળ છે છતાં તેને ખૂબ અનુભવ થયો છે કે તેના ચિત્રોથી કોઈની સાથેના સંબંધો ખાટા થવા પામ્યા નથી. લૉર્ડ વિલિંગ્ડન તો વખતોવખત તેને ચાહ પીવા બોલાવતા અને હિંદ છોડતી વખતે પોતાના બધા કાર્ટૂનના અસલ ચિત્રો ખરીદી સાથે લઈ ગયા. મૌલાના શૌકતઅલીની પણ શંકર મજા કરવામાં બાકી ન રાખે એ પ્રચંડ શરીર શંકરને હમીહસીને ભેટતું. સર જેમ્સ ગ્રીગ જેવા અમલદારની છેડ કરવામાં તેણે બાકી રાખી નહોતી, પણ તેમ તે પોતાના કાર્ટૂન થતા જોઈ ગુસ્સે થવાને બદલે વધુ ને વધુ ખુશ રહેતા. ઉલટું કહે કે 'મને લાગે એટલા ધારદાર નથી બન્યા.' એકવાર એક ડૉક્ટરને તેનું મોટું પેટ ચીતરવા બદલ ગ્રાંઝ ચડી ગઈ અને શંકરની સામે આવી કોઠના બટન ખોલી સાબિત કર્યું કે પોતાનું પેટ એટલું મોટું નથી.' એમ. કે. આચાર્ય જેવા ધર્માંધ્યુક્ત ધારાસભ્યને ચિત્રમાં હરિજનની લોટાજોડ ચીતરી એણે એટલો ચીડવાટ કર્યો કે 'હવે શંકર નજરે પડે તો ગોળીએ જ દઉં' એમ એ બોલી ગયા.' આમ કરતાં એકવાર પૂર્ણ ગાંધીજીના સપાટામાં પણ ભાઇ આવી ગએલા. એ પ્રસંગ ખરેખર સ્મરણીય બન્યો છે

યુદ્ધારંભ થતાં જ ગાંધીજીને વાઇસરૉયે સીમલા તેડાવ્યા અને પછી તુરત મિ. ઝીણાને પણ બોલાવ્યા. એ વખતે કાંઈક એવું જાહેર થએલું કે એ બાબતમાં ગાંધીજી અને વાઈસરૉય જ મુખ્ય લાગતીવળગતી વ્યક્તિઓ છે અને બીજાઓની ત્યાં જરૂર નથી. શંકરે આ વસ્તુ પકડી લીધી અને એક કૅબિનમાં વાઇસરૉય અને ગાંધીજીને ઊંડી ચર્ચા કરતા બતાવ્યા, અને ત્યાં ઉતાવળે આવી પહોંચતા મિ. ઝીણાને જાહેર મતના હાથ અટકાવીને એમ કહેતા ચીતર્યા કે. "કૅબિન રોકાએલી છે"

ડાબી બાજુ: હિંદને 'સ્વરાજ' આપવાની દરખાસ્તો લઇને આવેલા સર સ્ટૅફર્ડ ક્રિપ્સ મદારી બનીને પોતાની દરખાસ્તો રૂપી દોરડીને આકાશમાં ચડાવવા મોરલી વગાડી રહ્યા છે, અને ગાંધીજી તેનો ઘાટ હસતાહસતા જોઇ રહ્યા છે. જમણી બાજુ: 'અશોકવનમાં સીતા'. હિંદી પત્રકારત્વ પર વાઇસરૉયની કાઉન્સિલે કાઢેલા ઑર્ડિનન્સ (જેની સામે વિરોધ તરીકે દેશના રાષ્ટ્રીય છાપા આપમેળે બંધ પડ્યા)નો ઘટસ્ફોટ કરતું કાર્ટૂન જેમાં (અશોકવનમાં બેઠેલી સીતા સમાન હિંદી પત્રકારત્વને અગિયાર મેમ્બરોના માથાવાળી વાઇસરૉયની કાઉન્સિલ રૂપી રાવણ કહે છે કે 'મને નહિ ચાહે તો તને મારી નાખીશ.' હિંદુસ્તાન ટાઇમ્સ બંધ થયું તે દિવસે તેના છેલ્લા અંકમાં આ કાર્ટૂન પ્રકટ થએલું

ગાંધીજીને આ કાર્ટૂનથી બહુ લાગી આવ્યું કે એક તરફ સમાધાની લાવવાના પ્રયત્નો થાય છે તે વખતે મિ. ઝીણાને દુઃખ લાગે એવું કશું કરવું ન જોઈએ એમણે તો શંકરને લખી નાખ્યું કે કાર્ટૂન ઉચિત નથી થયું. શંકર તેનો ખુલાસો આપવા તેમની પાસે ગયા, ત્યારે બીજી યે હકીકત સાંભળવું પડ્યું. ગાંધીજીએ શીખ આપી કે કાર્ટૂનિસ્ટે ભવિષ્યના પણ કલ્પના પકડી પ્રજાને માર્ગદર્શન આપવું જોઈએ એવી આર્ષદૃષ્ટિ વિના મહાન ચિત્રકાર ન થઈ શકાય.

શંકરે એ વાત ધ્યાનમાં રાખી લીધી જણાય છે. જ્યારે સર ક્રિપ્સ સંદેશા ચલાવવા આવ્યા હતા અને આખું હિંદુસ્તાન તેને ઉપયોગી થવાની રાહ હતું ત્યારે શંકરે મહાનિષ્ઠની શૂની ઉદાસીન વૃત્તિથી એની સામે ભાવ દર્શાવતું ચિત્ર દોરેલું. Wait for the rope-trick એ તે વખતનું પ્રસિદ્ધ ચિત્ર છે તેમાં ક્રિપ્સ મદારી બની પોતાની દરખાસ્તોરૂપી દોરડીને આકાશમાં ચડાવવા મોરલી બજાવી રહ્યો છે અને ગાંધીજી હસતાહસતા તે જોઈ રહ્યા છે. શંકર આ રીતે એક શક્તિ સમાન પદ ધરાવે છે પ્રસંગો ઉપરની તેની ચિત્રાત્મક ટીકા અને મર્મ એકેએકને ચોટ મારે છે એને કોઈ ઓળખતું ન હોય એવું ભાગ્યે જ છે તેમ જ એ પણ સૌને સારી પેઠે ઓળખે છે; પણ અતિ પરિચય કોઈની સાથે કરતા નથી, કારણ કે તેથી ખરી ટીકા કરતી વેળા અંગત લાગણી આડી આવી જાય તો પોતાનો ધર્મ ચૂકી જવાય. છતાં ન્યૂ દિલ્હીના એકેએક મોટા મેળાવડામાં તેની હાજરી હોય છે

કારોબારી સભ્યો કે મોટા રાજદ્વારી નેતાઓ તેની સોબત શોધતા હોય છે, પણ શંકર હમેશાં સભાન રહી પોતાનું પદ સાચવી લે છે લાગવગ અને લોકપ્રિયતાથી તેનું મગજ ખસી જતું નથી દેશના મહાન પ્રશ્નો ને હિતો જ તેની સન્મુખ પહેલાં રહે છે પોતાને ખાત્રી ન હોય તે વિષે કંઈ કહેવું તેના માટે અશક્ય છે વિદ્વેષ વિના તે વસ્તુઓ વિચારે છે, અને આ મહાન ગુણ તેની ફતેહની ચાવી છે. મુદ્દા ઉપર જ તે લક્ષ આપે છે કંઈ સમજાવવું પડે એવું રાખતા જ નથી એનું નિશાન આબાદ હોય છે સર ચીમનલાલને સૂતેલી ગાય દોહતા બતાવે કે સર સપ્રુના ટેબલ આગળ 'To Let' (ભાડે આપવા) નું પાટિયું લગાવે, એટલે સૌ વસ્તુ સમજી જાય છે.

શંકરને આવાઆવા વિચારો રોજ ક્યાંથી જડતા હશે? તેનું જેટલું આશ્ચર્ય આપણને થાય છે તેટલું જ તેને થાય છે તે ચારેકોર ચકોર નજરે નીરખ્યા કરે છે, પાત્રોની નોંધ કરે છે અને વખત આવતા પોતાની ચિત્રપાટી પર ઉતારે છે તે કુદરતના ચોક્કસ નિરીક્ષક છે સૌન્દર્યને તે શોધી કાઢે છે હમણાં વળી તેણે ફોટોગ્રાફીની ઉપાસના આદરી છે અને તેમાં નિષ્ણાતોની કુશળતાથી ચિત્રો ઝડપે છે અને સારા પ્રદર્શનોમાં સ્પર્ધા કરી શકે એવા ગુણવાળા બનાવે છે

શંકરને જીવનમાં નિરાશા કરતા સફળતા ભાસે છે જીવનના ધબકારા અને જીવનની લીલા તેને સ્પર્શે છે. જીવનને તે એક પરમ જ્યોત સમજે છે. સ્વભાવે તે શાંત, નિરાડંબરી અને દખલ નહિ કરનાર છે; પણ જ્યારે તે કંઈ કહેવા બેસે છે ત્યારે અંતઃપ્રતીતિનો આવેગ એટલો બનો હોય છે કે તેના ચહેરા ઉપર એક પ્રકારની ઇંતેજારીની ચમક આવે છે બાકી બીજા સમયે તે ઘણા શાંત રહે છે. તે વાતો કરવા કરતાં વધુ સાંભળે છે અને સાદી સમજદારી એનું પીઠબળ છે જે કંઈ તે ચીતરે છે તે ત્યાંથી તેને મળી રહે છે, અને સાદી સમજથી જ તે પોતાનો નિશ્ચય કરે છે. તે પૂર્ણ સંસ્કારી છે, પણ ઘમંડી નથી તેની રીતભાત સૌને ગમે એવી છે

તેની શારીરિક સંપત્તિ પૂર્ણ આરોગ્યમય છે તેના માથા પરના આછા ધોળા વાળ તેના ચહેરાને કંઈક ઠાવ અને પ્રભાવ અર્પે છે. તે

પંજાબમાં 'સુલેહ સ્થાપવાનું સત્કાર્ય કરવા ગયેલા' મૌલાના શૌકતઅલીના વચનો પર વ્યંગ કરતું કાર્ટૂન. મૌલાનાને પોતાના કાર્ટૂનથી બહુ આનંદ થતો અને શંકરને તે હમેશ પ્રેમથી ભેટતા.

ઊંચા, સુરૂપ, સ્વચ્છ યુવાન છે; શરમાળ છે, કંઈક લાગણીમય છે, એટલું કહેતા તેના વ્યક્તિત્વનો ખ્યાલ નહિ આવે તે હસે છે ત્યારે પ્રકાશ છાંટતી બારી ઊઘડી હોય એવું લાગે. ખૂબ વિનોદભર્યા તે એક મહાન નર છે જિંદગીભર્યા શંકર સ્વદેશબંધુઓ તરફ હમેશાં હેતાળ રહે છે તેનામાં હમેશાં ઇંતેજારી ભરેલી હોય છે વિશ્વાસભરી અને પ્રેમાળ. તેને જોતાં એવું લાગે કે આ માણસ આપણું પણ સમજી જાય છે, ન કહી શકાય એવી જીવનની છાપો પકડી લે છે મુલાકાત લેનારને ખાત્રી થાય છે કે તે બધી ચીજોની આરપાર જોઈ શકે છે. સુધારાનું ફુલફટાકિયાપણું ઠેઠ છેલ્લા પડ સુધી તે સમજે છે નરનારીઓ તેમના પોતાના આરસામાં જેવા દેખાય તેવા તે બતાવતા નથી, પણ તેમના વિષે જ તત્ત્વ તેમને જ અજાણ્યું હોય તે એ બહાર પાડે છે તેના કામનું આ મહત્ત્વનું લક્ષણ છે છૂપા પડોની ભીતરમાં રહેલું અદૃષ્ટ ઉઘાડું સત્ય ને પ્રામાણિકપણે દર્શાવી શકે છે

શંકર હજુ તો યુવાન કહેવાય. તેની પ્રતિભા હજી સર્વાંશે પ્રકટી નથી. રાજદ્વારી ક્ષેત્રથી પરવારી જ્યારે તે આપણા સમાજમાં નજર કરશે ત્યારે આપણા સમાજના કેટલાયે ખૂણા પર એની વેધક ટીકા ક્રિનાઈલનું કામ કરશે. તે વખતે કોઈને પણ તે છોડી શકશે નહિ. અને તેના મિત્રોએ તો પહેલા ચેતવું પડશે' ર. મ. રા.

આધારસામગ્રી

(૧) શ્રી રામમૂર્તિ (ન્યૂ દિલ્હી) એ ખાસ લખેલો લેખ; (૨) બૉમ્બે ક્રૉનિકલ (સાપ્તાહિક આવૃત્તિ)ના તા. ૩૧મી મે ૧૯૪૨ના અંકમાં આવેલો શ્રી આચાર્યનો લેખ; (૩) 'હિંદુસ્તાન રિવ્યૂ'ના ઑગસ્ટ ૧૯૪૨ના અંકમાં આવેલો શ્રી સચ્ચિદાનંદ સિંહાનો લેખ. (૪) 'Shankar's Cartoons' એ નામનું પુસ્તક

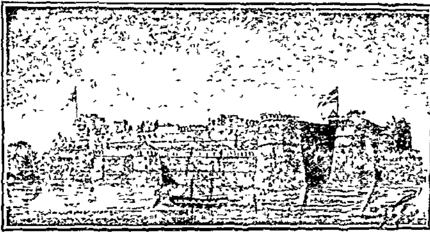
ડૉ. પ્રાઈસ નામના એક અમેરિકન મિશનરીએ બ્રહ્મદેશવાસીઓને પોતાના ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધાંતો પ્રબોધી એમનો ધર્મપલટો કરવાની ત્યાંના રાજા પાસે પરવાનગી માગી રાજાએ ડૉ. પ્રાઈસની દરખાસ્ત એવી શરતે મંજૂર રાખી કે તે ભલે પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ આપે, પણ રૈયત જ્યારે ધર્મપલટો કરે ત્યારે ડૉ. પ્રાઈસે એમનાં માથાં વાઢી લઈ પોતે વધેરેલાં અંગો એ માથાં મોકલી આપવાં!

'તમારી આ શરતી માટે તમે કંઈ લો છો?'

'જે આપો તે આપશ્રી ભાવ ઠરાવતા જ નથી.'

સૂરતનો કિલ્લો

રેડિયોફીચર તરીકે રજૂ થએલી એક ઇતિહાસરચના

સારું સારું રે સુરત શહેર
　　મુંબઈ અલબેલી
સારું સારું રે સુરત શહેર
　　મુંબઈ અલબેલી . . .

સૂત્રધાર' સૂર્યની પુત્રી તે તપતી—તાપી નદી ને એ તાપી નદીને કિનારે વસેલું સૂરત શહેર, હજાર હજાર વરસનો ભવ્ય તડકાછાંયડા-વાળો પણ ગરવો ઇતિહાસ જેને કાળને ચોપડે અમર રાખે છે એ ... નગરી, બારમી સદી, કે ઓગણીસમી સદીના પહેલા પાયા સુધી આઠ આઠ લાખની વસતિથી ઊભરાતી સૂરત નગરી, જેના નાણાવટમાં દુનિયાના પ્રત્યેક દેશનું નાણું વટાવી શકાતું તેવી એ સૂરત નગરી, *બાબ-ઉલ-મક્કા—મક્કાનો દરવાજો કહેવાતી સૂરત નગરી;* જેના બારામાં જગતના અનેક વાવટાઓ ફરફરી રહેતા એ સૂરત નગરી, ને એ વાવટાધારી નાના મોટા બતેલાઓ, જહાજો, ચાર ગાળી નૌકાઓને અને આજના હોડી હોડકાઓને, નદીકિનારે બેઠેલા કોઈ શાંત યોગી પેઠે સ્થિર નજરે નિહાળી રહેલો આ ભવ્ય કિલ્લો'

જુઓ, જુઓ ! કેવી પ્રચંડ છે એની દીવાલો, કેવી વિરાટ છે એની કાયા ! કાળને થાપ આપીને, અનેક તડકાછાંયડા વટાવીને પણ આજે તે ભૂતકાળનાં કેવાં સંભારણાં ખડાં કરી રહે છે કવિ નરસિંહરાવની વાણીમાં—

[સંગીત]　જીર્ણું ઘટના જાય, ને
　　સ્થાન હેનું નવીન લે,
　　એહ વિશ્વ વિકાસમાં
　　વ્યાપક નિયમ સર્વ પળે
　　સ્મરણ શા શા ઘોળુ હું
　　ઉર વિષે સમગ્ર કરી
　　એ　સ્મરણવ્યાપારથી
　　તુજ ભવ્ય મૂર્તિ ઘડું ફરી

સૂત્રધાર' છસો વરસ થવા આવ્યાં હિન્દુસ્તાન પર તે વેળા તઘલખી આણ વરતતી હતી. ને એ વંશની પ્રતિષ્ઠાના થાંભા સમો ફીરોઝ તઘલખ ગાદી પર આવ્યો, ત્યારે સૂરત ખીલતું જતું હતું તેનાથી બસો વરસ પૂર્વે—૧૦મી ૧૧મી સદીના અરસામાં નાનકડા માછી-વાડા સમાણું એ ગામડું તુર્કીથી આવેલા ફકીર મોહાનગરના વસવાટથી અને ફુનેહભર્યા વ્યાપારથી તેની પ્રિયાનું નામ ધારણ કરી સૂરત બન્યું હતું અને ધીમેધીમે ખીલી વધતું હતું તથા તઘલખી ત્રિજોરીને

★ [ગુજરાતના ઐતિહાસિક સ્થાનો વિષેની એક પ્રયોગ-માળા મુંબઈ આકાશવાણી પરથી સને ૧૯૪૦-૪૧માં રજૂ કરવામાં આવી હતી આ પ્રયોગમાળામાં પાવાગઢ, ગિરનાર લલ્લુભાઈની હવેલી (ભરૂચ), વડોદરા, અમદાવાદ અને સૂરતનો કિલ્લો તથા પાછળથી સૂરતનું બંદર એટલી ઇતિહાસ-રચનાઓ રજૂ થઈ હતી, અને તે જુદાજુદા લેખકો-એ તૈયાર કરી હતી એમાં 'સૂરતનો કિલ્લો' તથા 'સૂરતનું બંદર' એ બે ઇતિહાસ-રચનાઓ મેં તૈયાર કરી આપી હતી આ રચનાઓનું નાવિન્ય એ છે, કે એ સીધીસાદી સળંગ ગદ્યરચનાઓ નથી, પરંતુ જેને અંગ્રેજીમાં શાસ્ત્રીય રેડિયો પરિભાષામાં 'ફીચર' નામે ઓળખવામાં આવે છે એવી ગદ્ય—પદ્ય—નાટ્ય રૂપી ત્રિવિધ સંમિશ્ર રચનાની અવનવી પદ્ધતિ એમાં વપરાયેલી છે એ વાત આ લખાણ વાંચતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની છે આવા મિશ્ર પ્રયોગ માટે રેડિયો અરધો કલાક આપે છે સામાન્ય રીતે અમિશ્ર-પ્રયોગ હોય તો એટલો લાંબો ગાળો શ્રોતાજન માટે આકરો થઈ પડે, એટલે આવી અમિશ્ર રચના યોજાય છે અને એવડે રુચિકર રૂપે ઇતિહાસનું શિક્ષણ અપાય છે—લેખક] ★

તર બનાવતું હતું એના વ્યાપારી વ્યવહારનું ચાંચિયાલુટારાથી રક્ષણ કરવા સને ૧૩૭૩ની સાલમાં ફીરોઝ તઘલખે માટીનો એક કિલ્લો બંધાવ્યો. આજના, આજે પણ સૂરતના રાજદરબારે સમા, અત્યાર સુધી ઊભેલા આ કિલ્લાનો, એ વડવો થાય ને એ વડવાના રક્ષણ હેઠળ સૂરતની ફીરની વ્યાપારી જાહોજલાલી રોજ-બ-રોજ વધતી હતી ને સાથે સાથે ચાંચિયાલુટારા તથા પરદેશી ચડાઈખોરોની લાળને સળકાવતી હતી આશરે દોઢસો વરસ એ રીતે વહી ગયાં. ને સોળમી સદીની ત્રીસીમાં અહમદાબાદની ગાદી પર બાદશાહ મહમદ બીજો બિરાજમાન થયો 'ગુજરાત સર્વસંગ્રહ'માં નર્મદ લખે છે 'મહમદ-ખાન અગિયાર વરસનો ગાદીએ બેઠો .... ઘણી તકરારો પછી બાદશાહે પોતાના બાપના વખતના વજીર અફઝલખાનને પોતાનો વજીર બનાવ્યો, અને જોકે એ એકાંતવાસ રાખતો, તોપણ અગત્યના કામમાં બાદશાહ તેની સલાહ લેતો જ. એની સલાહથી બાદશાહે મારવાની ફતેહ કરવી માંડી વાળી. . . . . . . એ બાદશાહની કારકિર્દીમાં સૂરતનો કિલ્લો ખુદાવદખાને બાંધ્યો . . .

[આધુ સંગીત, પશ્ચાદ્ભૂમિકા તરીકે રમ્ને ચાકના લોકોના અવાજો—'અરે, બાદશાહ સલામતની સવારી ચાલી' 'જુઓ જુઓ, ખસી જાઓ!' 'એઈ, ખસી જા.' એવા ચિત્રવિચિત્ર અવાજો.... તે પછી—]

પહેરેગીરો: નિગાહ રખિયે મહેરબાન......નિગાહ.. .. આલા હજરત, ગરીબપરવર, બંદે નવાઝ, બાદશાહ સલામત મુહમ્મદશાહ સુલતાને ગુજરાત......નિગાહ રખિયે મહેરબાન.

એક અવાજ: અરે, બાદશાહ સલામત તો વઝીર સાહેબને ભેટ પડાવતા લાગે છે.

બીજો અવાજ: હાં, તદ્દન તેમજ છે. વયવઝીર અગરસાહેબની તબિયત સખરાબર નથી, તેથી ખબર લેવા જાય છે. ભાઈ વઝીર અગરસાહેબ પર તનેગનો ભારે પ્યાર છે.

ત્રીજો અવાજ: હોય જ ને. એ વઝીર વટે તો રાજ સલામત છે.

[આધુ સંગીત. તે પછી ઘોડાના ગુટગુટાટનો ધ્વનિ. વઝીર અફઝલખાન પથારી પર પડ્યાંપડ્યાં હોંકો ગુડગુડાવે છે ત્યાં બાદશાહની સવારી પધારે છે.]

અફઝલખાન: તશરીફ લાઇયે વાલાગાન હજરત બહોત તકલિફ કિયા. બન્દએ નાચીઝ પર નેહાયત એહસાન હુઆ.

મહમદશાહ: નહિ નહિ, વઝીર-ઉલ-મુઝમ, આપની તબિયત નરમ છે એવું જાણી મને ફિકર થઈ, એટલે આવ્યો. કેમ છે આપને?

અફઝલખાન: ઝાઝું કંઈ નથી, હજરત. જરા ગાયુ ચઢ્યુ હતુ. ગયરિણ પછી હુ આપની ખિદમતમાં હાજર થવાનો જ હતો.

મહમદશાહ: નવી તકલિફ છે કંઈ?

અફઝલખાન: સુરતથી સફી આગાએ પોતાનું ખાનગી કાસ્તાન પેરા કર્યું છે. ત્યાં થોડી તકલિફ છે. ચાંચિયા લુટારા સુરતને બહુ પરેશાન કરે છે. તપલખી કિલ્લો નબળો છે. નવો કિલ્લો બાંધવાની ગાન્ત્રી માગે છે.

મહમદશાહ: અને આપની રાય શું છે, એ બાબતમાં?

અફઝલખાન: સુરત આપણી મોટી દોલત છે. એની સલામતી માટે જેટલું ખર્ચ કરીએ તેટલું રાસ્તો દુરસ્ત ગણાશે. કિલ્લો ઝરૂર બાંધવો એવું મારી રાયમાં છે. પછી બાદશાહ સલામત કુલમુખ્તાર છે.

મહમદશાહ: નહિ ચાચાજાન, આપ જ કુલમુખ્તાર છો લેકિન મારી તો એવી ફરમાન્ત છે કે કિલ્લો એવો બાંધો કે સદીઓ તક ખોડો ન ખરો રહે. દુશ્મનો એની યાદ આવતા ય ધ્રુજે. તોપો-તલવાર એને કંઈ કરી ન શકે. સુલતાન મહમદ બીજા ગુજરાતીનુ નામ એ કિલ્લાને લઈને લોકો યાદ કરે. ખર્ચમાં કંઈ કમીના ન કરો. દિલ ચાહે એટલું ખર્ચવા ઇજાજત આપો. પણ કિલ્લો કોઈ ખડક જેવો બનાવે.

અફઝલખાન: ઇન્શાલ્લાહ, બાદશાહની ફરમાયશ મુજબ જ થશે. હું આજે રૂમી ખ્વાજાને તૈયાર કરાવીશ, ને બાદશાહી મોહર માટે મોકલી આપીશ......

[સાબુબર પછી......ખડાખટ ખોદવાના અવાજો કોદાળી-પાવડાના તથા મજૂરોના અવાજ. મેલ લાવ, ઈંટ લાવ, ઝટ કર, પત્થર ચલાવ, એવા અવાજો વગેરે]

સૂત્રધાર: અને આ પ્રમાણે સુરતનો કિલ્લો બંધાયો અને ૧૫૬૩માં ધ્યાન રહે કે ગોરા લોકો, ખાસ કરી ફિરંગીઓ-પોર્ટુગીઝો હવે (સને ૧૪૯૮થી) હિંદ આવતા થયા હતા, અને સને ૧૫૧૦માં તેમણે સુરત પર ચઢાઈ કરી, લૂંટ ચલાવી, આગ લગાડી. અને ૧૫૩૦માં તેમણે સુરત પર બીજી ચઢાઈ કરેલી ને જલાવી તથા સુરત બાળેલું. તે વખતે શહેરમાં દસ હજાર માણસોની વસતિ હતી; ને કુલ હિન્દની વસતિ દરેક હુમલાને આગળે હતી. અને ૧૫૩૧માં પાછુ ત્રીજી વાર એ જ ફિરંગીઓએ સુરતને સળગાવ્યું. આ બધા ત્રાસને લઈને જ સુરત ખાતે નવા મોટા કિલ્લાની જરૂરત હતી અને તેથી તે સને ૧૫૪૩માં બંધાયો. એ કિલ્લો બંધાતો અટકાવવા પોર્ટુગીઝોએ ઘણી મહેનત કરી. તેઓ હોડીઓમાં બેસી આવતા ને લોકોને હેરાન કરવા લાગ્યા. પણ સફી આગા, જેને સુલતાન મહમદે ખુદાવન્દખાનનો ખિતાબ આપેલો, તેણે ખૂબ તકલિફનેદારીથી એ કિલ્લો બાંધ્યો. તે આ આજનો કિલ્લો.

ને ત્રીસ વરસ એ વાત પર વહી જાય છે અકબર બાદશાહ ગુજરાત પર ચઢી આવે છે ગુજરાતના જુદાજુદા શહેરો કબજે કર્યા પછી, ઈ ૧૫૭૩ના જાનેવારીની ૧૬મીએ શહેનશાહ જલાલુદ્દીન મુહમ્મદ અકબર, ખુદ-બ-ખુદ, લશ્કર સાથે સુરત શહેર પર ચઢી આવી ગોપીપુરા ખાતે છાવણી નાખે છે સાથે એના સેનાપતિઓ શાહ કુલીખાન મહેરમ અને સાદીકખાન પણ છે. રમઝાન મહિનાની ૯મી તારીખ ને સોમવારે સુરતના કિલ્લા પર દિલ્હીની તોપોનો મારો શરૂ થાય છે

[ધણાધણ . . . ધણાધણ . ધણાધણ, એવા ત્રણચારેક અવાજો]

પણ આવી જબરી શાહી તોપો સામે પણ કિલ્લો ૪૭—સુડતાળીસ દિવસો સુધી ટક્કર ઝીલે છે. છેક ૪૮મે દિવસે કિલ્લો શરણે જાય છે ને અકબરના લાલ નિશાન કિલ્લા પર ઊડવા માડે છે સુરતની હાકેમી સરદાર કલીજખાનને સુપરત કરી બાદશાહ અકબર, ગુજરાત સર કર્યાના હરખે માનેતાનો દિલ્લી ભણી વળે છે. આ કિલ્લાની આણ હેઠળ સુરત જિલ્લાની જમીન ૧,૨૩,૩૪,૯૦૦ વીઘા, એટલે કે ૭,૭૭,૬૨૧ એકર છે એવી ગણતરી કરી રાજા ટોડરમલ દિલ્હીને દફતરે નોંધ કરાવે છે.

સને ૧૬૦૮ના ઑગસ્ટ મહિનાની ૨૦મી તારીખે સુરતથી થોડે દૂર મોરા સુવાલીના બારામાં ઈસ્ટ ઇંડિયા કંપનીનું વહાણ નામે 'કેપ્ટન વિલિયમ હૉકિન્સ' લાંગર્યું. ને સને ૧૬૧૨માં સુરતમાં અંગ્રેજોની કોઠી સ્થપાઈ અંગ્રેજો ને પોર્ટુગીઝો વચ્ચે સુરત આગળ વારંવાર લડાઈઓ થવા લાગી. પણ આ લડાઈઓ છમકલા સમાન હતી સુરતની રાજખટપટો પર તેની અસર નહોતી સુરતમાં તો મુગલાઈ કિલ્લેદાર રહેતા સને ૧૬૬૧માં જંજીરાના સિદ્દીઓએ સુરતની કિલ્લેદારી પચાવી પાડી અને તેમણે ૯૦ વરસ સુધી કિલ્લો કબજે રાખ્યો. તે દરમ્યાન સને ૧૬૬૪માં—

[નેપથ્યમાં હરહર મહાદેવ... જય ભવાની, જય ભવાની.. .શિવમહારાજની જય. ..એવી બૂમો]

સૂત્રધાર.—સને ૧૬૬૪માં શિવાજીએ સુરત પર પહેલી સવારી કરી. સુરતનો તે વેળાનો હાકેમ નબળો હતો, પણ કિલ્લો સબળો હતો. કિલ્લાનું રક્ષણ હાકેમે ન કર્યું—હાકેમનું રક્ષણ કિલ્લાએ કર્યું. કિલ્લાએ શિવાજીના સૈન્ય સામે બરાબર ટક્કર ઝીલી.....

શિવાજી: કા હો બહિરજી, કસા કાય રંગ આહે?

બહિરજી: કાહી નાહીં, મહારાજ ભી આતા નેમૂન નિઘાલા. આપલ્યા કિલ્લા જસા ન્ તસા રાહિલા આહે ત્યાજ્યાવર મુળીંચ અસર હોત નાહીં.

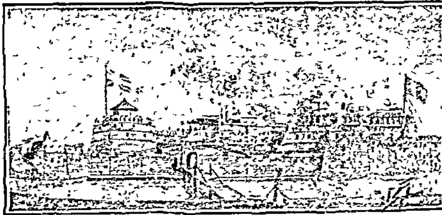
['ગારદી હાંપો'ના ઘોડા અવાજ]

સૂત્રધાર: આમ કિલ્લાએ મચક ન આપી અને કિલ્લાને પડખે રહેવા દઈ શહેર બાળી-લૂંટીને શિવાજીનું સૈન્ય વિદાય થયું અનેક વાર શિવાજીએ એવી ચઢાઈઓ કરી, પણ કિલ્લો અણનમ રહ્યો.

દરમ્યાન, ઈંગ્લંડથી વેપાર કરવા આવેલા ગોરા વહાણિયાનો

—વાણિયાઓ—નું તંત્ર, જળધરની કાયા પેઠે, વધુ ને વધુ બળવાન બનતુ જતુ હતુ એમણે શિવાજીની ચઢાઈઓ વખતે પણ શૂરાતન દાખવેલુ, નવાબી ખટપટોમાં ધીમો છાનો પણ ગંભીર રસ લેવા માંડેલો, ઘણી વાર ફકડાઓ અને બીજા યુરોપીઓ સામે ય ટક્કર લીધેલી. સુરતના નવાબો—સૂબાઓની ધૂનને વશ થઈ પરેશાની પણ ભોગવેલી. પણ તેમનું સંગઠન, તેમની વ્યવસ્થાશક્તિ ને તેમની મુસદ્દીગીરી પગ-ફેરા કરતાં જતાં હતાં તકરારટંટા કરતા અને તેનુ વાળગું પણ કરતા, ને ઘણી પણ જમાવતા એમના વડે શાહી ખજાનાને લાભ હતો એક વાર તો, એમને સુરતના સુબહ રાજા ફુર્ક મુસદ્દીએ કરેલો ફડ ઔરંગઝેબે પાછો અપાવેલો ને સમજાવી પટાવી તેમને મનાવેલા

પેશવાઈ મુઘલાઈ મારામારીના દાવમાં નબળા પડતા જતા હતા અને ટોપીશાહી આંતરિક ચપ વડે મજબૂત બનતી જતી હતી ક્રમે-ક્રમે સુરતની રાજ્યખટપટમાં ટોપીશાહીએ માથું મારવા માંડ્યું સને ૧૭૫૧માં પેશવાઈની મદદ વડે સુરતની નવાબી કબજે લઈ લેવાનો યત્ન અંગ્રેજોએ કર્યો, પણ ન ફાવ્યા પાછ અને ૧૭૫૫માં નવાબ સફદરખાનના અરસામાં તેઓ વધુ જોગવર બન્યા. નાવારસ અલી-નવાઝ અને કાદિરખાની મારામારીની તકરારમાં, કાદિરખાએ અંગ્રે-

ઈ ૧૮૦૦ના મે માસની પંદરમી તારીખે કંપનીએ સુરતને પોતાની હકુમત તળે લીધુ અને પોતાની તરફથી નવાબ નસીરુદ્દીનને નામનો ગાદીએ બેસાડ્યા ત્યારથી કિલ્લા પર બે વાવટા ઊડવા લાગ્યા એક અંગ્રેજ, બીજો નવાબી. (બ્લૉક 'મુસ્લિમ ગુજરાત'ના સૌજન્યથી)

જોની મદદ માગી ને પોતે નવાબ થાય તો દર વર્ષે અંગ્રેજોને લશ્કર નભાવવા બે લાખ રૂપિયા ને કિલ્લો સોંપવા તેણે કબૂલ્યું

સુરતની કોઠીના વડા મિ સ્પેન્સરની કુનેહથી મુંબાઈના ગવર્નરે પેશવા સાથે કરાર કરી મંજૂરી આપ્યા પછી અડવાની લડાઈ થઈ, પાંચ છ દિવસ ઝપાઝપી ચાલી ને સુરતનો કિલ્લો અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યો સને ૧૭૫૯ના માર્ચ મહિનાની ચોથી તારીખે ! તે વેળા સુરતની વસતી હતી આઠ લાખની ૨૦,૦૦૦ કુટુંબો તો ફક્ત પારસીના જ હતા '

કિલ્લો અંગ્રેજના કબજામાં ને તેમણે બે લાખનુ સાલિયાણું લેવાનુ, પણ આખુ તો નવાબીની, ને વાવટો પણ તેનો જ, હાથ પણ નવાબી કારભારો સાવ નમાલા ને નિષ્ફળ નિવડ્યા ' વારવાર હુલ્લડ-તોફાનો થતા અને કાચા કાનના રેસિડન્ટ નવાબો કાબૂ ન રાખી શકતા અંગ્રેજોનુ લેણું ભરાતુ નહિ મોટી રકમ ચઢી જતાં અંગ્રેજ કંપનીએ સને ૧૭૯૯માં નવાબને સખત ચેતવણી આપી કંઈ ન વળ્યું આખરે

સને ૧૮૦૦ના મે મહિનાની પંદરમી તારીખે કંપનીએ સુરતને પોતાની હકુમત તળે લીધુ ને પોતાની તરફથી નવાબ નસીરુદ્દીનને નામનો ગાદીએ બેસાડ્યો કિલ્લા પર બે વાવટા ઊડવા લાગ્યા—એક અંગ્રેજ, બીજો નવાબી આજ સુરતના આ કિલ્લા પર અંગ્રેજ તંત્ર પાકા મના સાથે અને ૧૮૦૦માં બેઠું ને તે આજ દિન લગી જ સુરત કિલ્લા પર રાજ ચલાવે છે !

અલબત્ત, ૨ નંબર ની, આઝાનેગ ઇતિહાસના વારાફેરાના મૂક ૨૫ આ કિલ્લા' તેં જોવાઈવા હશે. તે પછી પણ આવ્યા છે' તારે પડખે વહેતી તાપી નદીને [illegible] ય વાર તેં ઊભરાતી, ઊભરાતી ને ગાંડી બનતી ભાળી છે ! સને ૧૮૧૨માં તે ઊભરાઈ ને ઊભરાઈ અને ૧૮૨૨માં તેને ય ટપી જાય તેવી રેલ તેં નિહાળી રેલગાતાના ભોગ બનીને તાપીના મુડદાં તેં જોયાં, તૂટીને તણાઈ જતો કોટ પણ તેં જોયો અને ૧૮૩૫માં ને સને ૧૮૩૭માં તેં શેરીઓમાં હોડીઓ તરતી જોઈ-ને લોકજીભે ગવાયું—

[સંગીત]

પાણી આવ્યા લક્કડ કોટ,
ગાજ ઓવારે નહિ ખોટ,
ગુજરી ઓવારે થઈ દોટ,
પાણી છલ્લાં [illegible]
પાણી છલ્લાં [illegible]

ધામીપુરામાં ભરાયા,
ત્યાંથી લોકો તો ડરાયા,
નાસે જાન ટકે ગભરાયા,
બાપી બચ્ચાને
બાપી બચ્ચાને

ડૂબી વરીઆવી ભાગોળ,
સૈયદપુરામાં ગઈ છોળ,
એમ બતાવ્યો છે ડોળ,
ચારે દિશામાં
ચારે દિશામાં

આમ કતાર સુધી ગઈ,
નાનપુરે ઊભી રહી,
હોનમાં પણ ઘસી ગઈ,
કોણ અટકાવે ?
કોણ અટકાવે ?

ને જાણે એ રેવનુ સાટુ વાળવા સને ૧૮૩૭માં જે હુતાશ સુરત પર અગ્નિદેવે કર્યો, તેના ભડભડતા ભડકા. સાતમે આસમાને પહોંચતા તેના લબકારા પણ, આ કિલ્લા, તેં શાંત ચિત્તે નિહાળ્યા. ૯૦૦૦ મકાનોને બાળનારી, ૫૦૦ માનવો ને અસંખ્ય ઢોરોને રાખોડી કરનારી, કરોડ રૂપિયાની મિલકતને સ્વાહા કરનારી એ આગના ભડકા તેં તો ભાળ્યા—ને કોણે ન ભાળ્યા ?

કોઈ નામ વગરની સુરતણીને હૈયેથી એ પર એક ખામણું ચટપટી પડ્યુ

[સંગીત] સુરત બળ્યુ ને
મુંબાઈમાં થયા ભડકા
જમસાડે પડ્યા તડકા
લીલાપીળા રંગના !

ને નિર્ગમનામ બાવાએ લખેલી કાવ્યાની લવકારા પણ તારી વિરાટ દીવાલોએ અથડાયા—

[સંગીત]   સુરત થી સોને કી મૂરત
                    કન પર રૂડે કિરતારે,
     નિર્ગમ નગ કિયા બરગ જલાકર
                    મારા શહેર પ્રલયકારે.
     એકાએક હુવા અંધેરા
                    કુલ આલમથી ગફલતર્મે,
     નાગ દીનગા શેઠ લગી
                    પિછવાડે પરોશી કે ઘરમેં
     બાંદરે જ્વાલા કોપી ચલી જ્યું
                    લડી લહેર જલસાગરમેં
     હળુપી સફરકુ ખા ગઈ
                    ઓર જ પહુચી સાહુકારોમેં
     ધુવાધાર અધિયાર ફેલયા
                    જા પહુંચા અમરાનોમેં,
     જૈસી હનુમાન કરે ગર્જના
                    ઝુઠ રહા ગઢ લંકામેં
     ઐસા તમાસા નજર દેખા
                    કોઈ ગત કરી આહકારે,
     નિર્ગંધ નામ કિયા જન્મ જલાકર
                    મારા શહેર પ્રલયકારે.
     ને આખી લાવણી તો ક્યાં ગાઈએ, પણ--
[સંગીત]   સવત ત્રાણુ સાલ બતાવે
                    નવમો કે ભીતર ફીની,
     ચૈત્ર માસ સોમવાર આઠકે
                    ચાર ઘડી દિન મે બીની;
     ઐસી દેખી ઐસી બનાઈ
                    રૂપજ નીપજ નવ કહી જાતી,
     કથા કહું તો જુગ બદ જાવે
                    તેના બર આવે છાતી '

સૂત્રધારઃ અંગ્રેજ ને નવાબી બન્ને વાવટા ફરકાવતા કિલ્લાએ આવાઆવાં કારમા દશ્ય ભાળ્યા. ને છેવટે ભાળ્યો, નવાબીનો અન્ત. સને ૧૮૪૨ના ઑગસ્ટ માસની ૮મી તારીખે સુરતનો છેલ્લો નવાબ મીર અફઝુદ્દીન નાવારસ ગરણ પામ્યો. સુરતની નવાબીનો અન્ત થયો. કિલ્લાની ટોચી પરથી નવાબી વાવટો ઊતરી ગયો ને એકલો યુનિયન જૅક ફરકવા લાગ્યો—આજે ય ફરકે છે '

પણ તેં તો, ઓ શૈલીસ્વરૂપ કિલ્લા, તેં તો ને પછી ય ઘણા ઘણા દુકાડો જોયા, આગો જોઈ, રેલો ભાળી, પટ્ટેલ બળવાનો પણ જોયો, ને છેવટ સને ૧૯૩૮મા નાવ ગઠેરીને ય બ્યાસી મોનિસ ગરની પ્રાણ સાથે ડૂબતી જોઈ ગાત ચિત્તે તેં એ ગીત ઈ જોયુ, ને કદીક દન્તુ ય જોગે, ને પતિત નવસારાગની પેઠે ઘણ આ સીધીગુમ તેનો ગુણગુણનો હશે કે—
[સંગીત]   ઇતિહાસની આરસી ભાળી મૈં જોયુ ગાદી
     ધીરગાવર કાઈ ન દીઠું કથી છે છાતી
     કરતી છે ગાદી '   . . . . .

નટવર ગાંધીવાળા

બાપા બાપુ, આજ પરીક્ષામાં કેટલા દાખલા ખરા પડ્યા?
બાબુ-બાપા, બાપા
બાપા ત્યારે તો ત્યાં બધાને ૩ ડાબે નંબરે પાસ થાશ
બાબુ-ચોપૂ નહિ, ઉતરા દાખલાની ગોપી કરતા જ પકડાઈ
ગયો

છાયાગ્રાહી

હરીફાઈનું પરિણામ

પહેલું ઈનામ: મોકૂફ; બીજું ઈનામ: 'અગાસીની સવાર'—મીનુભાઈ પટેલ (અમદાવાદ); ત્રીજું ઈનામ: 'મારવાડી વણિક'—ચંદુભાઈ ભટ્ટ (અમદાવાદ), નોંધપાત્ર: (૧) 'સીંગ બાજી'—ચીમન મેવાડા (કલોલ); (૨) 'બુદ્ધવાચન'—ચન્દ્રકાન્ત પટેલ (અમદાવાદ); (૩) 'જીવનતૃષ્ણા'—ગવારામ પ્રભપ્રતિ (અમદાવાદ); (૪) 'સૂર્યપ્રકાશિત શેરી'—ગજાનન ગાન્તર (ખાનપુર).

આ મહિને હરીફાઈમાં આવેલા ચિત્રોની સંખ્યા બહુજ હોવા છતા તેમાના થોડા ચિત્રો ગુણદૃષ્ટિએ સારા નીકળ્યા છે. બીજું ઈનામ મેળવનાર ભાઈ મીનુભાઈ પટેલના ચિત્ર 'અગાસીની સવાર'મા ખરેખર અગાસી પર તડકો પડતો લાગે છે. રૂપકી બહાર, ખડખડપાંચમા છાપરા તળે કોમળ સૂર્યપ્રકાશમાં તે મતલાતલના વચગા હુક્કાની બે ફૂંક લઈ લેનો હશે એવું સ્પષ્ટ વાતાવરણનું સર્જન થાય છે વિષય મૌલિક છે, પરંતુ ચિત્રની શરૂઆત કાંઈક નબળી છે. પાત્રની બેઠક કઢંગી છે અને કૅમેરાનો દૃષ્ટિકોણ યોગ્ય નહિ હોવાને કારણે પાત્ર બૅકગ્રાઉન્ડથી છુટું તરી આવતું નથી. ચિત્રનું નામ પણ વારંવાર વપરાએલું હોવાથી મનમાં વિશેષ કે નવીન ભાવ જગાવતું નથી ચિત્રની કાલ્પનિક રચનાથી માંડીને નામાભિધાન સુધીના ચિત્રના અંગ વિષે હરીફે પૂરતો વિચાર કરવો ઘટે. ચિત્રનો ક્રિયાભાગ ઠીક છે

ત્રીજું ઈનામ મેળવનાર ભાઈ ચંદુભાઈ ભટ્ટના 'મારવાડી વણિક' ચિત્રમાં મારવાડી જાતિની લાક્ષણિકતા પૂરેપૂરી દેખાતી નથી. કૅમેરાનું ભાન (camera consciousness) થવાથી પાત્રે પોતાની સાહજિકતા ગુમાવી છે. ફોકસિંગ ને તેજછાયા ચિત્રને અનુકૂળ છે.

ચિત્રમા જ્યારે ધ્યાન દોરે તેવી બે વસ્તુઓ ભેગી થાય છે ત્યારે જોનાર તેમાંથી એકેનો પૂરો આસ્વાદ લઈ શકતો નથી ને અનિશ્ચિતતા અનુભવે છે ભાઈ ચીમન મેવાડાના 'સીંગ બાજી' ચિત્રમા આકર્ષક વાદળાનું ઝુંડ ને સાથે બકરાનું ટોળું બન્ને, ચિત્રવિષયની દૃષ્ટિએ પરસ્પર સ્પર્ધા કરે છે એમાંથી એકને જ મુખ્ય લક્ષ્ય બનાવ્યું હોત તો ઉચિત થાત ચિત્રને ઉપરથી ત્રણ ઇંચ કાપી અરધો ઇંચ જગ્યા નીચે ઉમેરી શકાય તો રચના સુધરે અને બકરા ચિત્રવિષય બને. બકરાંને વધારે દૂર જવા દઈ આજ સ્થળેથી ચિત્ર લેવાયું હોત તો ટોળાનું કદ નાનું થાત અને આખો વિષય દૃશ્યચિત્ર Landscape મા ફેરવાઈ જાત ફોટોગ્રાફીની ટેકનીક સારી છે નેગેટિવની પારદર્શકતા ઓછી હોય એમ જણાય છે ને તેને અનુકૂળ પેપર પર પ્રિન્ટ કઢાયાં નથી.

ભાઈ ચન્દ્રકાન્ત પટેલના 'બુદ્ધવાચન'નો વિષય મૌલિક છે, પરંતુ શરૂઆત અસરકારક ને સ્વાભાવિક નથી. 'જીવનતૃષ્ણા' ટેબલટૉપ ફોટોગ્રાફીના અખતરો હોય તો એ અખતરો સફળ ગણાય, પણ વિષયની રચના બહુ જ વિચિત્ર લાગે છે ભાવનાની એકતા આણવાનો ઉદ્દેશ ચિત્રમાં ગોઠવણીના અભાવે સર્યો નથી ડાબી તરફનું પક્ષી ન લેવાયું હોત તોય સારું હતુ ભાઈ ગજાનન ગાન્તરના 'સૂર્યપ્રકાશિત શેરી'માં છાયા પડછાયા આકારની વિવિધતા આવી છે ને ચિત્રમા એક પ્રકારની રમ્ય ડિઝાઇન ઉપજે છે ડાબા બારણે તડકાને આવતો રોકીને અન્યથા નિર્જીવ શેરીને સજીવ બનાવે છે, પરંતુ ચિત્રનો વિસ્તાર જોતા તેમા તેનું સ્થાન અનુચિત છે જમણી તરફની બારીના પગથિયા પર તેને બેસાડીને સ્નેપ લીધો હોત તો ચિત્ર વધારે આકર્ષક બનત.

બળવન્ત ભટ્ટ

મયો ગોર જ્યારે રૂઠયો. . .

'નારાયણ હરિઇઇ . . .'

મયા ગોરના છોકરા કુઈણાએ તાબડી ઝુલાવતા ટહેલ નાખી

હું ઓશરીમા બેઠોબેઠો કૉપીબુક ઘૂટતો હતો આગલે દિવસે પડોશના છોકરાઓએ તોફાન કરતાકરતા મારો હાથ હલાવી દીધો હતો એટલે શાહી રેલાઈ જવાથી છેકછાક થઈ ગઈ હતી પરિણામે વર્ગમા માસ્તરે છેલ્લી પાટલી ઉપર ઊભો રાખેલો આજે લગભગ આખુયે પાનુ એકપણ ડાઘડુઘ વગર એક જ બેઠકે ઘૂટી નાખ્યુ હતુ અને હવે 'સત્યનો સદા જય છે' એ વાક્ય ના 'છે'ની ઉપરની માત્રા જ બાકી રહી હતી

બાવા–બ્રાહ્મણને લોટ વગેરે આપવાની અને એવી બીજી નાની-નાની ફરજો ઘરમા મારે માથે નાખવામા આવી હતી. હવે 'છે'ની કેવળ અર્ધી જ માત્રા બાકી રહી હતી, અને લોટ આપવા ઊભો થવા જઉં ને ફરી પાછો બેસુ એમા સહેજ હલનચલનથી છેકો પડી જાય તો કરીઆખા પાનાની મહેનત માથે જાય એ બીકથી મેં મહારાજને કહ્યુ 'મહારાજ, હાથ નવરા નથી '

'છે' પૂરો કરીને ઊંચે જોવા જઉં છુ ત્યા તો અંદરના ઓરડામાથી મોટીબા બાજરનો સૂડાકો ખેંચતા બહાર આવ્યા ને મને ઊધડો લીધો:

'એલા, ગામ આખામા તુ એકલો જ ભાગીભાગીને ઢગલો કરી દેતો લાગ છ ' બચાડા બ્રામણના છોકરાને ચપટી લોટની ય ના પાડ છ ?'

અને પછી ચાળા પાડીને બોલ્યા 'હાથ નવરા નથી ! હ્યો, ભાઈ બોલ્યા ' જો મોટો કામઢો ન જોયો હોય તો "

પછી કુઈણો (શ્રીમાન કરુણાશંકર) શેરીમા જતો હતો તેને બોલાવ્યો: 'એલા કુઇણા, લે, લેતો જા લોટ, બાપુ ! અત્યારે આ તો મોટો ભણેશરી થયો છ તી કોણ જાણે શું કમાઇને માલ થઇ જાશે "

કરુણાશંકર લોટ લઇને ચાલતો થયા પછી મોટી બા મને શિખામણના બે બોલ કહેવા બેઠા 'જો, બ્રાહ્મણના છોકરાને કોઇ દિ' પાછો ન વાળીએ, સમજ્યો ? એને રીઝવ્યા જ સારા, ખીજવ્યા બૂંડા. ઇ તો ભગવાનનો પાડ માન્યની, કે આ કુઇણો હતો, એનો બાપ મયો ગોર મરી ગયો એને લોટની ના પાડી હોત તો ખબર પડત "

'કેમ ? ખબર વળી શું પડત ?' મેં પૂછ્યુ

મોટીબાએ જોરથી બાજરનો સડાકો ખેંચી લીધો ને પછી બોલ્યા: 'ઇ મયા મેતાની વાત તો તેં ક્યાથી સાભળી હોય ? તારો તો તયે જલમે ય નઇ. તારો બાપ પણ તયે તારા જેવડો લાગતો'તો '

'શુ વાત હતી ?'

'અરે, મયો ગોર તો ભારે જોરાવર હતો, ભલભલાને પાવળે પાણી પાય એવો '

'હં' મેં વાર્તા સાભળવાની વખતનો હુંકારો ભણ્યો

'તી ઓલા કણબીવાડામા રે'તો ઈ ખીમો આહીરો મરી ગ્યો ને, ઈ નવી બાયડી ઘરથી આવ્યો'તો અમે સૌ એને નવી વહુ, નવી વહુ કહીને જ બોલાવતા. નવી વહુનો જીવ સાવ આટલો જ મયો ગોર 'નારાણ હરિ ઇ ઇ' કરીને આવે તયે ગરતાગરતા દાણા આપે ખીમા પટેલની જૂની વહુ બહુ સારી મયાના છોકરાવને ઊભા ઘરવે. પોષ ટાણે પોખ આપે, કોઠીંબડા વાવ્યા હોય તયે સૂકવણી સારુ કોઠીંબડા આપી જાય, વાડ કરતો હોય તયે છોકરાવને શેરડી ખાવા લઇ જાય, ને માથેથી ઊનોઊનો ગોળ ઘેર મોકલે પણ આ નવીએ બધુ ય બંધ કરી દીધુ મયો ગોર બચાડો સવારમા ખડિયો લઇને આવે, તયે

નવી ન હોય ત્યાથી કાંક ને કાંક કામ આદરીને બેસે. કહેશે, કે ચાર બાપા, હાથ છાણવાળા છે; કા કહેશે, ગોર બાપા, આજ તો ઘરમા અડાય એમ નથી; કા કહેશે ગોર બાપા, આજ તો કોઠીમાથી દાણા કાઢવા જ રહી ગયા છે. બચ્ચાડો મયો તો 'ઠીક' કહીને પાછો હાલ્યો જાય એટલે નવી વહુ પાસે પડોશણો હારે ઠીડિયાઠોરી કરે

'તે નવી વહુ કોઈ દિ' દાણા આપતી જ નહિ ?' મેં વચ્ચે પૂછ્યુ

'સાવ ન આપે એમ નહિ; પણ મન વગરનું આપે એમા શું વળે ? જૂની વહુ સૂપડે ભરીને આપતી, ત્યા નવી ઓબો ભરીને આપે, એમા બચાડા મયાનુ ને સાતઆઠ છોકરાવનુ કેમ પૂરુ થાય ? એક દિ' મયો આવ્યો ને નારાણ હરિ ઈ કરીને ઊભો, ત્યા નવી કહે ગોરબાપા, હમણા જ આ છોકરાને ધવરાવવા બેઠી છું. ને ઊભી થાઈશ તો વળી માવણુ મૂકી દેશે મયો તો હાલતો થયો વાંસેથી નવી, પડોશણ હારે બોલી 'મારા સાળા બામડા ! ભિખારા ' મયાને કાને આ વેણ પડ્યુ. બહાર નીકળતા પડી ગ્યા તયે તો કડવો ઘૂંટડો કરીને ગળે ઉતારી ગ્યો ને કાંઈ બોલ્યો નહિ. પણ ઘેર જઇને નક્કી કર્યું કે જો હું ખરો બ્રાહ્મણ હોઉં તો એકવાર નવીનુ અભિમાન ઉતારુ ઈ કણબણ ઊઠીને મને ભિખારી કહી જાય ? જે બોબો દાણા નથી આપતી એને જ હાથે બે મણ દાણા લઉં તો આ જનોઈ પહેરી પરમાણ

થોડાક દિ' થયા એટલે મયો ઘેરેથી નીકળ્યો પહેલા પાદરમા

વાવ કેર જઈને જોઈ આવ્યો કે નવી કેવે ટાણે પાણી ભરવા આવે છે. ઈ. ને નવી બેડું લઈને આવતી દેખાણી, એટલે ગયો આપણે પછવાડે થઈને એને ઘેર પહોંચ્યો. ઓશરીમાં છોકરાને ઘોડિયામાં સુવરાવીને નવી પાણી ગઈ'તી. બીજું કોઈ હતું નહિ. ખીમો પટેલ તો ખેતરે ગ્યો'તો. પારોશણને વેરથી નાણાં લઈને મયો નવીની ઓશરીમાં ગ્યો. ને છોકરો ઘોડિયામાં ઊંઘતો હતો ત્યાં જઈને ઝટપટ પોતાનું કામ કરી લીધું ને રસ્તે પડ્યો. જતાંજતાં કોઢિયામાં ઘંટીનું એક પડ પડ્યું હતું એને પાણા હારે પછાડીને બે કટકા કરતો ગ્યો.

તરત છોકરો રોવા મંડ્યો. પારોશણે આવીને હીંચકો નાંખ્યો. પણ છાનો ન રીયો. ત્યાં તો નવી પાણી ભરીને આવી ને છોકરાને ધવરાવ્યો. પણ એમએમ તો છોકરો વધુ ને વધુ રોવા મંડ્યો. પાછો ઘોડિયે ઘાલ્યો ને હીંચકાવ્યો, પણ છાનો રે'વાને બદલે કાળા ઓકાસા દીએ! સૌનાં પેટમાં ફાળ પડી કે આ છોકરાને થ્યુ શું? કેમે ય કર્યો છાનો જ ન રહે' વળી પાછો ઘોડિયામાંથી કાઢીને ધવરાવ્યો, પણ ઉલટાનો વધું ને વધુ રાડ્યો પાડે. નવી તો કહે, હાય હાય ' હજી તો હમણાં સુવરાવીને પાણી ભરવા ગઈ'તી, ને એટલી વારમાં આ શું થઈ ગ્યું? કોકે કીધું કે પેટમાં ચૂંક આવતી હશે. તરત કાકચિયો ઘસીને પાયો ને માથે અજમાની કાકડી બફાવી. પણ કાંઈ હોય તો મટે ને? સાવ સાજો સારો, ને કાળા ઓકાસા દીએ' ગામમાં મોકલીને ખીમા પટેલને ખેતરેથી તેડાવ્યા. એણે કીધું કે છોકરાને વા હશે. તરત વા મંતરવાવાળા પાસે જઈને વાનો દોરો મંતરાવ્યો ને પગે બાંધ્યો. પણ કાંઈ ફેર જ ન પડે ને! ઈ તો સાંભળ્યા ન જાય એવા ઓકાસા માંડ્યે જ જાય! સૌ કીયે કે આ કોઈનક કોને કે'વું? છોકરો આમ તો રોઈરોઈને જ અરધો થઈ જાશે. ત્યાં તો મયાના ભાઈનો છોકરો ગી-ધિયો લોટ માગવા નીકળ્યો. એણે કીધું કે છોકરો કોકની ઝપટમાં આવી ગ્યો લાગે છે. તરત સૌએ કીધું કે હા, બસ ઈ જ છે; બીજુ કાંઈ નહિ. ઝપટમાં જ આવી ગ્યો છે. નહિતર કાંઈ આમ તી રુવે? પણ હવે કરવું શું? ઝપટ કોણ ઉતારે? સૌ કહે બોલાવો મયા ગોરને. રાંદલનો ઘોડો ખૂંદે છે, તી ઉતારી દેશે. ખીમો પટેલ ધોડતા મયા ગોરને ઘેરે ગ્યા. મયો તો બેઠોબેઠો મૌન (સંધ્યા) કરતો'તો. ખીમો પટેલ કે', ગોરબાપા, જરાક હાલોની, મારો છોકરો કોકની ઝપટમાં આવી ગ્યો છે તી ઉતારી દીઓની! મયો કે' હું તી કાંઈ નવરો છું, તી ગામ આખાની ઝપટું ઉતારું? ખીમો પટેલ કે' અરે માબાપ, આમ શું બોલો? તમે તો બળબળતાં ઓટવણમાંથી કાઢીને કંઈકને નવા જલમ દીધા છે. તમારી વઈદા (વિદ્યા)ને આશરે તો અમ જેવા જીવે છે' નીકર આવા ભૂતપલીતના ગામમાં રહી કેમ શકાય? મયો કે' તે અમારે શાસ્તર-અભ્યાસ કોરે મૂકીને આખો દિવસ તમારા ભૂતડાં જ કાઢ્યા કરવા છે ને? ખીમા પટેલે પાઘડી ઉતારી' અરે માબાપ, તમને સંભાળ આન્જર જીવને ટકરે છે. અમ જેવા અભણનું આટલું કામ કરી દીઓની! છોકરો બચાડો કાળા ઓકાસા દીએ છે ઈ સાંભળ્યા નથી જાતા. એને મૂંગા જીવને કાંઈ આવડતું છે કે શું થાય છે? વળી ખીમો પટેલ હાથેપગે લાગ્યો' એ ગોરબાપા, છોકરાનું જીવતર તમારા હાથમાં છે. કા મારો ને કા ઉગારો.' ત્યાં તો નવી પણ દાકલીકાકલી આવી પૂગી. વાદે ગામના છોકરાંવની ધમલ આવી. નવી લાજ કાઢીને કે' હવે તો વધુ ને વધુ રૂવે છે, ને હીબકાં તો એ ભરે' પણ મયો તો માને જ નહિ ને' ઈ તો કે' હું નવરો જ નથી! નવી આટલો પાણીને મયાને પગે લાગી કે' એ ગોર બાપા, મારો રાભડો જેવો છોકરો નહિ જશે. પાણી તો સૌએ કીધું: મયા બાપા, જાવની, બચાડાની ઝપટ ઉતારી દીઓની! અને માંડમાંડ મયો ઊઠ્યો ને ખીમા પટેલને ઘેરે ગ્યો. ઓશરીમાં જઈને કે' અડદના સાત દાણા લાવો. નવીએ અડદના દાણા આપ્યા એટલે ચૌધરી વાળીને મંતર બોલતાંબોલતાં છોકરા ઉપરથી ઉતારવા મંડ્યો. ઉતારીને ચૌધરીનો ઘા કર્યો ગામ પડેલા ઘંટીના પડ ઉપર કર્યો. પછી પડ પાસે જઈને કે' છોકરા ઉપર કોકે મૂઠ નાખી છે. જુઓ તો ખરા! પડમાં તરડ કેવડી પડી ગઈ છે! બે કટકા થઈ ગ્યા છે! સૌના પેટમાં ફાળકો પડ્યાં. સાચે જ પડના બે કટકા થઈ ગ્યા'તા! મયો કે' નાખનારે બહુ ભારે મૂઠ નાખી છે ઘંટીના પડ ઉપર દાણા ફેંક્યા તો પડ ભાંગી ગ્યું! આવી મૂઠ તો મેં મારા જલમ ભરમાં નથી જોઈ' નવી તો સાંભળીને ધ્રૂસકેધ્રૂસકે રોવા જ મંડી. ડેલીમાં માણસ તો માયુ ન જાય. સૌ, મૂઠ કોણે નાખી હશે એની વાતું કરવા મંડ્યાં. કોકે કીધું કે વાદી સરપ લઈને આવ્યો'તો ઈ મૂઠ નાખતો ગ્યો. બીજાએ કીધું કે કોક સુરતો કરી ગ્યું છે નવી તો રાતે પાણીએ રોતી'તી. ખીમો પટેલ મયા ગોરને કે' ભાઈશાબ કેમેય કરીને મૂઠ ઉતારો' મયો કે' આવી જોરદાર મૂઠ ઉતારીને મારે મરી નથી જાવું વાડે છોકરાવ રખડી પડે. ખીમો પટેલે ય રોવા મંડ્યાં. સૌ મયાને કહેવા મંડ્યા કે બચાડાની મૂઠ ઉતારી દીઓ બ્રાહ્મણ થઈને બાળહત્યાનું પાપ લાગશે. ત્યાં મયાના ભત્રીજા ગીધિયાએ ખીમા પટેલને કીધું કે બે મણ દાણા આપો, તો મયા-કાકા મૂઠ ઉતારે. નવી રોતારોતા બે હાથ જોડીને કે' (અહીં મોટીબાએ પણ બે હાથ જોડ્યા) ભાઈશાબ, બે મણને બદલે ત્રણ મણ દાણા આપશું, જો મારો છોકરો સાજો થાતો હોય તો. તો તો તમારા જેવો ભગવાને ય નહિ. આવતે ભવ તમારે ઘેર બળદ થઈને અવતરશું ભવોભવ તમારા ઓશીંગણ રહીશું. પછી મયો કે' 'આ છોકરાની મને દયા આવે છે એટલે મૂઠ ઉતારું છું નીકર તો આમાં જીવનું જોખમ છે, જો મૂઠ મારા ઉપર પડી જાય તો. ખીમો પટેલ કે' અરે ગોરદેવતા, ઈ શું બોલ્યા. તમારી વઢકા આગળ તો ભલભલા ભૂતડાં પાણી ભરે. છોકરાને સાજો કરી દીઓ તો અમારાં સાતેય ભવ ઊતરશે ને તમારા પગરખાં ગીવડાવીએ તોય ઓછું છે પછી મયો કે' ઠીક, તંયે એક બેગણું લાવો. નવીએ તો ઝટઝટ ઊઠીને પટારામાંથી નવું કડકડતું બેગણું કાઢી દીધું. મયાએ છોકરાને ઘોડિયામાંથી કાઢી કાખમાં તેડી લીધો ને પછી કે' હવે મારી સાથે કરતું આ બેગણું ઢાંકી દીઓ. જે ચાર જણા ઊઠ્યા ને.. ની મયાને ને છોકરાને એયને બેગણું ઢાંકી દીધું. અંદર મયાએ ધૂણવા માંડ્યું એના હાકોટા તો આખી આપણા ઘર સુધી સંભળાતા'તા. થોડીકવાર ધૂણ્યો ત્યાં તો છોકરો છાનો રહી ગ્યો......'

અહીં મેં મોટીબાને આતુરતાથી પૂછ્યું: 'પણ કેવી રીતે?'

મોટીબા કહે: 'નવી પાણી ગઈ ત્યેં વાડેથી મયાએ આવીને છોકરાની પૂંઠ વચ્ચે એક ઝીણું કાંટાળું નાખીને બરાબર ખૂંચતું મેલ્યું'તું એટલે રોયા કરતો'તો, ઈ બેગણું ઓઢીને કાઢી લીધું એટલે ટપ દઈને છોકરો છાનો રહી ગ્યો.'

ચૂનીલાલ મડિયા

શિક્ષક—કનુ, તું ક્લાસમાં કાંઈક મીઠાઈ ખાતો લાગે છે! શું છે તારા મોઢામાં?

કનુ—સાહેબ, આ ચૉકલેટ એટલી બધી ગળી છે કે ચાવવામાં ઓગળી જાય છે એટલે મેં મોઢામાં રાખી છે.

ડ્રોઈંગ શિક્ષક—(બાળગુજરાતમાં) મેં કદિ આવું વિચિત્ર ચિત્ર જોયું નથી. આ ચિત્રમાંના માણસનો ચહેરો વાંદરા જેવો લાગે છે.

છોકરો—પણ સાહેબ, તમારો એ ફોટો મેં ધ્યાનથી જોયો.

તારાઓનો જીવનવૃત્તાંત

કોઈ રાજમાર્ગ પર એકાદ કેટલાંગલા વાગનને દસ ટનની લૉરીમાં એક રાક્ષસી બાળક ખેંચી જતું જુઓ તો જરૂર તમે જોતા ઊભા રહી જાઓ. આવી અનેક ઘટનાઓ ખગોળશાસ્ત્રીઓને પોતાના દૂરદર્શકોની મદદથી રોજ આકાશમાં જોવા મળતી હોવાથી તેઓ દૂરદર્શકોનો ઘડીભરનો વિયોગ સહન કરી શકતા નથી.

આકાશી તારકગણોમાં પણ તેઓ આ જ પ્રકારની એક વિચિત્રતા નીરખી રહ્યા છે. તેમની શોધને પરિણામે જણાયું છે કે તારાઓના વિકાસ અને ઉત્ક્રાંતિક્રમ પૃથ્વી પરના જીવો અને પ્રાણીઓના ક્રમ કરતા તદ્દન વિરુદ્ધ જ દિશામાં થઈ રહેલ છે.

સહુ જાણે છે તેમ માનવ બાળકો બાલ્યાવસ્થામાંથી મોટા થતા જઈ યૌવન અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશે છે. પરંતુ તારક શિશુઓનું તો વય જેમજેમ વધતું જાય છે તેમતેમ તેમનું કદ ઘટતું જાય છે. 'તેમના જન્મ પ્રસંગે તેમનું કદ રાક્ષસી હોય છે, પરંતુ મૃત્યુ સમયે તેઓ વામનસ્વરૂપ હોય છે.'

આપણો સૂર્ય હજુ એ અંતિમ 'શિશુ અવસ્થા'એ પહોંચ્યો નથી. હજુ તે માત્ર યૌવનકાળમાં જ છે. તેણે એ 'શિશુઅવસ્થા' તરફ પગરણ જરૂર માંડી દીધાં છે અને કોઈ દિવસ એમાં ભયંકર અકસ્માતનો ભોગ બનીને તે મરણોન્મુખ વામન તારો બની જશે. પણ એ કાળે આપણે પૃથ્વીવાસીઓ તેના અંત કાળના પ્રેક્ષક નહિ થઈ શકીએ, કારણ કે આપણે તો તેના પહેલાં જ એ માર્ગે ઊપડી ગયા હોઈશું.

દૂરદર્શકમાંથી તારાઓનો જન્મપ્રસંગ જોવાનો જો તમને કદી લાભ મળે, તો નિ:સીમ અવકાશમાં છાઈ રહેલ કોઈ નિરાકાર વાયુરૂપ પદાર્થમાંથી તેને જન્મ પામતો તમે નિહાળશો. મનુષ્યના આંતરગર્ભ વિકાસને દસ માસ લાગે છે, પરંતુ તારાઓનો આંતરગર્ભ વિકાસ તો લાખો અને કરોડો વર્ષે જ સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે છે. આ વિકાસના સંપૂર્ણ દર્શન માટે એટલાં વર્ષો જીવવાની કાંઈ જરૂર નથી, કારણ કે આ વિશાળ અવકાશમાં દૂરદર્શક દ્વારા એ વિકાસક્રમની જુદી જુદી સ્થિતિએ પહોંચેલા અનેક તારાઓ જોવા મળે છે, અને એ રીતે આખા ક્રમનો અભ્યાસ થઈ શકે છે.

આ શિશુરાક્ષસ તારાઓનો સૌથી વધુ પરિચિત દાખલો ઇ સારથી* (Epsilon Auriga)નો છે. કોઈ વખત તેને ભૂતિયો તારો (Ghost Star) પણ કહેવામાં આવે છે. તેનો વ્યાસ આપણા સૂર્યના વ્યાસ કરતા ૩૦૦૦ ગણો છે, પરંતુ જે વાયુઓમાંથી તેનું ભૂતિયું શરીર ઘડાયું છે તે વાયુઓ આપણા વાતાવરણના વાયુઓ કરતા લાખોગણા પાતળા છે. તેનો પ્રકાશ ઝાંખો છે, કારણ કે પાછળથી તેને સળગતો સૂર્ય બનાવનાર આંતર્ગત અગ્નિ હજુ સુષુપ્ત દશામાં છે અને પૂરેપૂરો વિકસ્યો નથી. તેની સપાટી પ્રમાણમાં ઠંડી છે — માત્ર ૧૦૦૦ સેન્ટીગ્રેડ. પરિણામે તેમાંથી કોઈ દૃશ્ય કિરણો નીકળતા નથી.

જીવનના આદિકાળમાં રહેલો આ ઇ સારથી (Epsilon Auriga) એક પ્રકારનો મહારાક્ષસી તારો છે. તેને રક્તાસુર (red giant)નું ઉપનામ આપવું એ પણ તેને માટે નામોશીભર્યું છે, કારણ કે રક્તાસુરો (red giants)ના નામે ઓળખાતા તારા આપણા સૂર્ય કરતા માત્ર થોડા સેંકડા ગણા જ મોટા છે. રક્તાસુરની સ્થિતિ પામ્યા પછી જ તે તારાઓના 'શિશુકાળ'માં પ્રવેશે છે. રક્તાસુરમાં તારાનો પદાર્થ સંકોચાય છે, એથી તેનું ઉષ્ણતામાન વધતું જાય છે ને ધીમેધીમે એ વધારે ને વધારે રાતો પ્રકાશ આપે છે.

જ્યારે તારાકીય પદાર્થની ઘનતા પાણીની ઘનતા જેટલી થાય છે ત્યારે તારાનું મુખ્ય અગ્નિઉત્પાદક યંત્ર પોતાનું કાર્ય શરૂ કરે છે ને તારો યૌવનકાળમાં પ્રવેશે છે. પણ દરેક તારાનો આ અગ્નિઝરો અંતે ખૂટી જાય છે ને તેનું આખરી સંકોચન શરૂ થાય છે. તેની તેજસ્વિતા ઝડપથી ઘટતી જાય છે, તેનો વ્યાસ ઘટીને સૂર્યના વ્યાસના સોમા ભાગ જેટલો થઈ જાય છે. કદ નાનું છતાં પિંડ (mass)નું પ્રમાણ ઘટ્યું ન હોવાથી તેની ઘનતા પાણીની ઘનતા કરતાં લગભગ બે લાખ ગણી થઈ જાય છે. આ પદાર્થના એક ઘનફૂટનું વજન ૬૨૫૦ ટન જેટલું થાય છે — લગભગ એક દરિયાઈ જહાજ જેટલું. આ વૃદ્ધ અને અતિ ઘટ્ટ તારાઓની સપાટી શ્વેતતપ્ત (white hot) થઈ જાય છે, પરંતુ તેમનું કદ એકદમ નાનું હોઈ તેમનું સંપૂર્ણ અણુપ્રસરણ (radiation) પ્રમાણમાં ઓછું હોય છે. આવા મરણોન્મુખ શ્વેતવામન (white dwarf) તારાઓનું શેષજીવન અલ્પ જ હોય છે. વહેલે મોડે તેઓ ઠરીને ઠીકરું થઈ જાય છે અને આંતરતારક અવકાશમાં હેતુહીન ભટકતા શીતશ્યામ તારાની સ્થિતિ પામે છે. આ હીન સ્થિતિમાં ભટકતા તારાઓની સંખ્યા જાણી શકાતી નથી, કારણ કે તેઓ પ્રકાશિત નથી.

વૃદ્ધાવસ્થાનો અંતિમ સ્વીકાર્યા પહેલાં લાખો વર્ષો સુધી તારાઓ પોતાનો આંતરઅગ્નિ ચાલુ રાખી પ્રકાશિત રહે છે એ ખગોળવિજ્ઞાન માટે મહાન કોયડો છે. કોઈ પણ સામાન્ય ઇંધન આટલા લાંબા સમય સુધી શક્તિ આપી શકે નહિ, કારણ કે સાદા ગણિતથી જાણી શકાય તેમ છે કે જો આપણો સૂર્ય માત્ર કોલસાનો જ બન્યો હોત અને પ્રાણવાયુના વાતાવરણમાં સળગતો રહ્યો હોત તોપણ માત્ર થોડા હજાર વર્ષો સુધી જ એ પ્રકાશિત રહી શક્યો હોત. ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓના કહેવા પ્રમાણે સૂર્ય ૨,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ વર્ષો થયાં પ્રકાશે છે. આનો અર્થ તો એ થયો કે આ ભેદી બળતણ રસાયણશાસ્ત્રના જાણીતા બળતણો કરતાં દસ લાખ ગણું વધુ અસરકારક હોવું જોઈએ.

આ અદ્ભુત બળતણની શોધ માટે નૂતન રસવિદ્યા (new alchemy) — જેના વડે મનુષ્ય રાસાયણિક મૂળતત્ત્વોનું રૂપાંતર કરતાં શીખ્યો છે — તેનો આશ્રય લેવાની જરૂર પડે છે. આપણે હવે જાણીએ છીએ કે ભૂતકાળના રસવેદીઓ (alchemists) તેમની શોધમાં નિષ્ફળ ગયા હતા, કારણ કે તેમના પ્રયોગો સિદ્ધ કરવા

---

* Epsilon એ ગ્રીક મૂળાક્ષરોનો પાંચમો અક્ષર છે. Auriga એટલે સારથી નક્ષત્ર. Epsilon Auriga એટલે સારથી નક્ષત્રનો પાંચમો તારો — ઇ સારથી

માટે જરૂરી ઉષ્ણતામાન તેઓ પોતાની ભઠ્ઠીઓમાં ઉત્પન્ન કરી શક્યા નહોતા. બીજી બાજુએ, આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે તારાની અંદરનું ઉષ્ણતામાન ૨૦,૦૦,૦૦૦ અંશ સેન્ટીગ્રેડ જેટલું હોય છે. આવાં ઉચ્ચ ઉષ્ણતામાનમાં રસવૈદિક પ્રક્રિયા સહેલાઈથી શરૂ થાય છે. પરમાણુના કૃત્રિમ રૂપાંતર (artificial transmutation)નો નવો સિદ્ધાંત વાપરીને દસ વર્ષ પહેલાં બે યુવાન વૈજ્ઞાનિકો—ઍટકિન્સન અને હાઉટરમાન્સ—એ બતાવી આપ્યું છે કે તારાઓના ઉષ્ણતામાન આર્દ્રવાયુ અને બીજાં હલકાં તત્ત્વોના પરમાણુ વચ્ચે રસવૈદિક પ્રક્રિયાઓ (alchemic reactions) શરૂ કરવાને પૂરતાં છે. તેમણે સૂચવ્યું છે કે કોઈ હલકા તત્ત્વની મદદથી આર્દ્રવાયુના સૂર્યવાયુની અંદર થતા રૂપાંતરથી તારાઓ પોતાની શક્તિ મેળવે છે. આ પ્રક્રિયાઓમાંથી અનર્ગળ પરમાણુ-શક્તિ મુક્તિ પામે છે.

દસ વર્ષ પહેલાં પ્રયોગશાળામાં પરમાણુભંજનની કળા બાલ્યાવસ્થામાં હતી, એટલે આર્દ્રવાયુનું પાકીને સૂર્યવાયુમાં થતું રૂપાંતર કયા તત્ત્વરૂપી વાસણમાં થાય છે એ ઍટકિન્સન અને હાઉટરમાન્સ નક્કી કરી શક્યા નહોતા. પણ આજથી ત્રણ વર્ષ પહેલાં બે સ્વતંત્ર શોધકો દ્વારા આ પ્રશ્નનો જવાબ મળ્યો.

હવે સાબિત થઈ શક્યું છે કે તારાઓના પરમાણુના ૧ ટકા જેટલા કાર્બનના પરમાણુઓ આ પ્રક્રિયા માટે જવાબદાર છે. કાર્બન બીજ (nuclei) ઝડપથી દોડતા આર્દ્રવાયુના બીજ માટે જાળ તરીકે કાર્ય કરે છે અને તેમને એક પછી એક સપડાવે છે. જ્યારે આર્દ્રવાયુના ચાર બીજ ભેગા થાય છે ત્યારે તેમને એકબીજાની સાથે બાંધી લેવામાં આવે છે. આ રીતે સૂર્યવાયુનું બીજ તૈયાર થાય છે પછી તેને રજા આપવામાં આવે છે. આ બાદ નવા જંગો કરવા માટે તે ફરી પ્રવૃત્ત થાય છે. આ પ્રક્રિયામાં આર્દ્રવાયુ બળતણ તરીકે કામ કરે છે. સૂર્યવાયુ તો અગ્નિની રાખ માત્ર જ છે અને કાર્બન હોલિકામાંની જેમ અલિપ્ત જ રહે છે.

સૂર્ય અને બીજા મોટા ભાગના તારાઓમાં ૩૫ ટકા પદાર્થ આર્દ્રવાયુ હોવાથી બધો આર્દ્રવાયુ પાકીને સૂર્યવાયુમાં રૂપાંતર ન પામે ત્યાં સુધી આ પ્રક્રિયા ચાલ્યા કરે છે. સૂર્ય માટે એમ નક્કી કાઢવામાં આવ્યું છે કે આ પ્રક્રિયા ૧૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ (દસ અબજ) વર્ષ સુધી ચાલશે,—એટલે કે લાંબા વખત સુધી આપણને સૂર્યના પ્રકાશનો લાભ મળ્યા કરશે.

સૂર્ય કરતાં ખૂબ જ વધારે પ્રકાશિત તારાઓના આર્દ્રવાયુનો નાશ થોડાક લાખ વર્ષોમાં થઈ જાય, અને તારકજનીના પ્રતિનિધિ સમા ઝાંખા તારાઓ હજારો નિખર્વ વર્ષો સુધી ટકી રહે. પરંતુ દરેક બાબતમાં અંતે દરેક તારો વૃદ્ધ અને અશક્ત બનીને પ્રાણ ગુમાવવાનો જ.

કોઈક વખત તારાના જીવનમાં મહાન અકસ્માતો થાય છે. એક રાતમાં જ તારાની પ્રકાશિતા મહાન ઉલ્કાપાતની માફક લાખો ગણી વધી જાય છે. આ ઉલ્કાપાતો એટલા તો પ્રચંડ હોય છે કે આ વાયુના મહાન જથ્થાઓ અવકાશમાં ફેંકાઈ પડે છે. આ પ્રસ્ફોટનો એટલા તો દૂરસુદૂર બને છે કે માત્ર દૂરદર્શકોની મદદથી જ એ જોઈ શકાય છે. આપણો સૂર્ય પણ આ રીતે નવીનતા કોઈ વાર કરી બેસે. જોકે તેનો સંભવ ઘણો જ ઓછો છે.

થોડા વખત પહેલાં રશિયન વૈજ્ઞાનિક ગૅમાઉએ તેના આસિસ્ટન્ટ શોઅનબર્ગની મદદથી એક એવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કર્યો હતો કે પરમાણુક પદાર્થવિજ્ઞાનના અદૃશ્ય અને ભેદી કણો (neutrino) આ ઉલ્કાપાતમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. વિદ્યુતકણોના ઉત્સર્ગ ને શોષણને લગતી ઘણી પ્રક્રિયાઓમાં શક્તિ (energy) બેઠી રીતે ગુમ થઈ જાય છે. આ પરિસ્થિતિનો ઉકેલ લાવવા માટે દસ વર્ષ પહેલાં સૈદ્ધાંતિક પદાર્થવિજ્ઞાનમાં આ કણોએ દર્શન દીધાં હતાં.

આ ન્યૂટ્રિનોમાં અપરિમિત પ્રવેશનીય (penetrating) શક્તિ છે અને તે સીસાની ૧૦,૭૫,૦૦૦ માઈલ જેટલી જાડી દીવાલમાંથી પણ સોંસરા નીકળી જાય છે. જ્યારે તારાનું ઉષ્ણતામાન ૧,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ અંશે પહોંચે છે ત્યારે આ ન્યૂટ્રિનોનો જન્મ થાય છે. તેઓ મધ્યબિંદુમાંથી બહાર સહેલાઈથી નાસી શકતા હોવાથી તેમની આંતર્ગત શક્તિ બહાર સહેલાઈથી વહી જાય છે. પરિણામે પોતાના જ પોતાના અંદરના થરોના વજનથી તારો સંકોચાઈ જાય છે. જ્યારે આમ થાય છે ત્યારે તારાનો ઉલ્કાપાત થયો કહેવાય છે. પરંતુ છાપરું આમથી તૂટી પડવાથી દીવાલોમાંથી ઝરતા ગારા જેવા તમ્બુઓનું જે દર્શન થાય છે તેમ આ આખી સંકોચન સૂત્ર ગમારી પર પડેલા તારાની જેવી બનાવ જણાય.

'પારશુશિન'

[જ. ગૅમાઉના 'તારાનું જીવન અને મરણ' એ નામના લેખ પરથી]

વિઘ્નસંતોષી

ત્યાં માર્ગમાં પથ્થર એ વિશાળ
પડ્યો રહ્યો છે જડ રોકવાને
પથે જનારા સહુને નકામો.
ના સ્વાર્થ, ના ભાવ કશે ખુશી વા
અજાણતાં; કેવળ ક્રૂર શોખ
છે વિઘ્નસંતોષી થવા તણો જ.
અનેક એણે સહી ઠોકરો છતાં
એથી ય ના કાર્ય તજી દીધું છે
વૃથા કર્યાનું અવરોધ અન્યનો.
કદાપિ કો' બીજો હતો વિરોધી
પ્રવાસીઓનો ત્યહીંથી હડાવી
લાવ્યું અહીં કો' બની સ્થાનભ્રષ્ટ
ને ઠોકરો યે ક્યાંયે સહીને
એણે ન છોડ્યો ક્રમ નિત્યનો હતું
જશે અહીંથી ય હડી બીજે છતાં
ત્યાં યે ન એનો ક્રમ છોડશે એ.

હૈદરઅલી હુસેન જીવાણી

ત્રીસ પ્રકારનાં મીટર

(૧) ઍનીમોમીટર=પવનનો વેગ માપી આપનાર યંત્ર; (૨) ઍરમોમીટર=હવાની ભરાળની ગતિ નોંધનાર યંત્ર; (૩) બૅરોમીટર=હવાનું દબાણ દર્શાવનાર યંત્ર; (૪) ક્રૉનોમીટર=હવામાનની અસરથી પર રહે તેવું, દરિયા ઉપર રેખાંશ નક્કી કરવા માટે સમય માપવાનું યંત્ર, (૫) ક્રેનીઑમીટર=ખોપરી માપવાનું યંત્ર; (૬) ડેકીનોમીટર, (૭) ઇલે-ટ્રોમીટર=વીજળી માપનાર યંત્ર, (૮) ગૅલ્વેનોમીટર=વીજળીના તરંગો જાણવાનું યંત્ર, (૯) ગૅસોમીટર=ગૅસનો જથ્થો ભરી રાખવાની મોટી કોઠી, (૧૦) જ્યૉમીટર=ભૂમિતિ નિષ્ણાત, (૧૧) હાઇડ્રોમીટર=કોઈ પણ પ્રવાહીનું વજન માપવાનું યંત્ર, (૧૨) હાઇગ્રોમીટર=ભેજનું પ્રમાણ માપવાનું યંત્ર; (૧૩) હીપ્સોમીટર=ઊંચાઈ માપવાનું યંત્ર, (૧૪) લેક્ટોમીટર=દૂધમાં રહેલ ભેળસેળ માપવાનું યંત્ર; (૧૫) મૅગ્નેટોમીટર=ચુંબકબળ માપવાનું યંત્ર, (૧૬) માઇક્રોમીટર=અતિ બારીક વસ્તુની જાડાઈ માપવાનું યંત્ર, (૧૭) ઑડોમીટર=પૈડાંવાળા વાહને કાપેલું અંતર માપવાનું યંત્ર, (૧૮) પૅડોમીટર=પગે ચાલીને કાપેલું અંતર માપવાનું યંત્ર, (૧૯) ફોટોમીટર=પ્રકાશનું પ્રમાણ માપવાનું યંત્ર, (૨૦) પ્લૅનીમીટર=અસમાન રેખાવાળી આકૃતિનું ક્ષેત્રફળ માપવાનું યંત્ર, (૨૧) પ્લુવીઑમીટર=વરસાદ માપવાનું યંત્ર, (૨૨) પલ્સોમીટર=વરાળને ઠરી પાડનાર યંત્ર, (૨૩) પાયરોમીટર=અતિશય વધુ ગરમીનું માપ કાઢવાનું યંત્ર; (૨૪) રેડિયોમીટર=કિરણો મારફત ફેલાઈ જતી શક્તિને યાંત્રિક શક્તિમાં ફેરવાતી દર્શાવનાર યંત્ર, (૨૫) ઍકચ્યુઆરોમીટર (૨૬) સીસ્મોમીટર=ધરતીકંપનું સ્થાન નોંધનાર યંત્ર, (૨૭) સ્પીડોમીટર=વાહનની ગતિ દર્શાવનાર યંત્ર, (૨૮) સ્ફીઅરોમીટર=લેન્સની જાડાઈ માપવા ... મીટર=ક ... (૩૦) ... પવાનું (ગાઇડ)

૧ ઍનીમોમીટર. ૨ ઍરમોમીટર ૩ બૅરોમીટર. ૪ ક્રૉનોમીટર. ૫ ક્રેનીયોમીટર

૬ ડેકીનોમીટર ૭ ઇલેક્ટ્રોમીટર ૮ ગાલ્વાનોમીટર ૯ ગેસોમીટર ૧૦ જ્યોમીટર

૧૧ હાયડ્રોમીટર ૧૨ હાયગ્રોમીટર. ૧૩ હિપ્સોમીટર ૧૪ લેક્ટોમીટર. ૧૫ મેગ્નેટોમીટર

૧૬ માઇક્રોમીટર ૧૭ ઓડોમીટર. ૧૮ પેડોમીટર ૧૯ ફોટોમીટર. ૨૦ પ્લાનીમીટર

૨૧ પ્લુવીયોમીટર ૨૨ પલ્સોમીટર ૨૩ પાયરોમીટર. ૨૪ રેડીયોમીટર ૨૫ એક્ચારોમીટર

૨૬ સીઝ્મોમીટર ૨૭ સ્પીડોમીટર. ૨૮ સ્પીયરોમીટર ૨૯ થર્મોમીટર. ૩૦ ...

તમારે સારા થવું હોય તો હાથમાનું કામ સારામાં સારી રી

જીવનનું પરોઢ ભાગ ચોથો

પ્રકરણ ૭મું

લડવાનો નિરધાર

મરણ સાથે ઝૂઝવવામાં પૂજ્ય બા કેવી રીતે ફાવ્યા અને એમની માંદગી દરમ્યાન બાપુજીએ ઊભે પગે રહી કેવી સેવા કરી એ વિષે લખતાં બાપુજીના કેપટાઉન જવા સુધીની વાત ગયા પ્રકરણમાં આપવી પડી. પણ વચ્ચે ઘણી વાતો રહી ગઈ તે પર પાછા આવીએ.

જેલમાંથી કેવળ બાપુજી, મિ. પોલાક, મિ. કૅલનબેક વગેરે નેતાઓ અને સત્યાગ્રહનું મંગળાચરણ કરનાર ફીનિક્સવાસીઓ જ હજુ છૂટી આવ્યા હતા. ટ્રાન્સવાલ અને નાતાલના અસંખ્ય સત્યાગ્રહીઓ હજુ જેલમાં જ ગોંધાયેલા હતા. સ્મટ્સ સાહેબે નીમેલા મનમાન્યા કમિશનને સ્વીકારવા ન સ્વીકારવા બાબત ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલુ હતી. બાપુજી અને મિ. પોલાક સ્મટ્સ સાહેબને વીનવી રહ્યા હતા કે 'અમારા બતાવેલા ઓછામાં ઓછા એક સજ્જનને કમિશનમાં શામેલ કરો તો જ અમને તમારા ન્યાયીપણા ઉપર ભરોસો આવે. ને તમને કોઈ હિંદુસ્તાની ન પરવડતો હોય તો તમારી જ પાર્લામેંટના મેમ્બર મિ. શ્રાઇનરને કમિશનમાં વધારો. એમની પ્રત્યે હિંદીઓનો વિશ્વાસ પેદા કરી શકીશું.' પણ સ્મટ્સ સાહેબ પોતાની ટેવ પ્રમાણે મચક આપવા તૈયાર ન હતા. તેમણે કમિશનમાં એક પણ સભ્ય વધારવાની કે ફેરવવાની ઘસીને ના પાડી. સત્યાગ્રહીઓએ સમજી લીધું કે હજુ દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર તેમજ ગોરાઓ પલળ્યા નથી. એમને પલળવાને વાર છે. બાપુજીની આ સાવ નજીવી માગણી પણ કબૂલ ન રખાય એ હિંદી કોમનું ઓછું અપમાન ન ગણાય. અમને સૌથી વધારે તો એ કઠ્યું કે ગોરાઓની કાળા પ્રત્યેની સૂગ અને તોછડાઈ પણ ઘટી નથી. જ્યાં સુધી એમનામાં પોતાની ગોરાઈની તુમાખી ભરી છે ત્યાં સુધી એમને જોરદાર લડત આપ્યે જ જવી જોઈએ. અત્યારે તો 'મિયાં પડ્યા તોપણ ટાંગ ઊંચી'વાળો ડિંગો છે, પણ હજુ સ્મટ્સ સાહેબે સત્યાગ્રહનો પૂરો રંગ નથી જોયો. એ જોશે ત્યારે સાહેબને ખબર પડશે.

જ્યારે એ સમાચાર ફરી વળ્યા કે અમેજી બેસતા વરસે, તા. ૧લી જાન્યુઆરીએ દસ હજાર સ્ત્રીપુરુષો સાથે ડરબનથી પીટરમૅરિત્ઝબર્ગ સુધીની કૂચ કરવાનું બાપુજીએ ઠરાવ્યું છે, ત્યારે સત્યાગ્રહીના દરેકનો ઊભરો રણઘેલા લડવૈયાઓને છાજે એવો હતો. નાતાલની ટ્રાન્સવાલને વળતી સરહદ પાસેના ન્યૂકૅસલથી ટ્રાન્સવાલના બેલ્ફર માગ, સ્ટેન્ડરટન અને મેર્સિસરટાઉ સુધીની કૂચે જ દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓને અકળાવી મૂક્યા હતા, તો એનાથી આ અનેકગણી મહાન કૂચ તેમની તુમાખીના કુરચા ઉડાડી મૂકશે, એમનો શ્વાસોશ્વાસ જવં નવી મથા વિના નહિ રહે એવી આશા સૌને હતી. શરતનો ઘોડો લગામ ઢીલી મૂકવાની રાહ જોઈ રહે તેમ અમારા ફીનિક્સના વીર યોદ્ધાઓ કૂચના મુહૂર્ત માટે અધીરા બની ગયા હતા.

આ જેલ છૂટી આવેલા તો ફરીને 'યાદોમ' કરવાને તૈયાર હતાં, પણ બીજા જેઓ સત્યાગ્રહથી વેગળા હતા તેઓ બમણા રાન આકળા-પના હતા. તેમનું કહેવું એવું હતું કે જ્યારે મામલો પતાવવાને સરકાર પોતે તૈયાર થઈ છે ત્યારે વગર કામનું ધમાધમ કરીને વણસાડવું? આ તક ખોઈશું તો ફરી સમાધાનીની તક વરસો સુધી ઠેલાશે. આપણે તો જુબાની આપવાની છે ને? એવા ફલાણા સાહેબ સામે આપશું ને ફલાણા સાહેબ સામે નહિ આપીએ એવું જિદ્દીપણું કરવામાં શો સાર?

એક તરફ સરકાર કહેતી હતી કે હિંદીઓએ નમતું તૂત વધાર્યું મૂક્યું છે. નિર્દોષો પર અત્યાચાર જેવું અમારા અમલદારોને હાથે કશું નથી થયું. કાયદો જાળવવા અને દેશના રોજગારધંધાની કાયમ રાખવા માટે અનિવાર્ય પગલાં તો દરેક સરકારને લેવાં જ પડે. બીજી તરફ અમે જેઓએ પોતાના જ ભાઈઓને સાબરે સાબરે ગોરાના ગોળીએ વીંધાતા જોયેલા, રાતદિવસ વિધવાઓનું કલ્પાંત સાંભળેલું તથા જાતે જેલમાં ભોગવણી ભોગવેલી તેઓ સરકારના આ ઢોંગી જવાબો ઉપર છેડાઈ ઊઠતા હતા અને એ જ કારણે સરકારી માણસોના કમિશનની સાચી દાનત વિષે શ્રદ્ધા બેસતી ન હતી. મને એવી ચર્ચાઓનો ઝાંખો આભાસ રહી ગયો છે કે 'કમિશનમાં બાપુજી શા માટે નહિ? પોલાક સાહેબ કેમ નહિ? એ તો બાપુજી મોટા મનના રહ્યા એટલે પોતાના કોઈ માણસને માટે આગ્રહ નથી કરતા ને સ્મટ્સ સાહેબની સભાના શ્રાઇનર સાહેબથી જ સંતોષ રાખવા તૈયાર છે.' પણ બાપુજી મક્કમ હતા. સૉલોમન કમિશન (એ કમિશનના પ્રમુખ સૉલોમન સાહેબ હતા) સામે જુબાની આપવાને જેના મોઢામાં પાણી છૂટતું હતું એવા હિંદીઓને કનડગત ન કરવાનું એમણે અભય વચન આપ્યું પણ સાથેસાથે એ પણ જાહેર કર્યું કે જે કોઈ કમિશનને જુબાની આપશે એ હિંદી કોમને લજવનારો દેશદ્રોહી લેખાશે. સત્યાગ્રહી એવી રીતે કોમનું નાક કપાવા દેવા કરતાં મરવું વધુ પસંદ કરશે.' બાપુજીની આ જાહેરાતે જેલ જનારાઓને ખૂબ પાનો ચડાવ્યો. કેવડી પ્રચંડ કૂચ હશે, કેવાકેવા સાથીઓ એકઠા મળશે ને આખી દુનિયામાં કેવી નામના નીકળશે એના તરંગમાં સૌ ઊડવા લાગ્યા.

એવામાં એક ખબર એ પ્રસરી ગઈ કે હિંદુસ્તાનથી ગોખલે મહારાજનું કહેવું છે કે કમિશનનું કામ પૂરું થતાં સુધી કૂચ માંડી વાળો અને કમિશનના કામને પૂરી મદદ કરવી. આ કામમાં મદદ કરવાને માટે હિંદના વાઈસરૉય લૉર્ડ હાર્ડિંજે સી. પી. ના ગવર્નર બેન્જામિન સાહેબને પોતાના પ્રતિનિધિ બનાવી મોકલ્યા છે, અને એ બેન્જામિન સાહેબ મોટા હોદ્દેદાર છે એટલે સામાન્ય ઉતારુઓની સ્ટીમર નહિ પણ એક ખાસ સ્ટીમર મુંબઈથી એમને લઈને રવાના થઈ છે. અમારી આપણી સત્યાગ્રહની લડાઈને એવડું મોટું સ્થાન મળ્યું છે કે મોટી-મોટી સલ્તનતો લડાઈના દૂતને લઈને જેમ મનવારો જાય છે તેમ બેન્જામિન સાહેબ પણ ખાસ મનવારમાં આવે છે, ને એની ચાલ એટલી ઝડપી છે કે આઠદસ દિવસમાં એ મનવાર મુંબઈથી ડરબન આવી પહોંચશે; જ્યારે બીજી સ્ટીમરોને ઓછામાં ઓછાં ત્રણ-ચાર અઠવાડિયાં લાગી જાય છે. સાથેસાથે એમ પણ સાંભળવામાં આવ્યું કે ગોખલે મહારાજની આટલી બધી મહેનત છતાં સ્મટ્સ સાહેબના કમિશનની દરકાર ન રાખતાં બાપુજી ડરબનથી મહાન કૂચ આરંભશે તો હિંદુસ્તાનથી મળતા પૈસા બંધ થઈ જવાનો પણ સંભવ છે.

આ વાતની અસર ફીનિક્સના યોદ્ધાઓ ઉપર કંઈ ખાસ ન થઈ. અમને બાળકોને બેન્જામિન સાહેબની ઝડપી ખાસ મનવારનું કૌતુક

થયું, અને તેની રચના, તેની વિશેષતા વગેરેની પૂછપરછ કરવા લાગ્યા

જેલ જનારાઓ ગોખલે મહારાજની નારાજગીની ચિંતામાં પડ્યા. પણ સાથેસાથે એ ઉત્સાહ પણ વધ્યો કે હિંદુસ્તાનથી પૈસા આવે ને કૂચ કરનારાઓને પેટિયું મળતું રહે એમાં કંઈ ઝાઝી બહાદુરી ન કહેવાય ખાવાપીવાનું ન મળે, ભૂખનું દુઃખ વેઠવું પડે, છતાં હજારો માણસો કૂચ કરતા ટ્રાન્સવાલ પહોંચે, એમાં જ આપણી વધુ જીત છે. ગોખલે મહારાજને દૂર બેઠે અહીંના ગોરાઓના ઘમંડની પૂરી જાણ ન થઈ શકે આપણે તો સ્મટ્સ સાહેબનું ગુમાન ઉતારવું જ જોઈએ આપણી કૂચ ફળશે એટલે મહારાજ જરૂર ખુશ થશે

જેમજેમ જાન્યુઆરી માસ પાસે આવતો જતો હતો તેમતેમ બાપુની વિદાયની તૈયારીઓ વધતી જતી હતી રેવાશંકર આદિ અમારા ગોઠિયાઓ ભવિષ્ય ભાખતા હતા કે આ ફેરે છ મહિનાથી ઓછી કેદ નહિ મળે. ત્રણ મહિનાની કેદ પૂરી થયે આટલા દિવસ ફીનિક્સ રહેવાનું મળશે એવી અમને આશા ન હતી, પણ હવે તો ખચિત વરસ-છ મહિના પહેલાં ફીનિક્સના દર્શન નથી થવાનાં મારી બા, કાકી વગેરે પણ રોજ સવારસાંજ ડાહ્યા રહેવાની ને વરસેક જેટલા લાંબા ગાળા સુધી પોતાના વિના ચલાવી લેવાની શીખામણ આપતા હતા આમ બધાના મન લડતમાં પરોવાયા હતા પણ ભગવાનની યોજના બીજી જ હતી.

બાપુજી છૂટી આવ્યા તે પહેલાં શરૂ થએલી દક્ષિણ આફ્રિકાની રેલવેની હડતાલનું જોર બહુ જ વધી ગયું હતું અને વધતું જતું હતું ફીનિક્સમાં વાવડ આવ્યા કે રેલ હડતાલના આગેવાનોએ બાપુજીને કહેણ મોકલ્યું છે કે 'તમે મોડું ન કરો તમારી વિરાટ કૂચ તુરત શરૂ કરો અમને સાથ આપશો એટલે દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારને આપણે મળીને ઝટ અકળાવી મૂકીશું અને હિંદીઓની અને અમારી માગણી સ્વીકાર્યે જ છૂટકો થશે ' પણ બાપુજીએ એમ કરવાની ચોકખી ના પાડી દીધી છે તેમણે રેલ હડતાલીઓને સાફ કહી દીધું છે કે 'તમારો મારગ જુદો, અમારો જુદો અમારે તમારા જેવા ધીંગાણા નથી કરવા હિંદી કોમ આપબળે ઝૂઝશે સરકાર સાથે મરદાનગીની લડાઈ લડશે. તોફાનીઓનો સાથ પુરાવશો ને સરકારની ઓઠી મજલગી કરવી સત્યાગ્રહીને ન છાજે રેલ હડતાલનો ઉભરો ન શમે ત્યાં સુધી હિંદીઓ પોતાની ધારેલી કૂચ થોભાવી રાખશે '

અમે ફીનિક્સના બાળકો આ સાંભળી હતાશ થઈ ગયા દરબનની વિજયકૂચ બાપુજીએ કસમયસર દિવસ ઠેલી દીધી એથી અમારો વટવાનો ઉત્સાહ ઘવાયો, એટલું જ નહિ પણ સ્મટ્સ સાહેબને પાંસરા કરવાની આવી તક જતી કરવા સારૂ અમે નાના બાળકો પણ બાપુજીને વખોડવા મંડી પડ્યાં રેલ હડતાલની સાથોસાથ સત્યાગ્રહનું જોર વધારવામાં અમને સૌને ચોકખો ફાયદો જ દેખાતો હતો સ્મટ્સ સરકારની ભેં ભુલાવવાને આથી વધુ સુંદર તક બીજી કઈ હોઈ શકે એ અમને સમજાતું ન હતું બાપુજી જનરી આ પાર કે પેલે પાર કર્યા વિના લણાવ્યે રાખે એથી જેલયાત્રીઓ અકળાઈ ઊઠતા હતા રોજિંદા કામમાં જીવ ખૂંચતો ન હતો અને જેલયાત્રા લંબાયે જતી હતી. પણ બાપુજીથી વધુ ડાહ્યું કોઈ નથી એમ વિચારી અધીરા લડવૈયાઓ મન વાળતા હતા

જેલ જવાનું લંબાયું એટલે સહેલાણીનો અમારો શોખ વધ્યો કેટલીક વાર દરબન ને કેટલીક વાર બીજી જગ્યાએ અમે ફરવા નીકળી પડતા એક વાર રામદાસ કાકાને બહુ ગવાએલા કમિશનના ત્રણે સાહેબો તથા એમની કામ કરવાની રીત જોવાનું મન થયું એમને કહેવામાં આવ્યું કે ત્યાં જવું આપણને શોભે નહિ, છતાં છેવટે એમને છૂટ મળી ને હું પણ તેમની સાથે ગયો. મને એટલું યાદ છે કે એ વેળા અમારી સાથે મેઢ સાહેબ હતા કમિશનનું કામ જ્યાં ચાલતું હતું એ જગા એ ઠકારો હતો એનો બહુ જ ઝાંખો ખ્યાલ મનમાં રહી ગયો છે દરબનમાં કે અન્ય કોઈ માઉન્ટ કલબમાં, ક્યાં એ કમિશનને અમે જોયું હતું એ પણ સ્પષ્ટ યાદ નથી આવતું

કમિશનનો ઓરડો આખો નાખે એવો ઊજળો હતો બહાર રસ્તા પરથી ત્રણે જણા ખુરશી પર બેઠેલા દેખાતા હતા એ ઓરડાને ઉંબરે ચડવાની અમારામાંથી કોઈએ હિંમત ન કરી એમ કરવા જતાં દેશદ્રોહીની કાળીટીલી કપાળે ચોડાવાનો ડર હતો રામદાસકાકાની ફજેતીનો વધુ ડર હતો. તેઓ એક પગલું પણ એ ઓરડામાં મૂકે તો 'ગાંધીના દીકરાએ જુબાની' આપ્યાનું આળ બહારે ફેલાઈ ગયા વિના ન રહે શ્રી મેઢ આ બધી વાત સમજતા ને અમ બાળકોને દૂરથી જ બેપાંચ મિનિટમાં જોઈ લઈ ચાલતા થવાનું સૂચવ્યું ગરીબ, ફાટ્યા કપડામાં ઢંકાએલા ગિરમિટિયાઓ પણ એ વિશાળ ઓરડાના કાટકથી છેટે ઊભાઊભા તમાશો જોઈ રહ્યા હતા એમની પાછળ ઊભા રહી, કમિશનના સાહેબોમાંથી કોઈની નજર ન પડે એવી રીતે રામદાસકાકાએ ને અમે એ લોકોને જોયા ને પાંચ છ મિનિટમાં પાછા ફર્યાં.

એ લોકોની બારેખમ ખુરશી, બનાવટી મુખમુદ્રા અને કડમાઈ, ભરી આંખો જોઈ 'તેઓ પણ સિતમગારના સાથી જ છે' એવું એકબીજાના કાનમાં અમે કહ્યું, અને અમે નક્કી કર્યું કે આ લોકો સાચી વાત ખોળી શકવાના જ નથી અમે એ પણ સાંભળ્યું કે કોઈક એકલદોકલ હિંદી એમની પાસે જઈ ચડે છે, બાકી એ લોકો મોઢાં એઠાં બનાવ્યા ખાય છે! એ જાણી અમને આનંદ થયો

કમિશનની ચોવટ ચાર છ મહિના સુધી પૂરી થવાની આશા કોઈને ન હતી એ ભલે પોતાનું માથું ફોડતું રહે. આપણે તો સત્યાગ્રહમાં જ ઝંપલાવીએ એ જ ચર્ચા ફીનિક્સ મંડળમાં વધતી જતી હતી બાપુજીએ ઠરાવેલી નવી તારીખ (ઘણું ભાગે ૨૦મી જાન્યુઆરી) ફરી ન ઠેલાય તો બસ એટલું અમે ઈચ્છતા હતા પણ એ તારીખ આવતાઆવતા તો ઘણા રંગ બદલાયા

(ચાલુ) પ્રભુદાસ છગનલાલ ગાંધી

ઉસ્તાદ ચોર

બગદાદના ચોરો ખિસ્સા કાતરવાની કળામાં બહુ નિપુણ મનાતા એક દોઢડાહ્યો માણસ તે શહેરમાં આવી ચડ્યો બગદાદના ચોરોની કુશળતા વિષે તેણે ખૂબ સાંભળેલું તેથી તેમને બનાવી જવાનો તેણે ઘાટ ઘડ્યો તેણે થોડાક ધાતુના ટુકડા એકઠા કરી, તેમને ઘસી ગોળ બનાવી સિક્કાનો આબેહૂબ ઘાટ આપ્યો પછી તેમાંના થોડાક કકડા પોતાના ગજવામાં નાખી તે બગદાદના રસ્તા ઉપર લટાર મારવા લાગ્યો રોજ રાતે પોતાના ઉતારે આવી ખિસ્સું તપાસે તો અંદરના ટુકડા સલામત રહેતા માલૂમ પડે આથી તે મનમાં ફુલાવા લાગ્યો 'મારા ખિસ્સાને હાથ લગાડવાની અહીંના ચોરોમાં તાકાત નથી.'

એક વખત રાતના સમયે એક ચોકમાં લોકોનું ટોળું જમા થએલું ત્યાં આગળ આ ગૃહસ્થ જઈ ચડ્યા વાતચીત દરમ્યાન મગરૂરીથી તે બોલ્યો 'ગમે તેમ કહો, મને અહીં આવ્યે ચાર દિવસ થયા અને મારી સાથે હું જોખમ રાખીને ફરું છું, પણ આ ગામના ખિસ્સાકાતરુ મારા ગજવાને અડી પણ શક્યા નથી ' એ સાંભળી નજીકમાં એક જુવાન બોલી ઊઠ્યો 'માફ કરજો સાહેબ' અત્યાર સુધીમાં મેં આપનું ગજવું પાંચ વખત તપાસી જોયું છે પણ દરેક વખતે તેમાં ઠીકરાના ટુકડા માલૂમ પડવાથી આપના ખિસ્સા ઉપર મેં હિંસાત્મક પ્રયોગ અજમાવ્યો નથી '

—હિંમતલાલ લીલાધર ગાંધી

ઉંદર

ઘરઘરના વાસી એ ગણપતિવાહનની ગુણગાથા

કોઈ મહાશય ઉંદરના ત્રાસ વિષે 'કુમાર'માં એકાદ લેખ યા કાવ્ય લખશે તો મારા જેવા સેંકડો અજ્ઞાનીઓ પર એક મોટો ઉપકાર થશે. વિદ્વાન હોવા છતાં, હું, હજી તો થાકી ગયો. કેટલાં ય પુસ્તકોમાં જોયું, કેટલા ય 'જાણીતા'ઓને પૂછ્યું, ખાનગીમાં સૂચવેલી ભક્તિનો વિચાર કર્યા વગર રાતની રાતો બત્તી બાળીને તર્કવિતર્ક કર્યા, પણ ઉંદરના ત્રાસ ન ગયા;—અને જાય જ શાના? કૂવામાં હોય તો અવેડામાં આવે ને? કૂતરો જુઓ. ચોરોથી નિશ્ચિત બનાવે છે બિલાડી જુઓ: કંઈ અમંગળ થવાનું હોય તો તેની આગાહી પહેલી જ કરે છે પણ ઉંદર? કંઈ કામ? આખી રાત ધમાચકડીની પરેડ 'સાંભળવી' હોય (દેખાય તો ભાગે જ) તો કોઈ ઉંદરનિવાસ જેવા મકાનના એકાદ ખંડમાં સૂવું. 'આજે નિદ્રા હરામ છે' એમ કોઈ દિવસ બોલી ગયા હો, અને ઓસડ પાળવાની ઇચ્છા હોય, તો ઉંદરોની મધ્યમાં જઈ 'સૂવું'. બસ, 'લાભો'ની હદ આવી ગઈ.

અને ત્રાસ? ઓહ! ગણ્યા ગણાય નહિ! કોઈ ગામમાં ઉંદરો બહુ હતા તેના ત્રાસથી કંટાળીને તે ગામના લોકોએ, એ ઉંદરોનો નાશ કરી આપવાની ખાત્રી આપનાર એક શરણાઈવાળાને મોટી રકમ આપવાનું કબૂલ કર્યું હતું, એમ એક અંગ્રેજી વાર્તા (ને કાવ્ય પણ) કહે છે. પણ એ તો આપણને આદત પડી ગઈ છે, તેથી વાતવાતમાં ઇંગ્લંડ, જર્મની અને રશિયાના દાખલા આપ્યા કરીએ છીએ. હિંદમાં જ ઉંદરોનો ત્રાસ ક્યાં ઓછો છે? મુંબાઈમાં માંડવી—હાર્બુબંદર પર ઉંદરોની વસતિ એટલી છે કે મહેરબાન સુધરાઈએ એને ઉંદરબંદર નામ આપ્યું હોત તો ખોટું ન હતું. ત્યાં, એક વાર એક જાહેરસભામાં પંડિત જવાહરલાલ નેહરુનું ભાષણ ચાલતું હતું ત્યારે ઉંદરની એક નાની ફોજે, વ્યાસપીઠ નીચેથી નીકળીને સભા પર હુમલો કર્યો હતો. પંડિતજી દુશ્મનથી ન બીવાનું કહેતા હતા, ત્યાં ઉંદરોનો આ હુમલો થતાં જ અમે અભ્યવસ્થિત પીછેહઠ કરી!

અને આ કાલની જ વાત છે. ઘણા માણસોને ઊંઘ સાથે બહુ દોસ્તી હોય છે. એમને તો એક વાર ઊંઘ આવી ગયા પછી, એમના શરીરને પુલ બનાવીને ઉંદરફોજ એના ઉપરથી કૂચ કરે તો ય કંઈ અસર ન થાય! હું પણ એવો જ છું. પણ એમાં જો આંખની આંખ ઊઘડી ગઈ તો થઈ રહ્યું. અઈ કાલે સૂતા પછી થોડી વારે જાગ્યો—જાગી ગયો. ઉંદરની પરેડ શરૂ થઈ ગઈ હતી. અને પછી તાકાત છે ઊંઘની, કે એ પરેડ વેઠીને મારી પાસે આવે? ભગવાનના સોગંદ, જો એક માટલું પણ ગાયું હોય તો! પથારીની સામે જ ગણપતિની છબી હતી. ઉંદર તો એ આરાધ્ય દેવનું વાહન! એ ન હોય તો ગણપતિ હરેફરે કેમ? અને એ ન હરેફરે તો આપણાં બધાં મંગળ કાર્યો જ અટકી જાય ને? ઉંદર ન હોય એવા વિશ્વની કલ્પના એ જ નાસ્તિકતા! છતાં, સાહેબ, ઉંદરના આવા ત્રાસ સહન કરવાનું નામ જ જો આસ્તિકતા હોય એ જ જો અંધશ્રદ્ધા હોય, તો હું નાસ્તિક ભલે રહ્યો. મેં તો એ વખતે એવો પણ નિર્ણય કરી લીધો કે સવાર પડે કે તરત મુંબાઈના બધા દવાવાળાને ત્યાં જઈ, એક જ ક્ષણમાં ઉંદરનું મૃત્યુ થઈ જાય એવી દવાની શોધ કરવા કહેવું! એ ક્ષણે અહિંસાનો વિચાર આવતાં જ એમ થયું. કે ઉંદર ઊંઘ ન આવવા દે તો જાગતા રહેવું એનું નામ જ જો અહિંસા હોય તો એ આપણને ન ખપે' વગેરે. બીજું કશું ન કરી શકવાને કારણે, એવી અહિંસા મેં વખતોવખત ધારણ કરી છે. ગાંધીજીને તો ઉંદરનો અનુભવ ન જ હોય એ કુદરતી છે. જો હોત તો ગાંધીજીએ પોતાની અહિંસામાં ય એટલી છૂટ મૂકી હોત કે ઊંઘમાં (કે પ્રાર્થનામાં) ખલેલ પહોંચાડતા ઉંદરોને મારવામાં કંઈ દોષ નથી!

લેખકોની માફક ઉંદરોને કાગળ સાથે જૂની પ્રીત હોય એમ લાગે છે. મારા ઘરમાં ઉંદર મહાશયના દાંતની છાપ વગરનો એક પણ જૂનો કાગળ નહિ મળે! તમારા ઘરમાં જો ઉંદર હોય તો તમે અનુભવ કર્યો જ હશે. 'નવીનતા' ઉપર પણ ઉંદરોને પ્રેમ હોય છે. નવું કપડું, નવું ઓશીકું, નવું પુસ્તક, જો ઉંદરના પંજામાં ગયાં તો ગયાં જ!

અને આ તો ઉંદર તમારાથી દૂર હોય ત્યાં સુધીની જ વાત છે. તમારા પગનું એકાદ આંગળું ઉંદરના મોંમાં ગયા પછી જુઓ મજા! તમે ગમે એટલા ચાલાક હશો, પણ ઉંદર ક્યારે કરડી ગયો એની તમને ખબર નહિ રહે!

ઉંદર પ્રવૃત્તિશીલ હોય છે એમાં સંદેહ નથી. પણ એની પ્રવૃત્તિ કંઈ સતત ચાલતી નથી. જરાક ખખડાટ થાય, પછી થોડી વાર સુધી શાન્તિ. તમે સમજો કે બલા ટળી. ત્યાં તો તરત જ પાછો ખખડાટ! પણ ઉંદરના ખખડાટ કરતાં વધુ ભયંકર વસ્તુ તો ચીજો કાતરવાનો એનો અવાજ છે. રાતના વખતે કોઈ વાર એકાદ કાગળ કોઈ કરડતું હોય એવો અવાજ કાને પડતાં જ મારું એકાદ પુસ્તક, છાપું કે છૂટું કાવ્ય શ્રી ઉંદરના હાથમાં જઈ પહોંચ્યું છે અને એઓશ્રી એનું 'એડિટિંગ' કરે છે એમ હું સમજી જાઉં. પણ સવાર પડે તે પહેલાં, એવે પ્રસંગે, હું કંઈ પણ કરી શક્યો હોઉં તો મારી એવી વસ્તુને બચાવવાની પ્રાર્થના, અને ઉંદરનો નાશ કરવાની 'ઇચ્છા'! બીજું કશું નહિ!

અને સાહેબ, એકાદ મોટો ઉંદર, પોતાના ગણપતિવાહન તરીકેનો મોભો જાળવી રાખવા એકાદ જૂના છાપાને કરડી ખાય તો કંઈ નહિ. પણ આ તો, કમબખ્ત નાનીનાની ઉંદરડીઓ પણ ત્રાસ દેવામાં પાછી પાની કરતી નથી. એ નો વળી ઉંદર કરતાં યે ચડી જાય. આમ-તેમ કૂદાકૂદ કરે! ઘણી વાર તો જમવા બેઠા હોઈએ ત્યાં આવી ચડે ને એકાદ વસ્તુ ઉપાડી જવાની કોશિશ કરે!

જ્યાં સુધી ઉંદર જીવે છે ત્યાં સુધી આપણાં પુસ્તકો, વસ્ત્રો, લેખો, ધન,—અરે આપણે પોતે સલામત નથી, પછી વધે એટલી સંભાળ આપણે લઈએ!

આ ઉંદરો ઉપર વેર લેવાનો અતિ આગ્રહ એટલો પ્રબળ થઈ રહ્યો છે કે આવતા જન્મમાં ઈશ્વર જો મને બિલ્લી (અવશ્ય કૂતરાથી ન ડરે એવી) બનાવે તો હું જરા યે આનાકાની ન કરું.

પણ કોઈ વસ્તુનો ત્રાસ જો મોટો હોય તો થોડો ત્રાસ સહન કરીને પણ તે મેળવવો એવો મારો સ્વભાવ હોવાથી ઉંદરના ત્રાસની આ પૂજ્યપરંપરા ચાલે છે. બાકી મને તો ખાત્રી છે કે ઉંદરના અનુભવીઓમાંથી કોઈ, ઉંદરને જીવતા રહેવા દેવાની દરખાસ્તની તરફેણમાં આંગળી ઊંચી નહિ કરે, એવો કોઈ જ એના લાભ શોધવાનો, કે જાણીતા હોય તો ય ગણવાની પંચાત નહિ કરે.

અને જો કોઈ બિનઅનુભવી મને ઉંદરનો લાભ સમજાવવા આવે તો હું કહું 'ભાઈ, (અથવા બહેન,) તમે એક ઉંદરવાળા ઘરમાં થોડો વખત રહો, એના ત્રાસનો થોડોક અનુભવ કરો અને મેં પછી, એ ત્રાસ છતાં, ઉંદરના કંઈ લાભ તમને જણાતા હોય, તો તેના પ્રમાણમાં

વધારે લાભ તમે જોતા હો તો મને કહે' મને ખાત્રી છે, એવું કાંઈ નહિ નીકળે.

એટલે હવે તો, ઉદરનો નાશ કેમ થાય અથવા તો એનો નાશ કર્યા વગર એના ત્રાસમાંથી કેમ છુટાય (કે જે અસંભવિત લાગે છે) એનો વિચાર કરવો જોઈએ.

(સચિત્ર) 'મસ્જુલ'

જીવી જાણનારા]૨૩[જે માનવજીવનનું સાચું મૂલ્ય શીખવી ગયા

બાવા દામિયાં

૧૮૪૦ના જાન્યુઆરીની ત્રીજીએ જોસેફ ડૉઈસ્ટર બેલ્જિયમથી નજીક આવેલા ત્રેમેલૂ નામે બેલ્જિયન ગામડામાં જન્મેલો હતો. ઓગણીસ વર્ષે એણે સંન્યાસદીક્ષા લીધી ત્યારે તેણે દામિયા નામે સંતનું નામ ધારણ કર્યું

જોસેફ નાનો હતા ત્યારે તે ઘેટાં બકરાં ફેરવતો તથા તેની સાથે બાળબાળી કરતો. એટલે ઘરના નાનાએ એને 'નાનો ગોવાળિયો' કહેતા. એક દિવસ એ ચાર વરસનો હતો ત્યારે એનાં માબાપ એને મેળામાં લઈ ગયાં, ત્યાંથી તે ખોવાઈ ગયો. સાંજ પડી ત્યાં સુધી એને ખોળ્યા, પણ જડ્યો નહિ, છેવટ એના દાદા કહે, એને દેવળમાં ખોળીએ. ત્યાં ગયા તો બાળક જોસેફ સાધુપીઠ આગળ અંધારામાં એકલો પ્રાર્થના કરતો હતો.

ઘરમાં 'સંતજીવન'ની ચોપડી હતી તેમાંથી મા જોસેફ તથા એનાં ભાઈબહેનને વાર્તા વાંચી સંભળાવતી. ને કુમળી નીંગળેલી તેના વચ્ચે ચાટી આવતી ત્યાં જોસેફ તથા તેનો મોટો ભાઈ ઑગસ્ત [illegible] રમવા મંડ્યા, ને એકાંતમાં ધૂંટણભર પડીને મૌન [illegible] ભાઈ બાપ તે પણ એક અક્ષર બોલ્યા વિના જ. [illegible] ત્યાં જઈને નિકળ્યું એવું ત્યાં ભાઈને જોઈને ઘેર [illegible] એટલે નોકર જઈને છોકરાઓને તેડી આવ્યો.

[illegible] વાર એક પાડોશીની ગાય મરકીના રોગમાં પડી હતી એની આખી રાત જાગીને જોસેફે એને બચાવી હતી.

બહેન પોલીન બધાં બાળકોમાં મોટી મોટી હતી તેણે ૧૮૫૮માં દીક્ષા લીધી, એનાથી નાના ઑગસ્તને સાધુ બનાવવાનો વિચાર હતો, એટલે પાદરી આગળ ભણવા પારિસ મોકલ્યો, અને કનિષ્ઠ જોસેફને વેપારમાં નાખવો હતો, એટલે વેપારીશાળાએ મોકલ્યો, પણ મોટા ભાઈબહેનની પેઠે એનો વિચાર સંસાર છોડવાનો હતો

૧૮૫૯ના જાન્યુઆરીમાં જોસેફ એના બાપ ભેગો હવે બાવા પાદરી બનેલા એના મોટાભાઈ ઑગસ્તને મળવા ગયો બાપને કાંઈક કામ હશે એટલે જોસેફને ઑગસ્ત આગળ આશ્રમમાં રાખીને બહાર ગયા સાંજે બાપ પાછા આવ્યા તો જોસેફ કહે, 'હું હવે ઘેર નહિ આવું, જેથી છેલ્લા રામરામ કરવાની વેદનાથી બચી જવાય.' પિતાપુત્ર સ્ટેશને છૂટા પડ્યા ને જોસેફ આશ્રમે પાછો ગયો.

૧૮૬૩માં મોટા ભાઈ પાદરીને સૅન્ડવિચ(હવાયન) બેટ ધર્મ-પ્રચારાર્થે જવાનું હતું, પણ તે ત્યાં માંદો પડી ગયા, એટલે એને ઠેકાણે દામિયા ઊપડ્યા. ઊપડતા પહેલાં એ માબાપને મળી આવ્યો આ પછી માબાપ પુત્રને કદાપિ જોવા ન પામ્યા

હવાયન બેટોને કોઈ વહેપારીએ પ્રજાનો ચેપ લગાડ્યો; પછી એ રોગ એટલો બધો ફેલાઈ ગયો, કે ૧૮૬૫માં બધા પતિતજનને મોલોકાઈ બેટ ઉપર વસાવવાનો રાજાએ નિશ્ચય કર્યો આ પતિતજન-વાસમાં કોઈ પાદરી હતો નહિ, એટલે એની સેવા કરવાનું દામિયાએ માથે લીધું.

પોતાને પ્રજાનો ચેપ લાગશે એની દામિયાને ખાત્રી હતી પતિતજન જેવું જીવન ને રાત રહેવું, એને નમાઝ પાઠ આપવા, એને ન્હવ-રાવવા, એની ઠબર પણ ઓઢવી:—આટલાં કામ કરતા કરતા ચેપથી બચાય જ કેમ? તો પણ દામિયાએ આનન્દપૂર્વક પોતાનું કામ કરવા માંડ્યું એની અવસ્થા ૩૩ વર્ષની હતી. શરીરે એ બળવાન હતો. એને રહેવા ઘર નહોતું, એટલે તે કબ્રસ્તાનમાં પૅન્ડેનસના ઝાડ નીચે સૂતો ઓઢવાનું બાંધવાનું એને વેળુ જ નહોતું, કારણ મોલોકાઈમાં ડાક્ટર કોઈ હતો નહિ અને દામિયાના 'ધણુ'માં આ દીએ આઠથી બાર મરણ તો થાય જ પાટિયા વગેરે સામાન મંગાવીને દામિયાએ પોતાને હાથે પતિતજન માટે ઘર ચણવા, ને એને પહેરવા ગરમ કપડાં પણ મંગાવ્યાં

પાણીનું ત્યાં ભારે દુઃખ હતું. પતિતજનને પાણી જોઈએ તે પોતાને દુઃખને ખભે ઘડા ઉપાડીને દૂરથી આણવું પડતું, લૂગડાં ધોવા પણ એને સાથે જવું પડતું દામિયાએ દૂરના ઝરણાથી નળ મંગાવીને નહીં પતિતજનવાસમાં પાણી આણ્યું મંદિર તથા દવાખાનું પણ દામિયાએ ચણ્યાં, તેમાં ત્રણચાર જણ માંડ ઉપાડી શકે એવો પાટડો એકલે દામિયા ઉપાડતો હતો દવાખાનામાં ડાક્ટર તથા પરિચારિકાની પણ દામિયાએ નોકરણું કરી કોઈ પતિતજન મરી જાય તો તેના છેલ્લા ક્રિયાકર્મ તથા નિખનનસંસ્કાર પણ દામિયાં જ કરતો ૧૮૭[illegible] પહેલાં એણે ૧૬૦૦ પતિતજનની અંત્યેષ્ટિ કરી હતી અપ્રિયતા વહોરી લઈને પણ દામિયાએ પતિતજનને દારૂ પીતા રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો

આમ દામિયા પતિતજનવાસમાં દસ વર્ષ રહ્યો હશે ત્યાં પોતે ચેપ લાગ્યો છે એવી એને ગંધ પડી ડાક્ટર આગળ એણે નસ તપાસાવ્યું 'તમને કહેતાં મારી જીભ ઊપડતી નથી,' ડૉ. આર્નિંગ કહે 'પણ તમે કહો છો તે સાચું છે' 'એમાં મને કાંઈ આઘાત લાગતો નથી,' દામિયા કહે, 'કારણ મને તો બહુ દિવસથી ખાત્રી થઈ છે

પતિતજનને ઉપદેશ કરતાં હવે 'મારા ભાઈઓ' નહિ પણ 'આપણે પતિતજન' એમ ને કહેવા માંડ્યો એના આત્મસમર્પણની કીર્તિ આખા જગતમાં ફેલાઈ ગઈ, પણ વિધિનો વિસ્મય ને અનુકંપા એને બચાવી ન શક્યાં. પોતાના અંગિષ્ટનાં બધુંઓને ઓપ ચડાવ્યો, એને પાપપ્રકાશ કરતા સાંભળવા, એને ચાંદે પાટા બાંધવા, એના હાથ ખવાઈ ગયા હોય તો એના મોઢામાં કોળિયા મૂકવા,—આવાં આવાં કામ એણે છેક સુધી કર્યાં કર્યાં

૧૮૮૯ના એપ્રિલની પંદરમીએ, યથાશૂન્ય જેમ નિદ્રાધીન થાય તેમ બાવા દામિયાએ શાંતિથી દેહ છોડ્યો એની ઇચ્છાનુસાર જે ઝાડની છત્રછાયામાં મોલોકાઈ આવ્યા પછી એ સૂતો તેની નીચે એનો નિખનનસંસ્કાર કર્યો

'આવો ને આનન્દધામમાં પ્રવેશ કરો, કારણ હું માંદો હતો ને તમે મારી સંભાળ લીધી'

(કથાના અમેરિકાથી) દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી

પંચતંત્રની વાર્તાઓ

ચોથું તન્ત્ર

આ સાંભળીને મગર કહે, 'હે મિત્ર, એ તો ઠીક નહિ. મારે ઘેર આવીને મારી કૃતઘ્નતાનો દોષ તુ દૂર કરે તો સારું; નહિ તો હું અનશન કરીને અહિં તારા ઉંબરા આગળ જ પ્રાણત્યાગ કરીશ.' વાનર કહે, 'મૂઢ, હું લંબકર્ણ જેવો મૂર્ખ નથી, કે ચેતવણી મળ્યા છતાં તારા ભેળો મરવા આવું.

આવિયો ને ગયો ભાગી જોઈ સિંહપરાક્રમ।
અકર્ણહૃદયી મૂઓ જે જઈ પુનરાવિયો॥

મગર કહે, 'ભઇ, એ લંબકર્ણ કોણ તે મને કહે.' વાનર બોલ્યો"

કથા ૩

એક વનમાં કરાલકેસર નામે સિંહ રહેતો હતો, એનો ધૂસરક નામે શિયાળ સદાનુયાયી પરિચારક હતો. એક વાર સિંહને ને હાથીને યુદ્ધ થયું તેમાં સિંહને પ્રહાર લાગ્યા, એટલે એક ડગલું પણ એનાથી ચલાતું નહોતું. અને સિંહથી ચલાય નહિ, એટલે ધૂસરક પણ વેઠીવેઠીને દૂબળો થઈ ગયો. એક દિવસ એણે સિંહને કહ્યું, 'સ્વામિન, ભૂખની પીડાથી હું ઊભો થઈ શકતો નથી, ત્યાં તારી શુશ્રૂષા કેમ કરીને કરું?' સિંહ કહે, 'જા, ને કોઇ પશુને શોધ, તો મારી આવી અવસ્થા છતાં હું એને મારું.'

શિયાળ પાસેના ગામમાં ગયો, તો ત્યાં તળાવકાંઠે લંબકર્ણ નામે ગધેડો ચરતો હતો. તેને શિયાળ કહે, 'મામા, નમસ્કાર બહુ દીએ તારાં દર્શન થયાં. તુ આવો દુર્બળ કેમ થઈ ગયો?' તે બોલ્યો, 'ભાણિયા, શી તને હું વાત કહું? ધોબી નિર્દયપણે મારા ઉપર અતિભાર ભરે છે ને મૂઠીભર ઘાસ પણ દેતો નથી. કેવળ ધૂળમાં મળેલી ધ્રો ઉપર હું રહું છું. પછી શરીરમાં પુષ્ટિ કેવી?' શિયાળ કહે, 'તો મામા, આ વનરાજિમાં લીલાછમ ઘાસવાળો નદીસનાથ રમણીય પ્રદેશ છે, ત્યાં ચાલ ને મારી સાથે ગોઠડી કર.' લંબકર્ણ કહે, 'ભાણાભાઇ, તારી વાત સાચી. પણ અમે ગ્રામ્ય પશુ રહ્યા, તમે વનચારી અમને મારી નાખો એટલે એ સુન્દર પ્રદેશ કાંઇ કામનો નહિ.' શિયાળ કહે, 'મામા, એવું બોલ મા. મારા બાહુબળથી એ પ્રદેશ સુરક્ષિત છે; ત્યાં બીજા કોઇનો પ્રવેશ નથી. પણ ધોબીપીડિત ત્રણ અનાથ ગધેડી છે, એણે મને એના કોઇ પતિ લાવવા કહ્યું, એટલે તને તેડી જાઉં છું.' લંબકર્ણ કહે, 'તો ચાલો.'

એટલે ગધેડો શિયાળ ભેળો સિંહ આગળ આવ્યો. એને જોઈને સિંહ એનો કટકો કરવા જાય છે, ત્યાં ગધેડો ભાગવા માંડ્યો. એને સિંહ મારવા ગયો પણ અભાગિયાના વ્યવસાયની પેઠે એનો ઘા વ્યર્થ ગયો. શિયાળ કહે, 'આ તારો ઘા કેવો કે ગધેડો પણ તારી આગળથી બળ કરીને છટકી ગયો? તો પછી તુ ગજયુદ્ધ કેમ કરીને કરીશ? જોયું તારું બળ!' સિંહ કહે, 'હું તૈયાર નહોતો એટલે શું થાય? નહિ તો હાથી પણ મારા હાથમાંથી ન છટકે.' શિયાળ કહે, 'હજી એકવાર એને તારી આગળ આણીશ, પણ તારે તૈયાર રહેવું.' સિંહ કહે, 'ઠીક.'

વળી શિયાળ ગધેડા આગળ ગયો. ગધેડો કહે, 'ભાણેજ, તુ પણ મને ભારે શુભસ્થાને લઈ ગયો. મોટો અનર્થ થાત એમાં હતું. કોણ જાણે કોઈ ગિરિશિખરાકાર જનાવર મારા ઉપર તૂટી પડ્યું હતું.' શિયાળ હસીને કહે, 'મામા, એ તો તને આવતો જોઈને અદ્ભુતશૃંગારવતી ગધેડી ભેટવા આવતી હતી, પણ તુ કાયર થઈને નાઠો એટલે એણે તને ઝાલવા હાથ પ્રસાર્યા, એટલું જ. એટલે ચાલ; નહિ તો તારા વિના એ મરશે ને તને સ્ત્રીહત્યા લાગશે.'

ગધેડો પાછો શિયાળ ભેળો આવ્યો, ને આવતવેંત સિંહે એને મારી નાખ્યો. એને મારી એને સંભાળવા શિયાળને રાખીને સિંહ સ્નાન કરવા નદીએ ગયો, ત્યાં શિયાળ ગધેડાના કાન ને હૃદય ખાઈ ગયો. સિંહ ન્હાઈ, દેવસેવા ને પિતૃતર્પણ કરી આવે છે તો ગધેડાને કાનહૃદય ન મળે, એટલે કોપાયમાન થઈને એણે શિયાળને કહ્યું, 'પાપિયા, આ કેવું અનુચિત કામ તેં કર્યું? ને કાનહૃદય ખાઈને આને એંઠો કર્યો?' શિયાળ સવિનય કહે, 'સ્વામિન્, એવું બોલ મા. આ ગધેડો કાન ને હૃદય વિનાનો જ હતો, એટલે તો અહિં આવ્યો ને તને જોઈને ફરી પાછો આવ્યો.' સિંહે આ વાત માની, અને શિયાળ સાથે સવિભાગ કરીને ભોજન કર્યું. એટલે હું કહું છું 'આવિયો ને ગયો' ઇત્યાદિ. (ચાલુ)

દેસાઇ વાલજી ગોવિંદજી

સંસારનાં શહેરો

૩૫–ગૌડ

એક કાળે પૌર્વાત્ય સમૃદ્ધિની સંપૂર્ણ જાહોજલાલી અનુભવતુ આ શહેર આજે બંગાળના માલદા જિલ્લામાં ખંડિયેર રૂપે જ રહ્યું છે. બંગાળની એ પ્રાચીન રાજધાની આપણા લોકસાહિત્યમાં 'ગૌડબંગાળા' નામે ખૂબ આદરપાત્ર થઈ છે.

ભાગીરથીને પૂર્વ કિનારેથી ૧૦ માઇલ પર આવેલું આ શહેર ખૂબ પ્રાચીન છે. બંગાળના હિંદુ રાજા લક્ષ્મણસેને તે વસાવેલું, તે પરથી તે લક્ષ્મણાવતી કે લખનૌતી પણ કહેવાય છે. મુસલમાન અમલમાં તેને અનેક નામો મળ્યાં છે: ફતેહાબાદ, હુસેનાબાદ, નસરતાબાદ વગેરે; અને મુગલ શહેનશાહ હુમાયુંએ તો એને જન્નતાબાદ (સ્વર્ગપુરી) પણ કહેલું. ઈ. ૧૫૩૯માં શેરશાહની બંગાળની છત પછી બંગાળની રાજધાની તરીકે તે હમેશને માટે પદચ્યુત થયું.

મુસલમાનોના અમલમાં એ શહેર ખૂબ આબાદ બન્યું હતું. એક માઇલ લાંબા ને ૬૦૦થી ૮૦૦ વાર પહોળા તેના કિલ્લાને અનેક બુરજો ઉપરાંત દાખિલ દરવાજા, કોટવાલી દરવાજા, ચાંદ દરવાજા જેવા મુસ્લિમ સ્થાપત્યના અપૂર્વ દરવાજા હતા. કિલ્લાની ભીંતોની પહોળાઈ ચૌદ ફૂટ જેટલી હતી. ઉપરાંત 'બાર દરવાજા' જેવી મસ્જિદો અને 'ફિરોઝ મિનાર' જેવા મિનારા શિલ્પસુંદર જાળી ને મનોહર બનાવટોએ એને ખરેખર જન્નત બનાવી મૂક્યું હતું.

૧૫૭૫માં ફાટી નીકળી ૩૮ વર્ષ સુધી ચાલેલો પ્લેગ ને ભાગીરથીના પ્રવાહનું સ્થળાંતર પણ આ શહેરની આજની સ્થિતિ માટે જવાબદાર છે.

જીભ, કછોટી, કર-પદે જે નર વશ રાખત,
તે નરથી અપરાધ પણ અળગો સદા રહત.

જિનેવાનો એંટોનીઁ નામનો એક શ્રીમંત ગરીબો પર અત્યાચાર કરતો હોઇ, યુવરી નામનો એક જુવાન ગરીબોની તરફેણ કરી ઊભો થયો. પોતાની લાગવગને બળે એંટોનીએ તેની મિલકત જપ્ત કરી આફ્રિકા દેશનિકાલ કરાવ્યો. યુવરી આફ્રિકામાં વેપાર કરી ખૂબ પૈસાદાર થયો. તેવામાં એક દિવસ એક ગોરા ગુલામ પર તેની નજર પડી. તપાસ કરતાં તે એંટોનીનો પુત્ર જ માલૂમ પડયો, એટલે યુવરીએ પાંચ હજારની રકમ આપી તેને છોડાવ્યો અને કહ્યું, 'ભાઇ, રાજીખુશીથી તું સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ જા. તારો પિતા હવે વૃદ્ધ અને અશક્ત થયો છે. તેને મારા પ્રણામ કહેજે.'

ફેમડેનના ગિરચેશ - - બાજુએ બનાવ્યો છે ને ગ્રીસના વતની શીકનો છે

ગણિત ગમ્મત

(૧×૫)+(૧+૫)−૧=૨×૫
(૨×૧૦)+(૨+૧૦)−૨=૩×૧૦
(૩×૧૫)+(૩+૧૫)−૩=૪×૧૫
(૪×૨૦)+(૪+૨૦)−૪=૫×૨૦
(૫×૨૫)+(૫+૨૫)−૫=૬×૨૫
(૬×૩૦)+(૬+૩૦)−૬=૭×૩૦
(૭×૩૫)+(૭+૩૫)−૭=૮×૩૫
(૮×૪૦)+(૮+૪૦)−૮=૯×૪૦
(૯×૪૫)+(૯+૪૫)−૯=૧૦×૪૫
(૧૦×૫૦)+(૧૦+૫૦)−૧૦=૧૧×૫૦
અને એ પ્રમાણે આગળ (ક્રમ મ લેખી)

અનેકાર્થી શબ્દ ઊતરવું=નીચે આવવું, વટી જવું, ગળી જવું, પાર જવું, બગડી જવું, મુકામ કરવો; તોલમાં બરાબર થવું, તૈયાર થવું; વાસીનું ખરી પડવું; મનમાં ઠસવું

મોગાળીન અને ટેંગ એ બનેના તેલના મિશ્રણ વડે હવે એવા રંગ બનાવ્યા છે કે હવાની અસરથી તતડી કે ઊખડી નહિ જાય.

કહેવતોના અર્થ 'અલ્લાને આગુસે લે લિયા'—ઇશ્વરને છેતરવામાં નિષ્ફળ જનારના પશ્ચાત્તાપના સૂચનારવાળી આ કહેવત પાછળ ટુચકો છે કે એક વાણિયે એવી માનતા માની કે પોતાને રૂપિયો મળે તો પોતે અલ્લાને નામે ચાર આના ખેરાત કરશે. અકસ્માત તેને રૂપિયો મળ્યો, પણ મનચળી જતા ખેરાતનો વિચાર જતો કરી રૂપિયો વટાવવા ગયો પરંતુ તે બાબાશાહી નીકળતા તેના બાર જ આના ઊપજ્યા, તેથી તે બોલી ઊઠ્યા 'અપના બારા અલ્લાને આગુસે લે લિયા'

રાષ્ટ્રસંઘમાં આવેલા વસ્તીગણતરીના આંકડા પ્રમાણે દર વર્ષે દુનિયાની વસ્તીમાં ૧૮,૦૦૦,૦૦૦ જેટલી જનસંખ્યાનો વધારો થાય છે, અને તેમાંયે સૌથી અડધો વધારો રશિયામાં થાય છે—દર વર્ષે બે ટકા

તિબેટના લોકો રોજ સરાસરી ૪૦ પ્યાલા ચા પીએ છે

ફ્રેન્ચ લોકોએ હવે એવો કાચ બનાવ્યો છે કે દિવાલ પર ખીલી વડે જડી શકાય, મારી ઘડે તાળા પાડી શકાય અને કરવતીથી વહેરી શકાય, છતાં જરાયે નુકસાન ન પામે!

સિવવા ચાપની શોધ ઈ. ૧૭૬૬માં અંગ્રેજ સીનીવિન્ટરે કરી

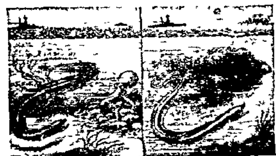
કોફીની પેદાશ હિંદમાં મોટા પ્રમાણમાં થતી હોવા છતા તેનો વપરાશ ઘણો ઘણો અલ્પ પ્રમાણમાં થાય છે સરેરાશ દરેક હિંદી એક વર્ષમાં સાત કપ કોફી પીએ છે

દુનિયાની જુદી જુદી ભાષાઓ બોલવામાં વપરાતી ઝડપનો અભ્યાસ કરીને એક ભાષાશાસ્ત્રીએ ઠરાવ્યું છે કે દર મિનિટે ૩૫૦ સિલેબલ ઉચ્ચારતી ફ્રેન્ચ ભાષા સૌથી ઝડપી છે. મિનિટે ૩૧૦ સિલેબલવાળી જાપાની ભાષા બીજી આવે છે, ને પછી ૨૫૦ સિલેબલવાળી જર્મન ભાષા. ૨૨૦ સિલેબલ્સ મિનિટ ખાતી અંગ્રેજી ભાષા તો મુકાબલે બહુ ધીમી છે, અને મિનિટે ૫૦ સિલેબલ ધરાવનાર અમુક પૉલિનેશિયન બોલીઓનો નંબર સૌથી છેલ્લો આવે છે

હિંદમાં થતા એક વૃક્ષમાંથી નીકળતું ચૌલમુગ્રાનું તેલ રક્તપિત્ત ઉપર બહુ મૂલ્યવાન ઉપચાર લેખાય છે.

ચાલુ મહાયુદ્ધ શરૂ થયા પહેલા બ્રિટિશ જહાજો પર ૬૦ હજાર હિંદી કામ કરતા હતા

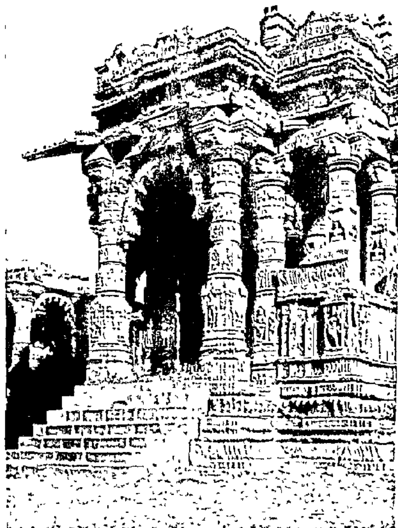
આયર્લૅન્ડ દેશ પોપ એડ્રિયન ચોથાએ ઈ. ૧૧૫૫માં ઇંગ્લંડના રાજા હેન્રી બીજાને વેચી માર્યો હતો, અને એની કિંમત પેટે દરવર્ષે આયર્લૅન્ડના પ્રત્યેક ઘર દીઠ દર વર્ષે એક પેની સેન્ટ પીટર્સના દેવળ (રોમ)ને ભરવી એમ ઠર્યું હતું. આયર્લૅન્ડની પાર્લામેન્ટે પોપનો એ હક કાયમ રાખ્યો હતો અને જેઓ એ વેરો ભરવાની ના કબૂલ કરે તેનો દંડ કરવાની સત્તા દરેક પાદરીને આપી હતી

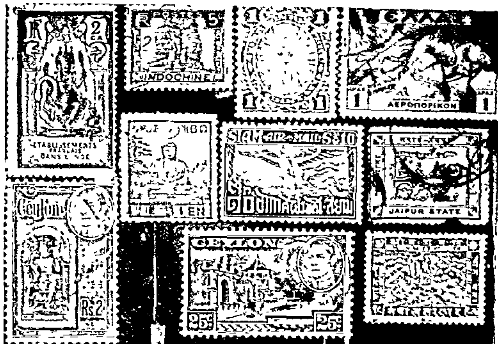
ઑક્ટોપસ જાતિના બધા દરિયાઈ જીવને સ્વરક્ષણ માટે કુદરતે શાહી જેવા કાળા પ્રવાહીની કોથળી શરીરમાં આપી હોય છે, જે કોઈ દુશ્મન પ્રાણીના હુમલા વખતે છોડવાથી પાણીમાં (યુદ્ધમાં આગબોટો વાપરે છે તેવો) ધુમાડિયો પડદો રચાઈ જાય છે અને તેને ઓથે તે નાસી છૂટે છે. દુશ્મન જો એ પડદા સોંસરો નીકળવા મથે તો એ પ્રવાહીથી તે અંધ થઈ જાય છે. છોડનાર પ્રાણી સિવાય બધા ઉપર તેની આવી અસર થાય છે

'તમારી ઉંમર કેટલી?' આ નીચે આંકડાઓના જે છ કોઠા આપ્યા છે કોઈપણ માણસને તે કોઠા બતાવીને પૂછજો કે તેની ઉંમર દર્શાવતો આંક કયા કયા કોઠામાં છે. તે જે જે કોઠા બતાવે તે તે કોઠાના પહેલા આંકનો સરવાળો કરશો એટલે તેની ઉંમરનો આંકડો તમને મળી જશે, અને તે તમે તેને કહીને ચકિત કરી શકશો.

૮ ૨૭ ૪૬	૧ ૨૩ ૪૫	૧૬ ૨૭ ૫૪	૪ ૨૩ ૪૬	૩૨ ૪૩ ૫૪	૨ ૨૩ ૪૬
૯ ૨૮ ૪૭	૩ ૨૫ ૪૭	૧૭ ૨૮ ૫૫	૫ ૨૮ ૪૭	૩૩ ૪૪ ૫૫	૩ ૨૬ ૪૭
૧૦ ૨૯ ૫૬	૫ ૨૭ ૪૯	૧૮ ૨૯ ૫૬	૬ ૨૯ ૫૨	૩૪ ૪૫ ૫૬	૬ ૨૭ ૫૦
૧૧ ૩૦ ૫૭	૭ ૨૯ ૫૧	૧૯ ૩૦ ૫૭	૭ ૩૦ ૫૩	૩૫ ૪૬ ૫૭	૭ ૩૦ ૫૧
૧૨ ૩૧ ૫૮	૯ ૩૧ ૫૩	૨૦ ૩૧ ૫૮	૧૨ ૩૧ ૫૪	૩૬ ૪૭ ૫૮	૧૦ ૩૧ ૫૪
૧૩ ૪૦ ૫૯	૧૧ ૩૩ ૫૫	૨૧ ૪૮ ૫૯	૧૩ ૩૬ ૫૫	૩૭ ૪૮ ૫૯	૧૧ ૩૪ ૫૫
૧૪ ૪૧ ૬૦	૧૩ ૩૫ ૫૭	૨૨ ૪૯ ૬૦	૧૪ ૩૭ ૬૦	૩૮ ૪૯ ૬૦	૧૪ ૩૫ ૫૮
૧૫ ૪૨ ૬૧	૧૫ ૩૭ ૫૯	૨૩ ૫૦ ૬૧	૧૫ ૩૮ ૬૧	૩૯ ૫૦ ૬૧	૧૫ ૩૮ ૫૯
૨૪ ૪૩ ૬૨	૧૭ ૩૯ ૬૧	૨૪ ૫૧ ૬૨	૨૦ ૩૯ ૬૨	૪૦ ૫૧ ૬૨	૧૮ ૩૯ ૬૨
૨૫ ૪૪ ૬૩	૧૯ ૪૧ ૬૩	૨૫ ૫૨ ૬૩	૨૧ ૪૪ ૬૩	૪૧ ૫૨ ૬૩	૧૯ ૪૨ ૬૩
૨૬ ૪૫	૨૧ ૪૩	૨૬ ૫૩	૨૨ ૪૫	૪૨ ૫૩	૨૨ ૪૩

અપ્રતિમ ગુજરાતી શિલ્પસમૃદ્ધિ બતાવતા
મોઢેરાના સૂર્યમંદિરના રંગમંડપનો ઉત્તર તરફનો દરવાજો
ફોટો ભગવાન ભટ્ટ
(જુઓ : આ અંકમાંનો શ્રી મંજુલાલ ર. મજમુદારનો લેખ 'ગુજરાતની શિલ્પસમૃદ્ધિ')

ટપાલની ટિકિટો પર દેવો તથા દેવમંદિરો (શ્રી [illegible] ના સંગ્રહમાંથી)

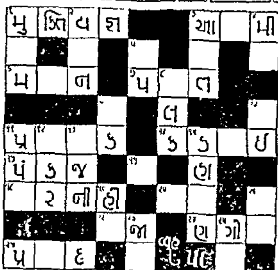
સામાળે-ડાબી બાજુથી (૧) હિંદુસ્તાનમાંના ફ્રેન્ચ પ્રદેશની ૨ સેન્ટની ટિકિટ પર બ્રહ્મા, (૨) હિંદી ચીનની ૫ સેન્ટની ટિકિટ પર ત્યાંના 'ત્રિમૂર્તિ'ના નગરી ને વિખ્યાત શિલ્પનું ચિત્ર, (૩) પેરુની ૧ સેન્ટની ટિકિટ પર સૂર્યદેવનું ચિત્ર, (૪) ગ્રીસની ૧ ડ્રૅક્મની ટિકિટ પર સૂર્યદેવનો રથ વચ્ચે—(૧) જાપાનની ૧ યેનની ટિકિટ પર ભગવાન બુદ્ધ, (૨) સીઆમ (થાઇલૅન્ડ)ની ૧૦ ઍ ની ટિકિટ પર ગરુડદેવ, (૩) હિંદુસ્તાનના જયપુર રાજ્યની ટિકિટ પર સૂર્યદેવનો રથ નીચે—(૧) સીલોન (લંકા)ની બે રૂપિયાની ટિકિટ પર દ્વારપાલિકા દેવી, (૨) સીલોનની ૨૫ સેન્ટની ટિકિટ પર ભગવાન બુદ્ધના દાંત ઉપર બંધાયેલું ત્યાંનું વિખ્યાત મંદિર, (૩) નેપાળની આઠ પૈસાની ટિકિટ પર હિમાલયમાં વિરાજતા ભગવાન પશુપતિનું ચિત્ર. આ ઉપરાંત હિંદુસ્તાનમાં ચાલુ નીચેની ટિકિટો જાણીતી છે કે તે ઉપરના ફોટામાં દેખાતી નથી તેની યાદી નોંધપાત્ર છે (૧) હિંદની ૧૧ આનાની ટિકિટ પર કલકત્તાનું વિખ્યાત જૈનમંદિર, (૨) ડા આનાની ટિકિટ પર અમૃતસરનું સુવર્ણમંદિર (શીખોનું પવિત્ર ધામ), (૩) ૧ આનાની ટિકિટ પર મદ્રાસનું રામેશ્વરનું મંદિર (૪) આઠ આનાની ટિકિટ પર સાંચી (મહાબોધિ)નું બુદ્ધમંદિર

ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

ડાબી બાજુથી (૧) 'મારવાડી બચ્ચું'—ચંદુભાઈ ભટ્ટ (અમદાવાદ) ત્રીજું ઇનામ, (૨) 'શ્રમજીવીની સવાર'—ચીનુભાઈ પટેલ (અમદાવાદ) બીજું ઇનામ, (૩) 'ગ્રીષ્મભાર્ગ'—ચીમન મેવાડા (કપીલ) નોંધપાત્ર (વિગત માટે જુઓ અંદર પૃ૦ ૩૦૩)

સહી
ટેકાણું

ગામ
[મુંબાઈના બ્લૉકરે મજૂર કરેલી]

ન) મેં મારી પ્રવેશ
..) ફી મોકલી છે

ચાવીઓ આડી

૧ એને કદાચ છેતર્યો કહી શકાય તેવો ... મંદાક્રાન્તાની
૩ ... હીરક વ્યક્તિની નાદેરાતની હમારી ઇર્નીનીટે મધીમર દબાવી રાખતે
૬ ગંભીર પુસ્તકનાં પ્રણાલિકાવિરોધી વિધાનો ઇતિહાસ માનવી માટે .. પછી પણ પચાવી શકે તે મુશ્કેલ ગમાંરૂપ છે.
૭ આવી નારીઓના કાર્ય માટે હવે ઘણે સ્થળે ગંભીર યત્નો થઈ રહ્યા છે.
૧૧ મોટા માણસના વિનાકારણ .. બનનાર પ્રત્યે લોકો શંકાની નજરથી જુએ છે
૧૪ વડીલોની વધુ પડતી .. બાળકોના વિકાસને રૂંધે છે ('ઈ' દીર્ઘ છે)
૧૬ વિખ્યાત સીનેમા નટનું વિશેષ નામ
૧૭ આજના સંયોગોમાં મહાસત્તાનું લશ્કર ક્યારનું પગલું વાજબી છે કે એવા પ્રશ્નનો ઉત્તર સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી અને વાસ્તવદર્શી માનવી.. .માં આપતાં અચકાશે
૧૮ અર્થહીન અક્ષરો-
૨૦ અવિચારીપણે અને ઉતાવળમાં . . ને મદદ ના ધ્યાથી પાછળથી ખૂબ રોવવું પડે છે
૨૨ આ શબ્દનો ઉચ્ચાર નિરંકુશ લહેરની કલ્પના ખડી કરે છે
૨૪ આ 'ગોફણ' ગૂંચવાઈ ગઈ છે
૨૬ સામ્રાજ્યવાદોના અંતના વિનાશનું મુખ્ય કારણ અતિ વૈભવને લીધે ઉદ્‌ભવતો- . .હોય છે એમ ઇતિહાસ કહે છે

વિગત માટે સામે પાને જા. ખ. જુઓ

ચાવીઓ ઊભી

૧ પ્રવાસ દરમ્યાન શ્રીમંતોની સગવડ સાચવવા સારા . ની જરૂર પડે છે
૨ ડ્રેસ્ચ્ચ
૩ અણધારેલ .. નર કરતાં નારીને વધારે ગભરાવી મૂકે છે.
૪ આ પ્રાણીની રમતને નીરખવાનું બાળકોને બહુ ગમે છે.
૫ નારીઓની આંતરડી કકળાવી જાઈ.....ને વહોરી લેનાર માનવીના જીવનનું કલ્યાણ થતું નથી.
૮ ઇજી માણસો સવારમાં ઊઠીને માત્ર .. .થી મુખ ફિક્કું દેખાતાં બહાર નીકળી પડે
૯ હોય ત્યારે નમે તેવો માનવી ડીયો બની જાય છે
૧૦ ગામડામાં હજુ પશુતેની ઉપયોગિતા ઘણી છે.
૧૧ ભોળા માણસો .....થી દૂર રહેવા પ્રયત્ન કરે છે.
૧૨ . . . , ની અપૂર્વ ભક્તિની અનેક વાતો પ્રચલિત છે
૧૩ વિરહી વનિતાની ઉર્મિઓ રંગીલી .. ના આગમને ક્ષુબ્ધ બને છે.
૧૫ દમનનાં પગલાં રાજ્યકારી .. ...નું દેવાળું દેખાડે છે
૧૯ ...થી શોભતા માનવી પ્રત્યે દેનારો આશ્ચર્ય અને તિરસ્કારથી જોઈ રહે છે.
૨૧ .... વાળા માનવીની સ્થિતિ ઘણીવાર નિઃસહાય બની જાય છે
૨૩ અતિશય .. ..રાજ્યશાસન પ્રત્યે બેદિલી ઊભી કરે છે
૨૫ રોમાંચક નવલકથા .. વિના અધૂરી ગણાય છે

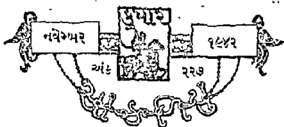
કુમાર

આવતી કાલનાં નાગરિકો માટેનું આજનાં ઘરોનું માસિક

તંત્રી · રવિશંકર રાવળ · · સંપાદક · બચુભાઈ રાવત · · નવેમ્બર ૧૯૪૨

મુદ્રક પ્રભુભાઈ રાવત. તંત્રી અને પ્રકાશક રવિશંકર રાવળ, કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ. વાર્ષિક રૂા ૬, પ્રદેશના રૂા ૬॥, પરદેશના ૧૨ શિ, છૂટક દસ આના મુંબાઇમાં કુમાર ઑફિસ, ૧૩૬–૧૪૨ મેડોઝ સ્ટ્રીટ, આર આર શેઠની કં. અથવા રાવળ બ્રધર્સ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, વડોદરામાં નૂતન ટ્રેડિંગ કંપની, રાવપુરા

'ઓળીઝોળી પીપળપાન' — ચિત્રરેખા શ્રી પિંગીનબેન

વર્ષ ૧૯મું · અંક ૧૧મો
નવેમ્બર · ૧૯૪૨

ફુલઝર

· મિશ્ર ·

દીપાવલીની ઉજમાળી રાતે
કિલ્લોલતાં બાળક, ભવ્યદર્શી
પ્રાસાદ-સંગેમરમર્ તણાં કે
સોપાનને બે કુદકે વટાવી
આવી પહોંચ્યાં સૌ આંગણામાં.

લીલા અને લાલ ફુટે ફટાકા
બપોરિયા રંગીન રોશની કરે,
હવાઇ કેરા સુસવાટ થાતા.
કૂદે રમે અર્ભક આંગણામાં
દોડે ધરે દીપકની શિખામાં
ફટાકડા-વાટ, ઉલાળીને હસે
આનંદતાં સૌ શિશુ મત્તચેષ્ટ.

નિશ્ચેષ્ટ શું શાંત ઉભું હતું ત્યાં
રસ્તા પરે બાલક એક નાનું
નિહાળતું આતશ-પૂષ્ર-લીલા;
જેથી અવાજો કંઇ ગાજતા હતા
શેરી તણી સર્વ ગલીગલીમાં
તેના વળી જે પડઘા પડે તે
આશ્ચર્યભાવે સુણતું ઉભું હતું.

આવાસની ઉજ્જવલ ઓસરીની
સામે હતી એકલ તાડ-ઝૂંપડી
તેમાં રહી ઘાટણ કોઇ એકલી
દાસી તણાં કાર્ય કરી ગૃહોમાં
પોતા સરીખું કંઇ પામતી હતી.
નાનો શિશુ સ્વૈર-વિહાર ખેલી
રંજાડતો તેમ હસાવતો હતો;
સુણી બહુ ધૂમધડાક આજે
કુતૂહલે કૈં નિરખી રહ્યો તે
રસ્તા પરે એક-અટૂલ ઊભો.

કવિપ્રભા શા તણખા ઝરી રહ્યા
રૂપેરી રંગે ફુલઝર્ પ્રકાશતાં;
ધરે વળી છે શિશુ અંજલિને
હોંશે ઝીલે ઉજ્જવલ અગ્નિફુલડાં.

માર્ગે પડી ત્યાં ફુલઝર શિશુ કને,
સ્ફુલિંગ તેના લઘુ માર્ગ દીપવે;
દોડી ગયું બાલક ઘાટ-વત્સ,
અર્ધી બળેલી, અરધી ઝરંત
પેલી પડેલી ઝડપી લીધી તે.
આ એક ને બીજું ઘુમાવ્યું ચક્ર જ્યાં
ફંગોળીને અષ્ટ દિશા વિષે કર
ત્યાં અસ્ત થાતી ફુલઝર્ હસંતી.

ઉલ્લાસ શો અન્તર ઊભરાતો
અપ્રાપ્યની પ્રાપ્તિ થતાંથતાંમાં!
બે ચક્ર વિદ્યુત્-તણખા ઝરંતાં
પૂરાં ઘુમાવ્યાં નિજ હસ્તથી હતાં!
દીપાવલી સાર્થ થઈ શિશુની
આવાસ-સંગેમરમર્ સમક્ષ
વસી રહેલા હતભાગ્ય દીનની.

તનસુખ ભટ્ટ

એકાંતની વ્યથા

જેમાં એકાંત પોતાનું આત્મકથન કરે છે.

· દ્રુતવિલંબિત ·

વહી રહું દુઃખભાર અનેકના,
સુણી રહો પણ અંતર ગુંજતા,
સતત અંતરમાં કલહો થતા,
તદપિ મૌન ધરૂ અધરે સદા.

શરમ સર્વ ત્યજી મુજ ગોદમાં
વિરૂપ તેમ સુરૂપ બનો બધા,
જગ તણા પરિતાપથી દગ્ધ એ,
વસન દૂર કરી વિહરે સદા

શ્રવણ વિણ હું સાંભળું સર્વને,
દગ ન, તો ય નિહાળું હું સર્વને,
મન ન, તો ય હું સૌ મનને કળુ,
અનુભવું જગની બધી ચેતના.

મમ ઉરે જગમાનસશાસ્ત્રની
સરળ ગ્રંથ બની ગઈ છે; છતાં
જીભ નથી, નથી ઇંદ્રિય બીજી કો,
જગતને સૂચવે મમ ભેદ આ.

હૃદયનું રસયંત્ર ઝીલી શકે
મમ ઉરે ઉઠતા મૃદુ સ્પન્દનો;
પણ કરો જગમા રસપૂર્ણ ના,
બસુર ત્યાં પડઘો પડતો જરી.

અરરર શાપિત જ્ઞાન થયું મને!
અવર કો સમજે મુજ ના વ્યથા.
સહન થાય ન ભાર અસહ્ય એ,
તદપિ ખાળી શકાય ન દર્દ એ.

યદિ વહે નહિ જ્ઞાન સુપાત્રમાં,
જિરવી એ ન પ્રકાશ શકે કદી;
તિમિરમાં ઢળી જાય પ્રકાશ એ,
અરરર જ્ઞાન તણો વિનિપાત એ!

તૃષિત જ્ઞાન તણા ઉર આવતા
દીન બની તરસ્યો નિજ ઠારવા;
પણ અણુ ય મળે કદી તેમને
'બહુ થયું', કહી દૂર પછી જતા

અગર અણુ ન જો જિરવાય તો,
સકલ ભાર ઉપાડી શું કો શકે?
વહી શકે યદિ ભાર ન જ્ઞાનનો,
અમિત મારી વ્યથા સહી શું શકે?

જગતનો ઉરભાર વહું સદા,
તદપિ મારુ ન કો ઉર જાણતું!

કૃષ્ણવદન જેટલી

ન રાખું આશા કદિ કોઈ પાસ
પછી કરે કોણ મને નિરાશ?

ર. સો.

વિદ્યાર્થીઓ અને સમાજ

સામયિક ચિંતન

આજની ચાલુ ખરી નિશાળો સમાજથી બહુ વેગળી રહી ગઇ છે. નિશાળમા વિદ્યાર્થીઓને પાઠો શિખવાય છે, પરતુ આજુબાજુની જરૂરિયાતો, તેમ અને જીવનનાં કર્તવ્યોના મેળ તેઓ બાંધી શકતા નથી આ દીવાલ જ સમાજ અને વિદ્યાર્થીજગતની આડે ઉભી છે તે નષ્ટ થઇ શકે તેવી છે કેટલીક શાળાઓ ઉપર્યુક્ત આદર્શને પહોચી પણ શકી છે. કેમ અને કેવીરીતે તે જોઇએ

તરૂણોને બીજો પણ એક ભય છે શાળામાથી બહાર પડ્યા પછી જ તે જણાય છે,—જ્યારે તેમને રોજગાર કે નોકરી મળતાં નથી ત્યારે આજે યુદ્ધ દરમિયાન રક્ષણને માટે કેટલાક મોટા ઉદ્યમો શરૂ થયા છે, છતા લાખો માણસો હજુ બેકાર છે. તેમને કામનો અનુભવ કે તાલીમ ન હોવાથી નોકરી મળતી નથી અને નોકરી સિવાય તેમને અનુભવ કે તાલીમ પણ કેમ સાંપડે? એટલે ત્યા જ પૂર્ણવિરામ

આજની જેમ યત્રયુગનુ જોર નહોતુ ત્યારે લોકો બના કામો પોતાને હાથે ઘરમેળે જ નાના પ્રમાણમા કરી લેતા. ત્યારે તરુણ વર્ગનો ખપ પડતો. તેઓ તરત જ ખેતરનુ કામ, કાતણ, પીંજણ, રાધણ, બાળકોની સભાળ વગેરે ઉપાડી લઇ કુટુબ અને સમાજને મદદરૂપ બનતા. આમ તેમનો આર્થિક બોજો જરા યે નહોતો અને સમાજને તેમની ગરજ હતી પરતુ યત્રયુગમાં એમનુ શુ કરવુ? એમને માટે કયા સ્થાન છે? સમાજે કોઇ ધોરણસરની વિચારપૂર્વક યોજના કર્યા વિના ચાલશે નહિ તેમા ખાસ કઇ મુશ્કેલી પણ નથી

છોકરાઓને પ્રથમથી જ અગત જવાબદારીવાળાં અને ઉપયોગી કામો કરવા દેવા જોઇએ એવા કામોમા સમાજને તેમની અવશ્ય જરૂર છે તેની સમાજે તેમને પ્રતીતિ આપી દેવી જોઇએ તેમના કર્તવ્યો શા શા છે તેની, માત્ર હકોની જ નહિ આજે તો પુખ્ત ઉમરના લોકો પણ ઘણીવાર પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા નથી હોતા અને માત્ર હક્ક માટે જ બરાડા પાડી ઉઠે છે. તરુણ વર્ગ તેમનુ આંધળુ અનુકરણ કરે તો તેમા શી નવાઈ?

અમેરિકામા માસાચ્યુસેટ્સ પરગણાના 'ફેરહેવન' નામની શાળામા આજે કેટલાક વરસથી વિદ્યાર્થીઓને, તેઓ સમાજના અગત્યના ઘટક છે ને તે પૂરતા તેઓ સમાજના ઋણી છે તે સમજવવાના પ્રયત્નો આદરાયા છે, અને તેને માટે નાના બાલોન્નતિ મંડળો (Junior Improvement Associations) સ્થપાયા છે. આવા એક મડળની સભામા હાજરી આપવાનુ સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયુ વર્ગશિક્ષકે એક ૧૩ વર્ષની બાળાને વર્ગનુ સચાલન સોંપી દીધુ તે સાથે જ સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી અને સમાજનુ કામકાજ શરૂ થયુ આગળના કામનો અહેવાલ વચાયો તેમા મડળે પૂરા કરેલાં લોકોપયોગી કામોનુ વિગતવાર નિવેદન હતુ પછી, આવતી બેઠક પહેલા કરવાના કામોનો ક્રમ ગોઠવાયો. તેમા ખાસ તો ગામની આસપાસ થતા પીળાં ફૂલોની કાંટાળી વાડો સમારવાનો ઉપક્રમ હતો આ માટે બરાબર યોજના થઈ કોણે કયુ કામ કરવુ તેની વહેંચણી થઈ ગઇ શિક્ષક આ દરમિયાન અક્ષરે બોલ્યા નહિ બધુ જ કામ વિદ્યાર્થીઓ જ ઉત્સાહપૂર્વક કરી રહ્યા હતા આમ, છોકરાઓને સભાનુ સુયોગ્ય સચાલન આપમેળે જ આવડ્યુ અને એ પાઠો તેમના ભાવિ જીવનમા સહેજે ઉપયોગી બને તેવો પાઠ મળ્યો લોકશાહીના મોટા ભાષણોના થોથા કે પુસ્તકો વાચવાથી થતા માત્ર કલ્પનાવિહાર કરતાં આ પ્રત્યક્ષ આપ મેળે મળેલો અનુભવ વધુ સફળતા નહિ અ.

એ શાળામા લગભગ ૪૪ જેટલા જુદાંજુદા કામો ફેરહેવન તરુણ વિદ્યાર્થીસમૂહ જ કરી રહ્યો છે મુસાફીખાના વગેરે કારીગરી કામો, ક્રીડાગણોની આયોજનાઓ, મકાનોની શુશ્રૂષા અને નિળના રસ્તાઓ પરની વાહન-વ્યવહારની વ્યવસ્થા, આદિ ગામ ને સમાજને ઉપયોગી કામો આ લોકો જ ઉકેલે છે બરફ પડેલ રસ્તાઓ સાફ રાખવા, શેરીઓની ગદકી સ્વચ્છ કરવી, રોગો ફેલાતા અટકાવવા, ભેજ અને ખાટાં કરાવાળી જમીનોમા પુરાણ કરી દુરસ્ત કરવી, તેમા બાગાયત કરી શાકભાજી ઉગાડવા, પક્ષીઓને ચણ તથા પાણી નીરવા, બીમાર માણસો પાસે રસપૂર્ણ વાચનવડે તેમને મનોરજન આપવુ, સમાજહિતના કડ-નાળાઓ કરવા, નૈન પાઇપો કાઢે કે આગ લાગે ત્યારે લોકોને સાવચેત કરી સહાય આપવી અને જરૂર પડ્યે જાતે જ તે અટકાવવા પ્રયત્ન કરવા, ન અને ફૂઇઓ સ્વચ્છ રાખવી, આ બધુ તેમની અહર્નિશ કામગીરીમા સમાય છે. ગામના એક પટતર ગમા ખૂણાને સ્વચ્છ કરી તેને ફુલછોડથી સુશોભિત કરેલો મેં જાતે જોયો છે

ફેરહેવનમા બાળકો કુમળી વયમા હોય છે ત્યારથી જ તરુણ વર્ગ અને વડિલ સમાજનો સહકાર સધાય છે અને ત્યાગી જવાબદારીવાળા જરૂરી કામોમા તેમને હિસ્સો લેખાય છે પ્રયોગ કોઈપણ દેશમા કે શહેરમા અજમાવવા જેવો છે. અને તે કાયદો અવશ્ય લેખજો પરતુ એટલુ જોજો કે આરભથી અત સુધી કાર્યની ગતિ શિથિલ ન થાય તે માટે પૂરતી ચોકસાઈ રાખવી સમાજહિતના આવા પ્રબળ કાર્યની નાની શરૂઆત એકાદ અદ્દ માણસ પણ કરી શકે ફેરહેવનની શાળાના શિક્ષકોમાની શિક્ષિકા બાઇ મિસ એલિઝાબેથ હેમિંગ્ટને આ કામ હાથ ધર્યું બાળકોના મન પારખવાની તેની શક્તિ અજબ છે, અને સ્વભાવે તે ઘણી જ આનદી મમતાળુ અને વ્યવસ્થાશીલ છે

ફેરહેવનથી હું વૂસ્ટર ગયો. ત્યાંના બાલોદ્યાન શહેર (Junior Garden City)મા યુવાન છોકરાઓને ટમેટા, કોબી વગેરે શાકો ઉછેર કરી ટોપલા ભરતા મેં જોયા છે ૧૩થી ૨૧ વરસના ૯૦૦ યુવાનોને દરેકને એકએક જમીનનો ટુકડો આપવામા આવ્યો છે તેમાથી નિપજનો કેટલોક ભાગ યુવાનોના કુટુબને અને કેટલોક ભાગ વેચવા માટે મુખ્ય કોઠારમા પહોચાડવામા આવે છે. કેટલીક વાર તો સારી એવી તેમાથી નીપજતી નફાની રકમ સેવિંગ્સ બેંકમા જમા પણ કરાવી શકે છે આવા ઉદ્યાનોની યોજના પ્રથમ ૧૯૦૭ના દુષ્કાળમા રસ્તા ઉપર રખડતા યુવાન છોકરાઓને કામ મળે એ આશયથી સહૃદયી અધ્યાપકે શરૂ કરી અને ધીમેધીમે શહેરીઓ તથા સમાજે એ કાર્યની શુભ ભાવના ઝીલી તેમાં રસ લેવા માડ્યો છે.

શરૂઆતથી જ કામની વહેંચણીનુ કાર્ય શહેર સમસ્તના અગ્રણીઓના મડળે અને તવારીઓએ રાખેલુ ખાતર વગેરે જરૂરિયાતો માટે સમાજમાથી જ ફાળા કરી ખર્ચને પહોચી વળવાની વ્યવસ્થા થઈ નવાનવા શાકભાજી અને ઉપયોગી ફળફૂલના છોડ તથા ઝાડોની ઉદ્યાનોમા આયાત થઈ ગઇ, અને સારા એવા જથ્થામા બીજો સમર્થ પણ સહેલાઈથી થઈ ગયો કેટલાક દયાળુ વ્યાપારીઓએ આ કાર્યમા અગ્રણી બની બીજ વગેરે પૂરા પાડવામા સહાય કરી

આલાબામા પ્રાંતના ટીક્સન્ટીલે ગામની એક હાઇસ્કૂલનું ઉદાહરણ પણ ઘણું જ પ્રેયસ્કરી અને અનુકરણીય ગણે તો લાગ્યું છે.

એકવાર ટીક્સન્ટીલેના વિદ્યાર્થીઓને જણાયું કે શહેરમાં આવતાં ઘણાંખરાં શાકભાજી અને ફળો બહારગામમાંથી પૂરાં પાડવામાં આવે છે. તે જ સતતના પૅકબંધ ડબ્બામાં ભરવામાં આવે તો વધુ સ્વચ્છ રહી સ્વાસ્થ્ય બક્ષે તેથી તેમણે એક સંસ્થા સ્થાપી તે દ્વારા એ માલ પહોંચાડવા માટે ડબ્બા ભરવાનું કારખાનું શરૂ કર્યું

ધીમેધીમે આ તરુણ મંડળે જમીન ખેડવાનું એક ટ્રૅક્ટર (હળ) અને ફળોની છંટાત દૂર કરવાની પિચકારીઓ મેળવી બગીચાઓનું ખેડાણકામ અને ફળો છાંટવાનું કામ સુલભ કર્યું છે. આ માટે થતાં ખર્ચને ખેડૂતો પણ ખુશીથી વરાડે ભોગવી લે છે, અને આ રીતે માંહમાં પણ ભેવડો વધારો થયો છે. ઘણીવાર તો આ મંડળે પડોશના બગીચાઓમાં નહેરો સમારી પાળો પણ કરી આપી છે. લોઈનું સુધારીકામ કરી, ગાયબૅરા ફહોવાની ચોડીઓથી ગાડી અનેક જાતના ઉપસ્કર બનાવવાના ઉપયોગી ઉદ્યોગો હાથ કર્યા છે હળની દુરસ્તી કે ગામશાની પ્રાથમિક શાળાનું ફર્નિચર બનાવવાનો પણ એમના કામમાં સમાવેશ થાય છે.

ઘરકામ શીખતી છોકરીઓ પોતાના વર્ગમાં મેળવેલ સુવિજ્ઞાન કે ઇતર અભ્યાસને વ્યવહારુ જીવનમાં મૂકવા સતત પ્રયત્ન કરે છે. વર્ગમાંની એકાદી ગરીબ છોકરીનું ઘર સુશોભિત કરી તેને ચોજી આપવામાં તનતોડ મહેનત સમર્પતી તરુણીઓ મારા જોવામાં આવી છે સીવણકામ કરતી છોકરીઓ જૂના ઊનનાં કપડાં લઈ તેમાંથી શાળાના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓનાં કપડાં સમારવામાં કે નાનાં બાળકોનાં ઝભલાં તૈયાર કરવામાં શરમાતી નથી ટાઢ ઓછી થાય અને વસંતઋતુ બેસે કે તુરત તેઓ નાનીનાની શિશુશાળાઓ પોતાની જ જવાબદારીથી શરૂ કરે છે શિશુસંગોપનની ચોપડીઓ વાંચીને મેળવી શકાય તેના કરતાં પણ અનેકગણું વધુ જ્ઞાન આમ સ્વાનુભવથી આ ઉપક્રમથી તેમને મળી જાય છે.

શહેરમાં સીનેમાની ખોટ જણાતાં તરત જ શાળા દ્વારા એક ફિલ્મ બતાવવાનું 'પ્રોજેક્ટર' વેચાતું લઈ ફિલ્મો ભાડે મેળવવાની તજવીજ કરીને તેમણે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રચારવાની વ્યવસ્થા પણ કરી છે ગામ પાંચ અઠવાડિયામાં પાંચ પ્રોગ્રામો ગોઠવી શકાયા એક તો ખાસ શાળાના જ કૅમ્પાઉન્ડમાં. અને ધીમેધીમે જણાયું છે કે આ ઉપક્રમ આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ ગામટ ને ફાયદાકારક અને જ્ઞાનવર્ધક બન્યો છે આથી પણ વધુ મનોરંજક અને કલ્પનાશીલ પ્રવૃત્તિ આ તરુણ સમાજે યોજી કાઢી છે' ગામના લોકો અને બાળકો માટે રમવાનું એક ક્રીડાંગણ ઉઘાડવામાં આવ્યું છે, જ્યાં તરુણી ક્રીડી રમતગમતના સાધનો સુલભ બનાવ્યાં છે શાળાનું ક્રીડાંગણ ને રમતનું મેદાન જાહેર જનતા માટે સાંજના ભાગમાં ખુલ્લું રાખવાથી જનતાના સીધા સંપર્કમાં આવવાનું બની શક્યું આ બધાની વ્યવસ્થા અને દેખરેખ માત્ર નાની ઉંમરના તરુણો સુંદર રીતે કરી રહ્યા છે. આમ કરતા કરતા તેઓ કામ શીખી લે છે, તેમજ જ્યારે અને જ્યાં કામ ન જણાય ત્યારે અને ત્યાં કામ નિપજાવવાની શક્તિ પણ પ્રાપ્ત કરી ગયા છે. ટીક્સન્ટીલેમાં વિદ્યાર્થી આલમ અને તરુણ જગતની વેડફાઈ જતી શક્તિનો આવો બુદ્ધિપૂર્વકનો તથા ક્રિયાશક્તિ વધારનો કરવામાં આવેલો ઉપયોગ ખરેખર ત્યાંના સારાયે સામાજિક જીવન પર અનેરા ચેતનનો સંચાર કરી રહેલ છે અને ત્યાં સામુદાયિક સંસ્કારનો અખાડો જામ્યો છે.

•

નૉરિસ બંધ તૈયાર થતાં ત્યાં એક નવું શહેર વસી ગયું અને ત્યાં નવી જ સ્થપાએલી નૉરિસ હાઇસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને આરંભમાંથી જ, શહેર બંધાતું ગયું તેમતેમ, ફરી ન મળે એવી સહકાર કરવાની તક મળી શહેરની રચના માટે ઘરોને જરૂરી સામાન બનાવનારાં કારખાનાઓમાં તેઓ જોડાઇ ગયા કેટલાક યુવાનોએ ઉદ્યાનો વગેરે શહેરની સુશોભન–પ્રવૃત્તિઓમાં મન પરોવ્યાં, જ્યારે કેટલાકે શહેરની ઈતર આવશ્યકતાઓ પૂરી પાડવામાં કામગરી સ્વીકારી તેના પરિપાક રૂપે, પહેલાં જ્યાં જંગલ અને ખેતરો હતાં ત્યાં, શહેરની સાથે જ નૉરિસ નામના એક વિશાળ સરોવરને, ૮૦ માઇલ લાંબો બંધ સાંપડ્યો આથી શહેરને વીજળી પણ આપી શકાઇ

પાછળથી તપાસ કરતાં જણાયું કે આ બંધથી મૅલેરિયા અને મચ્છરોનો ભય જણાય છે. અને એથી કદાચ જાહેર જનતાની સુખાકારી જોખમાય તેમ લાગવાથી ટેનેસી સંસ્થાનની વીજળિક કંપનીએ નૉરિસ શાળાના છોકરા-છોકરીઓને મદદમાં લીધાં અત્યંત ઉત્સાહથી આ બાળસેનાએ સાથ આપ્યો. બધી ભેજવાળી જગ્યાઓ પૂરી દઈ તેમણે મચ્છરોનો નાશ કર્યો અને, પડતર પાણીની યોગ્ય નીકો કરવી, પાણીની સપાટી પર તેલ પાથરવું વગેરે તેને લગતાં બધાં કામોમાં તેમણે પૂરી તનતોડ જાતમહેનત સમર્પી અને પ્રથમ દરજ્જાનું શાસ્ત્રીય કાર્ય તેમના હાથે પાર પડ્યું

દર વર્ષે વિદ્યાર્થીઓની નવીનવી ટુકડીઓ આવાં કામોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે જોઈતાં નાણાં વગેરે સ્થાનિક વ્યાપારી મંડળો પૂરાં પાડે છે કેટલીકવાર તો આવી ટુકડીઓ મચ્છરવાળા પ્રદેશોમાં મચ્છરદાનીઓ પહોંચાડે છે અને કોઈ ગરીબ ઘરને વગર ખર્ચે મચ્છરદાનીની સિલાઈ જાતે કરી આપે છે.

કેપ કૉડના છેડે વસેલા પ્રૉવિન્સ ટાઉનમાં મચ્છરોનો ત્રાસ નથી, પરંતુ અવારનવાર ત્યાં વહાણો કે હોડીઓ ખડકો સાથે અથડાઈ તૂટી જવાનો ભય બહુ રહે છે ૧૯૪૦ના જુલાઇ માસમાં એ ગામના ખરેખર તદ્દન નાની ઉંમરના ૩૦ કુમારોએ સેવાભાવથી આ કામ બહુ જ ઉત્સાહથી હાથ ધર્યું

દરોડાના વખતે કેમ કામ લેવું તેની તાલીમ કિનારા પરના ખલાસીઓ પાસેથી લઈ લીધી અને કિનારા પરના મોરચાનું રક્ષણ તથા તકેદારી પૂરી વ્યવસ્થા ને ચોપથી શરૂ કરી દીધી પરીક્ષાઓ પૂરી થયા પછી તેઓ આ વ્યાવહારિક શિક્ષણ માટે શનિવારે તથા રવિવારે કોસ્ટગાર્ડ-સ્ટેશન (કિનારા પરની ચોકી) ઉપર જઇ ડ્રિલ કરે છે, ડૂબતા માણસોને ઉગારવાના ઓયાનો ઉપયોગ શીખે છે, ખંડો પહેરો ભરે છે, પ્રાણસંકટમાં પડેલા માનવીની સારવાર કરે છે, નોંધ રાખે છે ને ઘણીવાર સામાન પણ ખાંધે ચડાવી લે છે એ રીતે સમાજના વહાણના કુવાસ્તંભ જેવું સેવાકેન્દ્ર તેમણે સ્થાપ્યું છે.

અમેરિકામાં 'અમેરિકન યુથ કમિશન' એ નામનું એક મંડળ છે એકંદરે ૩૦ સ્થાનોમાં રહેતી ૬૫૦ કોમોની વિગતવાર યાદી આ મંડળે તૈયાર કરી છે, અને માત્ર ઊજળા ઠરાવો પસાર કરી બેસી ન રહેતાં વધુ કંઈપણ કરવાની જેની ઇચ્છા હોય તે સૌ માટે આ મંડળ તરફથી ક્રિયાત્મક સૂચન મળી રહે છે આવી પ્રવૃત્તિ અમેરિકામાં ઠેરઠેર છે. તેના ઉપક્રમોની સંક્ષિપ્ત યાદી નીચે મુજબ છે:

ગામની આસપાસ કે શાળાની નજદીક ઝાડો રોપવાં કે સ્વચ્છતા રાખવી, ઘસી પડેલી જમીનવાળાં ખેતરો કે બગીચાની પાળો બાંધી સંભાળ લેવી અને નાની આગો હોલવી પ્રજાનું રક્ષણ કરવું; રમતગમતનાં સાધનો ને મનરંજનના ઉપક્રમો સમાજ સમક્ષ આવાર-

વિદ્યાર્થીઓ અને સમાજ

સામયિક ચિંતન

આજની ઘણીખરી નિશાળો સમાજથી બહુ વેગળી રહી ગઈ છે. નિશાળમાં વિદ્યાર્થીઓને પાઠો શિખવાય છે, પરંતુ આજુબાજુની જરૂરિયાતો, તકો અને જીવનનાં કર્તવ્યોના મેળ તેઓ બાંધી શકતા નથી. આ દીવાલ જ સમાજ અને વિદ્યાર્થીજગતની આડે ઊભી છે તે નષ્ટ થઈ શકે તેવી છે. કેટલીક શાળાઓ ઉપર્યુક્ત આદર્શને પહોંચી પણ શકી છે. કેમ અને કેવી રીતે તે જોઈએ.

તરુણોને બીજો પણ એક ભય છે. શાળામાંથી બહાર પડ્યા પછી જ તે જણાય છે,—જ્યારે તેમને રોજગાર કે નોકરી મળતા નથી ત્યારે. આજે યુદ્ધ દરમિયાન રક્ષણને માટે કેટલાક મોટા ઉદ્યમો શરૂ થયા છે, છતાં લાખો માણસો હજુ બેકાર છે. તેમને કામનો અનુભવ કે તાલીમ ન હોવાથી નોકરી મળતી નથી અને નોકરી સિવાય તેમને અનુભવ કે તાલીમ પણ કેમ સાંપડે? એટલે ત્યાં જ પૂર્ણવિરામ.

આજની જેમ યંત્રયુગનું જોર નહોતું ત્યારે લોકો બધાં કામો પોતાને હાથે ઘરમેળે જ નાના પ્રમાણમાં કરી લેતા. ત્યારે તરુણ વર્ગનો ખપ પડતો. તેઓ તરત જ ખેતરનું કામ, કાંતણ, પીંજણ, રાંધણ, બાળકોની સંભાળ વગેરે ઉપાડી લઈ કુટુંબ અને સમાજને મદદરૂપ બનતા. આમ તેમનો આર્થિક બોજો જરા યે નહોતો અને સમાજને તેમની ગરજ હતી. પરંતુ યંત્રયુગમાં એમનું શું કરવું? એમને માટે ક્યાં સ્થાન છે? સમાજે કોઈ ધોરણસરની વિચારપૂર્વક કર્યા વિના ચાલશે નહિ. તેમાં ખાસ કંઈ મુશ્કેલી પણ નથી.

છોકરાઓને પ્રથમથી જ અંગત જવાબદારીવાળાં અને ઉપયોગી કામો કરવા દેવા જોઈએ. એવાં કામોમાં સમાજને તેમની અવશ્ય જરૂર છે તેની સમાજે તેમને પ્રતીતિ આપી દેવી જોઈએ. તેમનાં કર્તવ્યો શાં શાં છે તેની, માત્ર હક્કોની જ નહિ. આજે તો પુખ્ત ઉંમરના લોકો પણ ઘણીવાર પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા નથી હોતા અને ત્ર હકો માટે જ બરાડા પાડી ઊઠે છે. તરુણ વર્ગ તેમનું આંધળું અનુકરણ કરે તો તેમાં શી નવાઈ?

અમેરિકામાં માસાચ્યુસેટ્સ પરગણાના 'ફેરહેવન' ગામની શાળામાં આજે કેટલાક વરસથી વિદ્યાર્થીઓને, તેઓ સમાજના અગત્યનાં ઘટક છે ને તે પૂરતા તેઓ સમાજના ઋણી છે તે સમજાવવાના પ્રયત્નો આદરાયા છે, અને તેને માટે નાના બાલોન્નતિ મંડળો (Junior Improvement Associations) સ્થપાયાં છે. આવા એક મંડળની સભામાં હાજરી આપવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું. વર્ગશિક્ષકે એક ૧૩ વર્ષની બાળાને વર્ગનું સંચાલન સોંપી દીધું. તે સાથે જ સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી અને સભાનું કામકાજ શરૂ થયું. આગળના કામનો અહેવાલ વંચાયો. તેમાં મંડળે પૂરા કરેલા લોકોપયોગી કામોનું વિગતવાર નિવેદન હતું. પછી, આવતી બેઠક પહેલાં કરવાનાં કામોનો ક્રમ ગોઠવાયો. તેમાં ખાસ તો ગામની આસપાસ થતાં પીળાં ફૂલોની કાંટાળી વાડો સમારવાનો ઉપક્રમ હતો. આ માટે બરાબર યોજના થઈ. કોણે કયું કામ કરવું તેની વહેંચણી થઈ. શિક્ષક આ દરમિયાન અક્ષરે બોલ્યા નહિ. બધું જ કામ વિદ્યાર્થીઓ જ ઉત્સાહપૂર્વક કરી રહ્યા હતા. આમ, છોકરાઓને સભાનું સુયોગ્ય સંચાલન આપમેળે જ આવડ્યું અને એ પાઠો તેમના ભાવિ જીવનમાં સહેજે ઉપયોગી બને તેવા પાકા મળ્યા. લોકશાહીનાં મોટાં ભાષણોનાં થોથાં કે પુસ્તકો વાંચવાથી થતા માત્ર કલ્પનાવિહાર કરતાં આ પ્રત્યક્ષ આપમેળે મળેલો અનુભવ વધુ સફળતા નહિ આપે?

એ શાળામાં લગભગ ૪૪ જેટલાં જુદાંજુદાં કામો ફેરહેવનનો તરુણ વિદ્યાર્થીસમૂહ જ કરી રહ્યો છે. સુથારીકામ વગેરે કારીગરીનાં કામો, ફીટરમંડળોની અને પેઇન્ટરોની, સંદેશવાહકોની ... નિશાળના રસ્તાઓ પરની વાહન-વ્યવહારની વ્યવસ્થા, આદિ શાળા અને સમાજને ઉપયોગી કામો આ લોકો જ ઉપાડે છે. બરફ પડે ત્યારે રસ્તાઓ સાફ રાખવા, શેરીઓની ગંદકી સ્વચ્છ કરવી, રોગો ફેલાતા અટકાવવા, ભેજ અને ખાડાટેકરાવાળી જમીનોમાં પુરાણ કરી તે દુરસ્ત કરવી, તેમાં બાગાયત કરી શાકભાજી ઉગાડવાં, પક્ષીઓને ચણ તથા પાણી નીરવાં, બીમાર માણસો પાસે રસપૂર્ણ વાચન વાંચી તેમને મનોરંજન આપવું, સમાજહિતનાં ફંડ ફાળાઓ કરવા, ગૅસની પાઇપો તૂટે કે આગ લાગે ત્યારે લોકોને સાવચેત કરી ચેતવણી આપવી અને જરૂર પડ્યે જાતે જ તે અટકાવવા પ્રયત્ન કરવા, ગટરો અને કૂંડીઓ સ્વચ્છ રાખવી, આ બધું તેમની અહર્નિશ કામગીરીમાં સમાય છે. ગામના એક પડતર ગંદા ખૂણાને સ્વચ્છ કરી તેને ફૂલછોડથી સુશોભિત કરેલો મેં જાતે જોયો છે.

ફેરહેવનમાં બાળકો કુમળી વયમાં હોય છે ત્યારથી જ તરુણ વર્ગ અને વડિલ સમાજનો સહકાર સધાય છે અને ત્યારથી જ જવાબદારીવાળાં જરૂરી કામોમાં તેમને હિસ્સો લેવાય છે. આ પ્રયોગ કોઈપણ દેશમાં કે શહેરમાં અજમાવવા જેવો છે. અને તેનો ફાયદો અવશ્ય લેખાશે પરંતુ એટલું જોવું કે આરંભથી અંત સુધી એ કાર્યની ગતિ શિથિલ ન થાય તે માટે પૂરી ચોકસાઈ રાખવી જ. સમાજહિતના આવા પ્રબળ કાર્યની નાની શરૂઆત એકાદ અદનો માણસ પણ કરી શકે. ફેરહેવનની શાળાના શિક્ષકોમાંની એક શિક્ષિકા બાઈ મિસ એલિઝાબેથ હેસ્ટિંગ્સે આ કામ હાથ ધર્યું છે. બાળકોના મન પારખવાની તેની શક્તિ અજબ છે, અને સ્વભાવે તે ઘણી જ આનંદી રમતાળુ અને વ્યવસ્થાશીલ છે.

ફેરહેવનથી હું ન્યૂ જર્સી ગયો. ત્યાંના બાલોદ્યાન શહેર (Junior Garden City)માં યુવાન છોકરાઓને ટમેટાં, મરચી વગેરે શાકનો ઉછેર કરી રોપણી કરતાં મેં જોયા છે. ૧૩થી ૨૧ વરસના ૭૦૦ યુવાનોને દરેકને એકએક જમીનનો ટુકડો આપવામાં આવ્યો છે. તેમાંથી નિપજનો કેટલોક ભાગ યુવાનોના કુટુંબને અને કેટલોક ભાગ સમાજ માટે મુખ્ય કોઠારમાં પહોંચાડવામાં આવે છે. કેટલીકવાર તો સારી એવી તેમાંથી નીપજની નફાની રકમ સેવિંગ્સ બૅંકમાં જમા પણ કરાવી શકે છે. આવા ઉદ્યાનોની યોજના પ્રથમ ૧૯૦૭ના દુષ્કાળમાં રસ્તા ઉપર રખડતા યુવાન છોકરાઓને કામ મળે એ આશયથી એક સાહસથી આ શરૂ કરી અને ધીમેધીમે શહેરીઓ તથા સમાજે એ કાર્યની શુભ ભાવના ઝીલી તેમાં રસ લેવા માંડ્યો છે.

શરૂઆતથી જ કામની વહેંચણીનું કાર્ય શહેર સમસ્તના અગ્રણીઓના હાથે અને તજ્જ્ઞોએ સમાજનું ખાતર વગેરે જરૂરિયાતો માટે સમાજમાંથી જ ફાળો કરી અરસપરસ પહોંચી વળવાની વ્યવસ્થા થઈ. નવાંનવાં શાકભાજી અને ઉપયોગી ફળફૂલના છોડ તથા ઝાડોની ઉછેરકામમાં આયાત થઈ ગઈ, અને સારા એવા જથ્થામાં બીનો સમાવેશ પણ સહેલાઈથી થઈ ગયો. કેટલાક દયાળુ વ્યાપારીઓએ આ કાર્યમાં આર્થિક બની બીજ વગેરે પૂરાં પાડવામાં સહાય કરી

આ વાબાશ પ્રાંતના ડીસ્સનીસે ગામની એક હાઇસ્કૂલનું ઉદાહરણ પણ ઘણું જ ધ્યેયલક્ષી અને અનુકરણીય મને તો લાગ્યું છે.

એકવાર ડીસ્સનીસેના વિદ્યાર્થીઓને જણાયું કે શહેરમાં આવતાં ઘણાંખરાં શાકભાજી અને ફળો બહારગામમાંથી પૂરાં પાડવામાં આવે છે. તે જસતના પૅકબંધ ડબ્બામાં ભરવામાં આવે તો વધુ સ્વચ્છ રહી સ્વાસ્થ્ય બક્ષે. તેથી તેમણે એક સંસ્થા સ્થાપી તે દ્વારા એ માલ પહોંચાડવા માટે ડબ્બા ભરવાનું કારખાનું શરૂ કર્યું

ધીમેધીમે આ તરુણ મંડળે જમીન ખેડવાનું એક ટ્રૅક્ટર (હળ) અને રોપોની જીવાત દૂર કરવાની પિચકારીઓ મેળવી બગીચાઓનું ખેડાણ-કામ અને ફળો ઝાટકવાનું કામ સુલભ કર્યું છે. આ માટે થતા ખર્ચને ખેડૂતો પણ ખુશીથી વરાડે ભોગવી લે છે; અને આ રીતે પાકમાં પણ બેવડો વધારો થયો છે. ઘણીવાર તો આ મંડળે પડોશના બગીચાઓમાં નહેરો સમારી નાખી પણ કરી આપી છે. લોઈદુ સુથારીકામ કરી, ગાયભેંસ દોહવાની ચોકીઓથી માંડી અનેક જાતના ઉપસ્કર બનાવવાના ઉપયોગી ઉદ્યોગો હાથ ધર્યા છે. હળની દુરસ્તી કે સામાનની પ્રાયોગિક શાળાનું ફર્નિચર બનાવવાનો પણ એમના કામમાં સમાવેશ થાય છે.

ઘરકામ શીખતી છોકરીઓ પોતાના વર્ગમાં મેળવેલ સુશિક્ષણ કે ઇતર અભ્યાસને વ્યવહારુ જીવનમાં મૂકવા સતત પ્રયત્ન કરે છે. વર્ગોની એકાદી ગરીબ છોકરીનું ઘર સુશોભિત કરી તેને ભેટ આપવામાં તનતોડ મહેનત સગર્વી તરુણીઓ મારા જોવામાં આવી છે. સીવણકામ કરતી છોકરીઓ જૂના ઊનનાં કપડાં લઈ તેમાંથી શાળાના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓનાં કપડાં સમારવામાં કે નાના બાળકોના ઝભલાં તૈયાર કરવામાં શરમાતી નથી. ટાઢ ઓછી થાય અને વસંત-ઋતુ બેસે કે તુરત તેઓ નાનીનાની શિશુશાળાઓ પોતાની જ જવાબદારીથી શરૂ કરે છે શિશુસંગોપનની ચોપડીઓ વાંચીને મેળવી શકાય તેના કરતાં પણ અનેકગણું વધુ જ્ઞાન આમ સ્વાનુભવથી આ ઉપક્રમથી તેમને મળી જાય છે

શહેરમાં સીનેમાની ખોટ જણાતાં તરત જ શાળા દ્વારા એક ફિલ્મ બતાવવાનું 'પ્રોજેક્ટર' વેચાતું લઈ ફિલ્મો ભાડે મેળવવાની તજવીજ કરીને તેમણે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રચારવાની વ્યવસ્થા પણ કરી છે માત્ર પાંચ અઠવાડિયાંમાં પાંચ મેળાઓ ગોઠવી શકાયા. એક તો ખાસ શાળાના જ કૅમ્પાઉન્ડમાં. અને ધીમેધીમે જણાયું છે કે આ ઉપક્રમ આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ ગામને ફાયદાકારક અને જ્ઞાન-વર્ધક બન્યો છે આથી પણ વધુ મનોરંજક અને કલ્પનાશીલ પ્રવૃત્તિ આ તરુણ સમાજે યોજી કાઢી છે: ગામના લોકો અને બાળકો માટે રમવાનું એક ક્રીડાંગણ ઉઘાડવામાં આવ્યું છે, જ્યાં નજીવી ફીથી રમતગમતનાં સાધનો સુલભ બનાવ્યાં છે શાળાનું ક્રીડાંગણ ને રમતનું મેદાન જાહેર જનતા માટે સાંજના ભાગમાં ખુલ્લું રાખવાથી જનતાના સીધા સંપર્કમાં આવવાનું બની શક્યું આ બધાની વ્યવસ્થા અને દેખરેખ માત્ર નાની ઉંમરના તરુણો સુંદર રીતે કરી રહ્યા છે આમ કરતાં કરતાં તેઓ કામ શીખી લે છે, તેમ જ જ્યારે અને જ્યાં કામ ન જણાય ત્યારે અને ત્યાં કામ નિપજાવવાની શક્તિ પણ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. ડીસ્સનીસેમાં વિદ્યાર્થી આલમ અને તરુણ જગતની વેડફાઈ જતી શક્તિનો આવો બુદ્ધિપૂર્વકનો તથા ક્રિયાશક્તિ વધારતો કરવામાં આવેલો ઉપયોગ ખરેખર ત્યાંના સારાયે સામાજિક જીવન પર અનેરા ચેતનનો સંચાર કરી રહેલ છે અને ત્યાં સામુદાયિક સહકારનો અખાડો જામ્યો છે.

•

નૉરિસ બંધ તૈયાર થતાં ત્યાં એક નવું શહેર વસી ગયું અને ત્યાં નવી જ સ્થપાએલી નૉરિસ હાઇસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને આરંભમાંથી જ, શહેર બંધાતું ગયું તેમતેમ, કદી ન મળે એવી સહકાર કરવાની તક મળી શહેરની રચના માટે ઘરોને જરૂરી સામાન બનાવનારા કારખાનાઓમાં તેઓ જોડાઇ ગયા. કેટલાક યુવાનોએ ઉદ્યાનો વગેરે શહેરની સુશોભન–પ્રવૃત્તિઓમાં મન પરોવ્યાં, જ્યારે કેટલાકે શહેરની ઇતર આવશ્યકતાઓ પૂરી પાડવામાં કામગીરી સ્વીકારી તેના પરિપાક રૂપે, પહેલાં જ્યાં જંગલ અને ખેતરો હતાં ત્યાં, શહેરની સાથે જ નૉરિસ નામના એક વિશાળ સરોવરને, ૮૦ માઇલ લાંબો બંધ સાંપડ્યો. આથી શહેરને વીજળી પણ આપી શકાઇ.

પાછળથી તપાસ કરતાં જણાયું કે આ બધાથી મૅલેરિયા અને મચ્છરોનો ભય જણાય છે. અને એથી કદાચ જાહેર જનતાની સુખાકારી જોખમાય તેમ લાગવાથી ટેનેસી સંસ્થાનની વીજળિક કંપનીએ નૉરિસ શાળાનાં છોકરા-છોકરીઓને મદદમાં લીધાં અત્યંત ઉત્સાહથી આ બાળમેળાએ સાથ આપ્યો બધી ભેજવાળી જગ્યાઓ પૂરી દઇ તેમણે મચ્છરોનો નાશ કર્યો અને, પડતર પાણીની યોગ્ય નીકો કરવી, પાણીની સપાટી પર તેલ પાથરવું વગેરે તેને લગતાં બધાં કામોમાં તેમણે પૂરી તનતોડ જાતમહેનત ખરચી અને પ્રથમ દરજ્જાનું શાસ્ત્રીય કાર્ય તેમના હાથે પાર પડ્યું

દરવર્ષે વિદ્યાર્થીઓની નવીનવી ટુકડીઓ આવાં કામોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે જોઈતાં નાણાં વગેરે સ્થાનિક વ્યાપારી મંડળો પૂરાં પાડે છે કેટલીકવાર તો આવી ટુકડીઓ મચ્છરવાળા પ્રદેશમાં મચ્છરદાનીઓ પહોંચાડે છે અને કોઈ ગરીબ ઘરને વગર ખર્ચે મચ્છરદાનીની સિલાઈ જાતે કરી આપે છે.

કેપ કૉડના છેડે વસેલા પ્રૉવિન્સ ટાઉનમાં મચ્છરોનો ત્રાસ નથી, પરંતુ અવારનવાર ત્યાં વહાણો કે હોડીઓ ખડકો સાથે અથડાઈ તૂટી જવાનો ભય બહુ રહે છે ૧૯૪૦ના જુલાઇ માસમાં એ ગામના ખરેખર તદ્દન નાની ઉંમરના ૩૦ કુમારોએ સેવાભાવથી આ કામ બહુ જ ઉત્સાહથી હાથ ધર્યું.

કટોકટીના વખતે કેમ કામ લેવું તેની તાલીમ કિનારા પરના ખલાસીઓ પાસેથી લઈ લીધી અને કિનારા પરના મોરચાનું રક્ષણ તથા તકેદારી પૂરી સ્વસ્થતા ને ચોંપથી શરૂ કરી દીધી. પરીક્ષાઓ પૂરી થયા પછી તેઓ આ વ્યાવહારિક શિક્ષણ માટે શનિવારે તથા રવિવારે કોસ્ટગાર્ડ-સ્ટેશન (કિનારા પરની ચોકી) ઉપર જઇ ડ્રિલ કરે છે, ડૂબતા માણસોને ઉગારવાના ઓજારોનો ઉપયોગ શીખે છે, ખડો પહેરો ભરે છે, પ્રાણસંકટમાં પડેલાં માનવીની સારવાર કરે છે, નોંધો રાખે છે ને ઘણીવાર સામાન પણ ખાંધે ચડાવી લે છે એ રીતે સમાજના વહાણના કુવાસ્તંભ જેવું સેવાકેન્દ્ર તેમણે સ્થાપ્યું છે

અમેરિકામાં 'અમેરિકન યુથ કમિશન' એ નામનું એક મંડળ છે. એકંદરે ૩૦ સંસ્થાનોમાં રહેલી ૬૫૦ ગામોની વિગતવાર યાદી આ મંડળે તૈયાર કરી છે; અને માત્ર ઠરાવો પસાર કરી બેસી ન રહેતાં વધુ કંઈપણ કરવાની જેની ઇચ્છા હોય તે સૌકોઈને આ મંડળ તરફથી ક્રિયાત્મક સૂચન મળી રહે છે આવી પ્રવૃત્તિ અમેરિકામાં ઠેરઠેર છે. તેના ઉપક્રમોની સંક્ષિપ્ત યાદી નીચે મુજબ છે:

ગામની આસપાસ કે શાળાની નજદીક ઝાડો રોપવા કે સ્વચ્છતા રાખવી, ધસી પડેલી જમીનવાળાં ખેતરો કે બગીચાની પાળો બાંધી સંભાળ લેવી અને નાની આગો હોલવી વનનું રક્ષણ કરવું; રમતગમતનાં સાધનો ને મનોરંજનના ઉપક્રમો સમાજ સમક્ષ આવાર-

નવાર રજૂ કરવાં; તરવા માટે હોજ બંધાવવા, શહેરમાં સ્વચ્છતાનો પ્રચાર કરવો, કચરાના ઢગલા દૂર કરી ઉકરડા નષ્ટ કરવા, નદીનાળાં પરતાર ને ખેતરવાળાં તથા પૂરથી ભરાઈ જાય તેવાં સ્થાનો નજરમાં લેવાં, મોટરોના અકસ્માતો પર વિચાર કરી તેનાથી સંરક્ષણ કરવાની દૃષ્ટિએ રસ્તા પરના અવરજવર પર નિયંત્રણ કરવું, ફળો પૅક કરવાં, લાકડાનો સામાન બનાવવો, ગાદીઓ કપડાં વગેરે કરવાં, સમાજમાં જરૂરી દુરસ્તીકામ કરવું વગેરે.

આ તો થોડા માર્ગો બતાવ્યા છે. તમારા જ શહેરમાં તમે આ-માંનો અગર આવો કોઈ પણ જનહિતાર્થે રચનાત્મક કાર્યક્રમ યોજી શકો છો, અને તેમાં તમારાં પોતાના અને પડોશીના બાળકોનો સાથ લઈ શકો છો. આથી જરૂર તેમને આકર્ષક કામો સોંપી શકાશે અને જિંદગીનાં કર્તવ્યો તેમજ જવાબદારી ભાત પર લેતાં તેઓ શીખી જશે. અને આ માટે બહુ માણસોની પણ જરૂર નથી. એકાદ જ વ્યક્તિ આવો પ્રયોગ શરૂ કરી શકે છે. માત્ર તેનામાં કલ્પના હોવી જોઈએ અને તે અમલમાં ઉતારવાની કર્તવ્યશક્તિ જોઈએ. એકવાર સારી શરૂઆત થઈ જાય તો પેઢી દર પેઢી એ ચક્ર ગતિમાન રહેશે

(જાન્યુઆરી ૧૯૪૨ના રીડર્સ ડાઇજેસ્ટ ઉપરથી)

આ માસની વ્યક્તિવિશેષ

(અનુસંધાન આગળના પાન ૩૨૭થી)

નિરીક્ષણ કરવા ઊપડ્યા. એમણે ત્યાંની શિક્ષણસંસ્થાઓનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો ને હિંદમાં શિક્ષણકાર્ય કરતી સંખ્યાબંધ આર્યસમાજસંસ્થાઓમાં કઈ કઈ દિશામાં સુધારા-વધારા થઈ શકે તે જોયું. આ પ્રવાસે તેમને નવી દૃષ્ટિ આપી અને ઊંડા ઉત્સાહની ભરતીથી ઉભરાતા હૃદયે તે હિંદ આવ્યા.

આ અરસામાં પંજાબમાં સરકારે વધારેલી જમીન મહેસૂલ અને નહેરના પાણીના દર સબંધી સરકારી નીતિની સામે લોકોનો પોકાર ઊઠ્યા. 'પંજાબી' પત્રની કટારોમાંથી લજપતરાયની લેખિનીએ અમોઘ મહેસૂલ વધારા સામે જબરા પ્રહારો કરવા માંડ્યા. [illegible] ૧૮૧૮ના રેગ્યુલેશન ત્રીજાની રૂએ ઈ. ૧૯૦૭ના મે મહિનાના એક દિવસે લજપતરાયને પંજાબની સરકારે અચાનક અમના ઘરમાંથી ઉઠાવીને બ્રહ્મદેશમાં માંડલેના કિલ્લામાં પૂર્યા. જે કાળે જેલ જવું એ આજની પેઠે સ્વાભાવિક નહોતો ગણાતો તે સમયમાં એ દેશપારી ને કારાવાસને ગાર્દિ-નનીથી ભોગવી લઈને તેનો ડર કાઢી નાખનાર લાલાજી પ્રથમ હતા.

લજપતરાયની આ અચાનક દેશપારીથી આખો દેશ ખળભળી ઊઠ્યો. થોડા મહિના માંડલેમાં સરકારી મહેમાનગતી ભોગવી તે પાછા આવ્યા ને 'મારી દેશપારીની કથની'-માં એ વીતકની આખી કથા હિંદી પ્રજા પાસે મૂકી. માંડલેથી પાછા ફરીને લાલાજીએ ફરી એટલી જ ક્ષમતાથી દેશકાર્યની ધુરા હાથ ધરી અને ૧૯૦૭ની સુરતની ઐતિહાસિક મહાસભામાં ભાગ લીધો. તિલક મહારાજ, અરવિંદ ઘોષ, ખાપર્ડે વગેરેના જહાલ પક્ષના નેતાવર તરીકે સુરતે પંજાબકેસરીનું અદ્ભુત સ્વાગત કર્યું. દેશહિતની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં તે હવે મોખરે રહેવા લાગ્યા.

૧૯૧૪ના મહાયુદ્ધ વેળા તે અમેરિકામાં હતા પણ તેમને વિગ્રહ દરમિયાન હિંદમાં આવવાની મના થઈ એ ફરજિયાત દેશ-નિકાલીના દિવસે દિવસનો ઉપયોગ તેમણે સ્વદેશની સેવા અર્થે કર્યો. લેખિનીથી અને જિહ્વાથી એમણે હિંદની પરાધીન હાલત સબંધમાં અમેરિકામાં અદ્ભુત પ્રચારકાર્ય કર્યું. આઠ વર્ષના એ અમેરિકાવાસ દરમિયાન લાલાજીએ, હિંદની દુર્દશા પુરવાર કરતા આંકડાઓ અને હકીકતોથી ભરેલી દસ લાખ વિવિધ પત્રિકાઓ, પુસ્તિકાઓ ને અખબાર-લેખો પ્રગટ કર્યા, તથા 'યંગ ઇન્ડિયા' (તરુણ ભારત) નામનું એક પુસ્તક લખ્યું. આખરે શહેનશાહના હુકમે લાલાજીને માટે પોતાના પ્રિય વતનમાં પાછા ફરવાનું શક્ય બનાવ્યું ને ૧૯૨૦ના ફેબ્રુઆરી માસની ૨૦મી તારીખે તેમણે હિંદમાં પગ મૂક્યો.

આઠ વર્ષના વિયોગ પછી લાલાજીએ હિંદને કિનારે પગ મૂક્યા નવું હિંદ સરજાતું જોયું. ગાંધીજી અસહકારની વિગ્રહવાળી ફૂંક મારી રહ્યા હતા, અને એના પડછંદાઓથી હિંદની દિશાઓ ગાજી રહી હતી. આવી વેળાએ લાલાજીનું સ્થાન ગાંધીજીને પડખે જ હોય અને લાલાજીએ એ સ્થાન તત્કાળ લઈ લીધું.

દેશે ૧૯૨૦ની કલકત્તાની ખાસ મહાસભામાં નેતા લાલાજીને પ્રમુખપદે પધરાવ્યા. એ દિવસોમાં લાલાજીની અવસ્થા મોટી જતી હતી, પણ તેમનું શૌર્ય જરા નહોતું ગયું. જુવાનના ઉત્સાહથી તે કાળમાં એ બબ્બે વાર જેલ ગયા ને બીજી જે જે આપદાઓ ને યાતનાઓ સહવી પડે તે પ્રસન્ન ચિત્તે સહી.

અસહકારનો જુવાળ ઊતર્યો. લાલાજી જેલમાંથી પાછા ફર્યા. દેશબંધુએ સ્વરાજ્ય-પક્ષ સ્થાપ્યો: ધારાસભાઓ સર કરવાનો કાર્યક્રમ યોજ્યો. લાલાજી એ નવા સંગ્રામમાં યે મોખરે રહ્યા. વડી ધારાસભામાં બેઠા પછી, ત્યાં પંડિત મોતીલાલજીની જોડે ઠેઠ સુધી તે મહાદેશહિતાર્થે સિંહની મિસાલે ગાજ્યા.

૧૯૨૮માં 'સાયમન કમિશન'ના હોર-ના આગમનનો વિરોધ કરતા પંજાબી પ્રજા સરઘસ લાહોર સ્ટેશને ગયેલું. એને મોખરે લાલાજી, માલવીયજી અને બીજા સ્થાનિક વિખ્યાત નેતાઓ હતા. એ સરઘસ વિખેરવા લાલાજીના હૃદયભાગ પર લાઠીના પ્રહાર થયા. પ્રહાર સહને ૩૦મી ઑક્ટોબરે લાલાજી પાછા ફર્યા ને ૧૭મી નવેમ્બરે તેમનું હૃદય બંધ પડી ગયું. પંજાબનો સિંહ પોઢી ગયો.

રાજકીય રણાંગણમાં સદા સાહસ, શૌર્ય, આવેશ અને નિર્ભયતાથી ઝૂઝનાર લાલાજીના જીવનની બીજી બાજુઓ પણ એટલી જ જ્વલંત છે. દેશહિતની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં એ નર વીર સદા અગ્રેસર હતો. એ રાજકીય લડવૈયા, વિદ્વાન શિક્ષણશાસ્ત્રી, ઇતિહાસકાર, સમાજસુધારક, દલિતોદ્ધારક, અખબારનવેશ,—અને શું શું ન હતો એનું હૃદય આભનું ને એનો આત્મા સંતનો હતો. એની લેખિની તલવાર સમી હતી અને ઉર્દૂ જબાનના તત્ત્વોની બનેલી હતી. દેશને હાકે બોલ ધરવાની એની શક્તિ અજોડ હતી. એમણે, આજ દિવસ સુધીમાં હિંદી સંસારે સ્ત્રીજાતિના ઉદ્ધારને માટે નથી કર્યું એટલું એકલે હાથે કર્યું છે. પોતાનું દેશકાર્ય પોતાના મૃત્યુ પછી યે અવિરત ચાલુ રહે એટલા માટે એમણે ગોખલેજીની હિંદસેવક સમાજ જેવી 'હિંદ લોકસેવક-સમાજ' સ્થાપી; એમણે હિંદુ સમાજમાં નવપ્રાણ પૂરવાને હિંદુ સંગઠનની પ્રવૃત્તિની આગેવાની લીધી; એમણે લાહોરની દયાનંદ કૉલેજ જેવી સંખ્યાબંધ શિક્ષણ સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં હિસ્સો પૂર્યો, ને છેક છેલ્લે પોતાની મિલ્કતની પાઈએ પાઈ દાન કરી દઈ લાહોરમાં પોતાની માતાના નામથી મહિલાઓ માટે એક હૉસ્પિટલ સ્થાપીને અને પોતાના વતનમાં પિતાના નામથી એક હાઈસ્કૂલ સ્થાપીને એ મહાત્માએ ભૂમિ અદા કરી. લાલાજીએ ઇતિહાસ રચ્યો છે—એટલું જ નહિ, પણ થોડા માનવોએ એવો અદ્ભુત ઇતિહાસ રચ્યો છે.

પરદેશી ઈસ્લામી આક્રમણકારોમાંથી હિંદને પોતાનું વતન બનાવીને અહીં સૌપહેલો વસનાર અને મુઘલ સંસ્કૃતિનો પાયો નાખનાર

અકબર

મુઘલ યુગનો ચક્રવર્તી શાહાનશાહ

ભાગ્યે જ મળી શકાય તેવા જે ગણ્યા-ગાંઠ્યા રાજાધિરાજો હિંદુસ્તાન પર અમલ કરી ગયા તેમાંના એક વિગિષ્ઠ પ્રકાશમાન તેજોરાશિ શાહાનશાહ અકબરના જન્મને ગઈ તા. ૨૩મી નવેમ્બરે ૪૦૦ વર્ષ પૂરાં થયાં પોતાની અનોખી આર્ષદૃષ્ટિ વડે હિંદી સામ્રાજ્યનું નવઘડતર કરવાનું મહાકાર્ય આરંભી મુઘલ સલ્તનતના ઊંડા પાયા નાખનાર એ ચક્રવર્તી રાજવીની ચતુ શતાબ્દી (ચારસોમી જન્મજયંતી)નો ઉત્સવ આજની રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય વિપમતાઓને લીધે દેશમાં ધામધૂમથી ઉજવાઈ શક્યો નથી એનો અસંતોષ હરકોઈ સંસ્કારવાંછુ, ઇતિહાસજ્ઞ, રાજનીતિજ્ઞ કે લોકપ્રેમીને હોવો જોઈએ. અમે આ સાથે એની આછેરી ચરિત્રરેખા આપી થોડોક સંતોષ અનુભવીએ છીએ

હિંદના મધ્યકાળના ઐતિહાસિક પુરુષોમાં શાહ અકબર જેટલું લોકપ્રિય પાત્ર કોઈક જ હશે. તેના નામ અને જીવન પર લોકોએ કંઈક કથાવાર્તાઓ ઉપજાવી છે અને આજ સુધી ગામડે ગામડે અકબર અને બીરબલની ચતુરાઈની વાતો લોકકંઠે પૂજાઈ રહી છે. ઘણા યે ઐતિહાસિક પાત્રો પરના આવા રંગો કાચા અને સુરંગ અન્વેષણને અંતે ખરી પડતા જણાયા છે, પણ અકબરનું જીવનચરિત્ર અને વર્ણન તો આજના વર્તમાનપત્રના ખબરોની જેમ નોંધાયેલી તેના સમકાલીન લેખકોની નોંધો, રૂબરૂ પરિચય કરી ગયેલા પરદેશીઓના વર્ણનો અને તેના સમયના કલાકીમતના નમૂનાઓથી સચોટ અને તાદૃશ ઉઠાવ તથા સ્વરૂપ ઉપજાવે છે.

જગતના મહાન રાજકર્તાઓમાં તેનું નામ સીઝર ને નેપોલિયન જેવાની પંક્તિઓમાં ઝળકે એટલું પ્રકાશ્યું છે. તેના જ કાળમાં ઇંગ્લંડમાં રાણી એલિઝાબેથ પોતાના દેશની પ્રજામાં નવી જાગૃતિ અને નવી અસ્મિતા પૂરી એકતાની સાંકળો દૃઢ કરી રહી હતી ને અંગ્રેજી સાહિત્યનો મહાન સિતારો શેક્સ્પીઅર તેની પ્રતિભાના પુષ્પો વેરી રહ્યો હતો તે જ વખતે અહીં શાહાનશાહ અકબર તેના પુરોગામી વડવાઓની પ્રણાલિ છોડી સકળ હિંદુસ્તાનને પોતાનું વતન બનાવી તેની પ્રજાને લોહીથી અને સંસ્કારથી એક બનાવવા પોતાના શાસનનું સર્વ બળ અને સમૃદ્ધિ રેડી રહ્યા હતા. એની રાજ્ય-કાર્યદક્ષિએ હિંદુસ્તાનને એક જ સંગઠ્ઠ સંસ્થાની દૃઢ સાંકળે ગૂંથ્યું. એક સિક્કો એક કાયદો અને તમામ રૈયતને એકસરખો ઈન્સાફ લેવાનો મળ્યો. હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, પારસી, જૈન કે શીખ સર્વે ધર્મશાસ્ત્રો વિરોધ વગર પોતાના વિચારો અને તત્ત્વોનો પ્રચાર કરી શકતા તથા પોતપોતાના મંદિરો અને સંપ્રદાયો નિભાવી શકતા. એ સમયની મહેસૂલ-પદ્ધતિ તથા એ સમયે ઘડાએલી હિંદની ચાલુ ભાષાઓ અને ફારસી મિશ્રણથી બનેલી ઉર્દુ ભાષા આજની સરકારને પણ અપનાવવી પડે એટલી દૃઢ અને સુગમ બની હતી.

એના સમયે પ્રધાનમંડળમાં રાજા બીરબલ, રાજા તોડરમલ, રાજા માનસિંહ, તાનસેન ને કવિ ગંગ જેવા હિંદી રત્નો ઉચ્ચાધિકાર અને શાહનો વિશ્વાસ પામી શોભતાં હતાં; બીજે રાજદરબારની હવાથી દૂર કબીરદાસ અને નાનકના પંથ ધાર્મિક મતમતાંતરોને ભજન અને લોકવાણીના માર્ગેથી હટાવી રહ્યા હતા, તો બનારસના ઘાટ પર મહાકવિ તુલસીદાસજી ભારતનો સુવર્ણગ્રંથ રામાયણ વ્રજભાષામાં ઉતારી રામભક્તિની ગંગાથી ઘરઘરમાં આર્યધર્મના બીજ અને સંસ્કાર ઊંડાઊંડા રોપી રહ્યા હતા.

પૂર્વકાળ

અકબરના દાદા બાબરશાહ સાહસ, પરાક્રમ ને ઉદારતાના હતા; કવિતા ને રસિકતા હતાં. એશિયાના ફરધાના પરગણામાંથી લૂંટ ને મુલકની લાલચ આપી લશ્કર ભેગું કરી તેણે કાબુલ જીતી હિંદુસ્તાન તરફ દોટ કરી. પરાક્રમના જોરથી તેણે પંજાબ ને દિલ્હીના રાજ્યકર્તા અફઘાનોની જડ કાઢી નાખી શાહેનશાહત હાથ કરી. પણ તે પરદેશી જ રહ્યો. તેની નજર હંમેશાં પોતાના વતન તરફ જ ઠરી રહેતી. છેવટ પોતાના નિર્બળકાય પુત્ર હુમાયૂંને સાજો કરવા ખુદાને પ્રાર્થના કરી તેની માંદગી વહોરી લઈ પોતે ઇ. ૧૫૩૦માં કબરમાં આરામ લીધો

પણ પાછળથી અફઘાનોએ હુમાયૂંને અકળાવ્યો. બિહારના સુબા શેર અફઘાને તેની નબળાઈનો લાભ લઈ દિલ્હી પર ચડાઈ કરી તેને નસાડ્યો ને દિલ્હીનું તખ્ત હાથ કર્યું. હુમાયૂં થોડા સાથીઓ અને પંદર વર્ષની પોતાની ગર્ભવતી બેગમ હમીદાને લઈ સિંધના રણમાં નાસી ગયો. ત્યાં ઉમરકોટના હિંદુ રાજા રાણાપ્રસાદને આશ્રયે બેગમ હમીદાને મૂકી દુશ્મનોના ભયથી એણે રણમાં છુપાતા ભટકવા માંડ્યું.

ઈ. ૧૫૪૨ની એક સવારે તેણે દૂરથી ધૂળની ડમરી ઉડાડતા કેટલાક સવારો આવતા જોયા. પણ તે ઉમરકોટની દિશામાંથી આવતા હોવાથી સારા સમાચારની આશા ધારી તેઓની રાહ જોઈ. ખરેખર એ સમાચાર તેના સૌભાગ્યની ઉત્તમ નિશાની બન્યા. હમીદા બેગમે એક સુંદર શાહજાદાને જન્મ આપ્યો હતો. પણ આવનારાને વધાઈમાં આપવાને તેની પાસે કશું નહોતું. તેના નોકર જોહરે કહ્યું કે થોડું રૂપાનાણું અને કસ્તુરીનો એક ગોટો માત્ર છે. હુમાયૂંએ કસ્તુરીનો ગોટો ફોડી થોડાથોડા કણ તેના સરદારોને વહેંચી આપ્યા ને કહ્યું 'તમને વધાઈમાં આથી બીજું આપવા મારી પાસે કંઈ નથી. આ કસ્તુરીની મહેકની જેમ આ શાહજાદાની કીર્તિ એક દિવસ દુનિયાભરમાં ફેલાઈ જશે.'

ઇ. ૧૫૪૨ના નવેમ્બરની એ ૨૩મી તારીખ હતી; પણ ૨૮મી ડિસેમ્બર પહેલાં તેને બેગમ અથવા શાહજાદાનાં મોં જોવા નહોતાં મળ્યાં. તે પછી પાછી બીજી આફતો વેઠી હુમાયૂં તેની બેગમને લઈ ઈરાનના શાહ તહમાસ્પને આશ્રયે જઈ રહ્યા. એ વખતે શાહ તહમાસ્પના દરબારમાં કવિઓ અને ચિત્રકારોનો સારો આદર હતો. હુમાયૂંને તેણે નામનું થોડું લશ્કર આપી થોડા વખતમાં રૂખસદ આપી. એની મદદથી તેણે કંદહાર લીધું અને કાબુલ આવ્યો. તેનો ભાઈ મગરાન અહીં હતો અને બાળક અકબર, નોકર જોહરના વાલીપણા નીચે ત્યાં ઉછરતો હતો. હુમાયૂં કાબુલમાં નવ વર્ષ રહ્યાં. તે વખતમાં હિંદુસ્તાન પાછું લેવા તેણે લશ્કર એકઠું કર્યું અને પોતાના બાળસરદારની તાલીમ અને શિક્ષણ પર ધ્યાન આપ્યું.

પણ શિક્ષણ કોને ? ઉસ્તાદો ભલેને ગમે તેવા વિદ્વાન હોય, પણ શીખનારનું મન કોઈ હાથ કરી શકવાના હતા ? ઉસ્તાદો યે અને થાક્યા, પણ છોટે શાહજાદા અક્ષર લખવાનુ ન શીખ્યા તે ન જ શીખ્યા મોટી ઉમરે જેવીતેવી સહી કરેલી શાહી દસ્તાવેજોમા કોઈક ઠેકાણે મળે છે એટલું જ. હુમાયૂ ને કળા અને કવિતાનો બેહદ શોખ હતો, તેથી પુત્રે કાંઈ શિક્ષણ ન લીધુ તેનો તેને ભારે રંજ થતો. પણ જન્મથી જ જેને આફતો, ભય, સાહસ અને જીવલેણ પ્રસંગો વીતી ગયા હતા તે બાળકને અલેફ-બે-પે ઘૂટતા ઘરમા ગોંધાઈ રહેવુ ગમતુ જ નહોતુ બહાદુરી અને તોફાનસિવાય કશુ તેને રુચતુ નહિ ઘોડા, કૂતરા ને કબૂતરનો તેને બેહદ શોખ હતો. સવારી, પોલો ને તલવારપટામા તેની કાબેલિયત ઉચ્ચ પ્રકારની જામી અને નિશાનબાજીમા તે એક્કો થયો પણ આમ હોવા છતા સાહિત્ય પ્રત્યેના તેના આદર કે પ્રીતિ, બીજા રમતિયાળોની જેમ, ગુમ થઈ ગયા નહોતા કોઈ વાચે કે કહી સંભળાવે તે ઘણા રસથી એ સાંભળતો અને ફારસીની અનેક કવિતાઓની કવિતાઓ તેને એ રીતે મુખપાઠ થઈ ગઈ હતી તેમા યે સૂફી પંથનુ સાહિત્ય તેને બહુ ગમતુ

આ સાથે તેને કળાનુ શિક્ષણ આપવા તેના પિતા હુમાયૂએ ઈરાનથી મીર સૈયદઅલી અને અબ્દુસ્સમદ નામના બે નામીચા ચિત્રકારોને બોલાવ્યા હતા, જે પાછળથી દિલ્હીમા અકબરના શાહી ચિત્રકારોની પદવી પામ્યા હતા એમની પાસેથી અકબરે ઈરાની શૈલીનુ ચિત્રકામ ઠીક શીખી લીધુ હતુ

ઈ ૧૫૫૫મા બધી તૈયારીઓ કરી, બહેરામખા નામના બહાદુર સીપાહસાલારને સેનાપતિ બનાવી હુમાયૂં પંજાબ પર ત્રાટક્યો તેણે લાહોર કબજે કર્યું અને દિલ્હીની ગાદી પર જે નબળો સુલતાન હતો તેને તુરત જ તારાજ કરી તે જ વર્ષે દિલ્હી પણ લીધુ બહેરામખાને અકબરના રક્ષક વાલી તરીકેનો હોદ્દો સોંપાયો અને અકબર તેની સાથે પંજાબમા રહ્યો

પણ ઇ ૧૫૫૬ની સાંજે હુમાયૂં નમાઝ પઢીને એક મિનારા પરથી નીચે ઊતરતા સીડી પરથી લપસી પડતા મરણ પામ્યો અને અકબરને માત્ર ચૌદ વર્ષની નાની ઉમરે રાજ્યાધિકાર સંભાળવો પડ્યો તેણે બહેરામખાની મદદથી બધા અફઘાન શત્રુઓને પરાસ્ત કર્યા તેમા છેલ્લા અફઘાન શાહ મહમદશાહ આદિલનો હિંદુ પ્રધાન હેમુ તેમને બહુ વસમો પડ્યો અને તેની સાથે પાણીપતના મેદાન પર કાતિલ જંગ થયો એ લડાઈમા હેમુની આંખમા એક તીર વાગતા તે પડી ગયો અને તેનુ લશ્કર વિખરાઈ ગયુ હેમુને કેદ કરી બહેરામખાએ અકબર આગળ રજૂ કર્યો પણ તરુણ અકબરે લાચાર દુશ્મન ઉપર તલવાર ચલાવવાની ના પાડી, એટલે ખાએ પોતે તેને પૂરો કર્યો આ પ્રસંગથી અકબરને બહેરામખા પ્રત્યે ઘૃણા ઉત્પન્ન થઈ

હજી તેની તાલીમ ચાલુ જ હતી. શરીરની તાકાત અને શક્તિઓ બઢાવવામા તે એક્કો હતો, પણ ભણે એ બીજા ! ઉસ્તાદો વાચે અને શાહ સાંભળી લે ! એ ચૌદમે વર્ષે પણ તેને એકાંતનો ભારે નાદ લાગ્યો હતો વખતોવખત તે બધાની સોબત છોડી દૂર નીકળી જાય અને વિચારો કર્યા કરે પણ તે સિવાય તે મર્દાનગીના પ્રસંગો એકે ચૂકતો નહિ. હિંદુસ્તાનમા હાથીઓ જોઈ તેના પર કાબૂ મેળવવાની તેને અજબ ઊર્મિ થઇ આવી એક વખત તે એક ચોક અને બગીચા વચ્ચેથી પસાર થતો હતો, એવામાં એક ગાંડો બનેલો હાથી મહાવતને મારી બીજા માણસ પાછળ દોડતો ત્યાથી નીકળ્યો જુવાન શાહે તત્ક્ષણ તેની સામે ધસી જઈ એ હાથીના દંતૂશળ ઉપર પગ મૂકી તેની પીઠ પર સવારી કરી લીધી અને હાથીને કાબૂમા લઈ બીજા એક તોફાની હાથી સામે તેને લડાવવા માંડ્યો એ દરમ્યાન બીજા હાથી પરનો મહાવત અંકુશ ખોવા લાગ્યો એમ દેખાયુ, એટલે તરત પોતાના હાથી પરથી તે હાથી પર કૂદી પડી પંડ લીધો સમયસૂચકતાના, હિંમતના અને અમર્યાદપણાના આવા તો કેટલાયે પ્રસંગો તેના જીવનમા નોંધાયા છે

વિચારશીલ અને ચિંતક અકબરમા આવી સાહસિક વૃત્તિ હોવાનું ઊંડુ કારણ તેણે પોતે જ પ્રકટ કર્યું છે વખતોવખત તેને આસપાસના અજ્ઞાની અને જડ બુદ્ધિના લોકસમુદાય તથા રૂઢિચુસ્ત વિદ્વાનો અને પંડિતો તેમજ આચાર્યોને જોઈ સંસાર પર કંટાળો આવતો. તેની સાર્વભૌમ એકતાની ભાવનાની કોઈ કદર કરી શકતુ નહિ ત્યારે તેને એક જાતની ઉદાસીનતા આવતી અને ખુદાને પોતાની હયાતીની જરૂર નહિ હોય તો પોતાને ખેંચી લેશે એવા ખ્યાલથી તે મોતનાં જોખમો ખેડી ખાત્રી કરી લેતો કે હજુ મારી પાસે કાંઈક કાર્ય કરાવવાની તેની મરજી છે. દગા, કપટ, ઇર્ષ્યા અને ખટપટ ચોમેર જામ્યાં હોય અને કોઈ જ માણસ ભરોંસો રાખવા લાયક ન જણાય ત્યારે તે અજબ શાન્તિ અને નિર્વિકલ્પ ભાવ મુખ પર લાવીને જેમણે દગો કે કૂડ કર્યાં હોય તેમના હાથમા જ વિશ્વાસુ કામ મૂકી તેનામા બાકી રહેલી માનવતાને સુધરવા ને ઊંચે ચડવાની તક આપતો. તેની હજૂરમા રહી ગએલા એ વેળાના ખ્રિસ્તી યુરોપિયન પાદરીઓ બહુ બારીકીથી તેની પ્રવૃત્તિઓ અને સ્વભાવના વિગતવાર વર્ણનો આપી ગયા છે તેના શાહી ચિત્રકારોએ તેની હરેક પ્રવૃત્તિના સમયસમયના ચિત્રો આલેખી મુઘલ યુગના એ ચક્રવર્તીને આજના રાજપુરુષ જેટલો સજીવ અને અમર આકૃતિમાં આલેખ્યો છે.

એ વખતે રાજ્યલોભની જે ક્રૂરતાઓ, સંહાર અને ખટપટ યુરોપમા હતા તે તો હિંદુસ્તાનને યે વટાવી જાય એવા હતા, છતા ઘણા પ્રસંગોમા અકબરને જનતા અને રાજ્યની સલામતી માટે ઘણા ઘાતકી કર્મો કરવા પડ્યાનો દોષ દેવાય છે ખરૂ જોતા તે પોતે તો ‘ક્ષમા વીરસ્ય ભૂષણમ્’ના સૂત્રનુ પાલન કરવામા અદ્વિતીય લેખાશે માતાપક્ષ અને પિતાપક્ષ તરફથી જંઘીસખાન અને તૈમુર જેવા બે ભયંકર સંહારકોનુ લોહી તેની નસોમા ઊતર્યું હોવા છતા એની દયાળુતા અને માનવપ્રેમ તેનામા ઉભરે તે આશ્ચર્યકારક છે જે કોઈ સજાઓ તેને કરવી પડી ને એ યુગની એક રાજ્યનીતિ ખાતર કરવી પડેલી જેવી તેની રાજ્યસત્તા મજબૂત થઈ કે તરત તેણે હુકમો કાઢ્યા કે લડાઈમા જીતાએલી પ્રજાને ગુલામ તરીકે કેદ પકડવાનુ બંધ કરવું અદાલતે ફાંસીની સજા ફરમાવેલા ગુનેગારોની સજા માટે પણ બે વખત શાહી મંજૂરી મળે ત્યારે જ તે સજાનો અમલ થાય

‘એક શાસન અને એકધારી વ્યવસ્થા માટેની ઈંતેજારીથી તેણે દરિયાકાંઠા સુધીના મુલકો સર કરવાનો લોભ કર્યો અને તે જ કારણે રાણી દુર્ગાવતી અને રાજપુતાનાના અજીત પર્વતો વચ્ચે વસેલા રાજપૂતો જોડે યુદ્ધો કર્યાં, ગુજરાત સર કર્યું, બંગાળ હાથ રાખ્યો. પણ વચલા પ્રદેશોમા કઠા રાજપૂતો કેસરિયાં કરીને પણ અણનમ રહ્યા અને છેવટ સુધી તેમની સાથે ઠેકાણું ન જ પડ્યું. તેના પ્રતાપી દુશ્મનોમા રાણા પ્રતાપ, રાણી દુર્ગાવતી, જયમલ રાઠોડ અને ચાંદબીબીના નામો ઇતિહાસ-મશહૂર બન્યાં છે જયમલ રાઠોડ અને તેના પુત્રનાં પરાક્રમો તથા ટેક પર તો આફરીન થઈને તેણે દિલ્હીમા તેમની મૂર્તિઓ કરાવી મૂકી હતી

પહેલાના મુસ્લિમ વિજેતાઓએ હિંદુસ્તાન પરની ચઢાઈઓ લૂટ ખાતર અથવા તો પોતાનો મુલક વધારવાના હેતુથી જ કરી હતી તેમાના કોઈએ હિંદુસ્તાનને પોતાનુ માન્યુ ન હતુ. પરંતુ અકબર-

શાહે તો હિંદુસ્તાનને પોતાનું પ્યારું વતન બનાવ્યું અને નવી મુઘલ સંસ્કૃતિનો પાયો નાખ્યો. પોતાની રૈયતમાં એકતા લાવવા તેણે હિંદુ રાજકુમારીઓ સાથે પોતાનો અને પોતાના પુત્રોનો લગ્નસંબંધ બાંધ્યો અને તેઓ જીવી ત્યાં સુધી તેમની પૂજા, વ્રતો, દાનધર્મ વગેરે રાજમહેલમાં ચાલતાં રહેવા દીધાં પોતે ચાર વખત નમાઝ પઢતો, પરંતુ દરેક ધર્મની ચર્ચા કરી તથા જ્ઞાન મેળવીને તેના સારા અંશો અપનાવતો. તેણે પારસી ધર્મનો પવિત્ર અગ્નિ પોતાના રાજમહેલમાં પ્રકટાવ્યો અને તેનું રખોપું અબુલ ફઝલને સોંપ્યું પોતે રોજ સૂર્યને નમસ્કાર કરતો, પહેરવેશ રાજપૂતો જેવો રાખતો ને પરમાત્મા પ્રતિ પોતે પ્રજામાત્રનો એક પ્રતિનિધિ બનવા ઈંતેજાર રહેતો

માનવી માટે એક સત્યધર્મની સ્થાપનાના તેને કોડ હતા ને તે માટે દેશદેશના વિદ્વાનો ને સંપ્રદાયોના આચાર્યો વચ્ચે રોજ સાંજે ધર્મચર્ચાઓ કરાવી તે પોતે ખૂબ શાંતિથી સાંભળતો અને દરેકમાં જે કાંઈ સત્ય હોય તેનો પક્ષ કરતો આથી ઈસ્લામના પ્રચારકો અને બ્રાહ્મણો ઊકળી ઊઠતા. પણ ધીમેધીમે બાદશાહની શ્રદ્ધા એ બધા ઉપરથી ઊઠતી ગઈ. ધર્મની ખરી પરીક્ષા તેના વચનો કે વાક્યો ઉપરથી નહિ, પણ એ પાળનારાનાં જીવનમાં તે શા ફળ ઉપજાવે છે, તેના આચાર અને અનુભવથી તેનામાં માનવ તત્ત્વ કેટલું ઉચ્ચ બન્યું છે તે પરથી જ તે આંકતો.

મહાન કલાસંસ્થાપક તરીકે તો અકબરશાહનું નામ કદિ નહિ વિસરાય. પરમાત્માની કૃતિ સમજવા માટે કળા એ માનવી પાસે અનૂઠું સાધન છે અને કળાકાર બીજા કરતા ખુદાની વધુ નજીક જઈ શકે છે એવું તે ઉચ્ચારતો. પોતે નાનપણમાં ઈરાનના ઉસ્તાદ કલાકારો પાસે તાલીમ લીધેલી હોવાથી તેમને બોલાવીને તેણે ઉચ્ચ અધિકારો આપ્યા. તે સાથે હિંદના જુદાજુદા પ્રાંતોમાંથી, રાજસ્થાનમાંથી ને ગુજરાતમાંથી ઘણા નામીચા કલાકારોને એકઠા કર્યા અને તેમની કળા પર ચર્ચા તથા વિવેચન કરી 'મુઘલ કળા'ને નામે પ્રખ્યાત થએલી નવી શૈલીનો આવિષ્કાર કર્યો. એ રીતે ઈરાની કળાની રાતરંગી જમાવટમાં હિંદની ભાવવાહી રેખાવટ ભળતા. ચિત્રકળા ખૂબ જ પાંગરી અને પરિણામે ઉમરાવો તથા સરદારોમાં તેમજ બીજા રજવાડાઓમાં પણ કળાનાં માનપાન વધી ગયા રજ્મનામા, મહાભારત, અન્વારે સ્વાહિલી વગેરે અનેક ગ્રંથો એ સમયના હિંદુમુસ્લિમ કલાકારોના સંયુક્ત સહકારે ચિત્રિત બનેલા હજી મોજૂદ છે ઉપરાંત, આ ચિત્રકારોએ પોતાના આશ્રયદાતાના જીવનની તો અનેક બાજુઓ ચીતરીને તેને અમર કરેલો છે. એ ચિત્રોમાં અકબરની લડાઈઓ, તેના શિકાર, તેની નમાઝ આદિ ધાર્મિક ક્રિયાના દૃશ્યો, તેના મિત્રો, તેના દરબારો વગેરે સાક્ષાત નીરખી શકાય છે

શાહની ઉમર પચ્ચીસ-છવ્વીસ વરસની થવા આવી છતાં તેને ત્યાં ગાદીવારસ જન્મ્યો નહોતો તેથી તેણે અનેક પીર અને ઓલિયાની જગ્યાઓની યાત્રાઓ કરી. આગ્રાથી વીસેક માઈલ દૂર સિક્રી ગામના ડુંગરોમાં શેખ સલીમ ચિશ્તી નામના એક ઓલિયા રહેતા હતા. તેમણે કહ્યું કે ખુદાની મહેરબાનીથી તેને ત્યાં ત્રણ શાહજાદાનો જન્મ થશે. ઈ. ૧૫૬૯માં શાહની ઉમર ૨૭ વર્ષની હતી તે વખતે તેને ખબર મળ્યા કે હિંદુ રાણી જોધબાઈને પેટે ગાદીવારસ શાહજાદાનો જન્મ થયો છે. તેની ખુશાલીમાં તેણે એ સિક્રી ગામની જ નજીક મોટું શહેર વસાવ્યું અને શાહજાદાનું નામ પણ ઓલિયાના નામ ઉપરથી સલીમ પાડ્યું.

રાજકારભારની અનેક ચિંતાઓ અને ધમાલની વચ્ચે પણ તેણે સિક્રી પાસેનું એ સુંદર ફતેહપુર સિક્રી પોતાની કલ્પના પ્રમાણેના આદર્શ નગરના રૂપમાં બંધાવી હિંદની સ્થાપત્યની સૃષ્ટિને સમૃદ્ધ કરી લીધી છે એમાં પણ તેણે અનેક બીજી કળા અને હુન્નરઉદ્યોગ પર પોતાની સર્વ-સમાનતા અને એકતાની ભાવનાને સજીવતા આપી દીધી છે. ત્યાંની શિલ્પકળાનાં વૈવિધ્ય, વિપુલતા અને મનોહારી કલામયતાએ આજના સરકારી અને ખાનગી સ્થાપત્યવિશારદો માટે સિક્રીને યાત્રાનું ધામ બનાવ્યું છે. એ આખા નગરનો નકશો બાદશાહની ઈચ્છા મુજબ જ કરવામાં આવ્યો હતો. ઘણાં વર્ષો સુધી ત્યાં આબાદી અને જાહોજલાલીની છોળ રહી હતી અને કેટલાક પરદેશીઓએ તેને એ વખતના લંડન શહેર કરતાં પણ મોટું કહ્યું છે પણ કોણ જાણે શા યે કારણે થોડાં વર્ષો બાદ શહેનશાહે તે સ્થળનો ત્યાગ કર્યો ને છેવટે તે આજે છે એ રૂપમાં ઉજ્જડ નગરી બની ગયું

અકબરે પોતે ભલે અક્ષરે ન લખ્યો, પણ તેનો સાહિત્યપ્રેમ જરા યે ઓછો ન હતો હિંદના રામાયણ, મહાભારત, કથાસરિત્સાગર, પંચતંત્ર, ઉપનિષદો વગેરે અનેક ગ્રંથો તેણે ફારસીમાં ઉતરાવ્યા અને મુઘલ ચિતારાઓ પાસે તેને રંગબેરંગી ચિત્રો અને હાંસિયા વચ્ચે સુંદર અક્ષરમરોડે લખાવ્યા પુસ્તક બાંધનારા, સોનેરી કામ કરનારા, લહિયા અને ચિતારાઓનું મોટું દળ આ કાર્યમાં રોકાયેલું રહેતું અકબરના મૃત્યુ બાદ આવા ૨૪,૦૦૦ ગ્રંથો એ રીતે તૈયાર થઈ ગયા હતા દર અઠવાડિયે શાહ પોતે ગ્રંથાલયમાં મુલાકાત આપતા અને લાયકની કદર કરતા સિક્રીની ભીંતો ઉપર પણ મોટાં ચિત્રોમાં યુદ્ધપ્રસંગો, દરબારો અને શિકારોના આલેખનો તેણે કરાવ્યા હતા જોકે તે આજે તો નાશ પામ્યા છે.

પોતાના મહેલની નજીકમાં જ ચિતારાઓ, સોનીઓ ને ગૅનજી તથા શસ્ત્રો બનાવનારાઓના વાસ તેણે કરાવ્યા હતા અને તેઓ કામ કરતા હોય તે નીરખવા મન થાય ત્યારે શાહ પોતે નીકળી પડતો.

આદર્શ પ્રજાપાલક અને બાહોશ શાસક તરીકે સફળ થવા તેમજ ખુશામત અને ચાડીચુગલીથી બચી સાચી વાત સમજવા, માત્ર વીસ વર્ષ નહોતા થયા ત્યારથી અકબરશાહ રાત્રે નગરચર્યા જોવા નીકળી પડતો. યાત્રાઓમાં, મેળામાં અને બજારોમાં ફરીફરી પ્રજાના સુખદુઃખ અને અધિકારીઓનાં ગુણઅવગુણને તે સમજી લેતો. દરબારીઓને તો એમ જ લાગતું કે શાહને શિકાર અને યુદ્ધનો જ શોખ છે; જ્યારે બીજી તરફ તે ગૂઢ ચિંતક અને બીજા માણસો માટે તે કરતા રાજકાજમાં ઝીણી નજર કરનાર પુરુષોત્તમ બનતો જતો હતો. એકલપંડે દસ માણસનું કામ કરવાની શક્તિ તેનામાં હતી એમ તે સમયના ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ લખ્યું છે 'ચિત્રોમાં તે મધ્યમ કાઠીવાળો, સ્નાયુબદ્ધ અને ધરખમ દેખાય છે; નહિ પાતળો કે નહિ ગદદ સ્વચ્છ આરોગ્યમય, ઘઉંવર્ણો, આંખો નાની પણ પોપચાં લાંબાં અને તે પર સૂર્યનાં કિરણો પડે ત્યારે હદગીના પર અડકતાં બે બિંદુ જેવા લાગે. મૂછો રાખે છે, પણ દાઢી નથી. અવાજ ભર્યો અને ગર્જન કરતો. હસે છે ત્યારે આખા ચહેરા પર તેનો ઘમઘમાટ દેખાય છે. દરવા-ફરવાનો ને અતિશયથી ઘોડેસવારીનો બચપણથી જ શોખ હોવાને લીધે પગ જરા કમાનદાર રહે છે જમણા ખભા તરફ માથું સહેજ ઢળેલું રહે છે નાક અણીદાર પણ બાજ સરખું નહિ; નાનું. ગીધુ. નસકોરાં પહોળાં, પણ ધમણ નાક ફૂલતાં ડાબા નસકોરા આગળ એક તલ છે, જે દેખાવમાં આકર્ષણ વધારે છે. ગમે તેવા ટોળા વચ્ચે પણ તે રાજપુરુષ છે એમ ઓળખાઈ આવે. શક્તિથી ને પગથમાં રહે છે. મિજાજ કુદરતીરીતે જ તીખો અને ઉશ્કેરાટભર્યો, પણ તે બાબત તે પોતે સાવચેત છે. ગુસ્સે થાય ત્યારે આગ વરસાવે, પણ જલદી શાંત બની જાય. બધું જાણવાની પ્રબળ ઈચ્છાવાળો અને

નવીનવી કૃતિઓનો અજબ શોખીન છે શરીરની ગતિ સાથે મન પણ હમેશા કંઈ ને કંઈ કામમા રોકાયે જ રહે છે વાચનાર તેની પાસે વાચે ત્યારે તેના કરતા યે પોતે વધારે સમજી શકે છે તેની સ્મૃતિ તો અથાગ છે માત્ર ત્રણ જ કલાક તે ઊંઘ લે છે ખોરાકમા ફળો અને મેવાનો તેને ખૂબ શોખ છે માસ, દારૂ ને ડુગળી પર તેને અભાવ છે '

આ અદ્ભુત રાજપુરુષે પ્રજામા જે વાતાવરણ સર્જ્યું તેમા તેનુ વિરલ વ્યક્તિત્વ હરેક પ્રસગે વેગ આપી રહ્યુ હતુ મથુરામાં એકવાર તેનો પડાવ હતો ત્યારે હજારો યાત્રિકો પાસેથી તીર્થવેરો લેવાતો જોઈ તેને લાગી આવ્યુ કે પરવરદિગારની ભક્તિ કરવા આવનાર પાસેથી આ કર લેવો એ અધર્મ છે ભલે તેમની રીત જુદી હોય, પણ તેમનાં અતર તો એક જ શક્તિને નમી રહ્યા છે આથી એ જ ઘડીએ તેણે ફરમાન કાઢ્યુ કે આખા રાજ્યમા કોઈ ઠેકાણે તીર્થવેરો ન લેવાય કરોડો રુપિયાની રાજ્યની આમદાની જતી કરી કઇક કલ્યાણ કર્યાનો પોરસ ભોગવતા શહેનશાહે આગ્રા તરફ પગપાળા કૂચ કરી. તેની અથાગ શરીરસ્ફૂર્તિનો એ એક પરચો હતો સાથે ચાલનાર હુકડીમાથી માત્ર ત્રણ જ જણા લથડતા પગે તેની સાથે કદમ રાખી શક્યા ને છેવટે તો શાહ એકલા જ આગળ રહ્યા ! અને એ પ્રમાણે તેના યુગના સમર્થ પુરુષોમા તેનુ ભેજુ પણ હમેશા આગેકદમ જ રહેતુ

બીજે વર્ષે તેથી યે ઉદાર ને જબરદસ્ત પગલુ તેણે એ ભર્યું કે આજ સુધી મુસ્લિમ વિજેતાઓ પ્રત્યેક પુખ્ત હિંદુ દીઠ જે જજિયા વેરો લેતા તે માફ કરી દીધો બાપદાદાના સૈકાઓ વખતના રિવાજ પર ને રાજ્યની આવક પર આમ મોટો કુહાડો મારનારનુ અત કરણ કેટલુ સકલ્પનિષ્ઠ ને સચેત હશે ! જૂનવાણી સામે ટક્કર લેવાની કેટલી તેની તાકાત હશે ! અને આ કામો તો તેણે માત્ર ૨૨ વર્ષની વયે કર્યાં

શરીરશક્તિ તેમજ મનોબળમા તેના સર્વે સાથીદારોથી તે આગળ રહેતો વીસ વર્ષની ઉમરે માળવાના બાઝબહાદુરને પરાસ્ત કરી આગ્રા આવતા શાહી રસાલાની આડે એક વાઘણ અને પાચ બચ્ચા જગલમાથી નીકળ્યા. પોતાના માણસોને દૂર રહેવાનુ કહી પોતે એકલા હાથે તેની સામે ગયો ને તલવારના એક જ ઝટકે કામ ખતમ કર્યું

એ જ અરસામા તેની ધાવ માતા બેગમ માહમ અગાનો પુત્ર આદમખા બહુ ઘાતકી ગણાતો હતો તેને સુધારવાને અકબરે તેને માળવાની સુબાગીરી પરથી પાછો બોલાવ્યો હતો આવતા જ તેણે તેના લક્ષણ ઝળકાવ્યા ઇ ૧૫૬૧ના મે માસની એક બપોરે યુવાન શાહ જનાનામા નિદ્રા લેતો હતો અને બાજુના ખડમા તેનો માનીતો અમાત્ય શમ્સ-ઉદ્દીન બીજા અફસરો સાથે કંઈ વાતચિત કરતો હતો, એવામા આદમખાન ત્યા પોતાની ટુકડી સાથે, ખબર મોકલવાનો કશો વિનય કર્યા વગર, બરાડા પાડતો ગયો અને પોતાના બે સોબતીને શમ્સ-ઉદ્દીન પર ઘા કરવાની ઇશારત કરી ઘા પડતાપડતા યે શમ્સ-ઉદ્દીન બહાર દોડ્યો, પણ છેલ્લા માળે તે ઝબ્બે થઈ પછડાયો આ અવાજથી અકબરશાહ જાગી ઊઠ્યો બારણા બહાર આદમખા વધુ દીચકાઉ કૃત્ય કરવા ઊભો હતો, પણ બારણુ અંદરથી સખત બંધ હતુ તુરત શાહને બધી વાતની ખબર પડી ગઈ અને બીજે રસ્તે બહાર નીકળ્યો પોતાના માનીતા દીવાનનુ લોહી નીતરતુ શબ તેણે જોયુ ને તરત અગાશીમા આવ્યો ત્યા જાલિમનો ભેટો થયો આદમખાંએ શાહની તલવાર ઝૂટવી લેવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ અકબરે એક જ મુક્કો તેના મો પર માર્યો અને સીડીએથી નીચે હડસેલ્યો પછી માણસોને હુકમ કર્યો કે એને પકડી લાવી મહેલની અગાશી પરથી નીચે ધકેલી દો પણ કોઇની હિંમત ચાલી નહિ પરતુ ફરી અકબરશાહનો હુકમ થતા, શ્વાસ ખાતા આદમને ઉઠાવી લાવી, તત્ક્ષણ નીચે ફેંકી દેવામાં આવ્યો ને તેના ખોપરીના કુરચેકુરચા ઊડી ગયા.

શાહ તરત જનાનામાં ગયો, ત્યા બેગમ માહમ સોમી જ ગઈ તે આ ગરબડ સાભળી માંદીમાંદી પોતાના દીકરાના ખબર લેવા દોડી આવી હતી અકબરે ટૂકમા જ કહ્યુ કે તેણે મારા દીવાનનુ ખૂન કર્યું તે બદલ મેં તેને સજા કરી છે 'ઠીક કર્યું', એટલુ જ ડોશી બોલી, પણ પછી તેણે ખરી વાત જાણી ત્યારે પૂછ્યું કે તેને કોણે માર્યો ત્યારે શાહે એટલું જ કહ્યુ કે 'હું કાઈ ન જાણું તેના મો પર એક મુક્કાનો જખમ છે ' એ ગમ એરયે શાહી મુક્કો '

આવો નીડર ને પ્રતાપી પુરુષ તેની પોતાની સતતિથી આખરના દિવસોમા બહુ સતાપ પામ્યો સલીમે કેટલી યે વાર સ્વતત્ર થવા પ્રયત્નો કર્યા, પણ પ્રબળ પિતાની શક્તિઓ તેને ઘેરી લેતી છેવટ તેણે જ્યારે રાજા બીરસિંહને હાથે અબુલ ફઝલનું ખૂન કરાવ્યુ ત્યારે અકબરને અકથ્ય દુ ખ થયુ શાહના મૃત્યુ પહેલા જ, આમ, તેના ભારે કીમતી સલાહકારો અને સરદારો મૃત્યુ પામ્યા હતા તેનો પ્યારો દોસ્ત બીરબલ પણ કાશ્મીરની લડાઇમા માર્યો ગયો શાહના ધાર્મિક વિચારો સામે બંડ કરવાની વૃત્તિવાળાઓએ શાહજાદા સલીમને ટેકો આપ્યો હતો, પણ શાહની છેવટની ઘડીએ સલીમ ખૂબ પશ્ચાત્તાપપૂર્વક પિતાને શરણે ગયો પુત્રવત્સલ પિતાએ પણ મૃત્યુને બિછાનેથી તેને આશીર્વાદ આપ્યા, અને સરદારોને નિશાની કરી પોતાની પાઘ અને તલવાર તેને બંધાવ્યા

ઇ ૧૬૦૫ની ૨૭મી ઑક્ટોબરે આ મહાન આત્મા ખુદાતાલાને શરણે ગયો

'મારાં બાગો સત્યના દૂધ ધાવે,
જૂના દ્વેષો ઓગળી થાય સ્વર્ણ,
એ સોનાના પાડશું પ્રેમસિક્કા
ધર્મોતણી નાગફેણો મહીંથી
ખેંચી લેશું ઝેરની કોથળીઓ
ને પાડીશુ બાગ 'અલ્લાહ એક '

(ટેનીસનના 'અકબરના સ્વપ્ન' પરથી ઝવેરચદ મેઘાણી કૃત કાવ્યાનુવાદ)
(સકલિત) ર. મ. શ.

વધુ વિગતવાર માહિતી માટે વાચવા ભલામણ 'અકબરની યાદમા' ઝવેરચદ મેઘાણી કૃત (કુમકાળ પ્રકાશન), Akbar by Laurence Binyon, Akbar-The Great Moghul, Akbar Namah, Ain i Akbari.

નવાં પુસ્તકો

રઢિયાળી રાત ભાગ-૪. સપાદક-ઝવેરચદ મેઘાણી, પ્રકાશક-ગૂર્જર ગ્રથરત્ન કાર્યાલય, ગાધી રસ્તો, અમદાવાદ, ૧-૮-૦, **ભારત-કથાઓ** લેખક-હર્ષદ પટેલ, **પોયણી** લેખક-હરિલાલ મો પડયા, બંનેના પ્રકાશક-બાલવિનોદ કાર્યાલય, મલાડ, કીંમત અનુક્રમે છ અને ત્રણ આના, **ગુલકંદ** લેખક-ડૉ મોહનલાલ જ. પાઠક, પ્રકાશક બાલશક્તિ કાર્યાલય. મોડાસા (એ પી રેલવે), ૦-૫-૦, **સ્વ. કુમારશ્રી મોતીસિંહજી** મહીડા સ્મારક ગ્રથ' સયોજક-તારાચદ્ર પોપટલાલ અડાલજા, પ્રકાશક-મહીડા કુમારશ્રી નરેન્દ્રસિંહજી, મહીડા નિવાસ, માડવા-ચાણોદ, ૩-૦-૦, **કમલિની** (નાટિકા) લેખિકા-'કૃષ્ણકમળ', દેવકરણ નાનજી પ્રિન્ટિંગ ઍન્ડ પબ્લિશિંગ લિ મુંબાઈ-૧, ૧-૦-૦; **શ્રી રમણલાલ વસતલાલ દેસાઇ અભિનંદન-ગ્રથ** સંપાદક અને પ્રકાશક-શ્રી ર વ દેસાઇ સ સ સમિતિ, સોલ એજન્ટ્સ-આર આર. શેઠની કું પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુબાઈ-૨, ૨-૮-૦, **શ્રી સોમનાથ શતક** (કાવ્ય) લેખક તથા પ્રકાશક-ભાઇશંકર કુબેરજી શુક્લ, બક્ષી શેરી, મોરબી, ૦-૪-૦

રામલીલાનું છાયાનૃત્ય

મોટા પંડિતથી માંડી અજ્ઞ ગ્રામજન સુધીના લોકસમુદાયને ઉચ્ચ નૃત્યકલા દ્વારા ભારતીય સંસ્કૃતિનો પરિચય-સંદેશ આપતું

ઉદયશંકર-કલાકેન્દ્રનું નવું આયોજન

સફેદ પડદા પર છાયાચિત્ર કેવું દેખાય છે તેનો ખ્યાલ આપતું દૃશ્ય રાવણ-જટાયુ યુદ્ધનો એક પ્રસંગ

થોડા મહિના પહેલાં આપે મને અહીં થતી રામલીલાની માહિતી આપવા લખ્યું હતું ત્યારે એ રજાઓ પૂરી થયા બાદ કેન્દ્ર ખૂલતાં જ દાદાએ (શ્રી ઉદયશંકરે) રામલીલાનું કાર્ય હાથમાં લીધું એક દિવસ રામલીલા અને દુર્ગાપૂજાના ઉત્સવ માટે વિચાર કરવા ખાસ સભા બોલાવી, જેમાં ગયા વર્ષે રામલીલાના પાત્રો ભજવવા માટે જે જે ચૂંટાયા હતા તેને બદલે આ વખતે નવા જ નીમવામાં આવ્યા દરવર્ષે અહીં રામલીલાની સાથેસાથે દુર્ગાપૂજાનો મોટો ઉત્સવ પણ ગોઠવાય છે. એ વખતે એક દિવસ રામલીલા તથા પૂજા નિમિત્તે બેએક દિવસ નૃત્યના કાર્યક્રમો રાખવામાં આવે છે

આજે લગભગ એક મહિના અગાઉથી રામલીલા માટેની તાલીમ શરૂ થઈ ચૂકી છે. તેને અંગે માત્ર સવારના જનરલ ક્લાસ સિવાયના બધા વર્ગો બંધ કરવામાં આવ્યા છે સવારના દસથી બપોરના એક વાગ્યા સુધી અને સાંજે સાડા સાતથી રાતના અગિયાર વાગ્યા સુધી સખત રીહર્સલ ચાલુ રહે છે એ દરમ્યાન વચમાં માત્ર પાંચથી છ સુધી એક ઇન્ડિયન સ્વૉર્ડ એક્સરસાઈઝનો વર્ગ ચાલુ રહે છે.

રામલીલામાં રામાયણમાંથી છૂટાછૂટા મુખ્ય પ્રસંગો એવી રીતે તારવીને ભજવી બતાવવામાં આવે છે કે તે સારાયે રામાયણનો ખ્યાલ આપી ચૂકે છે. દર વર્ષે એકબે એકબે પ્રસંગો ધીમે ધીમે વધારાતા રહે છે; નહિતર પહેલેથી તે રામાયણના અંત સુધીના બધા પ્રસંગો એકસાથે કરવા બહુ મુશ્કેલ પડે.

રીહર્સલ શરૂ થતા પહેલાં શરૂઆતમાં તો એકાદ મહિનાથી, સવારે જનરલ ક્લાસ વખતે દાદા આખા વર્ગને રામલીલાને લગતા નૃત્યનાં જુદાંજુદાં સ્ટેપ (કદમ)ની અને પોશ્ચર (અભિનય)ની તાલીમ આપે છે લગભગ એકાદ મહિનો આ રીતે તૈયારી કર્યા પછી ખાસ રીહર્સલ શરૂ થાય છે ને એ વખતે ઉપરના તૈયાર થએલા સ્ટેપ અને પોઝિઝનો, ચૂંટી કાઢેલા પ્રસંગોમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. બધા મુખ્ય પાત્રોના સ્ટેપ અને પોઝ અલગ હોવાથી દરેકની પાછળ દાદાને સારો સમય આપવો પડે છે. દરેક પાત્રે પોતાનાં સ્ટેપ અને અભિનય તૈયાર કર્યાં બાદ, સંગીત નિમાયક શ્રી શિરાલીજી, પાત્રોના કદમ અને અભિનયને લગતું સંગીતસર્જન કરે છે. રોજની તાલીમ વખતે કેન્દ્રના સર્વે સંગીતકાર પોતપોતાની જગ્યાએ વાદ્યો સાથે હાજર જ હોય છે પ્રસંગોમાં ઉપસ્થિત થતું વાતાવરણ સર્જવા કેટલાયે પ્રકારના વાદ્યોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, અને એને માટે એક એક સંગીતકાર ત્રણ ત્રણ વાદ્યોનો અવાજ એક સામટો કરી શકે છે. વાદ્યોની ગોઠવણી અને સંગીતકારની બેઠકો એવી રીતે ગોઠવાએલી હોય છે કે વાદ્યો વગાડનાર સહેલાઈથી ત્રણ વાદ્યોનો ઉપયોગ એકસાથે કરી શકે દિવસની તાલીમ રોજ બપોરે પડદા વગરની લેવામાં આવે છે. એ વખતે માત્ર પાત્રોના સ્ટેપ (કદમ) અને પોઝ (અદા) સુધારવામાં આવે છે. પ્રસંગની વસ્તુયોજના પણ એ જ વખતે ગોઠવે છે. રાતની તાલીમ વખતે રીતસર પૂર્ણ પ્રકાશયોજના, સંગીત તથા વાદ્યો સહિત પડદા ઉપર છાયાનૃત્ય ઉતારવાનો મહાવરો આપવામાં આવે છે. પાત્રો છાયાનૃત્યમાં રામલીલા ભજવતા હોય છે તે વખતે સાથેસાથે શિરાલીજી રામાયણની ચોપાઈ ગાય છે, અને આખી યે રામલીલા પૂરી થાય ત્યાં સુધી આમ દરેક

વાલી અને સુગ્રીવના યુદ્ધમાં પડદા પાછળ ભજવાતો અભિનય

★ શ્રી ઉદયશંકરે યોજેલા આ નવીન નૃત્યપ્રયોગ દ્વારા તેમણે, લોકસમુદાય સમક્ષ નૃત્યકલા કેવી રીતે રજૂ કરી શકાય તેમ જ ભારતીય સંસ્કૃતિનો સમુદ્ધાર કરવામાં નૃત્ય કેટલું કરી શકે છે તેનો સચોટ ખ્યાલ આપ્યો છે. એકીસાથે હજારો માણસો રાત્રે ખુલ્લા મેદાનમાં બેસી, મોટા સફેદ પડદા ઉપર, કથા સંગીત અને નૃત્ય સાથે રામકથાના પાત્રોને વિવિધ અભિનયો, આલાપો, રાક્ષસી યુદ્ધો વગેરે દ્વારા પ્રત્યક્ષ રામાયણનો અનુભવ કરે છે, અને પંડિતથી માંડી અજ્ઞ ગ્રામજન સુધીના સૌ તેમાં એકસરખો રસ લઈ શકે છે

આ ભવ્ય પ્રયોગ શ્રી ઉદયશંકર ભિન્ન સ્થળોએ રજૂ કરી શકે તે પૂર્વે તેના વિષે કાંઈક માહિતી આપવા ભાઈ મનજલાલ ત્રિવેદીને મેં લખેલું તે ભાઈ છેલ્લા આઠ માસથી એ કલાકેન્દ્રના વિદ્યાર્થી બન્યા છે, એટલે તેમણે લખેલો આ સાથેનો પત્ર એ પ્રયોગનો ઘણોખરો આભાસ આપી શકશે સાથેના ફોટોગ્રાફ્સ માટે શ્રી ઉદયશંકર કલાકેન્દ્રના સૌજન્યનો સાભાર સ્વીકાર કરીએ છીએ —તંત્રી

(૧) રાવણ, શૂર્પણખા, વિભીષણ, ફૈયા આદિ પાત્રોના વેશપરિધાન (૨) ગિરિશૃંગો વચ્ચેના મેદાન પર રામલીલાનો રંગમંચ

પ્રસંગની ચોપાઈઓ છાયાનૃત્યની સાથોસાથ ગવાયા જ કરે છે આથી આખાયે પ્રસંગમા ભવ્ય વાતાવરણ ઉપસ્થિત થાય છે

હિંદના ઘણાખરા પ્રાંતોમા થતી રામલીલા કરતા અહીંની આ રામલીલામા સંસ્કાર અને કાવ્યભર્યું વાતાવરણ આવવાને લીધે ઘણી નવીનતા અને નવીન ખ્યાલ આપે છે હિંદની આજ સુધીની રામલીલાઓમા આવી નવીનતા રજૂ કરવામા દાદા જરૂર સફળ થયા છે

રામલીલા ભજવવા માટેનો રંગમંચ એક ટેકરીની સપાટી ઉપર બાંધવામા આવ્યો છે વિશાળ કદને લીધે તે ભવ્ય લાગે છે તેનુ દર્શન (આગળનો ભાગ) ૫૫ ફૂટ, અંદરનુ અંતર ૪૦ ફૂટ અને ઊંચાઈ ૪૫ ફૂટ રાખવામા આવી છે જે પડદા ઉપર પ્રસંગો માટે છાયા-નાટ્ય દરમાન થાય છે તે 'દર્શન-પડદો' ૪૫×૩૫ ફૂટનો, આ ચાલુ લંબચોરસ સફેદ કપડા સાંધીને તૈયાર કરવામા આવ્યો છે

સફેદ પડદા પાછળ ૪૦ ફૂટને અંતરે વિશાળ મંચ ઉપર પાત્રો અભિનય-નૃત્ય શરૂ કરે છે રાક્ષસો અથવા વાનરોને નાના અથવા મોટા બતાવવા માટે તથા ઘણીખરી સીનેરી અને સેટિંગ્સની ભ્રમણા બતાવવા માટે રંગમંચની અંદર પડદા પાછળ ૪૦૦થી ૫૦૦ કૅન્ડલ પાવરના ગોળાઓવાળી ઇલેક્ટ્રિક લાઇટો રાખી તેનુ અનેકવિધ યુક્તિઓથી હલનચલન કરવામા આવે છે હલનચલનની આ કરામતથી સૈનિકોના યુદ્ધના પ્રસંગો ઘણા કરાળ ને ભવ્ય બને છે અને અંગોની દૃશ્યરચના અને સ્થળદર્શન નાના પ્રમાણમા લાકડા તથા પાટિયા અને કપડાનો ઉપયોગ કરીને તૈયાર કરવામા આવે છે. હથિયારોની અને વેષભૂષાની વિવિધતા પુરાણા શિલ્પ ઉપરથી સ્કેચો કરીને તૈયાર કરાવવામા આવ્યા છે તલવાર, ભાલા, બરછી ધનુષ્ય-બાણ વગેરે અનેક હથિયારોના ડિઝાઇનો આપી શિલ્પી પાસે તૈયાર કરાવી લીધા છે પોષાકોમા મુકુટો, ડિઝાઇનો પ્રમાણે મહોરાંઓના, તથા અંગે ધારણ કરવાના પરિધાનો પણ ખરા નૃત્ય વખતે જેમ પહેરાય છે તેવી જ રીતે પૂર્ણ રૂપમા તૈયાર કરી ઉપયોગ કરાય છે છાયાનાટ્ય સાથે પૃષ્ઠભાગમા ચાલતુ સંગીત સુંદર વાતાવરણ સર્જે છે વાનરોના કુદરતી નીકળતા અવાજો, રાક્ષસોના ભીષણ કંઠોમાથી નીકળતી ગભરાવી નાખનારી પ્રચંડ ગર્જનાઓએ બધુ મંચની પાછળ બેઠેલા સંગીતકારોના અનેકવિધ વાદ્યો વડે ઉપજાવે છે

રામ સરયૂ નદી પાર કરે છે એ દૃશ્યથી નાટ્યપ્રવેશ કરી છાયામા લાઇટોના હલનચલનથી નદી અને વહાણની ગતિ બતાવાય છે તે પછી પંચવટીના નિવાસ દરમ્યાન સીતાજી મૃગની પાછળ રામને મોકલે છે. એ પ્રસંગમા છાયાપટ ઉપર રામ મૃગની પાછળ દૂરદૂર અદૃશ્ય થતા દેખાય છે પાછળથી લક્ષ્મણને પણ રામની પાછળ જવા સીતાજી આજ્ઞા કરે છે તાલ, લય, સંગીત અને રામાયણની ચોપાઈઓના ગાન સહિત દરેક પાત્ર કુશળતાભરી નૃત્યની અદાથી છાયા-અભિનય કરે છે.

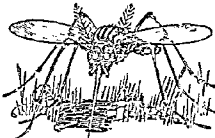
લક્ષ્મણના રામની પાછળ જવા બાદ રાવણ ભિક્ષુક બ્રાહ્મણના સ્વાંગમા સીતા પાસે ભિક્ષા માગવા આવે છે એ દૃશ્યમાં પણ કરામત કરવી પડે છે સ્ક્રીન ઉપર એક ઝાડના થડ પાછળથી ભિક્ષુ પ્રથમ દેખાય છે આજુબાજુ કુતૂહલથી નજર નાખી તે સીતાને આશ્રમમાથી બહાર આવી ભિક્ષા આપવા કહે છે જેવાં સીતા બહાર પગ મૂકે છે કે તરતજ, ભિક્ષુકની છાયામાથી કરાળ રાવણરૂપ પ્રગટ થઈ, સીતાજીનુ હરણ કરી જાય છે

રસ્તામા પડતા જટાયુ સાથેના રાવણના યુદ્ધમા જટાયુની પાંખોના ઊડવાનો ફફડાટ તથા વીરત્વભરી રીતે રાવણ પર હલ્લો કરવાની તેની શૈલી એક બહાદુર ઊડતા પક્ષીનો અજબ ચિતાર રજૂ કરે છે રાવણના શસ્ત્રના ઘાથી કપાતી જટાયુની પાંખો બીલકુલ કુદરતી જ લાગે છે. જટાયુના દેહ ઉપર લટકતી એ પાંખોનો તરફડાટ એ પાત્રની કુશળતા ઉપર આધાર રાખે છે 'ધ ટ્રૅજેડી ઑફ ધ ક્રેઈન ડાન્સ'ના સંયોજક શ્રી શર્માએ જ આ જટાયુનો પાઠ તૈયાર કર્યો છે નૃત્યમા પક્ષીઓના પાત્ર ઘણા કૌશલ અને સફળતાથી તેઓ ભજવી શકે છે પક્ષીઓની હીલચાલ અને મરોડનો અભ્યાસ તેઓ નવરાશના વખતમા કર્યા જ કરે છે એ ઉપરાંત તેઓ લોકનૃત્યમા પણ પ્રવીણ છે અહીં દાદાના માનીતા વિદ્યાર્થીઓમાના તેઓ એક છે.

જટાયુને આશીર્વાદ આપતા સીતા આભૂષણ વેરતા રાવણ પાછળ ચાલ્યાં જાય છે તે પછી રામ અને લક્ષ્મણ સાથે સુગ્રીવ હનુમાન વગેરેનો મેળાપ, સુગ્રીવે રસ્તામાથી મેળવેલા આભૂષણો રામને બતાવવા, વાનરો સાથે મૈત્રી, વડીલ બંધુ વાલી સાથે સુગ્રીવનુ ગદાયુદ્ધ અને આખરે રામબાણથી વાલીનો વધ આવે છે આ છેલ્લો પ્રસંગ પણ ઘણો જ અસરકારક તૈયાર કર્યો છે વાલી-સુગ્રીવના ગદાયુદ્ધના પ્રસંગમા તેમના દેહની વિશાળતા અને યુદ્ધની વિકરાળતા, પડદા ઉપર ધાર્યા પ્રમાણમા કદ ઉપજાવીને લાવી શકાય છે. વાનરોના હર્ષનાદની ચીચિયારીઓ પણ સાથેસાથે ઘણી અસર કરે છે વાનર મિત્રોને આશીર્વાદ આપી સૈન્યસહિત રામ લંકાગમન કરે છે

સમુદ્રકિનારે નલ નીલના હસ્તે થતુ સેતુબંધન અને હનુમાનનુ સમુદ્ર-ઉલ્લંઘન પણ ઘણુ અસરકારક દેખાય છે હનુમાનનુ પાત્ર પ્રભાતકુમાર કરીને બંગાળી જુવાને તૈયાર કર્યું છે (જેમણે તાજેતરમા સિંધી સાથે લગ્ન કર્યું તે) સ્ક્રીન પાછળથી હનુમાનના પાત્ર તરીકે જ્યારે તેઓ છલંગ મારે છે (અનુ૦ આગળ પાન ૩૩૫મે)

વરસોવરસ લાખો હિંદીઓનો ભોગ લેતો આજનો ઘરઘરનો રોગ

મેલેરિયાનો મચ્છર

મેલેરિયા

દર વર્ષે હિંદમાં રોગોને જિંદગીઓનો મોટો કર ભરવો પડે છે. આમાં મેલેરિયાની હરીફાઈ કરી શકે એવો બીજો એકે રોગ નથી. એવો અંદાજ કાઢવામાં આવ્યો છે કે મેલેરિયા દર વર્ષે લગભગ ૧૦ લાખ જિંદગીનો ભોગ લે છે, અને એનાથી પીડાતા રોગીઓની સંખ્યા ૧૦ કરોડ ઉપરની જવા જાય છે' એના નિવારણ માટે હિંદને માથે ૪૦ કરોડ રૂપિયાનો વાર્ષિક બોજો લદાયેલો જ છે આથી કરીને આ રોગની સામે શી રીતે આપના પગલાં ભરી શકાય એ હિંદના બુદ્ધિમાન વર્ગ સામે મોટો પ્રશ્ન છે. ખરી રીતે તો કોઈપણ માણસથી એ તરફ આંખમિંચામણાં કરીને બેસી રહેવાય એવું નથી, કારણકે મેલેરિયાનો ભોગ બનેલા કરોડો માણસો દિવસોદિવસ ફિક્કા અને ક્ષીણ બનતા જાય છે, અને એના જ પરિણામ રૂપે હિંદવાસીઓના જીવન જિંદગી તરફની અભિરુચિ વગરના થતા જાય છે. આથી મેલેરિયા વિષે વધારે નહિ તો પણ પ્રાથમિક જ્ઞાન હોવું અને એને શી રીતે દૂર કરી શકાય એ જાણવું એ આપણામાંના દરેકને માટે અતિશય જરૂરી છે. એ જાણ્યા પછી જનતાના આ મોટા દુશ્મનનો નાશ કરવામાં આપણે શો ફાળો આપી શકીએ એ જોવાની આપણી કુદરતી ફરજ બની રહે છે

ભિનાશવાળી આબોહવામાં મેલેરિયા વધુ અનુકૂળતાથી પ્રસરે છે એ જ્ઞાન તો સૈકાઓ જૂનું છે. શબ્દપૃથક્કરણની મદદ લઈએ તો જણાય છે કે 'ખરાબ હવા' (bad air)ને ઈટાલિયન ભાષામાં 'મેલ એરિયા' (mal aria) કહેવામાં આવે છે ઈ. ૧૮૯૦ની સાલ પહેલાં ઘણાઓએ મેલેરિયા દૂર કરવા પ્રયત્નો કર્યા હતા. એ વખતે એ પણ જાણમાં હતું કે એ રોગનું કારણ લોહીનાં રક્તવર્ણી અણુઓ (corpuscles)માં રહેતા પૅરેસાઈટ્સ છે પૅરેસાઈટ–parasite એટલે બીજાના ઉપર આધાર રાખી આળસુ જીવન જીવનારા જંતુઓ. પણ રોગને એક જગાએથી બીજી જગાએ ફેલાવવામાં મચ્છરો શો ભાગ ભજવે છે તે હજુ સમજાયું નહોતું ઈ. ૧૮૯૨માં મિ. (પાછળથી સર) રોનાલ્ડ રૉસ ઈન્ડિયન મેડિકલ સર્વિસમાં હતા તેમણે આ દિશામાં શોધખોળ ચાલુ કરી અને કેટલાયે પ્રયત્નોને અંતે તેમણે બે પ્રશ્નોના ઉત્તર મેળવ્યા કઈ જાતના મચ્છર આ ઉપદ્રવ ફેલાવે છે તે અને પૅરેસાઈટ્સની મચ્છરના શરીરમાંની સ્થિતિ સિકંદરાબાદમાં સન ૧૮૯૭ના ઑગસ્ટની ૨૦મીએ રૉસે શોધી કાઢ્યું કે આ મચ્છરો ઍનોફીલ્સ (anopheles) જાતનાં છે અને તેના મેજિક બૉડીની અંદર કે ઉપર પૅરેસાઈટ્સ રહે છે આ ઉપરથી મેલેરિયાનો રોગ શી રીતે વિકાસ પામે છે એનો એમણે સૂક્ષ્મ અભ્યાસ આદર્યો પરિણામે આજે આપણે જાણીએ છીએ કે રોગનું કારણ થોડો વખત માણસના શરીરમાં અને થોડો વખત મચ્છરના શરીરમાં રગપૂર્ણ જિંદગી જીવતા પૅરેસાઈટ્સ છે (વૈજ્ઞાનિકના જીવનની બીજી બાજુ બતાવવા અહીં ઉમેરી શકાય કે આ જ મિ. રૉનાલ્ડ રૉસ જર્મન મહાકવિ ગેટે અને અંગ્રેજ કવિ બ્રાઉનિંગની માફક વૈજ્ઞાનિક ઉપરાંત સુપ્રસિદ્ધ કવિ પણ હતા. સન ૧૯૨૫માં તેમને અંગ્રેજ કવિઓની સમિતિના પ્રમુખ નીમવામાં આવ્યા હતા) એ જણાવવું જરૂરી છે કે રોગના ફેલાવામાં માત્ર મચ્છરીઓ જ (નાના મચ્છર નહિ, પરંતુ મચ્છરની માદાઓ) ભાગ લે છે, નર મચ્છર કદી લોહી ચૂસતા નથી

હવે આપણે પૅરેસાઈટ્સની જીવનકહાણી તરફ નજર નાખીએ.

માદા મચ્છર માણસને કરડે છે ત્યારે પોતાની લાળ (saliva)નું ટીપું શરીરમાં દાખલ કરે છે આ લાળની અંદર પૅરેસાઈટ્સ રહેલા હોય છે આ પૅરેસાઈટ્સ આપણા લોહીમાંના લાલ કોષો (red cells) ઉપર હુમલો કરે છે, એમાંથી જ ખોરાક મેળવીને ધીમેધીમે મોટા થતા જાય છે અને છેવટે લગભગ કોષના જેટલા જ મોટા થઈ કોષમાંની જગ્યા પૂરી નાખે છે ત્યાર પછી તેનું વિભાગીકરણ શરૂ થાય છે અને એકમાંથી જ ૧૦થી ૧૫ નાના પૅરેસાઈટ્સ પેદા થાય છે હવે ખાલી બનેલો રક્તવર્ણી કોષ ફાટે છે અને એમાંથી નાના પૅરેસાઈટ્સ બહાર પડે છે એમ જણાયું છે કે મેલેરિયાના આ પૅરેસાઈટ્સને જાતિ (Sex) હોતી નથી આ બચ્ચાંઓ બીજા રાતા કોષો પર હુમલો કરે છે, એમાંથી ખોરાક મેળવે છે ને એ પ્રમાણે સંખ્યા વધે છે. જ્યારે લાલ કોષ ફાટે છે ત્યારે લોહીમાં એ રોગનું ઝેર ભળવાથી દરદીને તાવ આવે છે પૅરેસાઈટ્સ અને નાશ પામેલા કોષો ઘણીવાર હૃદય, મગજ, ફેફસાં વગેરેની નસોમાંના લોહીના વહનમાં અંતરાય રૂપ બને છે અને એ ઉપરથી બીજા દરદો ઊભા થાય છે જો કોષોનો નાશ વધારે પ્રમાણમાં થાય તો લોહીનું પાણી બનવાનો રોગ (ઍનીમિયા—anemia) થઈ જાય છે.

શરીરને ઠીકઠીક નુકસાન કર્યા પછી થોડે સમયે મોટા થએલા પૅરેસાઈટ્સ જાતિ ધારણ કરે છે કેટલાક પુરુષત્વ પામે છે ને કેટલાક સ્ત્રીત્વ. આ પછી એમાંના ઘણાખરા નાશ પામે છે, પણ સંજોગવશાત્ એ માણસના લોહીમાંથી એમાંના એકાદ બે પૅરેસાઈટ્સને જો કોઈ બીજા મચ્છરે ચૂસી લીધા, તો તે એક વાર ફરીથી મચ્છરના જઠરમાં પોતાનું કાર્ય શરૂ કરી દે છે માદાના શરીરમાં થોડો ફેરફાર થાય છે અને એ ઈંડાં મૂકવાની તૈયારી કરે છે. લગભગ એક અઠવાડિયામાં તો દાતરડાના આકારના સેંકડો નાના જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે આ જંતુઓ મચ્છરના લોહીમાંથી લાળની કોથળી (salivary gland)માં જાય છે અને બીજા કોઈ કમનસીબ માણસના લોહીમાં મચ્છરના ઈન્જેક્શન મારફત દાખલ થવાની રાહ જુએ છે આ ક્રિયા ચક્રાકારે ચાલ્યા જ કરે છે અને પરિણામે માણસ બીમારી કે મૃત્યુનો ભોગ થઈ પડે છે પણ માણસને સારે નસીબે, મચ્છરની જે ૧૫૦૦ જાતો છે તેમાંથી માત્ર ૧૫૦ જ ઍનોફીલ્સ જાતની છે, ને એમાંથી પણ માત્ર ૧૦ ટકા જ વધારે ભયજનક છે. અમુક લત્તામાં માત્ર એક કે બે જાતના મચ્છરો જ હોય છે

મેલેરિયાના જંતુવાળું લોહી જો કોઈ બીજો લોહી ચૂસનારો જંતુ ચૂસે છે તો પૅરેસાઈટ્સનો તરત નાશ થાય છે મેલેરિયાના પૅરેસાઈટ્સમાં ત્રણ જુદી જુદી જાતો છે. એક જાતને રાતા કોષોમાં મોટા થવા માટે બે દિવસ લાગે છે, બીજીને ત્રણ દિવસ લાગે છે. આથી

પહેલી જાતમાં દર બીજે દિવસે તાવ આવે છે અને એ મૅલેરિયાને એકાંતરીઓ તાવ Tertian Malaria કહેવામાં આવે છે, બીજી જાતનો તાવ દર ત્રીજે દિવસે આવે છે, આ તાવને તરીઓ તાવ Quartan Malaria કહે છે. ત્રીજી જાત અનિયમિત રીતે વધે છે—કોઈ જલદી તો કોઈ ધીમે એથી રોજ કે અનિયમિત પણે તાવ આવે છે

મૅલેરિયા દૂર કરવાના બે ઉપાય છે સ્વચ્છતા વધારીને મચ્છરના જંતુનો નાશ, અને માણસના શરીરમાંથી પૅરેસાઇટનો નાશ જ્યાં મચ્છરના જંતુને અનુકૂળ જગ્યા મળે ત્યાં એ વધે એ તો દેખીતુ છે. જંગલ અને ખિનારાવાળી જગ્યાનો આમાં સમાવેશ થાય છે આવી જગ્યામાં મૅલેરિયાના નાશ માટે પગલાં લેવાવાં જોઈએ અને એ જગ્યાની એક માઇલની હદમાં મચ્છરના જંતુ ઉત્પન્ન ન થાય એની કાળજી લેવાવી જોઈએ મૅલેરિયાના કારણ રૂપ કેટલીક વસ્તુઓ તો માણસે પોતે ઊભી કરેલી છે; જેમકે ખેતીને માટેની નહેરો, ચોખા અને શેરડી જેવા પાણીમાં થતા પાક, પાણીના કુદરતી વહનને અટકાવતી રેલવેઓ, પાણીનો નિકાલ કરનારી ખામીવાળી ગટરો, ખાબોચિયાં, કૂવાઓ વગેરે આવી જગ્યાઓમાં જંતુનાશક દવાઓ અવારનવાર નંખાવી જોઈએ, ગટરો અને પાણીના નિકાસમાર્ગોમાંની ખામીઓ દૂર કરવી જોઈએ, ખાબોચિયાં પુરાવી નાખવાં જોઈએ અને કૂવાઓ બંધ થવા જોઈએ, અથવા સાફ રહેવા જોઈએ.

લોહીમાંના પૅરેસાઇટનો નાશ કરવા માટે તો દવાની જ જરૂર પડે. હાલ બજારમાં મૅલેરિયા માટે 'અકસીર' ઘણી દવાઓ મળી શકે છે પણ ક્વિનીન જેવી સોંઘી અને સહેલી બીજી એકે દવા નથી એમ કહેવાય છે કે ઈ ૧૬૩૯માં કાઉન્ટેસ દ-ઍલ-ચિંકોનએ યુરોપમાં સિંકોના ઝાડની છાલ દાખલ કરી. આ બાદનો ઘણો પેરૂમાં વાઇસરૉય હતો તેના કોઈ મૂળ રહેવાસીએ આપેલી સિંકોનાની છાલથી કાઉન્ટેસ સાજી થએલી ઈ ૧૮૨૦માં પૅલેટીઅર અને કૅવેન્ટને સિંકોનાની છાલમાંથી ક્વિનીન છૂટું પાડ્યું ધીરેધીરે તેનો ઉપયોગ વધ્યો ને યુરોપના જુદાજુદા દેશોમાં સિંકોનાનું વાવેતર થવા લાગ્યું જાવામાં ૧૮૫૪માં ડચ લોકોએ એનું સફળ વાવેતર કર્યું. ૧૮૬૦ લગભગ હિંદમાં નીલગિરિમાં, રાંચીની ખીણમાં મગપૂ આસામ અને અજમેરમાં કરેન હિલ્સમાં સિંકોનાનાં ઝાડ વાવવામાં આવ્યાં.

સિંકોના વૃક્ષમાં પણ જુદીજુદી જાતો હોય છે અને તેમાંથી ક્વિનીન અને બીજાં દ્રવ્યો જુદાજુદા પ્રમાણમાં નીકળે છે સંયોગીકરણ(synthesis)થી બનતી દવાઓમાં મૅલેરિયા માટે પ્લાસ્મોચિન (plasmochin) અને ઍટેબ્રિન (atebrin) વધુ જાણીતી છે ગયા વિશ્વયુદ્ધ વખતે ક્વિનની તાણ પડવાથી તેની જગ્યાએ વાપરી શકાય એવી સીન્થેટિક દવા શોધી કાઢવા માટે એબરફેલ્ડની બેયર-મીસ્ટર-લ્યુશિઅસ રીસર્ચ લૅબૉરેટરીમાં પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા, અને એને પરિણામે આપણને પ્લાસ્મોચિન મળ્યું ત્યાર પછી ઍટેબ્રિનની શોધ થઈ આ બન્ને દવાઓ ઘણી શીઘ્ર પરિણામી છે, પણ ભાવમાં મોંઘી છે, અને માદક હોવાથી વાપરવામાં કુશળ તબીબી સલાહની જરૂર પડે છે ઍટેબ્રિન લીવરને નુકસાન કરે છે ને અતિસેવનથી શરીર પીળું પડી જાય છે. જોકે બીજી પણ કેટલીક દવાઓ છે, પણ તેનું કંઈ ખાસ મહત્ત્વ નથી મોંઘી હોવાથી, તબીબી દેખરેખની જરૂર પડવાથી ને હિંદમાં મોટા પાયા પર ઉત્પાદન કરવાનું વિકટ હોવાથી પ્લાસ્મોચિન ને ઍટેબ્રિનનો બહોળો ઉપયોગ હિંદમાં શક્ય નથી. આથી દેશની જરૂરિયાત પ્રમાણે ક્વિનીન બિનહરીફ છે ને છૂટથી વાપરી શકાય એમ છે ક્વિનીનની બાબત સમજવામાં શ્રી કે વી. કીગને તૈયાર કરેલો નીચેનો કોઠો માર્ગદર્શક થઇ પડશે.

મૅલેરિયાના રોગી	૧૦થી ૧૨ કરોડ
ક્વિનીનની ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાત	૬થી ૧૨½ લાખ રતલ
હાલમાં વપરાશ	૧,૧૦,૦૦૦ રતલ
આયાત થતુ ક્વિનીન	૧,૪૦,૦૦૦ રતલ
હિંદમાં બનતુ ક્વિનીન	૭૦,૦૦૦ રતલ
સીંકોના વાવવા હિંદમાં મળી શકે એવી જમીન	૩૮,૦૦૦ એકર
તેમાંથી શક્ય ઉત્પાદન	૧૮½ લાખ રતલ

આપણા દેશમાં ૯ રૂપિયે રતલ લેખે ક્વિનીન સલ્ફેટ બનાવી શકાય એમ છે, અને છતાં તે આપણને ૧૮ રૂપિયે મળે છે! હિંદની સરકાર ખાસ કરીને બ્રિટિશ-ડચ કંપનીના વાવેતરને મદદ કરવા ખાતર જ આ નીતિને વળગી રહી છે સરકારે ક્વિનીનની નીતિમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર છે.' (અને આજે લડાઇને લીધે તો તેનો ભાવ લગભગ ૩૫૦ રૂપિયે રતલ થવા ગયો છે)

સિંકોનાના વાવેતરને પૂર્ણ રીતે વિકાસ પામતાં ૭ થી ૮ વર્ષ લાગે છે. જો હિંદી જનતાને ક્વિનીન પહોંચાડવું જ હોય, તો તેની ખેતીની શરૂઆત ઢીલ મૂક્યા વિના એકદમ થવી જોઈએ, કારણ કે ત્રણે ફાયદા—સોંઘુ, સુગમતાવાળુ અને અસરકારક—એકીસાથે ધરાવતી બીજી એકે સિન્થેટિક દવા નથી અને નજીકના ભવિષ્યમાં મળી શકે એવું કંઈ કારણ પણ નથી. વળી સિંકોનામાંથી ક્વિનીન ઉપરાંત બીજા કેટલાક alcaloids મળે છે, જેમની અંદર મૅલેરિયા દૂર કરવાની સારી શક્તિ હોય છે. આથી જો દરેક ચીજનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો વળી વધારે સસ્તી કિંમતે ક્વિનીન મેળવી શકાય.

મૅલેરિયા, કૉલેરા, મરકી અને ક્ષય જેવા ભયંકર દરદો આપણે ત્યાં ઘર કરીને બેઠા છે શું આપણે આ દિશામાં કશું જ કરી શકીએ એમ નથી? સરકારને બાજુએ રાખતાં, રાજકીય મંડળોએ, તેઓ આર્થિક અને રાજકીય બાબતમાં કરે છે તેમ, આ દિશામાં પણ જાગૃતિ આણવી જોઈએ એને માટે મોટા ફાળાની જરૂર પડે, પણ જ્યાં સુધી જનતામાં સામાજિક ફરજનો ઉત્સાહ ન હોય ત્યાં સુધી માત્ર ફાળાથી કંઈ અર્થ સરે એમ નથી દરેક ગામે પોતાના મંડળ દ્વારા તંદુરસ્તીના પ્રશ્નનો ઉકેલ આણવો જોઈએ. ઈ ૧૯૨૭માં સ્થપાએલ 'મૅલેરિયા ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઑવ ઇન્ડિયા' આ દિશામાં સારું કામ કરી રહ્યું છે તેમાં માહિતી મેળવીને પ્રયોગો કરવામાં આવે છે, મૅલેરિયાના ઉપાયો કરવામાં તે મદદ કરે છે, દવાખાનાં ચલાવે છે, મૅલેરિયાની બાબતમાં કેળવણી આપે છે, મહત્ત્વનાં લખાણો પ્રસિદ્ધ કરે છે વગેરે પણ આટલા મોટા દેશમાં એ એક ઇન્સ્ટીટ્યૂટ કેટલું કરી શકે? એ માટે તો આખા સમાજમાં જાગૃતિ અને પ્રયત્ન જોઈએ

છેવટે, એક નમ્ર સૂચના મૂકું દર વર્ષે ઑગસ્ટ માસની ૨૦મી તારીખે 'mosquito day' (મચ્છર-દિન) ઉજવવો જોઈએ સર રૉનાલ્ડ રૉસ પોતે પોતાની મહાન શોધની યાદગીરીમાં ૨૦મી ઑગસ્ટને 'mosquito day' કહેતા અને જ્યારે આ દેશમાં ધાર્મિક અને રાજકીય કારણોસર આટલા બધા દિવસો રજાના પળાય છે, તો પ્રજાના આરોગ્ય માટે એક દિવસનો આ 'આરોગ્ય તહેવાર' વધારવાથી કંઈ ખાસ ફેર પડવાનો નથી. આ દેશનો એ અગત્યનો દિવસ બનવો જોઈએ; અને એ દિવસે તંદુરસ્તીનો સંદેશ હિંદના ખૂણેખૂણે ફેલાવો જોઈએ તે દિવસે દેશભરનાં શહેરો, કસ્બા અને ગામડેગામડાંમાં સાફસૂફી અને પછી ભાષણો, ફિલ્મો, પ્રદર્શનો અને રેડિયો દ્વારા તથા બીજી અનેક મૅલેરિયા સામે શી રીતે સંગ્રામ તેનું જ્ઞાન જનતાને આપવા પ્રચંડ પ્રયત્નો થવા જોઈએ.

('હરિજન રિવ્યૂ'ને આધારે) રજનીકાન્ત હિ. સુનશી

બાપુનું બજેટ

ઊંટ ગમે તેટલા ઢેકા વધારે
—પણ માણસ તેની સામે કાઠડા કરવાનો જ

પ્રશ્ન ખરેખર ગંભીર હતો. કારભારી સાહેબ જેવા આંટીઘૂંટીવાળા માણસને કપાળે પણ મૂંઝવણસૂચક પ્રસ્વેદબિંદુઓ બાઝયાં હતાં. બાપુનો તો ચહેરો જ એવો જડ હતો કે કોઈ પણ જાતનો ભાવ વાંચી જ ન શકાય. બાકી તેમના મનમાં યે કારભારી સાહેબ કરતાં ઓછી મૂંઝવણ હતી એમ માનવાનું નથી.

મૂંઝવણ તો થાય જ ને? 'નાણાં વિનાના નર નીમાણા' એ કહેવત રચનાર કોઈ વ્યવહારદક્ષ અર્થશાસ્ત્રી જ હોવો જોઈએ. અત્યારે નર તો શું પણ નરપતિ- નૃપતિ–બાપુ જેવા પણ નાણાં વિના નીમાણા થઈને બેઠા હતા. રાજની તીજોરીમાંથી ચૂકવવાના બીલ અત્યારે હૈયા સામી હોળી પ્રગટાવીને ટેબલ ઉપર પડ્યા હતા, અને એ હોળીની પડખે ડાકણ રચતા ડઝનબંધ રીમાઈન્ડરોની થપ્પી હતાશ બનાવી દેતી હતી. આ ઉપરાંત આતવારે ને ત્રીજવારે રૂબરૂ ઉઘરાણી કરવાવાળાઓનો તો તોટો જ નહોતો. હજી ગઈ કાલે જ સિયાલકોટવાળો ક્રિકેટના સામાનના બીલની યાદ તાજી કરાવી ગયો હતો. અત્યારે બાપુને થયું કે ઓગણસાઠ આટલું બધું ક્રિકેટ ન ખેલ્યા હોત તો સારું થાત. પણ એકલા ક્રિકેટનો જ વાંક શા સારુ કાઢવો? એલી નાચવાળીઓના આખા તાયફાનો ત્રણત્રણ મહિનાનો તનખો ચઢી ગયો હતો. આ સિવાય જ્હોની વૉકરના જૂનામાં જૂનો વ્હિસ્કી ઓર્ડર નોંધ્યો હતો એના પૈસા પણ હજી સુધી ભરપાઈ નહોતા થઈ શક્યા. આમ વિપત્તિ પણ, વરસાદની જેમ આવી ત્યારે એકસામટી આવી પડી હતી.

આજના દિવસ સુધી બાપુના સિવિલ લિસ્ટના હળખબૂટ ખરચો કારભારી સાહેબે સિફતપૂર્વક પૂરા પાડ્યા હતાં. ક્યાંથી અને કેવી રીતે પૂરા પાડ્યા હતા એની સાથે આપણને નિસ્બત નથી. પ્રજાને ખંખેરવાની અનેક રીતો તેમણે ઉપજાવી કાઢી હતી. આજે પણ તેમની કુનેહ ઉપર મુસ્તાક રહીને હાઈનેસ હસતું મોં રાખી શક્યા હતા.

આ વર્ષે બજેટમાં મોટામાં મોટી ખાધ આવી હતી. રખે માની બેસતા કે આ ખાધનું કારણ બાપુનો વિલાયતનો પ્રવાસ હતો. પ્રવાસ માટે તો પહેલેથી જ જોગવાઈ થઈ ગઈ હતી. પણ કોઈ અધન્ય ઘડીએ બાપુનો પગ આડોઅવળો પડી ગયો અને બદમાસોની ટોળકીએ ધાકધમકી આપીને બહુ મોટી રકમનો ચેક લખાવી લીધો. આને લીધે બજેટમાં ગાબડું પડ્યું. એક તો બાપુનું ખોબા જેવડું રાજ, આવકના બહુ મોટા સાધન નહિ, ને ખર્ચનો પાર નહિ. એમાં વળી બાપુ આવી અણધારી આફતો વહોરી આવે! કારભારી સાહેબ તે બીચારા શું કરે? પૈસાના તે કાંઈ ઝાડ થાય છે તે ખંખેરી આવે? છતાં બાપુ તો, પેલી વાતની જેમ, પોતાના રાજના બાવળને પણ આંબા માનતા અને તેમને ય ખંખેરી શકાય તેટલા ખંખેરતા.

અફીણ અને ગાંજો–ચરસ જેવી કેફી વસ્તુઓથી માંડીને તે ધૂળ જેવી ચીજોના ઇજારા અપાઈ ચૂક્યા હતા. બહારથી આવતી હરેક ચીજ ઉપર આકરી જકાત લેવાતી. દાદા આદમના વખત જેટલા જૂના અનેક વેરાઓ પ્રજાએ ભરવા પડતા. એ ઉપરાંત કેટલીક નવી જ જાતના કર પણ નાખવામાં આવ્યા હતા. બાપુ માટે સલૂન બાંધવું હતું ત્યારે ખેડૂતોના હળ દીઠ રૂપિયાનો સલૂન ટેક્સ પરાયો હતો. પછી એક દિવસ બાપુને પોતાનું પૂતળું પોતાની હયાતીમાં જ ખોડવાનો અભરખો થયો (કારણ કે મનમાં ખાત્રી જ હતી કે મૃત્યુ પછી તો પ્રજા પૂતળું બનાવવાની તો શું પણ યાદ કરવા જેટલી યે દરકાર કરવાની નથી) આથી, જીવ્યા કરતાં જોયું ભલું માની પોતાને આરસમાં કંડારેલા જોવા પ્રજા ઉપર બાવલા ટેક્સ નાખેલો. આમ ચૂસીચૂસીને પ્રજાને ચૂસાયલા ગોટલા જેવી તો કરી જ મૂકી હતી. હવે વધારે ચૂસવાથી, રસ મળવાને બદલે ઉલટાની, છાલ ઘસાવાનો ભય હતો.

છતાં કારભારી સાહેબે એક રસ્તો શોધી કાઢ્યો. રાજ્યની હદની બહારથી આવતી ખાંડને અટકાયત કરી, રાજ્યે પોતે જ ખાંડ વેચવાનો ઇજારો રાખવો અને મનફાવે તે ભાવે વેપારીઓને વેચવી. આમ કરવાથી થવાની સંભવિત આવકનો આંકડો કારભારી સાહેબે હળવેક રહીને બાપુના કાનમાં કહ્યો ત્યારે બાપુની છાતી ગજગજ ફૂલી ઊઠી.

આ યોજના ઉપલક દૃષ્ટિએ જેટલી આકર્ષક લાગી હતી એટલી અમલમાં મૂકવી વખતે સહેલી ન નીવડી. બાપુનું રાજ્ય સાવ નાનું હતું, પણ એની સરહદની લંબાઈ વિચિત્રરીતે મોટી હતી. આથી કડક નાકાબંધી કરવા માટે બહુ મોટી સંખ્યામાં માણસો રોકવા પડ્યા. કેટલીક ઉજ્જડ જગ્યાઓ અને ગાડામાર્ગોએ ચોરીછૂપીથી ખાંડ આવવાનો ભય હતો ત્યાં ખાસ મકાનો બાંધીને માણસો બેસાડવા પડ્યા. આ બધા ખર્ચની જોગવાઈ પણ થઈ જ ગઈ હતી. જે ભાવથી રાજ્યને ખાંડ મળે એનાથી બમણા ભાવે પ્રજાને વેચવાનું નક્કી થયું હતું. આમાં મળતા નફામાંથી પચ્ચાસ ટકા નાકાબંધી તથા વેચાણ ખર્ચ પેટે જવાના હતા અને બાકીના પચ્ચાસ ટકા ક્રિકેટ ખર્ચ, વ્હિસ્કીનું બીલ, નાચનીઓના દરમાયા તથા અન્ય બિલ ચૂકવવામાં વપરાવાના હતા.

થોડીસરખી પણ આવક થાય એ પહેલાં જ બહુ મોટું ખર્ચ કરવું પડ્યું. એક નવા જ અમલદારની આ કામ માટે નિમણૂક કરવામાં આવી. તેમના હાથ નીચે પેટા વિભાગના માણસો નીમવામાં આવ્યા. એમનું કામ રાજ્યની ખાંડની કુલ વપરાશનો અડસટ્ટો કાઢી બહારથી ખરીદી કરવાનું હતું.

જ્યારથી હજુર હુકમમાં જાહેર કરવામાં આવ્યું કે ખાંડ વેચવાનો ઇજારો રાજ્યે પોતાને હસ્તક લીધો છે ને હવેથી બમણે ભાવે ખાંડ વેચાશે અને પરહદમાંથી એક કણી પણ નહિ લાવી શકાય અને એ લાવનારને સખ્ત નસ્યત થશે, ત્યારથી જ પ્રજાના હોશ કોશ ઊડી ગએલા. તુરત જ સહુએ ગામેગામ ત્યાંથી ખાંડ વગેરે સંઘરવા માંડી. કેટલાકે તો હજી કડક નાકાબંધીનો અમલ શરૂ થાય ત્યાં રાતોરાત પરહદમાંથી ગાડાં ભરી લાવીને સંઘરો કરી રાખ્યો. વેપારીઓને ત્યાં ખાંડ લેવા માટે ઘરાકોનો દરોડો પડ્યો. વેપારીઓએ ભાવ વધાર્યા છતાં, બમણા ભાવથી જે ઓછું એટલું એ ફાયદામાં, એમ ગણતરી કરી મળી શકી એટલી ખાંડ સૌએ ભરી લીધી.

પણ આવી અનેરી નજરી ઓછી વખત ચાલવા દે એટલી હદ સુધી કારભારી સાહેબ ગમાર નહોતા. તરત એમણે સરહદ ઉપર કડક ચોકીપહેરો ગોઠવી દીધો અને કોઈપણ રીતે એક કણી પણ

ખાદ લઈ જનારને આકરી સજા ને દંડનું ફરમાન બહાર પાડી દીધું.

પણ એક અગવડ હતી. બાપુનું રાજ્ય આમ તો ખોબા જેવડું જ હતું. પણ એ ખોબામાં જ બેસીને સમાઈ જાય એમ નહોતું. રાજ્યના ગામડાં દૂરદૂર સુધી છુટાંછવાયાં હતાં. વચ્ચે અનેક જુદાં રાજ્યોની હદ આવતી હતી. જે ગામડાં સાથે હતાં તે પણ ઝૂમખા રૂપે નહિ પણ લાંબી ચીરાડના આકારે આવેલાં હતાં, જેને પરિણામે ચારે બાજુની સરહદ ઉપર ચોકીપહેરો ગોઠવવો પડશે.

લોકો સીધાદોર થઈ ગયા. કાકા કહીને રાજ્યની ખાદ ખરીદવા લાગ્યા. રાજ્યને પણ પડતર કિંમતથી બમણે ભાવે વેચવાનું હોવાથી ટંકશાળ જ જાણે પડવા લાગી. આમાંથી વ્યવસ્થા, ચોકીપહેરો વગેરેનું ખર્ચ બાદ કરતાં મબલખ નફો રહેવા લાગ્યો. એમાંથી રાજ્યની તિજોરીનું ખાલી નળિયું ભરી ગયાનું બાપુ કારભારીસાહેબની બુદ્ધિશક્તિ ઉપર આફરીન થઈ ગયા ને પગારમાં મોટો વધારો કરી આપ્યો.

થોડા મહિના સુધી તો ગાડું ચાલ્યું. પણ પછી લોકો મળવળવા લાગ્યા. આગળ કહ્યું તેમ રાજ્યના ગામડાંઓની પડખોપડખ જ પરરાજ્યોની હદ આવી રહી હતી. રાજ્યનો વિસ્તાર જ એવો વિચિત્ર હતો. હવે આ પરહદમાં તો ખાદના ભાવ અહીં કરતાં અર્ધા જ હતા. પરિણામે ચોરીછૂપીથી ખાદ લાવવાની લાલચ વધી. એ જુદાં જુદાં રાજ્યો વચ્ચે કેટલીક જગ્યાએ તો માત્ર એક ખેતર જેટલી જ જગ્યા હતી. આ અંતરમાં બંનેની હદ ગણાતી ને ત્યાં શેઢેશેઢે આમાં આડેતા બાપુના રાજ્યમાંથી લોકો ઝાડે ફરવા વર્ષોથી એ ખેતરોમાં જતા. આ કુદરતી હાજતને રોકવાનું બાપુને ઉચિત લાગ્યું નહોતું. પહેરેગીરો શેઢેશેઢે જ ફક્ત સામાચીન દિવસ અને રાત ચોકી કરતા હતા.

થોડા દિવસમાં ચોકિયાતોને લાગ્યું કે લોકોની પાચનશક્તિ વધી છે. આડે દિવસે જેઓ માત્ર સવારમાં જ ઝાડે ફરવા જતા એ હવે સાંજે પણ જવા લાગ્યા. જેઓને માત્ર સાંજે જ જવાની આદત હતી તેઓએ સવારે પણ જવું શરૂ કર્યું. કેટલાક તો ચોરને કાંધ મારવા જેવા બળબળતા તડકે પણ માથે ફાળિયું વીંટી, હાથમાં લોટો લઈને નીકળી પડતા. આ એકાએક થએલા ફેરફારનું સાચું કારણ શોધવા જેટલી મહેનત, પગારપૂરતો જ રસ ધરાવનાર ચોકિયાતો કરે એમ નહોતા. એમનામાંના એક ડીખળીએ સમજાવ્યું કે એ તો હવે ખાદ મોંઘી થવાથી માણસો ચા ઓછી પીએ છે એટલે પાચનશક્તિ સતેજ થઈ છે અને ભૂખ ઊઘડી છે.

પણ પછી એક બીજું કૌતુક થયું. ઝાડે ફરવા જનારાઓના લોટાઓનું કદ વધવા લાગ્યું. પહેલાં જેઓ નાનકડી ટબુડી લઈ જતા તેઓ અર્ધા શેરિયો કળશ્યો લઈ જવા લાગ્યા ને જેઓ અર્ધો શેરિયો કળશ્યો લઈ જતા તેઓએ શેરશેરના કળશ્યા વાપરવા શરૂ કર્યા. હજી આટલેથી જ અટક્યું હોત તો ચોકિયાતોને લવલેશ પણ ગંધ ન આવત. પણ માણસ જ્યારે ખાવા બેસે છે ત્યારે આખો લાડવો ખાતા પાછું વાળીને નથી જોતો. લોકોએ પણ ચોકિયાતોને આંધળા માની, તેમની અર્ધી બેદરકારી ને અર્ધી બિનઆવડતનો પૂરેપૂરો લાભ લેવા માંડ્યો. એ કુંતો—અણુજી લોકો જેઓ પરાપૂર્વથી વગર વાસણે જ જતા તેઓ પણ જ્યારે હાથમાં જરાય ન શોભે એવા લોટા લઈલઈને નીકળતા ત્યારે ચોકિયાતોને પાકે પાયે વહેમ ગયો કે જરૂર દાળમાં કંઈક કાળું છે.

બીજે જ દિવસે ચોકિયાતોને ઉપરી અમલદાર તરફથી સરક્યુલર આવ્યો કે ગમે તે રીતે પણ ચોરીછૂપીથી પરહદની ખાદ આવતી હોવી જોઈએ, કારણ કે રાજ્ય તરફથી વેચાવામાં આવેલી ખાદને માં લોકોની હંમેશની વપરાશ કરતા વેચાણ બહુ જ ઓછું થવા પામે છે. માટે ચોકિયાતોએ વધારે સાવધ બની, ખડે રહેવી ચોકી તાકીદે મજબૂત કરવી.

એક કણબીના છોકરાએ સૌનું નસીબ ફોડ્યું. વાત એમ બની કે રોજ એ ઘરની પછીતને છાંયડે બેસતો; પણ આજે પોતાથી ઊપાડી પણ ન શકે એવડો મોટો બનલો લઈને સૌની સાથે લોટાના બહાને ઝાડે ફરવા નીકળી પડ્યો. કલાક રહીને એ પાછો વળ્યો ત્યારે ચોકિયાતને દેખીને આડે ખેતરે ઊતરી પડ્યો. પણ ચોકિયાતને જવાથી આડફેટીએ થઈને એની સામે પહોંચ્યા. ભારે સખત કળશ્યો ઉપાડીને એ અર્ધો માંડ તો વળી જ ગયો હતો, તેમાં વળી સામેથી ચોકિયાતને આવતો જોયો. બિચારાના હોશકોશ ઊડી ગયા ને ગભરામણ છૂટવાથી હાથમાંથી કળશ્યો નીચે પડી ગયો અને ઠાંસી-ઠાંસીને ભરેલી ખાદનો ત્યાં ઢગલો થઈ ગયો.' • •

ઉપરી અધિકારીઓને આ બનાવની જાણ થઈ તે જ દિવસે એક વટહુકમ છોડ્યો કે સરહદ પરના ગામનાં માણસોએ રાજ્યની હદમાં જ મળત્યાગ કરવા જવું.

આ હુકમ નીકળ્યો તે દિવસે કારભારી સાહેબે બાપુને સમજાવ્યું કે આમ કરવાથી ચોરી થતી અટકશે એટલું જ નહિ, પણ રાજ્યની જ હદમાં મળત્યાગ થવાથી નાઇટ્રોજનના કમ્પોસ્ટ તત્ત્વો ખાતર પણ રાજ્યના જ ખેતરોમાં રહેશે ને એથી જમીનની ફળદ્રુપતામાં ભારે મોટો વધારો થશે, ખેતીનું ઉત્પાદન વધશે અને પરિણામે ખેડૂતોની આવકમાં વધારો થશે અને રાજ્યની તિજોરીની આવક વધારી શકાશે અને એ વધારે આવકમાંથી નોકરીઓની રાખ્યા વધારી શકાશે, નાનામાં નાના સિપાઈની બાટલીઓ વધારે ખરીદી શકાશે . . . અને . . . શું વધારી શકાશે એના કરતાં શું નહિ વધારી શકાય એ જ કહેવું મુશ્કેલ છે.

કારભારી સાહેબની અર્થશાસ્ત્રની ઊંડી સૂઝ ઉપર બાપુ ફરી એક વાર આફરીન થઈ ગયા, અને બીજું બધું તો વધવાનું હોય ત્યારે વધે, પણ એમના પગારમાં તો વધારો કરી આપ્યો.

હવે નવો હુકમ નીકળવાથી મળત્યાગને બહાને કળશ્યામાં આવતી રોજિંદા વપરાશની ખાદ બંધ થઈ. પરિણામે હોટલવાળાઓને ચાના ભાવ વધારવાની ફરજ પડી. સિંગલ કપ એક પૈસામાં મળતો તેના હવે બે પૈસા થયા, અને ડબલ કપના બે પૈસામાંથી ચાર થયા. પણ વસતિનો મોટો ભાગ કાયમ કપ પીવાવાળા અશરખાઓનો જ હતો. કોઈક દિવસ મોકળે ડબલ પીવાની ઈચ્છા થાય તે પણ એ સાગટો ડબલ પીવાને બદલે, બે ટીપું ચા વધારે મળી એ, એમ કરીને ઉપરાઉપર બે સીંગલ ચડાવતા. આવા માણસોને જ્યારે માત્ર એક ખેતર ઓળંગવાથી જ કપ દીઠ પૈસાની બચત થતી હોય ત્યારે અહીં બે પૈસા ખરચી ગેવા તે કોણ નસવાઈ આ તેમાં હોય? થોડા જ દિવસમાં ગામની હોટલની પર ફૂગ ચૂડી પડી અને સૌ સામે ગામ ચા પીવા જવા લાગ્યા. પરિણામે હોટલો બંધ થવાથી ખાદના વેચાણમાં નરમાઈ આવી. એ તો ઠીક, પણ હોટલવાળાઓએ ધંધો બંધ થવાને કારણે હોટલના પરવાના રદ કરાવ્યા તેથી રાજ્યને એ રસ્તે થતી મોટી આવક ગુમાવવી પડી.

રાજ્યની આર્થિક નેડી આટલેથી જ અટકે તેમ નહોતી. જ્યાં એક ખેતર જેટલું ચાલવાથી જ મોટો ફાયદો થતો હોય, ત્યાં એનો લાભ ઉઠાવવા લોકો શું શું ન કરી છૂટે? હોટલો તરફથી ખાદની માગ બંધ થઈ ત્યારે રાજ્યે ધાર્યું કે હશે, આવી પરચુરણ ઘરાકી

બન્ને બંધ થતી, મોટા વરા અને જમણ વગેરે માટે તો લોકો જથ્થાબંધ સારીને આવીથી જ ખરીદ કરશે ને ? પણ આ માન્યતા યે ખોટી ઠરી. જેમજેમ મિઠાઈ વગેરેમાં ઝાઝા પ્રમાણમાં ખાંડ વાપરવાની જરૂર પડતી, એ સામે કાંઠે જઈને ત્યાંના કંદોઈ પાસે મિઠાઈ તૈયાર કરાવી આવવા લાગ્યા લોટ, ઘી, ખાંડ બધી જ ચીજો ત્યાંથી ખરીદ કરે, ત્યાંના જ કંદોઈ મિઠાઈ તૈયાર કરે અને તૈયાર થયે ગામની શેરીમાં ખાંડ મિઠાઈને સ્વરૂપે અહીં ઘસડી લાવે !

હવે તો રાજ્યના વેચાણને બહુ જ ધોકો પહોંચ્યો છતાં એને માટે નીમવામાં આવેલા માણસોના ભારેખમ પગાર તો ચડતા જ રહ્યા. એ ઉપરાંત આખી સરહદ પરના ચોકિયાતોના પગાર પણ ચાલુ રહ્યા. પણ કારભારી સાહેબ એમ કોઈથી ગાંજ્યા જાય એવી માયા નહોતા તેમણે ઘરવપરાશ માટે વેચાતી ખાંડના ભાવમાં બીજા પચ્ચાસ ટકાનો વધારો કરાવ્યો, જેથી લાડવા, પેંડા વગેરે ચીજોમાં ભેળવીને સામી હદમાંથી આવતી ખાંડનું સાટું વળી રહે આ નવી યોજના ગામના લોકો ચાહિત્રાહિ પોકારી ઊઠ્યા. કારભારી સાહેબને આ યોજના સફળ થતી લાગી. પણ કહેનારે નથી કહ્યું કે અન્યાયનો અતિરેક એ અન્યાયનો સામનો કરવાનું નવું ગજ સુઝાડે છે ? થોડા અઠવાડિયામાં જ ઓચિંતું ખાંડનું વેચાણ અર્ધે આવીને ઊભું રહ્યું.

કારભારી સાહેબ તો સાંભળીને ડઘાઈ જ ગયા ! કેવી રીતે આ બનવા પામ્યું એની જ ગમ ન પડી તપાસ કરતાં એટલું જાણવા મળ્યું કે ગામના બધા જ કંદોઈઓએ સામી હદમાં દુકાનો નાખી છે. એ સિવાય દૂરદૂરથી પણ કેટલાક નવા કંદોઈઓએ આવીને પણ ત્યાં વસવાટ કર્યો છે. સૌ ખાંડમાંથી પતાસાં બનાવવાનો ઉદ્યોગ બહુ મોટા પાયા ઉપર ચલાવે છે, અને લોકોએ હવે દરેક કામમાં ખાંડને બદલે પતાસાં જ વાપરવા શરૂ કર્યાં છે ચા દૂધ તથા મિઠાઈઓમાં તો ઠીક, પણ લગનની ખુશાલીમાં પણ ખાંડના પડાને બદલે પતાસાના પડા વહેંચવામાં આવે છે, અને છતાં એ કહેવાય છે તો ખાંડના જ પડા ! નરસિંહ મહેતાના શ્રી હરિની જેમ વસ્તુ તો એક જ હતી, પણ જૂજવે રૂપ અનંત ભાસતી હતી આ પતાસાંના ગાડાં ને ગાડાં સામી હદમાંથી અહીં ઠલવાતાં,—ખાંડ નહોતી આવી શકતી.

એટલામાં તો વર્ષની આખર આવી ગઈ અને ચોપડા તપાસતાં ખબર પડી કે રાજ્યે પોતાને ખર્ચે ખરીદેલી ખાંડનો મોટો ભાગ પડી રહેવા પામ્યો હતો. ઊલટું તેની કિંમત, માર્ગવ્યય, મુડી પરનું વ્યાજ, વખારોનું તથા દુકાનોનું ભાડું, વેચાણખાતાના આમલદારો તથા સરહદ પરના ચોકિયાતોના પગાર અને કારભારી સાહેબને મળેલો મોટો પગારવધારો, આટલું નકામું હતું

પરિણામે આ નવા બજેટની ખાધ તો મોઈ પણ વર્ષની ખાધ કરતાં વધી ગઈ હતી ચૂનીલાલ મડિયા

ઉદયશંકર-સંસ્કૃતિ-કલાકેન્દ્રનું ગુરુમંડળ

રામલીલાનું છાયાનૃત્ય

અનુસંધાન પૃ ૩૩૦થી

ત્યારે ખરેખર એમ જ લાગે છે કે જાણે હનુમાને જ છલંગ મારી !

તે પછી અશોક વાટિકામાં સીતા સમક્ષ હનુમાન અચાનક પ્રવેશ કરે છે. તે પહેલાં રાક્ષસીઓ અને રાક્ષસોનું ભયંકર નૃત્ય આવી જાય છે. એ બધાના નિદ્રાવશ થવા બાદ હનુમાન પ્રકટ થઈ રામની અંગુઠી બતાવે છે અશોક વાટિકાનું ખેદાનમેદાન અને ફળોની પાયમાલી, ઇંદ્રજિતના હસ્તે હનુમાનનું બંધન, રાવણ દરબારમાં પ્રવેશ અને અંતે હનુમાનનું લંકાદહન. એની પાછળ પ્રકાશ અને સેટિંગની કરામતો અજબ હોય છે. અને ઇંદ્રજિતના હાથે લક્ષ્મણની મૂર્છા, પાછળથી ઇંદ્રજિતવધ, હનુમાનનું સુષેણ પર્વત સહિત આવવું વગેરે પ્રસંગો ભવ્યરીતે તૈયાર કર્યા છે.

કુંભકર્ણવધનો પ્રસંગ પણ બહુ નવીનતા પમાડે એવો છે છાયામાં કુંભકર્ણનો પ્રચંડ દેહ શયન કરેલો જણાય છે તેને જાગ્રત કરવા અનેક વાજિંત્રો વગાડે છે. સૈનિકો તેના દેહ ઉપર દોડાદોડી કરવા દરમ્યાન તેના નસકોરામાંથી નીકળતા શ્વાસમાં અનેક સૈનિકો ઉછળતા દેખાય છે ! પછી કુંભકર્ણનો નિદ્રાભંગ અને યુદ્ધ દરમ્યાન કુંભકર્ણનો વધ.

પછી આવે છે આખરી મહાયુદ્ધ. અનેક સૈનિકો સહિત રાવણ રણભૂમિ તરફ ધસે છે અને પ્રચંડ સંગ્રામનો ખ્યાલ આવે છે રાક્ષસો અને વાનર સૈન્ય વચ્ચે થતા તુમુલ યુદ્ધ દરમ્યાનની ભીષણ ઘોષણાઓ અને સ્ક્રીન ઉપર દેખાતા મહાકાય માયાવી દેહો જોનારને ખરેખર ગભરાવી નાખે છે રામાયણનો આખરી સંગ્રામ ભીષણ બને છે અને તેમાં અદ્ભુત વીરતા દાખવી રાવણ રામબાણનો ભોગ બને છે.

તે પછી મંદોદરીવિલાપનો પ્રસંગ ઘણો કરુણ બની જાય છે. પણ સીતાનો અગ્નિપ્રવેશ તો ખરો હૃદયદ્રાવક થાય છે. છેવટે સૈન્ય સહિત રામ અયોધ્યા આવે છે અને રસ્તામાં થતો ભરતનો મિલાપ તો આંખમાં આંસુ લાવે છે અંતમાં રામનું રાજ્યારોહણ થાય છે અને રામલીલા સમાપ્ત થાય છે

રાવણનું પાત્ર ભજવનાર એક સારા કથકલી નૃત્યકાર છે. શાંતિનિકેતનમાં તેઓ નૃત્યના અધ્યક્ષ હતા. હાલ તેઓ આ કેન્દ્રમાં રહ્યા છે કથકલી નૃત્યની શૈલીથી અનેક કદમો અને હીલચાલોમાં તે વીરત્વ દર્શાવે છે.

પ્રેક્ષકોની બેઠકો ટેકરી ઉપર જ પગથિયાંની જેમ કોતરી કાઢેલી છે. નીચેની વચલી ખુલ્લી જગ્યામાં વિશાળ મંચ ઊભો કરવામાં આવ્યો છે. એ આખાયે સુરમ્ય સ્થળની પાછળ દૂર નંદાદેવી, ત્રિશૂલ આદિ હિમગિરિના શિખરો, નીલ આકાશ અને નીચેના પહાડોની વચ્ચે ચમકતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે મંચની ડાબી બાજુએથી સીમતોલાની ઊંચી ટેકરી ઉપરથી આવતું પામના વૃક્ષોનું સુંદર સંગીત કાનને સતત સંભળાયા જ કરે છે અને હિમાલયની ગિરિકંદરાઓમાંથી વાલ્મિકી તથા તુલસીદાસજીના ભવ્ય પાત્રો ભારત ઉપર ફરીવાર વિચરતા થતાં જણાય છે મંજુલાલ ત્રિવેદી

ભૂત? [એક અનુભવકથા]

એમાં હું માનતો જ નથી!

આ મારા એક વડિલ સબંધી, જેમનું વય સિત્તેર વર્ષની ઉપર હશે, તે એટલી ઉંમર છતાં હજુ જુવાનોને પડકાર દે એવી પડછંદ કાયા ને હિંમત ધરાવે છે. તે પોતાની જિંદગીના અનુભવો, ધોળી ને ભરાવદાર એમની મોટી મૂછો મરકાવતા, તીખી આંખે વર્ણવતા હોય, ત્યારે વખતનો હિસાબ ન રહે એવો રસ જામે. તે એમણે બધી બાબતોમાં ચુસ્તરીતે જૂની રસમોનું પાલન કર્યું છે. આટલી ઉંમરમાં ચા, બીડી કે તમાકુને હાથ પણ નથી લગાડયા. ખોરાકમાં ઘી, ગોળ અને લોટના પકવ પદાર્થો ઉપર જ કાયાને પોષી છે, અને હજી પણ બધી રીતે શરીર, મન અને ક્રિયાઓની આઝાદી ભોગવે છે. જૂની રૂઢિઓને ચુસ્તપણે પાળનારા છતાં જૂના વહેમો અને ભૂતભૂવારામાં તેમને જરાયે વિશ્વાસ નથી. તેની ખાતરી આપવા એમણે એક દિવસ સ્વાનુભવની આ વાત કહી હતી.

કાઠિયાવાડમાં મારા ઘર પાસે કૂવો છે તેને લોકો ઘણા વખતથી ભૂતપ્રેતનું સ્થાનક માનતા અને આથમતે-ગવરાતે કોઈ ત્યાંથી નીકળવા હિંમત કરતા નહિ. રાત્રે કૂવામાં ભુસ્કા દેવાય છે અને અહીંથી નિસાસા ને હાય નીકળે છે એવી વાતો એને વિષે થતી. કાળી ચૌદશને દિવસે મેલી સાધના કરનારા ત્યાં આવી રાત્રે સિંદૂર, નાળિયેર ને ધૂપદીપથી સાધના કરી જતા એ તો હું યે જાણું. એવામાં અમારી પડોશીવારની પરણેતર ગુજરી ગઈ અને પડોશીઓ વાતો કરવા લાગ્યા કે તે ભૂત થઈને રોજ રાતે કૂવાના પગથારે આવી બેસે છે ને મધરાતે કૂવામાં ભુસ્કો દઈ અલોપ થઈ જાય છે. કોઈની સાથે એ વાતો પણ કર્યાનું બોલાવા માંડ્યું. છેવટે પડોશી બૈરાંએ મારે માટે આવી આ વાત કરી. આમ વાતો કરીકરી એ જગ્યાનો ભય લોકોએ વધારવા માંડ્યો અને છેવટે લોકો કૂવો વાપરતા અટકી ગયા. આથી મને એ વાતની ચોકસી કરવાની ચટપટી થઈ.

મેં તો મારો ખાટલો કૂવાના મંડાણ પર જ નખાવ્યો અને એક ડંગોરો ને એક ફાનસ પાસે રાખી આખી રાત ધ્યાન રાખ્યું. પણ કશોય પ્રકાર બન્યો નહિ. પછી તો મેં ત્યાં લગાટ પંદર રાત સુધી બિછાનું રાખ્યું અને લોકોને દમ ભીડાવ્યો કે ''સાબધો, તમે નાહક મારી બૈરીને અને કૂવાને વગોવો છો. જુઓ, હું અહીં પંદર દિવસથી છું, પણ કંઈ બન્યું નથી.'' આમ કર્યું ત્યારે કૂવાનો વાવર પાછો ચાલુ થયો.

તો યે મેલી સાધનાવાળા તો કાળી ચૌદશે આવી ધૂપદીવા ને નાળિયેરસીંદુર કરી જ જતા હતા, એટલે મેં પણ એમની ચૌદશના પારખા લેવાનો નિરધાર કર્યો. એવામાં કાળી ચૌદશ આવી પહોંચી.

ધોતિયાનો કછોટો મારી, હાથમાં ડંગો, એકમે બગલી જામગ્રી અને મૂઠીમાં રાળની ભૂકી લઈ હું પહેલી રાત્રે કૂવાના મંડાણમાં કોસનું ચામડું ઓઢી અંધારામાં સંતાઈ રહ્યો. લગભગ મધરાતે ત્રણ આદમી કૂવાની પગથારે આવ્યા. તેમણે સીંદુરના ત્રિશૂળ તાણ્યાં, દીવો કર્યો અને નાળિયેર વધેર્યાં. તેમની વાત પરથી મેં તેમને ઓળખી કાઢ્યા કે ત્રણે જણ ગામ આખાને ડરાવનારા સાધુઓ હતા. મેં બંને હાથના આંગળામાં જામગ્રીઓ ભીડી હથેળીમાં રાળનો ભૂકો તૈયાર રાખ્યો, અને જેવાં નાળિયેર ફૂટ્યાં તેવી જ મેં બંને હથેળીઓ છૂટ્ટી ભડકા કર્યાં અને સીધો કૂવામાં ભૂસ્કો માર્યો. આ જોઈને તો પેલા બાટપુને ફડાક દેતા ઊભા થઈ ગયા અને બોલ્યા ''ઝટ હાલો, પડ જીવતું છે; ચૌદશ ફળી હવે હાલો, નદીએ જઈને અપવાસ ભાંગીએ.''

ત્રણે જણ ફાટી આંખે જોઈ રહ્યા.

મેં કૂવામાંથી એ સાંભળ્યું, અને તેઓ દૂર ગયાની ખાતરી થતાં બહાર નીકળી, કોસનું ચામડું, રાળ, જામગ્રી ને ડંગો લઈને બીજે રસ્તે થઈ, નદીકાંઠે બાવળની ઝાડી હતી તેમાં જઈ એક બાવળ પર ચડી ગયો. મેં ગણતરી કરી રાખી હતી ને પ્રમાણે એ સાધુઓ ભરવાડવાડામાંથી જ નીકળ્યા. ત્યાંથી ભોગ માટે એક બકરું સાથે કાપતા આવ્યા હતા. સામે મસાણ હતું અને પાસે કેટલીક દેરીઓ અને પાળિયા હતા. પણ એ ભાગ ખુલ્લો હતો, એટલે પકડાઈ જવાની બીકે તેઓ ઝાડીને ઓથે દેવતા સળગાવવા બેઠા. જેવી બકરું વધેરવાની તેમણે તૈયારી કરી કે મેં બાવળના જ ઝાડ પરથી કોસનું ચામડું ખખડાવ્યું ને ભડકો કર્યો. તરત પાછું અંધારું થઈ ગયું. એટલે તેઓ બીના. ''બીજે હાલો, આંહીં કાંઈક થાવું લાગે છે!'' કહેતા તેઓ પાળિયા અને દેરીઓથી દૂર નદીને કાંઠે જઈ બેઠા. તરત હું અવાજ વગર નીચે ઊતરી, ફરીને દેરીઓ પાછળ જઈ છુપાયો અને થોડી વારે બે દેરીઓ વચ્ચેથી ડંગા વડે કોસનું ચામડું ઊંચું રાખી ઊભો થયો. એટલામાં તો તેમાંથી એકની નજર તેના પર પડી અને ભડક્યો: ''એલા, કાંક કૌતક છે!'' ઘાટઘૂટ વગરની એ કાળી આકૃતિને ઊભી થતી ત્રણે જણ ફાટી આંખે જોઈ રહ્યા. એટલામાં તો તે આકૃતિ હાલી અને તેમની પાસે આવતી જણાઈ. આટલી ભયાનકરીતે આટલો ઊંચો ને બેડોળ આકાર પોતાની પાસે આવતો જોઈ તેમની હિંમત રહી નહિ અને તેઓ મૂઠીઓ વાળી ગામ તરફ નાઠા.

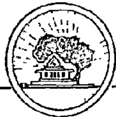
મને લાગ્યું કે એમના કાળજામાં ભય પેસી ગયો છે, એટલે એ પાછળ રહેશે તો જરૂર ફાટી પડશે અને આપણું વેતરાઈ જશે; એટલે છતા થઈ મેં પડકારો કર્યો: ''ઊભા રો' હરામખોરો!''

માનવીનો અવાજ સાંભળી તેઓ ઊભા રહ્યા, એટલે મેં પાસે જઈ દમ ભીડાવ્યો ''આ રીતે ભરવાડવાડામાંથી ચોરી કરી લાવ્યા છો તે શું સમજો છો? હું હમણાં જઈને ફોજદારને ખબર કરું છું.'' તેઓ મને જાણતા હતા કે આની સામે બાઝવું નહિ ફાવે અને ફજેતી થશે, એટલે હાથેપગે લાગ્યા. મેં બકરું છોડાવી લીધું ને કહ્યું ''જાઓ, સાબધો, આવું કરવા ફરી હાથ આવ્યા છો તો તમારી વાત છે.''

પણ આવો આ એક જ મારો અનુભવ નથી. મેં બાળપણમાં અને જુવાનીમાં ભૂત, ડાકણ અને પ્રેતની વાતો સાંભળીસાંભળીને જ્યાં જ્યાં તેમના ઠામઠેકાણાં ગણાતાં ત્યાં ત્યાં કાળી રાતે જઈ તપાસ કરી છે, પણ મારા જોવામાં કાંઈ આવ્યું નથી. મારી તો ખાતરી થઈ છે કે દુનિયાને ભૂતના તો ફક્ત ભણકારા છે અને વાતો કહેનારા તેને રંગ ચડાવે છે. એટલે હું તો ભૂતમાં માનતો જ નથી.'

(સાંભળનાર) ર. મ. રા.

જીવનનું પરોઢ ભાગ ચોથો

પ્રકરણ ૮મું

બે દેવદૂત

દમનનું જોર ટોચે પહોંચ્યું હતું. જેલમાં સત્યાગ્રહીઓ રીબાઇ રહ્યા હતા અને બહાર હડતાલિયાઓ ગોળીઓ સુદ્ધાં વીંધાઇ રહ્યા હતા. હિંદીઓ સાથે સહાનુભૂતિ રાખવાને વાંકે અંગ્રેજોની પકડ કરતાં પણ દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર અચકાતી ન હતી. એવી કપરી ઘડીએ અનાથ ઠરાતા લોકોની મદદ માટે હિંદુસ્તાનથી ગોખલે મહારાજે બે સહૃદય અંગ્રેજોને મોકલ્યા.

એક રેવરન્ડ સી. એફ. ઍન્ડ્રૂઝ અને બીજા મિસ્ટર ડબલ્યૂ ડબલ્યૂ પીઅર્સન. તેઓની સ્ટીમરને મુંબાઈથી ડરબન પહોંચતા લગભગ મહિનો લાગ્યો. પણ તે દરમ્યાન અમે એ બંને નામો રટી લીધાં હતાં અને સાંભળ્યું હતું કે ગોખલે મહારાજે ફીનિક્સ આશ્રમની ને લડતની ખબર એક ઘણા વિદ્વાનને લેવાને મોકલ્યા છે.

બાપુજી અને પહેલી ટુકડી છૂટીને આવી એ જ અરસામાં તેઓ આવી પહોંચ્યા. આખું ફીનિક્સ તેમના સ્વાગત માટે સ્ટેશને પહોંચેલું.

રેલમાંથી ઊતરતાંની સાથે બંને સાહેબોને હાથ જોડી આપણી પદ્ધતિએ સૌને પ્રણામ કરતા જોઇને તથા અમ નાના વિદ્યાર્થીઓને માથે હાથ ફેરવતા જોઇને, કોઈ અજાણ્યા મહેમાન આવ્યા છે એવો ખ્યાલ સરખો પણ અમને ન રહ્યો. એ મોટા છે, અંગ્રેજ છે, ગોરા છે, એ પણ અમે ભૂલી ગયા. એમની પાસે જરાયે ન બેસવું, ચાલતાં ચાલતાં અથડાઇ ન પડવું, અને એમને બાઝવું તો નહિ જ વગેરે જે અદબ જાળવવી જોઇએ એ અદબ પણ અમે જાળવી ન શક્યા.

તેઓ સાંજને સમયે આવ્યા અને નિત્યકર્મથી પરવારી પ્રાર્થનાનો સમય થતાં સૌ ફીનિક્સવાસીઓ એકઠા થયા ત્યારે મોટા મેજના કેંદ્રમાં બેસી ઍન્ડ્રૂઝસાહેબે અમને સૌને શાંતિવચન સંભળાવ્યાં.

'હું ગુરુદેવ પાસેથી આવું છું. એમના શાંતિનિકેતનની વાતો હું કહેવા બેસું તો ખૂટે નહિ. પણ અત્યારે તો હું ગુરુદેવનો સંદેશો જ તમને સંભળાવીશ.' એમ કહી તેઓ ઊભા થયા, હાથ જોડ્યા અને આંખ અર્ધોન્મીલિત કરી ધીમે સ્વરે કંઠપાઠ કર્યો:

सत्य ज्ञान अनन्त ब्रह्मानद रूपम्
अमृत यद्विभाति शातं शिव अद्वैतम् ।

અને પછી એક આચાર્યની માફક અમને એ મંત્રની દીક્ષા આપી એનો અર્થ સમજાવ્યો.

એક ગોરો—અંગ્રેજ પાદરી પોતાના વિચિત્ર ઉચ્ચારો વડે સંસ્કૃત શ્લોક સંભળાવે એ અમારે માટે અકલ્પ્ય વસ્તુ હતી. એમને શ્લોક બોલતા હોઇને તાણીતાણીને ફાડીફાડીને બોલવું પડતું હતું એ જોઇ અમને હસવું આવતું હતું, પણ એમની ગંભીર ધ્યાનસ્થ મુખમુદ્રા અને એમની શાંત વાણી અમારા અંતરમાં અનેરો પ્રેમ પૂરી રહી હતી.

ઍન્ડ્રૂઝ સાહેબ ફીનિક્સમાં બેચાર દિવસ મુશ્કેલીથી રોકાઈ શક્યા હતા. તેઓને બાપુજી સાથે તુરત જ પ્રિટોરિયા જનરલ સ્મટ્સ પાસે જવાનું થયું, અને ત્યાર પછી સત્યાગ્રહની લડત બંધ કરવા અને હિંદીઓને ન્યાય અપાવવાને સારુ તેમને દક્ષિણ આફ્રિકાનાં મોટાં-મોટાં શહેરોમાં ઘૂમવું પડ્યું.

એ બે કે ચાર દિવસમાં પણ ઍન્ડ્રૂઝ સાહેબે અમારા ઉપર એવી જાદુઇ અસર કરી જે જિંદગીભર ન ભુલાય. ગુરુદેવનો શ્લોકમંત્ર અમને સમજાવ્યા પછી તેમણે સત્યાગ્રહના મર્મનો મહિમા અમને સમજાવવા માંડ્યો. બીજી કે ત્રીજી પ્રાર્થના વખતે ઇસાઇ ધર્મ ફેલાવનાર પાદરીઓ કુરબાની કરીને કેટલા અમર થઈ ગયા તેની કથા સંભળાવતાં તેમણે કહ્યું: 'જૂના વખતમાં મારા જેવા પાદરીનું કામ કરનારાઓએ ખૂબ દુઃખો વેઠ્યાં છે. પોતાનો ધર્મ ફેલાવવા તેઓએ રીબાઇરીબાઇને જાન આપ્યા છે. પોતાનો ધર્મ વિષેનો અભિપ્રાય બતાવનારાઓને અને તેને દૃઢપૂર્વક વળગી રહેનારાઓને યંત્રોની અંદર નાખી એક તરફથી તેમના બંને હાથ ખેંચવામાં આવે ને બીજી તરફથી બંને પગ ખેંચવામાં આવે. એમ ખેંચતા જ જાય અને એને માની જવાનું કહેવામાં આવે. પણ જે સત્યને માટે મરવા તૈયાર થયો એ કંઈ જૂઠી વાત સ્વીકારે? એ ધર્મપ્રચારકોના હાથપગ યંત્ર વડે બંને બાજુથી તણાતા હોવાથી તેઓ અત્યંત પીડાય, એમનું હાડેહાડ તૂટે તોપણ તેઓ એમાંથી ઊગરી જવા જરાયે ચીસ ન નાખે અને ક્રૉસે ચડેલા પોતાના ઇષ્ટદેવ ઈસસનું સ્મરણ કરતા પ્રાણ છોડે. ઈશ્વર પાસે ન્યાય મેળવવા ચાલ્યા જાય. જેમ હાથ પગ ખેંચે એમ વળી બે પગને ધીમેધીમે પહોળા કરતાકરતા, એ ફાટી જાય ત્યાં સુધી પહોળા કરે. વળી યંત્રોથી છાતીને ભીંસી દે. યંત્રની અંદર ઊભા રાખી, રૂની ગાંસડી બે બાજુથી દબાવે એમ પગ અને માથા આગળથી દબાવે. એમ અનેક રીતે લોકોએ ધર્મોપદેશકોને પીડ્યા છે. ઘાસની ગંજીમાં ખડકી જીવતા બાળી પણ નાખ્યા છે. એવા એક બહાદુર ધર્મોપદેશકની વાત હું તમને કહું. એ આફ્રિકાના એક રાજ્યમાં જ ધર્મોપદેશાર્થે આવેલો. એ તમારા જેવડો ૧૮ વર્ષનો છોકરો જ હતો. આફ્રિકાના જંગલી લોકોએ એને કેદમાં પૂર્યો ત્યાં એને ખૂબ રીબાવ્યો ને ડાયરી લખવાને પણ કશું ન આપ્યું. એક દિવસ પણ એ લખ્યા વિના ન રહેતો એવો એનો નિયમ હતો. એને કાગળ તો મળ્યા, પણ પછી શાહીને માટે એણે પોતાનો અંગૂઠો ચીર્યો. એમાંથી લોહી લઇ સળી વતી લખવાનું કામ જારી રાખ્યું. પૂરા એક મહિના સુધી એવી રીતે એણે પોતાની ડાયરી લખી. ત્યાર પછી એને થાંભલે બાંધી, એના ઉપર સૂકું ઘાસ ખડક્યું, એને જીવતો બાળી નાખવામાં આવ્યો. તેણે હસતાં હસતાં પોતાનું બલિદાન આપ્યું.'

ઍન્ડ્રૂઝ સાહેબની આ વાતની બીજાઓ ઉપર કેટલી અસર થઈ એ હું ન કહી શકું, પણ મારા મનમાં તો એ સદાકાળ માટે ઊંડેઊંડે કોતરાઇ ગઈ. 'જેલ જવામાં શું ખૂબ બહાદુરી છે? ફાંસીએ ચડવામાં પણ એવી કઈ મોટી બહાદુરી છે? ખરી બહાદુરી તો કટકે કટકે મરવા છતાં પોતાનું કામ ન છોડવામાં છે' એ ભાવથી આખું દિલ રંગાઇ ગયું, અને જ્યારેજ્યારે વાર્તાલાપમાં કે પ્રત્યક્ષ જેલ જવાનો કે મરી ફીટવાનો પ્રસંગ આવતો દેખાયો ત્યારે નજર સામે ઍન્ડ્રૂઝ સાહેબે વર્ણવેલા પેલા વીર પાદરી યુવાનનું દૃશ્ય આંખ સામે ખડું થયા વિના ન રહ્યું. એની સરખામણીમાં હું મને પોતાને હિમાલય પાસે રજકણ સમો તુચ્છ અનુભવતો રહ્યો.

જે છોકરાઓ જેલ જઇ આવ્યા હતા અને ફરી જવાની તૈયારીમાં

હતા તેઓના ચહેરા પરનો રુવાબ પણ ઍન્ડ્રૂઝ સાહેબની એ વેધક વાતોએ ઓગાળી નાખ્યો. સૌના ચહેરા પર ગંભીરતા તરવરી રહી જાણે દરેક જણ પોતાની યોગ્યતા અને કિંમત મનમાં આંકવા લાગ્યું.

એ વેળાના ઍન્ડ્રૂઝ સાહેબને દાઢી ન હતી મૂછો પણ સફાચટ રાખતા એમના ગળામાં ગોળ કૉલર જોઈ મને અચંબો થયો અને નેકટાઈ વિનાનો એવો કાંઠલો શા સારુ પહેરતા હશે એમ મેં પૂછ્યું ત્યારે મારી યાદ પ્રમાણે મગનકાકાએ મને સમજાવ્યું કે 'એ એમનો પાદરીપણાનો પોષાક છે અને એટલા સારુ જ તેઓ રેવરન્ડ કહેવાય છે એમને મિસ્ટર કહેવું અપમાનજનક લેખાય ' ત્યાર બાદ ઍન્ડ્રૂઝ સાહેબને અનેકવાર જોવાનો અવસર મને મળ્યો છે, મહિનાઓ સુધી તેમની સોડમાં બેસી ભણવાનો અને તેમની અંગત સેવાનો સુયોગ મને મળ્યો છે અને એમના દીનબંધુ તરીકે પંકાયા પછી એમની ભવ્ય દાઢી, અનુપમ વાત્સલ્ય ને પ્રોત્સાહક મીઠાશ મેં અનુભવ્યાં છે, પણ જે ઍન્ડ્રૂઝ સાહેબનાં દર્શન ફીનિક્સમાં મળ્યાં હતાં એવાં ફરી મળ્યાનું યાદ નથી હસતો સફાચટ ચહેરો, મરકતા હોઠ, ચમકતું કપાળ અને મધુર વાણી વડે તેઓ સાક્ષાત દેવ સમા દેખાતા હતા એમની એ દૈવી મૂર્તિ અને ઊછળતું માધુર્ય દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનું સમાધાન કરવામાં એક પ્રધાન બળ સિદ્ધ થયું

જનરલ સ્મટ્સને ઍન્ડ્રૂઝ સાહેબે કેવી રીતે પીગળાવ્યા, દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓને પોતાની વિદ્વત્તા વડે કેવા મુગ્ધ કર્યા અને હિંદુસ્તાનીઓ કૂલી કે કાળાંકાળાં નથી, એ પણ માણસ જેવા માણસ છે, આર્ય છે, ઘણી ઊંચી જાતના સંસ્કારવાળા છે એ બધું દક્ષિણ આફ્રિકાની ગોરી પ્રજાને કેવી રીતે ગળે ઉતાર્યું, તેનો ઇતિહાસ રસભર્યો છે. બાપુજીની આત્મકથા, દક્ષિણ આફ્રિકાનો ઇતિહાસ, ઍન્ડ્રૂઝ સાહેબનાં પોતાનાં લખાણ અને 'ગાંધીજીની સાધના' વગેરેમાં એ વાતો લખાઈ ગઈ છે એટલે અહીં એ ઉખેળવાની જરૂર નથી.

જો મિ. પીઅર્સનને જીવવાને લાંબું આયુષ્ય આપ્યું હોત તો જેમ ઍન્ડ્રૂઝ સાહેબ દીનબંધુ તરીકે ભારતવાસીઓની જીભને ટેરવે રમી રહ્યા તેમ પીઅર્સન સાહેબ પણ જરૂર 'દેવદૂત' તરીકે પ્રખ્યાત થઈ જાત પણ દુર્ભાગ્યે એ ઍન્ડ્રૂઝ સાહેબ કરતાં વીસેક વર્ષ ઓછું જીવ્યા' ઍન્ડ્રૂઝ સાહેબે અમને જીવનમંત્ર આપ્યા, ત્યારે પીઅર્સન સાહેબે અમને મુગ્ધ કરી મૂક્યા અમારા આશ્રમમાં એ પહેલાં જેટલા ગોરાઓ આવતા તેઓ 'મોટા માણસ' ગણાતા તેઓ પોતાની મોટાઈ ચૂકી ન જવા દેવાની પૂરતી ચીવટ રાખતા જણાઈ આવતા મિ. કૅલનબૅક, મિ. પોલાક, મિ. આઈઝેક વગેરે સજ્જનો અમને છોકરાઓને ઠીકઠીક રમાડતા, પણ જ્યારે તેઓ પોતાના કામમાં ગૂંથાયા હોય ત્યારે એમની આડે ઊતરવાની અમારી હિંમત ન ચાલતી છોકરાંઓ સાથે રમવું, રમતમાં ને રમતમાં તેમને માહિતી આપવી, એ ગોરાઓનો સામાન્ય સ્વભાવ છે, છતાં તેઓ પોતાની મોટપ ક્ષણભર પણ વિસારી નથી શકતા

મિ. પીઅર્સનનું વ્યક્તિત્વ અદ્‌ભુત હતું પરોઢથી રાત પડતાં સુધી પોતાની આસપાસ બાળકોના ઘેરા વચ્ચે જ તેઓ વસતા બાળકોથી યે વધુ બાળક ને નિર્દોષ વર્તાવ તેમનો સદા રહેતો એ ફીનિક્સમાં પંદરેક દિવસ જેટલું રહ્યા હશે, પણ એટલો વખત અમને એક જ દિવસ જેટલો ટૂંકો લાગ્યો. વિનોદપ્રિય અને ટીખળ કરી હસાવતા રહેનાર મિ. આઈઝેક કરતાં પીઅર્સન સાહેબનો રમતીલો સ્વભાવ ઓછો ન હતો, પણ મિ. પીઅર્સનની એકેએક ગમ્મત, એકેએક વિનોદ, એકેએક સ્મિત કદી છીછરું ન રહેતું એમની પાસેથી ટીખળ અને ચાળાનો સ્વાદ નહિ પણ જ્ઞાનનો ઊંડો આનંદ મળતો.

બેઠેલા : સી. એફ. ઍન્ડ્રૂઝ, ઊભેલા, ડબ્લ્યુ. ડબ્લ્યુ. પીઅર્સન

તેઓ અમને બગીચામાં લઈ જાય કેળની રચના, બીજાં પાંદડાં ને કેળનાં પાંદડાંનો ભેદ, ફૂલોની ખાસિયત વગેરે પર એવા પ્રશ્નો પૂછે, જેના પર અમારે મગજને જોર આપવું પડે તેઓ વનસ્પતિના બહુ જ શોખીન હતા, એટલે જાતજાતનાં ફૂલો તથા વનસ્પતિના અને ઘાસ કાંટાના નમૂના ભેગા કરવાને અમને રખડાવે ને પોતે પણ રખડે એમણે બતાવેલું રહસ્ય કે એમણે આપેલી પિછાન જો બીજે દિવસે અમે ભૂલી જઈએ તો પોતે મહેમાન હોવા છતાં અમને મીઠો ઠપકો યે આપે. પણ મોટે ભાગે તેઓ હાસ્ય વેરતા વેરતા એવી રીતે વર્તતા કે જાણે અમારી સામે લળી પડતા હોય અમને સત્યાગ્રહના વીર યોદ્ધાઓ સમા ગણી તેઓ પોતાને અમારાથી ઊતરતા લેખવતા હોય એટલી નમ્રતા એમનામાં ભરી હતી અને આમ બાળકો તથા કુમારોને પણ સવારથી સાંજ સુધી એમના વિના ગોઠતું ન હતું.

એકવાર તેમની સાથે ઈનાન્ડા ફૉલ્સની ઊંડાણીએ અમે નદી એ પહેલાં એકાદ વાર અમે ગયા હોઈશું, પણ એમની સાથે ઘણી નવી મજાઓ જોયાનું મને યાદ છે અમે તો પાણીમાં નહાતા ને ધોધ પડતો જોતા, પણ એમણે ત્યાંની વૃક્ષરાજી, નવનવે સ્થાનેથી દેખાતું દૃશ્ય, પથ્થરો ને ગુફાઓની મજા, વગેરે તરફ અમારું ધ્યાન ખેંચ્યું

બીજા વિદ્યાર્થીઓ કરતાં પીઅર્સન સાહેબ પ્રત્યે હું વધુ ખેંચાયો એનું એક બીજું કારણ પણ હતું મોટા વિદ્યાર્થીઓ જેટલું મને અંગ્રેજી ન આવડતું, અને તેમના જેવાં મોટામોટાં કામ કરી હું લેખામાં આવવા લાયક બન્યો પણ ન હતો સાધારણરીતે હું બધે પોતાને વિસારાયેલો અનુભવતો બાપુજી હોય તો તો એ બધા વચ્ચેથી મને યે ભાવ પૂછે ને મારો ઉમંગ વધારે, પણ સાધારણરીતે બીજા શિક્ષકો અને મોટેરાઓ પાસે મારી એવી કોઈ પ્રતિષ્ઠા ન હતી હું સાધારણરીતે નિરાશાભર્યો રહ્યા કરી ખૂણે ભરાઈ બધું જોયા કરતો

મિ. પીઅર્સને મારી આ નિરાશામય જિંદગીમાં પહેલી વાર ખલેલ નાખી દેવદાસકાકાનું અને જેલમાં જઈ આવેલાઓનું જે સન્માન થતું તેવું મને પણ તેઓએ લેખવ્યો સાધારણરીતે લોકો મહેમાનો હોશિયાર જણાતાઓ સાથે વાર્તાલાપ કરતા, પણ પીઅર્સન

સાહેબે મને કોઠને પણ અપનાવ્યો. તેઓ બગીચામાં જાય, કંઈ નવી વિદ્યા શીખવવા બેસે, ત્યારે હું ન હોઉં તો 'પ્રભુદાસ ક્યાં છે? બોલાવો એને.' એમ કહી મને બોલાવે. ઘણીવાર મને એકલાને પોતાની સાથે હાથ પકડીને લઈ જાય ને ફૂલ, વનસ્પતિનું નિરીક્ષણ કરાવે. અનેક વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે મને સંબોધીને બતાવે. આમ મારી નિરાશા તથા કચવાટ દૂર કરી તેમણે મારામાં ઉત્સાહ રેડ્યો.

જ્યારે અમારી મંડળી ફીનિક્સથી શાંતિનિકેતન પહોંચી ત્યારે પીઅર્સન સાહેબની ઝૂંપડી જ મારે આખા દિવસનું ધામ થઈ પડેલ. હું અંગ્રેજીમાં કાચો, પણ બીજા અનેક વિષયોમાં તેમણે મને આગળ વધાર્યો. એમનું ઊંડું ગાંભીર્ય, શીખવતી વખતે વિદ્યાર્થીમાં ઓતપ્રોત થવાની રીત, અને વિશાળ સૃષ્ટિનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરાવવાની એમની કળા જવલ્લેજ બીજા શિક્ષકમાં જોવા મળે.

શિક્ષક તરીકે પીઅર્સન સાહેબનો મહિમા ગાવાનું આ સ્થાન ન ગણાય, પણ તેઓ કેવળ દસપંદર દિવસ જ ફીનિક્સમાં રહી પોતાનું રાજકીય કામ કરવા સાથે પોતાના માધુર્ય વડે અમારાં ચક્ષુ ઉઘાડી ગયા એમનું શિક્ષકત્વ ભૂલ્યે ગુનો કર્યો ગણાય એટલે લખ્યું.

ફીનિક્સમાં તેમણે આસપાસની અનેક દિશાઓએ એકલાએકલા કેટલાયે માઈલ પગપાળા યાત્રા કરી અને ગિરમિટિયા હિંદીઓના જીવનનું સૂક્ષ્મ વિવરણ સમજ્યું. ઍન્ડ્રૂઝ સાહેબ કરતાંયે વધારે પડદા પાછળ રહી નમ્રતા સાથે ઊંડી સેવા તેમણે આપી. ઍન્ડ્રૂઝ સાહેબની ભાવુકતાને પોતાના નક્કર પાયા વડે સફળ બનાવી અને દક્ષિણ આફ્રિકાના અંગ્રેજોને હિંદીઓનો આદર કરવાનું શિક્ષણ પોતાના ઉદાત્ત આચરણ વડે આપ્યું. [illegible] પીઅર્સન સાહેબના પરિચયની મને ભૂખ જ રહી ગઈ. અહીં હું જરાતર પણ કાગળમાંથી ઉતારી શક્યો.

પ્રિટોરિયામાં ઍન્ડ્રૂઝ સાહેબ સ્મટ્સ સાહેબ અને બાપુજી વચ્ચે કાચી સમાધાની થઈ, ઍન્ડ્રૂઝ સાહેબનું દક્ષિણ આફ્રિકામાં પરિભ્રમણ થોડુંઘણું થયું, ત્યાં એમની માતાના સ્વર્ગવાસના સમાચાર આપતો તાર વિલાયતથી આવ્યો. અંગ્રેજો પર ગમે તેટલાં દુઃખ આવે તો પણ તે રોવા નથી બેસતા. ઍન્ડ્રૂઝ સાહેબની ઉદાસી તથા તેમની વ્યાકુળતા તરફ મેં ધારીધારીને દિવસમાં પાંચસાત વાર જોયું. તેઓ મૌન હતા, પણ રોતલપણું એમના ચહેરા પર મુદ્દલ ન હતું. શાંત ભાવે મનમાં ને મનમાં દુઃખ પી રહ્યા હતા.

અમારાથી એ બંને સાહેબની વિદાય ખમી શકાતી ન હતી. તેઓ સદા ફીનિક્સમાં વસી જાય એવી અદમ્ય ઇચ્છા અમને હતી પણ તેમને વિદાય આપ્યે જ છૂટકો હતો. ગણ્યાગાંઠ્યા દિવસોમાં તેઓ અમારાં મન ને હૃદય પોતાની મુઠ્ઠીમાં લઈ વિલાયત સિધાવ્યા.

એમને વળાવવા આખું ફીનિક્સ ભેગું થયું. પ્રાર્થનાના સ્થાને વિશેષ પ્રાર્થના થઈ ને

सत्य ज्ञानं अनत ब्रह्मानंदरूपम्
अमृत यद्विभाति शात शिवमद्वैतम्

નો મંત્રઘોષ કરતાં અમો છૂટા પડ્યા અને ટેકરાની પાછળ એમની ટ્રેન અદૃશ્ય થઈ ત્યારપછી કેટલીયે વારે અમે એ દિશાએથી નજર પાછી ફેરવી શક્યા ને સૂને હૃદયે ઘર ભણી ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૯મું

સરકારી મહેમાનો

ઍન્ડ્રૂઝ સાહેબ અને પીઅર્સન સાહેબ સમા દેવદૂતોએ પોતાના સત્સંગથી આખું વાતાવરણ સુગંધિત કરીને વિદાય લીધા પછી તુરત જ હિંદુસ્તાનની અંગ્રેજી સરકારના દૂત સર બેન્જામિન રૉબર્ટસન ફીનિક્સ આવી પહોંચ્યા. સાડા ચાર હજાર માઈલનો હિંદી મહાસાગર એમની ફક્કડબાજી ગમનારે નવ દિવસની અંદર ઓળંગી નાખ્યો અને એવી જ ફક્કડબાજી રીતે તેઓએ હિંદીઓનું અપમાન ધોવાની બાહેધરી આપતા દક્ષિણ આફ્રિકાની ભૂમિ પર પગ મૂક્યો. તેઓ સાહેબ આવીને શું કરે છે, શું જુએ છે, એમના રંગઢંગ કેવા છે, એમનામાં ઍન્ડ્રૂઝ-પીઅર્સન સમા મહાત્માના અંશની ભલાઈ છે કે એ સ્મટ્સ સાહેબના જાત ભાઈ જ છે વગેરે પારખવા લેવા અમે સૌ ટાંપી રહ્યા હતા.

સર બેન્જામિન રૉબર્ટસન હિંદુસ્તાનના એક કમિશનર સાહેબ હોઈ પોતાને મન તેઓ બહુ મોટા માણસ હતા; પણ અમારા ફીનિક્સમાં તો તેઓ અન્ય અતિથિઓ સમા સદ્‌ગૃહસ્થ જ લેખાય. બેચાર માટેરાઓ અને ચાર છ વિદ્યાર્થીઓ એમના સ્વાગત માટે તથા સામાન ઊંચકી લાવવા માટે ફીનિક્સ સ્ટેશને ગયા. તેઓ સાહેબને જંગલને રસ્તે ઊંચા ટેકરા ને નાળા ઓળંગતા ત્રણ માઈલ પગે આવવું પડ્યું. તેઓ બોલ્યા નહિ, પણ અમે પામી ગયા કે આવી નજીવી મહેમાનગીરીથી તેઓ ધૂજી રહ્યા છે. એમના ચહેરા પર સ્પષ્ટ દેખાતું હતું કે તેઓ પોતાને કોઈ ઊંચી ટોચેથી એકાએક ગબડી પડેલા અનુભવી રહ્યા છે.

હિંદુસ્તાનમાં લાટસાહેબી ચલાવવાની અંગ્રેજોની ટેવથી બાપુજી પૂરા વાકેફ હોઈ તેમણે અહીં એવી લાટસાહેબીને ઉત્તેજન ન આપવાનું ઠરાવ્યું હતું. એથી એમનું દરબન જઈ સ્વાગત ન કરતાં બાપુજી ફીનિક્સ રહ્યા. ફીનિક્સ સ્ટેશને પણ લેવા ન ગયા; કેવળ આશ્રમની હદ પર સ્મિતભર્યું તેમનું સ્વાગત કર્યું. સ્વમાન સાથે વિનય પણ જળવાઈ રહે એ હેતુથી પોલાક સાહેબને બાપુજીએ દરબન મોકલેલા. રૉબર્ટસન સાહેબ ફીનિક્સ સ્ટેશને ઊતર્યા કે તરત આમતેમ જોવા લાગ્યા ને પોતાનું સ્વાગત કરનારની શોધમાં પડ્યા. પણ ત્યાં હારતોરા કે સરઘસ કશું જ ન હતું. અમને કોટ ટોપી વિનાના વગડાઉ વિદ્યાર્થીઓને પોતાની સામે ઊભેલા જોઈ તેઓ જરા પાછા પડ્યા. એમના ચહેરા પરનું સ્મિત ઊડી ગયું ને ભારેખમ બની ગયા. એટલામાં રેવાશંકર સોઢાએ આગળ વધી 'શેકહૅન્ડ' કરવા પોતાનો હાથ લંબાવ્યો. હિંદુસ્તાનમાં વસતા અને અમલદારી કરતા ગોરાઓના સ્વભાવની એમને શી ખબર? ફીનિક્સ આવનારા ગોરાઓનું સન્માન તેઓ શેકહૅન્ડથી કરવાને ટેવાયેલા હતા. પણ રેવાશંકરનું હાથ મિલાવવા જવું એ વિનયને બદલે અવિનય થઈ પડ્યો. હાઈ કમિશ્નર સાહેબે પોતાનો હાથ ન આપતાં સહેજ ડોકું નમાવ્યું અને હાથમાંની લાકડી તસુભર ઊંચી કરી શેઠ નોકરની સલામ સ્વીકારે એમ અમારી વિદ્યાર્થીઓની સલામ સ્વીકારી. તેઓ મગનલાલ માસ્તર સાથે બે'ક બોલ વાતચિત કરી પગપાળા આશ્રમને પંથે પડ્યા. એમના સેક્રેટરી અને એમના સાથી સદ્‌ગૃહસ્થ રાયબહાદુર પણ એમની પાછળપાછળ ચાલ્યા. ત્રણમાંથી કોઈ કશું બોલતું ન હતું. એમની પાછળ ચાલતા અમે રેવાશંકરના ફોગટના શેકહૅન્ડનું ટીખળ આખે રસ્તે ચાલુ રાખ્યું.

આશ્રમમાં તેમને એક સાદા ઉતારામાં ઉતારવામાં આવ્યા. તેમને ક્યાંયે ગોઠતું દેખાયું નહિ. તેમાંયે જ્યારે અમે એમની સાથે આવેલા શ્રી સરકાર નામના રાયબહાદુરને પૂરા [illegible] ને રૉબર્ટસન

ગુરુ સાથે અનેક પ્રાંતોનું પર્યટન કરી અન્ય ભાષાજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું.

એક વખત તેઓ મંડળી સાથે પંઢરપુરમાં હતા. વાદ્યોમાં તેમને દેશી વાદ્યો તરફ વધુ આકર્ષણ હતું અને સિતાર પ્રત્યે તેમને વધુ મમતા હતી. એક રાત્રે ગુરુસેવા બાદ તેઓ સિતારમાં માલકોષ વગાડતા હતા. તેઓ તો સંગીતમાં મશગૂલ હતા, પાછળ ગુરુ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતા હતા. રાગમાં ઘણી ભૂલ થતી હતી, પણ ગુરુએ પ્રથમ તો કહ્યું કે ઘણો સરસ વગાડ્યો. પછી ધીરેધીરે એવી સૂચનાઓ આપી કે ત્યાં જ સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. ગુરુએ પણ ખરે સમયે જ કહ્યું કે જેથી તેમને સાચી પ્રેરણા મળી. ત્યાર બાદ પંડિતજીએ ઉજ્જૈનના બેથા સાહેબ અષ્ટેવાલા જેઓ સિતારના ઉસ્તાદ હતા તેમને પાંચ મહિના માટે વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપવા વિદ્યાલયમાં બોલાવ્યા. તેમની પાસેથી પણ તેમણે ઘણું જાણી લીધું.

એક વખત એક વિચિત્ર પ્રસંગ બની ગયો. ગુરુમંડળી સાથે એક વાર શિરાલીજીને કોઈ મહાત્માને ત્યાં જમવાનું નિમંત્રણ મળ્યું. શિરાલીજી જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ તો હતા, પણ બ્રાહ્મણોમાં યે ઉચ્ચનીચનો ભેદ રાખનાર મહાત્માએ તેમનું જમવાનું પાત્ર અલગ રાખ્યું. શિરાલીજીની ઉંમર તે વખતે સત્તર વર્ષની હતી. દિલમાં ઘણું લાગી આવ્યું ને દિવસે જમ્યા પણ નહિ. ગુરુને મનમાં ખ્યાલ આવી ગયો, પણ એ વખતે કાંઈ બોલ્યા નહિ. મુંબાઈ પાછા આવતા ગુરુએ જ એક દિવસે આગલો પ્રસંગ ધ્યાનમાં લાવી શિરાલીજીને પોતાને ત્યાં જમવા આજ્ઞા કરી. તેમને ઘણો સંકોચ થયો. ગુરુની સાથે વાત કરવી એમાં પણ દરેક વિદ્યાર્થી ખૂબ જ સંકોચ ને ક્ષોભ અનુભવતો તો પછી જમવાની તો વાત જ શી? ગુરુએ પોતાના પત્નીને કહી દીધું કે શિરાલીની બેઠક મારી નજીક જ રાખજો. અત્યાર સુધી કોઈ દિવસ નહિ ને આજે ગુરુની પાસે બેસી જમવામાં તેમને ઘણો ક્ષોભ થયો. પણ ખુદ પંડિતજીએ પોતાની પાસે બેસાડી, ગત પ્રસંગ સંભારી કહ્યું 'તે દિવસે તને ખરાબ લાગેલું તે મારા ધ્યાનમાં હતું. કોઈ વખત એવું પણ બને. એમાં ખોટું શું લગાડવું?'

પંડિતજી એક મહર્ષિ જેવા જ હતા. સંગીત માટે તેમણે આખું યે જીવન અર્પણ કરી સંગીતના સ્થાનને ઊંચું લાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. કોઈ દિવસ તેમણે રાજામહારાજાઓ સામે નીચે બેસી ગાયું નહોતું. સમાન દરજ્જે બેસીને જ ગાવાનો તેમનો આગ્રહ હતો. ઇ. ૧૯૨૬માં રાયગઢના મહારાજાએ પંડિતજીની મંડળીને આમંત્રણ આપ્યું. પંડિતજીએ એક જ શર્ત રજૂ કરી કે 'રાજાના સિંહાસનની સામે જ બેસીને હું ગાઈશ. એ શર્ત જો કબૂલ હોય તો જ હું આવીશ.' રાજામહારાજાઓ પણ તેમના સ્વભાવને સમજી ગયા હતા.

ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલયનો નવ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ આઠ જ વર્ષમાં પૂરો કર્યો ને વીસ વર્ષની વયે અભ્યાસક્રમ પૂરો કરવા સાથે ભાષાજ્ઞાનમાં મરાઠી, કર્ણાટકી, હીંદી, સંસ્કૃત અને સાધારણ અંગ્રેજી પણ પ્રાપ્ત કરી લીધું. અભ્યાસક્રમ પૂરો કર્યો એટલે પંડિતજીએ તેમને લાહોર વિદ્યાલયમાં આચાર્ય તરીકે નીમ્યા. ૧૯૨૭થી ૨૮ સુધી તેમણે એ સંસ્થામાં કામ કર્યું. ત્યાર બાદ તે પંડિતજીને મળવા પૂના ગયા ને ત્યાં પંડિતજી પાસેથી રજા લઇ તેઓ છૂટા થયા.

૧૯૨૫માં તેમણે કોઈ સ્વામીનું પુસ્તક વાંચેલું ત્યારથી તેમને પરદેશગમન કરવા ઉત્કંઠા જાગેલી. આથી હવે તેમણે ઇંગ્લંડ જવા તૈયારી કરવા માંડી. તે પહેલાં લાહોરમાં એક પ્રોફેસર પાસે તેમણે વધુ અંગ્રેજી શીખવા માંડ્યું. પોતે બદલામાં એ પ્રોફેસરને સિતાર શીખવતા. આમ ઇંગ્લંડ જતા પહેલાં અંગ્રેજી ભાષા શીખી લીધી.

૧૯૨૮માં તેમણે ઇંગ્લંડ જવા તૈયારી તો કરી, પણ પાસે રાતી પાઈ પણ હતી નહિ. રૂ. ૧૦૦૦ની જોગવાઈ કરવા તેમણે મહેનત કરી. શ્રીમંત મિત્રો પાસેથી જેમતેમ કરીને ૭૦૦ રૂપિયા મેળવ્યા. ત્રણસો રૂપિયા માતાની અંગત મૂડી જે ઘણા વર્ષથી માતાએ સાચવી રાખેલી તે તેમની પાસેથી મેળવી. મુંબાઈમાં શ્રી બિરલાને મળ્યા. તેમણે ત્રણ અઠવાડિયા સુધી લંડનમાં રહી શકાય એવી ત્યાં આર્યભવનમાં વ્યવસ્થા કરી આપી. ૧૯૨૯માં જાન્યુઆરીમાં ગુરુજીને આખરી મળ્યા, અને તેમના આશીર્વાદ લઈ તેઓ ૧૯૨૯ના નવેમ્બરમાં ઇટાલિયન લાઇનમાં વેનીસ થઈ લંડન ગયા. ૧૯૩૧માં પંડિતજીનો દેહાન્ત થયો.

ઇંગ્લંડ જતી વખતે સાથે તેમના ખાસ વાદ્યો સિતાર, તબલાતરંગ, જલતરંગ વગેરે હતાં. એ વેળા ઘણાએ કહ્યું કે ત્યાં નકામા જ તો છોકરાં નાચશે નહિ પડે. પણ કોઈનું સાંભળ્યું જ નહિ. લંડનમાં યુનિવર્સિટી હોલમાં તેમણે 'સ્ટુડન્ટ્સ શો' કર્યો અને બીજા એ ત્રણ કેમને પણ કીશો કર્યાં. ત્રણ અઠવાડિયા સુધી તો કાંઈ ફિકર હતી નહિ. પણ પછી મુશ્કેલી ઊભી થઈ. એક વખત તો આપણા હિંદી બાંધવોએ ગાવા માટે આમંત્રણ આપ્યું ને છેવટે ટૅક્સીભાડું પણ ન ચુકવ્યું!

આ દરમિયાન પારીસથી એક ઝવેરી લંડન આવ્યા. તેઓ પણ આર્યભવનમાં ઊતર્યા હતા. તેમણે વાતવાતમાં શિરાલીજીને કહ્યું કે 'તમે પારીસમાં ઉદયશંકરને મળો. એમને પોતાની પાર્ટી માટે કોઈ સારા સંગીતજ્ઞની ઘણી જ જરૂર છે.' રૂમ ઉપર આવીને વિચાર કર્યો કે પારીસનો પણ અનુભવ લઈ લઈએ, જોઈએ, શું થાય છે! પાસેના રૂપિયા પણ ખૂટવા આવ્યા હતા. તાત્કાલિક એક ચિઠ્ઠી પારીસ શ્રી ઉદયશંકરને લખી નાખી. પૈસા ખૂટતા હોવાથી તેમણે ક્રૉમ્વેલ રોડ પર ઇન્ડિયન બોર્ડિંગમાં રહેવાનું રાખ્યું. પંદર શિલિંગ જ પાસે હતી. એક મહિના સુધી એક જ 'સૂપ' ઉપર નિભાવ કરતા. અચાનક બે મિત્રો તેમની પરિસ્થિતિ જાણી ગયા. દરમિયાન તેમની રૂમમાં ઉદયશંકરનો જવાબ આવી ગયેલો. પેલા મિત્રે પત્ર ખોલી વાંચી લીધો અને ખરી પરિસ્થિતિ સમજી જતાં તે જ સાંજે એ મિત્રોએ શિરાલીજીને પારીસ જવાનો આગ્રહ કરી બબ્બે પૌંડ આપ્યા.

પારીસ કાગળ લખી નાખ્યો કે હું આવું છું. ત્યાં સ્ટેશને ઉદયશંકર, સિમ્કી તથા તેની માતા સામા આવ્યા. બેત્રણ દિવસ ત્યાં રહ્યા. દરમ્યાન સિતાર વગેરે વગાડી બતાવ્યા. તેમના કામથી ઉદયશંકર ખુશખુશ થઇ ગયા. બધી વાતચિત કરી નક્કી કર્યું. ઉદયશંકર તો હિંદ આવતા હતા અને તે પાછા પારીસ જાય ત્યાં સુધી શિરાલીજીએ ઇંગ્લંડમાં રહેવાનું હતું. ત્યાં એક હિંદી ડૉક્ટર મિ. ચક્રવર્તી (ન્યૂકૅસલ) હાર્લે સ્ટ્રીટમાં રહેતા હતા. તેમણે એમને ખૂબ મદદ કરી. પોતે સિતાર શીખતા અને મિત્રોમાં શિરાલીજીનો પરિચય કરાવતા.

આઠ મહિના બાદ ઉદયશંકર પારીસ પાછા ફર્યા અને પાર્ટી શરૂ કરી શિરાલીજીને બોલાવી લીધા. તેમની સાથે તેમણે યુરોપમાં ખૂબ પ્રવાસ કર્યો અને અનુભવ મેળવ્યો. ઈ. ૧૯૩૮માં ઉદયશંકર યુરોપના પ્રવાસેથી પાછા ફર્યા, પણ શિરાલીજી ઇંગ્લંડમાં જ રોકાયા ને ત્યાંના ડાર્ટિંગ્ટન હૉલમાં સંગીતના 'થીઑરેટિકલ' (સૈદ્ધાન્તિક) અભ્યાસની ત્યાંના ડૉક્ટર મિ. ઓપનહામ પાસે તાલીમ લીધી. ૧૯૩૮ના ડિસેમ્બરમાં તે હિંદ આવ્યા અને જાન્યુઆરીમાં આલમોડામાં આવેલા ઉદયશંકરના 'કલાકેન્દ્ર'માં જોડાયા. અત્યારે પણ ત્યાં તેઓ સંગીત પ્રણેતા તરીકે ઉદયશંકરના જમણા હાથ બનીને રહ્યા છે.

શ્રી શિરાલીજીએ ભારતીય સંગીતનાં શુદ્ધ સ્વરૂપોનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરીને, શ્રી ઉદયશંકરના નૃત્યો સાથે તેની નવીનતાઓ ને વિવિધતાઓ સરજવામાં અપૂર્વ ફાળો આપી હિંદી સંગીતની સમૃદ્ધિ વધારી દીધી'-છે. તેમના ૨૫ ... અને મિત્રોથી ... પ્રેમપાત્ર બની ગયા.

ઉચ્ચ ગાયકો

આજથી પચીસ વર્ષ પહેલાં શાસ્ત્રીય સંગીતનો શોખ આજના જેટલો ન હતો. તે વખતે સારા સુશિક્ષિત ગાયકો ધંધાર્થે ગાનારીઓને શીખવતા. આ અરસામાં સદ્ગત સંગીતાચાર્ય પં. વિષ્ણુ દિગંબરે અને ખાં સાહેબ અબ્દુલ કરીમખાંએ નિષ્ણાત ગાનાર તરીકે ખ્યાતિ મેળવી અને સેંકડો શિષ્યોને તૈયાર કર્યા. આજે એ શિષ્યો આપણા દેશમાં ઉચ્ચ સંગીતનો સુંદર પ્રચાર કરી રહ્યા છે.

આજે મોટાં શહેરોમાં તો અનેક ગાનારા મળી રહે છે ને હિંદના દરેક રેડિયો સ્ટેશન પરથી આપણે શાસ્ત્રીય સંગીતકારોને સાંભળી શકીએ છીએ. રેડિયો અને સીનેમા દ્વારા આજે સંગીતનો જે સારો પ્રચાર થયો છે તેથી અનેક શ્રોતાઓ સંગીતના અભ્યાસી પણ થયા છે. ઉચ્ચ ગાયનની સાચી પદ્ધતિને અભ્યાસ માટે દરેક સંગીતપ્રેમીને જિજ્ઞાસા થાય એ સ્વાભાવિક છે, એટલે અત્રે આપણે સારા શાસ્ત્રીય ગાયકોનાં સંગીતની ખૂબીઓ પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરીશું.

સમ્રાટ અકબરના વખતમાં બૈજુબાવરાથી માંડી તાનસેન જેવા ગાયકોએ જે ચીજો જુદાજુદા રાગોમાં લખી છે તે ઘણું કરી વ્રજભાષાની કિંવા હિંદુસ્તાની ભાષામાં છે. એ ભાષાને પૂરી ન સમજી, અપભ્રંશ કરી ગાનાર ગાયકો આજે અનેક મળી રહે છે, પણ સારા ગાયકો તેમ ન કરતાં ચીજને સંપૂર્ણ સમજી તેનો ભાવ રજૂ કરે છે.

સંગીત સંબંધીના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ગાયકોના અનેક ગુણો અને અવગુણો દર્શાવેલા છે. નાકેથી ન ગાવું, અવાજને દાબવો નહિ, પૂતળાની પેઠે સ્તબ્ધ રહી ન ગાવું, અસ્પષ્ટ ન ગાવું, એમ સૂચવી એ ગ્રંથો લખે છે કે જમીને તરત ગાયકે ન ગાવું, વિકારી અવાજે, તરત નહાઈને, બપોર કે બેતાલે પગે ન ગાવું, તંગ કપડાં પહેરીને, મોઢેથી શ્વાસ લઈને, ઠંડી હવામાં બેસીને, કઠોર અવાજ બનાવીને જે ગાયકો પોતાની કળા જનતા સમક્ષ રજૂ કરે છે તે ગાયકો ઉચ્ચ સંગીતનાં સુંદર તત્ત્વો શ્રોતાઓ સમક્ષ કદાપિ રજૂ કરી શકતા નથી.

સારા ગાયકો હમેશાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી પોતાના અવાજને અવિકારી બનાવે છે. તેઓ હમેશાં નિર્ભય હોય છે અને વ્યાયામ પ્રત્યે અભિરુચિ ધરાવે છે. અતિ દ્રુત, અસ્વાભાવિક પદ્ધતિથી તેઓ કોઈ પણ ચીજને છેડતા નથી, પછી ભલેને તે ચીજ ધ્રુપદ હોય યા ખ્યાલની હોય. તેઓ નિર્વ્યસની હોય છે અને મરીમસાલા તથા તિખાશથી તેઓ પ્રતિદિન દૂર નાસે છે.

વળી, ઉચ્ચ ગાયકો હમેશાં રાગના રસથી રંગાય છે. પ્રત્યેક રાગની લાગણીઓને તે ધીરજથી પ્રકટાવે છે. તેઓ તિલંગ રાગને ગંભીર બનાવતા નથી, તેની જ રીતે દરબારી કાનડાને શૃંગારરસમાં કદાપિ ગાતા નથી. તેઓની ગાયનની પદ્ધતિ અતિ વ્યવસ્થિત હોય છે ને સીધા ‘અસ્થાઈ’ લઈ આલાપચારીથી ‘સમ’ બતાવીને શ્રોતાઓને આકર્ષી એકાગ્ર બનાવે છે.

વાદી સંવાદી સૂરોના મકાનો બતાવી, સંગીતસમ્રાટ અલ્લાદીઆખાંની તાલગત અતૂટ આલાપચારી કરીને, સારા ગાયકો, ગવાતી ચીજના ચોક્કસ તાલમાં ‘બોલતાનો’ શરૂ કરે છે. રાગસ્વરૂપ, સૂર અને તાલ ભળી તો તે પ્રતિપળે લક્ષ આપે છે અને ચક્ષુઓ બંધ ન કરી, મો પરના હાવભાવ પર અશોભની વિકૃતિઓને તે દૂર કરે છે. આમ કરીને તે ગવાતા રાગની મીંડ, ગમક અને તાન વગેરેમાં પ્રવેશે છે.

સંગીતમાં તાલ જેમ અતિ આવશ્યક અંગ છે તેમ સૂર પણ એવું જ એક જરૂરી અંગ છે. ઘણા ગાયકો એમ બહાનું કાઢી બેસે છે કે સાંભળનારાઓ ઉચ્ચ સંગીતને ન સમજી શકે; પણ હકીકતમાં એવું કંઈ નથી. જો ગાનાર સૂર અને તાલમાં ગાય તો દરેક સંગીતપ્રેમીને રસ જ આવે,–પછી ભલેને શ્રોતા હળવા (light) સંગીતનો શોખીન હોય. સાપ, નાગો, હરણ એ બધા જેમ સૂરીલા સંગીતથી (બંસીથી યા સારંગીથી) આકર્ષાય છે, તેમ માણસને પણ સૂરીલું સંગીત અસર કેમ ન કરે? એ પ્રાણીઓ સંગીતના શબ્દો કે રાગનું શાસ્ત્ર ન સમજી શકે, પણ માણસ તો પ્રયત્ને આ બધું સમજી શકે છે. એટલે ‘શ્રોતાઓ ઉચ્ચ સંગીતને ન સમજી શકે’ એમ કહેનાર ગાયકો સૂરીલા હોતા જ નથી. આ અનુભવસિદ્ધ વસ્તુ છે. પોતાની નબળાઈ વ્યક્ત કરવાને બદલે તેઓ શ્રોતાઓને નકામા ઠરા પાડી દે છે.

વળી, સારા સંગીતકારોના સંગીતથી સંગીતજ્ઞો જે મજા માણી લે છે તે હળવા સંગીતના શોખીનો નથી માણી શકતા, કારણ કે હળવા સંગીત-શોખીનો તો ચીજના શબ્દો–ચીજનો સાદો ઢંગ, આલાપ કે તાન વગરનો તરત ગવાઈ રહે તેવું પસંદ કરે છે; જ્યારે સંગીતજ્ઞો તો રાગના ઊંડાણમાં ઊતરી જઈને રાગની દાટ, મીંડ, ગમક, ગ્રહસ્વર, ન્યાસ, તાન અને આલાપોમાંથી લહેર લૂંટી શકે છે.

સારા ગાયકો સવારે ગવાતી ટોડી સાંજે સાત વાગ્યે ગાતા નથી, તેમ સાંજે ગવાતુ મુલ્તાની સવારે પાંચ વાગ્યે ગાતા નથી. તેઓની તાન લેવાની પદ્ધતિ વાક્યરચનાનુસાર ને બુદ્ધિથી ભરેલી હોય છે. દરેક ચીજની અસ્થાઈ અને અંતરો તેઓને ખ્યાલમાં રહે છે, અને શ્રોતાઓના સંગીત સબંધી માનસ ઓળખવાની કળા પણ તેઓ હાસલ કરી લે છે.

—વિશનજી શાહ

પાંદડાંમાંથી રેશમ

બનાવટી રેશમ લગભગ દરેક ઘરમાં હોય છે, પણ તે શી રીતે બને છે તે આપણામાંના ઘણા જાણતા હોતા નથી. ન માની શકાય એવી વાત છે, પણ બનાવટી રેશમ ઝાડનાં પાંદડાંમાંથી બને છે. રેશમના કીડા જે રીતે રેશમ બનાવે છે તે રીતનું વૈજ્ઞાનિકોએ અનુકરણ કર્યું અને બનાવટી રેશમનો જન્મ થયો.

‘મલબેરી’ અને ‘ઓક’ નામના ઝાડનાં પાંદડાં ખાઈને રેશમના કીડા તે પાંદડાંના રસના ઝીણા તાતણા પોતાના શરીરની આસપાસ વીંટે છે. આપણે એને કોશેટો કહીએ છીએ. વૈજ્ઞાનિકોએ વિચાર્યું કે જે જાતનો રસ રેશમના કીડા ચૂસે છે એ જાતનો રસ જો માણસ મેળવી શકે તો એમાંથી રેશમ કેમ ન બને?

આ વિચારના પરિણામે આજથી લગભગ પચાસ વર્ષ પહેલાં બનાવટી રેશમની શોધ થઈ અને ત્યારથી તે આજ સુધી બનાવટી રેશમનો વપરાશ રોજ બરોજ વધતો ગયો. આપણા ઘરમાં વપરાતી કેટલીયે ચીજો બનાવટી રેશમની હશે; પણ કોઈ આપણને પૂછે કે તમે ઝાડનાં પાંદડાંમાંથી બનતા કાપડ વિષે સાંભળ્યું છે? તો આપણે જવાબમાં ના જ કહેવાના.

રેશમના કીડા જે રસ ચૂસે છે તેને સેલ્યુલોઝ (cellulose) કહે છે. આ સેલ્યુલોઝ જ્યારે તાંતણારૂપે બહાર નીકળે છે ત્યારે એને હવા લાગવાથી એનો પાકો દોરો બની જાય છે. વૈજ્ઞાનિકોએ સેલ્યુલોઝ બનાવ્યું અને કેટલીક રાસાયણિક ક્રિયાઓ વડે એમાંથી તાંતણા કાઢી ઝીણો દોરો પણ બનાવ્યો. અહિંસક રીતે રેશમ બનાવવાની આ પદ્ધતિ પ્રમાણે આપણે ત્યાં કોઈ કારખાનાં કામ કરતાં હોય એવું જાણમાં નથી. આપણે ત્યાંનું બનાવટી રેશમ ઘણુંખરું શણ અને કેતકીના રેસામાંથી બનાવવામાં આવે છે. આ નવી રીતનાં સાધનોના અભાવને કારણે પાંદડાંમાંથી રેશમ બનાવવાનું હજુ આપણે ત્યાં બની શક્યું નથી.

—ડી. ડી. બારોટ

એક રવિ તમ લાખ હણે, એક ઈન્દુ પરકાશ;
એક ભાગ્ય ક્યાળો કરે, એક જ ભૂલ વિનાશ.

—તનસુખ ભટ્ટ

તૈમુર લંગને સંગીત સાંભળવાનું ગાન થતાં દિલ્હીના એક અંધ પરંતુ કુશળ ગવૈયાને તેની સામે લાવવામાં આવ્યો. ગવૈયાએ દિલ ખોલીને ગાન વહેવડાવ્યું, પરંતુ તૈમુરનું દિલ ન રીઝ્યું. આખરે સંગીત પૂરું થતાં કશી બક્ષિસ વિના એણે ગવૈયાને પ્રશ્ન કર્યો, 'તારું નામ શું?' ગવૈયાએ જવાબ આપ્યો, 'દૌલત.' તૈમુરે મશ્કરીમાં પૂછ્યું 'દૌલત તે વળી આંધળી હોય?' ગવૈયાએ જવાબ આપ્યો: 'હા, જો, નહિતર એ લંગડા પાસે શું આવત?'

દેશદેશના
શિરપેશ
•
પાઘડીએ
બતાવ્યો
છે તે
હિન્દુસ્તાનના
વતની હિંદીનો

અનેકાર્થી શબ્દ. કાંટો=શૂળ; સોના જેવા આકારની કોઈ પણ વસ્તુ—જેવી કે ઘડિયાળનો કાંટો; પશ્ચિમના લોકો જમવા માટે નાની ખપાળી જેવા આકારનું સાધન વાપરે છે તે, તોલ કરવાનું સાધન; નાક પહેરવનું સ્ત્રીઓનું ઘરેણું, પોપટના ગળામાં થતો એક જાતનો રોગ, રોમાંચ, નડતર, અડચણ, શંકા; હુન્નો, ગમ્મત.

ગણિતની ગમ્મત

$$(૧+૨)^{૩}-૩ = (૨^{૨}+૫)-૦$$
$$(૨+૩)^{૩}-૫ = (૪^{૨}+૧૦)-૧$$
$$(૩+૪)^{૩}-૭ = (૬^{૨}+૧૫)-૨$$
$$(૪+૫)^{૩}-૯ = (૮^{૨}+૨૦)-૩$$
$$(૫+૬)^{૩}-૧૧ = (૧૦^{૨}+૨૫)-૪$$
$$(૬+૭)^{૩}-૧૩ = (૧૨^{૨}+૩૦)-૫$$
$$(૭+૮)^{૩}-૧૫ = (૧૪^{૨}+૩૫)-૬$$
$$(૮+૯)^{૩}-૧૭ = (૧૬^{૨}+૪૦)-૭$$
$$(૯+૧૦)^{૩}-૧૯ = (૧૮^{૨}+૪૫)-૮$$
$$(૧૦+૧૧)^{૩}-૨૧ = (૨૦^{૨}+૫૦)-૯$$

અને એમ આગળ —કા. મ. જોષી

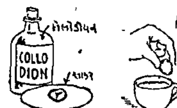
કહેવતો કેમ પડી 'ભેંશ ભાગોળે, છાશ છાગોળે ને ઘેર ધમાધમ' કાંઈ પણ વસ્તુ કે બનાવની હયાતી પહેલાં અગાઉથી તેને વિષે મતભેદ કે મારામારી કરવા માટે ઉપાલંભમાં વપરાતી આ કહેવત વિષે એવી વાર્તા છે કે પાણી ભરવા ગએલી એક પટલાણીએ ભાગોળે ભેંશના ખાટા આવેલા જોયા તેમાંથી એક ભેંશ લાવવાનું ઘેર આવીને પટેલને કહ્યું. પણ પછી એના દૂધ છાશ પોતાના ભાઈ-બેનના છોકરા ખાશે કે પટલાણીના ભાઈબેનના, એ વાત ઉપર બન્ને ઐંચાઐંચી કરતા ગાળાગાળી પર આવી ગયા અને પરિણામે પટલાણીનો ખરેખરો ઓળખો થયો. તેની રોકકળ સાંભળીને દોડી આવેલા પડોશીઓએ બન્નેને તેમની મૂર્ખાઈ માટે ઠપકો આપીને ઉપરની કહેવત કહી કે ભેંસ તો હજી ભાગોળે ઊભી છે, ને આ ઘેર શી ધમાધમ?

બગીચાઓના ઝાંપાની બે બાજુના થાંભલા ઉપર પથ્થરના જે ગોળા ઘણું કરી મૂકેલા જોવામાં આવે છે તેનું મૂળ વિચિત્ર છે. વિલાયતમાં જૂના વખતમાં એવો રિવાજ હતો કે લડાઈમાં શત્રુને મારીને આવનો વિજેતા, હારેલા દુશ્મનના માથા વાઢીને પોતાના દરવાજાને બે થાંભલે, પોતાના શૌર્યના ગૌરવચિહ્ન તરીકે મૂકતો. સંસ્કૃતિની પ્રગતિ સાથે એ જંગલી રિવાજ તો આજે, અલબત્ત, ત્યાં નાબૂદ થયો છે; પણ તેમની જંગલી દશામાં પ્રચલિત એ રિવાજનો અવશેષ હજી એ સ્થળે પથ્થરના ગોળા મૂકવાની પદ્ધતિના રૂપમાં રહ્યો છે. આપણે ત્યાં તો એ વિલાયતના અનુકરણ રૂપે આવ્યો છે. આફ્રિકાના કેટલાક ભાગમાં હજી યે શણગાર તરીકે માણસની ખોપરીઓ વાપરવાનો એવો રિવાજ ઘણા ગામડાઓમાં ઠેરઠેર નજરે પડે છે.

માખીની જનનશક્તિ એટલી વિપુલ હોય છે કે એક જ માખીનો વંશવિસ્તાર જો બધો જ જીવતો રહે તો એક જ ઋતુને અંતે તેની સંખ્યા એટલી બધી વધી જાય કે તેનાથી દેવને-ના ૫,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ (પાંચ અબજ) ઘનનો ભરાવ અને તેની ટ્રેન બે કરોડ માઈલ લાંબી થાય! પણ સદ્ભાગ્યે જન્મે છે એટલાં બધાં એના ઉછરતાં જ નથી. મોટો ભાગ નાશ પામે છે, અને ઉછરેલી માખીઓ પક્ષીસમાજનો મોટો આહાર બની જાય છે.

ઑસ્ટ્રેલિયામાં 'રાન્ડ' નામના બે ટાપુઓ છે: એક ક્વીન્સલૅન્ડ પરગણાને તાબે, અને એક પશ્ચિમ કાંઠે.

સાકરનો જાદુઈ ટુકડો—આ નુસખો કરી બતાવવા માટે કોઈ ખાસ સામાનની જરૂર નથી. ચાહમાં નાખવા માટે, તરત ઓગળી જાય એવા ખાસ બનાવટના સાકરના ચોસલા આવે છે. એવા ટુકડાને અગાઉથી કોલોડિયનમાં બોળી તેનો પડ કરી સૂકવો, જેથી કોલોડિયનની એક પતરી તેના પર જામી જશે. પછી મિત્રો ચાહ પીવા બેસે તે વેળા એ ટુકડો રકાબીમાંથી ઉપાડી ચાહમાં નાખશો, એટલે તે ડૂબકી મારી નીચે તો જશે; પણ પછી તરત ઉપર તરી આવશે ને કોલોડિયનની પતરીને લીધે તે ચાહથી ભીંજાયા વિના તરતો રહેશે. મિત્રો એ જોઈ તાજુબ થશે! પણ પછી એ ચાહ કોઈને પીવા દેશો નહિ, ઢોળી દેજો.

આ મહિનાનું નામ—'નવેમ્બર' ઇ. પૂર્વે ૭૧૩ પહેલાં વર્ષનો આરંભ માર્ચ માસથી થતો, ને એ અનુક્રમે સપ્ટેમ્બર સાતમો, ઑક્ટોબર આઠમો, નવેમ્બર નવમો અને ડિસેમ્બર દસમો આવતો. તેથી તે ક્રમાંક માટેના રોમન નામો ઉપરથી એ ચારે માસના નામ પડ્યા હતા તે આજે પણ ચાલુ છે.

વિચિત્ર કુદરત!: ઝાડે ચઢનારા સર્વ પ્રાણીઓના હાથ લાંબા હોય છે; પણ હિમાલયના જંગલોમાં થતો આ લંગૂર કપિ એ નિયમનો અપવાદ છે.

સૌભાગ્યસર્જક (ઇરરની ચૂડીઓ બનાવનારી)

ફોટો · મફતલાલ ડુધિયા

દેશદેશની ટિકિટો પર પુલોનું પ્રદર્શન

ઉપરથી ડાબી બાજુએથી—પહેલી હાર ફ્રેન્ચ ઇક્વેટોરિયલ આફ્રિકાની ૧ સેન્ટની ટિકિટ પર સાયુગ્ગાનો પુલ, મૉયેન-કૉંગોની બે સેન્ટની ટિકિટ પર મિન્દાકઝીનો પુલ, ઇરિટ્રિયાની એર મેઈલની ૧ લાયરની ટિકિટ, ઇરિટ્રિયાની બે લાયરની ટિકિટ પર રેલવે-પુલ, બીજી હાર સેનેગાલ (પશ્ચિમ આફ્રિકા)ની એક સેન્ટની ટિકિટ પર ફૉન્ટ ફાઈધર્બ, ગોરીઑસ (ઉત્તર મેક્સિકો)ના પ્રજાસત્તાકની ૧ સેન્ટની ટિકિટ પર ફુલિક્ઝલોનો પુલ, એ જ દેશની ૩ સેન્ટની ટિકિટ પર રાફિસ પુલ, એ જ દેશની ૩ સેન્ટની બીજી ટિકિટ પર સાન રાફાએલનો ઝૂલતો પુલ, ત્રીજી હાર તુર્કસ્તાનની ૧૦ પારાની ટિકિટ પર મિઝિર-ઈર્ફેન્નો પુલ, બલ્ગેરિયાની ૧૦ લિફાની ટિકિટ પર વાર્ડાર નદી પરનો પુલ, ડોમીઑસ ૬ આલ્વાડોર (મધ્ય અમેરિકા-મેક્સિકો)ની ૬ સેન્ટની ટિકિટ પર લેમ્પા નદી ઉપરનો પુલ, જર્મનસ્થાન ભાગની ૫૦ સેન્ટની ટિકિટ પર સિગ્નલબ્રિજ, ચોથી હાર દક્ષિણ ર્હોડેશિયાની ૧ પેન્સની ટિકિટ પર વિક્ટોરિયા ધોધનો રેલવે પુલ, ઑસ્ટ્રેલિયાની બે પેન્સની ટિકિટ પર સિડની હાર્બર બ્રિજ, કૅનેડાની ૧૨ સેન્ટની ટિકિટ પર ક્વિબેક પાસેનો પુલ, દક્ષિણ ર્હોડેશિયાની ૪ પેન્સની ટિકિટ પર વિક્ટોરિયા ધોધના પુલ (શ્રી હરિલાલ બૅંકર-વઢવાણ કૅમ્પના સંગ્રહમાંથી)

ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ (પૃષ્ઠ ૩૪૨)
ડાબી બાજુ–'ઘડિયાળી' જે કે ત્રિવેદી (જપરવભુજ)
–બીજું ઇનામ, જમણી બાજુ–'કુતૂહલ' ચંદુભાઈ ભટ્ટ
(અમદાવાદ)–નોંધપાત્ર.

મ્હોબ્બતથી મુંબાઈએ એના પર પ્રસંશાનાં પુષ્પો વેર્યાં છે

કારણ

રાજકવિ શુદ્રક કૃત 'મૃચ્છકટિક'
આચાર્ય અત્રેની રૂપેરી કલમ
એક વરસનો સતત પરિશ્રમ
લાખો રૂપિયાનું ખરચ

એ બધાંના સમન્વયે

ગૌરવશાળી ગઈ કાલનો અદ્ભૂત
સંદેશ લઈ આજના અંધારાભર્યા
વાતાવરણને અજવાળવા આવેછે
૧૯૪૨નું સર્વશ્રેષ્ઠ સર્જન

૬ નવેમ્બરથી મુંબાઈમાં

નૉવેલ્ટીમાં

લેખક સર્જક
આચાર્ય અત્રે

દિગ્દર્શક
જાગીરદાર

સંગીત
કૃષ્ણારાવ

કલાદેહ
કનુ દેસાઇ

ભૂમિકા

વનમાલા

જાગીરદાર
શાહુ મોડક
ગૅરચ તારાપોર
સુનાલિની દેવી
નવીન યાજ્ઞિક
બેબી દેવી

સાહિત્ય અને સંગીત
નાટ્ય અને નૃત્ય
કલા અને સુશોભનની
અનુપમ આરસી

૨૬૦૦
વર્ષ પહેલાની જિંદગી
ફરી સજીવ છે.

હી		બી	જો	મો		ચો		ફી
	ર				જ			
ક		ક		ગી				
	ગ		પ				ગ્ર	ઠ
	ર			ઠો	પ			
ચ			ચિ		ત્સ	ક	વ્યૂહ-૬૦	
ખ	ર					વ		વિ
		ક		ણી			વ્યૂ	
ર		૩૫૦૦		ચ	શા			ઠ

હી		બી	જો	મો		ચો		ફી
	ર				જ			
ક		ક		ગી				
	ગ		પ				ગ્ર	ઠ
	ર			ઠો	પ			
ચ			ચિ		ત્સ	ક	વ્યૂહ-૬૦	
ખ	ર					વ		વિ
		ક		ણી			વ્યૂ	
ર		૩૫૦૦		ચ	શા			ઠ

સહી

ઠેકાણું

ગામ

[મુંબાઈના કલેક્ટરે મંજૂર કરેલી]

મ ઓ　　શે પા　　પો ઑ
રસીદ નં　　નં　　નં } મેં મારી પ્રવેશ ફી થી મોકલી છે

પત્રવહેવારનું સરનામું:

જન્મભૂમિ હીરક વ્યૂહ ૬૦

પો. બો. નં. ૬૨

૧૩૮ • મેડોઝ સ્ટ્રીટ • મુંબઈ ૧

માત્ર એક રૂપિયામાં ચાર હજારની કીંમતનો છ હીરાનો હાર, અથવા દશ મહીના સુધી દર મહીને રૂ. ૪૦૦ અથવા, એક સાથે રોકડા રૂ. ૩૫૦૦ હીરક વ્યૂહમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ઉકેલ ભરી મોકલનાર હરીફને મળશે. એ હરીફ આપ હો તો આપના પ્રવેશપત્રો ભરી મોકલો.

પ્રવેશ ફીનો કોઠો

એક નામના જોડીસાથે પ્રવેશપત્રો ભરવાની પ્રવેશ ફી નીચે મુજબ છે

એક પ્ર.પત્ર	રૂ ૧-૦-૦
બે ,,	રૂા. ૨-૦-૦
ત્રણ ,,	રૂા. ૨-૦-૦
ચાર ,,	રૂા. ૩-૦-૦
પાંચ ,,	રૂા. ૪-૦-૦
છ ,,	રૂા ૪-૦-૦
સાત ,,	રૂા ૪-૦-૦
આઠ ,,	રૂા ૪-૦-૦
બાર ,,	રૂા ૬-૦-૦
સોળ ,,	રૂા ૮-૦-૦

પ્રવેશ ફી કેમ ભરશો?

(૧) મ. ઓ.થી

મ ઓ.ની ટપાલ ઑફિસમાંથી મળેલી રસીદ પ્ર. પત્રો સાથે મોકલવી. મ ઓ. કુપનમાં નામ, ગામ ઇ. લખવું.

(૨) પો. ઓ.થી

'જન્મભૂમિ ઑફિસનું' નામ લખી ક્રોસ કરવો.

(૩) શે. પા.થી

એક રૂપીઆની એક એવી ૧૬ પાવતીની ચોપડી સોળ રૂપીઆમાં મળે છે.

ઓછામાં ઓછી રૂા. ૪-૦-૦ની રોકડ પાવતી મંગાવી શકાય છે.

આ પાવતીની એક બુક મંગાવનારને એક ને ચાર એકી સાથે મંગાવનારને પાંચ ફીવાઉચરો વિનામુલ્યે મોકલાશે.

—સાચો ઉકેલ ૨૦ ડીસેમ્બર—

હીરક મહોત્સવ વ્યૂહ ૬૦માં ચાર ભૂલ સુધી ઈનામની ખાત્રી આપવામાં આવે છે.

પહેલું ઈનામ

છ હીરાનો હાર

અથવા રૂપિયા ૪,૦૦૦

દશ માસિક હપ્તાથી અથવા

રૂ. ૩,૫૦૦ રોકડા

બીજા ઈનામો

રૂ. ૧,૫૦૦

બોનસ

રૂ. ૪૦૦

વધુ પ્રવેશપત્રો

રૂ. ૧૦૦

અને આકર્ષક ભેટો

એક પ્ર પત્રનો એક રૂપિયો

આ વ્યૂહમાં એક પ્રવેશપત્રની ફી એક રૂપિયો રાખવામાં આવી છે પોતાના એક નામના બે પ્ર પત્રો ભરનાર હરીફ એક પ્ર પત્ર મફત ભરી શકશે રૂ ચારમાં ચાર પ્ર પત્રો ભરનાર ચાર અને આઠ પ્ર પત્રો રૂ. આઠમાં ભરનાર પોતાના નામના આઠ પ્ર પત્રો મફત ભરી શકશે

હીરક વ્યૂહની પ્રવેશ ફીના દરમાં થયેલા ફેરફાર તરફ પ્રત્યેક હરીફ ભાઈનું લક્ષ દોરવામાં આવે છે

સૌથી વધુ પ્ર.પત્રો ભરનારને

એક જ નામના એક કવરમાં સૌથી વધુ પ્ર પત્રો ભરી મોકલનાર હરીફને પહેલું ઈનામ રૂ ૬૦)નું અને ત્યાર પછી બીજા હરીફોને અનુક્રમે રૂ ૨૦) રૂ ૧૦) અને રૂ ૫)નું એક એવા બે મળીને એકદર પાંચ ઈનામો વહેંચાશે.

જન્મભૂમિ ગુજરાતી **શબ્દ રચના હરીફાઈ**

હીરક

મહોત્સવ **વ્યૂહ ૬૦**

રૂ. ૬,૦૦૦

ના ઈનામો

બંધ તારીખ ૧૫ ડીસેંબર

ચાવીઓ આડી

૨ આ બીજી ગાળી બીજા મારવા માટે છે
૬ આ વ્યૂહ મારફત પ્રવેશ . ના ફેરફારને ભૂલશો નહિ
૭ આ 'ધરાર'નું મસ્તક કપાઈ ગયું છે
૮ ' જમીન અને ભેર' એ ત્રણ કજીયાના છોરૂ.
૯ સાધુ જીવન ગાળતા પુરૂષો . . થી દૂર રહેવા પ્રયત્ન કરે છે
૧૧ એનો મધુર રવ અનેકના કર્ણને ચપળ બનાવે છે
૧૩ 'શીઘ' કે 'ભાગ' વંચાશે
૧૪ જુના વખતમાં . . ની બાધાથી લાક્ષણિક હતી
૧૫ અતિશય . . થી માણસને નમ્રને નમતું જોખવું પડે છે
૧૭ . . ના અભાવે જગતનું જીવન વિલય પામે એ સંભવિત છે
૧૮ 'હજન'નો જોડીદાર
૨૧ રોગ પરીક્ષક
૨૩ મોટા માણસોના કુટુંબગાલજની ચીજો માટે થયેલ . . કોઈને સામાન્ય માણસ ભિખારીમાં મૂકાય છે.
૨૫ અવાજ
૨૭ . . . હોય તેવું માણસનું જીવન રચાય ?
૨૯ આદિ . . શબ્દરચનાનો પ્રયત્ન ગણાય છે
૩૦ પવિત્ર પુરૂષના દેહની . . માટે મન્દિરોના નામને બોલ આપવા તૈયાર રહે છે
૩૧ . . પુરૂષ પાસેથી પણ સાચી સલાહ મળતી હોય તો લેવામાં નાનમ નથી

હીરક વ્યૂહમાં ૩૨ પ્ર. પત્રો ભરનાર પ્રત્યેક હરીફને ઈ. સ. ૧૯૭૫ની સાલ સુધીનું ધાતુનું આકર્ષક કેલેન્ડર ભેટ મળશે.

સોળ પ્ર.પત્રો ભરી મોકલો ને

હીરક મહોત્સવ વ્યૂહ ૬૦માં એક નામના સોળ પ્રવેશપત્રો એકી સાથે ભરી પ્રવેશફીના આઠ રૂપીઆ રોકડેથી (મ. ઓ., પો. ઓ., ક્રેડિટ પાસ, થી) મોકલનાર હરીફને મળતી ઈનામની રકમ રૂ ૧૨)થી ઓછી હશે તો વધારીને રૂ ૧૨)ની કરવામાં આવશે. આ રીતે વહેંચવાની રકમની મર્યાદા રૂ ૪૦૦)ની છે

રૂપિયા બારનું ઈનામ મેળવો

હીરક વ્યૂહમાં ૪૮ પ્ર. પત્રો ભરનાર પ્રત્યેક હરીફને ધાતુના એક કેલેન્ડર ઉપરાંત શબ્દરચના અર્થસૂચકની એક પ્રત ભેટ મળશે.

ચાવીઓ ઊભી

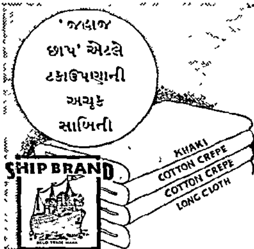
૧ . . માં એકવિશિષ્ટ જાતનો રંગ દેખાય છે
૩ . . ઉપર જ આધાર રાખીને વર્તનાર માનવીનું નાવ ખરાબે ચઢી જવા સંભવ છે.
૪ . . ના ઉન્માદક આકર્ષણે પણ સ્થિર બુદ્ધિવાળા માનવીનું ચિત્ત ચલિત થતું નથી
૫ 'ઢીંડ ચડયો તે . . કહેવાય છે'
૬ જેના શરીરને . . કહી શકાય તેવા માણસોને સારવારની જરૂર રહે છે
૧૦ વિરાટ અને ધાટીલું . . જેના ગ્રેનેધરાભર રોકી રાખે છે (ઉપલો 'ર' ૨૬ કરી વાંચશો)
૧૧ અર્થહીન અક્ષરો
૧૨ . . ગનવાળી વનિતા સાથે વાત કરતા ઘણી વખત સંતોષ થાય છે
૧૬ નવોઢા નારી માટે . . સહજ હોય છે
૧૯ વધુ પડતો . . . રાખનાર માનવી બીજાની ઘૃણાનું પાત્ર બને છે
૨૦ . . ધરાવનાર માનવીના વિરોધીને સંભાળીને ચાલવું પડે છે.
૨૨ . . ને ચલાવી લેવામાં સમજુ માણસોની કુનેહ રહેલી છે.
૨૪ જૂના વખતમાં અંત:પુરમાં . . કોઈ કરીને નજર કરવી તે પણ જોખમ ભર્યું હતું.
૨૬ ક્વચિત્ ક્વચિત્ ક્રમ . . નો અનુભવ નવવિવાહીતોને ઉદ્વિગ્ન બનાવે છે
૨૮ આવળી 'આલી'

KUMAR Reg. No B. 1603

SHIP BRAND FABRICS

SELL ON THEIR MERITS!

બર્મા, સીલોન અને દેશપરદેશમાં લોકપ્રિય

: કારણ કે :

૧ તે સ્વદેશી છે.

૨ પાકા રંગના છે.

૩ ટકાઉ છે.

૪ સર્વોત્કૃષ્ટ છે.

૫ મૂલ્યમાં સસ્તા છે.

☆

કૉટનક્રેપ, લૉંગક્લૉથ, પૉપ્લીન્સ, શર્ટીંગ્ઝ, ખાકીડ્રીલ્સ, ટવીલ્સ અને પથરીકલૉથ્સ, સફેદ ડ્રીલ્સ અને ટવીલ્સ, સાટીન ડ્રીલ્સ, બ્લ્યૂ ડ્રીલ્સ, ગ્રે ડ્રીલ્સ, ડેસૂટીઝ, કેસમેન્ટ કલૉથ્સ, શીટીંગ કલૉથ્સ, ટેબલ કલૉથ્સ, ટૉવેલ્સ, નેપકીન્સ વિ. વિ.

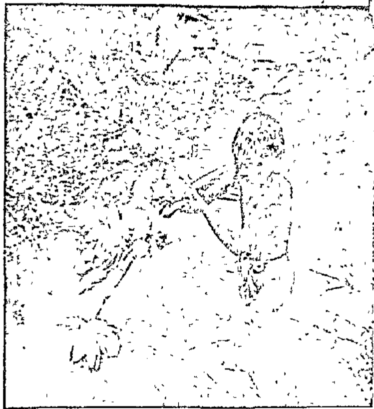
બાવા પ્રદ્યુમ્નસીંગ ઍન્ડ સન્સ

હેડ ઑફિસ

કટરા આલુવાલીયા અમતસર

શાખાઓ

ચંદચોક મુ. જે. માર્કેટ - મુમ્બઈ - કલકત્તા - દિલ્હી - લાહોર - ક્વેટા

પુષ્પાંજલિ

કુમાર

આવતી કાલનાં નાગરિકો માટેનું અદ્યતન માસિક

તંત્રી - રવિશંકર રાવળ

સંપાદક-બચુભાઈ રાવત

વિજ્ઞપ્તિ

વાચકોને

કુમાર કાર્યાલય હવે યુદ્ધના સમયમાં પોતાનું કામકાજ નિયમિતપણે ચાલુ રાખશે. તેથી અમારા વાચકોને વિનંતિ છે કે કોઈપણ જાતના ચિત્રકામ, ફોટોગ્રાફી, ડિઝાઇન, સાદા રંગીન બ્લૉકસ કે છપાઈની તેમને જરૂર પડે ત્યારે અમને યાદ કરવા કૃપા કરશો.

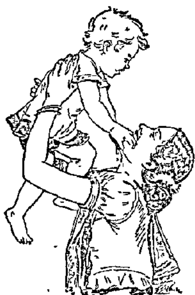
ગ્રાહકોને

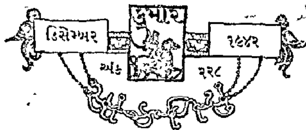
કુમાર માસિક ડિસેમ્બર ૧૯૪૨ના અંકથી અનિશ્ચિત મુદત માટે મોકૂફ રહેતું હોવાથી ગ્રાહકોએ ૧૯૪૩ માટે ભરેલાં લવાજમો ફેબ્રુઆરી-૧૯૪૩ની આખર સુધીમાં તેમને પરત કરવા પ્રયત્ન થશે

● બહારગામના ગ્રાહકોને તે મનીઑર્ડરથી રવાના કરવામાં આવશે. ● અમદાવાદના ગ્રાહકોએ કુમાર કાર્યાલયમાં આવી પાછાં લઈ જવા કૃપા કરવી

● આફ્રિકા વગેરે પરદેશોના ગ્રાહકોના લવાજમો, હાલ તુરત અમારે ત્યાં અનામત રહેશે, અને અનુકૂળ સંજોગોમાં તે મોકલી આપવામાં આવશે

● જે ગ્રાહકો જૂના સમયની રૂએ કંઈ પ્રશ્નોની પૂછપરછ કરવા માગતા હોય તેમણે કૃપા કરી જવાબ માટે પોસ્ટેજ મોકલવું —વ્યવસ્થાપક

ચિત્રો—

કાવ્યો—

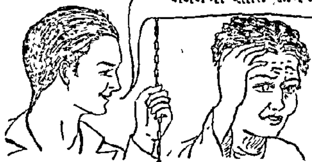
ચરિત્ર—

નાટિકા—

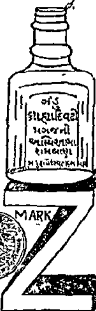
લેખો—

વિભાગો—

મુદ્રક: બચુભાઈ રાવત તંત્રી અને પ્રકાશક: રવિશંકર રાવળ, કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ. વાર્ષિક રૂ. ૬, બ્રહ્મદેશના રૂ. ૬॥, પરદેશમાં ૧૨ શિ., છૂટક દસ આના. મુંબઈમાં - કુમાર ઑફિસ, ૧૩૬-૧૪૨ મેડોઝ સ્ટ્રીટ; આર આર શેઠની કં અથવા રાવત બ્રધર્સ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, વડોદરામાં - નૂતન ફોટો સ્ટુડિયો, રાવપુરા

સાચી સાંકળ

ઝંડુ

બ્રાહ્મ્યાદિવટી

હિસ્ટીરિયામાં
ઘેલછામાં
મગજની અવ્યવસ્થામાં તેમજ
મગજની નબળાઈમાં અકસીર દવા

અચૂક વાપરો!

૨૫ ટીકડીની બાટલીના રૂા. એક
૧૦૦ ટીકડીની બાટલીના રૂા. ત્રણ

કારખાનું
મરાની રોડ
મુંબાઈ-૨૩

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લિ.

અમદાવાદના એજન્ટ · મેસર્સ ભોગીલાલ અધર્મ · ગાંધીરોડ

કુમાન કદેની
ગાદ્દાજનવાડી
મુંબાઈ-૨

ઑર્ડર આપતી વખતે, જાહેરખબર 'કુમાર'માં વાંચી હતી એટલું જણાવજો

વર્ષ ૧૯મું અંક ૧૨મો

ડિસેમ્બર-૧૯૪૨

મૃત્યુમાં જીવન

•મિશ્ર•

શિશિરનાં શીત પૂંઠે વસંત, જો,
વસંતમાં ગ્રીષ્મની ઝાળ ઊની;
જો ગ્રીષ્મના આતપમાં તું વર્ષા,
ને એમ વર્ષામહીં શારદેન્દુ—
નાં પૂર્ણિમાતેજ, શરત્ મહીં તથા
હેમંતની હેતભરેલ માધુરી;
હેમન્તનાં હેજ મહીં તું શીત જો
શિશિરનું જેમ, વસંત એમાં.

તું મૃત્યુમાં જીવન એમ જોઈ
જો મૃત્યુને જીવનમાંહી એમ.

હરિશ્ચન્દ્ર ભ. ભટ્ટ

વિશ્વંભર!

•દુહા•

કુદરતને ફોરમ દિધલું,
  તારાને દેતલ તેજ,
બાણું એના એ જ
  ધરતી આભ તણા ધણી.
ન ગમે સ્વજન કે અમલના
  આ દા સી મા દા,
ઓરા ને ન્યારા,
  વ્યાપક વિશ્વંભર ધણી!
મનથી તેં માન્યા ન કો'
  વેરી કે ન વિરેગ,
પ્રેમળ હે પરમેશ!
  છાનું ન તુથી ઊંડર.
નવ ખંડે વરતાવતા
  તારા પ્રેમળ રાજ,
મોકળ હે મહારાજ!
  સાચા તારા સતજન.
માનવના રૂદિયા મહીં
  જળમળ જેની જ્વાલ,
વા'લપ તણી મશાલ
  પ્રગટી પ્રેમ તણા પ્રભુ!
સાચો જખમી દિલ તણા
  એક જ હે આરામ!
તારી નો'ય પિછાન
  પ્રેમવિહોણાને પ્રભુ!
ધરતીમાથી ટાળવા
  મન-તૃષ્ણા ધિક્કાર,
પ્રી તિ પા રા વા ર
  છલકાવો ઊંડે ખપક.
કસબીને સ્વપને રમે
  નીતમ જેનાં રૂપ,
હે સૌ દ ર્ય સ્વ રૂ પ!
  શોભા હું તે શી કહું!

(એક અંગ્રેજી કાવ્યનો ભાવાનુવાદ)

ઝવેરચંદ મેઘાણી

પામર જીવ

•ઇન્દ્રવજ્રા•

આકાશ તો ભવ્ય અનંત તત્ત્વ,
પૃથ્વી વિશાળી કલ્પરૂપ પામી,
પ્રાણે ભરેલાં જળ તેજ વાયુ—
ક્યાં એ અને પામર જીવ હું ક્યાં?

કોઈ કહે, 'પામર જીવ તું ના
જો પંચનો કેમ ન અંગભૂત?
ત્રણે ગુણે કેમ ન ગુણરૂપ!
આ સૌ અમોમાં તું પણ પ્રાણવાન.'

દેશળજી પરમાર

તંત્રીનું નિવૃત્તિનિવેદન

● 'કુમાર'ના આ અંક સાથે હું તંત્રીપદથી નિવૃત્ત થાઉં છું અને હવે પછી 'કુમાર' કોઈ અચોક્કસ મુદત સુધી મોકૂફ રહેશે. આ સમાચાર 'કુમાર'પ્રેમી વાચકોને આપતાં હું આઘાત ને વિક્ષોભ અનુભવું છું.

'કુમાર' માત્ર લેખોનું પ્રકાશન કરનારું પત્ર નથી બન્યું, માત્ર ભાષા અને કળાના વિવિધ વિકાસનું વાહન નથી બન્યું, પણ અનેકના જીવનમાં પ્રવેશી તેમને ઉત્કર્ષ અને પ્રગતિના આદર્શો પૂરા પાડનાર એક જીવનસાથી બન્યું હતું. તેના પુરાવા તેના ગુણી વાચકોએ અનેક વાર આપ્યા છે, અને મારી આ છેલ્લી મૂંઝવણ વખતે પણ તેમનો એનો એ જ ઉમળકો અને લાગણી ટકી રહ્યાં છે એ જાણી હું સંતોષનો શ્વાસ લઉં છું.

પરંતુ ૧૯ વર્ષથી 'કુમાર' ચલાવવાને એકધારી નાણાંવ્યવસ્થા, સ્ટાફની યોજના તથા કવિઓ કલાકારો વિદ્વાનો પ્રવાસીઓ અનુભવીઓ તેમ જ સાહિત્યરસિકોનો સંપર્ક જાળવવા પાછળ એક જ વ્યક્તિના યૌવનજીવનનો નિચોડ આપી દીધા પછી તેની સંખ્યા કદી ૨૦૦૦ સુધી પહોંચી નહિ, એ લાંબી મજલે નિરાશાજનક બીના છે. આજે ખોખરી તબિયત આગેકદમ જવા ના પાડી રહી છે અને હવેના શેષ જીવનમાં કંઈક આત્મીય સ્વાધ્યાય ને સાધના પૂર્ણ કરવાનો સંકલ્પ થાય છે.

● 'કુમાર' શરૂ કરતાં જ મને જણાયું કે તે પોતાના ખર્ચે પર નભી નહિ જ શકે, તેથી ધંધાનાં ઇતર ક્ષેત્રો વિકસાવવા યત્નો અને સ્ટાફ વધારી તેને એક અગત્ય નાદ તરીકે ટકાવી રાખ્યું. ઘણા યે પ્રસંગોએ 'કુમાર'ના ગ્રાહકોને લવાજમના હિસાબે 'કુમાર' એક લહાણા રૂપે અપાયું છે, પણ તેના ભારની ફરિયાદ મેં નથી કરી. 'કુમાર'નું નિર્વાહ અયાચકવ્રત પર ચાલુ રાખ્યું છે અને આજ સુધી કોઈની પાઈ પણ તેના હિત માટે ઇનામ કે દાન રૂપે સ્વીકારી નથી.

'કુમાર'ને બીજા કોઈ ધંધા કે આવકના ટેકાની જરૂર રહે નહિ ને તે એકલું સ્વતંત્ર સંસ્થા રૂપે નભી રહે તે માટે તો ત્રણથી પાંચ હજાર ગ્રાહકો જોઈએ એવો મારો અંદાજ છે. છતાં અમે તો કળાના અનેક પ્રકાશનો અને મુદ્રણો દ્વારા અમારો કાર્યભાગ ટકાવી રાખ્યો હતો. ૧૯૪૦થી જ સ્ટાફના ખર્ચો ને મોંઘી છાપસામગ્રીએ ધંધાનો કસ ઘટાડવા માંડ્યો હતો, અને આજે કુમાર કાર્યાલયને ધંધાની ઇતર આવક દેશની પરિસ્થિતિને અંગે વિરલ થઈ પડી, તેમ જ એકલા 'કુમાર' માટે સારા સ્ટાફનું છાપખાનું નિભાવવું એ સમસ્યા બની ગયું, તો ભવિષ્યના વર્ષની વાત જ શી કરવી? એટલે નિરુપાયે મારા પ્રગતિ સહકારી કામદાર ભાઈઓને દુ:ખથી વિદાય આપી 'કુમાર' મૌન બને છે.

● જે ઉત્સાહી લેખકો, વિદ્વાનો, કલાકારો અને કવિઓએ તથા બીજા જેમણે જેમણે 'કુમાર'ના સંગોપનમાં આજ સુધી પોતાનો ફાળો આપ્યા કર્યો છે તે સૌનો હું ઋણી છું. ભાઈ પ્રભુદાસ ગાંધીએ 'જીવનનું પરોઢ' લખી 'કુમાર'માં એક ઉજ્જવળ ચરિત્રગંગા આજ સુધી વહેતી રાખી હતી, એથી પૂ૦ ગાંધીજીના આફ્રિકાના જીવનવ્રતની એક અનેરી બાજુનો ગુજરાતને પરિચય થયો છે. 'કુમાર'ને તેની પ્રથમ પ્રસિદ્ધિનો યશભાગ આપવા માટે તેમનો તો ખાસ ઉલ્લેખ ઘટે છે. કુમાર કાર્યાલયમાં ફોટોગ્રાફીની દીક્ષા લઈ, તેનો પ્રચાર ને વિકાસ કરી શ્રી બળવન્ત ભટ્ટે પોતાની દક્ષિણા ચોગરદે ચૂકવી છે. તેમણે જે ચીવટથી 'કુમાર'ના ફોટોગ્રાફી વિભાગની માવજત કરી છે તે ધન્યવાદપાત્ર છે.

એ સાથે 'કુમાર'ને જાહેર ખબર આપનારાઓએ મને ઉપકૃત કર્યો છે તે ભુલાય તેમ નથી. ખાસ કરી ઝંડુ ફાર્મસીના સંચાલકોએ 'કુમાર'ના પ્રથમ અંકથી આજ સુધી 'કુમાર'ને એકધારો સહકાર આપ્યો છે.

● 'કુમાર'ની સંસિદ્ધિઓ અને લોકપ્રિયતાની પાછળ તો એક બીજી 'નેપથ્ય'વાસી વ્યક્તિ છે. તેણે ભાગ્યે જ પોતાના નામનો ઉદ્ઘોષ કે ઉલ્લેખ કરવા યત્ન કે અભિલાષ કર્યો હશે, છતાં તેનું વ્યક્તિત્વ છાનું રહ્યું નથી. એણે 'કુમાર' શબ્દ સાથે એકવાક્યતા કરી દીધી હતી. 'કુમાર'નું કલેવર ઘડનાર વિરલ સંપાદક તરીકે ગુજરાતને જાણીતા થએલા શ્રી બચુભાઈ રાવતની વધુ પિછાન શી હોઈ શકે? 'કુમાર'ને તેમણે પોતાની કલાના વિકાસનું અનન્ય ક્ષેત્ર બનાવી ગુજરાતને છાપકલાના વિવિધ નમૂના પૂરા પાડ્યા છે અને ગુજરાતની છાપકળાનો ઇતિહાસ ઘડ્યો છે. એમની કારકીર્દિ વધુ યશસ્વી થવા હજુ ઘણાં મોટાં ક્ષેત્રોની જરૂર છે. એમના હાથે તૈયાર થએલા કારીગરો અને કાર્યવાહકો પણ પોતપોતાના ક્ષેત્રોમાં ભવિષ્યના ઉપયોગી નરો નીવડશે.

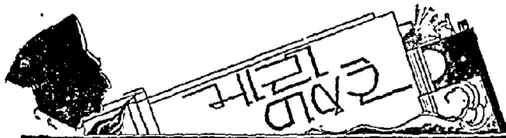
એ ઉપરાંત કુમાર કાર્યાલયને આનંદથી કૈંકે પોતાના જીવન ભાથા બાંધી લીધાં છે, ઘડતર કરી નીકળ્યા છે, અને વાચકોમાંથી પણ કૈંકે સાચો જ્ઞાનસમાગમ અને જીવનદર્શન મેળવ્યાં હશે. 'કુમાર'ને આનંદે કલાકારોનું એક કુળ વિસ્તર્યું છે અને તેઓએ 'કુમાર'ના સ્વજન બની ગુજરાતને અને તેને સમૃદ્ધ કર્યું છે. વીસ વર્ષ પહેલાં એક સ્વપ્ન તરીકે 'કુમાર' ગુજરાતમાં પ્રકટ થયું અને આજે તે પુન: મહાકાળના ગર્ભમાં ડૂબકી મારી જાય છે. કોણ જાણે ક્યારે તે એવા જ અથવા એથી યે ભવ્ય દેહે ફરી ગુજરાતમાં દેખાશે.

અને હવે

● અન્ય સ્થળોમાં લાખોના ખર્ચે કલાકેન્દ્રો પ્રયોગો કરી રહ્યાં છે, ત્યારે ગુજરાતમાં પ્રયોગોના ભારથી થાકેલો આત્મા વિશ્રાંતિ અને એકાન્ત તરફ પગલાં ભરે છે. વર્ષો પહેલાં 'કુમાર' શરૂ કર્યું ત્યારે ઘણી આશા હતી કે 'કુમાર' ગુજરાતની એક મોટી સાર્વજનિક સંસ્થા બની જશે; પણ દેશની બદલાઈ ગએલી નાણાં અને ધંધાની હાલત તે વિષે કંઈ પણ ઈશારો કરતી નથી. હું તો મારા પ્રમાદરહિત જીવનની સાક્ષી રૂપે મારી સ્વલ્પ જ્ઞાનસમૃદ્ધિ અને સાધના ગુજરાતની સેવામાં સમર્પી વિશ્રાંતિ ચાહું છું. અને અધૂરી વાસનાઓ તથા કાર્યોને પૂર્ણ કરી બતાવવાના યશ ભાગી કોઈ બને એવી મનેચ્છા સેવું છું. છતાં આશા અમર છે. કોઈ ને કોઈ યોજક કે તંત્રવાહક 'કુમાર'ને નવા રૂપ અને પરિધાનમાં નવી વિચારસૃષ્ટિ અને નવી ભાવનાઓ ભરી યુગનું મુખપત્ર બનાવી દેશે.

આજે તો મારું આટલું જ સૂત્ર છે. मधुरेण समापयेत् ।

ર. મ. રા.

પુરાણાં વિજ્ઞપ્તિપત્રો

● ગુજરાતના જૈન સમાજને વિજ્ઞપ્તિપત્રનું નામ સમજતાં વાર ન લાગે, પણ અન્ય નગરજનોને તે આજકાલ નજરે પણ પડ્યાં નહિ હોય. પર્યુષણપર્વ (ભાદરવા)માં છેલ્લા સાંવત્સરિકને દિવસે પ્રત્યેક જૈન નવા વર્ષના આરંભે પોતાના પાપો અને ક્ષતિઓના એકરાર કરી, દાન,પુણ્ય,પુણ્યકાર્યો કરવાનો સંકલ્પ કરે છે અને દૂર તેમજ નજીકના મિત્રો, સ્નેહીસંબંધીઓ તેમજ ગુરુજનો ને આચાર્યો પાસે ક્ષમા માગે છે. દૂર હોય તેમના પર પત્રો લખી આ વ્યવહાર સાચવે છે. તે પત્રોને ક્ષમાપના અથવા વિજ્ઞપ્તિપત્ર કહે છે

આવા પુરાણા પત્રો એકએક આસામી પર લખવા હોય છે કાં તો એક નગરના જૈન સંઘ તરફથી કોઈ પૂજ્ય આચાર્ય કે ગુરુ ઉપર લખેલા હોય છે. તેમાં ઘણીવાર પોતાના નગરમાં થયેલાં પુણ્યકાર્યોનું વર્ણન હોય છે. પાંજરાપોળો, મંદિરો કે કુવાવાવ બંધાવ્યા અથવા અન્નદાન આપ્યાં તેનું વિગતવાર વર્ણન હોય છે કોઈવાર આવી રીતે પુણ્યકાર્યોથી સૂચના શ્રીમંતો અને ગૃહસ્થો કોઈ પૂજ્ય આચાર્યને પોતાના નગરમાં આવી ચાતુર્માસ કરવા વિનતિ કરે છે. તેમાં કેટલીક આલંકારિક ભાષા, કાવ્યો અને વર્ણન હોય છે. ભાષામાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતનો બધા પ્રસંગે ઉપયોગ થાય છે. આવા વિજ્ઞપ્તિપત્રોની પહોળાઈ હેઠ વેંત જેટલી અને લંબાઈ ઘણીવાર વીસ હાથ જેટલી હોય છે, તેથી જૈન સમાજ તેને ટીપણું પણ કહે છે.

આ વિજ્ઞપ્તિપત્રોમાંના વર્ણનો, નગરનો વ્યવહાર, ગૃહસ્થોના નામો વગેરે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણી માહિતી આપે છે. તે ઉપરાંત વિજ્ઞપ્તિપત્રને સમગ્ર સ્વરૂપ આપવાને તેના પ્રારંભમાં કરેલું લાંબી ચિત્રમાળાનું આલેખન તેનું પ્રધાન આકર્ષણ બની રહે છે અને મોટા-નગરનો ભાવ તથા ઉત્સાહ બતાવનાર તે થાય છે. આ ચિત્રો તત્કાલીન ચિતારાઓએ દરેકાલેનાથી પ્રત્યેક સૈકામાં જનસમાજ કેવા પોશાકો પહેરતો, કેમાં શાખનો વ્યવહારનો તેનો ખ્યાલ આપે છે. માત્ર ગુજરાત–કાઠિયાવાડમાંથી જ આવા સચિત્ર વિજ્ઞપ્તિપત્રો મળ્યા છે, તેથી તેનો ઉદ્ભવ અને પ્રચાર અહીં જ થયો હશે એમ માની શકાય.

એવાં-ગુજરાત કાઠિયાવાડમાંથી મળી આવેલા વિજ્ઞપ્તિપત્રો પર વિવેચન અને સંશોધન આપતું એક પુસ્તક વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિરના ક્યુરેટર શ્રીમાન હીરાનંદ શાસ્ત્રીએ રચેલું બહાર પડ્યું છે. તેમાં રંગીન તેમજ સાદાં ચિત્રોની ૨૮ પ્લેટો દ્વારા આ વિષયમાં ઘણી માહિતી આપી છે. આવા પ્રકારની એક આવૃત્તિ ગુજરાતી ભાષામાં પણ થાય તો ગુજરાતને પોતાની મધ્યકાલીન સંસ્કૃતિનું અધ્યયન સરળ થાય અને ગૌરવ થાય. વિદ્વાન લેખકે વિજ્ઞપ્તિપત્રો સંબંધમાં અનુક્રમે તેની ભાષા, તેના લખનારાને ઉદ્દેશ કરીને પણ તેમજ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીની સહાયથી અંદર આવતા ગ્રંથકારો વગેરે પર ઘણો પ્રકાશ નાખ્યો છે. ને સાથે પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પત્રલેખનની રીત પ્રથા હતી તેના ખ્યાલ [illegible] સાથે એક સુંદર પ્રારંભ કર્યું છે. આગ્રાના જહાંગીરના સમયનું વિજ્ઞપ્તિપત્રોનો આકર્ષક પ્રકાર છે. આ પત્રના રંગીન સમયમાંના વિજ્ઞપ્તિપત્રોનાં કેટલાક ચિત્રો પણ આ ગ્રંથમાં મૂકાયાં છે. ગુજરાતનો જૈન શ્રીમંતવર્ગ તથા કલારસિક વિદ્વાનો આ ગ્રંથનો પરિચય કરે અને એ કાળમાં ચિત્રકળાનો સાથ આપનાર વ્યવહારોપણ સમાજ કેટલો સાચવતો તેની કદર કરી શકે એવું ઇચ્છીએ છીએ. (ભગવાનું કેટલું ઇન્સ્ટિટ્યુટ પુરાતત્ત્વ મંદિર-વડોદરા

દી. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈનાં ભાષણો ને લેખો

● ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ અને અભ્યુદય ચાહતા એકેએક યુવાને આ મહાન ગુજરાતીના વિચારો અને વચનોનું મનન કરી તે પચાવી લેવા જોઈએ. આજની પ્રૌઢ પેઢીની રાષ્ટ્રીય વિચારસરણીના તે નવ બત્રીશ હતા. સરલ ગુજરાતી ડહાપણ અને કાયદાશાસ્ત્રના આદર્શો તેમના જીવનમાં પ્રકટ્યા હતા. એ પુરુષવર દેશની સંસ્કૃતિ તથા નવદેશજીવનને ચોક્કસ સ્વરૂપ આપી શક્યા હતા. તેમના જીવન ને કાર્યનો અભ્યાસ કોઈપણ સુશિક્ષિત ગુજરાતીને અનિવાર્ય છે. આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ થાય છે એ જ તેની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરે છે. ૫૩૦ પાનાનું ઊંચી આર્ટપેપર ઉપર પાકા પૂઠાનું આવું પુસ્તક માત્ર ત્રણ રૂપિયામાં મળે એ ગુજરાતનું સદ્ભાગ્ય ગણાય. પ્રકાશક શ્રી ઉપેન્દ્રલાલ શીવલાલ ઠાકોર બી. એ., પ્રાપ્તિસ્થાનઃ નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ અને મુંબઈ

કુલછાબ-એક રાસ નો

● આપણી બીજી ઉપયોગની પ્રાચીન પ્રવૃત્તિઓમાં કુલછાબ રાસોનું ... નગરથી બહાર પડેલી માસિક પુસ્તિકાઓ છે. તેના સંપાદક શ્રી ... આધુનિક રાસ ... અને તેનો ઉદ્દેશ ... જનતાને અજાણી ... કથાઓ, લોકગીતો, ... અને ઐતિહાસિક બનાવો ... રીતે આ પુસ્તકમાં ... છે પ્રત્યેકની કિંમત ... અને આ પુસ્તિકાના ... કિંમત ત્રણ રૂપિયા છે (૧) ... (૨) ... (૩) ... (૪) ... (૫) ... (૬) ... કોઈપણ વિદ્યાર્થી એ વાંચ્યા વિના ન રહે એવી આપણી અપેક્ષા છે

વાપી તિમિર

● ગુજરાતમાં પોતાના જેવા કૃતિ ... નિરુપણ અને વિચાર આપનારા પત્રો વિરલ છે. ... નવજીવન દ્વારા ... 'અંધારે ...' ... [illegible] ... પ્રકાશક ... કાર્યાલય-ગુજરાત ... સમાજ, ...

ર. અ. ઠા.

'ભઈ'

નાટિકા ★

[ઉઘાડું મોટું ફળિયું છે. આખા ય ફળિયામાં કાંકરેટ જેવી નેણુ પાથરી છે ફળિયા વચ્ચોવચ્ચ ખોખડ-ધજ કાળના જોડીદાર શો લીમડો છે લીમડાનું થડ પોલું છે, ને ડાળીઓ, સારી પઠની નીચે નમી ગઈ છે નીચી નમેલ ડાળીએ પખીઓને કાજે પાણીનુ કૂંડું બાંધ્યુ છે, લીમડાના પોલા થડમાં પીપળાનુ એક તીરખુ ઊગ્યુ છે ¶. લીમડાના છાયડામાં આદા પાયાનો, મુંજનો ભરેલો એક ખાટલો પડ્યા છે. ખાટલા માથે વેજનરી પછેડીનું ગોદડું પાથર્યું છે. ગોદડાની વચમા બે થીગડા છે ને ગોદડામા લાલ દોરીના તાજેલ ટેભા લાલ કીડીઓની કતાર જેવા લાગે છે ¶. ખાટલાને માથે સત્તાવીસ વર્ષના જુવાનજોધ 'ભઈ'—વહીવટદાર—બેઠા છે મારકણી ને માંજરી આંખ, બહુ કાન, ટૂંકી ગરદન ને ઠીંગણી દડી છે મો કઇંક રૂપકડુ ને ધારીલુ છે. કાયાનો વાન તો ધોળો ય દૂધના ફીણ જેવો છે તેમણે હજામનો ધોયેલ, ગળીનો છટકાવ દીધેલ પહોળા પાયચાનો લેંઘો ને લાંબી બાંયનુ પહેરણ-ગંઠ પહેર્યું છે કફમા બટન નહિ હોવાથી તે હવામાં ફફડે છે. પગ લટકતા રાખ્યા છે ને દેહને ખાટલાની ઇસ માથે ટેકવ્યો છે બાજુમા કસુંબલ રંગનો, ઝીણીઝીણી ભાતવાળો મલમલનો સાફો પડ્યો છે. મોટી મૂછો વાયરો આવતાં ફરફરે છે, ને બીજે પડખે 'વાસડા છાપ' બીડીની ઢગલી પડી છે તે ય ઝોક માયલા રખડતા લવારાં જેમ. ¶. કોઈ મહાન નીતિજ્ઞ ગૂચને ઉકેલવાની મથામણ કરતો હોય ને વિચારમહેરામણમા ડૂબ્યો હોય તેમ 'ભઈ' વિચારસાગરે ડૂબ્યા છે ¶. ઉતારાના ઓરડામાથી પૂંજો ધાયજો ચાનો 'કોપ' લઈ 'ભઈ' સામે આવે છે. ભઈ ઝબકે છે]

★ લેખક-પુષ્કર ચંદરવાકર

પૂંજો' (ભઇના પગ પાસે બેસતા) સૂરજની જવાની જઉંજઉં છે, તો ય ઇનો તડકો જીરવાય છે?

[ગગારતા પિત્તળના રકાબી પ્યાલાને 'ભઇ' હાથમા લઈ ચા ઢાલવવાનો પ્રયાસ કરે છે પ્યાલાને જ્હેજ ત્રાસો કરી હાથને એકદમ તરછોડી દે છે]

પૂંજો. ભઇ, રે'વા દ્યો, લ્યો, હુ આ ઢારી દઉં. (ઝડપ દેતોકને ઊભો થઇને ચાને રકાબીમા ઢાલવે છે)

ભઈ ઉતારાનો વારો કયા જીવીદારનો ચાલે છે?

પૂંજો વીરભાનો

ભઈ (રકાબી ખાલી કરીને) વીરભા? રેવન્યુ પટલ? હ. કીમ આયા કળાતા નથી?

પૂંજો રોટોઓટો કરવા ગીયા હશે (ચા રકાબીમા ઢારે છે)

ભઈ કાલ નીમતાનો છે ઝાપડાને દાડી દઇ આવવાનું કઈ દેજે.

પૂંજો (હસીને) આવતી કાલ્યે?

ભઇ. (ચા ઠસકાવીને) કયમ, ધારણુ નથી રે'તી? હવે ગજે તારી કે મારી ભૂખ ભાગે ઇમ નથી, સમજ્યો કાટોકાટ તોળાય છે પઈ-ભાર નમતુ નો તોળે ને? પૂંજિયા, ગોયલી વેળાઉ ગઇ. માણહ માતર ધડધધડઇને પાકા થઇ ગીયા છે

પૂંજો ભઈ, પણ આપને કયા એવી તરસણ્ય છે? આ તો ચાર મઇનાનો પગાર પડ્યો છે, ઇ સારૂ પૂછ્વુ પડ્યુ

ભઇ તારા એકલાનો ચાર મઇનાનો પગાર છે એવું કાઈ નથી હુ ય કાંઇ કોરો નથી મારો ય તારા જેટલા જ દિ'નો પગાર પડ્યો છે હવે પગાર થાશે પગારમા પાચપંદર બાજરો આવશે, ને એકાદ કળશી ઘઉં ને બેત્રણ ભાર કાલા સાચુ પૂછ તો બાજરિયુ રાજ કે'વાય

પૂંજો પણ રાજની દિ'એ વાત થાય?

ભઇ: સારૂ, લે, સોપારી લાવ્ય

[પૂંજો જાય છે. વીરભા પ્રવેશે છે. વીરભા જિંદગાની સાથે તાળિયો દે છે માથે પંદર શેરનું પાઘડુ, ઉઘાડુ ડીલ, કેડ્યે પછેડી બાધેલ ને પહેરેલ, હાથમા આઠ શેર-ખૂટ આઠ શેર—ની કડિયાળી ડાંગ ને પગમા દેશી ગામડાના, તાજા જ તેલ પાયેલ ચમ! ચમ! બોલતા જોડા છે]

વીરભાઃ રામરામ ભઈ!

ભઈ. રામ ભઇ રામ! વીરભા, ઘરે આંટો મારી આવ્યા?

વીરભા' ના ભઈ કાળુને મોઢે થાવા ગીયો'તો. ઇનો દીકરો કે'તો'તો કે કાળુ બગડ રાત રીયો'તો, ને ન્યાકણે આપડા વેવઈ છે. તે કઈ સધેવોબધેવો મોકલ્યો હોય તો ઈ લેવા સારૂ જ.

ભઈ' કાળુ ટાણેથી આવી ગીયો?

વીરભાઃ કયમ? મોસૂજણું ય નો'તુ થીયુ ને આવી તમને બીડા સોપી ગીયો'તો, ઈમ મને વાતેય કરી. તમે મગાવેલ સો રૂપિયા-ની રકમ પણ સાથોસાથ ચાર બીડા ય સંધાયે. (પૂંજો આવે છે)

પૂંજો ઈસકોતરામા કે ટાંકામા સમ ખાવા જેટલી સોપારીની કટકી ય નથી તમારા તકિયા હેઠે ય નથી તો!

ભઇ: લઈ આવ્ય બજારમાથી.

પૂંજો. કોના નામે? તમારા નામે?

ભઈ ગામેત ખાતે લાવ્ય ને! સામગ્રી અચ્છેર લાવી મૂક્ય.

પૂંજો તારે ચિઠ્ઠી કાઢી દ્યો આલ્યો ખીમલો મોદી ચિઠ્ઠી વગર પગથિયે ટકવા ય દેતો નથી

ભઈ. હ, ચિઠ્ઠી? કોના નામે કાઢી દેવી? કાગળસીસપેન લાવ્ય ને! વીરભા, છે તમારે આવુ કાઈ! તમે તો કરો છો તનકારા લાવ્ય ઠબકારે સરકારી કો'ક જમાદાર સાહેબનુ નામ (પૂંજો સીસપેન ને કાગળ 'ભઈ'ની આગળ ધરે છે લખતાં લખતાં) છાયડા જેમ વેળાય કાજ ફરની રે'છે! ગાંધીડો જાગતા માણહ માતર પાકા થીયા લે! (પૂંજો જાય છે 'ભઇ' વીરભા તરફ ફરી વાતોએ વળગે છે) વીરભા, કાળુ આવ્યો, પણ હજુ પેટ નથી આવ્યુ પેટનો મેલો લાગે છે. મને નવોસવો જાણી સંધાય અળગસળપ થઇ જાય છે ગામ જ ઓધાનુ વસ્યુ લાગે છે

વીરભાઃ ભઈ! નાખી દીધા જેવુ વેણ શું કાઢો છો? તમે તો અમારા આખમાથે. બોલો, શા કરૂ કાળુને? કામકાજ પતાવી હ્યો બીડામાથી કાઈ નવો કોટો તો ફૂટ્યો નથી ને? ભઈ, કામ હોય તો આખના પલકારામાં સા કરૂ!

ભઇ: કામ તો છે પણ વીરભા, કાળુ પાહે કેટલા સાતીની ભો?

વીરભાઃ જાણે વેલાવાળુ આઠ વીઘાનુ કટક, ચાણુકીના મારગની કટકી બાર વીઘાની, જોડિયામા ઇનો તીજો ભાગ, એટલે પંદર વીઘા, ને ખારિયુ સુવાગઇનુ, એટલે ઈ તરફી ને પાચ વીઘા, ને પાંનો સોળ વીઘાનો; કેટલા થીયા, સંધાય થઇને? ભઈ! બધા ય માથે ફૂવા. બધાની સરવાણીનુ વે'ણ નદી કોરનું આ તો સેળાપાતળા વરહે ઈ

ઠીક ઝીલી લે ખરો ' આમ ખોરટાની શા' ય ખરી.

ભઈ: રોકડ ખરી ?

વીરભા: (હાથથી અભિનય કરી) ખાલી ખમ. માથા પર ટીપલો. આ જોઈ બળધિયા, બે બાવડાં સાજન ને કાંઈ જોર તે રળી ખાય ઘરેણુંય હવે હોય ઈમ લાગતું નથી. માગ્યા ઘરેણે પો'ર છોકરો પરણાવ્યો.

ભઈ: ગામમા બે પૈસા ધીરે ખરા ?

વીરભા: કરમ ગીરવે તો; બાકી કોઇ વાણિયો બચ્યો પગથિયે નો ચડવા દે ને '

ભઈ: બાકી, દાનતનો ?

વીરભા: લોગણી જેવી સંધ્યા માથે તોળઈ રઇ છે તે જૂઠું તો નઇ બોલાય. દાનસ્તો.

ભઈ: દાનસ્તો ?

વીરભા: હા, ઈ તો કાળુ નાનપણમાં ગડ્ડે ચડી ગીયો, નઈ તો ઈ ખોરડું તો ચોકખું હતુ

ભઈ: પણ જર આગળ તો મુનિવરે ય ચળે.

વીરભા: (કાન આડા હાથ દઈને) પછી તો માણહનું મન છે.

ભઈ: હું ઇ જ કવ છુ ને ! કાળુની દાનત આજ ખોરા ટોપરા જેવી થઇ લાગે છે સરકારી ભરણા માટે મો રૂપિયા ગગાવ્યા'તા તે આવે જ છે. ઉપરથી બીડાગા લખ્યુ છે કે મોકલી દીધા છે. કાળુ-ના હાથનો ન્યાકણે અંગૂઠો લીધો છે ને આયા કોઈ જાણતુ ય નથી. વીરભા ! ઈ સારૂ જ આ બધુ તમને પૂછવું પડ્યુ.

વીરભા: (સાશ્ચર્ય) સાચ્ચે જ ઇમ વાત છે ? સો રૂપરડીમા કાળિયે જીવ એઠો કર્યો ?

ભઈ: કાળા માગાનો માનવી તે માનવી જ. સમજ્યા વીરભા !

વીરભા: તે હવે ?

ભઈ: તે હવે કેમ ? અમને આવા ચોટાદે છે શુ, જખ મારવા ? અમે તમારા કરતા વધારે આક ભણ્યા છૈયેં બીજડા શું કાળુના સાન્ત રે'શે ? વીરભા, આ પાંચ ગામનુ વહીવટદાર ઈ વહીવટદાર કે'વાય ? ને ઈમા ય આ સાળી જેવા માણહું માથે ? પણે દાઠીની જતવાડગા સાતસાત ગામ માથે મેં વહીવટદાર કર્યું છે, પણ કોઇનો મજાલ કે હા કે ચૂં બોલી શકે ? (મૂકે તાલ દે છે. પૂંજો આવે છે ને ભઈની પાસે સોપારી મૂકે છે:) વીરભા, લ્યો, ટટકારો સોપારી પૂંજિયા, શેણે ભાંગશું ? આ તે કાંઇ પેંડા છે કે બટકા લેવાશે ?

વીરભા: પણ મને તો તમારી ચંત્યા....

ભઈ: (હસીને) મારી ચિંતા ! હા... આ... આ. મારી ચિંતા કરવાપણું હોય જ નહિ, વીરભા ! આવા તો કંઈક કાળા ડીબાગ વાદળા આવે ને જાય. હુ શુ કાંઈ આમા ખોટી પૈ યે ઘરની જોડવા-નો ? આશા છોડી દ્યો. જો એવી મોશરમ રાખીએ ને, તો આ અઢાર-ના પગારમા બાયડીછોકરાંને માજનમાં મેળવાં પડે, સમજ્યા ? પૂંજિયા, કાળુને કાંઈ ઝાલી આંય લાવ્ય (પૂંજો જાય છે)

વીરભા: કાળિયો ઉવટે તો માનવીને !

ભઈ: (નેણને દીચોળતાં) કંચન ને કાગની આગળ ભલભલાં પાણીપાણી. હમા, વીરભા, આ તો વગર પરસેવાનો માલ સાકરથી ય સવાદમા ચડે ! તમારી જ નજરે ભાળો છો ને ? અઢાર રૂપરડી સારૂ અક્કાચેતરૂ કરીએ છીએ ને ! તારે આને તો એક ફેરે કલદાર ખખડતા સો...ઓ...ઓ !

વીરભા: (અવિશ્વાસપણે, ધીમેથી) ભઇ, આટલુ માનશો ? રઇ-રઇને ય મારી આતરડી કાળુના આ કરતક માટે માનો નથી ભણતી. ગર કાળુ અતારે ભખડું પીધો હોય, બેચાર ઉપગળાપરી મોળા વરગે ગોઠવી નાખ્યો હોય, પૈસેટકે ઊતરી ગીયો હોય, પણ દિલનો તો દાનસ્તો એવો ને એવો છે.

ભઈ: (તાડૂકીને) ત્યારે હું જૂઠુ કે'વ છુ ? મારે ઈના રૂપિયા ગળી જવા છે ? વીરભા, તમારા ધોળામા ધૂડય પડી. માણહનુ પારખુ નો આવડ્યુ. આખીપાખી મો રૂપરડીમા આ મનને એંઠુ કરૂ ? વાહ, રોસા વાહ; સાઠ પૂરા થીગા હશે તમને ?

વીરભા: (નરમાશથી) જુવાન માટી દાઝતા ધગી ઊઠે ! મારૂ કે'વું ઈમ છે, કે બીડામા આડીઅવળી પડી હશે ધરપતથી જુઓ ને, ભઈ !

ભઈ: આવડી જઈજાની બીડા ચૂંથ્યા, કોઈ દિ' બીડામા નોટ સેતક રીયેલી ભાળી નઈ મેં તો ' તમે ય રાજાની રાણીને સાવરાણી ને સૂથિયા અવતર્યાં જેવી વાત કરો છો ને !

વીરભા: ભઈ, અમારા હાથે મો'ક્વાર અચરઈમાં થઇ જાગ છે એટલે કીધુ બાકી તો . .તમે ભણેલગણેલ. મને તો કાળુડા માથે માળે કાંઈ કામો કર્યો !

ભઈ: વીરભા, ઊંહાની બારી તો ઉઘાડી છે ને ? આગળિયો દગે તો ય રડશે. પેટમા રે' તો એક વાત કરૂ

વીરભા: અરે, વાતને નેઠાસર ભડારી જાણુંને ને ' હ, બોલો.

ભઇ: કાળુનો આ કામો જેવોતેવો નો જાણતા. ઇની આબરૂ તો ઠીક, પણ એકોતેર પેઢીની આબરૂની વાત છે. મારે ઈની સાથે બાપે માર્યુ વેરઝેર નથી જો આ છાને ખૂણે પતી જાય તો વિવાહથી ય રૂડુ ને દૂધથી ઊજળુ, સમજ્યા ? નઈ તો પછી મારે તાલુકાના મારગે જાવુ પડશે. મારૂ ઘર કાંઈ સો રૂપિયા ખમે એવુ મત્યાદાર નથી. જોઇને રૂપિયા ધીરનાર મો મળે તો તમે પડખે ઊભા રે'જો. જમીન થજે ને ? નઈ તો મારે ઇને ચનરભુજમૂર્તિ કરીને મામ સોસરવો પાડી તાલુકે લઈજવો પડે ડામા ' તમને વચ્ચે નો પાડત. મારામા સહુ ય કરી લેવાની તાકાત છે. પણ આમા ગામની આબરૂ કાળુની આબરૂ કરતા વધારે જાય ઈમ છે વાત ઉડની બા'રગામ જગે તો પે'લા સૌ ગામનુ નામ પૂછશે. ઇ સારૂ જ કવ છું કે આમા તો તમારી ભેગી છે.

[વીરભા વિચારમા પડે છે. કાળુ પ્રવેશે છે દેહની કાઠી વચલા વાધાની. હીરાહીરાનો ધોળો ફેંટો માથે સ્વાગ-વરણો દેહ મોના ડાચા ઉપસી આવ્યા છે. કીસે કેડિયુ ને પનિયુ છે. કેડિયાની ડાબા હાથની અડધી બાંય તો વઈ ગઈ છે પનિયામા બે થીગડા ને બે ઢીંગા નીના છે. પગના જોડાને થીગડીઓ છે. જમણા હાથમા ડાગ છે. મો પર પેઢી દર પેઢીથી ચાલી આવતી ભરગતા, સહૃદયતા ને દાનસ્તાઇ તો છે.]

કાળુ (દૂર જોડા કાઢતા) રામરામ ભઈ !

ભઇ: ક્યમ, પૂંજિયો ક્યાં ?

કાળુ: વાડે આવતો'તો. (આવીને રેંગીમા 'ભઇ'ની સામે બેસે છે.) વીરભા, આ પખવાડિયે તમારો વારો છે ?

વીરભા: હા; અમે તે કંઈ તારા જેવા નશીબદાર છયેં ? અમે તો સોળ દિ'નું પખવાડિયુ નો હોય તો પૂરાં ભાગ્ય માનીએ. જોને, આ અંધારિયામા બે સાત્યમું ' છે ને નશીબ ?

કાળુ: (હસતાહસતા) નગીબવાળાનાં કરમે જ આવા હોય ! (કેડિયાની બાંય બતાવે છે)

ભઇ: (વચ્ચે જ) હવે નો બદલો.

કાળુ: બદલુકિયું હોયે નો શું જોયે ?

ભઈ: બદલુકિયુ કરવાની વેળા તો વણી છો ! તો યે ..

કાળુ: શું વેળા ! નીમતાનો તો ભલો ઠરવ છે, પનુ આનીઆવીને

આવવાનું શું છે? બઈ, અમે તો રાંધ્યા મોર ખઈ મેલ્યું હોય માથાના મોવાળાથી ય વધુ માથે કરવવા હોય! પછી શીનાએ પાઈડે મરે?

બઈ: તમારે તો નીમતાનો આવી ગીયો છે. ટટકાવોને તમે ધી કેળાં સાકર

કાળુ: બઇ, છેટે હોયેં ન્યાં લગણ જ ડુંગરા આઘના હાથી જેવા કળાય, બાકી પાસુંમા ગીયા પછી તો છીપરાનો ઢગલો જ જોઈ લ્યો.

બઈ: ના, કંઈ સધાય એવા હોય? તમારો તો તાલ જ ઓર છે

કાળુ: બઈ, તમે નવાસવા છો, એટલે તમને ઇમ લાગે. વરહ દિ'મા તમને હજુ ગામની પૂરી ગધ ય નો આવે. એપાચ વરહે ગામને ઓળખી જશો. બાકી મારી તો પેટછૂટી વાત કરી દઉં બસ, આપડે તો આબરૂ રોતા છીં ને આબરૂ ગોતા જઈ, ઇ જ મોટી વાત. મા'રાજને હાથ જોડીને કવ છુ કે આપડે લક્ષાધિપતિ નથી થાવું વીરભા, કીમ બોલતા નથી?

બઈ વાત તો ઠીક છે આજકાલ સૌ વાત કર્યે શૂરાપૂરા છે, બાકી તો બધા ય ગીદડીના મસિયાઇ! ઉંદરડું દેખ્યે સો ગૂધનો ધોધરે ય ડેકમા વગર રે' છે? કેમ વીરભા! ખોટો હોઉં તો વેણ દાનીએ ડોકજો.

વીરભા બઈ, આ તો કળજગ છે. કાંઇ કે'વાય નઈ.

કાળુ પણ વીરભા, સધાય એવા નથી હોતા ખેતરના ખેતર ઇનાર-રિયે નો પાકયા હોય, ચાઢમા એકાદ સાંઢે જ ઇનારિયો બેઠો હોય.

બઈ કાળુ, બધી જ ગદકુલિયુ આવડે છે શું જ કેવો છો? પૂછી જોને તારા આતમાને! ઉઘાડા દિ'એ તો સૌને ઉજળા થઇને ફરતા આવડે, પણ રાતના ઉજળા રે'શું ઈ જ ખરી માણસાઈ, સમજ્યો!

વીરભા (વાત ફેરવીને) રાપે ડેંડાંહેકથી હાલીને આવ્યો?

કાળુ ગીયો તારે તો થાકયો લેવા કયાંય કરતા કયાંય રોકાણો નો'તો

વીરભા તારે વળતી વેળાએ?.. ..

કાળુ બગડ રાત રીયો

વીરભા: મારગ તો આમ ચોખ્ખા ને?

કાળુ કાલાઢાળી છે તે દસ્લોતો જાય છે પણ મેં તો કેડા લીવેલ પહર ગડએ બે ગડનો ફેર પડે ને?

વીરભા: કેડા બીકજાવો ખરો, કીમ?

કાળુ ના, ના, કેડા માથે મનખાનું કીડીઆરૂ ઉભરાણું છે

વીરભા તારે મારગ તો ચોખ્ખા છે તો ય વળતી વેળા સાચવીને હાલવું જોયું હશે?

કાળુ મારે સાચવવા જેવું હતું શું? મને ભાળીને જ આવનાર કે' કે છે આ તો સુદામાનો બઈ!

વીરભા. મને તારી મોટી ચત્યા થતી'તી. બઈએ વાત કરી કે આ વેળાએ સો રૂપિયા ટાપા સાથે આપવાના છે, ને વળી તું હાલતો ગીયો છું ઈમ પણ બઇએ કીધુ, ત્યારનો હું તો હાલકલોળ હતો. બગડ રાત્ય રીયો, નંઈ? ઈ ઠા'પણ કર્યું અસૂર વેળાનો આનીકોર જરાક બો છે એલ્યા બે ચાર જુવાનિયા ડોરકાપણી કરતાં શીખ્યા છે ને! સારૂ, સારૂ રકમ તો ભરણામા આપી દીધી ને?

કાળુ: બઇને જ પૂછી જોને ને! તારોડિયું માથે હતુ ને મેં તો પોતાડયા રોકડે રોકડા ગણી લીધા ને! મેં તો આવીને પાછલા પો'રની મીઠી ઊંઘ ખેંચી

વીરભા: આપડે બીજું કામ શું? રકમ પોતાડવી જોયે (બઈ તરફ ફરીને) બઇ, રકમ તો મળી ગઇ ને?

બઈ. શેની રકમ? મગાવેલ?

વીરભા. (હાકા કરે) હા.

બઈ મને તો કાંઇ સાભરતું નથી

કાળુ: કીમ? મેં તમને હાથોહાથ બીડાં આપ્યા ને તમે રૂપિયા ગણી લીધા

બઇ: સોણાની વાત કરતો હોઇશ

કાળુ (હેબકાઇને) કાં બઈ, ભૂલી ગીયા? ઇસકોતરાનો ખટખટ આ સગે કાને સાંભળ્યો'તો. ગણી કરીને તમે ઇમા રૂપિયા મૂકી દીધા. તારોડિયું માથે હતુ ને મેં સાદ માથે સાદ દીધા તારે પાળા સુખનાર જાગી ગીયા, પછી તમને જગાડયા તમે ઈ ટાણે જ કીધુ કે રાતનો લેનારો બઈ શું તો જાણે! ઇ વખતે સખદરે કાનસની ગેટય સમી-નમી કરીને ચારે ય બીડા તમારા હાથમા ગોંપ્યા. મેં પીઠ ફેરવી ને તમે રૂપિયા ઈસકોતરામા મૂકયા.

બઈ. (વીરભા પ્રત્યે) વીરભા, જોયું! સામો વળગે છે ને? આમા ગાંધીનાં માણસોને ભગવાન દેખાણા! બોળપણ દેખાણું!

વીરભા: કાળુ, તેં સોંપ્યા છે? બરાબર સાભરે છે?

કાળુ: રણોલિયા મા'દેવના સમ ખઇને ક'વ છુ કે હાથોહાથ સોંપ્યા છે.

વીરભા: બઈ!

બઇ: આલ્યા હોય તો ચોપડે લખ્યું ને? અલ્યા પૂંજિયા, ઈસકોતરામાથી ચોપડો . .વીરભા!

વીરભા: કયા હજુ ઈ ટક્યો છે? લ્યો લાવુ.

[વીરભા ઊભા થઇને ઉતારામા જાય છે કાળુ શૂન્ય-મનસ્ક બની ભોંય ખોતરે છે. મો પર નરી મૅશ જ ઢળી છે. 'બઈ'ની ખૂની આખો કાળુના મેઢ પર છે વીરભા ચોપડો લાવીને 'બઇ'ના હાથમા મૂકે છે]

લ્યો ('બઇ' ચોપડો ખોલે છે)

બઈ વીરભા, ભણ્યા તો છો ને?

વીરભા: નઈ જેવુ, મૂઠી નિરાળે. માંડમાંડ અક્ષર ઉકલે

બઈ ઉકલે તો ખરા ને?

વીરભા ઉકલે, નઉ જેવા (વીરભા ચોપડામા આખો ખોડે છે)

બઈ. (થોડી વાર પછી) કાં વીરભા? માંડ્યા છે? કાળુ, તારા હાથે જ પટારામાથી ચામડાની કોથળી લાવ્ય, સિલક રે' છે ઈ. તારા હાથે જ મારે મો છોડાવવું છે. હું તો પરોઢિયે ઊઠીને પીંપળ નીંગ-તાને ગીયો'તો એલ દમયતી પોઢયે મારા હાથમા કઇ જતરમતર તો નથી ને? કે મેં કઈ કોતયક કર્યું હોય? (ચાવીઓનો ઝુમખો ફેંકે છે)

કાળુ (વીરભા પ્રત્યે) વીરભા! કળજગ છે!

બઈ હું ય, વીરભા, કે'તો આવ્યો છું ને કે કળજગ છે! નઈ તો સો રૂપિયામા માણસ જેવાં માણસ શો જીવ બગાડે!

કાળુ: વીરભા, કાળજુ દેખાડાત તો હનમાન જીમ ચીરીને દેખા-ડત મેં રૂપિયા સોંપ્યા છે ઈ સાવ સાચી વાત'

બઈ તારે ઇસકોતરો ગળી ગીયો? આ કોથળી ગળી ગઈ? મારા મે'રબાન, બગડ રાત્ય રીયો'તો તે ન્યાકણે કો'ક ભેટી ગીયો હશે, સમજ્યો? (વીરભાને સંબોધીને) વીરભા, ગામમાથી પાચ માણસ જેવા માણુહને સા કરો. કરો પાચ પરમેશ્વર વચ્ચે સાચ! આ તો જમાનો ફરી બેઠો છે, નઈ તો કોણી સુધી ફગરગતી તેલની કડામા હાથ બોળાવત! આજકાલ કોરટ ને કાયદાનુ રાજ છે, એટલે થાય શુ? સુખીને સા કરી આનું કાંકુ દને સોપ્યા વિના કયા છૂટકો? થાય શુ બીજુ? મારે ધણી ઈ ઓરડાંની આબરૂ સાચવવી'તી પણ ઈ મને મૂરખ બના'વા નીકળ્યો છે. અલ્યા પૂંજિયા!

['ભઈ' આંખ ફેરવે છે. આંખમાં રોષની વીજળી ચમકે છે. બધા ચૂપચાપ સૂનમૂન બેઠા છે. કાળુ તો કાળોકાળો થઈ ગયો છે. વીરબા તરફ નજર ફેરવે છે. વીરબા ઈશારે છે 'ભઈ' ઊભા થઈને ઓરડામાં પધારે છે]

વીરબા: કાળુ!

કાળુ: વીરાકાકા! આ કાળુની દાનતમાં ફેર ય બેસે ખરો?

વીરબા: ભઈ, આખરે આપડે સઘળાય કાળા માથાના માનવી ને? મને ગળા લગણ તારો ભરોસો છે; પણ આ તો આવું થઈ ગીયું હોય તો ઘરમેળે પતાવટ કરવી ઇ વધારે ડા'પણ

કાળુ. પણ મારે હાથે એવું. . . .

વીરબા: રૂપિયા છૂટા હતા કે નોટું?

કાળુ: છૂટા જ હશે ને? ભઈ ખખડાવતા'તા

વીરબા: તારા ગીયા પછી ને?

કાળુ: મેં તો પીઠ ફેરવી તારે સાદ આવતો સાંભળેલ

વીરબા: તેં હાથોહાથ રૂપિયા તો નઈ સોંપેલ ને?

કાળુ: પણ બીડો સોંપેલ ને!

વીરબા: બીડામાં હતા ઇની તારા હૈયે ઠારક તો ખરી ને?

કાળુ: ઇ વગર ભઈ ખખડાવે શેના?!

વીરબા: આખી વાટ રૂપિયા રૂપિયા જાપનો આવ્યો તે ખોટી બાજુ તો નો'તી ને?

કાળુ: તારે બીડામાં નઈ હોય? મને ન્યાંકણેથી માઇએ રોકડા તો નથી આલ્યા

વીરબા. ભઈ કે' છે કે ન્યાંકણેથી ગોઠવ્યા છે તો બગડ આડા-અવળા . . .

કાળુ: (કાન આડા હાથ દઈને, આકાશ તરફ આંગળી ચીંધીને) ઈ જાણે!

વીરબા: જો ભઈ, આપડું પેટ તો હોય ચૈતરવૈશાખના વાદળ જેવું. નો હોય ફૂડકપટ, ચોરી, દગો કે આઘીપાછી પણ કો'ક વેળા આવી પડે તે આવી પડે. તો આવી વેળાયે સમજણા થઈ જવું આવા ખૂંધા ઉપર સૂરજદાગી નો કરનો. જો તારી કને ન હોય તો મારી પાસેથી લઈ જા હમણાં તો સૂરજ ખરો તપે છે. ઇ ટાણે હમણાં તારે બળધુનો શો ખપ? સમજ્યો? પછી વાવણી ટાણે બે હીકહીક ખૂંટિયા લઇ લીધા.

કાળુ: પણ . . . નાક તો (બતાવીને) આયાથી ઊડી જાય ને?

વીરબા: પણ ને બણ. તારી આબરૂ જાય, પણ ગામ આખાનું શું દુનિયા સાથે કે'વાય? આ વાતનો પછી તો ઢંઢેરો દેવાય આખી દુનિયામાં. એટલે આમાં કાંઇ હા–ના થાય ઈમ જ નથી. જો ભઈ, આગા સારે પઈનો ય સવારથ નથી. હું કાંઈ તને સીસામાં ઉતારતો નથી જો આગ કયેં વાતની થોયે આંચ જ થાતી હોય તો મારે મન આનંદ આનંદ.

કાળુ: બળધ દોરી દીધે ય મારી તો આબરૂ . . . (ગળગળો થતા) મારી સાત પેઢીની આબરૂ, વીરાકાકા!

વીરબા: આગળ જોયું જાશે. બીજો મારગ મને હવે સૂઝતો નથી ને ભઈ મારગ કાઢી બેઠા છે ઈ તો . . ફૂંકવાની વાત જ નઈ. તાલુકે બાવડાં બાંધવાનો 'સે કાળુ, આપડી તાલુકે ઓળખાણ શી? આપણું સાચ હોય તો ય ન્યાંકણે ડૂબી જાય. સગી આંખ્યે જોયેં છીં ને, કે સરકારી અપઈસપરો ય ગાલપાણી ખાધા વગર ભૂખ્યો જાય છે? તારે આપડે શું વરસી વળીએ છીં? કોઈ દિ' પોક તેં કોઈને આપ્યાં સાંભરે છે? એટલે તાલુકે જઈને આપડે તો ખાતર માથે મળા ગણુ તેલનો દીવો જ છે. બાપ, આપડાં ઈ કામ નઈ. વાહે ઉલાળ નઈ, પાછળ ધરાળ નઈ ઇના કામ, સમજ્યો તાલુકે શું કે' કે મારી પાહે પૈસા નથી ને બેપાંચ વરહની ટીપાય તો વાંહલાંની શી દશા? આબરૂ જેવું ઘર ઝખવાય, બાપ! જરા વિચાર્યે.

કાળુ: કાકા, પણ બળધ દોરી દેવા ઈમાં તો બેઠ મરીને . . .

વીરબા: પણ આજ ને આજ કે'વ છું? જા, વાવણી કરીને બા-દરવીએ પીલે કરી જાજે. ખળા ય પતી ગીયાં હશે.

કાળુ: પણ . .

વીરબા: તારે ઇમ જ કે'ને કે માલ તેં ગાયોં છે ને માલીપા ઓ-રેવા છે હાગઝઅર્ઠ બાગઝબઠને! મારા બેટા! જોયા શાવકાર! અલ્યા, સો રૂપિયા સામ્યે તેં ટાંકે મૂક્યા ને હવે ઈંગએ ચડ્યા! વાહ દીકરા! ભેળા થઈને હવે ગામનો ઢંઢેરો વાળશો ખરા! (કાળુ ઊભો થઈને જાય છે.) અલ્યા કાળિયા, પાછો વળ્ય જો, ભઈને હું અત્યારે તો સમજાવું છું કે કાલ્ય સુધીમાં આનો કંઈક ધરોડાળટો લાવી દે'શું પૈસાની ઉતાવળ નથી. તાલુકે ભઈ ભરણું કરી દેશે ઈ તો, સમજ્યો, અલ્યા, તારા કરમ પાધર્યાં કે આવો ગુલાબી આમલદાર મળ્યો છે બીજો હોત તો બીંગડાં ઉખેડત, બીંગડાં! સોટાવાળી બોલાવે કે બીજી વાત? હવે કાંઈ તું નાનો નથી કેળી ભઈનું ઉકું છાટય

[કાળુ જાય છે. 'ભઈ' પ્રવેશે છે]

ભઈ: કાં વીરબા? છીપરા માથે પાણી, કે કાંઇ વધારે?

વીરબા: પે'લા તો ડોકું ધુણાવતા માણહ ઓઝપાય ને? કાલની મુદત પાડી છે આવી જશે

ભઈ: બાકી પટલ, વાતના પીંછડા ય નો ચૂંથવા જોયેં. મેં ફૂંકી-ફૂંકીને વાત કહ્યાની ઇગ જ કાગ લેવું જોયેં, સમજ્યા? આપડે કાંઇ કોઈની મેડચે કાંઇ ઓછું બેરવતુ છે? ગળ્યે મરતો હોય તો વખ આપીને શું કામ છે? કાળા ઉનાળે મને ય બચારાની ઘણી ય દયા આવે છે.

વીરબા: મને ય ઘણું થાય છે કે મારા ઘરમાંથી કાઢી દઉં! પણ શું કરું? આપડે એટલા પોગતા નથી. તો ય બળધ માથે ઘીરવા મેં ધારટો ધુણાવ્યો છે.

ભઈ: ડોસા, બેઠ ભાગવા થીયા તિયાર? વાહવાહ!

વીરબા: એમાં શેની ખેડય ભાગવાની? વાવણી સુધી તો આમે ય રાખવાના. પછી મોળાપાતળા બે ખૂંટિયા લઈ લે! ખેડયની ખેડય રે', આબરૂની આબરૂ રે'!

ભઈ: પણ ખૂંટિયા લાવવા રકમ ક્યાંથી કાઢે?

વીરબા: કરમ વેચે!

ભઈ: તારે ઈમ જ કો'ને કે જમીનેય વે'ચીમેલી . . હા . . . આ . . . આ તમે જ સાકર આપી ઢોલ ટીપાવશો!

વીરબા: ભઈ, સૌને રેરાંપેરાં છોકરા હોય છે, સમજ્યા? પેટ ઈનું ભાડું માગે છે!

ભઈ: શું કહ્યું?

વીરબા: આ તો ગમ્મતની વાત છે. ઓઠા તરીકે કળ્યું કે તમારી શીંડીએ ન ધણિયાની બગરી બેરા નીકળે તો તમે જ ખીલની ઘો! દુનિયા ઇમ જ હાલે છે.

ભઈ: પણ મને ય એમાં જ ગણ્યો?

વીરબા: દુનિયાના સંધાય એવા. હોલો મારીને બાજ જીવે

ભઈ: એમ, ડોસા? તમે ય જમાનાનું આચમન કરી ગીયા લાગો છો!

વીરબા: તમે ય ઇ માયલા, મારા સા'બ' નઈ તો . . .

ભઈ. (વચ્ચે જ) શું નઈ તો?

[પૂંજો આવે છે]

વીરભા: અલ્યા પૂંજા, શીની ફોર'તો?

પૂંજો: મોહનભાઈને ત્યાં છો છો વાર ઘેરે ટાંપું ખઈ નીયા ને વતુ કરવા નો જાવ તો ઇમને માઠું લાગે

વીરભા: મોહનભાઈ? મોટી પાટીવાળા?

પૂંજો: (હસીને) આ મોહનભાઈ, ગામનો 'નાનો દરબાર'. નાના દરબાર જ ને' દરબાર કેટચે ઈમની પાહે જ વધારે જમીન ને?

વીરભા: હા, હા મોહનભાઈ બાલીસ્ટર કે'ને!

પૂંજો: હા, ઈ જ. પણ ગામમાં આજ નવાનૂની થઈ લાગે છે.

વીરભા: શી?

પૂંજો: ઓલ્યો કાળિયો ન્યાકણે ઉભાણું જ મોહનભાઈ કને આવ્યો'તો કાંઈક 'ચોરી ચોરી' કરતો'તો 'સો રૂપિયા સો રૂપિયા' ય કરતો'તો ખરો!

ભઈ: હં, પછી?

પૂંજો: જો ભરી દેવા હોય તો અબઘડીએ તિજોરીમાંથી કાઢી આલું ઈમ મોહનભાઈએ કીધું

ભઈ: તે કરમબુદિયાળે નો લીધા? વ્યાજ મોટું કીધુ હશે! કાં તો જમીન લખી આપવાનું કીધુ હશે! પછી તો વેઠ સાંકડો જ પડે ને!

વીરભા: જીવઈને વટાતર કોઈ નો લે. ને અગથી ગીરવાયે ય નઈ

પૂંજો: પણ બેમાંથી કોઈ આલવા-લેવા તિયાર નથી

ભઈ: જોયું વીરભા, ગામના માણસો? આને તો તાલુકે જ લેવો પડશે પછી જોઈ લેવાશે હં, પૂંજિયા! પછી?

પૂંજો: કાળુને ને મોહનભઈને નાતો એટલા પૂરતો કે કાળુના ડોસાએ મોહનભઈના ઘરડાનું ખડ રાખેલું, તે મોહનભઈ કાળુનું આટલું આ જમાનામાં રાખે છે મોળા વરસે પાંચપચાશ આલે ય ખરા આજ કાળુને આલવા તિયાર થીયા તારે ઈમણે તો ચોખેચોખી ફૂલ જેવી ના પાડી કે ભરવા ઇમાં ગમ નથી હું ચોખો છું તો સામો લડ ને!

ભઈ: (ઉત્સુકપણે) પછી કાળુએ શું કીધું?

પૂંજો: ઇ તો કે છે કે' મેં રાતમાં ને રાતમાં સંધુય સોંપી દીધું છે, ને આ વાતમાં આ વઈવટદારની દાનત બગડી છે નઇ તો મેં તો ઇમને અકબંધ બીડા સોંપ્યા છે

ભઈ: (વિચારમાંથી જાગીને) હં, પછી?

પૂંજો: મોહનભઈ કે' છે કે કાલ ફો'દારને આવા જ સા કરશું ને કાળુને કીધું કે તને વઈવટદાર સા કરે તો ય નો જાતું

વીરભા: ભઈ! સાચું ક'વ? ઇ મોહન કાયદેબાજ છે. વળી પોતનું ઘર ને ઇનો સભાવ જ એવો છે કે લીધું કામ પાર કર્યે જંપે

પૂંજિયો: વીરભા, બાકી આબરૂ માથે રોનાર તો જદગાનીમાં કાળિયા એકને જ જોયો કાંઇ રોયો છે! હૈયાનો સમદર ઉલેચી નાખ્યો! માંડમાંડ મોહનભાઇએ ધીરપ આપી. તારે ઇ એટલું જ બોલ્યો કે 'આપડે જીતીં, પણ દુનિયા શું કે'શે?' ને ઘરે હાલી નીકળ્યો

['ભઇ' ઊભા થઇને ખાટલાની આજુબાજુ આંટા મારે છે ઉતારો આખો શાંત થઇ ગયો છે ઝાડ માથે ચકલુ ય ફરકતુ નથી]

ભઈ: (થોડી વાર પછી) વીરભા, વાતની ટાઢી ઠારવી પડશે.

વીરભા: બોલો!

ભઈ: શો મારગ નીકળે? સો રૂપિયા હું ખસી દ'વ

વીરભા: ઈ વગર બીજો મારગ નથી કાળુને આયા સા કરી દઈ દેવું કે તારા રૂપિયાનો હું જામીન થીયો છું.

ભઈ: પણ ઈ ઈમ માનશે?

પૂંજિયો: મોહનભઈ ગિયાળખાતે આલતા'તા તોય દણે ના પાડી.

વીરભા: તારે શો મારગ?

ભઈ: પૂંજિયા, આયા સમજાવીને તેડી તો લાવ!

[પૂંજિયો જાય છે

વીરભા: ભઈ, સાચેસાચું ક'વ? આ વાતને સકેલી લેવામાં માલ છે દણે ખાધા તો ઈના બાપગના બાકી ચોખ્યું તો તાન હાલશે હજી ઈની દાનત્તઈ માથે મને તો અણુવશવાસ નથી આવતો! તમે કે'નાર ભલે કઈ દીયા!

ભઇ: (ગભરાટમાં) તારે, આ મારૂ તરકટ?

વીરભા: ઈ તો હું શું જાણું? પણ સાચ તો સૂરજ જેમ ઝગાઊઠવાનું

ભઈ: વીરભા, જાણીશ, કે છો મહિના મોડા નોકરીએ ચડ્યાં'તે વીરભા, પણ આયા ઈ આવશે? નઇ તો તમે ઈના ઘરે જઇ સાજની લાવો

વીરભા: પૂંજિયાને ઈના મોઢાના ગાભરાબ લઈ આવવા તો દ

[પૂંજિયો પ્રવેશે છે

ભઈ: કાં? નો આવ્યો? શીનો આવે! પટખુ દેનાર ગમી ગી છે, ભઈ!

પૂંજિયો: ભઈ, વાત પૂછો મા કે'વાય નઇ એવું થીયું છે! કાળ કામ કરતુ નથી!

ભઈ. (ભડકી ઊઠે છે) મારા માથે તો કાંઈ નથી ને?

વીરભા: જા, ભડકચે દિ' વળશે? પૂંજિયા, મોહનભઈએ ફો'દ ઓ'દારને ઘરે સા કર્યાં નથી ને? લે, તાલુકે જવાનું કહ્યું હોય તો જઇને બે વેણ ક'વ

ભઈ: વીરભા, ઝટ! (ધીમેથી) મારા કાળા હાથે ગાર જ રંગાયું!

પૂંજિયો: વીરાભા, એવું કશું ય નથી કાળુએ નો કરવાનું કા

વીરભા: શું?

પૂંજિયો: રૂપિયાના અફીણ માથે અઢીશેર તેલ પી સોડગ તાણ

વીરભા: ઊગર્યો!

(પડદો)

[આ નાટિકા ભજવવા માટે લેખકને ચંદરવા, વાયા ભીમનાથ, કાઠિયાવાડ એ સરનામે પૂછવું જ]

ત્રિવિધ પાન

(અનુ૰ આગળ પાન ૩૬૬થી) દૂધની મિઠાઈ કે દૂધપાક-શ્રીખંડ જેવી વાનીઓમાં દૂધમાં રહેલા કીમતી તત્ત્વોનો અંશ પણ રહેતો નથી. એટલે આમ વિકૃત સ્વરૂપે દૂધ લેવાથી દૂધના લાભ મળતા તો દૂર રહ્યા, પણ આહાર વધુ પડતો ભારે ને તરત ન પચે તેવો થાય છે

સાંજના વાળુ સાથે તો દૂધ જરૂર લેવું જ જોઇએ સાંજનું દૂધ વધુ ગુણવાળું છે દૂધાળાં પશુઓએ ખુલ્લી હવામાં અને સૂર્યના પ્રકાશમાં જંગલમાં ચરીને કસરત કરી હોવાથી અને જંગલનું ઘાસ ખાધું હોવાથી એ દૂધ હળવું અને પોષક તત્ત્વોથી ભરપૂર હોય છે આખું તાજગી આપનાર દૂધ આખા દિવસના શારીરિક અને માનસિક શ્રમ કર્યાં પછી શરીરને જરૂરી છે તાજું શેડકઢું દૂધ તરત પચે છે અને શક્તિ આપે છે તાજું દૂધ કબજિયાત તોડનાર ને પાચનક્રિયાને મદદ કરનાર છે, એટલે સાંજના ભોજનમાં દૂધ અવશ્ય લેવું જોઇએ

આરોગ્યને ઈચ્છનારે આ ત્રિવિધ પાનને અપનાવવું જોઇએ.

પ્રભુલાલ ધોળકિયા

બિહારના સાહિત્યસ્તંભ

'પુસ્તકભંડાર'ના સંસ્થાપક અને એ પ્રાંતનાં સાહિત્ય તથા શિક્ષણમાં અભિનવ યુગ સર્જનાર

બિહાર પ્રાંતના લહેરિયાસરાઈ ગામમાં 'પુસ્તક-ભંડાર' નામની એક પ્રકાશનસંસ્થા છે, જ્યાંથી શિક્ષણ અને સાહિત્યવિષયક અનેક પ્રકાશનો તથા 'બાલક' નામનું માસિક નીકળે છે. પચ્ચીસ વરસથી ઉત્તરોત્તર ઉજ્જ્વલ પ્રગતિ કરી રહેલી એ પ્રકાશન સંસ્થા આજે બિહારનો 'સાહિત્ય-સ્તંભ' ગણાય છે. એ સંસ્થાના સ્થાપક આચાર્ય શ્રી રામલોચનશરણજી બિહાર પ્રાંતમાં સાહિત્ય અને શિક્ષણમાં અભિનવ યુગસર્જક ગણાય છે અને ઉજ્જવળ ૨૫ વર્ષની તેમની કારકિર્દી બિહાર પ્રાંતનાં સાંસ્કારિક ઇતિહાસનો એક મહત્ત્વપૂર્ણ અધ્યાય છે.

તેમના જીવનકાર્યનાં આદર અને અભિનંદન અર્થે ગઈ તા. ૨૩મી જૂન ૧૯૪૨ના રોજ એક જયન્તી-મહોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો, જે પ્રસંગે અધ્યક્ષ કુમાર શ્રી ગંગાનંદનસિંહજીના નામમાં બિહારના વિદ્વાનોએ શ્રીમાન મિથિલેશના હસ્તે આચાર્ય શરણજીને એક મોટો 'જયન્તી-સ્મારક-ગ્રંથ' અર્પણ કર્યો.

અઢી વર્ષથી સમર્થ વિદ્વાનો ને કલાકારોએ મહેનત કરીને, બિહારના સાહિત્યિક, સાંસ્કૃતિક ને સામ્પત્તિક સર્વસ્વ ઉપર અનેક વિદ્વાનો પાસે લેખો લખાવીને, ૫૦૦ ચિત્રો તથા ૧૦૬૬ પાનાંથી સમૃદ્ધ એ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. (તેની કિંમત રૂપિયા ૧૬ રાખવામાં આવી છે.) આચાર્ય શરણજીએ એ ગ્રંથની બધી આવક બિહારમાં એક 'વિદ્યાપતિ વિદ્યાપીઠ'ની સ્થાપના કરવામાં અર્પવાનું જાહેર કરી દીધું છે. હિંદી જગતના આ અનુપમ પ્રસંગના પાત્ર આચાર્ય શ્રી રામલોચન શરણજીનું જીવન તપસ્યા, દીર્ઘઉદ્યોગ ને અપૂર્વ સંયોજનશક્તિનું દ્યોતક છે.

આજથી ૩૩ વર્ષ પહેલાં શ્રી રામલોચનશરણજી જ્યારે લહેરિયાસરાઈમાં આવ્યા ત્યારે તેઓને કોઈ પિછાનતું ન હતું, અને કોઈને તે જાણતા નહોતા. એક નાની ઝૂંપડી જેવા મકાનમાં તેમની દુનિયા સમાઈ ગઈ હતી. ત્યાર પછી ૧૯૧૫માં તેઓ દરભંગા સ્કૂલમાં એક પચ્ચીસ વર્ષના યુવાન શિક્ષક હતા. એ વખતે તેમની યુવા, ક્રાન્તિ અને પ્રતિભા એકસાથે ખીલી રહ્યા હતા. ગામગામમાં ચાલતી શિક્ષણ-પદ્ધતિઓની ત્રુટિઓ જોઈ તેમનું દિલ તડપી ઊઠતું. અધિકારીઓ બીલકુલ ઉદાસીન અને એક સરખે ચાલનારા હતા. આ જોઈ આ યુવાન શિક્ષકે પ્રથમ તો અવરોહ શૈલી પર એક નાનું વ્યાકરણનું પુસ્તક તૈયાર કર્યું. તેનું નામ રાખ્યું 'વ્યાકરણબોધ'. પોતાના રોજના અનુભવો અને પ્રયોગોથી એ પુસ્તક એમણે તૈયાર કર્યું હતું. પણ દુર્ભાગ્ય કહો કે સુભાગ્ય કહો, તેને છાપી પ્રસિદ્ધ કરનાર કોઈ ન મળ્યું. આવું પુસ્તક ખપે જ નહિ એવી દલીલ તેમને સાંભળી લેવી પડતી. છેવટે તેમણે પરની અંગત પૂંજી વાપરી તે છપાવી તો નાખ્યું; અને જુદાજુદા પ્રાંતોના વિદ્યાધિકારીઓને તેની એકએક પ્રત મોકલી આપી. પણ પરિણામ શૂન્ય! કોઈ તે પુસ્તકની કદર કરી શક્યું નહિ ને બાપડીઓ પરમાં સડતી રહી. આખરે યુ.પી. (યુક્ત પ્રાંતો)ના શિક્ષણખાતાએ એ પુસ્તકને પુરસ્કાર્યું. તેના રૂ. ૧૬૭ મળતાં ડરમાદિન [illegible] એ રકમમાંથી 'પુસ્તક-ભંડાર' નામની એક નાની દુકાનનો આરંભ કર્યો કે આજ હિન્દી સંસારને નવાજી રહી છે. બિહારના સાહિત્યોનું તે તીર્થસ્થાન બની છે. ને તેમનું એ વ્યાકરણપુસ્તક છપાવનાર કોઈ મળ્યો હોત તો આજ 'પુસ્તક-ભંડાર'ની એ સંસ્થા ન હોત.

પહેલાં તો શરણજી એક ફેરિયાની પેઠે એક એક પુસ્તક જાતે

હિન્દી 'બાલક'ના સૌજન્યથી

શ્રી રામલોચનશરણજી

છપાવતા ગયા, અને એનું વેચાણ કરતા પ્રકાશક બની ગયા. એ પુસ્તકો જોતાં લાગે છે કે તેઓ કેવળ લેખક જ રહ્યા હોત તો પણ આજ હિન્દી સંસાર તેમના માટે ગર્વ કરી શકત. એ જમાનામાં બિહારમાં કોઈ સારી પ્રકાશનસંસ્થા નહોતી, નહોતું કોઈ સારું છાપખાનું. ને નહોતાં છપાતાં સારાં પુસ્તકો. બિહારની શાળા, કોલેજ અને પુસ્તકાલયમાં બહારનાં પુસ્તકો ભર્યાં હતાં. 'પુસ્તક-ભંડાર'એ જાણે માતા બિહારનો એ અપકાર દૂર કરવાને પ્રાંતોમાં જવાને બદલે તેની પૂરી સેવાની જવાબદારી લીધી.

શરૂઆતમાં તો તેમણે માધ્યમિકોની પુસ્તકો ઉપર ધ્યાન આપ્યું. પાઠ્ય પુસ્તકોની દુર્દશા તેમનાથી જોઈ ન શકાઈ. વળી સારાં પુસ્તકોની તૂટ પણ વધી રહી હતી. એ જાણી થોડા સમયમાં કઈ શરણજી સરલ હિન્દીમાં સારાં પાઠ્ય પુસ્તકો તૈયાર કરવા લાગ્યા. એથી બિહારના શિક્ષકસમાજની એ માની મુરાદ ફળી. બિહારમાં તે પુસ્તકો વાંચી હિન્દીના પાકા પંડિતો બન્યા. પછી તો શરણજીએ પોતાની ગામ્ભીર્યશીલીને ફેલાવી દઈ પોતાનું સમગ્ર જીવન સાહિત્યમાં જોડી દીધું. છતાં આજે પણ સાહિત્યક્ષેત્રમાં તો તેઓ 'મનોરંજન'ના નામથી જ સંબોધિત થાય છે અને ખરેખર, શ્રી શરણજી બાલસાહિત્યના એક યશસ્વી નિર્માતા છે, બાલમનોવિજ્ઞાનના પારખુ છે. એમની કલમથી સરલતા અને સુન્દરતા ઝરે છે. એમનાં પુસ્તકો એટલાં સારાં બન્યાં કે બિહારનાં [illegible] (ગુજરાતી ભાષામાં પણ) તેના પણ તેની ઘણી પ્રતો તૈયાર થઈ અને જોતજોતામાં દસ વરસની અંદર ભંડાર એક મોટી પ્રકાશનસંસ્થા બની ગઈ કે બિહારમાં તેનો જોટો ન મળે.

[illegible] બાબતમાં પણ બિહાર પછાત ન હતું અને [illegible] આંદોલનને તે બાબત ખૂબ ઝડપી હતી. [illegible] ૧૯૨૪માં [illegible] સાહિત્ય [illegible] કર્યો. જેથી બિહારમાં [illegible] પ્રાંતોની પેઠે ને [illegible] ૧૯૧૫ [illegible] બિહારના બાલસાહિત્યના [illegible]

અને તેનો પ્રચાર તથા પ્રસિદ્ધિ બિહારની બહાર પણ એટલા વિસ્તર્યાં કે આજ સુધી તેનો બધે સમાદર થતો જ રહ્યો છે

શરૂઆતમાં 'ભંડાર'ને પોતાનુ પ્રેસ નહોતુ, એટલે 'બાલક' પત્ર કલકત્તામાં છપાવવાનુ નક્કી કરી પોતાની દેખરેખ નીચે માસ્તર સાહેબે તેનો સર્વ ભાર એક એવી વ્યક્તિને સોપ્યો કે જે હિન્દી સાહિત્યાકાશમાં વેગભરવધી રહ્યા હતા. એ વ્યક્તિ તે શ્રી બેનીપુરીજી કલકત્તાના 'વણિક પ્રેસ'મા 'બાલક' ઠીક છપાતુ, પણ ત્યા તેના માત્ર બે જ અંક છપાયા એ વખતે બિહારના તપસ્વી હિન્દીસેવક શ્રી શિવપૂજન સહાય કલકત્તામા હતા તેમનો સહયોગ ભંડારને મળી ગયો અને શરણજીએ તેમને અપનાવી લીધા 'ભંડાર'નુ બીજુ છાપકામ બનારસમા થતુ હતુ એટલે માસ્તર સાહેબની સલાહ વિચારી શિવપૂજનજી બિસ્તરાપોટલા લઈ બનારસમા જઈ વસ્યા તેમનો અને બેનીપુરીજીનો યોગ ભંડારને સબળ કરનાર નીવડ્યો અને પ્રકાશનકાર્ય શુક્લપક્ષના ચંદ્રની જેમ વધવા માંડ્યુ

સફળતા વધતી જોઈ ભંડારને હવે પોતાનુ પ્રેસ ખોલવાની જરૂર જણાઇ અને ૧૯૨૮મા લહેરિયાસરાઈમા 'વિદ્યાપતિ' નામનુ છાપખાનુ શરૂ કર્યું પ્રેસ થતા જ બનારસનુ બધુ કામ ત્યા આવ્યુ અને સાથે શિવપૂજનજી પણ ત્યા આવી રહ્યા થોડા જ સમયમા વિદ્યાપતિ પ્રેસ છપાઇ-સફાઈ માટે વિખ્યાત બની ગયુ અને તેણે પોતાનો સર્વ વિસ્તાર ખૂબ વધારી દીધો આજે ત્યા પાચ મોટા ફ્લૅટ મશીન અને ત્રણ ટ્રેડલ મશીન ચાલે છે ઑફિસ, કમ્પોઝિંગ અને મશીન ખાતામા મળી દોઢસો ઉપરાંત માણસો ત્યા કામ કરે છે પ્રત્યેક વિભાગની કાર્યવહેંચણી આદર્શ છે પ્રેસના મૅનેજર શ્રી નારાયણ રાજારામ સોમણ કરીને એક મહારાષ્ટ્રીય સજ્જન છે.

ભંડારનુ કાર્યક્ષેત્ર એટલુ વિપુલ બની ગયુ કે બધી બાજુનો ભાર ઉઠાવવાનુ કઠિન બન્યુ, અને પટણામા તેની એક શાખા ખોલવાની જરૂર ઊભી થઈ માસ્તર સાહેબનુ બધુ કામ ભગવાનને આધારે અને વિશ્વાસ ઉપર ચાલતુ હતુ પણ જે કામો કે સચાલનનો ભાર દેખી કોઈ વ્યક્તિ ગભરાઈ જાય તેનો નિકાલ માસ્તરસાહેબ બહુ આસાનીથી લાવી દે છે, અને એ જ શિરસ્તે તેમણે ઈ ૧૯૨૯મા પટણામા શાખા ખોલી ૧૯૩૪મા ગોવિન્દમિત્રરોડ પર રૂા ૧૫,૦૦૦ની કિંમતની જમીન લઇ તેમણે એ શાખા દૃઢ કરી ૧૯૪૧મા પટણામા બીજુ એક છાપખાનુ પણ ખોલ્યુ જે 'હિમાલય પ્રેસ'ના નામથી જાહેર છે પટણાની શાખામા ત્રીસચાલીસ માણસો નિરતર રોકાએલાં રહે છે ને પંડિત જયનાથ મિશ્ર જેવા કર્મઠ પુરુષ તેની દેખરેખ રાખે છે

ઇ. ૧૯૩૪મા બિહારના ભૂકમ્પથી સર્વનાશ થયો તેમા ભંડારની પણ લાખોની સંપત્તિ ગઈ ને તે વેરાન જેવુ બની ગયુ, પણ માસ્તર સાહેબની કુનેહથી સડકના કિનારા પર ફરી બીજુ આલીશાન મકાન ઊભું થઈ ગયુ જે આજે દૂરથી પણ ભવ્ય લાગે છે એમના બંને ભંડારોની આવકજાવકના નિરીક્ષક બાબુ રામલખનપ્રસાદ બહુ દક્ષ પુરુષ છે એ કર્મઠ અને પ્રામાણિક વ્યક્તિ ઉપર માસ્તરસાહેબ પોતાનું સર્વસ્વ નિછાવર કરી દે છે

'વિદ્યાપતિ વાચનાલય' નામનું એક સ્વતત્ર વાચનાલય પણ ભંડારે ખોલ્યુ છે તેમા અનેક દુર્લભ ગ્રન્થો સઘરાયા છે ત્યા બિહારની કલાનુ ચિત્રપ્રદર્શન પણ કર્યું છે, જેમા બિહારના સર્વ પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકો, પ્રેક્ષણીય દૃશ્યો આદિ જોવા મળે છે

ભંડારનો બ્લૉકવિભાગ પણ અપૂર્વ છે તેમા લગભગ ૧૦,૦૦૦ બ્લૉક છે. પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો, લોકનેતાઓ, ઐતિહાસિક યા દર્શનીય સ્થળો, કોઈ તેમા બાકી નહિ હોય એ સગ્રહ એટલો વિપુલ છે કે હાલ નવા બ્લૉક બનાવ્યા વિના જ ભંડાર પોતાનું કામ ચલાવી શકે છે

ભંડારમા શિવપૂજનજીનો યોગ તો સોનામાં સુગંધ જેવો છે તેમા બીજી બે વ્યક્તિઓના આવવાથી તેની આભા બહુ વધી ગઈ છે એક તો 'બાલક'ના સંપાદક શ્રી અચ્યુતાનંદ દત્ત ને બીજા કલાકાર ઉપેન્દ્ર મહારથી દત્તજી બહુ હસમુખા અને મધુર સ્વભાવના છે પ્રાચીન સાહિત્યનુ તેમનુ જ્ઞાન બહુ પ્રશંસનીય છે માસ્તર સાહેબના સસર્ગથી પાઠ્ય પુસ્તકોની યોજનામા પણ તે કુશળ અને અનુભવી બન્યા છે તેમણે કંઈક સસ્કૃત પુસ્તકોના પદ્યમય મૈથિલી અનુવાદ કર્યા છે મૈથિલી સાહિત્યના ઉદ્ધારકર્તાઓમાના તે એક છે

ઉપેન્દ્ર મહારથી નખશિખ કલાતરબોળ તરુણ છે. ભંડારમા આવ્યા પછી મહારથીજીએ પોતાની ચમક વધારી દીધી છે,—તે એટલે સુધી કે તે હવે ભારતપ્રસિદ્ધ બની ગયા છે તેમના હાથ નીચે કેટલા૰ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ વધારી એક વર્ગ બનાવી રહ્યા છે

આવા વિપુલ સાધનોના બળ ઉપર ભંડારે પાઠ્ય પુસ્તકો ઉપરાંત ૫૦૦ જેટલાં તો સાહિત્યના એવા પુસ્તકો પ્રકાશિત કર્યાં છે કે જેના વિષે હિંદી સસારને અભિમાન છે 'બાલક' પત્ર તેની વિશેષ કીર્તિશાખા છે આજ સુધીમાં તેના ૧૩ વિશેષાંકો નીકળ્યા છે અને ૧૪મો તૈયાર થઈ રહ્યો છે ભંડારે જેમ સાહિત્યની સેવા કરી છે તેમ મોટા વિદ્વાનોના સન્માન પણ કર્યાં છે, નવા લેખકોને આગળ પાડ્યા છે બિહારમા કોઇ એવો ચમકતો સિતારો નથી કે જેને ભંડારમાથી પ્રકાશ મળ્યો ન હોય

આ રીતે શરણજીના ૩૩ વર્ષોની એકાન્ત તપશ્ચર્યાએ મહાન યશકમાઈ કરી છે એથી સમસ્ત બિહારનું મસ્તક ઉન્નત બને છે એમની સુવર્ણજયન્તી ને ભંડારની રજતજયન્તી બિહારની સાહિત્યિક કીર્તિની વૈજયન્તી છે અને પ્રભુઈચ્છા હશે તો 'વિદ્યાપતિ વિદ્યાપીઠ' સ્થપાય એટલે ભંડાર દ્વારા બિહારનુ સાહિત્યક્ષેત્ર બિહારને એક આદર્શ પ્રાન્ત બનાવી દેશે

('બાલક'ના વિશેષાંકમાથી સંકલિત)

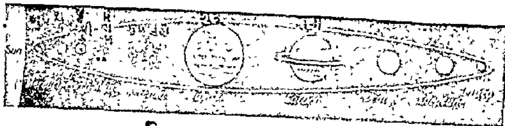
જીવનનું પરોઢ

[અનુ૦ આગળના પાન ૩૬૯થી] બાપુજીની સ્મૃતિ ઘણી ચોક્કસ રહી છે, છતા જ્યાં તારીખ અને વિગત બાબત શંકા ઊઠે છે ત્યા સોનેરી અંકનુ માર્ગદર્શન સૌથી સાચુ લેખાય એ અંકનો સાર રાવજીભાઇએ 'ગાંધીજીની સાધના'મા લઈ લીધો છે એ સારૂ થયુ છે

'સોનેરી અંક' ગમે એવો હોય, પણ એ તો મારા જેવા બાળકોનું રમકડુ જ ગણાય. કાગળ આખરે તો જડ વસ્તુ રહી એમા ગમે એટલો સાજ-શણગાર કરીએ, પણ એ જતે દહાડે ભૂસાઈ જનારી વસ્તુ સાચુ તો બાપુજીનુ એ સોનેરી જીવન છે, જેના અનેક અંકોમા પહેલો અંક દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહની સફળતામા પરિણમ્યો અને બાપુજીને આખા વિશ્વમા અભૂતપૂર્વ, નવીન અને સાચના સેનાપતિ તરીકે સ્થાપિત કર્યા

બાપુજીની દેહયષ્ટિ જોઈજોઈને લોકોના હૃદય ગદ્ગદ્ થઈ જતા હતા સ્મટ્સ સાહેબ જેવા માણસને એમણે વશ કર્યા એ જોઇને એમના ચરણોમા ઢળી પડવાનુ સૌને મન થતુ હતુ હવે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓને એમને 'ગાંધીભાઈ' તરીકે સંબોધવાથી સંતોષ ન થયો એમને માટે 'લોકમાન્ય મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીકી જય'ના પોકારો સંભળાવા લાગ્યા એ રીતે થોડા દિવસ 'લોકમાન્ય' તરીકે આવકાર્યા પછી એમને માટે 'કર્મવીર' તરીકેનો આવકારવાચક શબ્દ ચાલુ થયો ને 'લોકમાન્ય'નુ બિરુદ તિલક મહારાજને લોકોએ આપ્યુ

(સંપૂર્ણ) પ્રભુદાસ છગનલાલ ગાંધી

વૈજ્ઞાનિકોની જિજ્ઞાસા અને મનબેરુંનો એક સનાતન પ્રશ્ન

સૂર્યમંડળમાં ક્યાંયે જીવન છે?

સાંજને વખતે સૂર્યાસ્તની શોભા નીરખતાં કોઈ વાર અનન્ય આકાશના અનંત વિસ્તારમાં નજર કરતાં થતું હશે કે આ અપરિમિત અવકાશની અંદર બીજે ક્યાંયે જીવન હશે ખરું?

આ નિઃસીમ વિશ્વમાં જ્યાં પૃથ્વીનું મહત્ત્વ પૃથ્વીના ગોળા પરના રેતીના એક કણ જેટલું પણ નથી તેમાં, દૂરદૂરના કોઈ અફાટ ખૂણામાં, નાનકડા આ એક ગ્રહમાં જ જીવન સંભવે છે—અને ત્યાં પણ માત્ર એક અકસ્માત જ છે એવી નિરુત્સાહી બાબત સ્વીકારવા આજે મનુષ્યનું મન તૈયાર નથી થતું, અને અશાંત રીતે પૂછ્યા જ કરે છે કે શું ક્યાંયે અવકાશમાં આવેલાં છૂપ કરોડ વિશ્વોમાં જીવનનું અસ્તિત્વ જ નથી? આપણે આ પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ.

પૃથ્વી પર જે જાતનું જીવન પ્રવર્તે છે તેવું જીવન અવકાશમાં ઉત્પન્ન થવા માટે સૌથી પહેલી જરૂરિયાત પ્રકાશ ને ઉષ્ણતાની છે. લગભગ પૃથ્વીને મળે છે તેટલા જ પ્રકાશ ને ઉષ્મા જો કોઈ ગ્રહને મળતાં હોય તો ત્યાં જીવન સંભવી શકે. ઉપરાંત તે ગ્રહનું વાતાવરણ પણ પૃથ્વીના વાતાવરણને મળતું આવવું જોઈએ. આ સિવાય નાની-નાની શરતો તો ઘણી યે મૂકી શકાય પરંતુ એ જવા દઈને ફક્ત આટલી શરતો ધ્યાનમાં રાખીને જ જોઈએ કે જીવન ક્યાં ય છે કે નહિ.

તારાઓ ઉપર જીવન સંભવી શકે જ નહિ એ તો તદ્દન સ્વાભાવિક છે. તારાઓ એટલે જલતા ગોળા. ત્યાંના ઉષ્ણતામાનમાં કોઈ પણ ઘન પદાર્થ પ્રવાહી થઈ જાય અને દરેક પ્રવાહી પદાર્થ વાયુરૂપ થઈ જાય. એટલું જ નહિ પણ ત્યાં કોઈ પણ સંકીર્ણ (Compound) પદાર્થ ટકી જ શકતો નથી. તરત એ પદાર્થના પરમાણુઓ છૂટાં પડી જાય છે અને વાતાવરણમાં ઊડવા માંડે છે. જે થોડા તારાઓ 'ઠંડા' કહેવાય છે, જેમનો રંગ રાતો ગણાય છે ને જેમનું ઉષ્ણતામાન બીજા તારાઓના કરતાં પ્રમાણમાં ઓછું છે ત્યાં થોડા સાદા સંશ્લિષ્ટ પદાર્થો રહી શકે છે,—જોકે તે પણ વાયુરૂપમાં જ. એટલે આપણે વગર આનાકાનીએ સ્વીકારવું જ રહ્યું કે તારાઓ પર જીવન હોવાની આશા રાખવી એ આકાશકુસુમવત્ જ છે.

એટલે હવે આપણે એક દરજ્જો નીચે ઊતરીએ અને તારાઓ પછી જે પદાર્થો ખગોળવિદ્યાની ગણનામાં આવે છે તેમનો વિચાર કરીએ. આ પદાર્થો તે ધૂમકેતુઓ, ગ્રહો અને ઉપગ્રહો.

સૌથી પહેલાં આપણે ગ્રહોનો વિચાર કરીએ. એમાં પણ આપણા સૂર્યમંડળના ગ્રહોને બાદ કરી અવકાશમાં જે અસંખ્ય તારાઓ છે તેમને ગ્રહો છે કે નહિ અને હોય તો તેના પર જીવન સંભવી શકે તેમ છે કે નહિ એ જોઈએ.

ગ્રહોની ઉત્પત્તિની બાબતમાં એવી માન્યતા છે કે જ્યારે બે તારાઓ એકબીજાની બહુ જ નજીક આવી જાય ત્યારે, આજે જેમ ચંદ્ર તથા સૂર્યના આકર્ષણથી સમુદ્રોમાં ભરતી આવે છે તેમ, મોટા તારાના આકર્ષણથી નાના તારા પર ભરતી આવવા માંડે ને જેમ જેમ બંને તારાઓ નજીક નજીક આવતા જાય તેમ તેમ આ ભરતી વધતી જાય. જ્યારે બંને તારા તદ્દન નજીક આવીને પાછા દૂર જવાનું શરૂ કરે ત્યારે આ આકર્ષણનું જોર એટલું બધું વધી જાય કે નાના તારા પર જે ભરતી ચઢી હોય તે એ તારાથી છૂટી પડી જાય અને અવકાશમાં [illegible] પડી નાના તારાની આસપાસ ફરવા માંડે. આમાંથી ગ્રહો પેદા થાય. ગ્રહોની ઉત્પત્તિ વિષે આજના ખગોળશાસ્ત્રીઓની આ માન્યતા.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં બીજા તારાઓને ગ્રહો હોય એ શક્યતા ઘણી જ ઓછી છે. જોકે આખા વિશ્વમાં તારાઓની સંખ્યા અતિશય મોટી છે, છતાં વિશ્વ પણ એટલું બધું વિશાળ છે કે બે તારાઓ વચ્ચેનું અંતર કરોડો માઈલોનું હોય છે તેથી બે તારાઓ નજીક નજીક આવી જાય એવી સંભાવના રાખવા જેવું કંઈ પણ નથી. તારાઓને જો આપણે વહાણો કલ્પીએ અને અવકાશના સમુદ્રમાં તરતાં લેખીએ તો આવાં બે વહાણો વચ્ચે લગભગ કરોડ માઈલનું અંતર આવે એટલું અવકાશ વિશાળ છે. જેમ્સ જીન્સના કહેવા પ્રમાણે તો અવકાશના દરેક લાખ તારાઓમાંથી માંડ એક તારાને ગ્રહ હશે. આ રીતે, આપણે જોઈએ છીએ તે સૂર્યમંડળના ગ્રહો સિવાયના બીજા ગ્રહો છે કે નહિ એ જ શંકા છે, અને હોય તો પણ તેમની સંખ્યા ખૂબ જ નાની હોવી જોઈએ. એના પ્રમાણમાં વિશ્વમાં જીવનની સંભવિતતા પણ ઘણી જ ઓછી ગણવી જોઈએ.

સૂર્યમંડળના સિવાયના ગ્રહો વિષે વાતચીત કરતાં મહાનમાં મહાન મુશ્કેલી એ છે કે એ ગ્રહો જે તારાઓની આસપાસ ફરતા હોય એ તારાઓ પણ દુનિયાના મોટામાં મોટા દૂરબીનોમાં જોતાં બધા નાના દેખાય છે કે તેમની આસપાસ ફરતા ગ્રહને તો પછી જોઈ શકવાની સંભવિતતા નથી. એટલે સૂર્યમંડળની બહારના ગ્રહો વિષે વાત કરતાં અનુમાનની મદદ લઈને માત્ર કલ્પના જ ચલાવવી પડે છે અને આપણે જે કંઈ નક્કી કરીએ તેની તરફેણમાં કે વિરુદ્ધમાં આપણી પાસે કોઈ દલીલ કે પુરાવા હોતા નથી.

જ્યાં ગ્રહોની આ સ્થિતિ છે ત્યાં ગ્રહોની આસપાસ ફરતા ઉપગ્રહોની તો વાત જ શી કરવી?

ટૂંકામાં આપણે એમ કહી શકીએ કે સૂર્યમંડળની બહાર ગ્રહો હોવાનો સંભવ ઘણો થોડો છે. કદાચ ગ્રહો હોય તોપણ તેના પર જીવન હોય એવી માન્યતા ધરાવવાનું આપણા અજ્ઞાન સિવાય આપણી પાસે કોઈ કારણ નથી. હજી કદી ગમાય એમ હોય તો તે એ છે કે જીવનના અસ્તિત્વ માટે જેટલા બધા સંયોગો જોઈએ તે બધા કોઈ ગ્રહમાં માલૂમ પડે એવો સંભવ ઘણો ઓછો છે અને આકસ્મિક જ ક્યાંયે પણ જીવન માલૂમ પડે એનો પણ સંભવ ઘણો થોડો છે. આ પરિસ્થિતિ જોતાં ઘણા વૈજ્ઞાનિકો માને છે કે જીવન એ તો વિશ્વની રચનામાં આકસ્મિક (by-product) છે અને આપણે આ પૃથ્વી પર અકસ્માતે પડ્યા છીએ એ તો માત્ર એક અકસ્માત છે'

પરતુ આનાથી નાહિમત થયા વગર હવે આપણે સૂર્યમંડળની અંદરના ગ્રહો વિષે વિચાર કરીએ, અને જોઈએ કે પૃથ્વીના સગા ભાઈઓ સગા આ બધા ગ્રહોમાથી કોઈ પૃથ્વીની આ એકવતામા સાથ પુરાવે તેમ છે કે નહિ. ઉપરાત, આ ગ્રહો પ્રમાણમા પૃથ્વીથી ઘણા જ નજીક છે, એટલે ખગોળિકો આપણને આ બાબતમા કંઈક વધારે ખાત્રીપૂર્વક કહી શકશે પણ ખરા.

સૂર્યમંડળના જાણીતા મુખ્ય ગ્રહ કુલ નવ થોડા વૈજ્ઞાનિકો માને છે તેમ હજુ જો કોઈ ગ્રહ શોધાવો રહી ગયો હશે તો તે દસમો થશે આ નવમા એક તો પૃથ્વી, એટલે જેના વિષે આપણે વિચાર કરવાનો છે તેવા આઠ રહ્યા

આ આઠમા બુધ (Mercury) સૂર્યની નજીકમાં નજીકનો અને યમ (Pluto જે હજુ હમણાં જ ૧૯૩૦મા શોધાયો એ સૂર્યથી દૂરમા દૂરનો છે બંને એક રીતે સરખા છે: તેમના પર બધી વસ્તુ અતિશયતામા જ છે. ચદ્રની જેમ એક જ બાજુ આપણા તરફ ફરની રહે છે, તેમ બુધની પણ એક જ બાજુ સૂર્ય તરફ ફરની રહે છે એ સૂર્યની નજીકમા નજીકનો ગ્રહ હોવાથી ત્યા એટલી બધી ગરમી લાગે છે કે ત્યા તડકામા મૂકવાથી જસત ઓગળી જાય,—પૃથ્વી પર તડકામા મૂકવાથી માખણ ઓગળી જાય તેમ આવી જ રીતે તેની બીજી બાજુ જે સદા અધારામા રહે છે તેમા અતિશય ઠડી છે યમ સૂર્યથી અતિશય દૂર હોવાને અગે ત્યા એટલી બધી ઠડી પડે છે કે ત્યા આપણા વાતાવરણમા ફરતા પ્રાણવાયુ નત્રવાયુ વગેરે વાયુઓ, જેમ વરાળને ઠડી કરવાથી પાણી થઈ જાય તેમ, પ્રવાહી થઈ જાય છે' આને અગે યમ પર વાતાવરણ જેવુ કશુ છે જ નહિ બુધ પર પણ વાતાવરણ નથી આ બધા પછી બુધ કે યમ પર જીવન હોવાનો કોઇ પણ સભવ નથી એ કહેવાની જરા પણ જરૂર નથી

યમથી સૂર્યની નજીકના બે ગ્રહો—વરુણ અને શનિપિતા (Uranus અને Neptune) પર પણ, સૂર્યથી તેઓ ખૂબ દૂર હોવાને અગે અતિશય ઠડી પડે છે આ બે ગ્રહો પર વાતાવરણ છે એવુ તો માલૂમ પડ્યુ છે છતા જીવનને માટે જે વધારેમા વધારે ઉપયોગી એવો પદાર્થ, જેને આપણે ક્ષણેક્ષણ શ્વાસોચ્છ્વાસમા લઇએ છીએ ને જેના વિના એક ક્ષણ પણ જીવવુ અશક્ય છે તે પ્રાણવાયુ આ વાતાવરણમા હોય એની સાબિતી મળની નથી ત્યાના વાતાવરણમા તો જે વાયુને અગે ખાણોમા મોટા અકસ્માત થાય છે અને જબરદસ્ત આગો સળગી ઊઠે છે તે વાયુ (અંગ્રેજીમા જેને marsh gas કહે છે તે) પુષ્કળ પ્રમાણમા છે એક બીજો વાયુ, જેની ગધ આપણને કોઈ જાહેર મુતરડી પાસેથી પસાર થતા આવે છે અને જેને ગુજરાતીમા અપાનવાયુ (ઍમોનિયા) કહે છે તે, પ્રવાહી રૂપમા ત્યાના વાતાવરણના એકદમ નીચેના ભાગમા હોય છે આ વાયુના પ્રવાહી થઈ જવાનુ કારણ ત્યાની અતિશય ઠડી જ છે આ રીતે આ ગ્રહો પર પણ પ્રકાશ, ગરમી અને પ્રાણવાયુના પ્રવર્તતા અભાવને લઇને આપણે સ્વીકારવુ જ પડે છે કે ત્યા જીવન હોવાની આશા નથી

હવે આ બને ગ્રહો કરતા સૂર્યની વધુ નજીક આવેલા, પરંતુ તેમના તરતના જ પડોશી એવા બીજા બે ગ્રહો—ગુરુ અને શનિ વિષે જોઇએ આ બંને ગ્રહો ખૂબ જ મોટા છે ગુરુનુ કદ તો ૧૩૦૦ પૃથ્વીઓ સમાઈ શકે તેવડુ છે પરિણામે એના પરનું વાતાવરણ પણ ખૂબ જ વિસ્તારવાળુ છે શનિના વાતાવરણનુ દબાણ એટલુ બધુ છે કે એ દબાણને અગે વાતાવરણમા રહેલો અપાનવાયુ પ્રવાહી થઈ જાય છે. વાતાવરણ ખૂબ જ વિસ્તૃત હોવા છતા ત્યા પ્રાણવાયુ કે પાણીની વરાળ હોય તેવા કોઈ ચિહ્નો માલૂમ પડ્યાં નથી. વરુણના વાતાવરણની માફક અહીં પણ આર્દ્રવાયુ (hydrogen), અપાનવાયુ અને માર્શગૅસ માલૂમ પડે છે. શનિમા જોકે અપાનવાયુ, આગળ કહ્યુ તેમ, દબાણને અગે પ્રવાહી રૂપમા ફરી ગએલો હોય છે અસહ્ય ઠંડી અને વાતાવરણના દબાણ ઉપરાત, આ બને ગ્રહોનું કદ ખૂબ જ મોટું હોવાથી ત્યાંનુ ગુરુત્વાકર્ષણ પણ ખૂબ જ છે જે વસ્તુનું વજન પૃથ્વી પર એક શેર થાય ત્યા તે લગભગ ૩૦૦૦ શેરે તોળે! ત્યાનુ ઉષ્ણતામાન શૂન્ય અશની નીચે ૨૦૦ અંશ છે અને વાતાવરણનુ દબાણ દર ચોરસ ઇંચે હજારો ટન છે. આ બધુ જોતા એ તો તદ્દન અસંભવિત જ છે કે આ બંને ગ્રહો પર પણ કોઈ પણ જાતનું જીવન હોય

હવે ફક્ત બે ગ્રહો રહ્યા શુક્ર અને મગળ. શુક્ર પૃથ્વી કરતા સૂર્યથી નજીક છે, જ્યારે મગળ પૃથ્વી કરતા દૂર છે. સૂર્યથી નજીકમા નજીકનો ગ્રહ બુધ, પછી શુક્ર, પછી પૃથ્વી અને પછી મગળ ચડને બાદ કરતા પૃથ્વીના નજીકમાં નજીક આવેલા આ બે પડોશીઓ પર જીવનની સભવિતતા હવે તપાસીએ

• — •

શુક્ર એ આપણને દેખાતા ગ્રહોમા સૌથી વધુ પ્રકાશિત ગ્રહ છે. એ જ્યારે પૂર્ણપણે પ્રકાશતો હોય છે ત્યારે દિવસે પણ તેની સ્થિતિની ખબર હોય તો જોઈ શકાય છે કદમા તેમજ વજનમાં એ પૃથ્વીથી જરા નાનો છે તેમજ તેની સરેરાશ વિશિષ્ટ ઘનતા પણ પૃથ્વીથી જરા ઓછી છે. પૃથ્વીના વજન જેટલુ જ તેનુ વજન હોવાથી શુક્રનુ ગુરુત્વાકર્ષણ પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણ જેટલુ જ છે, એટલે શુક્ર પર પૃથ્વી જેટલુ જ વાતાવરણ હોય એ સભવિત છે સૂર્યના પ્રકાશનો ૬૦ ટકા જેટલો ભાગ શુક્ર પરાવર્તિત કરે છે એટલે પણ માનવાને કારણ મળે છે કે ત્યા વાતાવરણ હોવું જોઇએ શુક્રના દિવસ વિષે કશુ નક્કી નથી જાણી શકાયુ, પરતુ એમ લાગે છે કે તે લગભગ આપણા એથી ત્રણ અઠવાડિયાં જેવડો હોવો જોઇએ શુક્રના વાતાવરણના ઉપરના પડનુ ઉષ્ણતામાન લગભગ ૧૫ અશ ફેરનહાઇટ છે, પરતુ સપાટી પર આનાથી વધુ હોવુ જોઇએ, કારણકે વાતાવરણના બહારના પડોનુ ઉષ્ણતામાન હમેશા ઓછુ હોય છે. પ્રકાશના પરિવર્તનની કેટલીક હકીકતો પરથી એવુ યે માલૂમ પડ્યુ છે કે શુક્ર પર મોટા મહાસાગરો હોવા જોઇએ એ ઉપરાત સપાટી પરના ઉષ્ણતામાનને અગે ત્યા બાષ્પીભવન પણ ખૂબ જ પ્રમાણમા થતુ હશે. આ બધા કારણોથી શુક્રનુ વાતાવરણ ગરમ અને ભેજવાળુ હશે એમ પણ મનાતુ હતુ

આ બધી વાતો સાભળીને એક ક્ષણ તો સૌ કોઈને સભવ લાગી જાય કે શુક્ર પર મનુષ્યો સભવતા હોય! પરંતુ કમનસીબે શુક્રના વાતાવરણ વિષે રગપટ (Spectrum)ની મદદથી જે જાણી શકાયુ છે તે બધા પરથી આ આશાવાદિતા ટકી શકતી નથી શુક્રના વાતાવરણમા પ્રાણવાયુ નહિ જેવો જ છે,—નથી જ એમ કહીએ તોપણ ચાલે માત્ર પૃથ્વીના વાતાવરના પ્રાણવાયુના હજારમા ભાગનુ પડ થાય ત્યા પાચ માઈલની ઊંચાઈથી આગળ વાતાવરમા વરાળ પણ જણાતી નથી, એટલુ જ નહિ પરંતુ ત્યા અગારવાયુ (CO_2)નું પ્રમાણ ખૂબ જ વધારે છે જ્યારે આપણે લાકડા કે કોલસા બાળીએ છીએ ત્યારે જે વાયુ નીકળે છે તે જ આ અગારવાયુ પ્રાણીજીવનને ટકાવી રાખવા માટે કે બીજી કોઈ સીધી રીતે જીવનને મદદરૂપ થવા માટે આ વાયુ ઉપયોગી નથી આ બધી હકીકતો પરથી એટલુ તો લગભગ નક્કી જ છે કે અત્યારે શુક્ર પર કોઈ જાતનુ જીવન હોય એવો જરા પણ સંભવ નથી.

પરતુ આ આખા યે પ્રશ્નને એક બીજી (અને સાથેસાથે ખૂબ જ રસપ્રદ) બાજુ પણ છે એ સમજવા માટે પૃથ્વીનો ઇતિહાસ જરા જાણવાની જરૂર છે એટલે પહેલા એ ઇતિહાસ જોઈ, પૃથ્વી પર

અત્યારનું વાતાવરણ કઈ રીતે ઉત્પન્ન થયું એ જાણીએ

ગમે તે કારણે પૃથ્વી સૂર્યમાંથી ઉત્પન્ન થઇ હોય, પરન્તુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે પોતાના જન્મ સમયે પૃથ્વી જલતી આગ હતી સૂર્ય જેટલી જ એ ઉષ્ણ હતી અને તેના બધા પદાર્થો પરમાણુ અને વાયુસ્વરૂપે હતા. ધીમેધીમે તે ઠરવા લાગી ને એક પછી એક પદાર્થો વાયુરૂપમાંથી પ્રવાહીરૂપમાં આવવા મંડ્યા. સખત ગરમીથી વાતાવરણમાંનો આર્દ્રવાયુ થોડોઘણો અવકાશમાં ઊડી ગયો, થોડો, જે પદાર્થો ઠરવા મંડ્યા તેમાં ભરાઇ ગયો ને બાકીનો પ્રાણવાયુ સાથે પાણી બનાવવા ભળ્યો. આ ધમાલમાં થોડો પ્રાણવાયુ પૃથ્વીની અંદર રહેલા કાર્બન સાથે ભળ્યો. પરિણામે, અત્યારે જે વાયુ શુક્રમાં માલૂમ પડે છે તે અંગારવાયુ પૃથ્વીના વાતાવરણમાં આવ્યો. અલબત્ત, આ બધા ફેરફારો થતાં પહેલાં તો પૃથ્વીના જીવનના કેટલાં યે અબજો વર્ષો ચાલ્યાં હતા

આ પછી પૃથ્વી પર ધીમેધીમે જીવનની શરૂઆત થઇ. એ ખ્યાલ રાખવો જરૂરી છે કે જ્યારે જીવનની શરૂઆત થઈ ત્યારે પૃથ્વી પર મુક્ત પ્રાણવાયુનું નામનિશાન પણ નહોતું શરૂઆતમાં શેવાળ વગેરે જાતના જે વૃક્ષો પૃથ્વી પર ઉત્પન્ન થયા તેમનામાં એવી શક્તિ હતી કે સૂર્યના પ્રકાશની મદદથી તેઓ વાતાવરણના અંગારવાયુમાંથી પ્રાણવાયુને છૂટો કરીને, વધેલા કાર્બનનો પોતાના વિકાસ માટે ઉપયોગ કરી લેતા આથી વાતાવરણમાંથી ધીમેધીમે અંગારવાયુ ઘટતો ગયો ને પ્રાણવાયુ વધતો ગયો. જેમજેમ પૃથ્વી પર વૃક્ષો વધતા ગયા અને વધારે ઉચ્ચ જાતિના વૃક્ષો ઉત્ક્રાંતિ પામતાં ગયા તેમતેમ આ ઘટના વધારે ઝડપથી બનવા માંડી અને જ્યાં સુધી પૃથ્વી પર પહેલા પ્રાણીનું આવાગમન ન થયું ત્યાં સુધી એનો વેગ વધતો જ ગયો.

હવે, કુદરતે જે શક્તિ વૃક્ષોને બક્ષી છે તેનાથી તેણે પ્રાણીઓને વંચિત રાખ્યા છે. પ્રાણીઓમાં અંગારવાયુને છૂટો પાડવાની શક્તિ નથી. એમને તો વૃક્ષો જે પ્રાણવાયુ અંગારવાયુમાંથી છૂટો પાડે તેના પર જ જીવવાનું રહ્યું, ને એટલે જ તેઓ વૃક્ષો પછી પૃથ્વી પર આવ્યા

પૃથ્વીના વાતાવરણના આ ઇતિહાસને અનુલક્ષીને આજથી થોડા વર્ષો પહેલાં એમ માનવામાં આવતું હતું કે આજથી કરોડો અને અબજો વર્ષો પહેલાં જ્યારે પૃથ્વી પર કોઇ જાતનું જીવન નહોતું ત્યારે તેના વાતાવરણની જે દશા હતી તેવી જ દશા અત્યારે શુક્રના વાતાવરણની છે શુક્ર પૃથ્વીથી સૂર્ય કરતાં વધારે નજીક હોવાથી તે હજુ સુધી પૂરેપૂરો ઠરીને પૃથ્વીની સ્થિતિએ પહોંચ્યો નથી, એટલે સંભવ છે કે અત્યારે ભલે ત્યાં જીવન હોવાની અંશમાત્ર પણ સાબિતી મળતી નથી, પરંતુ લાખો ને કરોડો વર્ષો પછી ત્યાં પણ પૃથ્વીની જેમ જીવન ઉદ્ભવશે ને અમુક સમયે મનુષ્યની, અને નહિ તો તેના જેવા બીજા કોઈ પ્રાણીની ત્યાં ઉત્ક્રાંતિ થશે. પૃથ્વી પરનો મનુષ્ય અત્યારની ગતિથી પણ જો વિજ્ઞાનમાં પ્રગતિ કરતો જશે અને કુદરતના એક પછી એક બળ પર સ્વામિત્વ મેળવતો જશે તો ત્યારે જરૂર તે શુક્ર સુધી પહોંચવાની શક્તિ ધરાવતો હશે. ત્યારે સૂર્ય પ્રમાણમાં ખૂબ જ ઠરી ગયો હશે અને પૃથ્વીને પૂરતા ઉષ્મા ને પ્રકાશ મળતા નહિ હોય, અને સંભવ છે કે ત્યારની સારી યે પૃથ્વીક માનવજાતિને પૃથ્વીનો સદાને માટે ત્યાગ કરીને શુક્રમાં આશરો લેવો પડશે

પણ પરમાણુક પદાર્થવિજ્ઞાનમાં પ્રતિદિન થઇ રહેલી ક્રાંતિકારક શોધોને પરિણામે માલૂમ પડ્યું છે કે સૂર્યના શક્તિજગનો ઉદ્ભવ પદાર્થોના નાશમાંથી નથી, પણ સાદાં મૂળ તત્ત્વોમાંથી મિશ્ર સંકિલષ્ટ મૂળ તત્ત્વોના સર્જનમાંથી આ શક્તિધોધ ઉત્પન્ન થાય છે અને એમ એ મનાય કે જ્યાં સુધી સૂર્યમાં સાદા મૂળતત્ત્વો વપરાઈ જાય નહિ ત્યાં સુધી સૂર્યનો શક્તિઝરો અખંડ વ'યા કરવાનો. ભૂતકાળમાં સૂર્ય જેટલું શક્તિ (એનર્જી) દાન કરતો તેટલું જ શક્તિદાન પોતાના મૃત્યુ સુધી એ કર્યે જ રાખવાનો.

પરિણામે, આપણી જે માન્યતા છે કે ભવિષ્યમાં એક દિવસ સૂર્ય ઠંડો પડવાને અને પૃથ્વી પણ શીત થઈ જશે અને માનવોને નવા વતન તરીકે શુક્રનો આશરો લેવો પડશે, એ ભ્રામક ઠરે છે. ગ્રહોના જન્મથી જ સૂર્યનું શક્તિદાન નિયમિત છે પૃથ્વી કે શુક્રને વધારે શક્તિ ભૂતકાળમાં મળી નથી અને જ્યાં સુધી સૂર્યનું મૃત્યુ નહિ થાય ત્યાં સુધી ભાવિમાં તેમને ઓછી શક્તિ મળવાની નથી. ઉપરાંત, જ્યારે પૃથ્વીને પ્રકાશ મળતો બંધ થશે ત્યારે શુક્રની પણ એ જ દશા હશે ને ત્યારે જ માનવજાતિનો નાશ થવાનો સંભવ ઊભો થશે.

શુક્રનું વાતાવરણ પણ ભવિષ્યમાં પૃથ્વીના વાતાવરણને મળતું સ્વરૂપ પામશે કે કેમ એ હવે શંકાસ્પદ બન્યું છે પૃથ્વીના વાતાવરણના વિકાસ અને રૂપાંતરનો ઇતિહાસ આપણે જોયો અને માનવા લલચાયા કે શુક્રનું વાતાવરણ પણ એ પ્રકારના રસ્તા પર જ સફર કરશે પરન્તુ એક જર્મન વૈજ્ઞાનિક વિલ્ડ્ટ (Wildt)ની શોધ પછી આજે એમ માનવાને કારણો મળ્યા છે કે શુક્રના વાતાવરણનો વિકાસ જુદા રસ્તા પર જશે, એટલું જ નહિ પણ થોડેક અંશે જુદા રસ્તા પર ગયો પણ છે. ત્યાંના પાણીની અંદર જોડાએલ પ્રાણવાયુ ને આર્દ્રવાયુના અણુઓને સૂર્યની નિકટતાથી ક્યારનાં છૂટાછેડા કરી નાખ્યા છે આર્દ્રવાયુ નવા સાહસોની શોધમાં અવકાશમાં ઊપડી ગયો છે, જ્યારે પ્રાણવાયુએ તો બીજું એક ઘર—અને તે પણ પોતાની બહેનનું—અગાઉથી પોતાનું ઘર સાચું કર્યું છે. જે અંગારવાયુ આપણા ઉચ્છ્વાસમાં પ્રતિક્ષણ બહાર નીકળે છે તેમાં કાર્બન ને પ્રાણવાયુના અણુ હોય છે. પાણીને પ્રાણવાયુ આ કાર્બન સાથે મળી ફોર્માલ્ડિહાઇડ નામનો નવો પદાર્થ તૈયાર કરે છે. શુક્રના વાતાવરણમાં જે સફેદ વાદળાં જણાય છે તે આ પદાર્થના હશે એમ આજે મનાય છે.

આ બધું જોતાં અને વિચારતાં શુક્ર પરના જીવનને લગતો જે આશાવાદ થોડાં વર્ષો પહેલાં પ્રવર્તતો હતો તે આજે ઓસરી ગયો છે અને ખગોળશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે શુક્ર પર જીવન હોય કે ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય એવો કોઇ સંભવ જણાતો નથી

હવે પૃથ્વીનો બીજો પડોશી ગ્રહ મંગળ રહ્યો. તેનો વ્યાસ પૃથ્વીના વ્યાસના લગભગ અર્ધા ભાગ જેટલો છે અને વજન પૃથ્વીના દસમા ભાગનું છે. પરિણામે મંગળનું ગુરુત્વાકર્ષણ પૃથ્વીના કરતાં ખૂબ જ ઓછું છે. આને અંગે મંગળના વાતાવરણમાંથી હલકા વાયુઓ નાસી છૂટ્યા હશે એમ માનીએ તો ખોટું નથી. છતાં સૂર્યના પ્રકાશના પરાવર્તન પરથી અને અતિનીલ (ultra-violet) ને પારરક્ત (infra-red) ઉર્મિઓ પરથી એટલું તો ચોક્કસ કહી શકાય તેમ છે કે ત્યાં વાતાવરણ જરૂર છે. સૂર્યથી પૃથ્વી કરતાં દૂર હોવાને લીધે ત્યાં ઠંડી વધારે છે દિવસે +૫૦ અંશ (F) જેટલું ઉષ્ણતામાન હોય છે તે રાત્રે ઘટીને છેક —૧૩૦ અંશ (F) જેટલું થઈ જાય છે. પારરક્ત કિરણોની મદદથી લેવાએલી છબીઓ પરથી જાણે છે કે મંગળના વાતાવરણમાં થોડીક પણ વરાળ હોવાનો સંભવ છે.

આ બધા કરતાં યે વધારે ચમત્કારિક હકીકત તો એ છે કે મંગળના બન્ને ધ્રુવ પર બરફ જામેલો હોય એવું જણાય છે. ઉનાળામાં બરફના આ ટોપા ઓગળે છે, જ્યારે શિયાળામાં તેમના કદમાં વધારો થાય છે આ પરથી થોડા વર્ષો પહેલાં એમ ચોક્કસ માનવામાં આવતું કે મંગળ પર પાણી છે એટલું જ નહિ પરંતુ વાતાવરણ પણ છે.

આ ઉપરાંત બીજી અજબગરીબ વાત એ છે કે મંગળની સપાટી

પર ઋતુઓના ફેરફાર મુજબ રંગના પણ ફેરફાર થાય છે શિયાળામાં બધો પ્રદેશ લીલો રંગ ધારણ કરે છે જ્યારે વર્ષાઋતુ ચાલી જાય છે ત્યારે તેની સપાટીનો રંગ ભૂખરો થઈ જાય છે આ પરથી થોડા વર્ષો પર ખાત્રીપૂર્વક એમ કહેવામાં આવતું કે મંગળ પર જીવન જરૂર છે અને આ ઋતુક ફેરફારો વનસ્પતિના ઊગવાને અંગે છે. આ દલીલને પુષ્ટિ આપતી અને કેટલાં યે વર્ષો સુધી મંગળને ઘરઘરની ચર્ચા બનાવી મૂકનારી ત્રીજી એક વાત બરાબર આ જ વખતે રજૂ કરવામાં આવી એ હતી મંગળ પર પાણીની નહેરો હોવા વિષેની.

એક ઇટાલિયન વૈજ્ઞાનિક સ્યાપારેલી ઘણા વખતથી મંગળની સપાટીનો તથા તેના પર થતા જુદાજુદા ફેરફારોનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરતો હતો—મંગળ પર જીવન હોઈ શકે કે નહિ એ પ્રશ્નનો નીવેડો આણવા માટે. અચાનક એણે એક દિવસ જાહેર કર્યું કે તેને મંગળ પર નહેરો હોય તેવું લાગે છે. આ નહેરો ધ્રુવ તરફથી શરૂ થતી હતી ને હજારો માઇલોની મુસાફરી કરીને મંગળના જે વિભાગમાં ઋતુક ફેરફારો થતા હતા તે પ્રદેશ તરફ જતી હતી સ્યાપારેલીનું એમ કહેવાનું થયું કે આ નહેરો ઉનાળાના સમયમાં ધ્રુવના ઓગળતા બરફનું પાણી ફળદ્રુપ પ્રદેશને પૂરું પાડતી હતી ત્યાં માણસોના પ્રયાસને અંગે વનસ્પતિ ઊગતી હશે ને આ વનસ્પતિને અંગે ઉનાળામાં ત્યાંના રંગમાં ફેરફાર જણાતો હતો નહેરો એટલી લાંબી ને સીધી હતી કે મનુષ્યો સિવાય કોઈ બીજા પ્રાણીનું કે કુદરતનું એ કામ હોઈ શકે એ લગભગ અશક્ય અને અસંભવિત જ ગણાતું

ખરેખર આ એક ઉત્પાતજનક સમાચાર હતા જેવા આ ખબર છાપામાં છપાયા કે લોકો તો ગાંડા જ થઈ ગયા ઘણા લોકો રૉકેટની મદદથી મંગળમાં જવાની વાતો કરવા લાગ્યા અને આને માટે દુનિયાના કેટલાં યે શહેરોમાં મંડળો ને સંસદો સ્થપાયાં તથા ફંડફાળા ઉઘરાવા માંડ્યા. જે લોકોને થોડોઘણો ગણિતનો શોખ હતો તેમણે વળી એક નવો તુક્કો રજૂ કર્યો તેમનું કહેવાનું એમ થયું કે જો એ પ્રાણીઓએ જરા પણ પ્રગતિ કરી હશે તો તેઓ ગણિત જરૂર જાણતા હશે માટે એ લોકોએ એવો પ્રસ્તાવ મૂક્યો કે આપણે સહરાના રણમાં આગથી પાયથાગોરાસનું ભૂમિતિનું પ્રમેય સમજાવતું એક મોટું ચિત્ર દોરવું આ ચિત્ર મંગળ પરથી તેઓ પોતાના દૂરદર્શકોની મદદથી જોઈ શકશે ને તેમને ખાત્રી થશે કે સૂર્યના આ બીજા કોઈ એક ગ્રહ પર પણ અક્કલવાન આદમીઓનો વાસ છે આ વિચારને અમલમાં મૂકવા માટે મોટું ફંડ શરૂ કરવામાં આવ્યું ને ફ્રેંચ સરકારને એમાં મદદ કરવાની ને સહરાના રણનો ઉપયોગ કરવાની રજા આપવા વિનતિ કરવામાં આવી

મંગળ પર જીવન છે કે નહિ એ પ્રશ્ન વૈજ્ઞાનિકોએ પોતાના હાથમાં લઈ લીધો એ પહેલાં પણ ઘણાને એવી શંકા હતી કે કદાચ કોઈ એકાદ ગ્રહ પર જીવન સંભવી શકે આ માટે માર્કોની બીનતાર (wireless)ની મદદથી એ ગ્રહો પર સંદેશાઓ મોકલવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો બીનતારમાં કોઈ કોઈ વખત તેને ખૂબ જ વિચિત્ર સંદેશાઓ મળતા હતા. આ સંદેશાઓનો કોઈ ઉકેલ તેને જડતો નહોતો. તેને શંકા હતી કે કદાચ આ સંદેશાઓ તેને કોઈ બીજા ગ્રહ પરથી મળતા હોય. પરંતુ આ બાબતમાં એ કશું નક્કી કરી શકે એ પહેલાં તો એનું મૃત્યુ થયું અને એ આખી યે બાબત ત્યાં જ અટકી પડી.

સ્યાપારેલીની આ સનસનાટીભરી શોધ પછી કેટલા યે વૈજ્ઞાનિકોએ એ દિશામાં પોતાના દૂરદર્શકો ફેરવ્યા અને ખૂબ જ ઝીણવટપૂર્વક તપાસવા લાગ્યા કે આ ઇટાલિયન ખગોળિકની જે માન્યતા છે એ ખરેખર સત્ય છે કે માત્ર ભ્રમ જ છે. ઘણાએ એક બાજુ મત આપ્યા તો ઘણાએ બીજી બાજુ. કેટલાં યે વર્ષો સુધી આ અંગેનો વાદ ચાલ્યો પરંતુ છેવટે સ્યાપારેલી હાર્યો. ધીમેધીમે તેના ટેકેદારો ઓછા થતા ગયા અને છેવટેછેવટે તો બધા ખગોળવિદોનો મત થ[illegible] ગયો કે સ્યાપારેલીને જે નહેરો તરીકે દેખાયું હતું તે નહેરો તો ન[illegible] જ—બીજું ગમે તે હોય આથી મનુષ્યની—અક્કલમંદ પ્રાણીની વસ[illegible] ત્યાં અત્યારે હોય એવો સંભવ નથી બીજી બાજુથી વળી કેટલા[illegible] ગણિતજ્ઞો અને બીજા વૈજ્ઞાનિકો તદ્દન જુદી જ દૃષ્ટિથી આ પ્રશ્ન[illegible] વિચાર કરવા લાગ્યા તેમણે મંગળનું કદ તપાસ્યું, તેના ઉષ્ણતામા[illegible] અને વાતાવરણ તપાસ્યાં, તેની ઉમર તપાસી અને પછી વિચા[illegible] કરવા મંડ્યા કે મંગળ પર જીવનને અનુકૂળ સંયોગો અત્યારે હો[illegible] એ સંભવિત છે કે નહિ.

અને પરિણામ ? શુક્રના દાખલાના જેવું જ લગભગ આવ્યું ખૂ[illegible] વિચાર વિનિમય પછી તેઓ એવા નિશ્ચય પર આવ્યા કે ઉત્ક્રાં[illegible] ચક્રમાં પૃથ્વીને મુકાબલે મંગળ, તેનું કદ, વાતાવરણ, ઉમર વગેરે જ[illegible] લક્ષમાં લેતાં ખૂબ જ આગળ નીકળી ગએલ છે આનો અર્થ એટલો[illegible] કે જો કદી પણ મંગળ પર મનુષ્યજીવન સંભવતું હશે તો તે કરો[illegible] વર્ષો પહેલાં અસ્તિત્વમાં આવ્યું હશે અત્યારે કદાચ તેનો નાશ પા[illegible] થઈ ગયો હશે, કારણ કે જીવન માટે મંગળ નાલાયક થતો ગયો હ[illegible] —જેમ આજે પૃથ્વી થતી જાય છે પરિણામે ઘણા મોટા ભાગ[illegible] વૈજ્ઞાનિકો અત્યારે માને છે કે નવ્વાણું ટકા તો મંગળ પરથી જીવનને[illegible] નાશ થઈ ગયો જ હશે.

તો પછી ધ્રુવની બરફટોપી અને ઋતુક ફેરફારોનું શું ? એમ [illegible] વૈજ્ઞાનિકો એમ કહે છે કે એક વખતની મંગળ પરની જીવન માટેન[illegible] શક્યતાઓની એ તો શેષ માત્ર જ છે વધતી ઠંડી, પાણીની તંગી[illegible] વાતાવરણના ફેરફારો, આ બધાને અંગે ધીમેધીમે મંગળ પરથી જી[illegible] વનનો નાશ થઈ ગયો ને બરફટોપી અને ઋતુક ફેરફારો ભૂતકાળન[illegible] સભ્યતાના ખંડેર માત્ર તરીકે રહ્યાં જે થોડીઘણી વનસ્પતિ આવ[illegible] કપરા સંયોગોમાં પણ પોતાનું જીવન ટકાવી રહી છે તેને અંગે ઋતુ[illegible] ફેરફારો દેખાય છે અને બરફટોપી તેમના જીવતરના આ કલ્લમ[illegible] પાણી પૂરું પાડીને તેમને મદદ કરે છે. મંગળને લગતા ત્રણેક વ[illegible] પહેલાના વિચારોની આ રૂપરેખા.

વળી છેલ્લાં બેત્રણ વર્ષમાં થએલી શોધો પ્રમાણે તો તે બર[illegible] ટોપી પણ કોઈ વાતાવરણીય ઘટના જ હશે એમ માનવા તરફ આ[illegible] વૈજ્ઞાનિકો વળ્યા છે કારણકે જો ખરેખર એ બરફટોપી પૃથ્વીન[illegible] બરફટોપી માફક બરફની બની હોય તો તે પારરક્ત કિરણોની મદદ[illegible] થી લીધેલી છબિઓમાં દેખાવી જોઇએ પરંતુ એ તો માત્ર જાંબુડ[illegible] તીત કિરણો વડે લેવાએલી છબિમાં જ જોવા મળે છે. એટલે એ માત્ર[illegible] વાતાવરણમાં ઊડતા કણોની બની હોય એવો વધારે સંભવ છે

તો પછી આ નવા વિચારો પ્રમાણે ઋતુક ફેરફારોનું શું ? એ[illegible] બાબત હજુ કશું નક્કી કહી શકાતું નથી અત્યારે તો એ વિષયમાં[illegible] એમ માનવામાં આવે છે કે રણની રેતી કે જ્વાળામુખીની રાખ પર[illegible] પડતા વરસાદને અંગે એ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થતી હોવી જોઈએ

આ બધાનો અર્થ એ થયો કે આજનું વિજ્ઞાન જેટલું જોઈ અને[illegible] જેટલું જાણી શક્યું છે તે પરથી એમ માનવાને એ લલચાય છે કે સૂર્ય[illegible] મંડળના નવે ગ્રહોમાંથી પૃથ્વી બાદ કરતાં બીજા કોઈ પણ ગ્રહ પર[illegible] પૃથ્વીના જીવનને મળતું જીવન સંભવતું હોય એવું કોઈ પણ સૂચન[illegible] વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ મળતું નથી એટલે હવે સૂર્યમંડળના બીજા બે સભ્યો[illegible] —ઉપગ્રહો અને ધૂમકેતુઓનો વિચાર કરવો રહ્યો

કોઈ પણ ગ્રહ કે ઉપગ્રહમાં વાતાવરણ ટકી રહેશે કે કેમ એનો[illegible] મુખ્ય આધાર તેના કદ અને વજન પર રહે છે. જેમ વજન વધ[illegible]

તેના વધારે વાયુઓ વાતાવરણમાં ટકી રહે. જેમ વજન ઓછું તેમ હલકા વાયુઓ વાતાવરણમાંથી નાસી છૂટી અવકાશમાં ઊપડી જાય. પોતાની મહાકાયાને પરિણામે જ ગુરુ છ હજાર માઈલ ઊંડું વાતાવરણ ટકાવી રહ્યો છે અને પોતાની નાનકડી કાયાને અંગે જ સૂર્યની સૌથી નજીકનો ગ્રહ બુધ, જીવનના જુગારમાં વાતાવરણ ખોઈ બેઠો છે.

આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં સમજી શકાશે કે ઉપગ્રહો પર વાતાવરણ—અને પરિણામે જીવન—હોવાનો સંભવ ઘણો ઓછો છે. ઉપગ્રહો ગ્રહોમાંથી ઉત્પન્ન થયા હશે એમ માનવામાં આવે છે, એટલે તેમનું કદ ઘણું નાનું હોય છે. પરિણામે તેમના પરથી હલકામાં હલકા વાયુઓ પણ અનંતની સફરે ઊપડી જાય છે.

આપણે આપણા ચંદ્રનો જ વિચાર કરીએ. પૃથ્વીનો એ નજીકમાં નજીકનો પડોશી હોવાથી તેની સપાટી, કદ વગેરે વિષે ઘણું જ જાણી શકાયું છે. નથી ત્યાં વાતાવરણ કે નથી ત્યાં પાણી. આખો ચંદ્ર તદ્દન ઠરી ગયો છે. વનસ્પતિનું નામનિશાન પણ જણાતું નથી. તો પછી વનસ્પતિથી ઉચ્ચ જીવનની આશા ક્યાંથી રખાય? આવી જ સ્થિતિ બીજા ગ્રહોના ચંદ્રોની પણ એટલે કોઈ ઉપગ્રહમાં જીવન હોવા સંભવ નથી.

હવે છેલ્લા રહ્યા ધૂમકેતુઓ. તેમના વિષે જે પણ હકીકત માત્ર જાણવાથી ખાત્રી થઈ શકે તેમ છે કે ત્યાં પણ જીવન હોઈ શકે નહિ.

ધૂમકેતુઓની કક્ષા અનુવલયિક (parabolic) હોય છે એના પરિણામે પોતાના પરિભ્રમણ (revolution) દરમ્યાન એક કાળે એ સૂર્યની તદ્દન નજદીક આવી જાય છે ત્યારે આપણે તેને જોઈ શકીએ છીએ. પરિભ્રમણના બીજા કાળ દરમ્યાન સૂર્યથી એ કરોડોના કરોડો માઈલ દૂર ચાલ્યો જાય છે. ત્યારે તેનું ઉષ્ણતામાન અત્યન્ત ઘટી જાય છે, કોઈ જાતના પ્રકાશનો લાભ એને મળતો નથી ને તે સૂર્યની પાસે હોય છે ત્યારે તેની ઝડપ હોય છે તેના કરતાં ખૂબ જ ઘટી જાય છે.

ધૂમકેતુઓને મૃત્યુ હોય છે. જો ભૂલેચૂકે તે ગુરુ કે એવા બીજા કોઈ મહાકાય ગ્રહની આમન્યાનું ઉલ્લંઘન કરીને બહુ જ નજીક આવી જાય છે તો શંકરના શાપથી જેમ શાપિતો બળીને ભસ્મ થઈ જાય તેમ ગ્રહોના ક્રોધથી ધૂમકેતુના ટુકડેટુકડા થઈ જાય છે અને સૂર્યમંડળમાંથી તેનું અસ્તિત્વ હમેશા માટે મટી જાય છે પરિણામે તેને બદલે વર્ષના અમુક મહિનાઓમાં એ ધૂમકેતુની દિશામાં આપણે ખરતા તારાઓ માત્ર જોઈએ છીએ.

થોડા ધૂમકેતુઓની પૂંછડીમાં એક એવો વાયુ હોવાના ચિહ્નો મળ્યાં છે કે જે વાયુ શ્વાસમાં જવાથી પૃથ્વી પરના માનવોના જીવનનો અંત આવે છે. થોડાં વર્ષો પહેલાં જ્યારે ખગોળવિદોએ જાહેર કર્યું કે પૃથ્વી અમુક ધૂમકેતુની પૂંછડીમાંથી પસાર થવાની છે ત્યારે લોકોને તો એમ જ લાગેલું કે પ્રલય કે કયામતનો દિવસ આવી રહ્યો છે. ઘણા લોકો પોટલાં બાંધીને, ક્રિયાકર્મ પતાવીને, ગાન શરુ કરી પૃથ્વી છોડવા તૈયાર પણ થઈ ગએલા. પરંતુ મનુષ્યજાતિના સદ્ભાગ્યે કશું નુકસાનકારક ન બન્યું અને એ સારો યે પ્રસંગ અજાણ્યો જ પસાર થઈ ગયો. આ બધાં કારણોને અંગે ધૂમકેતુઓ પર પણ જીવન હોય એવું માનવામાં આવતું નથી.*

તો પછી શું ક્યાં યે સૂર્યમંડળમાં કે બહાર જીવન જ નથી? આખા વિશ્વમાં પૃથ્વી સિવાય કોઈ સ્થળે મનુષ્યો છે જ નહિ? વિજ્ઞાન એનો જવાબ આપે છે કે ક્યાં યે પણ જીવન હોય એવા સંયોગો અત્યારે જણાતા નથી. આથી જ માર્ટિ એક નૂતન ખગોળવિદે જણાવ્યું છે કે જીવન એ આ વિશ્વમાં એક આડ-પેદાશ (બાઈ-પ્રોડક્ટ) છે. વિશ્વરચનામાં તેનું કોઈ નિશ્ચિત સ્થાન નથી. એ માત્ર એક અકસ્માત જ છે.

છતાં યે આપણે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો કદિ પૂર્ણ નથી હોતા. યુગેયુગે અને ગમેત્યારે તેમાં સુધારાવધારા થયા જ કરે છે,—શુક્ર અને મંગળની બાબતમાં છેલ્લા બેત્રણ વર્ષોની અંદર થયા તેમ. કદાચ ભવિષ્યમાં એમ બને કે ભૂતકાળમાં જે હકીકતો આપણે એકઠી કરી હોય તેમાં ભૂલ નીકળે ને જે નવી હકીકતો જમા થઈ હોય તે પ્રમાણે ઓછાઓછા પણ સંભવ રહે કે આટલા વિશાળ આ વિશ્વમાં ક્યાંક જીવન હશે અને આપણે માત્ર આ આશાના તંતુએ જ વિશ્વની ભયાનક એકલતાના દિવસો કાઢવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

'શિરીષ'

---

* ઘણા લોકો asteroidsને પણ એક દશમો ગ્રહ ગણે છે ખરી રીતે એ એકાદ ગ્રહના ટુકડા જ છે પરંતુ તેમના અતિ નાના કદને અંગે તેમના પર વાતાવરણ હોવું અસંભવિત છે એટલે આ લેખમાં તેનો વિચાર કર્યો નથી

સંસારનાં શહેરો

૩૭-આર્કટ

કર્ણાટકના નવાબ ચંદાસાહેબ અને રૉબર્ટ ક્લાઈવ વચ્ચેના યુદ્ધથી પ્રખ્યાત થએલા આ શહેરનું મૂળ નામ 'આરુકાડુ' છે અને તે હાલના ઉત્તર આર્કટ જિલ્લામાં રાણીપેઠની સામે પાલાર નદીને કાંઠે આવેલું છે. પાંચ માઈલ ઘેરાવાના તોતીંગ કિલ્લાથી રક્ષાએલું આ શહેર કર્ણાટકના નવાબોની રાજધાની હશે ત્યારે ખૂબ જાહોજલાલ ને દર્શનરમ્ય હશે. આજે તો એના પતન પછી એની ખાઈ પણ પૂરાઈ ગઈ છે. ઈ. ૧૭૫૧માં ક્લાઈવે તે કબજે કર્યું. ૧૭૫૮માં ફ્રેન્ચ સરદાર લાલીએ તે અંગ્રેજો પાસેથી ખૂંચવી લીધું, પણ ૧૭૬૦માં સર આયરકૂટે તે પાછું લઈ, ચંદાસાહેબના હરીફ અને પોતાના મદદગાર મહમદઅલીને તેની મસનદ સોંપી.

વીસ વરસ સુધી મહમદઅલીના તાબામાં રહ્યા પછી મહીસુરના હૈદરઅલીએ તે જીતી લીધું. પણ તેના પછી તેના પુત્ર ટીપુ સુલતાને તેની ઉપેક્ષા કરીને ૧૮૦૩માં કર્ણાટકના બીજા ભાગો સાથે તે પણ અંગ્રેજોને ખાલસા કર્યું.

આજે એનો ભવ્ય કિલ્લો ભગ્નાવશિષ્ટ ઊભો છે. એનો કોઈ પણ દરવાજો કાયમ રહ્યો હોય તો એક દિલ્હી દરવાજો. કેટલીક મસ્જિદો હજુ કેમની તેમ ઊભી છે, જેમાં સૌથી દર્શનીય સાદતુલ્લાખાનની લીલા આરસની બાંધેલી મસ્જિદ છે આર્કટના ઘેરાની યાદ આપવા યાદગારીની એક તખ્તી દિલ્હી દરવાજા પર જડેલી છે.

૧૯૪૪માં કંપનીના કારકુન બની હિંદમાં પ્રવેશેલા ક્લાઈવની ભાવિ રાજરમતને વેગ આપવામાં આ આર્કટે સૌથી વિશેષ ભાગ ભજવેલો.

સંસ્કૃતિની સર્જક ગરમી

ગ્રીસમાં એક જૂની પુરાણકથા છે પ્રાચીનકાળમાં પ્રોમિથસ નામના એક દેવદૂતે સ્વર્ગમાંથી માણસને આપવા અગ્નિ ચોર્યો. સ્વર્ગના રાજા ઝીયસને આ વાતની ખબર પડી તે તો પછી જ ગુસ્સે થઇ ગયો, કારણકે તેને તો ખબર હતી કે અગ્નિ—ગરમી પર જો માનવજાતિનો કાબૂ આવી જશે તો માનવો સદેહે સ્વર્ગ ભોગવશે. કોપેલા ઝીયસે આથી પ્રોમિથસને શાપ આપ્યો કે 'જા, તું પત્થરનો બની જા' ઉપરાંત તેણે એ દેવદૂતને વધુ હેરાન કરવા એક સમડી બનાવી, જે રોજ પ્રભાતે પ્રોમિથસનું કાળજું ખાઇ જતી, કારણકે દૂતને રાત્રિ દરમ્યાન નવું કાળજું ઊગતું. વર્ષો સુધી દૂત આ પ્રમાણે પીડાતો રહ્યો. એકવખત જગવિખ્યાત પહેલવાન હરક્યુલસ ત્યાં આવી ચડ્યો. તેણે એ સમડીને મારી નાખી, પ્રોમિથસ શાપમુક્ત થયો અને તેણે માણસને અગ્નિ આપી દીધો.

મને તો એમ લાગે છે કે દેવદૂત પ્રોમિથસ જગતને—માનવજાતને આથી વધુ ઉત્તમ ભેટ કદાપિ આપી શક્યો જ ન હોત. આપણી સંસ્કૃતિનો પાયો અગ્નિમાં—ગરમીમાં જ રહેલો છે. ગરમી જ આપણો કાચો અખાદ્ય ખોરાક પકાવી આપે છે, ગરમીમાંથી ઉત્પન્ન થએલો પ્રકાશ અંધકાર હાંકી કાઢે છે, અને શું અગ્નિ વગર જ આપણું સંસ્કૃતિના સ્તંભો જેવા આધુનિક યંત્રોને કાચી ધાતુઓમાંથી ઘડી શક્યા હોત? કદાચ આ કારણથી જ આપણા પૂર્વજો અગ્નિપૂજન નહિ કરતા હોય?

ગરમીની ઉત્પત્તિ

આફ્રિકાના જંગલોમાં રહેતો કોઈ અસંસ્કૃત માનવી બે પથરા ઘસીને, કે આપણે પળમાત્રમાં દીવાસળી ઘસીને અગ્નિ પેદા કરીએ છીએ તેમાં કશો જ મૂળભૂત તફાવત નથી બન્નેના કાર્યથી બે જુદાંજુદાં મૂળ તત્ત્વોનું પ્રાણવાયુ સાથે સંયોજન થાય છે, અને આ સંયોજનના પરિણામે એ મૂળતત્ત્વોના અણુઓમાં રહેલો ગરમીનો મોટો જથ્થો છૂટો પડે છે આપણાં સામાન્ય બળતણો લાકડું, કોલસો, તેલ ઇત્યાદિ-માં બીજું મૂળ તત્ત્વ તે કાર્બન (Carbon) આ બળતણોને અમુક હદથી વધુ ગરમ કરવાથી, તેમાં રહેલા કાર્બનના અણુઓ પ્રાણવાયુ સાથે સંયોજિત થઈ કાર્બોનિક ઍસિડ ગૅસ (Carbon Dioxide) ઉત્પન્ન થાય છે આ સંયોજનથી પુષ્કળ પ્રમાણમાં ગરમી છૂટી પડે છે તમે જાણતા તો હશો કે સગડીમાં શરૂઆતમાં જ લાકડી મૂકી થોડા કોલસા સળગાવવા પડે છે, ત્યારબાદ તો ગરમી છૂટી પડવાથી કોલસા આપોઆપ જ સળગે છે

જ્વાળા અને પ્રકાશ

સામાન્ય સંજોગોમાં તો આપણને ગરમી, જ્વાળા અને પ્રકાશ સાથે જ મળે છે. પરંતુ બધા જ પ્રયોગોમાં આ હકીકત સત્ય નથી. એક સામાન્ય દાખલો લઇએ દીવાળીમાં ઇલેક્ટ્રિક તાર (જે મૅગ્નેશિયમ ધાતુનો બનાવેલો હોય છે તે)ને સળગાવવાથી આપણને ગરમી અને પ્રકાશ એ બે તો મળે છે, પણ સ્ટવમાંથી જેવી જ્વાળાઓ નીકળે છે તેવી જ્વાળાઓ નીકળતી નથી. કારણકે ગમે તેટલી ગરમી આપવાથી પણ મૅગ્નેશિયમનું વાયુમાં રૂપાંતર થઈ શકતું નથી તો પછી તમે સવાલ પૂછશો કે જ્વાળા ઉત્પન્ન ક્યારે થાય? જ્યારે બે યોગ્ય મૂળ તત્ત્વો વાયુ અવસ્થામાં સંયોજિત થાય છે ત્યારે જ જ્વાળા ઉત્પન્ન થાય છે વાયુ પદાર્થ તો છે જ, પણ વાયુ અવસ્થામાં મૂળ તત્ત્વોના અણુઓ એકબીજાથી ઘણા અંતરે રહેલા હોય છે આથી વાયુ અવસ્થામાં બે મૂળ તત્ત્વોનું સંયોજન ઘણી જ ઝડપથી થઈ શકે. એ અતિ ઝડપથી પુષ્કળ ગરમી છૂટી પડે છે, અને પરિણામે જ્વાળા ઉત્પન્ન થાય છે પણ જ્વાળાને અને પ્રકાશને શો સંબંધ? વાયુ અવસ્થામાં પણ કેટલાક ઘન કારબનના અણુ રહેલા હોય છે આ અણુઓ પુષ્કળ ગરમી છૂટી પડવાથી અતિતપ્ત (white hot) થઇ જાય છે, અને તેથી જ્વાળા મોટે ભાગે પ્રકાશ આપે છે સૂર્યમાં પણ હર પળે ઘણા જ મોટા કદમાં આ કાર્યવાહી બને છે અને તેથી ઉત્પન્ન થએલી ગરમી અનંત આકાશમાં પ્રસરે છે

ગરમી—એક પ્રકારની ગતિ

આપણે જ્યારે સગડી પાસે બેઠા હોઇએ છીએ ત્યારે આપણને તાપ લાગે છે, પણ જો ભૂલેચૂકે આ ઋતુમાં બરફનો સ્પર્શ થઇ જાય, તો કેવા દાંત કકડી ઊઠે છે! આ પણ પ્રકારથી ઉત્પન્ન થતી તેજ અને અંધકાર જેવી જ એક પ્રકારની અસર છે પણ આ અસર થવાનું કારણ શું? આનો ટૂંકોટચ જવાબ એ છે કે 'ગરમી એક પ્રકારની ગતિ છે' સૂર્યની ગરમીનો દાખલો લઇએ તો ઉપરનું કથન સમજવું સરળ પડશે સૂર્યગોળાના અને સપાટી પર રહેલા અણુઓ અતિ વેગવાન હોય છે. આ અણુઓના સંપર્કમાં આવવાથી વાતાવરણમાં રહેલા ઇથર (Ether) નામના પદાર્થમાં ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે આ ગતિથી ઈથરમાં ગરમીના, પ્રકાશના અને બીજા અનેક પ્રકારના મોજાં (waves) ઉત્પન્ન થાય છે ઈથર મારફતે આ મોજાં પૃથ્વી પર આવે છે આ રીતે આયાત થએલા ગરમીના મોજાં પૃથ્વી પરની તમામ વસ્તુઓ પર અથડાય છે, અને તે એ તમામ વસ્તુઓમાં (જેમાં આપણો પણ સમાવેશ થઇ જાય છે) એક પ્રકારની ગરમી ઉત્પન્ન કરે છે જેને આપણે ગરમી તરીકે ઓળખીએ છીએ આ ક્રિયામાં ઇથરની સ્થિતિ તો માત્ર સંપેતરું લઈ જનારા જેવી જ છે આથી ગરમી આપણને તે પહોંચાડે છે, પણ તેને જરા ય ગરમ થવાનો લાભ મળતો નથી!

ગરમીનાં મોજાં

તમારા ઘરમાં જો કોઇ ઓરડાને વાદળી કાચની બારીઓ હશે તો તે ઓરડામાં બીજા ઓરડાઓ કરતા વધુ અકારો લાગશે એમ કેમ? તમને કદાચ ઉપરની વસ્તુનો ખ્યાલ જ નહિ આવ્યો હોય, પરંતુ આ ફેરફારની પાછળ ગરમીના મોજાં જ છુપાએલા છે પ્રકાશનાં મોજાંની માફક ગરમીનાં મોજાંમાં પણ જુદીજુદી મોજાં-લંબાઇ (wave-lengths) હોય છે વાદળી રંગના કાચમાં એક એવો ગુણ છે કે જેથી ગરમીના ટૂંકી લંબાઇનાં મોજાંને જ તે અંદર જવા દે છે. આ પ્રવેશેલાં મોજાં ગાંડાની માફક ટેબલ પર, ખુરશી પર, દીવાલ પર અને જ્યાંત્યાં અથડાય છે પણ થોડી જ વારમાં એ બીચારાઓ ડાહ્યા થઇને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે કે હવે તેઓ મોટા થયા છે,(એટલે કે તેમની મોજાં-લંબાઇ વધી છે) અને હવે જે દરવાજેથી પેઠા હતા તે દરવાજો તો બહાર જવા માટે નાનો પડે છે; કારણ વાદળી કાચ મોટી લંબાઇવાળા ગરમીના મોજાંને આરપાર જવા દેતો નથી. નિરાશાના માર્યા એ બીચારા ગુસ્સે થઇ આમતેમ કૂદકા મારી,

ઍરદાનું ઉષ્ણતામાન વધારી પોતાનો ગુસ્સો વ્યર્થ ઠાલવે છે.

શિયાળાની ઠંડીમાં ધોળા રંગનાં કપડાં કરતાં બીજા કેટલાક રંગના કપડાં આપણને ગરમ લાગે છે. રંગીન અને ધોળાં કપડાં બન્ને સુતરાઉ હોવા છતાં આ ભેદ શા માટે? વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ જોતાં કોઈ કપડું ઠંડું કે ગરમ છે જ નહિ. સામાન્યરીતે આપણા શરીરનું ઉષ્ણતામાન વાતાવરણના કરતાં ઊંચુ હોય છે, તેથી ગરમીનો એક ધીમો પ્રવાહ આપણા શરીરમાંથી વાતાવરણમાં વહેતો જ હોય છે. જે કપડાં ગરમ હોવાનો આભાસ થાય છે તે કપડાંના અણુઓમાં, શરીરમાંથી વાતાવરણમાં વહી જતા ગરમીના મોજાં અટકાવવાની શક્તિ હોય છે અથવા ગરમીનો અપવ્યય થતો અટકવાથી આ પ્રકારનાં કપડાં ગરમ લાગે છે. આ પ્રકારની જે વસ્તુઓ ગરમીનું જલદી વહન કરી શકતી નથી તે મંદવાહક (dab-conductor) કહેવાય છે. પૃથ્વી પણ મંદવાહક છે, તે આપણા સારા નસીબની વાત છે. પ્રથમ તો તે એક અત્યંત ગરમ વાયુનો જથ્થો જ હતી. કાળક્રમે તે ઠંડી થઈ ને આખરે ઉપરનું પડ ઠરીને ઘન થઈ ગયું. પરંતુ તેના પેટાળમાં હજુ યે ધગધગતો લાવારસ રહેલો છે જો પૃથ્વી સુવાહક (good-conductor) હોત તો એ લાવાની ગરમી સપાટી પર આવત ને વાતાવરણમાં ઉત્પાત મચાવી મૂકત તો પછી આજે પૃથ્વી પર જીવસૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની શક્યતા હોત કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે.

ગરમીની અસર

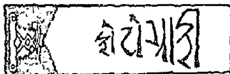
બધા જ જાણે છે કે ગરમીની એ સામાન્ય અસર છે. ઉષ્ણતામાન સાથે વસ્તુની લંબાઈ અને કદ વધે છે, જ્યારે ઠંડીથી સંકોચાય છે. પણ કાંઈ પાંચે આંગળીઓ સરખી નથી હોતી તે પ્રમાણે આ સામાન્ય નિયમને પણ અપવાદ છે. પાણીને જો આપણે ૪ ડિગ્રી સેન્ટીગ્રેડથી ૦ ડિગ્રી સેન્ટીગ્રેડ સુધી ઠંડું કરીએ તો તેનું કદ વધે છે. આથી જ બરફ પાણીથી હલકો છે. ઉત્તર ધ્રુવ વગેરે પ્રદેશોમાં અતિશય ઠંડીને લીધે બરફ પણ ઠરી જાય છે. બરફમાં તેર જળ—ગરે કેની રીતે છબી શકે? પણ બરફ પાણી કરતાં હલકો હોવાથી તે સમુદ્રની સપાટી પર તરે છે, ને સમુદ્ર ઉપર પડતી બહારની ઠંડી સહન કરે છે; પણ નીચે સમુદ્રના ઊંડાણમાં તો જળ જ હોય છે. કુદરતે જો એ અપવાદ જ ન રાખ્યો હોત તો સમુદ્રની જીવસૃષ્ટિ સાથે તેના પર નિર્વાહ કરનાર માનવસૃષ્ટિનો પણ અંત આવી ગયો હોત. માનવ ભલે ભૂલ કરે, પણ કુદરતને તેમ કરવું કાંઈ પાલવે?

સૂર્યની અમાપ ગરમી

આપણામાં કહેવત છે કે 'ઘરનો જોગી તે જોગટો, અને બહારથી આવ્યો તે સંત.' રોજનો સૂર્ય જે અમાપ ગરમી આપણને ભેટ ધરે છે તેને તો આપણે બેફિકર બની વીસરી જ જઈએ છીએ! સૂર્ય તરફથી મળતી ગરમીનો તમને ખ્યાલ છે? બાજરાનો એક સૂર્ય તરફથી મળતી ગરમીનો તમને ખ્યાલ છે? ... એક ધનચોરસ માઈલના કદનો એક, એવા ૯૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ ધનચોરસો બાળતાં જેટલી ગરમી મળે તેટલી તો સૂર્ય આપણને દર કલાકે આપે છે! આ અમાપ ગરમાનો ઘણો જ નાનો ભાગ આપણે પાક ઉગાડવા તથા આપણું જીવન ટકાવી રાખવા વાપરીએ છીએ. અને બાકીનો ભાગ અનંતવ્યોમના અંધારો માઈલની સફર ખેડવા—ગા વ્યર્થ જાય છે. એક એકરના ખેતરમાં જે ગરમી પડે છે તેને જો આપણે ઉપયોગ કરીએ તો દર કલાકે કામ કરવા—હાથમાં લઈ જો આપણે ઉપયોગ કરીએ તો દર કલાક કામ કરવામાં વપરાતો છ ટન કોલસો તે વડે આપણે બચાવી શકીએ આપણાં આજનાં પરિચિત સાધનોથી આ સૂર્યગરમી રૂપે રહેલી શક્તિનો ઉપયોગ જરૂરી આપણે વાપરી શકતા નથી, પણ ભાવિ વૈજ્ઞાનિકો

જ્યારે તેના પર સંપૂર્ણ કાબૂ મેળવી તેનો સદુપયોગ કરશે તે દિવસે જગતમાં ખળભળતાં સત્તાના જેવાં કરાળ રોગોની જગ્યાએ આખા જગતની માતા જેવા, આખને હાથે લેવાં લીલાછમ કલ્પ—ભેટરૂપ હશે

અરુણ મહેતા

હરીફાઈનું પરિણામ

પહેલું અને બીજું ઈનામ ભેગું, ત્રીજું ઈનામ: 'શિલ્પી'—શુકદેવ બ્રહ્મચારી (અમદાવાદ), ડૉલેજના 'અકસ્માત'—નવનીત શાહ (અમદાવાદ). નોંધપાત્ર (૧) 'બહારમાં આરામ'—ડી બી એના (ગઢન), (૨) 'આરામની વેળા'—ગંગારામ પ્રજાપતિ (અમદાવાદ), (૩) 'એકાંકી'—હીરાલાલ ભટ્ટ (અમદાવાદ)

ઘોર વિશ્વયુદ્ધની ઘાતક અસર હરીફાઈ ઉપર સ્પષ્ટ દેખાય છે છેલ્લા છ માસમાં ચિત્રોની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર ઘટતી ચાલી છે આ માસે ફક્ત સાત હરીફોના એકંદર અગિયાર ચિત્રો હરીફાઈમાં આવ્યા છે ભવિષ્યમાં 'કુમાર'ના વાચકો તરફથી વધારે ઉત્સાહ કે પ્રગતિ નહિ જણાય તો અમારે કદાચ અનિશ્ચિત સમય માટે હરીફાઈ બંધ કરવી જોઈશે એમ લાગે છે. જો પહેલાંની માફક જ પ્રવાહ ચાલુ રહે તો તો આશા છે કે એ પગલું ભરવાની ફરજ માથે નહિ આવે

બીજું ઈનામ જીતનાર ભાઈ શુકદેવના 'શિલ્પી' ચિત્રમાં પથ્થર કોતરતા કારીગરના ચહેરા પર દેખાતા ઠીકઠીક પ્રપંચ છે. શિલ્પી ના ટાંકણાને હથોડાની સ્થિતિ કાર્યની ગતિની સૂચક છે, ચોથા ચિત્રની વિશિષ્ટતા છે. પાત્રની ચારેકોર જગ્યાનો અભાવ હોવાથી આખ જરા સંકડામણ અનુભવે છે. એ દૂર કરવા ચિત્રવિસ્તાર વધારવો જોઈએ.

'ટેબલ—ટૉપ ફોટોગ્રાફી'ના અભ્યાસ માટે આવશ્યક છે. નજીવી સામગ્રીમાંથી પણ સારા ને સરળ સંયોજન વડે સુંદર તથા આકર્ષક ચિત્રો ઉપજાવી શકાય એવાં ચિત્રકલાના ક્ષેત્રમાં માત્ર બસ હોય છે. ભાઈ નવનીત શાહનું 'અકસ્માત' ચિત્ર તેનો નમૂનો છે. પોલીસમેન, મોટર, ગાડું, ગાડાવાળો વગેરે જોતા પ્રસન્ન સમજાય છે. તેને જરૂર કરતાં જરા વધુ વસ્તુઓ આવવાથી ચિત્રની સ્પષ્ટતામાં થોડો ગૂંચવાડો ઊભો થયો છે ફોટોગ્રાફીનો ટેકનીક સારો છે

નોંધપાત્ર ઠરેલાં ત્રણે ચિત્રોમાં વિષયની વિવિધતા છે 'બહારમાં આરામ'માં ચિત્રનું મુખ્ય લક્ષ્ય તરી આવતું નથી ઘણાં વહાણોમાં એકાદને પ્રધાનપદે આપવાથી ચિત્રની અસરકારકતા વધત. સંયોજન તથા છાયાપ્રકાશની મદદથી કોઈ એક વસ્તુને કેન્દ્રસ્થાને મૂકી શકાત. આમ કરવું અશક્ય લાગતું હોય તો દૂર જઈ વસ્તુને દસ્ત—Seascapeમાં ફેરવી નાખવાથી પણ આકર્ષક ચિત્ર બનવાનો સંભવ હતો. ભાઈ ગંગારામના 'આરામની વેળા'માં પણ વિષય સારો છતાં સંયોજન દોષયુક્ત છે ચરખા કૂંડતા બે બળદની પીઠ પૂંઠ તરફ હોય તો બળદને પીઠ ટેકવી બેઠેલ ખેડૂત ચિત્ર—નાયક બનત વાતાવરણ પાત્રને અનુરૂપ છે એક્સપોઝર આપવા કેમેરા હાથમાં હોવાથી ચિત્રમાં 'કેમેરા—શેઈક' સ્પષ્ટ દેખાય છે. 'એકાંકી' ચિત્રમાં ભાઈ હીરાલાલે સૂર્યાસ્ત સમયે કોઈ સ્ત્રીને નદીકાંઠે કુદરત નિહાળતી રજૂ કરી છે ચિત્ર આછું હોવાથી ઊભી વસ્તુ કરતાં આડી વસ્તુને વધારે અનુકૂળ બનત. વળી ચિત્રમાં ખાસ આકર્ષક તત્ત્વો નથી

બળવન્ત ભટ્ટ

જીવનનું પરોઢ ભાગ ચોથો

—— પ્રકરણ ૧૦મું ——

સોનેરી અંક

સામાન્યરીતે પંદરવીસ દિવસનો ગાળો લાંબો ન ગણાય પણ જ્યારે અવનવા ઇતિહાસો રચાય છે, મહાન સંધિવિગ્રહ અસ્તિત્વમાં આવે છે, ત્યારે એકએક દિવસ મહાગ્રંથની સામગ્રી મૂકતો જાય છે. મહાભારતનું યુદ્ધ પૂરા વીસ દિવસ નહોતુ ચાલ્યુ, પણ એની કથાના સેંકડો શ્લોકો રચાયા રામ-વનવાસ તથા દશરથ રાજાના સ્વર્ગવાસ અને ભરતજીના નંદીગ્રામ-નિવાસ વચ્ચે પણ પંદરવીસ દિવસ જેટલો સમય માંડ વીત્યા હશે, પણ એની ગાથા વાચતા એ એકએક દિવસ એકએક વરસ જેટલો લાંબો અનુભવાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહની સફળતાએ પંદરવીસ દિવસ જેટલા ટૂંકા સમયમા જન્મ લીધો, પણ એ પખવાડિયાનો એક એક દિવસ વિશાળ ઇતિહાસથી ભરપૂર છે એ વેળા બાપુજીના દિવ્ય સ્વરૂપનુ—એમના તપઃપૂત, તેજોમય શરીરમા ઝળહળી રહેલા આશ્ચર્યભર્યાં અનુપમ આત્માનુ દર્શન કરતાકરતા એમના મિત્રોને સેવકો લળી પડતા એમા તો નવાઈ નહિ, પણ દુશ્મનો પણ વધુ ને વધુ સંખ્યામા ગદ્‌ગદ્ બની માથુ ઝુકાવતા જતા હતા એ વેળાનો એક એક કલાક સત્યના પ્રતાપી વિજયનો ડંકો વગાડી જતો હતો.

સ્વ દીનબન્ધુ ઍન્ડ્રૂઝ જેવા સંત ને સાહિત્યકાર એ અદ્‌ભુત પ્રસંગોનુ રંગભર્યું આલેખન આપી શકે, એમણે આપ્યુ પણ છે પરંતુ તેઓ એ સમયે બાપુજીના નવા મિત્ર હતા, અંતેવાસી ન હતા. એ સમયે મહાદેવભાઇની કલમનો તાજો પ્રસાદ આપણને મળવા પામ્યો હોત તો યે આપણું મોટું સદ્‌ભાગ્ય ગણાત છતા રાવજીભાઇએ બહાર પડેલી 'ગાંધીજીની સાધના'ના છેલ્લા પ્રકરણો દ્વારા બાપુજીના એ દિવ્ય રૂપની જે ઝાંખી આપણને મળે છે તે યે ઓછી પાવક નથી

હુ મારી સ્મૃતિને બને એટલી કસુ છુ તો યે એ મહાન ઇતિહાસના બહુ જૂજ સંસ્મરણ મને સાંપડે છે. ખરી વાત એ છે કે બાપુજી હવે કેવળ અમારા ઘરના કે ફીનિક્સના નહોતા રહ્યા; નાતાલ ને ટ્રાન્સવાલમા વસી રહેલા લાખો હિંદીઓના લોહીના ધબકારા ને શ્વાસોચ્છ્‌વાસ સાથે તેઓ એકરૂપ બન્યા હતા મહાન યોદ્ધાનુ એક ડગલુ નજરે પડવાથી એની વીરતાની જેટલી કલ્પના આવી શકે એથી વધુ કલ્પના ફીનિક્સને આંગણે હરતાફરતા બાપુજીના દર્શન, પોતાની નજરે કરવાથી મને આવી શકે એમ ન હતુ. ઊંડી રાજનૈતિક ચાલ, સત્યાગ્રહના વિવિધ મોરચા વગેરે કશુ મારા કાચા ભેજામા ઊતરે એમ ન હતુ એટલે કથારસિકોને હુ વિનવીશ કે તેઓ પૂરો રસ મેળવવા તો 'આત્મકથા', 'દક્ષિણ આફ્રિકાનો ઇતિહાસ', 'ગાંધીજીની સાધના' અને એ વેળાના ઍન્ડ્રૂઝ સાહેબના લેખો વાંચી જાય એ વિના સત્યાગ્રહ-વિજયની એ ગાથા અધૂરી રહી જશે છતાં મારી સ્મૃતિ જેટલો સાથ આપે છે એટલુ વર્ણન આપી આ સ્મરણયાત્રા પૂરી કરીશ

ઍન્ડ્રૂઝ સાહેબ અને પીઅર્સન સાહેબને વિદાય આપ્યા પછી ફીનિક્સના વાતાવરણમાંનુ તાણ ઘણુ ઘટી ગયું થોડા દિવસમા થનારી વિરાટ યુદ્ધયાત્રા આથેના ભવિષ્યમા લપાઈ ગઈ સત્યાગ્રહ માટે લોકજાગૃતી પહેલી ટોળી ૦ પડેલી તે પહેલાના નિયમ પ્રમાણે

કુમારના ૧૩મા વર્ષ સાથે શરૂ થયેલી આ રસભરી અને મહત્ત્વની લેખમાળા આ અંક સાથે પૂરી થાય છે. આ સાત વર્ષ દરમ્યાન એણે એક મહાન લડતનાં આતરિક સ્મરણો આલેખતી એક બાળકુમારની મુગ્ધ આત્મકથાનો જે રસ વાચકોને આપ્યો તેની પ્રશસ્તિના અમે સાક્ષી છીએ. એ ખરૂ છે કે આ પ્રકરણના અંત સાથે આવતો તેનો અંત અનુચિંતવ્યો લાગે છે. હજી તેનો થોડો અંતિમ ભાગ બાકી છે, પણ તે આપી શકાય એવી સ્થિતિ આજે નથી, એ, લેખક, આધુનિક રાજકીય લડતને અંગે જેલ જતા-જતા લખેલા પત્રમાનુ નીચેનુ અવતરણ આપમેળે બોલે છે '.. આનંબના બારેક પ્રકરણ લખીશ તો લખીશ; બાકી આશા નથી. એક રીતે તો જેટલુ લખી ચૂક્યો તેમાં 'જીવનના પરોઢ'ની સમાપ્તિ કહી શકાય હવેના પ્રકરણોમા તો બાપુનો મહિમા ગાવો રહ્યો. પ્રધાન વસ્તુ રહી ગઈ તે ચૌદ દિવસના ઉપવાસનું વર્ણન પણ તે 'આત્મકથા'મા આવ્યું છે એટલે જો આટલેજ આ ગ્રથ પૂરો થાય તોયે મને સંતોષ જ રહેશે '

ફીનિક્સ આશ્રમનો કાર્યક્રમ પાછો ગોઠવાતો આવ્યો જોકે ક્યારે ફરી જેલ જવુ પડે તેની અટકળ ન હોવાથી ભણનાર કે ભણાવનારના ચિત્ત અધ્યયન અધ્યાપનમા ઊંડે ઊતરવાને બદલે વર્ગોમા મોટેભાગે હળવી વાતોચીતો, કથા-આખ્યાન ને નામમાત્રનુ ગણિત વાડીબગીચાઓનો ને છાપખાનાનો ઉદ્યોગ તો પોતાની મેળે જ કામ માની લેતા, પણ બીજા ઉદ્યોગો વિષે કોઇને ખાસ ઉત્સાહ ન હતો

એવામા એક સવારે દૂરને ખૂણે પડેલી મોચીકામની ઓરડીની આડઅવડ થની ને નેના ઓજારો ઘસાઇને તૈયાર થતા મારી નજરે પડ્યા મેં પૂછ્યુ, 'કોણ, મોચીકામ, ભગાભાઇ કરશે કે ? ડાહ્યો તો આવ્યો નથી' જેલમાથી છૂટીને આવેલા નવા વિદ્યાર્થીઓમાં ભગાભાઇ એક હતા રામદાસકાકાના એ ખાસ દોસ્ત ગણાતા અને કારીગરીના કામોમા ચપલ બનાવનારા પ્રવીણોમા ભગાભાઇનુ નામ મોખરે રહેતુ પણ ભગાભાઈના કામને મેં જોએલું નહિ, એટલે એ જોવાનો મને ઉત્સાહ હતો ને એ કામ શીખવાનું પણ મન હતુ પણ ઓરડી સાફ કરનારે મને તરત જવાબ વાળ્યો 'હથિયારોને અડીશ નહિ શીખવા-શીખવવાનુ કામ શરૂ થવાનું નથી. આ તો જનરલ સ્મટ્સે બાપુજી પાસે એક જોડી ચંપલ માગ્યા છે, એટલે એ તૈયાર કરવા પૂરતો સામાન તૈયાર કરવાનો છે હજુ તો કોને ખબર, ક્યારે જેલ જવાનુ થાય ! એટલે એક જોડી ચપલ બનીને કામ બધ રહેશે '

મોચીકામ શીખવાનો મારો ઉમગ આમ એકએ વાર પાછો પડ્યો તે પડ્યો ને હુ સદા એ કામ શીખ્યા વિનાનો રહ્યો શરીરે નબળા ને ઉંમરે નાના રહેનારને તક ખોવી પડે એ જીવનભરને માટે

વસમી થઈ પડે છે. એ એક જોડી ચંપલ તૈયાર થાય એ જોવા મેં આશ્રમને એકાંત ખૂણે બેઠેલા બે આંખ માંડીને જોવાનો સંતોષ લીધો.

ચંપલજોડી તૈયાર થયા પછી બાપુજીએ એની ચોકસાઈભરી તપાસ કરી. સ્મટ્સ સાહેબના પગના આકાર સાથે કેવી રીતે એ બંધબેસતા થઇ શકે એ સુગંધુ તથા એનો ચળકાટ, સિલાઇના ટાંકા આદિની બધી વિગતો ધારીધારીને જોઇ વળ્યા ને જ્યારે એમને પૂરેપૂરો સંતોષ થયો ત્યારે તેમણે સ્મટ્સ સાહેબને એ પ્રેમોપહાર પાઠવ્યો.

ઘણા લોકોને ઘણી ભેટો આપતા મેં જોયા છે. મિત્રો મિત્રોને, ભાઈ બહેનને, કાકા ભત્રીજાને અને માબાપ પુત્ર-પુત્રીને ભેટ આપે છે. પણ એવી એકેય ભેટ યાદ નથી, જેવી સ્મટ્સ સાહેબને બાપુજીએ મોકલેલી ચંપલવાળી ભેટ યાદ છે. હજુ સ્મટ્સ સાહેબ સાથે છેવટની સમાધાની થઈ ન હતી. કાચી સમાધાની પર પણ ભરોસો નહિ જેવો હતો. આપેલાં વચન ફેરવી બેસતા સ્મટ્સ સરકારને વાર નથી લાગી એવો કડવો અનુભવ વારેવારે થયો હતો, એટલે હિંદી કોમના નાના-મોટા સૌનાં મન ઊંચા હતા. પણ બાપુજી સ્મટ્સ સાહેબને જોહાનિસબર્ગ મળવા ગયા ને એમણે (કદાચ એમના સેક્રેટરીએ) 'ગાંધી, તમારા હાથના ચંપલ બહુ સારા આવે છે; એક જોડી મોકલશો?' કહી માગણી કરી, એટલા પરથી બાપુજીએ પ્રેમથી તરબોળ કરીને એ ચીજ મોકલી. સ્મટ્સ જેવો દુશ્મન, જે ચાંચડ-મચ્છરની પેઠે હિંદીઓને મસળી નાખતાં વાર ન લગાડે તેના જોડા પાછળ આટલી મહેનત બાપુજીને લેતા જોઇને મને એ વેળા ઓછો અણગમો નહોતો થયો. આજે એમાં બાપુજીની અદ્વિતીય મોટાઇનું જ દર્શન થાય છે

ધીમેધીમે લડતના અંતની આગાહી વધવા લાગી. દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની હાડમારી હવે વધુ લાંબો વખત નહિ રહે એવી આશાનો ઉદય થયો. જેલ, ગોળીબાર, અપમાન ને મોતના વરસાદની કાળી મેઘલી રાતો જઈ રૂડું સોહામણું પ્રભાત ઊગશે, જે મિઠાશથી સ્મટ્સ સાહેબ બાપુજીનો આદર કરવા લાગ્યા છે તેવો જ આદર દરેક અંગ્રેજ–દરેક આફ્રિકાવાસી ગોરો આપણા હિંદી બાન્ધવોનો પણ કરશે, આપણે જીતશું ને ગોરાઓ પોતાની ભૂલનો પસ્તાવો કરશે, એવા સ્વપ્ન સત્યાગ્રહીઓને દેખાવા લાગ્યા અને સાચે જ એક મંગળ દિવસે ફીનિક્સમાં ખબર આવી પહોંચ્યા કે 'હવે જેલમાં કોઈ બાકી નથી રહ્યું. આખા દક્ષિણ આફ્રિકાની પ્રત્યેક જેલ-માંથી એકેએક સત્યાગ્રહી કેદીને છોડી મૂકવામાં આવ્યો છે.'

સમાધાનીને અંગે છૂટી આવેલા કેટલાયે જેલવાસીઓ બાપુજીના દર્શન માટે ફીનિક્સ આવ્યા અને એમની માગ પ્રમાણે ફીનિક્સમાં એક દિવસ મિઠાઈ વહેંચવાનું નક્કી થયું. ફીનિક્સમાં પકવાન-રસોઈ ન થતા એમ નહિ, પણ ઘરમાં સાધારણરીતે થઈ શકે એવા જ. તે યે સાવ સાદી બનતના. ફીનિક્સમાં મારું આખું બાળપણ વીત્યું, પણ એકે ય દિવસ કંદોઈની મિઠાઈ-બિઠાઈ ચાખ્યાનું યે મને યાદ નથી. પણ આ સત્યાગ્રહ-વિજયના ઉત્સવને દિવસે ડરબનથી મિઠાઈઓ આવી. ખ-રફી, સુતરફેણી વગેરેના નામ સાંભળેલા, પણ એની જાણ તે દિવસે થઈ.

બહાર ખુલ્લા આંગણામાં મધુરો તડકો તપી રહ્યો હતો. એક નાનકડા મેજ પર મિઠાઈઓ પડી હતી ને એકેએક મહેમાન, વિદ્યાર્થી વગેરે બાપુજી પાસે જઈને ઊભતા તેમને તે પોતાને હાથે, એકએક વાનગી હાથમાં તોળીતોળીને, પીરસતા જતા હતા અને વચ્ચે વચ્ચે પ્રશ્ન પૂછનાર કે વિનોદ કરનારને હસતો જવાબ આપતા જતા હતા

મિઠાઇનો પ્રસાદ, તે વળી બાપુજીને હાથે મળે ને તે યે સાચી કમાણીનો પ્રસાદ હોય, તો પછી એવો કોણ બાળક, મરદ કે બુઢ્ઢો હોય જે હરખથી ઊભરાઈ ન રહે? વિજયના આનંદથી સૌ મલકાતા હતા. પણ મને સ્પષ્ટ યાદ છે કે બાપુજીનું રોજનું સાહજિક સ્મિત પણ એ ટાંકણે અદૃશ્ય થઇ ગયું હતું. તેઓ કોઇ ઊંડા વિચારમાં ગરક થઈ ગએલા દેખાતા હતા. મિઠાઇ પીરસવાનું ને હાસ્યના જવાબો આપવાનું કામ યાંત્રિકરીતે ચાલતું હતું. 'કંઈ મોટું કામ કર્યું છે, કોઈ વાઘ માર્યો છે, આખરે આપણે જીત મેળવી છે,' એવી કશી ભાવના એમના ચહેરા પર ન હતી. વિજયોત્સવથી જાણે તેઓ કચવાતા હોય એવું દેખાતું હતું. આમ બાળકોને ખાતર મિઠાઇની લહાણી કરતા હતા, પણ એ આપવામાં લૂખી રોટલીના કટકાથી યે એમને મન ઓછો રસ હતો એવી ભાવના એમના ચહેરા પરથી નીતરતી હતી

બાળપણની મારી ટેવ એવી કે વડીલોને મનમાં ક્લેશ થયાની શંકા પડે એટલે એમની નજરથી બચી જઇને તેના કારણની ઝીણવટ-થી તપાસ કરું. એટલે હું મારા ભાગનો પરસાદ પતાવી ઘરે રમવા ન ચાલ્યો જતા બાપુજીથી થોડે દૂર ઘાસના તરણાં તોડતો બેઠો. એ-ટલામાં એક મહેમાને બાપુજી સાથે ચર્ચા ઉપાડી: "આજે મિઠાઈ વહેંચાઈ એ તો ઠીક જ થયું; પણ આપણી જીત યાદ રહી જાય એવું કોઈ ટકે એવું કામ કરવું જોઇએ. આજે આપણો સોનેરી દિવસ છે તો આપ સોનેરી અક્ષરોમાં ઇંડિયન ઓપીનિયનનો એક અંક છાપો તો કેવું?'

આ પ્રશ્ન એવો આવ્યો કે બાપુજીના મુખમુદ્રાની ગંભીરતા જ ગઈ તેમના ચહેરા પર સહજ સ્મિત ઝળકી રહ્યું. તેમણે સૌ સાંભળનારને સમજાવતા કહ્યું: 'કબૂલ; આપણે સોનેરી અંક જરૂર છાપશો. એમાં સત્યાગ્રહની આખી લડતનું સરવૈયું કાઢીશું. પણ હજુ સોનેરી અંક છાપવા જેવી સમાધાની નથી થઈ. તમે બધા જેલમાંથી છૂટી આવ્યા એ આનંદની વાત થઇ અને મિઠાઈ વહેંચવાનું મેં તમારા સંતોષને ખાતર કબૂલ કર્યું; પણ હજુ કાયદા તો એના એ છે. એ બદલાય ત્યારે જીત થઈ ગણાય. એવી જીત વિના આપણે હરખ શાનો કરીએ?'

'ઇંડિયન ઓપીનિયન'ના સોનેરી અંક વિષે મારા મનમાં જાત-જાતની કલ્પનાઓ ઊભી થઇ. સોનાનું પૂંઠું હશે, આખા ને આખા પાના સોનેરી રજથી ચળકચળક થતા હશે અને બાપુજીએ એમાં મજાનુંમજાનું લખ્યું હશે. અમારા છાપખાનામાં બેચાર વાર સોનેરી અક્ષરે છપાતા પાના મેં જોએલા. તાજી શાહી ઉપર સોનેરી રજ ભૂંસીને એ તૈયાર કરવામાં આવતાં. મને એ ક્રિયામાં બહુ રસ આવતો. હવે મને છેવટની સમાધાનીની ભારે ઉતાવળ થઇ પડી. ક્યારે સમાધાની થાય, ક્યારે સોનેરી અંક છપાય અને ક્યારે એના પાના પર સોનેરી રજ ભૂંસાતું મળે, એની દર અઠવાડિયે હું રાહ જોતો રહ્યો! પણ એ વખતનો વારો ન આવ્યો તે ન જ આવ્યો.

આ પ્રસંગ પછી છ મહિને છેવટની સમાધાની થઈ ને સમા-ધાની થવાની સાથે બાપુજી વિલાયત ને અમે સૌ વિદ્યાર્થીઓ અહીં હિંદુસ્તાન આવવાને નીકળી પડ્યા. સોનેરી અંક પાછળથી મારા પિતાશ્રીએ ફીનિક્સમાં તૈયાર કર્યો ને મોડેમોડે મને તે હિંદુસ્તાનમાં જોવા મળ્યો. મને એ જોઇને ભારે નિરાશા થઇ. એનું નામ જ ફક્ત 'સુવર્ણ-અંક' મળેલું; બાકી એકેય પાનું સોનેરી અક્ષરે છપાયું ન હતું. પૂંઠા ઉપરના ચાર અક્ષરો માત્ર સોનેરી હતા. એને તે સોનેરી અંક કેમ કહેવાય એ મારી સમજમાં કોઈ રીતે ન આવ્યું.

પણ એ તો થઈ બચપણની વાત. આજે એનું મહત્ત્વ સમજાય છે. સત્યાગ્રહની લડતનો ઇતિહાસ એ ટૂંકા રૂપમાં યે એ વખતે લખાઈ ન ગયો હોત તો ઘણી વાતો અજાણ્યા જ રહેત. બાપુજી તો ત્યાર પછી દસ વરસે, જ્યારે યરોડા જેલમાં જવાનું મળ્યું ત્યારે, એ ઇતિહાસ ('દક્ષિણ આફ્રિકાનો ઇતિહાસ') લખી શક્યા. 'આત્મ-કથા' એથી યે મોડી લખી. એમાં [અનુ૰ પાછળ પાન ૩૫૮મે]

સંખ્યાઓની ગમ્મત

આજ સૈકાઓ થયા કેટલીક સંખ્યાઓ અને આંકડાઓમાં કાંઈક વિશેષ પ્રકારની શક્તિ હોવાનું લોકો માને છે. સ્તોત્રપાઠમાં ત્રણનો આંક, નાવની કેણ ઉપરનો ૧૦નો આંક આદિનો ખાસ ધાર્મિક કે બીજા પ્રસંગોમાં ઉપયોગ થતો આપણે જોઈએ છીએ. એ આંકડાઓની પોતાની અંદર એવી શક્તિ તો કોઈ જ નથી હોતી, તોપણ તે પ્રત્યેક સંખ્યાને અંગે કંઈક ખૂબી તો હોય છે જ. દાખલા તરીકે '૫'નો અંક લ્યો લંબાઈ-પહોળાઈની સંખ્યાનો અંદાજ આપતાં ઘણા લોકો પાંચનો જ ઘો લઈને ગણવા બેસે છે, અને તે પરથી જ હિંદમાં પાંચનું ચાર ગણું વીસ લોકગણત્રીમાં પ્રચલિત થયું છે. અનેક લોકોને જો ૧થી ૧૦ સુધીમાંનો કોઈ અંક ધારવાનું કહેવામાં આવ્યું હોય તો તેઓ જે જુદાજુદા આંકડા ધારે તેની સરેરાશનો અનુક્રમ કાઢતાં ૦,૫,૮,૨,૩,૭,૬,૪,૯,૧ એમ આવ્યો છે.

આપણી માપ લેવાની પદ્ધતિ ૧૦ના આંકડા પર ઠરાવેલી છે, પણ ૧૨નો આંકડો બહુ મહત્ત્વ ધરાવે છે. દાખલા તરીકે રાશિ ૧૨ છે, દિવસના કલાક ૨૪ (૧૨×૨), વર્ષના મહિના ૧૨, ફૂટના બાર, કલાકની મિનિટ સાઠ (૧૨×૫), મિનિટની સેકંડ સાઠ (૧૨×૫), ડઝન વસ્તુ એટલે બાર, અને ગ્રોસમાં પણ ડઝન બાર. આપણી માપની પદ્ધતિ જો આ બાર (૧૨) ઉપર, એટલે કે સંખ્યાંકના પહેલા બે આંકડા ઉપર બેસાડી હોત તો તેને ૨,૩,૪,૬, એ ચાર આંકડાથી ભાગતાં આપણને બહુ જ સરળતા થાત. દસને ફક્ત ૨ અને ૫ થી જ ભાગી શકાય છે, તેથી દસના સરખા ત્રણ ભાગ કે ચાર ભાગ બની શકતા નથી. દસનું $\frac{1}{3}$ એટલે ૦·૩૩૩ આવો આવર્ત દશાંશ થાય.

૯૯નો આંકડો બહુ ગમ્મત આપનારો છે, કારણ કે તેની મદદથી કોઈપણ બે આંકડાની સંખ્યાનો ગુણાકાર જલદી થઈ શકે છે. દાખલા તરીકે ૬૪×૯૯=૬૩૩૬, આ ગુણાકાર થઈ ગયો! એની રીત એ છે કે પ્રથમ ૬૪ના આંકડામાંથી ૧ ઓછો કરો અને જે આવે તેને (૬૩ને) ૯૯માંથી બાદ કરી બાકી રહે તે મૂળ આંકડાની જોડે લખી નાખો એટલે ગુણાકાર તૈયાર થઈ ગયો. બીજો દાખલો ૫૮×૯૯=૫૭૪૨.

૧૦૦૧નો આંકડો અરબી ભાષામાં અરેબિયન નાઈટ્સની સુરસ અને ચમત્કારિક વાર્તાઓની સંખ્યામાં પ્રસિદ્ધ થયો છે, તે બીજી દૃષ્ટિએ પણ મજેદાર છે. એકાદ ત્રણ આંકડાની સંખ્યાને જો ૧૦૦૧ સાથે ગુણવાની હોય તો આખો ગુણાકાર કરવાની જરૂર નથી. ફક્ત તેની તે સંખ્યા બે વાર લખી કે થયું. દા૰ત૰ ૬૪૩×૧૦૦૧=૬૪૩૬૪૩

આજકાલ સિપાઈઓની સંખ્યા, લડાઈનો ખર્ચ ઈત્યાદિનો વિચાર કરવામાં લાખ, કરોડ, અબજ વગેરે શબ્દો આપણે સહજ વાપરીએ છીએ; પણ આ સંખ્યા ખરેખર કેટલી મોટી હોય છે? એક લડાયક વહાણ માટે નવ કરોડ રૂપિયા પડે છે એવું આપણે વાંચીએ છીએ; પણ નવ કરોડનો કંઈ ખ્યાલ છે, કે નવ કરોડ એટલે કેટલું અને કેવડું?

પગે ચાલતો માણસ એક વારનું પગલું ભરતો ચાલે એવું સાધારણપણે માની લ્યો તો મુંબઈ અને પૂનાના એ રીતે પાંચ ફેરા કરે ત્યારે દસ લાખ કદમની સંખ્યા થાય.

ચાલવાની વાત તમને ન સમજાઈ હોય તો બીજો એક પ્રકાર લ્યો. કાગળ પર દર સેકંડે એક લીટી પેન્સિલથી દોરી શકાય છે એમ માની લઈએ, તો દસ લાખ રેખા કાઢવાને, જરાયે છુટી લીધા વિના, રાત્રે ઊંઘ્યા વિના, ૨૭૮ કલાક—એટલે કે ૧૧ દિવસ અને ૧૪ કલાક—એકસરખો હાથ ચાલવો જોઈએ.

દસ લાખને માટે અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રચલિત શબ્દ મિલિયન છે. તે તો ૪૦૦ વરસથી જ પ્રચારમાં આવ્યો છે. તે પહેલાં વ્યવહારમાં તે વાપરવાની જરૂર જ પડી નહોતી! એ મુદતના (૪૦૦ વર્ષના) આજ સુધીના ગાળામાં ૨૧૦ દસ લાખ (૨૧૦ મિલિયન) મિનિટો વીતી છે,—એક વર્ષની શુમારે ૫૨૬,૦૦૦ મિનિટોને હિસાબે.

કોઈ અતિ બારીક ચીજને આપણે તે વાળ જેટલી બારીક છે એમ કહીએ છીએ. સામાન્ય રીતે વાળની જાડાઈ એક ઇંચના $\frac{3}{1000}$ ભાગની હોય છે. હવે એ જાડાઈને દસ લાખ ગણી વધારવી હોય તો કેટલી થાય? વેંત? હાથ? કેટલી? ગુણાકાર કરી ખાત્રી કરો $\frac{3}{1000}$×૧૦,૦૦૦૦૦=૩૦૦૦ ઇંચ=૨૫૦ ફૂટ! એટલે કે માથાનો એક વાળ દસ લાખ ગણો વધી જાય તો એક મોટી ઇમારત કરતાં યે જાડો દેખાય!

ઘરમાં ઊડતી માખી $\frac{3}{10}$ ઇંચ લાંબી હોય છે છતાં તેનો એટલો બધો ત્રાસ છે કે તેને દસ લાખ ગણી મોટી કરો તો તે ૨૫૦૦૦ ફૂટ થઈ જાય એટલે લગભગ પાંચ માઈલ થવા જાય, અને પરિણામે રાષ્ટ્રીય સંરક્ષણનો પ્રશ્ન વિકટ બની જાય! છ ફૂટ ઊંચાઈનો સામાન્ય આદમી જો દસ લાખ ગણી ઊંચાઈનો બને તો ૧૧૩૬ માઈલ થાય. તેનું ડોકું પંજાબમાં ને પગ મુંબઈમાં ધારો તો જ તે માપનો ખ્યાલ આવી શકે.

દસ લાખની સંખ્યા મોટી તો ખરી, પણ હાલના વ્યવહાર માટે તે પૂરી પડતી નથી. તેને માટે આપણી પાસે કરોડ અને પશ્ચિમના દેશોમાં અબજ (બિલિયન) ૧૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ની સંખ્યા વારંવાર વપરાય છે. એ એક અબજ કેટલી પ્રચંડ સંખ્યા છે તેની કલ્પના પામવા એકબે ઉદાહરણ લઈએ. એક રૂપિયાવાળી ૧૦૦ નોટોના બંડલની જાડાઈ શુમારે $\frac{3}{4}$ ઇંચ હોય છે. એ એક રૂપિયાવાળી એક અબજ નોટને એક પર એક મૂકીએ તો ૧૬૦ માઈલ ઊંચો ઢગ થઈ જાય! ઈસવી સનના આરંભથી ગણીએ તો એપ્રિલ ૧૯મી ૧૯૦૨ના રોજ ૧૦-૪૦ વાગ્યે એક અબજ મિનિટ થાય! દર સેકંડે એક, એમ આપણે ગણતા ચાલીએ તો એક અબજ આંકડા ગણતાં ૩૧·૭ વર્ષ લાગે! માખીને એક અબજપટ મોટી કરો તો ચંદ્ર કરતાં યે મોટી બની જાય!

આટલા પ્રચંડ આંકડા ફક્ત એકડાની પાછળ મીંડાં લગાડી દઈને ન લખતાં ૧ની કાંધ પર જરા ઝીણો બીજો એક નાનો આંકડો લખીને પણ દર્શાવી શકાય છે. દાખલા તરીકે ૧૦૦=10^2, ૧૦૦૦=10^3, ૧૦૦૦ ૦૦૦,૦૦૦=10^9. એકાદી સંખ્યા એકડાની પાછળ ૨૫ મીંડાંવાળી હોય ત્યારે તેમાં એકાદ મીંડાની ભૂલ પડી જાય તો તેના ફરકનો ખ્યાલ આપણને રહે નહિ, પણ તે એક મીંડાથી તે પ્રચંડ સંખ્યા દસગણી વધે કે ઘટે. એટલે સૌથી મોટી એ કઈ સંખ્યા હશે તે કહી શકાય નહિ. ગમે તેવી સંખ્યા કરતાં પણ મોટી સંખ્યા આપણે સહજ લખી શકીએ છીએ એ સ્પષ્ટ થાય છે.

વસ્તુની સંખ્યાની કલ્પના કરવામાં આપણને જે મુશ્કેલી આવે છે તેથી યે વધારે મુશ્કેલી સમયની બાબતમાં કલ્પના કરતાં થાય છે. આપણી પૃથ્વી કેટલી પુરાણી છે? સૂર્યમાળા ઉત્પન્ન થયે કેટલો કાળ ગયો? મનુષ્યનો લેખિત ઇતિહાસ શુમારે ૬૦૦૦ વર્ષો સુધીનો ગણે છે, પણ મનુષ્યપ્રાણી જ પૃથ્વી પર આજ ૫૦,૦૦૦ વર્ષથી ને અસ્તિત્વ બતાવે છે. આપણી પૃથ્વી નિદાન બે અબજ વર્ષથી તો અસ્તિત્વમાં છે જ. પૃથ્વી પર જીવસૃષ્ટિ આવ્યાને શુમારે ૫૦૦ ૦૦૦,૦૦૦ વર્ષ થયાં. આપણે એક ૫૦ ફૂટ લાંબી લીટી કાઢીએ, અને એટલું સૂર્યનું વય થાય એમ કલ્પના કરીએ, તો પૃથ્વીનું વય તેમાંન

૨૦ ફૂટના ભાગથી બતાવી શકાય, જીવસૃષ્ટિ થયા પછી જે કાળ વીતી ગયો તે ૫ ફૂટથી બતાવી શકાય, અને મનુષ્ય પ્રાણી આવ્યાનો કાળ બતાવવા તો ફક્ત ૦.૦૨૪ ઇંચ જેટલું જ લઈ શકાય. ગયા છ હજાર વર્ષોનો ઇતિહાસ બતાવવા જે સૂક્ષ્મ રેખા મૂકવી પડે તે ૦.૦૦૧ ઇંચ લંબાઈની રેખા જોવા માટે પણ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની જરૂર પડે. અને એક સર્વસાધારણ મનુષ્યનું આયુષ્યપ્રમાણ ૦.૦૦૦૦૧ ઇંચથી જ બતાવી શકાય!

પદાર્થો જે વસ્તુના બનેલા છે તેમાંનો સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ઘટક એ ઋણ વિદ્યુત્કણ છે ત્યાંથી શરૂ કરીને આ ધોરણે એક કોષ્ટક થઈ શકે:

એક લાખ ઋણ વિદ્યુત્કણ પાસેપાસે મૂકો ત્યારે એક પરમાણુ થાય. એક લાખ પરમાણુ પાસેપાસે મૂકો ત્યારે તે રચનામાં રહેલા એક સૂક્ષ્મગોલક (કણ) જેટલો બને, અને એક લાખ એવા સૂક્ષ્મગોલકની લંબાઈ ૧૩ ફૂટ થાય. ૧૩ ફૂટના એક લાખગણા કરો તો સૂર્યમાળામાંના એક વેસ્ટ નામના નાના ગ્રહનો વ્યાસ નીકળે. તેને ફરી એક લાખ ગુણ વધારો તો સૂર્યના મધ્યબિંદુથી મંગળ સુધીનું જે અંતર થાય તેને એક લાખગણું વધારો એટલે પ્રકાશવર્ષના ૬૦ ભાગનું અંતર થાય. (૧ પ્રકાશવર્ષ એટલે દર સેકંડે ૧,૮૬,૦૦૦ માઈલની ગતિથી પ્રકાશ એક વર્ષમાં જેટલું અંતર કાપે તે) હવે પ્રકાશવર્ષને એક લાખ ગણું કરો ત્યારે ૧૦,૦૦૦ પ્રકાશવર્ષ; તેના લક્ષ પટ એટલે એક અબજ પ્રકાશવર્ષ; અને એ અંતર એટલે આજના જ્યોતિર્વિદોની જાણકારીમાં જોયેલા વિશ્વનો વ્યાસ!

(મરાઠી 'સૃષ્ટિજ્ઞાન' ઉપરથી)

આરોગ્યપ્રાપ્તિ માટે ત્રિવિધ પાન

ઉષ:પાન, ભોજન અને છાશ, અને દૂધ વાળુ એ પ્રયોગ તો આપણે ત્યાં રૂઢ થયેલો છે. 'રૂઢિનો ત્યાગ કરો' એ સૂત્રને સર્વત્ર એકસરખું લાગુ ન પાડવું જોઈએ. રૂઢ થયેલામાં શું ત્યાજ્ય અને શું ગ્રાહ્ય એનો વિવેક ઘણી વાર નથી જોવામાં આવતો. ઉપર જણાવેલાં ત્રણ પ્રકારનાં પીણાંનો આપણો જૂનો પ્રયોગ પુરાણી રૂઢિમાં ખપીને આજે ઉપેક્ષા પામ્યો છે, પણ એમાં ભારે સત્ત્વ છે. તેને આપણા નિત્યની ચર્યામાં રાખવા જેવો છે.

કબજિયાતની ફરિયાદ તો આજે એક ફેશન બની છે. આદમી સુધરેલો અને તે કબજિયાત વગરનો? ન હોવો જોઈએ! કબજિયાત તો હોવી જ જોઈએ ના? આપણું ખાનપાન, આપણું બેઠાડુ જીવન, આપણી ટેવો, શરીરશ્રમ તરફનો આપણો અણગમો, એ બધાં આપણા સંસ્કૃત જીવનની શોભા મનાણાં છે, સાથે જડાયાં છે. એમાં દોષ જોવો એ સંસ્કૃતિને ઉવેખવા બરાબર જ કહેવાય ને?

અને એ કૃત્રિમ રહેણીકરણીએ આપણને ઓછું પાણી પીવાની આદત પાડી છે. આપણો જીવનવ્યવસાય જ એવો અસ્વાભાવિક બન્યો છે કે પાણીની હાજતને દાબીને આપણે ચલાવી લેતા થયા છીએ. અને ખાનપાન તો કુદરત એવાં વિપરીત બન્યાં છે કે પાણીની સામાન્ય હાજત કરતાં વધુ પાણી માગે છે. શરીરયંત્ર પાણીની ભૂખ વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં પાડી રહ્યું હોય છે તેને દાબી દેવામાં આવે છે અને પરિણામે કુપથ્ય એવા આહારના શોષણ ને ધોવાણને માટે મોઢાને જોઈતું પ્રવાહી દ્રવ્ય તંગી ભોગવે છે. અપથ્ય આહારવિહાર અને તેમાં આ તંગી. એટલે બેવડી વિષમતા કુદરત સામે આપણે ખડી કરીએ છીએ અને પછી કુદરત અને શરીરને દોષ દેતા કબજિયાત સામે ફરિયાદ નોંધાવીએ છીએ!

આપણા શરીરનો મોટો ભાગ પાણી છે. શરીરનાં અંતરયંત્રો એની મદદથી પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યાં હોય છે. અન્ન પાચન, પાચનરસોનું દ્રવણ, નિર્મળ શોષણ, પોષણ અને ધોવણ એ બધું પાણી વડે થાય છે. શરીરમાં ચાલતાં અગાધ કામને પુરવઠો પહોંચાડવાનું કામ પણ એ પાણીની મદદથી થાય છે. શરીરના દોષોને ઓગાળીને તેને મળોત્સર્ગના જુદાજુદા અવયવો મારફતે બહાર કાઢવાનું કામ પણ પાણી કરે છે.

દરેક જો સવારે ઊઠતાં જ ઓછામાં ઓછા બે પ્યાલા પાણી પીવાની આદત પાડી હોય તો આંતરડામાં ભરાઈ રહેલો મળ મળદ્વાર સુધી ધકેલાશે ને હાજતપૂર્વક કરતાં હાજતો હોય તો ઝાડાની હાજત લાગશે. પાચનતંત્રો સતેજ થશે અને કબજિયાતની ફરિયાદ દૂર થશે. ઊઠતાં જ મોઢામાં દાતણ કરીને મોઢું સાફ કરવું અને ધીમેધીમે નાના ઘૂંટડે પાણી પીવું. શરૂઆતમાં આટલું પાણી પીવાય તો કશી હરકત નથી. ટેવ થઈ જતાં બે-ત્રણ પ્યાલા પાણી સહેલાઈથી પી શકાશે. આમ પાણી પીધા પછી હાજતપૂર્વક પતાવીને શૌચ જવાનો ક્રમ રાખવો. હાજત જેવું ન જણાય તોપણ જવું જ. એવી ધીમેધીમે મળના સરળપણે વડે આંતરડાં મળોત્સર્ગ માટે તૈયાર થશે. આમ જરૂર જણાય તો હળવા હાથે પેટને થોડું મસળવું-ચોળવું, કે જેથી મોટા નળમાં ભરાઈને પડેલો મળ છૂટો પડીને ખસવા લાગશે.

તીખીતમતમી દાળ, વઘારેલાં તેલમસાલાથી તરબોળ શાક કે ચટાકેદાર ચટણી-અથાણાંના સ્વાદ માટે ભોજનમાં મધુરી મીઠી છાશનું જે સ્થાન હતું તે આજે ક્રમશઃ ઓછું થયું છે. કદિક આછી-પાતળી છાશ ભાતમાં નાખીને છાશ ખાધી એવો સંતોષ આપણે લઈએ છીએ. ભોજનમાં છાશની કિંમત કેટલી મોટી છે એ વાત વિસરાઈ ગઈ છે. છાશમાં અનેક અમૂલ્ય તત્ત્વો છે, તેમાં જે જે સારાં પ્રજીવકો ને અન્નતત્ત્વ રહેલાં છે તે અન્નનું પાચન કરવામાં, આંતરડાંની શુદ્ધિમાં ને આંતરડાંની મળોત્સર્ગ કરવાની ક્રિયામાં ભારે મદદકર્તા છે. છાશ પોષક, પાચક અને જંતુનાશક છે; કબજિયાતને તોડનાર, ક્ષુધાવર્ધક અને તૃપ્તિદાયક છે. મસાલાના સ્વાદે બહેકેલી આપણી જીભ છાશનો આહ્લાદક સ્વાદ નથી માણી શકતી. ખાટી, મીઠી, મધુરી છાશ ગુણનો ભંડાર છે. ખાવાની ખોટી દરખાસ્ત કરવા નિમિત્તે છાશને ઓછું સ્થાન આપી આપણે આહારને અધૂરો બનાવીએ છીએ. બપોરના ભોજનમાં ઓછામાં ઓછા બે વાડકા છાશ પીવાનું આવશ્યક રાખવું જોઈએ. ભોજનમાં સ્વાદની વાનગીઓમાં કાપકૂપ કરીને પણ છાશ કમેસમી કે વધારવી જોઈએ.

પાણી ને છાશની વાત આવી એટલે હવે વાત છે દૂધની. દૂધની અગત્ય એ કેટલી બધી કહેવાય! આપણા દેશમાં દૂધ, દહીં કે ઘી મોટા ભાગને નજરે પડતાં જ નથી એ આપણી કમનસીબી છે. પણ જેમને દૂધ સુલભ છે તેઓ એની ખરી કિંમત સમજતા જ નથી. દૂધ એ લગભગ સંપૂર્ણ ખોરાક છે અને એ ખોરાક જેને ભાગ્યે જ મળતું હોય એ દૂધ સિવાયના દૂધના ગુણો એવા ફળોમાં રહેલા છે તેનો અભાવ હોય તેવા સ્થળે છે. ([illegible] ઉપરથી)

પંચતંત્રની વાર્તાઓ

ચોથું તન્ત્ર

મગર-વાનર આમ વાતચીત કરતા હતા, ત્યાં કોઈ જલચરે આવીને નિવેદન કર્યું, કે 'હે મગર, તારી સ્ત્રી અનશનથી મરી ગઈ છે, અને તારા ઘરમાં બીજો મગર ઘરી ગયો છે.' મગર કહે, 'વાનર મિત્ર, આ તો મારે દુઃખતા અંગ ઉપર ડેગ વાગ્યા જેવું થયું. હવે મારે કરવું કેમ?' વાનર કહે, 'મૂર્ખ, તને હિતોપદેશ કરવામાં કાંઈ સાર નથી. ઉજ્જ્વલક રથકારે એના માનીતા ઊંટને ગળે ટોકરો બાંધ્યો હતો. એ ઘંટોષ્ટ્રને એવી ટેવ, કે જૂથથી છુટો પડી જાય ને મોડો મોડો ઘેર આવે. એને બીજા ઊંટોએ બહુ સમજાવ્યો, પણ એણે માન્યું નહિ, ને સિંહને હાથે માર્યો ગયો.' મગર કહે, 'મેં ભલે કૃતઘ્નતા કરી, તો પણ મને સારી શીખામણ દે.' વાનર કહે, 'તો ભદ્ર, ત્યાં જઈને તું એની સાથે યુદ્ધ કર. અને કહ્યું છે:

મરતાં સ્વર્ગનો લાભ જીવતાં ઘર ને જશ।
ઝૂઝવાથી તને આમ ગુણદ્વય જ ઉત્તમ॥
શ્રેષ્ઠને વંદના સારી ભેદથી શૂર સાધવા।
અલ્પદાનથકી નીચ સમશક્તિ પરાક્રમે॥

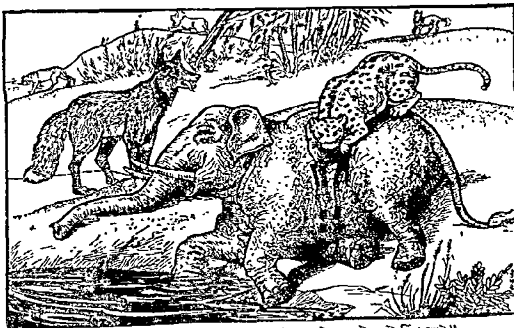
મગર કહે, 'એ કેમ?' તે બોલ્યો:

કથા ૯

એક વનમાં ચતુરક નામે શિયાળ હતો. તેને એક વાર એની મેળે મરેલો હાથી મળી ગયો. હાથીની આસપાસ ચતુરક ફરે છે, પણ એની કઠણ ચામડી ચીરી શકતો નથી. ત્યાં કોઈ સિંહ આવી ચડ્યા. એની આગળ હાથ જોડીને શિયાળ કહે, 'સ્વામિન્, તારે સારુ હું આ હાથીની રક્ષા કરું છું, એટલે તું એને ખા.' સિંહ કહે, 'બીજાએ મારેલા જીવને હું ખાતો નથી, એટલે આ હાથીનો પ્રસાદ મેં તને આપ્યો.'

સિંહ ગયા પછી કોઈ વાઘ આવ્યો. એની સામે જઈને ચતુરક કહે, 'મામા, તું અહિં મૃત્યુના મુખમાં ક્યાં આવી ચડ્યો? જેણે આ હાથીને માર્યો તે સિંહ એનું રક્ષણ કરવા મને અહિં મૂકી નદીએ નહાવા ગયો છે, ને કહેતો ગયો છે કે 'કોઈ વાઘ આવે તો મને છાનો છાનો આવીને વાત કરજે, એટલે હું એને મારી નાખું. એક વાઘ પહેલાં મારા મારેલા હાથીને એંઠો કરી ગયો હતો તેદી'થી વાઘમાત્ર ઉપર મને દાઝ છે.'' આથી ત્રાસીને વાઘ કહે, 'ભાણેજ, મને પ્રાણદક્ષિણા દે, અને મારી વાત સિંહને કરીશ મા.' એમ કહીને એણે પલાયન કર્યું.

વાઘ ગયા પછી કોઈ ચિત્તો આવ્યો. એને જોઈને શિયાળે વિચાર્યું 'આની દાઢમાં બહુ બળ છે, એટલે આની પાસે હાથીની ચામડી ચીરાવી લઉં.' આમ કરીને એ બોલ્યો: 'ભાણેજ, બહુ દિવસે તું દેખાયો. તું ભૂખ્યો લાગે છે અને જમવાટાણે આવ્યો છે, એટલે તું મારો અતિથિ છે. આ હાથી સિંહનો મારેલો છે, અને એણે મને રખવાળ દાખલ યોજ્યો છે. પણ એ આવ્યો નથી ત્યાં તું ધરાઈને ગજમાંસ ખાઈ લે ને ઝટ જા.' ચિત્તો કહે, 'મારે મારો જીવ એમ જોખમમાં નથી નાખવો.' શિયાળ કહે, 'આમ અધીરાઈ કેમ કરે છે? નીરાંતે ખા, અને સિંહ આવશે તો હું દૂરથી જ તને જાણ કરીશ.' દીપડાએ ચામડી ચીરી લીધી એમ (અનુ૦ આગળ પાન ૩૭૪મે)

દીપડાએ ચામડી ચીરી લીધી એટલે શિયાળ બોલ્યો 'ભાણેજ, ભાણેજ, એ સિંહ આવે!'

માધુકરી

વજ્રનાદ દૃઢબંધ ગાજે પડછંદ ગુફાની,
પોલાદની કમાન ભ્રમુઓ, પ્હાડી છાતી;
નયને નિર્ભય નૂર ઝળહળતર ઝગઝગતુ,
પ્રફુલ્લ પ્રાણો પર સિંધુ સમ ફાળો ભરતુ,
જોખમ દેખી જોમ હુલાસે ચઢે જગતમાં,
સ્નેહલુ એહને સ્થાન ન પામે જેના જયમાં;
એવા જોબનવંતનું જોબન જિન્દ જામ્યું,
અત્તરતણું મુદ્દાલિયુ જિપ્યા ત્યાં શું માણ્યું?

—ગજરાજ

ક્રિશ્ચિયન કોલ્ડ અને એની લોકશાળા

એનું નામ હતુ ક્રિશ્ચિયન કોલ્ડ. એના કુટુંબની સ્થિતિ તદ્દન સાધારણ હતી. એનો બાપ પશ્ચિમ જટલૅન્ડનો એક ગરીબ મોચી હતો. એની મા એક ખેડૂતની દીકરી હતી. બાલ્યાવસ્થામાંથી જ નાનીનાની બાબતોની કિંમત સમજતાં કોલ્ડ શીખ્યો હતો. એનો પોતાનો બાપ ઘણી વાર કહેતો. 'જ્યાં શૂન્ય છે ત્યાં કશું જ આવતુ નથી, જ્યાં થોડુક પણ હોય છે ત્યાં ઇશ્વરના આશીર્વાદ માટે અવકાશ છે.'

મોટી ઉંમરે જ્યારે કોલ્ડ જુવાનોની સાથે વાતો કરતો ત્યારે બાલ્યાવસ્થાની આ નાની નાની વાતોને તે બહુ જ સંભારતો. કોલ્ડ અત્યંત ઓછાબોલો હતો. એક શબ્દથી ચાલે ત્યાં એ બે શબ્દો વાપરતો નહિ. ઘણી વાર તો એક જ શબ્દ પર પૂરો ભાર મૂકીને કહેવાનુ હોય તે બધુ જ કહી શકતો, અને જીવનની નજીવી જણાતી બાબતો પર વાતચીત કરીને જુવાનોને ઘણો પ્રકાશ પાડતો. કોલ્ડની આ તેને નાનપણમાં વાતો કહેતી ત્યારથી જીવંત શબ્દની કેવી જાદુઈ અસર છે તે કોલ્ડને સમજાયું હતુ; અને માણસને સન્માર્ગે ચડાવવામાં આવા જીવંત શબ્દો જ ઉપયોગના છે એ વિષે તો કોલ્ડને ત્યારની ખાતરી થઇ ગઈ હતી. પોતે સ્નેડસ્ટેડના અધ્યાપનમંદિરમાં અભ્યાસ કરતો હતો તે દરમિયાન એક ખેડૂત પાદરીએ કોલ્ડને ઇશ્વરના પ્રેમની કથાઓ કહેલી તેની છાપ તેના મન પર બહુ જ ઊંડી પડી હતી.

શરૂઆતમાં તે પોતાની પાસે આવનારા જુવાનિયાઓને વાતો કહેતો. તેને સ્પષ્ટ જણાયુ હતુ કે રીતસરના પાઠો શીખવવાની રીત કરતાં આવી વાતો કહેવાની રીત જુવાનો માટે ઘણી વધારે સારી છે પણ શરૂઆતના વર્ષોમાં પોતાની શાળામાં ધર્મશિક્ષણ માટે આવી વાતો કહેવાની કોલ્ડને મંજૂરી ન મળી. ત્યાંની એકધારી નિષ્પ્રાણ પદ્ધતિથી કોલ્ડ કંટાળી ગયો અને એક વાર તો તેણે અમેરિકા જેવા સ્વતંત્ર દેશમાં જવાનો વિચાર પણ કર્યો. પણ પાછળથી તે સ્મર્ના ગયો અને એ જ સ્મર્નામાં ચારપાંચ વર્ષ સુધી ચોપડીઓ બાંધનાર તરીકે કામ કર્યું. આ વર્ષો દરમિયાન પોતાના કેળવણી વિષયક વિચારોને વધારે પાકા કરવાની તેને સુંદર તક મળી.

ઇ.સ. ૧૮૪૮માં ડેન્માર્કમાં વિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો ને આ વિગ્રહને અંતે ડેન્માર્કને ઘણું સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું. એ જ વર્ષમાં ગ્રન્ડટ્વીગનો એક મોટો શિષ્ય બર્કેડલ પાદરી થઇને કૅલેનરામાં આવ્યો અને તેના પ્રવચનો સાંભળીને લોકોની દૃષ્ટિ ઘણી ખુલી ગઇ. બર્કેડલ જ્યારે જ્યારે આ લોકોને ડેનોના લોકસાહિત્યની, તેમના ઇતિહાસની તેમ જ તેમની માતૃભક્તિની વાતો કરતો ત્યારે આ લોકોના અંતરમાં ઊંડી આવતા ને સારા ભલા ભોળા ખ્રિસ્તી લોકોના જીવનમાં એક નવીન પ્રકાશ પડતો. આ લોકોમાં રહીને આ કામ કરવાનું સદ્ભાગ્ય કોલ્ડને પ્રાપ્ત થયુ.

કોલ્ડ સ્મર્નામાં હતો ત્યારે તેને આગળ પણ પાઉન્ડ બચ્યા હતા. આ મૂડી લઇને કોલ્ડ કૉપનહેગન ગયો, ને એક નવી લોકશાળા ઊભી કરવાની ગ્રન્ડટ્વીગે તેને બીજા ૯૦ પાઉન્ડ ઉપરાંત આપ્યા તથા લોકશાળા ઉઘાડવાનો સંકલ્પ દૃઢ થયો. આ શાળામાં અઢાર વર્ષથી નાની ઉંમરના વિદ્યાર્થીને ન લેતા.

ગ્રન્ડટ્વીગને પોતાની લોકશાળા ઊભી કરવામાં હજાર ઉપરાંત પાઉન્ડનો ખર્ચ થયો હતો, એટલે કોલ્ડ માત્ર સાવાસો પાઉન્ડમાં લોકશાળા કેવી રીતે કાઢી શકશે એ પહેલા તેને સમજાયુ નહિ. કોલ્ડે તો રિસબિસમાં થોડા એકર જમીન વેચાતી લીધી, તે પરના કાચું મકાનો પાડી નાખ્યા, અને તેના પર સાદામાં સાદા ઝૂંપડા ઊભા કર્યાં. આ મકાન ચણતી વખતે કોલ્ડે પોતે કડિયા તરીકે કામ કર્યું હતું. મકાનમાં એક શાળાનો ઓરડો, એક સુવા બેસવાનો ઓરડો અને ત્રીજું રસોડું. કોલ્ડ અને તેનો મદદનાર બન્ને કુંવારા હતા, એટલે પોતાના ૨૫ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ સાથે આ મકાનમાં જ સુતા. વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી ખાવાનું, રહેવાનું તેમ જ ભણતરનું માસિક ચાર શિલિંગ લવાજમ લેવાનું રાખ્યુ હતુ. ખાવાનું એટલું બધું સાદુ હતુ કે બધાય મળીને એક મહિને બાર જ રતલ ખાંડ વાપરતા હશે. સવારનો નાસ્તો પણ એવો જ સાદો. ચા કોફીનું તો નામ જ શાનું હોય? છતા આ વિદ્યાર્થીઓએ કોઈ દિવસ ખોરાક માટે ફરિયાદ કરી નથી. આવા કઠણ જીવનમાંથી પસાર થતા આ લોકો શાળે હતા. શિયાળામાં પડેલા ઘણાની ને દેશની અનેક વાતો કરતા કરતા ને રાત ક્યાં પસાર થઇ તેનું પણ તેમને ભાન ન રહેતું. કોલ્ડ આ વિદ્યાર્થીઓને પ્રભુની કૃપા અને માતૃભૂમિની મહત્તાની

વાતો કહેતો, અને આવી સર્વ વાતોમાં ઇશ્વર ઉપરનો તેનો ઊંડો સદ્ભાવ હમેશાં તરી આવતો.

કોલ્ડ જ્યારેજ્યારે પોતાના વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાતો કરતો ત્યારે ત્યારે જેમ જાણે એ વિદ્યાર્થીઓના સૂતેલા આત્માઓને સંબોધન કરતો હોય એમ લાગતું. એની ઝીણી ભૂરી આંખો એમના ઊંડાણ સુધી જેમ જાણે સ્પર્શ કરતી. તે ઘણી વાર કહેતો: 'લોકશાળાઓનો ઉદ્દેશ વિદ્યાર્થીઓના આત્મા સુધી પહોંચવાનો છે. વિષયોનું જ્ઞાન એ તો માત્ર સાધન અથવા માર્ગ છે.'

કોલ્ડનો પોશાક એટલો બધો સાદો હતો કે અજાણ્યા લોકો તેને માળી માની લેતા. અને છતાં પોતાના શરીરની તેમજ શાળાની તેને બહુ ચીવટ હતી. એક વાર એક મિત્ર કચરાવાળા લાકડાના જોડા ઉતાર્યા વિના શાળામાં દાખલ થયો, એટલે કોલ્ડથી ન રહેવાયું. 'પીટર! તમારા જોડા ઉતારી નાખ.' પીટરે કહ્યું: 'શું તમારો ઓરડો એટલો બધો સરસ છે કે આવા જોડાથી બગડી જશે?' કોલ્ડે જવાબ વાળ્યો: 'મારા ઓરડાની મને કિંમત નથી, પણ મારી બેન ઓરડો વાળે છે તેની મને કિંમત છે માટે તમને કહું છું.'

લોકોએ સાદાઈથી અને કરકસરથી રહેતાં શીખવું જ જોઈએ એવી કોલ્ડની દૃઢ માન્યતા હતી. તે ઘણી વાર કહેતો: 'માણસ ગમે તે ધંધો કરતો હોય કે છાણવાસીદું કરતો હોય, અને છતાં તેનું જીવન ઉચ્ચ હોય એ શું બનવાજોગ નથી? આ ભભકાદાર અને ખર્ચાળ રમતો એ શું ખરો સુધારો છે? જે લોકશાસનમાં માત્ર સ્થૂળ વસ્તુઓને મેળવવા પાછળ જ માણસ પોતાનું જીવન ગાળે એ લોકશાસન ને એ સંસ્કૃતિના કરતાં મારી લોકશાળાનું લોકશાસન વધારે ઊંચું છે, કારણ કે આ લોકશાળાના આદર્શમાં તો સાદા રીતરિવાજો, સાદું કરકસરવાળું જીવન અને સાથેસાથે બુદ્ધિ અને હૃદયની ઊંચી સંસ્કારિતા એ બધાય રહેલા છે.' કોલ્ડે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને સાદા રહેતા શીખવ્યું, તેમના લાખો રૂપિયા મોજશોખમાં ખરચાઈ જતા અટકાવ્યા, અને જીવનના રોજના કામમાં વધારે નીતિથી ચાલતાં શીખવ્યું. કોલ્ડને ખેતીવાડી સંબંધી કશું યે જ્ઞાન ન હતું, છતાં ડેન લોકોની ખેતીવાડી પર એની ભારે અસર હતી. ડેન લોકોનું માખણ દુનિયા પર પ્રસિદ્ધ છે તે ડેન લોકોના માખણ-સંઘોને આભારી છે તો કરતાં કોલ્ડ જેવા સાધુપુરુષોના જીવનને વધારે આભારી છે.

કોલ્ડ વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી બહુ ઓછી ફી લેતો એટલે તેને રાજ્યની મદદ માગવી પડી, અને આવી મદદ તેને મળી પણ ખરી. પણ તે એવી શરતે લીધી કે વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણમાં અધિકારીઓ જરાય દખલ કરે નહિ. કોલ્ડે ઘણી લોકશાળાઓ શરૂ કરવામાં સાથ આપ્યો હતો. પણ રોડીંગની શાળા તો કોલ્ડની પોતાની જ શાળા. એને માટેનું એનું મમત્વ ઠેઠ સુધી એવું જ રહ્યું. ઈ. ૧૮૭૦માં કોલ્ડ મરણ પામ્યો.

(છાત્રાલય) —નાનાભાઈ

દાંત અને દાતણ

દાતણ દાંતને માટે કસરતનું તેમજ મરદાઈનું બંનેનું સુંદર સાધન છે. આર્યો દાતણના ખૂબ હિમાયતી હતા. આયુર્વેદમાં તો દાતણની નાનીનાની વિગતોનું પણ ખૂબ વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે. દાતણને માટે બાવળ, લીમડો, વડ, આકડો, કણજી કે એવા જ બીજા ઝાડની કોમળ અને સીધી ડાખળીઓ વાપરવી. શહેરવાસીઓનાં કૃત્રિમ બ્રશ કરતાં આમજનોને સુલભ આ કુદરતી બ્રશ અનેક રીતે આવકારને પાત્ર છે. એમાંનો રસ દાંતના મૂળને ફાયદાકારક છે. ચાવવાથી કસરત તો મળે જ છે અને તે તાજા હોઈ ચિત્ત પણ પ્રસન્ન રહે છે. તાજા દૂધિયા દાતણને બ્રશ સાથે સરખાવાય જ શી રીતે? પીલવાનું ઝાડ 'ટૂથ-બ્રશ ટ્રી' કહેવાય છે, કેમકે એના રેસા પીંછી જેવા સખત ને સીધા બને છે. એ બ્રશનો જેને અનુભવ કરવો હોય તે કરી લે. અરેઠાનું દાતણ દાંત સાફ કરવામાં અજોડ છે. જેમ એની રાખથી વાસણો ચકચકિત બને છે તેમ એના દાતણમાં રહેલા ક્ષારોથી દાંતની સફાઈ પણ સારી થાય છે. આમ દરેક ઝાડના રસમાં પોતપોતાના વિશિષ્ટ ગુણો હોય છે, ને એ લાભ તો ફક્ત દાતણથી જ મળી શકે, બ્રશથી નહિ.

દાતણના કૂચા વડે એકેક દાંતને મૂળથી ટોચ તરફ ઘસવો. આગળ, પાછળ અને ઉપર એમ બધી બાજુએથી દાંત સાફ થવા જોઈએ. વળી કૂચાની સાથે કોઈ મંજન જરૂર વાપરવું. મંજનમાં કટકી જેવી નુકસાનકારક વસ્તુ હોવી જોઈએ. તલના શુદ્ધ તેલની સાથે દાતણના કૂચાનો ઉપયોગ દાંતને માટે ખૂબ હિતાવહ છે. ત્યાર પછી ઠંડા પાણીના ખૂબ કોગળા કરવા જોઈએ. એમ કરવાથી દાંતની વચ્ચેની જગાઓ સાફ થઈ જશે.

ગમે તેવું સારું પોષણ હશે અને માફકસર કસરત પણ મળી હશે, તોપણ જો સફાઈ બરાબર નહિ હોય તો દાંતના આરોગ્ય ઉપર ઘા પડવાનો જ, કેમકે અંધકાર અને ભેજ હોય ત્યાં જીવાણુઓ ઝપાટાબંધ વધે છે, અને મોંની અંદર આ બંને સગવડો છે. એટલે દાંતની વચ્ચે ભરાઈ રહેલી ખોરાકની કણીઓમાં ઉછરતા જીવાણુઓની વૃદ્ધિ સરળતાથી થાય છે અને સડો વધે છે. સડતા ખોરાકમાં ખટાશ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ખટાશ દાંતના સખત ભાગને કોરવા માંડે છે. શરીરના કોઈ પણ ભાગ કરતાં દાંતના ઉપલા પડમાં કુદરતે સખત કઠણાશ મૂકી છે. એને આ મામૂલી ખટાશ શું નુકસાન કરનારી છે એનો કાંઈ ભ્રમ સેવવાની જરૂર નથી, કેમકે કાયમના ઘસારાને લીધે 'કૂવા પરના કઠણ જે, પાકા તાળા પહાણ. દોરડીએ છેદાય છે' તેમ આપણા ગમે તેવા મજબૂત દાંત પણ આ જરાજરા ઉત્પન્ન થતી ખટાશને લીધે છેવટે ખવાઈ જાય છે. બીમાર દાંતોમાંના કેટલાકનો ટોચનો ભાગ ખવાઈ ગયો હોય છે, કેટલાકને બાજુમાં કાણું પડ્યું હોય છે, તો કેટલેક ઠેકાણે બે દાંતની વચ્ચેનો ભાગ તૂટી ગયો હોય છે. આ બધું તે તે જગાએ ખટાશના તત્ત્વોએ મેળવેલા વિજયનું જ પરિણામ છે. અને આ ખટાશનું મૂળ કારણ સ્વચ્છતાની ગેરહાજરી છે. દાંત ઉપરની છારી એ બીજું કંઈ જ નહિ, પણ કહોવાઈને કઠણ થઈ ગએલા પદાર્થોનું અસ્તર જ છે. આવાં અસ્તર ખાસ કરીને દાંતના વળાંકમાં, બાજુઓમાં અને ખૂણાખાંચાઓમાં જામે છે અને દાંતને નિર્બળ કરવા ઉપરાંત મોંને પણ ગંદુ કરી મૂકે છે. છારીનો આ ધૂળિયો કોટ દાંતનું રક્ષણ નહિ પણ ભક્ષણ કરનારો છે.

આઇસક્રીમ ને ઠંડાં પીણાં પણ દાંતના કઠણ પડ પર અવશ્ય ચીરા પાડે છે. અતિ ઠંડી અને અતિ ગરમીના જે નિયમો લોખંડી ખડકોમાં પણ તરાડો પાડે છે તે જ નિયમો દેહમંદિરના આ લોખંડી થાંભલાઓમાં અતિશય સૂક્ષ્મ તરાડો પાડે છે. સંકોચવિકાસનો આ મૂંગો માર દાંતને છેવટે તોડે છે ત્યારે જ જંપે છે. ગરમાગરમ ચા ને લહેજતદાર ઠંડાં પીણાં પીનારાના દાંત આ વાતની સાક્ષી પૂરશે.

ગળપણથી દાંત ખરાબ થાય છે એમ કહેવું તદ્દન બરાબર નથી. ગળપણનું ચીકણું અસ્તર દાંત ઉપર જામે છે, એમાં જંતુઓ જલદી પેદા થાય છે ને એને પરિણામે પરોક્ષ રીતે દાંતની તંદુરસ્તીની ઘોર ખોદાય છે. એટલે ગળપણ ખાવું ખરું, પણ ખાઈને તુરત જ પાણીથી ખૂબ કોગળા કરી દાંત સાફ કરી નાખવા. દૂધનું પણ તેમ જ સમજવાનું છે, એટલે દૂધ પીધા પછી પણ દાંતને સાફ કરવા જરૂરી છે.

ખોરાક ખાધા પહેલાં કોગળા કરીને દાંત સાફ કરો અને ખાધા પછી પણ કોગળા કરીને દાંતની વચ્ચે ભરાઈ રહેલી ખોરાકની કણિ-

ડાઓને દૂર કરવાનો નિત્યનિયમ રાખો. વળી રાત્રે સૂતી વખતે અને સવારે ઊઠીને તરત પાણીના ખૂબ કોગળા કરવાનું પણ ભૂલતા નહિ.

સોપારી અને પાનની કરચો દાંતની વચ્ચે ભરાઈને જે ગરબડ કરે છે તેનાં બૂરાં પરિણામો એ વ્યસનોના ભોગ થઈ પડેલાના દાંત જોઈને જાણી લેવા. પાનના કૂચા અને તમાકુના કૂચા ચાવનારાઓએ સ્ફટિક જેવા કુદરતી દાંતની જે કરુણ દશા કરી નાખી હોય છે તે જોઈને અફસોસ થયા વિના રહેતો નથી.

હોજરીનાં દરદોની પણ દાંત ઉપર અસર થાય છે તેથી અજીર્ણ, કબજિયાત વગેરેનું નિરાકરણ કરવું જોઈએ. કોઈ કહેશે કે હોજરીના દરદોના કારણ તરીકે તો દાંતની બીમારીને ગણાવી છે તેનો જવાબ એ જ કે કેવળ દાંતની સફાઈ રાખી એટલે અજીર્ણના બીજા કારણોનો નાશ થયો માનવાનો નથી. એવાં કારણો હોય ત્યાં સુધી અજીર્ણ તો ઊભું જ રહેવાનું. માત્ર એમાં દાંતનો ફાળો ઉમેરાવાનો નહિ એટલું જ.

[illegible] આવવાથી દાંતના મૂળ અને પેઢાં મજબૂત થાય છે. દાંતમાંથી પડતું લોહી અટકાવવાનો એ એક ઉપાય છે તેવી જ રીતે કાળા તલ ચાવવાનો પ્રયોગ પણ કરવા જેવો છે.

દરરોજ દાતણ કરીને તેલનો કોગળો ભરવામાં આવે તો દાંતની ઘણી ઘણી બીમારીઓ નાબૂદ થઈ જાય. આયુર્વેદમાં આ કોગળાને તૈલગંડૂષનું નામ આપેલું છે. આજે એ વિસારે પડેલી ચીજ છે પણ આર્યોની દિનચર્યામાં તેનું સ્થાન મહત્ત્વનું હતું. દાંતની બીમારીઓથી પીડાતા જગતને આ તૈલગંડૂષ આશીર્વાદ સમાન છે. પણ 'દરરોજ ૧ અધોળ જેટલા તેલનો ખર્ચ તેને પોસાય તેમ નહિ હોય!' હા, દાંતની બીમારીઓ થતી પીડા પોસાશે, તંદુરસ્તીની ઉતરાઈ થતી પોસાશે અને છેવટે થાકીને દાંતનો વિયોગ પણ સહન કરાશે, વળી કદાચ દંતમંજનો ને પેસ્ટોનું શરણ લેવાનું મન કરશે; પણ રોજના માત્ર ૧ પૈસાના તેલનું ખર્ચ ભારે પડશે! પરંતુ તેલના અનેકવિધ ગુણો તરફ ધ્યાન આપતાં તેનું ખર્ચ નજીવું જ માનવું જોઈએ.

દાંતનાં મૂળ અને પેઢાંને મજબૂત કરનાર તથા સ્નેહથી સ્નિગ્ધતા વધારનાર તૈલગંડૂષ સંબંધે મહર્ષિ ચરક કહે છે કે 'હમેશાં તેલનો કોગળો ભરવાથી જડબાંનું બળ અને અવાજની શક્તિ વધે છે, વદન ભરાવદાર થાય છે, ખોરાકના રસનું ભાન ઠીક થાય છે અને અન્ન ઉપર રુચિ રહે છે, કંઠ સુકાતો નથી તેમજ હોઠ ફાટવાની બીક રહેતી નથી. દાંતનો ક્ષય થતો નથી, પણ ને મજબૂત મૂળવાળા બને છે અને તેમાં કદી શૂળ મારતું નથી ખાટી વસ્તુ ખાવાથી તે અંબાઈ જતા નથી તેમજ ખૂબ કઠણ પદાર્થો પણ ચાવી શકે છે

દાંતના રોગોમાં કેટલીક વાર મૂળ પણ હાલી જાય છે તથા તેમાં પરુ પણ થાય છે દાંતના પેઢાં દાબતાં સડાવાળા દાંતના મૂળ આગળ એકાદું કે રક્તમિશ્રિત પરુ દેખાય છે. એને પાયોરિયા (દાંતનું પરુ) કહે છે. સુધરેલા જમાનાનો એ સર્વસામાન્ય રોગ છે

પોલાણવાળા દાંતની પીડા ખૂબ અસહ્ય હોય છે એના તાત્કાલિક ઉપાય તરીકે પોલાણમાં લવીંગનું તેલ, પીપરમીંટનું તેલ, કોકેન, કલોરલ અને કપૂરનું મિશ્રણ, કે કપૂર ઈલેમેટના ફૂલ અને અજમાનાં ફૂલ આ ત્રણનું મિશ્રણ, જલદ કાર્બોલિક ઍસિડ, ક્રિયોસોટ અને મરીનો અર્ક,—આ દવાઓમાંથી કોઈનું પણ ટીપું મૂકી શકાય છે. ઘણી વાર આમાંની એકે દવા ફાયદાકારક નીવડતી નથી ત્યારે કાયમી રાહત માટે દંતવૈદ્ય પાસે દાંતનું પોલાણ પુરાવી નાંખવાની જરૂર રહે છે પોલાણ સિવાયના દુખતા દાંતને ખેંચી નંખાવ્યા સિવાય બીજો ઉપાય નથી.

દાંતના પરુ માટે તૈલગંડૂષનો ઉપયોગ કરી શકાય કપૂર અને દીવેલનું મિશ્રણ દાંતે ઘસવાથી ફાયદો થવાનો સંભવ છે. ચૂનાના પાણીના કોગળા પણ ફાયદાકારક ગણાય છે

દાંત સંબંધી આટલું લખાણ સામાન્ય વાચકો માટે પૂરતું છે. એમાં કહેલી હકીકત સંબંધી વિચાર કરનારને એમાં આપણા સ્વાસ્થ્યરક્ષણનો એક કીમિયો બતાવેલો માલૂમ પડશે બાકી લાભ તો તેને જ થશે કે જે એમાં જણાવેલા નિયમોનું પાલન કરવા જેટલા ભાગ્યશાળી હશે

છેવટે આજે બોખી થતી દુનિયાને આર્યવૈદ્ય વાગ્ભટનો એક સુંદર ઈલાજ અજમાવવાની નમ્ર સૂચના કરીશું. તેથી ફાયદો તો થશે જ અને નુકસાન તો કંઈ પણ નહિ થાય.

दिने दिने कृष्णतिलप्रकुञ्चं समश्नता शीतजलानुपानम् ।
पोष शरीरस्य भवत्यनल्पो दृढीभवन्त्यामरणाच्च दन्ता ॥

દરરોજ કાળા તલ એક મૂઠી ખૂબ ચાવીને સવારમાં ખાઓ ઉપરથી શીતળ પાણી પીઓ. એમ કરવાથી શરીર ખૂબ પોષણ પામે છે અને મરણ સુધી દાંત મજબૂત રહે છે

(અભ્યાસગૃહ પત્રિકા) —ફુલાભાઈ મથુરભાઈ પટેલ

હિંદમાં વૈદકનો વિકાસ

દિવસે દિવસે વૈદકશાસ્ત્ર એટલી બધી શાખાપ્રશાખાઓમાં વહેંચાતું જાય છે કે એની એકેકી શાખા પણ વિશિષ્ટ જ્ઞાન માગી લે છે આજ સુધીનો એનો વિકાસ માનવશ્રમ ને સહનશીલતાની એક આકર્ષક કથા બની રહેલ છે.

સામાન્ય રીતે આપણી આધુનિક નજર એ વિકાસની પશ્ચાદ્ભૂમિ તરીકે યુરોપ તરફ જ નજર માંડશે એ માત્ર આપણા મનોદાસ્યનું જ પરિણામ છે. બાકી આપણા સદીઓ—પુરાણા ચરક સુશ્રુત વગેરે ભિષગ્વરોની કૃતિઓ અવલોકી જવાની આપણે તસ્દી લઈએ તો એ ભ્રમ તરત જ ભાંગી જાય એમ છે બ્રાહ્મણોના નિષેધ છતાં સુશ્રુતે અંગવિભાજન (સર્જરી)ને એના કાળમાં ઊંચી કક્ષાએ પહોંચાડેલું હતું યુરોપમાં અઢારમી સદી સુધી અજ્ઞાત રહેલી રોગપ્રતિકારક રસી (વૅક્સીનેશન) મુકાવવાની પદ્ધતિ હિંદુસ્તાનમાં ઠેઠ ઈ. ૫૫૦માં યે જાણીતી હતી. હિપ્નૉટિઝમ ને હિપ્નૉટિક થેરાપીને રોગનિવારણમાં કામે લગાડનાર પણ હિંદુઓ જ હતા. ત્યાંથી મિસરમાં ને પછી ગ્રીસમાં તેનું જ્ઞાન પહોંચ્યું

યુરોપ આજે વૈદકમાં આરબોનું ઋણી છે, અને આરબો હિંદના ઋણી હતા, એટલે પરોક્ષ રૂપે યુરોપ એ બાબતમાં હિંદનું જ ઋણી રહ્યું છે. પણ બૌદ્ધ કાળ પછી હિંદ સ્થિતિચુસ્ત બની ગયું એટલે એ વિભાગમાં કશી મૌલિક શોધખોળને અવકાશ ન રહ્યો યુરોપમાં તો એ કાળે એથીયે વધુ અરાજકતા વૈદકના ક્ષેત્રમાં પ્રવર્તતી હતી પણ પછીથી પાસ્ટર અને ત્યાર બાદ જેનરે એમાં જે ક્રાન્તિ આણી તેનો લાભ આજે આખું જગત ઉઠાવી રહ્યું છે.

જંતુશાસ્ત્ર અને પ્રતિરોધક વૈદકના વિકાસ પછી હિંદમાં પણ એ જ પાયે પ્રગતિ કરવાના પ્રયાસો થયા. ઈ.૧૮૯૯માં પ્લેગ માટેની પ્રયોગશાળા (પાછળથી હાફકીન ઇન્સ્ટીટ્યૂટ) સ્થાપવામાં આવી. ૧૯૦૫માં બૅક્ટીરીઑલૉજિકલ ડીપાર્ટમેન્ટ ખોલવામાં આવ્યું ૧૯૦૬માં કસૌલી મુકામે સેન્ટ્રલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ સ્થપાયું ને પાશ્ચર ઈન્સ્ટીટ્યૂટો ૧૯૦૭માં કુન્નુરમાં, ૧૯૧૫માં રંગૂનમાં ને ૧૯૧૭માં શિલોંગમાં સ્થપાયાં. ૧૯૨૦માં ઉષ્ણકટિબંધ (ટ્રૉપિકલ) વૈદકશાળા અને ૧૯૩૨માં અખિલ હિંદ જાહેર સુખાકારી અને આરોગ્ય સંસ્થા

ખોલવામાં આવી. એમાં 'હિંદી શોધખોળ બંગાળ સભા' તો હિંદના વૈદક સંશોધનમાં એક માર્ગદર્શક સમી જ છે.

મૅલેરિયા એ હિંદના સામાજિક આરોગ્યનો મોટામાં મોટો પ્રશ્ન રહ્યો છે, એટલે સ્વાભાવિક જ વૈદકીય સંશોધકોનું મોટા ભાગનું લક્ષ તેના પર જ કેન્દ્રિત થાય છે. આ હિંદમાંથી જ ગઈ સદીના અંતભાગે સર રોનાલ્ડ રૉસને મૅલેરીઆના મૂળરૂપ મચ્છરોની ભાળ લાગેલી અત્યાર સુધી એ દિશામાં ઘણું કાર્ય થએલું છે. શ્રી ક્રિષ્ણનની 'મંકી મૅલેરીઆ' અને 'બ્લૅક વૉટર ફીવર' પરની શોધખોળો મૅલેરીઆ સામેના સંરક્ષણમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપશે એમ મનાય છે

પણ કૉલેરાનું પણ હિંદ ઘર છે, એટલે એ પણ સંશોધનનો અગત્યનો વિષય બનેલ છે એ રોગના મૂળ પણ ૧૮૮૪માં હિંદમાં જ તેના જંતુઓ (Comma Bacillus)ની શોધ કરી કૉક નામના વિજ્ઞાનીએ ખોળી કાઢ્યાં. ત્યારથી એ રોગનાં અટકાવ, પ્રતિકાર ને નિવારણ એ સંશોધનની મુખ્ય દિશા રહેલી છે

પ્લેગ હિંદુસ્તાનમાં ઈ ૧૮૯૬માં ચીનમાંથી દાખલ થયો એની સામે મુંબાઈમાં ૧૯૦૫માં 'પ્લેગ રીસર્ચ કમિશન' નીમાયું ને ૧૯૧૩ સુધી એની કાર્યવાહી ચાલુ રહી આજના આપણા પ્લેગના જ્ઞાન માટે આપણે એ કમિશનના જ ઋણી છીએ.

પણ આ બધી પ્રવૃત્તિમાં આપણો પોતાનો ફાળો તો નાથ કું, ઓઝે, શૈત્ર એવા ગણ્યાગાંઠ્યા નામોમાં જ પર્યાપ્ત થઇ જાય છે એનું એક જ કારણ છે, અને તે આપણી પ્રાયોગિક વિજ્ઞાન પ્રત્યેની પરાઙ્મુખતા

દૂધમાંથી કાપડ

કપડાના શોખ પાછળ અને નવી નવી જાતની ફૅશન પાછળ મરી ફીટતી પશ્ચિમની પ્રજાએ ધાતુમાંથી, કાચમાંથી, લાકડામાંથી અને ન કલ્પી શકાય તેવી એવી જ બીજી ચીજોમાંથી કાપડ બનાવવાના અખતરા કર્યા છે પણ આ બધામાં વધુ વિસ્મય પમાડે એવી એક શોધ દૂધમાંથી કાપડ બનાવવાની છે

થોડાક વર્ષો પર ઈટાલીમાં દૂધમાંથી કાપડ બનાવવાની શોધ થઈ નવું ગપ્પુ લાગે એવી આ વાત સાવ સાચી છે. આ નવી રીત પ્રમાણે બનતું કાપડ ઊનના કાપડ જેવું ગરમ હોય છે, અને જે દૂધમાંથી એ બનાવવામાં આવે છે તેમાંથી પહેલાં માખણ છૂટું પાડવામાં આવે છે આમ દૂધમાંથી માખણ અને કાપડ એક સાથે મેળવી શકાય છે લગભગ પાંચ મણ દૂધમાંથી નવ શેરેક જેટલું માખણ છૂટું પાડ્યા પછી બાકી વધેલા ઉપયોગ વગરના પદાર્થમાંથી લગભગ ચૌદ શેર જેટલું કાપડ મેળવી શકાય છે આ કાપડ ગરમ હોવા ઉપરાંત 'વૉટરપ્રુફ' પણ હોય છે ટાઢ અને વરસાદ બન્નેમાં કામ લાગે તેવા ઇટાલિયન ઓવરકોટ આ જાતના કાપડમાંથી બનાવવામાં આવે છે. ગરમી વખતે પહેરવાના મુલાયમ વૉટરપ્રુફ કપડાં પણ આમાંથી બનાવી શકાય છે

ઇટાલીનું ગરમ કાપડ આપણે ત્યાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં વપરાય છે ખાસ કરીને ઇટાલિયન 'બ્લૅંકેટ' (ધાબળા)નો આપણે ત્યાં ખૂબ વપરાશ છે. ઇટાલીનું દરેક જાતનું ગરમ કાપડ પણ હિંદમાં આયાત થાય છે આ બધામાં દૂધનું કાપડ બીજા કાપડની સરખામણીમાં ઓળખવું મુશ્કેલ છે, કારણકે તે બીજા કાપડ જેવું જ હોય છે અને ખમીસથી માંડી કોટ બનાવવા સુધીના દરેક કામમાં વાપરી શકાય તેવા જુદાજુદા પોતમાં એ તૈયાર કરવામાં આવે છે

—ડી. ડી બારોટ

કપૂર

કપૂરનો આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર શરૂ થયો ૧૫મી સદીમાં ચીન નજીકના ફૉર્મોસા ટાપુ પર એના ઝાડ થાય છે એમાંથી ઝરતો મીઠો રસ માઈલો સુધીની હવાને સુગંધિત બનાવી મૂકતો એ પરથી ચીનાઓએ એ રસ એકઠો કરી તેની પતરીઓ પાડવા માંડી પછી તો હિમકણી જેવી એ કપૂરની ગોટીઓ હિંદ, અરબસ્તાન, મિસર ને યુરોપથી ઠેઠ અમેરિકાસુધી પહોંચી ગઈ ને આજે જુદાજુદા વ્યાપારિકસના ઉદ્યોગોમાં અમેરિકા એનો લાખો મણ ઉપાડ કરે છે.

આ ઔદ્યોગિક માંગનો, ઇ ૧૮૯૫માં ફૉર્મોસા છીની લઈને જાપાને ખૂબ લાભ ઉઠાવ્યો પણ પછી અમેરિકાને માલૂમ પડ્યું કે એના દક્ષિણ પ્રદેશમાંના પાઈન વૃક્ષોમાંથી પણ એ કપૂરના વૃક્ષો (Cinnomomum Camphora) જેવો જ રસ ઝરે છે એ રસ ને નીકાયનોમાં અમૂલ્ય નીવડેલું ટર્પેન્ટાઈન. ટર્પેન્ટાઈનમાંથી હાઇડ્રોક્લૉરિક ઍસિડ પસાર કરતાં ચીનના સદાચિનોનાં દિલ બહેલાવનારું શુદ્ધ કપૂર જેવો જ ખુશબોદાર પદાર્થ નીપજ્યો. આજે અમેરિકામાં ડ્યુ પૉ કંપનીએ મેરીલૅન્ડ સંસ્થાનમાં ડેલાવેર નદી પર એ બનાવટી કપૂરના મોટા કારખાના ઊભા કરી જાપાનનો ઈજારો તોડી પાડ્યા છે

શામ્વા (શૅમૉય) લેધર

આપણે પેટ્રોલ ગાળવાના કામમાં વપરાતા ચામડાને શૅમૉય લેધર કહીએ છીએ, પરંતુ તે ચામડું શૅમૉય (ખરૂં નામ 'શામ્વા' છે) નામના પ્રાણીનું નથી હોતું ઘેટાના ચામડાની અંદરની બાજુને ચોક્કસ રીતે કમાવવાથી તે બને છે. શૅમૉયને મળતા રોમન શબ્દનો અર્થ ચામડું છે અને ડચ શબ્દ નૅગ એટલે 'સુંવાળું' થાય છે આમ રોમન અગર ડચ શબ્દ ઉપરથી 'શૅમૉય લેધર' શબ્દ બન્યો હોવાનો સંભવ છે પરંતુ તે શામ્વા નામના પ્રાણીનું ચામડું નથી હોતું (હિં;)

પંચતંત્રની વાર્તાઓ

(અનુ૦ પાછળના પાન ૩૭૦થી) જાણીને શિયાળ બોલ્યો, 'ભાણેજ, ભાણેજ, એ સિંહ આવે !' આ સાંભળીને ચિત્તો નાઠો

ચિત્તાએ કરેલા ચીરા આગળથી શિયાળ માંસ ખાય છે, ત્યાં કોઇ બીજો શિયાળ આવ્યો એને તુલ્યપરાક્રમ જાણીને ચતુરક આ શ્લોક બોલ્યો:

એકને વંદના સારી ભેદથી શૂર સાધવા।
અલ્પદાનથી નીચ સમશક્તિ પરાક્રમે॥

બીજા શિયાળ ઉપર તૂટી પડ્યો, ને એને મારીને ચિરકાળ હાથીનું માંસ સુખેથી ખાધું.

એટલે તું પણ સ્વજાતીય શત્રુનો યુદ્ધમાં પરાભવ કર, નહિ તો એને હાથે તારો વિનાશ છે '

આ સાંભળીને મગર ગયો, પોતાના ઘરમાં પેઠેલા મગર સાથે વિગ્રહ કરીને એને માર્યો, ને પોતાનું ઘર પાછું હાથ કર્યું.

ઇતિ લબ્ધપ્રણાશ નામે ચોથું તન્ત્ર સમાપ્ત

દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી

ઘરાક-મારે એક પાજરૂ જોઈએ છે

વેપારી—હા સાહેબ, પધારોને

ઘરાક—જરા જલદી કરજો મારે તરત બદની બસ પકડવી છે

વેપારી—(માથુ ખંજવાળતો) સાહેબ, એવડું મોટું પાંજરૂ તો અમારી પાસે નથી !

આ મહિનો (ડિસેમ્બર) ઇતિહાસમાં

તા. ૪ વિખ્યાત અંગ્રેજ સાહિત્ય-પ્રતિભા ટોમસ કાર્લાઇલનો જન્મ-ઇ. ૧૭૯૫

તા. ૭ મ્હેસુરના સિંહ હૈદરઅલીનું અવસાન-ઇ. ૧૭૮૨

તા. ૧૦ પ્રોફેસર પી. રંગાનંદ મુદલીઆરનું અવસાન-ઈ. ૧૮૯૩. મદ્રાસની પ્રેસીડેન્સી કૉલેજમાં ગણિતશાસ્ત્રના વિખ્યાત પ્રાધ્યાપક અને સંસ્કારી શિક્ષણશાસ્ત્રી.

તા.૧૧ રાઘોજી ભોંસલે ત્રીજાનું અપુત્ર અવસાન-ઈ. ૧૮૫૩; જેને પરિણામે અંગ્રેજોએ નાગપુર અંગ્રેજ હકુમતમાં જોડી દઇને નિઝામના રાજ્યને ચોમેરથી પોતાના પ્રાંતો વડે સાંકળી લીધું અને મુંબાઈ-કલકત્તાનો સુવાંગ માર્ગ સરળ કરી નાખ્યો.

તા.૧૪ અમેરિકન પ્રજાસત્તાકના પહેલા પ્રમુખ જ્યૉર્જ વૉશિંગ્ટનનું અવસાન-ઇ ૧૭૯૯

તા. ૧૭ દક્ષિણ અમેરિકાને સ્વાતંત્ર્યની ધૂંસરીમાંથી છોડાવનાર સાઇમન બોલીવારનું અવસાન-ઇ. ૧૮૩૦

તા. ૨૪ અમેરિકા અને ગ્રેટબ્રિટન વચ્ચે સુલેહની સંધિ થઈ-ઇ. ૧૮૧૪

તા. ૨૭ 'એસેઇઝ ઑફ ઇલિયા'થી અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પ્રખ્યાત, અંગ્રેજ નિબંધકાર ચાર્લ્સ લૅમ્બનું અવસાન-ઈ. ૧૮૩૪. (કુમારવયના વાચકોમાં 'લૅમ્બ્ઝ ટેઈલ્સ ફ્રૉમ શેક્સપીઅર'થી કદાચ તેનું નામ વધુ જાણીતું હશે. એક કાળે એ લોકપ્રિય વાચન ગણાતું)

આ માસની વ્યક્તિવિશેષ

ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ

ગુજરાતી પત્રકારત્વમાં આગલી હરોળમાં ઊજળું નામ મૂકી જનાર, અને આજે પણ ચાલી રહેલા જાણીતા 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિકના સ્થાપક ને આદ્ય તંત્રી શ્રી ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઇનો જન્મ સુરતમાં, ગ્રંથશૂરવીર ને મજબૂત બાંધાના, લશ્કરી નોકરી કરતા પિતાને ત્યાં, ઇ ૧૮૫૩ના ઑગસ્ટની ૨૩મી તારીખે થયો હતો એમની માતાનું નામ પ્રાણકુંવર. તદ્દન સામાન્ય આર્થિક સ્થિતિમાં ગામઠી નિશાળે ભણી ૧૮૬૬માં તે અંગ્રેજી શાળામાં દાખલ થયા, પણ ભૂમિતિ જેવા વિષયો પર કંટાળો આવવાથી શાળામાંથી છટકી જઈ તાપી નદીને તીરે જઇ રખડતા અથવા બાવાજીના મંદિરમાં કથાશ્રવણ કરતા. ૧૩ વર્ષની વયે ૧૦ વર્ષની દીવાળી સાથે તેમનું લગ્ન થયું. ઇ. ૧૮૭૨માં તેમણે પિતા ગુમાવ્યા અને ઈ. ૧૮૭૫માં ડિપાર્ટમેન્ટલ પરીક્ષા પાસ કરી. નાની અવસ્થામાંથી જ તેમને મુદ્રિત ને હસ્તલિખિત

પુસ્તકો વાંચવાનો ઘણો શોખ હોઇ, તે સમયે મળતું એકેએક પુસ્તક તેમણે વાંચી નાખ્યું હતું ઈ ૧૮૭૨-૭૪ના અરસામાં તેમણે ભક્તરાજ માણેકલાલ જમનાદાસની સાથે મળીને પુરુષોત્તમમાસની કથા વ્યાસજી પાસે સાંભળી, છપાવી, અખબારજીવનમાં પહેલાં પગલાં માંડ્યાં એમની અભ્યાસાભિરુચિ એટલી બધી ઉત્કટ હતી કે એક સમય પુસ્તક ખરીદવા માટે એમની પાસે પૈસા ન હોતા નવલરામનું મેઘદૂત એક મિત્ર પાસેથી માગી લઈ તેની નકલ કરી લીધી હતી અને ૧૮૭૬માં મુંબાઈમાં 'આર્યમિત્ર' ને 'મુંબઈ સમાચાર'માં થોડો સમય અનુભવ લીધા બાદ સુરતમાં માસિક રૂપિયા ૫૦ની મદદ મેળવી તેઓ બાપીકા ઘરમાં રહેવા લાગ્યા, પરંતુ ત્યાં માતા સાથે ઝઘડો થતાં એ ઘર પણ છોડવું પડ્યું મુંબાઈમાં ઇ ૧૮૭૮ના જાન્યુઆરીથી શારદાપૂજક મંડળ તરફથી 'સ્વતંત્રતા' માસિક પ્રકટ કર્યાં પછી તેમાં, તે સમયના પ્રમાણમાં, તીખા લેખો લખવા માટે તેમની ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ સર ફિરોજશાહ મહેતાના કુનેહપૂર્વકના બચાવથી તેઓ ઊગરી ગયા હતા પણ તેમનો પત્રકાર તરીકેનો આત્મા હણાયું મનાતો હતો. તેઓ પૈસે-ટકે ખુવાર થતા હતા છતાં સસરાનું માસિક રૂપિયા પચાસનું લૂખું ખાઇને જીવન ગુજારવું તેમને આકરૂં લાગતું હતું એક ધ્યેયનિષ્ઠ ને સત્યવીર પત્રકારને પત્ર વગર બીજું સૂઝે પણ શું ?

ઈ.૧૮૮૦માં મુંબાઇમાં, સર મંગળદાસ નથુભાઈની ઈચ્છાથી, ઈચ્છારામ ભગવાનદાસ દલાલ મારફત, ખાદા ઈચ્છારામને પણ નાણીમાં ઘાલીને મુંબાઇ લઈ જવામાં આવ્યા ને એમના તંત્રીપદે આઠ પાનાંના સ્થૂળ દેહસ્વરૂપે ઇ ૧૮૮૦ના જૂનની છઠ્ઠી તારીખે 'ગુજરાતી' પત્રનો જન્મ થયો ઇ ૧૮૮૪માં ઇચ્છારામે ગુજરાતી પ્રેસ સ્થાપ્યું અને મંગળદાસે રૂ ૩૦૦૦ની મદદ કરી. ઈ ૧૮૮૫માં રાજકીય મહાસભા સાથે ઇચ્છારામે 'ગુજરાતી' પત્રની નીતિ એક કરી ને સર ફિરોજશાહને પોતાના ગુરુ બનાવ્યા 'હિંદ અને બ્રિટાનિયા'નું રાજકીય પુસ્તક ભેટ આપવાથી 'ગુજરાતી'ની ગ્રાહકસંખ્યા જે ૬૦૦ની હતી તેણે ૨૫૦૦ ઉપર કૂદકો માર્યો ગુજરાતી પત્રનું સ્થૂલ કલેવર પણ ૧૬ પાનાથી વિસ્તરીને ૨૪ પાનાનું બન્યું એ પુસ્તકની કીર્તિ તો પરદેશમાં પણ પ્રસરી હતી

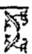
ચટણીપડતીના અનેક ખાડાટેકરા વટાવ્યા પછી ઇ ૧૯૦૪માં ઈચ્છારામ 'ગુજરાતી' અંગેના દસ હજાર રૂપિયાના દેવામાંથી મુક્ત થયા સં ૧૯૪૮ની સાલથી તેમણે, આખા ગુજરાતના ઘેરેઘેર જાણીતા થએલા, શુદ્ધ કાર્તિકી પંચાંગનું પ્રકાશન શરૂ કર્યું, જે હજી વર્ષોવર્ષ બહાર પડતું રહ્યું છે ને પછી છાપખાનામાં પડતી બીબાની મુશ્કેલી ટાળવા તેમણે બીબાં ઢાળવાની સ્વતંત્ર 'ગુજરાતી ટાઇપ ફાઉન્ડ્રી' કાઢી, જેમાં તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર મણિલાલ ઇચ્છારામે ખૂબ રસ તથા મહેનત લઇ તેને પશ્ચિમની અદ્યતન ઢબ ઉપર કામ કરતી બનાવી

ઈ. ૧૯૨૦ના જૂનમાં 'ગુજરાતી' પત્રની ૨૫ વર્ષની કારકીર્દિનો રૌપ્ય મહોત્સવ ઊજવવામાં આવ્યો. પત્રના દીવાળી અંકો કાઢવાની તથા ઐતિહાસિક નવલો ભેટ આપવાની પ્રથા ગુજરાતી પત્રકારત્વમાં શરૂ કરવાનું માન પણ એમને જાય છે ૧૯૧૦માં પ્રેસ-ઍક્ટને અંગે રૂ ૨૫૦૦ની જામીનગીરી સરકારને ભરવી પડતાં તેમને આઘાત લાગ્યો ત્યાર પછી તબિયત પણ લથડી ને ૧૯૧૨ના ડિસેમ્બરની પાંચમી તારીખે એમનો દેહ પડ્યો

તેઓ ધર્મનિષ્ઠ, તત્ત્વપરાયણ અને ગુજરાતના આદ્ય નીડર પત્રકાર હતા. સુરતમાં રેલ અને આગ વખતે, રાજકીય મહાસભા સમયે, દુકાળ પ્રસંગે, તથા હાન્સવાલના હિંદીઓ માટે લોકહિતાર્થે ફંડો એકઠાં કરવામાં પણ તે મોખરે રહ્યા હતા. ને ઉપરથી તેમના કહાર ને લોકહિતેચ્છુ હૃદયની પ્રતીતિ થાય છે. તેમણે સંશોધિત, મૌલિક ને અનુવાદિત ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેમાં ચંદ્રકાંતના ૩ ભાગ, 'હિંદ અને બ્રિટાનિયા', વાલ્મીકિ રામાયણ, 'કાદંબરી', કથાસરિત્સાગર' વગેરે મુખ્ય છે

ઉપાડ પેલો, ધાને પ્હેલો, દુનિયા તારી વાટ જુએ;
પાડો લોક પછાડે માથે, તો યે મેલું પાટ પુએ

—રમણલાલ સોની

દુર્વાસા સ્વભાવવાળી ઇરાનની રાણી ફ્રેડેરીકને, જીતની આટમાં ઊભેલા બે સિપાઈઓ કેઇ કારમુશ્કેર ગાળો આપતા હતા તે જોઇ અને એના પ્રધાનોએ સાંભળી, એટલે એક પ્રધાન બોલ્યોઃ 'આપની આજ્ઞા હોય તો દગાખોર ને હરામખોર એમને ઠાર કરીએ.' રાણી બોલી. 'ના, ના; એવું ન કરતા મને ક્રોધ ચડ્યા છે ખરો, પણ આખી જિંદગીમાં એક વખત પણ મેં ક્રોધ કર્યો હતો એટલો અપવાદ તો ભવિષ્યને માટે રહેવા દો!'

અનેકાર્થી શબ્દ કાટ=ધાતુ પર લાગતો વિકાર-મેલ, ઇમારતી લાકડું, સામો દાવ આપવા પ્રતિસ્પર્ધી, નડતર કે આડ, નાશ આપવા ધારણ વળવો તે, ધ્રને થા પડેલો માણસ

મ્હેવનોના અર્થ 'શેઠની શિખામણ ઝાંપા સુધી'—કાંઈ અપમાનિયો કે હલુ જ માનનાર માણસ, અગર તો કોઈ સ્વાશ્રય, જેને દીધેલી શિખામણની કાંઈ અસર થતી નથી અને પોતાને સૂઝે તેમ જ કરે છે, તેવ ના પ્રસંગ માટે વપરાતી આ કહેવત પાછળની નીચેની વાર્તા તો તેનો ખરો અર્થ એવો દર્શાવે છે કે મોટેરાની શિખામણ ગમે તેવી સોનાની હોય તો યે તેને આચરણમાં મૂકનાર માણસ બુદ્ધિશાળી ન હોય તો એ શિખામણ કાંઈ કારગત થતી નથી. એક શેઠે મુનીમને જકાત લેવા દિલ્હી મોકલ્યો ને ઠેઠ ઝાંપે વળાવવાની વેળા સુધી તેને સૂચનાઓ ને શિખામણો આપ્યા જ કરી આથી મુનીમે ગર્વ કર્યો કે 'શેઠની શિખામણો ઝાંપા સુધી જ રહેવાની છે, અને તો ત્યાં બુદ્ધિ સુઝાડશે તે જ પ્રમાણે વર્તવાનું રહેશે.' આથી શેઠે પોતાનું અપમાન સમજી, મુનીમનું દિલ્હીમાં કામળ કાઢવા, ત્યાંના પોતાના આડતિયા મારફત, બાદશાહને ભેટ ધરવા સારુ જે દાબડો મુનીમે મોકલ્યો તેમાં વાળાની બીંદડી મૂકી પણ તેથી અપમાન સમજી ક્રોધે ભરાએલા બાદશાહને મુનીમે ચતુરાઈથી એવો તો ઉત્તર આપ્યો કે બાદશાહે ખુશ થઈ મુનીમને ઇનામ આપ્યું તથા તેણે ખરીદેલા માલની જકાત માફ કરી, જેથી શેઠને પણ ફાયદો થયો અને શેઠે કબૂલ કર્યું કે શેઠની શિખામણ નહિ પણ માણસની બુદ્ધિ જ ખરે વખતે કામ લાગે છે એને મળતી બીજી કહેવતોઃ 'પૂછીએ સૌને, પણ કરીએ મનફાવતું,' 'ધણીને સુઝે ઢાંકણીમાં, પડોશીને આરસીમાં,' 'આપબુદ્ધિએ જયજયકાર, પારકી માને પ્રલયકાર'

ઘણા દેશોને રસ્તાઓ પાસે બે પાટાની વચ્ચે આ પ્રકારનો પાકો ચણતરનો ખાડો કરેલો જોવામાં આવે છે તેથી ઘણાને કુતૂહલ થાય છે. એન્જિનના અંદરના ભાગને તપાસવા, સાફસૂફ કરવા કે કાંઈ ભાંગફોડ હોય તેની મરામત કરવા માટેની સગવડના માટે આ યોજના હોય છે એ ખાડા પર એન્જિનને ઊભું રાખી, ડ્રાઈવર ખાડામાં ઊતરીને ઉપર નજર કરે છે એટલે એન્જિનના બધા ભાગ સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે અને પોતાનું કામ કરી શકે છે.

અભિનયગમત

કોઈ પણ રકમ ધારો પછી તેની ઉપર તમારી ઇચ્છા પડે તેટલા આંક ચડાવો હવે એ આખી યે રકમને બે વડે ગુણો. જે રકમ આવે તેનો એક અંક સુધી સરવાળો કરી, આવેલી રકમમાંથી બાદ કરો. જે રકમ આવે તેમાં ધારેલી રકમ સાથે ચડાવેલા આંકડાવાળી આખી યે રકમ ઉમેરો જે આવે તેનો એક-અંકી સરવાળો કરી, તેને ખમણો કરી, (ફરી થતો હોય તો એક અંક સુધી સરવાળો કરી) આવેલી રકમમાં ઉમેરો આવે તેને ત્રણ વડે ભાગો ભાગમાં જે આવે તે તમારી ધારેલી રકમ સાથે આંકડા ચડાવેલી આખી સંખ્યા હશે એ રકમમાંથી જેટલા આંક ચડાવ્યા હોય તેટલા કાઢી નાખો બાકી વધે તે તમારી ધારેલી સંખ્યા!

—કાન્તિલાલ મ. જોષી

હિંદુસ્તાનના પોસ્ટખાતાએ મની ઑર્ડરનો વ્યવહાર ઇ. ૧૮૮૦થી શરૂ કર્યો

ફ્રાન્સ ઘોડિયા ખાતર ૩૦૧ વર્ષનો સંગ્રામ ફ્રાન્સના રાજા લૂઈ સાતમાની રાણી એલીઆનોર, વધના દાયજા તરીકે દક્ષિણ ફ્રાન્સના ગીન અને વોઈટૂ નામના પ્રાંતો પોતાની સાથે લાવેલી રાજા લૂઈ ક્રુઝેડના ધર્મયુદ્ધમાંથી પાછો આવ્યો તે વખતે તેણે પોતાની દાઢીના ઘોડિયા ઉતરાવી નાખ્યા તે રાણીને ગમ્યું નહિ, તેથી તેણે જાહેર કર્યું કે હવે પોતે તેને ચાહી શકશે નહિ. આ પરથી તેણે છૂટાછેડા લીધા અને દાયજામાં આણેલા પોતાના પ્રાંતો પોતાને કબજે લઇ, ઇંગ્લંડના રાજા હેનરી બીજાને પરણી તેને તે ભેટ કર્યા આથી લૂઈએ ઇંગ્લંડ સામે લડાઈ જાહેર કરી, જે ૧૧૫૨થી ૧૪૫૩ સુધી ચાલી

ઑસ્ટ્રેલિયા (ઑસ્ટ્રેલિયા)ના ન્યૂસાઉથવેલ્સ, હૅન્ટ્સી નામના માણસનો ત્રણ વરસનો છોકરો ઘાસનું બી રમતમાં ગળી ગયો, જે ત્રણ વરસ પછી તેના કાનમાંથી નીકળેલું!

જે જુદાજુદા અવાજને આધારે રચાયા હોય અને જેના ઉચ્ચાર વડે તેના અર્થનો ભાવ જાગ્રત થાય, એવા શબ્દોને અંગ્રેજીમાં Onomato poetic words કહે છે એવા થોડા શબ્દો આ નીચે આપ્યા છે

થરથરાટ, છમછમ, ઝણઝણાટ, ધમધમાટ, કડાકા, ઝપાઝપી, તનમનાટ, ધૂંધવાટ, હણહણાટ, ચૂંચણું, ખરબચડું, ઝગઝગાટ, રુમઝુમ, ઘુઘરૂ, સુસવાટ, ખખડાટ, ભજન, ઝરમર, રકઝક, ફફડાટ, સડસડાટ, ફુંફાડો, ખળખળ, ઝબકારો, ખણખણ, (રૂમઝુમ?), છનનન, ધામધૂમ,

—સા. છ. પચાલ

ઑસ્ટ્રેલિયાના મેલ્બર્ન બંદરમાના દરિયાઈ જાનવરીઓના સમુદ્રસ્થાનમાં દરિયાઈ પક્ષીઓમાંથી બનાવેલો એક ઢગલો છે

બચ્ચાને ચણ ખવડાવતી માદા' શ્રી આબીદ્રસિંયા સૈયદે પશુજીવનમાંથી ઝડપેલી એક વિરલ ક્ષણ આવા ચિત્રો ઘણા મુશ્કેલ અને અપ્રાપ્ય હોવાથી ફોટોગ્રાફીની દુનિયામાં તેની ઊંચી કિંમત અંકાય છે. આ ચિત્ર માટે તેના કર્તાને દેશપારની હરીફાઈમાં ઇનામ મળ્યું હતું.

જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર ૧૯૪૨————વાર્ષિક સાંકળિયું————સળંગ અંક ૨૧૭થી ૨૨૮

મુખ્ય ચિત્રો

પૂર્ણરંગી

એકરંગી

ઇચિંગ, લીનોકટ, શિલ્પ, માટીકામ વગેરે

કાર્ટૂન (સંસારદર્શન ચિત્રાવલિ)

ચિત્રજ્ઞાનમાળા

ફોટોગ્રાફો

ટપાલની ટિકિટો (શ્રી હરિલાલ જૈનના સંગ્રહની)

કાવ્યો

જીવનચરિત્ર

ચરિત્રરેખા

પરિચયરેખા

'જીવી જાણનારા' વિભાગ

'માસની વ્યક્તિવિશેષ'

નાટિકા

વાર્તાઓ

નવલિકાઓ

વિજ્ઞાનકથા

આનંદકથા

નાની વાતો

લેખો

નિબંધિકાઓ

ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ

વિજ્ઞાન

ભૂગોળ (સંસારના શહેરો)

બીજા લેખો

વિભાગીય લેખો

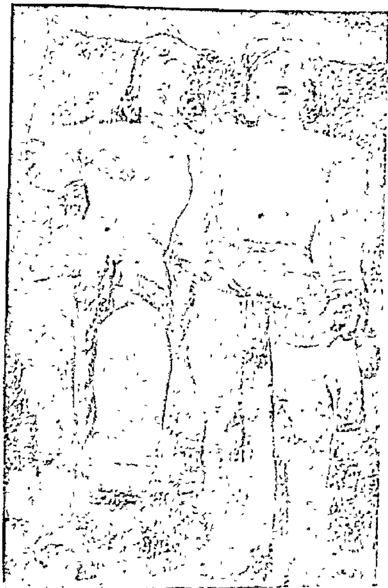
માધુકરી

કાવ્યકંડિકાઓ

જીવનપરિચય

ઇતિહાસ—ભૂગોળ અને પુરાતત્ત્વ

(અનુસંધાન સામેની પ્લેટ પાછળ)

કાર્લી ગુફાની પરસાળમાંનું ભાસ્કર્ય-શિલ્પ (ફોટો-[illegible])

કાર્લી ગુફાઓની ઐતિહાસિક અવસ્થા ઇ.સ.ના પહેલા કે બીજા સૈકામાં પડે છે ત્યાની શુંગ ગુપ્ત અને પ્રથમ આંધ્રકાળની ભાવના કે પ્રબળ સ્વાતંત્ર્ય કરવાની ભાવના શિલ્પ-સૌંદર્યની રેખાઓને ઉપસાવતા ઉપસાવતા ભારતના આ ભાસ્કર્યો (અને શિલ્પો)મા પાષાણ યુગની પ્રબળ ભાવના કરવાની ભાવના વિશેષ છે. આપણી સમક્ષ જે યુગલમૂર્તિ છે તે ગુફાના ચૈત્યભવનના દ્વારની પેઠે નહીં રાજવંશની હશે. આ યુગના શિલ્પમાં આકૃતિઓ સ્થૂળ છે. ઉઠાવ અને સુરેખતા એ મુખ્ય લક્ષણો છે. ઘૂંટણ સુધીના વસ્ત્ર પહેરેલા પુરુષના માથે પાઘડી, કાનમાં કુંડળ છે અને નારીનું શરીર સુડોળ છે. બંને નરનારીઓમાં પ્રતાપી ભવ્યતા છે. પુરુષે નાની ગુથીના પતાનું લંગોટિયું પહેર્યું છે અને નારીનું શરીર સુગઠિત છે. તેના શરીર ઉપર એક મોટું વસ્ત્ર પહેર્યું હશે. આ શિલ્પો ઉપર અવસ્થાથી ભારતીય વસ્ત્રો તથા અલંકારો બનાવવામાં આવતા. આના ભાવથી એ શિલ્પોના પુનિતાની ભાવના બહાર આવે છે. આધાર કળાની દેશ પર પ્રસાદ થયા છે.

વિવિધ પ્રસંગોને સ્મરણાંકિત કરતી ટિકિટો (શ્રી કાન્તિલાલ મો. ગાંધીના સંગ્રહમાંથી)

પહેલી હાર (૧) ઈ. ૧૯૩૯માં પોર્ટુગાલના પ્રમુખે પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનોની લીધેલી મુલાકાતના સ્મરણમાં મોઝામ્બિક સંસ્થાને કાઢેલી ટિકિટ (૨) ઑર્લિયન્સના ઘેરાને ૫૦૦ વર્ષ પૂરાં થયાના પ્રસંગે ફ્રાન્સે કાઢેલી ટિકિટ, (૩) ત્રિકોણ ટિકિટ–પોર્ટુગાલના પ્રમુખની મુલાકાતના સ્મરણની બીજી ટિકિટ, (૪) ૧૯૩૨માં જીનીવામાં ભરાયેલી નિઃશસ્ત્રીકરણ પરિષદની યાદમાં સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડે કાઢેલી ટિકિટ, (૫ તથા ૬) અનુક્રમે વાસ્કો-ડા-ગામા અને આલ્ફોન્સો આલ્બુકર્કના સ્મરણમાં નીકળેલી પોર્ટુગીઝ હિંદની ટિકિટો,

બીજી હાર (૧) સંત સ્ટીફનના સ્મરણમાં હંગેરીએ કાઢેલી ટિકિટ, (૨) ૧૯૨૦માં ઈંગ્લાંડથી અમેરિકા જઈ વસેલા પ્રથમ વસાહતીઓના આગમનની ત્રિશતાબ્દિ વખતે અમેરિકાએ કાઢેલી ટિકિટ, જેમાં એ વસાહતીઓને લઈ જનાર 'મેફ્લાવર' જહાજનું ચિત્ર છે (૩) ૧૯૨૯માં લંડનમાં ભરાયેલી 'પોસ્ટલ યુનિયન કૉંગ્રેસના સ્મરણમાં ઇંગ્લંડે કાઢેલી ટિકિટ, (૪) ૧૯૩૬માં ટાસ્માનિયા અને ઑસ્ટ્રેલિયા વચ્ચે શરૂ થયેલા સમુદ્રગત ટેલિફોન વ્યવહારના પ્રસંગને સ્મરણાંકિત કરતી ટિકિટ (૫) અમેરિકન સંસ્થાનોમાં છાપખાનાની સ્થાપનાની ત્રિશતાબ્દિ વખતે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સે કાઢેલી ટિકિટ

ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

ડાબી બાજુથી (૧) 'શિક્ષા'–શુકદેવ ભચેચ (અમદાવાદ) ત્રીજું ઈનામ, (૨) 'અકસ્માત'–નવનીત શાહ (અમદાવાદ) પ્રોત્સાહનનું ઈનામ

વાર્ષિક સાંકળિયું

